

ƏZİZXAN TANRIVERDİ

AZƏRBAYCAN DİLİNİN TARİXİ QRAMMATİKASI

BAKI – 2017

Əzizxan Tanrıverdi

- Elmi məsləhətçi:** **Nizami Cəfərov**
*AMEA-nın müxbir üzvü,
filologiya üzrə elmlər doktoru, professor*
- Redaktor:** **Nizami Xudiyev**
filologiya üzrə elmlər doktoru, professor
- Rəyçilər:** **Fikrət Xalıqov**
filologiya üzrə elmlər doktoru, professor
- Ramiz Əskər**
filologiya üzrə elmlər doktoru, professor
- Məhərrəm Məmmədli**
filologiya üzrə elmlər doktoru, professor
- Kamil Bəşirov**
filologiya üzrə elmlər doktoru

Əzizxan Tanrıverdi. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası.
Bakı, «Elm və təhsil», 2017, təkmilləşdirilmiş və əlavələr edilmiş nəşri, 538 səh.

Kitab türkologiyasının son nailiyyətlərinə istinadən yazılmışdır. Burada Azərbaycan dilinin inkişaf tarixi sistemli şəkildə izah olunmuş, tarixi fonetika və qrammatika, eləcə də leksikologiya məsələləri təkcə Azərbaycan yazılı abidələri yox, həm də Orxon-Yenisey abidələri, M.Kaşğarının «Divanı lüğət-it-türk» əsəri kimi qədim türk mənbələri müstəvisində nəzərdən keçirilmiş, oxşar və fərqli cəhətlər dəqiqləşdirilmişdir. Eyni zamanda «Əlavələr» bölməsində Azərbaycan dilində zaman anlayışının ifadəsi «Kitabi-Dədə Qorqud»a istinadən şərh edilmişdir.

Kitab tələbələr, magistrələr, doktorantlar, dilçi mütəxəssislər, eləcə də Azərbaycan dilinin tarixi ilə maraqlananlar üçün nəzərdə tutulmuşdur.

ISBN 978-9952-8176-2-1

© Ə.Tanrıverdi, 2017
© «Elm və təhsil», 2017

ÖN SÖZ

Azərbaycan dilinin tarixinin öyrənilməsi dilçiliyimizdə həmişə diqqət mərkəzində olub. Bəkir Çobanzadə, Əbdül-əzəl Dəmirçizadə, Hadi Mirzəzadə, Tofiq Hacıyev, Samət Əlizadə, Kamil Vəliyev, Qəzənfər Kazımov, Nizami Xudiyev, Firudin Cəlilov, Nizami Cəfərov, Məmmədəli Qıpçaq kimi türkoloqların Azərbaycan dilinin tarixinə dair əsərləri orijinallığı ilə seçilir. Bununla bərabər, son dövrlərdə dilimizin tarixinə dair kifayət qədər məqalə və monoqrafiyalar çap edilib, namizədlik və doktorluq dissertasiyaları müdafiə olunub, eləcə də M.Kaşğarının «Divanü lüğət-it-türk» əsəri Azərbaycan dilində işıq üzü görüb. Bütün bunlar «Azərbaycan dili tarixi» ilə bağlı yeni dərslik və dərs vəsaitlərinin yazılmasını diktə edir. Təqdim etdiyimiz «Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası» kitabı da məhz bu zərurətlə bağlıdır.

Kitabda Azərbaycan dilinin fonetik, leksik və qrammatik sistemində baş verən dəyişmələr, dil vahidlərinin inkişaf tarixi, eləcə də onların ilkin formaları müqayisə və qarşılaşdırmalar şəklində verilir. Azərbaycan dilinin inkişaf tarixi Orxon-Yenisey abidələri, «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanı, M.Kaşğarının «Divanü lüğət-it-türk» əsəri, Nəsimi, Xətai, Füzuli kimi klassiklərin əsərləri, eləcə də Azərbaycan dilinin dialekt və şivələri kontekstində izah edilir. Yəni problemə daha çox diaxronik, bəzən isə sinxronik prizmadan yanaşılır.

Tarixi leksikologiya məsələləri, daha doğrusu, tarixi-leksikoloji faktlar ənənəvi olaraq nitq hissələri daxilində verilir: «Hər bir nitq hissəsindən danışılarkən yeri gəldikcə həmin nitq hissəsinə aid tarixi leksika və söz yaradıcılığı ilə bağlı müəyyən təsəvvür yaradılır. Məsələn, arxaik ismə

(tanıq – şahid, uçmaq – cənnət), sifətə (sayru – xəstə, əsrük – sərxoş), felə (sunmaq – vermək, ulaşmaq – qovuşmaq) və s. nitq hissələrinə misallar gətirilərkən və ya ismə, sifətə, felə və b. nitq hissələrinə aid sözdüzəldici şəkilçilərdən danışmaqla, minimum səviyyədə olsa da, tarixi-leksikoloji faktlar canlandırılmış olur». ¹ Bu prinsip kitabın nitq hissələri ilə bağlı bölmələrinin hər birində gözlənilib. Şübhəsiz ki, həmin məsələlərin kitabda ehtiva olunması Azərbaycan dilinin tarixi barədə daha dolğun təəssürat yaradır, eyni zamanda kitabın məqsəd və məramının ilkin konturlarını göstərir. Daha dəqiqi, məqsəd Azərbaycan dili tarixinin ümumi inkişaf qanunauyğunluqlarını sistemli şəkildə, həm də bütün müstəvilərdə öyrənməkdir. Bu mənada aşağıdakı vəzifələrin yerinə yetirilməsi zəruridir:

1. Azərbaycan dilinin türk dilləri sistemində yeri, formalaşması və inkişaf dövrləri, eləcə də yayılma arealı barədə məlumat vermək;

2. Azərbaycan dilinin tarixinin öyrənilməsində qədim türk abidələri, Azərbaycan yazılı və şifahi ədəbiyyatı, dialekt və şivələr, onomastik vahidlər və s. kimi mənbələrin mühüm əhəmiyyət daşdığını şərh etmək;

3. Azərbaycan dilinin tarixi fonetikasi sistemində sait və samitlərin, fonetik hadisə və qanunların ən qabarıq cəhətlərini müəyyənləşdirmək;

4. Azərbaycan dilinin tarixi morfologiyası daxilində əsas və köməkçi nitq hissələrinin inkişaf tarixini tarixi-linqvistik müstəvidə izah etmək;

5. Azərbaycan dilinin tarixi sintaksisi daxilində söz birləşmələri, cümlə, cümlə üzvləri və mürəkkəb cümlənin ən səciyyəvi cəhətlərini sistemli şəkildə aydınlaşdırmaq.

¹ T.Hacıyev. Giriş – Bax: H.Mirzəzadə. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı, 1990, s.5.

AZƏRBAYCAN DİLİNİN TARİXİNƏ DAİR

Azərbaycan dili dünya dilləri sırasında özünün fonetik, leksik və qrammatik sistemə, ahəngdarlığına, üslub zənginliyinə, dialekt və şivə müxtəlifliyinə, yayılma arealına və digər cəhətlərinə görə fərqlənir. F. de Sössür yazır: «Alpın mənzərəsini təsvir edərkən ona Yur dağlarının eyni zamanda bir neçə zirvəsindən baxmaq mənasız olardı. Mənzərə bir nöqtədən görünməlidir. Dilə münasibətdə də belədir: müəyyən bir vəziyyətdən çıxış etmədən onu nə təsvir etmək, nə də istifadə etdiyi normaları müəyyənləşdirmək mümkün deyil. Dilin təkamülünü izləyən dilçi perspektivi qeyd edərək Yur dağlarının bir qurtaracağından o birinə hərəkət edən müşahidəçiyə oxşayır».¹ Obrazlı şəkildə ifadə olunmuş bu fikirlər inkişaf etmiş bütün dillərə, o cümlədən Azərbaycan dilinə aid edilə bilər. Çünki Azərbaycan dili hər bir müstəvidə böyükdür, hər bir nöqtədə zəngin və gözəl görünür. Məhz bu cəhətlərinə görə rus şairi M.Y.Lermontov Azərbaycan dilini yayılma arealı baxımından dəyərləndirib: «... mən bir çox dağlar aşdım, Şuşa, Quba və Şamaxı şəhərlərində oldum ...azərbaycanca öyrənməyə başladım; həmin dil burada və ümumiyyətlə, Asiyada fransız dilinin Avropada olduğu qədər zəruri bir dildir». Azərbaycan dili barədə A.A.Bestujev-Marlinski və alman şairi F.Bodenştedin fikirləri də M.Y.Lermontovun qənaətləri ilə səsleşir. Məsələn, F.Bodenşted yazır: «Qafqazda yaşayan camaatla ünsiyyətdə olmaq üçün bu dili (Azərbaycan dilini – Ə.T.) bilmək kifayət edərdi».

Prof. Tofiq Hacıyev Azərbaycan dilinin Şərqdə ümum-ünsiyyət vasitəsi olmasından bəhs edərkən Qakethauzenin

¹ F. de Sössür. Ümumi dilçilik kursu (tərcümə edən N.Cəfərov). Bakı, 2003, səh.167.

belə bir fikrini təqdim edir: «Bütün Qərbi Asiyayı dolanan bu müğənnilərin, demək olar, heç biri nə fars, nə osmanlı olmayıb, əksəri ermənilər, bir qismi də tatarlardır (azərbaycanlılardır – T.H.). Ermənilər öz dilində yox, tatar danışığı dilində mahnı yazırlar, çünki bu dil Qafqazın cənubundakı xalqlar arasında əlaqə, ticarət və qarşılıqlı anlaşma dilidir. O, bu baxımdan Avropadakı fransızca ilə müqayisəyə gələr. Bir də ki, o daha çox poeziya dilidir; çox güman, ermənicə şeirlərin az yazılması səbəblərindən biri də budur. Ən məşhur erməni şairləri əsərlərini geniş yaymaq üçün həmişə tatarca yazırlar».¹ Tofiq Hacıyevə görə, həmin fikirlərdən doğan məntiqi nəticə belədir: «Qakethauzen bu dilin ticarətdəki rolunu xüsusi qeyd edir – deməli, iqtisadçı alim bunu havayı demir, «Ticarət dili» kimi geniş işlənməyin nəticəsidir ki, imperator I Aleksandrın 1817-ci ildə imzaladığı ticarət-alver sənədlərinin və fərmanların imperiyadakı türkdilli xalqların istifadəsi üçün türkcə tərcüməsində Azərbaycan dili materialına üstünlük verilmişdir».² Müxtəlif mənbələrə istinadən dəqiqləşdirilmiş bu fikirlər elmi və inandırıcıdır.

Sultan Məcid Qənizadə isə dilimizin təkə yayılma arealı yox, həm də elastiklik, ifadə imkanları və üslubi forma baxımından bənzərsizliyini vurğulayır: «Həqiqətən, bu dil (Azərbaycan dili – Ə.T.) öz təbiətinə görə çox elastikdir və asanlıqla zərif üslubi formalara düşmə bacarığına malik olmaqla öz xüsusiyyətləri ilə fəxr edə bilər. Bu xüsusiyyətlər öz mahiyyətinə görə çox maraqlıdır... buradakı xüsusiyyətlərə bənzər hadisələrə hər hansı bir başqa dildə az təsadüf etmək olar».

Bu gün sayı 55-60 milyon kimi göstərilən azərbaycanlılar dünyanın 100-ə qədər ölkəsində yaşayır. Şimali və Cənubi Azərbaycan, Borçalı, Dərbənd və digər bölgələr Azərbaycan türklərinin ən qədim əraziləridir, soydaşlarımızın ək-

¹ T.Hacıyev. Azərbaycan ədəbi dili tarixi. II hissə, Bakı, 1987, s.8.

² Yenə orada. s.9.

səriyyəti də məhz həmin yurd yerlərində məskunlaşıb. Təəsüf ki, bu sözləri indi erməni tapdağı altında inildəyən Qərbi Azərbaycan əraziləri və oradan bir neçə dəfə deportasiya olunmuş Azərbaycan türkləri barədə deyə bilmirik.

Türk dillərinin sayı, qrup və ya yarımqruplarının miqdarına münasibət bildirmək lazım gəlir. Bu mənada türkologiyada müasir türk dilləri ilə bağlı dəqiqləşdirilmiş bəzi faktlara diqqət yetirək:

1) Türk soylu insanların sayı 260 milyona yaxındır;

2) Türk dilləri sistemində 23 dil mövcuddur (Azərbaycan dili, Altay dili, başqırd dili, çuvaş dili, xakas dili, karaim dili, qaqaüz dili, qaraçay-balkar dili, qaraqalpaq dili, qazax dili, qırğız dili, qumuq dili, noqay dili, özbək dili, salar dili, şor dili, tatar dili, tofa dili, tuva dili, türk dili, türkmən dili, uyğur dili, yakut dili);

3) Türk dillərinin yarımqrupları bunlardır: Oğuz dilləri yarımqrupu (Azərbaycan, türk, türkmən və qaqaüz dilləri), qıpçaq dilləri yarımqrupu (Altay, qaraqalpaq, qazax, qırğız və noqay dilləri), bulqar dilləri yarımqrupu (qədim dillər – bulqar dili, xəzər dili; müasir dillər – başqırd, çuvaş, qaraçay-balkar, karaim, qumuq və tatar dili), qarluq dilləri yarımqrupu (özbək dili, uyğur dili, salar dili), tukuy dilləri yarımqrupları (xakas dili, şor dili, tofa dili, tuva dili və yakut dili).¹ Türk dillərinin qruplar şəklində təsnifi isə belədir: oğuz qrupu (Azərbaycan, türk, türkmən və qaqaüz dilləri), qıpçaq qrupu (qazax, qırğız, tatar, başqırd və qumuq dilləri), qarluq qrupu (özbək, uyğur və salur dilləri).

Təqdim olunmuş faktlar türk xalqlarının böyüklüyünü, qədim və zəngin bir tarixə malik olduğunu göstərir. Burada türklərin yayılma arealı, coğrafi koordinatları ilə bağlı prof. Nizami Xudiyevin fikirlərini xatırlamaq yerinə düşür: Qərbdə Balkan yarımadasından və Egey dənizindən

¹ A.Qurbanov. Ümumi dilçilik. I cild, Bakı, 2004, s.562-622.

tutmuş Şərqdə Çinə kimi geniş bir ərazidə türk dillərində danışan xalqlar yaşayırlar.¹

Türk dillərinin fonetik, leksik və qrammatik yaxınlığı, oxşar və fərqli cəhətləri barədə kifayət qədər sanballı əsərlər yazılıb. Yekdil fikir belədir ki, türk xalqları bu dillərin hər hansı birindən istifadə ilə öz aralarında, demək olar ki, ünsiyyət yarada bilirlər. Amma Sovet imperiyasının türk dillərinə vurduğu zərbə, daha dəqiqi, türkləri bir-birindən təcrid edən əlifba problemi aradan qaldırılmazsa, fərqli cəhətlər qarşılıqlı anlaşma prosesində daim çətinlik törədəcək, həm də ümumtürk birliyinin qarşısını Çin səddi kimi alacaqdır. Görkəmli türkoloq Əhməd Cəfəroğlu yazır: «Böşeviklər bir tərəfdən iki qardaş və həmsərhəd ölkə arasındakı dil vəhdətini pozmağa çalışarkən, o biri tərəfdən də Rusiyada yaşayan türkləri bir-birlərindən və tarixlərindən ayırmaq üçün dərhal latın əlifbasının tətbiqinə girişdilər... Hökumətin məsləhət bildiyi rus professorları mütəxəssis kimi fəaliyyətə cəlb edildi. Hər türk qövminün ləhcəsi milli dil elan olundu. İllərlə Rusiyada türk ləhcələrinə dair heç bir fonetik tədqiqat aparılmadığı halda, birdən-birə türk ləhcələrinin fonetikasının öyrənilməsinə başlandı. «Bu ləhcəyə bu, filan ləhcəyə filan hərf daha çox yararlıdır» - məntiqi ilə erməni, gürcü, yəhudi əlifbasındakı hərflərin formalarının azacıq dəyişdirilməsi ilə latın qrafikalı 30-a yaxın türk əlifbaları yaradıldı və 1926-cı il Bakı konqresi zamanı verilən bir əmrlə guya konqresin elmi qərarı kimi Rusiya türklərinə bu əlifbadan istifadə etmək məsləhət görüldü... Bir-biri ilə yanaşı yaşayan iki qardaş türk xalqı bir-birlərinin yazılarını və kitablarını oxumayacaq duruma gətirilmişdi...».² Sonrakı dövrlərdə sovet imperiyası tərkibində yaşayan türk xalqlarının məcburi olaraq kiril qrafikasından istifadə etmələri problemi bir az da dərinləşdirdi. İndiki qloballaşma və Avropaya

¹ N.Xudiyev. Azərbaycan ədəbi dilinin təşəkkülü. Bakı, 1991, s.7.

² Ə.Cəfəroğlu. Seçilmiş əsərləri. Bakı, 2008, s.301.

integrasiyanın geniş vüsət aldığı bir dövrdə həmin problemlərin aradan qaldırılması xüsusilə zəruridir.

Azərbaycan dilinin formalaşma tarixi barədə müxtəlif, həm də ziddiyyətli fikirlər vardır. Bu məsələnin ayrıca bir tədqiqat mövzusu olduğunu nəzərə alaraq yalnız bəzi fikirləri xatırlatmaqla kifayətlənirik:

Eramızdan əvvəl Azərbaycan ərazisində Midiya qəbilələri – Bus, Paratak, Struxat, Arizant, Budi, Mağ və Azərbaycanın şimal hissəsində Alban, yaxud Ağvan ərazisində 26 müxtəlif dilli qəbilələrlə birlikdə Qas, Qassit, Xəzər, Sak, Skif adlı qəbilələr yaşadığını, eramızın əvvəllərindən isə bu ərazidə Hun, Sabır-Suvar, Oğuz, Qıpçaq adlı qəbilələrin məskən salıb yaşadıklarını, həm də bu qəbilələrin elm aləmində türkdilli qəbilələr kimi dəqiqləşdirildiyini nəzərə alan prof. Ə.Dəmirçizadə Azərbaycan xalqının etnik tərkibi və formalaşması ilə bağlı üç mərhələnin sintez şəklində olduğunu göstərir:

1. Kiçik Midiya əsasında Atropaten – Azərbaycan dövlətinin yaranması və buradakı qəbilələrin qaynayıb-qarışmasının güclənməsi; eləcə də müstəqil Alban dövlətinin yaranması, bu ərazidəki qəbilələrin qaynayıb-qarışmasının güclənməsi və çox müxtəlif dilli tayfalar mərhələsi;

2. Atropaten və Alban ərazisinin, yəni Azərbaycanın cənub və şimal hissələrinin bir dövlət daxilində olması, iqtisadi, siyasi, ictimai-mədəni cəhətdən bu ərazidəki qəbilələrin, tayfaların arasında əlaqələrin artması və yaxın qohum dillilik mərhələsi;

3. Xaricilərə qarşı mübarizədə müttəfiqliyin güclənməsi, türkdilli qəbilə və tayfaların qaynayıb-qarışmada üstünləşməsi və vahid Azərbaycan xalqının, ümumxalq Azərbaycan dilinin formalaşması mərhələsi.

Prof. Ə.Dəmirçizadə sonuncu mərhələni həlledici hesab edərək yazır: «... üçüncü mərhələ Qafqaza və İrana oğuz, qıpçaq tayfalarının kütləvi surətdə gəlmələri və bu

ərazidə əsrlər boyu yaşayan türkdilli tayfalarla qaynayıb-qarışmaları türk dillərinə mənsub vahid ümumxalq dili halında Azərbaycan dilinin hələ V-VI əsrlərdən formalaşması prosesini, demək olar ki, daha da sürətləndirdi və tamamlamış oldu».¹

Prof. Tofiq Hacıyev L.N.Qumilyovun «Türkün yenicə yaranırdı, ancaq türk dilləri Altaydan qərbə doğru quzların, kanqlı və ya peçeneqlərin, qədim bulqar və hunların yaşadığı əraziləri (Zaqafqaziya və bütövlükdə Qafqaz nəzərdə tutulur – T.H.) əhatə edirdi» fikrini, eləcə də VII əsr ərəb tarixçisi Cürhuminin «Azərbaycan qədimdən türklər ölkəsi sayılır, türklər çoxdan məskundurlar»² tezisini daha məqbul hesab edir. Müəllif digər mənbələrə istinadən yazır: «Z.Yampolski sənədlərlə təsdiq edir ki, hələ yeni eradan əvvəl XIV əsrdə – 3 min il yarım bundan əvvəl qədim Azərbaycan torpağı olan Urmiya gölü ətrafında türklər yaşayırmışlar... Assuriya mənbələri bunları «turuklar» adlandırır. Urartu mixi yazılarında Azərbaycan ərazisində yeni eradan əvvəl birinci minilliyin başlanğıcında onların (urartuluların) «tarixi» adlandırdıqları etnoslar yaşayan əyalətlər olduğu göstərilir. Yenə həmin müəllif yunan mənbələri əsasında yeni eradan əvvəl V əsrdə Azərbaycan ərazisində türklərin məskun olduğunu söyləyir («irki» sözünün etimoloji təhlili nəticəsində irki-türk uyğunluğu qənaətinə gəlir».³

Prof. Yusif Yusifov Azərbaycan dilinin inkişaf mərhələlərini aşağıdakı kimi qruplaşdırır:

Protoazərbaycan (prototürk) dili dövrü (e.ə.III-I minilliklər);

Qədim Azərbaycan (türk) dili dövrü (e.ə.V-IV-eramızın X əsri);

¹ Ə.Dəmirçizadə. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi. I hissə, Bakı, 1979, s.49, 50.

² T.Hacıyev. Azərbaycan ədəbi dili tarixi. Bakı, 1976, s.23.

³ Yenə orada. s.24.

Orta Azərbaycan (türk) dili dövrü (XI-XVII əsrlər);
Yeni (XVIII-XX əsrin əvvəlləri);

Ən yeni (sovet dövrü) Azərbaycan (türk) dili dövrü.¹

Azərbaycan ədəbi dili şifahi olaraq hələ uzaq keçmişdə formalaşaraq, müəyyən inkişaf yolu keçmişdir, – deyən prof. Afad Qurbanov üç istiqaməti əsas götürür:

I dövr – ədəbi dilin formalaşması və tədricən inkişafı (XIX əsrə qədər);

II dövr – ədəbi dilin tam sabitləşməsi (XIX əsr);

III dövr – ədəbi dilin geniş inkişaf yolu keçməsi (XX əsrin I rübündən indiyə qədər).²

Türkoloji araşdırmalara istinad edən prof. Nizami Xudiyev Azərbaycan ədəbi dili tarixinin aşağıdakı şəkildə dövrləşdirilməsini məqsədəuyğun sayır:

1. Azərbaycan ədəbi dilinin təşəkkül dövrü (VII-VIII əsrlərdən XI-XII əsrlərə qədər);

2. Azərbaycan ədəbi dilinin ümumxalq dili əsasında formalaşması və inkişafı dövrü (XI-XII əsrlərdən XVII əsrə qədər);

3. Azərbaycan ədəbi dilinin milli dil əsasında yenidən formalaşması və inkişafı dövrü (XVII əsrdən bu günə qədər).³

Prof. Nizami Cəfərovun fikrincə, Azərbaycanda, yaxud qonşu ərazilərdə türklərin, yaxud da onların əcdadlarının nə zamandan bəri yaşamalarından asılı olmayaraq, burada (Azərbaycanda) türklüyün etnik-mədəni sistem kimi möhkəmlənməsi təxminən 2500 ilə qədər (bəlkə də daha çox!) böyük bir dövrü əhatə edir. Müəllif aşağıdakı üç mərhələnin daha real olduğunu göstərir:

¹ Y.Yusifov. Dilin tarixi qatları. Azərbaycan toponimlərinin eyni cür dövrləşdirilməsi. Toponimikanın əsasları. Bakı, 1987, s.166-167.

² A.Qurbanov. Ümumi dilçilik. I cild, Bakı, 2004, s.587.

³ N.Xudiyev. Azərbaycan ədəbi dilinin təşəkkülü. Bakı, 1991, s.5.

1. Qıpçaq mərhələsi (təxminən e.ə.I minilliyin ortaları b.e.I minilliyinin sonu);

2. Oğuz mərhələsi (I minilliyin sonu – II minilliyin ortaları);

3. Azərbaycan millətinin təşəkkülü mərhələsi (II minilliyin ortalarından sonra).¹

Prof. Qəzənfər Kazımov dilimizin mənşəyi və formalaşmasından bəhs edərkən «Protoazərbaycan dili dövrü»nü (e.ə. III minillik – e.ə. I minilliyin birinci yarısı) ilk dövr kimi götürür. Sonrakı dövrləri isə belə qruplaşdırır: Azərbaycan dilinin əmələ gəlməsi (e.ə. IV əsr – e. V əsri), şifahi ədəbi dilin təşəkkülü (VI-VIII əsrlər), yazılı ədəbi dilin təşəkkülü (IX-XII əsrlər).²

Prof. Buludxan Xəlilov yazır: «Azərbaycan dilinin tarixi miladdan əvvəlki dövrlərə gedib çıxır. Bu dilin əsasını qədim dövrlərdən Azərbaycan torpağında məskunlaşmış türk əsilli boyların və soyların dili təşkil etmişdir. Azərbaycandakı ayrı-ayrı türk əsilli boy və soy birləşmələri ümumi anlaşma vasitəsi kimi bu dildən istifadə etmişdir. Azərbaycan dili IV-V əsrlərdən etibarən ümumxalq dili kimi fəaliyyət göstərməyə başlamışdır».³

Bəllidir ki, dilimiz müxtəlif tarixi dövrlərdə türk, türki, tatar, azəri, Azərbaycan dili və s. adlarla tanınıb. İlk olaraq onu qeyd edək ki, bir sıra tədqiqatçılar «Azərbaycan dili» adının qədimliyini sübut etmək üçün görkəmli Azərbaycan alimi Xətib Təbrizi (1030-1108) ilə bağlı bir hadisəni xüsusi olaraq qabardılar: «...Əbüləla soruşdu: təzə gələnlərlə danışdığın dil hansı dildir? Dedim: «Azərbaycan dilidir». O dedi: mən sizin dilinizi başa düşmədim, amma bütün danışdıqlarınızı əzbərləmişəm. Əbüləla bizim danışdıqlarımızın hamısını eynilə təkrar etdi. Mən onun belə iti düşüncəsinə

¹ N.Cəfərov. Eposdan kitaba. Bakı, 1999, s.70-74.

² Q.Kazımov. Azərbaycan dilinin tarixi. Bakı, 2003, s.150-580.

³ B.Xəlilov. Müasir Azərbaycan dili. Bakı, 2007, s.7-8.

təəccübləndim».¹ Xətib Təbrizinin tədqiqatçısı Malik Mahmudov Yaqut əl-Həməvinin (1179-1229) «İrşad» əsərindən həmin hadisə ilə bağlı olan parçanı orijinalda olduğu kimi təqdim etmişdir. Müəllifin şərhində Xətib Təbrizinin Əbüləla Mərriyə (X.Təbrizinin müəllimi, ərəb alimi) dediyi «Bu Azərbaycan əhalisinin dilidir» – cümləsi xüsusi şriftlə qeyd edilir. Digər tərəfdən, həmin mətndə yalnız «lisani-əhli Azərbaycan» ifadəsinə rast gəlinir. Əlbəttə, burada «Azərbaycan əhalisinin dili» dedikdə fars, yaxud digər İran dilləri deyil, türk dili nəzərdə tutulur. Birincisi, ona görə ki, Xətib Təbrizi türklərin daha çox məskunlaşdığı Təbriz şəhərindəndir. İkincisi, «görməli filosof, dilçi alim Əbüləla Mərrinin İran fəlsəfəsi ilə yaxından tanışlığı»² sübut edir ki, o, fars dilinə bələd olmaya bilməzdi. Üçüncüsü, «lisani-əhli Azərbaycan» (Azərbaycan əhalisinin dili) ifadəsinin «Azərbaycan dili» anlayışı ilə semantik bağlılığı, ümumiyyətlə, yoxdur. Yəni bunlar tam başqa anlamlı vahidlərdir. Deməli, Əbüləla Mərrini maraqlandıran dilin türk dili olduğunu əlavə faktlarla arqumentləşdirməyə ehtiyac qalmır.

Klassiklərimiz türk olmaları ilə fəxr etmiş, türk dilinin eczaklığını poetik şəkildə canlandırmışlar. Bəzi parçaları təqdim edirik:

Torke – əcəmi, vəli dəriquy

Yələvac şenas o tanrıcuu (Əcəm türküdür, amma dəricə (yeni fars dilində) şeir söyləyir. Yalavacı (peyğəmbəri) tanıyan və tanrını axtarandır).

Xaqani

Bu dünyada bir haqq divan,
O dünyada cənnətməkan,

¹ Məhəmmədəli Tərbiyət. Danışməndani Azərbaycan. Bakı, 1987, s.367-368.

² M.Mahmudov. Xətib Təbrizi. Bakı, 1972, s.70.

Qoy var olsun türki zəban,
Şah Xətayi, Şah Xətayi.

Qurbani

Ol səbəbdən farsı ləfzilə çoxdur nəzm kim,
Nəzmi-nazik türk ləfzilə ikən düşvar olur.

Füzuli

İntelientik, bu ki böhtan deyil,
Türki danışmaq bizə şayan deyil,
Türk dili qabili-irfan deyil,
Biz buna qail olan insanlarıq...
Ay barakallah, nə gözəl canlarıq.

M.Ə.Sabir

Gör bir sən özün türk qızı olasan, öz dilini bəyənmə-yəsən?! Özün türk arvadı olasan, iyirmi il bundan əqdəm sadə türk külfətindən çıxasan, indi... türk qızları ancaq əfsərə getməkdən və ya firəng dilini bilməkdən ötrü və öz dilini, millətini düşmən tutmaqdan ötrü mədəniyyətin dalınca gədirlərsə, heç getməsələr yaxşıdır.

N.Nərimanov

Türkün dili tək sevgili, ehsaslı dil olmaz,
Özgə dilə qatsan bu əsil dil əsil olmaz.

Şəhriyar

Bu parçalarda dilimizin adı zərgər dəqiqliyi ilə ifadə edilib, onun rəsmi olaraq təqdimi isə belədir: türk dili (1918), Azərbaycan dili (1978), türk dili (1992), Azərbaycan dili (1995).

AZƏRBAYCAN DİLİ TARİXİNİN MƏNBƏLƏRİ

Bütün türk xalqları üçün ortaq olan, türk dillərinin hamısını əhatə edən Orxon-Yenisey abidələri, M.Kaşğarının «Divanü lüğət-it-türk» əsəri, oğuz abidəsi «Kitabi-Dədə Qorqud», Azərbaycan yazılı və şifahi ədəbiyyatı kimi mənbələr Azərbaycan dilinin tarixinin öyrənilməsində müstəsna rola malikdir. Bu mənbələrin hər birinə dair külli miqdarda material vardır. Amma onların hamısını bir kitab daxilində əhatə etmək qeyri-mümkündür. Bu mənada həmin mənbələrdəki ən zəruri məsələlərə münasibət bildirilməlidir.

Şumer dili

Şumer dili ilə türk dillərinin yaxınlıq dərəcəsi müxtəlif müstəvilərdə öyrənilib, bir sıra oxşar və fərqli cəhətlər müəyyənləşdirilib. Deməli, Azərbaycan dilinin tarixini öyrənmək üçün Şumer dili və ona aid mətnlər mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Tədqiqatlarda Şumer dövlətinin Mesopotamiyada qədim dövlət olması, e.ə. II minilliyin əvvəlində akkad dilinin şumer dilini sıxışdıraraq aradan çıxarması, eləcə də Şumer dövlətini əhatə edən ərazilərin indiki İraq dövləti sərhədləri daxilinə düşməsi kimi məsələlərdən kifayət qədər bəhs olunub. Prof. Qəzənfər Kazımov mənbələrə istinadən yazır: «Bu yerlərdə ibtidai icma quruluşunun dağılması, nəqli quruluşdan patriarxal ailəyə və kənd icmasına, qəbilədən (və ya qəbilələr ittifaqından) dövlətə keçilməsi e.ə. IV minilliyin əvvəlindən özünü göstərməyə başlamışdır. İlk sinifli cəmiyyət IV minilliyin sonlarında Şumerdə və Elamda yaranmış, III minillikdə yüksək inkişaf səviyyəsinə çatmışdır. Şumerlərin ilk dövləti Dəclə və Fərat çaylarının cənub axarı arasında əmələ gəlmişdir. O vaxtlar bu çaylar ayrı-ayrılıqda

İran körfəzinə axırmış. Çayların arasındakı düzənliyə yunanlar Mesopotamiya demişlər. Bu söz yunan dilində «ikiçayarası» deməkdir...».¹

Şumer dilinin inkişaf mərhələləri İ.M.Dyakonov, İ.T.Kaneva kimi alimlərin əsərlərində sistemli şəkildə izah edilib. Q.Kazımov göstərir ki, İ.M.Dyakonovun dövrləşmə ilə bağlı təqdim etdiyi istiqamətlər İ.T.Kaneva tərəfindən bir qədər də dəqiqləşdirilib:

Arxaik dövr – protoyazı dövrü – e.ə. 3000-2750-ci illər;

Qədim Şumer dili dövrü – e.ə. 2400-cü il – ilkin sülalələr dövrü – e.ə. 2750-2315-ci illər;

Keçid dövrü - Akkad sülaləsi dövrü – e.ə. 2315-2200-cü illər;

Yeni Şumer dili dövrü – II Laqaş sülaləsi (e.ə. 2136-2104-cü illər), III Ur sülaləsi (e.ə. 2100-2000-ci illər);

Daha gec yaranmış şumer mətnləri – I İssin sülaləsi (e.ə. 2017 - 1794-cü illər), Larsa sülaləsi (e.ə. 2025-1763-cü illər), I Babil sülaləsi (e.ə. 1894-1749-cu illər);

Şumerlərdən sonrakı dövr mənbələri – e.ə. 1749-e.ə. II əsrlər.

İ.M.Dyakonov, İ.T.Kaneva, O.Süleymanov, Y.Yusifov, A.Məmmədov kimi alimlərin Şumer dili ilə bağlı araşdırmalarını təhlil süzgəcindən keçirən Q.Kazımov problemə yeni prizmadan yanaşır, daha doğrusu, Şumer dili ilə türk dillərinin yaxınlıq dərəcəsini təkcə həmin dillərin leksikası yox, həm də fonetikasi, morfologiyası və sintaksisi üzrə sistemli şəkildə tədqiq edir. Müəllif «Azərbaycan dilinin tarixi» (2003) kitabının «Protodillərin parçalanması dövrü «Şumer dili» adlı II fəslini də məhz Şumer dili məsələlərinə həsr edib. Həmin kitaba, eləcə də digər mənbələrə istinad etməklə Şumer dili ilə Azərbaycan dilinin bəzi oxşarlıqlarını qeyd edirik:

¹ Q.Kazımov. Azərbaycan dilinin tarixi. Bakı, 2003, s.58.

Fonetika

Şumer dilindəki a-u, a-e (ə), u-ü, i saitləri, daha dəqiqi, saitlər sistemi türk dillərinin, o cümlədən Azərbaycan dilinin saitlər sistemi ilə səsləşir;

Söz sonunda g//k səslərinin düşməsi istər Şumer dili, istərsə də türk dilləri baxımından səciyyəvidir: Şumer dilində: emek-eme, dirig-diri, uruk-uru...; Azərbaycan dilində: qapıq-qapı, ütük-ütü...;

Şumer dilində türk dillərinin ən spesifik səslərindən olan qovuşuq ng samitinə rast gəlinir;

Şumer dilindəki t-d, s-z, p-b, ş-s səs əvəzlənmələri türk dilləri baxımından da səciyyəvidir...

Leksika

110-dan çox sözün Şumer və türk dillərində ortaq olduğu göstərilir:

Şumer dilində	Azərbaycan dilində
ada	ata
ama	ana
gen	gen
taq (taxmaq)	tax (birləşdir)
tuş	tüş//düş
udun (ocaq)	odun
üş (üç)	üç

Morfologiya

Bəzi sözlərin ad və fel kimi işlənməsi. Şumer dilində: üy – qala və qurmaq; Azərbaycan dilində: düz – hamar yer və düzmək...

-q, -k şəkilçi morfeminin intensivliyi istər Şumer dili, istərsə də müasir Azərbaycan dilində müşahidə olunur. Şumer dilində – turu – törəmək, yaşamaq, doğulmaq; turu – g – diri; uru – qurmaq, tikmək, uru – g şəhər...; müasir Azərbaycan ədəbi dilində – qoru-q, ələ-k, bil-ik, sürt-ük...

Müasir Azərbaycan ədəbi dilindəki -an feli sifət şəkilçisi Şumer dilində – en formasındadır: er-getmək, eren – arxa ilə geden.

-ra morfemi Şumer dilində ismin yönlük halının morfoloji göstəricisidir. Bu, Azərbaycan dilində şəxsin, əşyanın yönəldiyi obyektə bildirən ora, bura sözlərindəki «ra» hissəsi ilə bir xətdə birləşir...

Orxon-Yenisey abidələri

Türk dillərinin tarixi-lingvistik müstəvidə tədqiqində ən sanballı istinad nöqtəsinə çevrilən Orxon-Yenisey abidələri türk poetik təfəkküründən süzülüb, onun hər bir işarəsində türk ruhu yaşayır. M.Ərginin təbirincə desək, bütün türkdilli xalqların daşlar üzərində yazılmış ilk kitabıdır. VII-VIII əsrlərə aid Orxon-Yenisey abidələri qədim türk əlifbası ilə (daha çox run əlifbası, runik əlifba terminlərindən istifadə olunur) yazılıb.

Bu abidələr Şimali Monqolustanda Orxon çayı ətrafında tapıldığı üçün Orxon kitabələri kimi tanınır. Orxon abidələrinə – Ongin (731), Tonyukuk (710-716), Kөл Tigin (732), Mogilyan Kağan//Bilgə Kağan (734), Küli çur (720-721) və s. kimi abidələr daxildir. Sibirdə Yenisey çayı hövzəsində tapılan abidələr türkologiyada «Yenisey yazılı abidələri» və ya «Yenisey abidələri» adlandırılır, daha doğrusu, göytürk əlifbası ilə yazılmış həmin abidələr Yenisey çayının adı ilə tanınır.

Yenisey yazılı abidələrinin yaranma tarixi barədə müxtəlif fikirlər var: V.V.Radlov VII əsrin sonu, VIII əsrin

əvvəllərini, P.M.Melioranski V-VIII əsrləri, A.N.Kononov IX əsr və X əsrin əvvəllərini əsas götürür. Yenisey abidələrinin miqdarı məsələsində də müxtəliflik müşahidə olunur. Belə ki, S.Y.Malov Yenisey abidələrinin sayının 50, D.D.Vasilyev isə 140 olduğunu göstərir. Uyuk – Tarlık, Uyuk – Arxan, Uyuk – Turan, Ottuk – Taş, Oya, Ak-yus, Qara-yus və s. kimi abidələr «Yenisey abidələri» başlığı altında öyrənilir.

V.Tomsen tərəfindən 1910-cu ildə nəşr olunan Turfan abidəsi İdi-Kut şəhəri yaxınlığında – Toyok vadisində tapılıb. Vərəqlərin bir üzü türkcə, digər üzü isə çincə yazılıb. Həmin mətnlər arasında bağlılığın olmadığı göstərilir.

İrk Bitig (Falnamə) abidəsi VIII əsrin sonu, IX əsrin əvvəllərində yazılıb. İlk dəfə 1912-ci ildə Tomsen tərəfindən çap olunub.

Orxon-Yenisey abidələri barədə ilk dəfə Alaəddin Ata Məlikin «Cüveyni tarixi Cahangüşa» (XII əsr) əsərində məlumat verilir. N.Vidzenin 1692-ci ildə çap olunmuş «Nord and Oost Tartarye» kitabında, S.Remezovun 1697-ci ildə nəşr etdirdiyi xəritələrdə («Sibirin bütün şəhər və torpaqlarının xəritəsi» və «Bütün susuz və çətin keçilən daşlıq və çöl torpaqlarının xəritəsi») Q.Spaskinin «Sibirin qədim abidələri haqqında qeydlər» məqaləsində (1818-ci ildə «Sibirski Vestnik» jurnalında çap olunub) abidələr barədə məlumat və qeydlərə rast gəlinir.¹ Həmin yazıları ilk dəfə oxuyan isə V.Tomsendir. Danimarka alimi V.Tomsen 1893-cü il dekabrın 15-də abidələrdəki dörd sözü (tenri, kül, türk, tigin) oxuduğunu elan edir. V.V.Radlov, K.Donner, İ.A.Batmanov, A.Qaben, Ə.R.Tenişev, A.Məhərrəmov, Ə.Rəcəbov, Ə.Şükürlü və başqalarının Orxon-Yenisey abidələrinin dilinə dair tədqiqatları orijinallığı ilə seçilir.

¹ Ə.Rəcəbov, Y.Məmmədov. Orxon-Yenisey abidələri. Bakı, 1993, s.5-7

Göytürk dilindəki 8 sait dörd, bəzən isə beş işarə ilə ifadə olunub. Ehtimal edilir ki, göytürk dilində saitlərin sayı 8 yox, 9-dur: «... belə bir fikir var ki, a, e səsini bildirən yazı işarəsi eyni zamanda açıq ə səsini də ifadə edir və bu hadisə əsasən sözün son hecasında baş verir. Yenisey yazılarında isə ə səsini ifadə etmək üçün bəzən xüsusi yazı işarəsindən də istifadə olunmuşdur. Bu isə göytürklərin dilində 8 deyil, 9 sait səsin olduğunu göstərir».¹ Bu mənada Orxon-Yenisey abidələri ilə qədim və müasir Azərbaycan dilinin saitlər sisteminin eyni olduğu təsdiqlənir.

Orxon-Yenisey abidələrində cingilti sağır nun (Ÿ) səsi sözün ortasında (tenri – tanrı, göy, allah, müqəddəs) və sonunda (buğ – kədər, qəm, sıxıntı) müşahidə edilir. Bu cəhət Azərbaycan dili baxımından da səciyyəvidir: dənjiz, biñ («Kitabi-Dədə Qorqud»), dənjiz, miñ (Azərbaycan dilinin qərb şivələri).

Müasir Azərbaycan dilində il, ilan şəklində işlənən türk mənşəli sözlər Orxon-Yenisey abidələrində yıl, yılan formasındadır. Bu forma «Kitabi-Dədə Qorqud»un dili üçün də xarakterikdir (yıl, yılan).

Orxon-Yenisey abidələrindəki o → a əvəzlənməsinə «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanında da rast gəlinir. Orxon-Yeniseydə – anı, añar, anta//anda; «Kitabi-Dədə Qorqud»da – anı, anlar, anda. Bu tip vahidlər müasir Azərbaycan dilində onu, onlar, onda (o vaxt) şəklində işlənir.

Müasir ədəbi dilimizdə «h» ilə başlanan bir sıra sözlər «Orxon-Yenisey»də, həm də «Kitabi-Dədə Qorqud»da «q» ilə ifadə edilmişdir. «Orxon-Yenisey»də – qanı (qağanım qanı?), qamuğ, qamuk, qamuğı; «Kitabi-Dədə Qorqud»da – qanı (Qanı dedigim bəg ərənlər?), qanda (Qanda getdin?), qandan (Gəlişin qanadan?), qancaru (Oğlan qancaru getdi ola?), qanqınuzdır (Qazan bəgün xatunu qanqınuzdur?).²

¹ Ə.Şükürlü. Qədim türk yazılı abidələrinin dili. Bakı, 1993, s.45.

² E.Əlibəyadə. Kitabi-Dədə Qorqud. Bakı, 1999, s.224.

Abidələrdə* damaq və dodaq ahənglərinin, eləcə də samitlərinin ahənginə rast gəlinir ki, bu da Azərbaycan dilində möhkəmliyi və zənginliyi ilə seçilir. Arxa damaq ahəngi ilə bağlı bir nümunəyə diqqət yetirək: barsar (Orxon-Yenisey abidələri), bazlamac («Kitabi-Dədə Qorqud» və Azərbaycan dilinin qərb şivələri).

732-ci ildə Köl Tiginin şərəfinə yazılmış abidənin (kiçik abidə) lüğət tərkibini müasir Azərbaycan dili ilə müqayisə edən prof. Ə.Şükürlü yazır: «... Həmin yazılı mətdə 170-dən artıq kök və düzəltmə söz vardır. Həmin sözlər kök etibarilə, demək olar ki, bütünlükdə türk mənşəlidir. Göstərilən abidədə 20-dən artıq söz öz fonetik quruluşuna görə indiki dilimizdə işlədilən sözlərə tam uyğun gəlir: bu, oğlan, altun, al, öl, üçün, öz, az, bil, iç, yarat, il, bir və s. 55 söz indiki dilimizdə bu və ya digər şəkildə fonetik dəyişmə hadisəsinə məruz qalmış halda qorunub saxlanmışdır: tənri, tağ, bol, olur, eşid, bəg, tokuz, tıqla, ilgəri, içrəki, amtı, yok, esid və s. Abidədə yüzdən artıq söz indiki dilimizdə tamamilə unudulub sıradan çıxmışdır: böd//öd – taxt, oğuş-qəbilə, bodun – xalq, buyuruk – buyuruqçu, edgüti-yaxşıca, sülə-qoşun çəkmək, yig – yaxşı, süçig – şirin və s.¹ Yəqin ki, müəllif «... indiki dilimizdə tamamilə unudulub sıradan çıxmışdır» dedikdə müasir ədəbi dilimizi nəzərdə tutur. Çünki Ə.Şükürlü həmin fikirlərdən sonra düzgün olaraq yazır: «... süçig sözü sucuq şəklində qoz, doşab və unun qarışığından hazırlanan qolbas şəklində yeməyin adında qalmışdır... Sülə – qoşun çəkmək sözü dilimizdə sülənmək şəklində burnunu hər yerə soxub dilənmək mənalı söz kimi işlədilməkdədir».² Burada bir cəhəti də qeyd edək ki, müasir ədəbi dilimiz baxımdan arxaizm hesab olunan buyuruk, yig

* **Qeyd: Bu bölmədə Orxon-Yenisey abidələri mənasında işlədilir.**

¹ Ə.Şükürlü. Qədim türk yazılı abidələrinin dili. Bakı, 1993, s.68.

² Yəne orada. s.68-69.

kimi sözlər təkcə Orxon-Yenisey abidələri yox, həm də Azərbaycan yazılı abidələrində intensivliyi ilə seçilir. Məsələn, «Kitabi-Dədə Qorqud»da – buyruq (Bayandar xandan buyruq böylədür, xanım...), yeg (Atamdan yegrək qayın ata!).

Abidələrdəki Altun yış, Ağu, Yaşıl ügüz (yaşıl çay), Yarış yazı, Kara kum, Beşbalık kimi toponimik vahidlər türk mənşəli apelyativlər əsasında yaranıb.

Prof. Ə.Rəcəbli abidələrdəki Kutluğ antroponimindən bəhs edərkən yazır: «M.S.Ordubadinin «Qılinc və qələm» romanında rast gəldiyimiz Qütlük İncə adının hər iki tərəfi göytürk yazısı abidələrində işlənmiş Kutluğ və İncə sözlərinin azacıq fonetik dəyişikliyə uğramış variantıdır... C.Cabbarlının «Yaşar» pyesindən sonra geniş şəkildə işlənməyə başlamış Toğrul adı göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələrində (İAI) təsadüf etdiyimiz Torgul sözünün metatezaya uğramış (rğ-ğr) şəklindən başqa bir şey deyildir».¹ Deməli, Ə.Rəcəbli tarixiliklə müasirliyi qovuşdurur, problemə təkcə diaxronik deyil, həm də sinxronik baxımdan yanaşır.

Qorqudşünaslıqda «Baybörə oğlu Bamsı Beyrək» modelindəki Beyrək adının «balaca qurd» mənasında olmasını prof. Samət Əlizadə dəqiqləşdirib: Boryek//Beryek (börüyək – balaca qurd). Orxon-Yenisey abidələrində işlənən «Çocuk Böri Sənün» antroponimik modelinin «Çocuk Böri» hissəsi də balaca qurd mənasındadır. Deməli, eyni semantik tutuma malik antroponimlər müxtəlif formalarda işlənilib, daha doğrusu, «çocuk» apelyativinin funksiyası börü sözündən sonra işlənən şəkilçi morfemi ilə ifadə olunub: Çocuk Böri (balaca qurd) – Beyrək (balaca qurd). Türkoloji araşdırmalarda göstərilir ki, Krım karaimlərinin XII əsrə aid qəbir daşlarının üstündə Çalböri, Börücük (balaca qurd) kimi adlar yazılıb. Qırğızların «Manas» eposunda rast gəlinən «Börünün uulu Börüçü» antroponimik modeli də forma və se-

¹ Ə.Rəcəbli. Göytürk dilinin leksikası. II, Bakı, 2004, s. 106, 107.

mantika baxımından yuxarıda qeyd etdiyimiz antroponimlərlə bağlıdır. Bütün bunlar onu göstərir ki, həmin antroponimik modellərin semantik yükü türk poetik təfəkküründən süzülüb gələn «qurd balası qurd olar» məsəli ilə səsləşir.

Arslan, Oğuz, Ərən, Kapağan (Qapaqan – KDQ) kimi antroponimik vahidlər həm Orxon Yeniseydə, həm də «Kitabi-Dədə Qorqud»da müşahidə olunur. Abidələrdəki Anar, Arslan, Kutluğ, Erkin, Laçın, Oğuz, Toğrul, Kara və s. kimi adlar isə müasir Azərbaycan antroponimikasında qədim formasına uyğun işlənir.

«Qədim türk mənbələlərində yaşayan şəxs adları» monoqrafiyam 2009-cu ildə çap olunub. Həmin kitabdakı «Köl apelyativli antroponimlər» bölməsini eynilə təqdim etməyi məqsəduyğun hesab edirik.

Köl apelyativli antroponimlər

Eləkül. Bu antroponimik vahiddə üç morfem müşahidə edilir: el (kök morfemi), -ə (şəkilçi morfemi, yönlük hal şəkilçisi), kül (kök morfemi). Deməli, Eləkül antroponiminin ilkin, daha doğrusu, antroponimə qədərki forması «el kül» şəklində – təyini söz birləşmələrinə daxil olmayan ismi birləşmə konstruksiyasında bərpa oluna bilir. «El kül» söz birləşməsinin birinci tərəfindəki el sözü Orxon-Yenisey abidələrində el, xalq, ölkə, dövlət mənasında işlənib, kül sözü isə abidələrdə bir apelyativ kimi müşahidə edilmir. Qeyd edək ki, mürəkkəb quruluşlu Eləkül antroponiminin ikinci komponenti kimi işlənən «kül» Orxon-Yenisey abidələrinin antroponimik sisteminə daxil olan Kül Bilgə, Kül tigin, Kül Çigşi, Kül Çor kimi antroponimik modellərdə birinci komponent kimi «Kül» formasındadır. Şübhəsiz ki, kül apelyativinin mənasını izah etmədən onun antroponimə transformasiyasından bəhs etmək olmaz. Bu mənada bəzi mənbələrə diqqət yetirək. Məsələn, M.Kaşğarının «Divanı»nda kül sözü toz, kül mənasında verilir: Küniq külünə təgü yağı – gününün külünə qədər düşmən. Toz anlamlı kül sözünün şəxs adına çevrilməsi, ümumiyyətlə, qədim türk ad yaradıcılığı ilə səsləşmir. Yaxud M.Kaşğarının «Divanı»nda «kül» formasında işlənən gül-

mək feli müasir türk dillərində müxtəlif fonetik variantlarda işlənəməkdədir. Amma Orxon-Yenisey abidələrindəki «kül» apelyativli kişi adlarını həmin müstəviyə gətirərək təhlil süzgəcindən keçirmək mümkün deyil. Çünki *gül* (gülmək) apelyativli türk kişi adlarının yaranma əsaslarına uyğun gəlmir. Həmin apelyativ qadın adları baxımından səciyyəvidir. Müasir Azərbaycan antroponimləri sistemindəki *Gülər* (gülən, üzügülər), *Gülüş* (şadlıq, sevinc, gülmə, şənəlmə) kimi qadın adları da dediklərimizi arqumentləşdirir.

Gülər, Gülüş kimi adların kök morfemi Güllü, Gültək, Gülşən kimi adların ilk hissəsi ilə omonimdir. Bu cür vahidlərə müxtəlif prizmalardan yanaşılıb. Məsələn, A.Paşayev və A.Bəşirova müasir Azərbaycan antroponimləri sistemindəki Gültək//Gültəkin vahidləri barədə yazırlar: «Gültək//Gültəkin gül kimi, gülə bənzər («Orxon-Yenisey abidələri»ndə «gözəl şahzadə» mənasında olan bu ad kişi adı funksiyası daşımışdır. «Təkin» isə xan oğluna verilən titul olmuşdur. Bu addakı «təkin» isə qoşmadır».¹ Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, Orxon-Yenisey abidələrindəki «kül» apelyativli antroponimik vahidlərə bu kontekstdə yanaşmaq olmaz.

Erk Yurtsever Kül və Kül Tigin antroponimləri ilə bağlı qeyd edir: «Kül: 1. Atəş, atəşlilik, yıxıcılıq, yox edicilik. 2. Yenilməzlik. 3. Ulu, ünlü. 4. Cəsarət, gözü qaralıq. 5. Göl, göl kimi geniş və böyük»; «Kül Tigin: 1. Atəş prensi (*şahzadəsi* – Ə.T.). 2. Yenilməz prens (*şahzadə* – Ə.T.). 3. Ulu prens (*şahzadə* – Ə.T.). 4. Yox edici prens (*şahzadə* – Ə.T.)».² Müəllifin izahları reallığa söykənir. Amma E.Yurtsever «kül» apelyativini təhlil edərkən onun mənə yükünü dəqiq göstərmir, həm də daha çox Kül tiginin bir qəhrəman kimi mətəndəki roluna istinad edərək fikir söyləyir. Yəni kül apelyativini tarixi-lingvistik müstəvidə təhlilə cəlb etmir.

Ə.Rəcəbov və Y.Məmmədov qeyd edirlər: «Bilgə xaqan abidəsində də (s. 13) Küli Çorun adı vardır: «Kirsə tarduş bəglər, Kül Çor başlay» - «... Sonra tarduş bəyləri, Kül çor başda olmaqla». Ancaq burada Küli sözü kül şəklində yazılır, Küli çor tarduş bəylərinin rəhbəri kimi təqdim edilir. Hoyto-Təmir abidələrində də Beş-

¹ Aydın Paşayev, Alimə Bəşirova. Azərbaycan şəxs adlarının izahlı lüğəti. Bakı, 2002, səh.157.

² Erk Yurtsever. Türkçe adlar derlemesi. İstanbul, 1997.

balık şəhərinə hərbi yürüşlə əlaqədar Küli Çorun adını oxuyuruq».¹ Küli və Kül adlarının mətnə istinadən eyni sistemdə izahı təkə küllə yox, həm də küli apelyativinin semantik yükünü dəqiqləşdirməyə imkan verə bilər. Belə ki, hər iki söz Orxon-Yenisey abidələrində apelyativ (külik//külük – şanlı, şöhrətli, məşhur), həm də antroponim kimi işlənən (Külüğ Apa, Külük Yigə...) vahidlərlə fonetik tərkib, eyni zamanda semantika baxımından eyni xətdə birləşir. Birincisi, küli sözünün kül şəklində yazılmasını yuxarıda qeyd etmişik. İkincisi, katıq – katı (qatı), kapıq – qapı, ölüq – ölü, ayıq – ayı və s. tipli vahidlərdəki fonetik dəyişmələr külik – küli keçidinin də mümkünlüyünü reallaşdırır. Üçüncüsü, Ə.Rəcəbli məşhur anlamli küliq apelyativini kök və şəkilçi morfemlərinə ayırarkən kü (səs) + lig (adlara əlavə edilib mücərrəd məfhum bildirən sifət düzəldən şəkilçi) formasını əsas götürür.² Deməli, kül apelyativində «kü» kök morfemi, «1» isə -lig şəkilçisinin qalıqı kimi izah edilə bilər. Dördüncüsü, Orxon-Yenisey abidələrində şanlı, şöhrətli, məşhur mənasında işlənmiş küliq//külüg sözü qədim türk antroponimlərinin yaranma əsaslarına tam uyğundur. Beşincisi, «Kitabi-Dədə Qorqud» eposunda tez-tez təkrarlanan «At ayağı külük, ozan dili çevik olur (At ayağı iti, Ozan dili çevik olur)» atalar sözündəki iti anlamli külük sözü də forma və semantik baxımından Orxon-Yenisey abidələrindəki külik apelyativi ilə eyni sırada durur. Bütün bunlar mürəkkəb quruluşlu Eləkül antroponiminin elə şöhrət gətirən, eli şanlı və şöhrətli edən mənasında olduğunu, Kül Bilgə, Küli tigin, Küli çor tipli antroponimik modellərin I komponenti kimi işlənən «Kül» vahidinin də həmin semantik tutumla bağlılığını söyləməyə imkan verir. Amma M.Kaşğarının «Divanü lüğət-it-türk» əsərində rast gəlinən «Köl Bilgə xan» və «Köl İrkin» antroponimik modellərinin forma və semantikasi problemə tam başqa bir kontekstdə yanaşmağı diktə edir. İlk olaraq M.Kaşğarının izahına diqqət yetirək: «...Uyğur xanına «Köl Bilgə xan»... ləqəbi verilir, çünki kamalı göl kimi, göl qədər deməkdir. Burada aqlın çoxluğunu göstərmək üçün o, gölə bənzədilmişdir... Karluq boyunun böyüklə-

¹ Ə.Rəcəbov, Y.Məmmədov. Orxon-Yenisey abidələri. Bakı, 1993, səh. 128.

² Ə.Rəcəbli. Göytürk dilinin leksikası. II, Bakı, 2004, səh. 219.

rinə, «Köl İrkin» deyilir ki, aqlı göl kimi dolmuş, toplanmış deməkdir. «Divan»dakı «Köl Bilgə xan» antroponimik modeli birbaşa Orxon-Yenisey, daha dəqiqi, Moyun Çor abidəsindəki «Kül Bilgə kağan»la səsləşir. Hər iki modeldəki «Bilgə» komponentinin eyniliyini, «kağan» (xaqan, hökmdar, şah, padşah) və xan titullarının isə funksiyaca yaxınlığını əlavə arqumentlərlə əsaslandırmağa ehtiyac duyulmur. Burada bizi maraqlandıran əsas məsələ kül və köllərinin eyni və ya müxtəlif vahidlər olduğunu dəqiqləşdirməkdir. Bəri başdan qeyd edək ki, bu vaxta qədərki transkripsiyalarda «kül» və «köllə» vahidləri tam müxtəlif forma və semantikaya malik sözlər kimi verilib. Yəni V.Tomsen, V.V.Radlov, S.Y.Malov, A.Məhərrəmov, Ə.Şükürlü, Ə.Rəcəbov, Y.Məmmədov və başqaları məhz «kül» formasını məqbul hesab ediblər. Biz isə M.Kaşğarının «Divanı»nda işlənən Köllə Bilgə antroponimindəki «köllə» ilə Orxon-Yenisey abidələrindəki «kül» (Kül Bilgə) apelyativinin fonetik tərkibcə yaxınlığını müşahidə etdiyimiz üçün Orxon-Yenisey yazılarında kül və köllərinin transkripsiyasını dəqiqləşdirməyi qərara aldığımız.

Qeyd edək ki, «... kül kelimesini «gül» və yeni lehcelərdəki «çiçək» mənası ilə açıqlamaq istəyən Thomsen, Radloff'un yanlış olan kül-üq faraziyəsini de akla yakın bulmaktadır»¹, - deyən Osman Fikri Sərtkaya da M.Kaşğariyə istinad edərək həmin tipli antroponimlərin I komponenti kimi «kül» yox, «köllə» variantını qəbul edir. Onun türk runik mətnlərindəki çalışmaları təhlil süzgəcindən keçirən Aydın Erhan yazır: «... uzun zaman tartışılan və II köllə türk devletinin kağanı Bilgə Kağan'ın kardaşı Köllə Tigin'in adının köllə mi kül mi okunması gerektiği ilə ilgilidir. Sərtkaya köllə okunmasını savunur (*müdafiə edir – Ə.T.*) və Kaşğarının verdiyi köllə (göllə) Oğuz Kağan'ın çocuklarında olduğu gibi köllə (göllə) kelimesinin kişi adı olarak kullanılmasını kanıt (*sübut – Ə.T.*) göstərir».² Yaxud Osman Fikri Sərtkaya yazır: «... S.E.Malov tərəfindən 15 küç kül Tutuk şeklinde doğru hecelere ayrılarak düzeltil-

¹ Osman Fikri Sərtkaya. Göytürk tarihinin meseleləri. Ankara, 1995, 131.

² Aydın Erhan. Osman Fikri Sərtkaya. Türk runik metinleri. E70S, IX, 2006, səh.109.

mişti. Ben bu ismi Küç Totok şeklinde okumak isterdim».¹ Əlavə edək ki, Ə.B.Ərcilasun «Köl Tigin»², Ə.Cəfəroğlu isə «Kül Tigin» variantını³ qəbul edir. Deməli, Orxon-Yenisey yazılarında $\gamma\mu\eta$ yazılış şəklinin «kül», yoxsa «köl» şəklində transkripsiya olunması ilə bağlı dəqiq və əsaslandırılmış fikirlər söylənilməyib. Digər tərəfdən, türkoqların əksəriyyəti «kül», bəziləri isə «köl» şəklində transkripsiyamı məqbul hesab edərəkən Orxon-Yenisey abidələrindəki mətnləri qarşılaşdırmalar müstəvisində tədqiq etməyiblər.

Bu mənada fikri təsdiq üçün ən mötəbər və ən sanballı mənbə kimi ilk olaraq məhz mətnin özünə diqqət yetirmək lazım gəlir. Orxon-Yenisey abidələrində antroponimik modellərin I komponenti kimi işlənən və Kül şəklində transkripsiya olunan sözün yazılışı ilə köl (göl) sözünün yazılışını müqayisə edək: Moyun çor abidəsində 5-ci mətn: $\gamma\mu\eta$ (Kül) – antroponimik modelin I komponenti kimi; Moyun çor abidəsində 30-cu mətn: $\mu\eta\gamma\mu\eta$ (költə – göldə). Göründüyü kimi, tam eyni olan yazılış şəklləri müxtəlif formalarda transkripsiya olunub (Kül, köl). Qeyd edək ki, bu cəhət digər abidələrdə də müşahidə olunur. Məsələn, Kül tigin abidəsindəki kül apelyativi və köl (göl) sözlərinin transkripsiyasına diqqət yetirək: 34-cü mətn – $\gamma\mu\eta$ (Kül) – antroponimik modelin I komponenti kimi; 2-ci mətn $\mu\eta\gamma\mu\eta$ (költə – göldə). Burada da eyni yazılış şəklləri müxtəlif formalarda transkripsiya olunub. Bəlkə də, buna səbəb köl (göl) sözündən sonra qrammatik şəkilçinin işlənməsidir ($\mu\eta$ – tə – də).

Fikrimizcə, həmin yazılış şəkllərinin transkripsiyası eyni olmalıdır. Daha doğrusu, antroponimik modellərin I komponenti kimi işlənən « $\gamma\mu\eta$ » yazılış şəkli məhz «köl» kimi oxunur. Birincisi, ona görə ki, köl (göl, dənizlə əlaqəsi olmayan su hövzəsi, bir yerə toplanıb qalmaq, axmamaq, bir şeyin çox olduğu yer...) sözünün yazılış şəkli ilə eynidir ($\gamma\mu\eta$ – köl – göl)...

İkincisi, M.Kaşğarının «Divan»ında rast gəlinən antroponimik modelin I komponenti Kül yox, Köl şəklindədir.

¹ Osman Fikri Sertkaya. Göytürk yazıtlarında isim ve ünvan söyleme gelengi. Uluslararası III Türk Kültürü Konqresi. Ankara, 1999, səh.593-600.

² A.B.Ərcilasun. Türk Dili Tarihi. Ankara, 2006, səh.94-119.

³ A.Cəfəroğlu. Türk dili Tarihi. I cild. İstanbul, 2000, səh.145-146.

Üçüncüsü, M.Kaşğari köl (göl) apelyativinin türk antroponimikası baxımından səciyyəvi olduğunu tutarlı dəlillərlə əsaslandırır (...Burada ağıl çoxluğunu göstərmək üçün o, gölə bənzədilmişdir, köl irkin – ağıl göl kimi dolmuş, toplanmış).

Dördüncüsü, M.Kaşğarının bu izahı öz təsdiqini ən azı türk poetik təfəkküründən süzülən onlarca, hətta mübaligəsiz deyirik ki, yüzlərcə atalar sözləri, kəlamlar və bayatılarda tapır. «Kitabi-Dədə Qorqud» eposundakı «Baba malından nə faydə, başda dövlət olmasa» - «Ata malından nə fayda, başda ağıl olmasa» atalar sözü-nün, yaxud məşhur bir bayatımızda 3-cü misra kimi məntiqi mərkəz funksiyasını yerinə yetirən «Dəryaca ağıl olsa» misrasının (...Dəryaca ağıl olsa, Yoxsul olsan güləllər) semantikasını dediklərimizi təsdiq edir.

Besincisi, XIV əsr tarixçisi F.Rəşidəddinin «Cami ət-təvarix» (Tarixlər toplusu) əsərində işlənən Göl Erki antroponiminin I komponenti qeyd etdiyimiz antroponimik modellərlə səsləşir. Həm də F.Rəşidəddinin izahı semantika baxımından M.Kaşğarının şərh-ləri ilə üst-üstə düşür: «...Ayran və kumus dolu iki göl yaratdığı üçün adına Göl Erki xan dedilər və onu padşahlıq taxtına oturdular».

Altıncısı, müasir qazax dilində «Kölbay» adı işlənir, həm də göl apelyativli şəxs adları semantikasına görə Çingiz (tənqiz//ten-qiz), Dəniz adı ilə eyni xətdə birləşir.

Yeddincisi, 850-880-ci illərdə Qaraxanilər dövlətinin hökmdarı Köl Bilgə Qara xan olub. Həmin modeldəki «Köl Bilgə» adı da birbaşa Orxon-Yenisey abidələrindəki Kül Bilgənin məhz Köl Bilgə olduğunu təsdiqləyir. Nəhayət, Osman Fikri Sərtqaya da Kül Bilgə, Kül Tigin və s. kimi antroponimlərin I komponenti kimi «Köl» variantını məqbul hesab edir. O, müxtəlif mənbələrə istinad edərək yazır: «Köl Tigin teklifinin kabuli için 1) Çince metindeki Kök (Gök) Tigin=Köl (Göl) Tigin ifadesi; 2) Divanü lügət-it-türk'de kelimenin Köl (Göl) şeklinde geçmesi; 3) Oğuz Kağan'ın evlatlarında olduğu gibi Köl (Göl) kelimesinin şahıs ismi olarak kullanılabileceği gibi hususları kuvvetli dililler olarak sayıyorum».¹ Yeri gəlmişkən, müəllif «köl» şəklində transkripsiya olunmanı düz-

¹ Osman Fikri Sertkaya. Göytürk tarihinin meseleleri. Ankara, 1995, s.133.

gün hesab edərək Orxon-Yenisey abidələrindəki yazılış şəkllərinə deyil, daha çox Çin mətnlərinə müraciət edib. Bütün bunlar onu göstərir ki, Orxon-Yenisey abidələrindəki Kül Bilgə, Kül Tigin, Kül Çiği kimi antroponimik modellərdə I komponent məhz Köl kimi verilməli və bütün şübhəli məqamlar aradan qaldırılmalıdır. Bu isə hər şeydən əvvəl, türk hökmdarları və sərkərdələrinin ruhunu şad edər, həm də tarixi həqiqətin bərpası olardı.

Etnonimlər Orxon-Yenisey abidələrində tez-tez təkrarlanan onomastik vahidlərdəndir. Bu sistemdə Bakırku, Ediz, Yağma, Karluq, Kıbçak, Kırkız, Oğuz, Tatar, Uyğur və s. kimi etnonimlər qədim türk tarixini özündə yaşadan atributlar kimi çıxış edir.

Abidələrdə çoxluq anlayışının leksik (az, kop, üküş...) və sintaktik (ka-kadaş-qohum-aqrəba, qohum-qardaş, eb-barak-evləri, qurğuları) üsulla ifadəsinə təsadüf olunur. Kəmiyyət anlayışının morfoloji yolla ifadəsində – lar² (bəgləri) – ün (kelinünüm – gəlinlərim), - t (tarkat – tərhanlar və s. şəkilçilərdən istifadə olunur. – lar² Azərbaycan dili baxımından səciyyəvidir, - ün və – t şəkilçilərinə isə Azərbaycan yazılı abidələrində rast gəlinmir. Türkologiyada belə bir ehtimal da var: «Olsun ki, oğlan sözünün ikinci hecasını təşkil edən – an hecası da – ün şəkilçisinin daşlaşmış şəkildir: oğlan (KTK1) gənclər. Bodun – xalq sözünün ikinci hecasının cəmlilik bildirən – un şəkilçisinin qalığı olduğunu güman etmək olar. Bütün türk dillərində arxaikləşmiş olan həmin cəm şəkilçisinə müasir monqol dilində təsadüf edilir».¹

Orxon-Yenisey abidələrində işlənən ismin hal şəkilçilərinin Azərbaycan dili ilə müqayisəsi aşağıdakıları söyləməyə imkan verir:

Abidələrdə və müasir Azərbaycan ədəbi dilində eynilə işlənən şəkilçilər: yönlük hal şəkilçisi -a², -ya²; yerlik hal şəkilçisi -da²; çıxışlıq hal şəkilçisi -dan²;

¹ Ə.Şükürlü. Qədim türk yazılı abidələrinin dili. Bakı, 1993, s. 93-94.

Abidələrdə, Azərbaycan dilinin qədim dövrləri və müasir şivələrimizdə eynilə işlənən şəkilçilər: Yiyəlik hal şəkilçisi -ıñ, -iñ, -nıñ, -niñ;

Abidələrdə və Azərbaycan dilinin qədim dövrlərində əsasən eynilə işlənən şəkilçilər: Yönlük hal şəkilçisi -ka, -kə; çıxışlıq hal şəkilçisi -dın, -din;

Abidələrdəki alətlilik – birgəlik halın – ın, – in, – un, – ün şəkilçisi funksiya baxımından birlə, ilə qoşmaları ilə səsləşir;

Abidələrdə yönəlmə – istiqamət halın morfoloji göstəriciləri bunlardır: - ğaru, - kərü, - aru, - ərü. Bütün türk dillərində arxaikləşmiş olan bu şəkilçilərin öz izini yuxarı, irəli, içəri sözlərində saxladığı qeyd olunur (yok-karu, il-qərü, iç-kərü).¹

Orxon-Yenisey abidələrindəki mənsubiyyət şəkilçilərinin əksəriyyəti müasir ədəbi dilimizdə eynilə işlənir. Burada fərq yalnız II şəxsin təkli (-iğ, -iğ) və cəmini (-ıñız, - iniz) ifadə edən şəkilçilərdə özünü göstərir. Həmin şəkilçilər isə dilimizin qədim dövrü və müasir şivələrimiz baxımından səciyyəvidir. - ıñız, - iniz dilimizin qərb şivələrində eynilə mühafizə olunur. - iğ, - iğ şəkilçisinin isə müəyyən fonetik dəyişmələrə (-q, -ıq, -iq, -uq, -üq) Gədəbəy və Şəmkir şivələrində işləndiyi qeyd edilir.² Prof. Məhərrəm Məmmədli araşdırmalara istinad edərək yazır: «İkinci şəxs təkdə η, ğ, q, v, y elementlərinin işlənməsi dilimizin qədim xüsusiyyətlərindəndir... bu şəkilçilər öz mənşəyi etibarilə ikinci şəxsin arxaik forması olan nq//nğ ilə bağlıdır. Sonralar «nq//nğ»nın parçalanması nəticəsində oğuz tipli türk dillərində -η, qırpaq tipli dillərdə isə q (ğ) üstün olmuşdur. η səsinin düşməsi ilə əlaqədar intervokal mövqedə q səsi ğ səsi ilə əvəzlənmişdir. Sonrakı inkişaf mərhələlərində ğ-y-v

¹ Ə.Şükürlü. Qədim türk yazılı abidələrinin dili. Bakı, 1993, s. 87.

² M.Məmmədli. Azərbaycan dili şivələrində ismin qrammatik kateqoriyaları. Bakı, 2003, s.123.

əvəzlənməsi baş vermişdir».¹ Deməli, Orxon-Yenisey abidələri ilə Azərbaycan dilindəki mənsubiyyət şəkilçiləri bütün parametrlərinə görə eyni xətdə birləşir.

Abidələrdə bən//mən əvəzliyinin I şəxsin təkini ifadə edən xəbərlik şəkilçisi kimi işlənməsi müşahidə edilir: Andaq güclük mən (o qədər güclüyəm). Şəkilçi funksiyasında işlənən mən əvəzliyinə dilimizin qədim dövrlərində ismi xəbərin deyil, feli xəbərin sonunda təsadüf edilir: Mən bilirmən bu dili şeydə nələr küncündədir (Xətai). I şəxsin təkini ifadə edən -am, -əm, -yam, yəm xəbərlik şəkilçisi dilimizin bütün dövrləri baxımından səciyyəvidir.

Biz//miz əvəzliyi abidələrdə I şəxsin cəmini ifadə edən xəbərlik şəkilçisi vəzifəsindədir: Biz azbiz (Biz azıq), Bu atımız Umay bəg biz (Bu, adımız Humay bəyik). Bu, «Kitabi-Dədə Qorqud»da – «biz» yox, -iz, -iz formasındadır: Biz Qazana düzməniz... -iz, -iz şəkilçisi tarixən feli xəbərlərin də sonunda işlənilib (oquruz, edərüz). Müasir ədəbi dilimizdə həmin vəzifəni -iq, -ik, -uq, -ük şəkilçisi yerinə yetirir.

II şəxsin təkini ifadə edən -san² xəbərlik şəkilçisi abidələrdə və dilimizin bütün dövrlərində eynilədir. II şəxsin cəmində abidələrdə -siz (... ərən (küç alp?) ər siz atınız. Urı bəg siz – İgidlər igidisiniz. Adınız – Urı bəy siz), müasir Azərbaycan ədəbi dilində isə -sınız⁴ formasındadır. Orxon-Yenisey abidələrindəki -siz formasına dilimizin qədim dövrlərində təsadüf olunur. Məsələn, Dedi axirət xatunisiz bu gün (Əsrarnamə). Bu hadisəyə münasibət bildiren M.Məmmədli yazır: «-sınız ədəbi dil forması, -sız isə onun sadələşdirilmiş danışmaq variantıdır. Türk dillərinin uzun inkişaf dövrlərində bu şəkilçi az işlənsə də, tərkibi dəyişməmiş, sabit qalmışdır. Yazılı abidələrdə şəkilçinin ədəbi dil forması deyil,

¹ M.Məmmədli. Azərbaycan dili şivələrində ismin qrammatik kateqoriyaları. Bakı, 2003, s.123.

danışmaq variantı çox işlənmişdir».¹ Müəllifin fikirləri inandırıcı görünür. III şəxsin təkini ifadə edən xəbərlik şəkilçisi vəzifəsində ol əvəzliyindən istifadə edilmişdir: ədgü ol (yaxşıdır). Azərbaycan yazılı abidələrində isə III şəxsin təkində -dur//dür və durur (turur) formalarının yanaşı işlənməsinə rast gəlinir. Abidələrdə III şəxsin cəmində xəbərlik şəkilçisindən istifadə olunmamışdır.

Orxon-Yenisey abidələrində işlənən katıq (bərk, möhkəm), yig (yaxşı), alp (igid, cəsür), yağız (qonur), kara (qara), ırak (uzaq) və s. kimi sifətlər Azərbaycan dili baxımından da səciyyəvidir. Abidələrin dilində sifət düzəldən -lig, -lüg şəkilçisinə rast gəlinir (küçlüg – güclü, biliklig – bilikli). Qeyd edək ki, türkoloji araşdırmalarda -lı⁴ şəkilçisinin -lıq⁴ əsasında yarandığı, onun fonetik tərkibcə deformasiyaya uğramış variantı olduğu göstərilir.

Abidələrdəki miqdar saylarının bir qismi müasir Azərbaycan ədəbi dilində eynilə (bir, üç, altı), bir qismi müəyyən fonetik dəyişmələrlə (tört – dörd, yiti//yeti – yeddi, səkiz – səkkiz, tokuz – doqquz) işlənilir. Bir qisminin isə variantlarından yalnız biri müasir ədəbi dilimizdə sabitləşmişdir (eki//iki – iki, beş//bes//bis – beş). Maraqlıdır ki, müasir ədəbi dilimizdə fonetik dəyişmələrlə işlənən miqdar saylarının bəzisi «Kitabi-Dədə Qorqud»un dilində, demək olar ki, eynilə işlənilib. Məsələn, Abidələrdə – tokuz; «Kitabi-Dədə Qorqud»da – toquz (Toquz tümən Gürdüstana gedəlim!). Abidələrdə rast gəlinən eki yegirmi (on iki), tokuz yegirmi (on doqquz), eki otuz (iyirmi iki), yiti otuz (iyirmi yeddi), eləcə də artuqı sözünün iştirakı ilə yaranan otuz artuqı bir (otuz bir), kırk artuqı yiti (qırx yeddi), bin tümən artuqı yiti bin (on yeddi min) tipli mürəkkəb saylara dilimizin qədim dövrlərində təsadüf olunmur.

¹ M.Məmmədli. Azərbaycan dili şivələrində ismin qrammatik kateqoriyaları. Bakı, 2003, s.218.

Azərbaycan dilində sıra saylarının morfoloji əlaməti hesab olunan -mci, -nci, -ıncı, -ıncı, -uncu, -üncü şəkilçisi Orxon-Yenisey abidələrindəki -ınç, -inç, ünç şəkilçisi ilə eyni xətdə birləşir (birinç – birinci, ekinç – ikinci).

Abidələrdə bən//mən şəxs əvəzliyinin ismin yönlük halında başa//maşa formasında işlənməsinə rast gəlinir. Bu xüsusiyyət Nəsimi, Kişvəri kimi şairlərimizin dilində də özünü göstərir: Başa aydur, ey Nəsimi, səbr qıl, etmə fəğan (Nəsimi). Maşa (məna) forması dilimizin qərb şivələrində eynilə saxlanılıb: Maşa nə de:rsə?

Müqayisələr göstərir ki, abidələrdəki mən, sən, biz, siz şəxs əvəzlilikləri, bu işarə əvəzliyi, nə sual əvəzliyi müasir ədəbi dilimizdə eynilə, ol, kanı, kem əvəzlilikləri isə fonetik dəyişmələrlə işlənir (ol-o, kanı – hanı, kem – kim). Təqdim olunmuş əvəzliliklərin hər birinin dilimizin qədim dövrü üçün xarakterik olduğunu əlavə arqumentlərlə sübut etməyə ehtiyac yoxdur. Burada bir cəhəti də qeyd edək ki, «öz» qayıdış əvəzliyinin sinonimi olan kəndi sözü Orxon-Yenisey abidələri (kəntü yağıltığ – özün yanıldın), dilimizin qədim dövrü (Bu üç nəsnəyi qıl kəndünə adət – Nəsimi), eləcə də qərb şivələri baxımından səciyyəvidir (kəndi gələn).

Abidələrdə rast gəlinən kiçə (gecə), küntüz (gündüz), amtı (indi) kimi zərflər, kör (gör), esid (eşid), bir (vermək) kimi fellər, bərü (bəri), birlə (ilə), təg (tək) kimi qoşmalar, ta//da (da, də) və s. kimi bağlayıcılar müasir Azərbaycan ədəbi dilində fonetik dəyişmələrlə, aç (açmaq), ağla (ağlamaq), boşan (boşanmaq) kimi fellər, ötrü (abidələrdə zaman, müasir ədəbi dilimizdə səbəb və məqsəd məzmunludur) və üçün qoşmaları, mı (-mı, -mi, -mu, -mü) sual ədatı isə eynilə işlənməkdədir. Abidələrin dili baxımından xarakterik olan taşra (bayırda), anaru (ona, ona tərəf, o tərəfə) və s. kimi zərflər, ayıt (demək, söyləmək), sülə (qoşun çəkmək), barmaq (varmaq, getmək) və s. kimi fellər dilimizin qədim dövrlərində eynilə işlənmişdir. Bu vahidlər müasir şivələrimizdə də mühafizə olunur.

Qarşılaşdırmalara əsasən demək mümkündür ki, Orxon-Yenisey abidələrində işlənən felin qrammatik məna növlərinin morfoloji göstəriciləri, demək olar ki, dilimizin bütün dövrləri baxımından səciyyəvidir. Bu mənada abidələrdəki morfoloji göstəricilərə diqqət yetirək: -ıl, -il, -in (məchul növ), -ın, -in (qayıdış növ), -ış, -iş, -uş, -üş, ş (qarşılıq növ), -t, -tur, -ür, -ur, ız (icbar növ). Əlavə edək ki, bu morfoloji göstəricilər M.Kaşğarının «Divanü lüğət-it-türk» əsərində də eynilədir (bəzi istisnalar nəzərə alınmaqla).

Orxon-Yenisey abidələrində felin şəkillərinin morfoloji göstəriciləri aşağıdakı kimidir:

Əmr şəkli – şəxs sonluqları morfoloji göstərici kimi çıxış edir: -ğıl, -gil; -n, -ın, -in; -su, -sin, -sun, -zün, -zun.

Xəbər şəkli – zaman şəkilçiləri morfoloji göstərici kimi çıxış edir: -ır, -ir, -ur, -ür, -yür, -ar, -ər (indiki zaman), -dı, -di, -tı, -ti (şühudi keçmiş zaman), -mış, -miş, -mıs, -mis (nəqli keçmiş zaman), -daçı, -dəçi, -taçı, -təçi, -çı, -çi, -ğay (qəti gələcək zaman), -ar, -ər (qeyri-qəti gələcək zaman).

Şərt şəkli – -sar, -sər.

Arzu şəkli – -a, -ə.

Təqdim olunan şəkilçi morfemlərinin əksəriyyəti Azərbaycan dilində məhsuldarlığı ilə seçilir (-zun², -daçı², -taçı², -çı²... istisna olunmaqla).

Türkoloji araşdırmalarda -maq² məsdər şəkilçisinin göytürk abidələrində işlənmədiyini, uyğur yazılı abidələrində isə daha fəal mövqedə çıxış etdiyini dəqiqləşdirilmişdir.

Abidələrdəki -taçı, -təçi, -ığma, -igma, -ğmə, -ğma, -ğuluk feli sifət və -yın feli bağlama şəkilçiləri Azərbaycan yazılı abidələrində işlənməmişdir. Feli sifət və feli bağlamağa aid digər şəkilçilər isə istər Orxon-Yenisey abidələri, istərsə də Azərbaycan dilinin bütün dövrləri baxımından xarakterik hesab olunur. Şübhəsiz ki, burada fonetik tərkibcə müəyyən fərqlər də müşahidə olunur. Məsələn, müasir Azərbaycan ədəbi dilindəki -ıb, -ib, -ub, -üb feli bağlama şəkilçisi Orxon-Yenisey abidələrində -ıp, -ip; -ipən, -ıpan, -

pən, dilimizin qədim dövrlərində isə, -ib, -ip, -iv; -ibən, -uban, -übən formasındadır.

Orxon-Yenisey abidələrindəki söz birləşmələri, sadə və mürəkkəb cümlə konstruksiyaları geniş və sistemli şəkildə tədqiq olunub. Həmin araşdırmalara əsaslanmaqla bəzi dil faktlarını təqdim edirik ki, abidələrlə Azərbaycan dilinin sintaksisinin yaxınlıq dərəcəsi birbaşa görünsün:

I növ təyini söz birləşməsi – yetmiş er (yetmiş döyüşçü).

II növ təyini söz birləşməsi – kisi oğlu (insan oğlu).

III növ təyini söz birləşməsi – mənəni sabım (mənim sözüm, nitqim).

Fəli sifət tərkibi – **Təñri təg təñridə bolmış** türk bilgə kağan bu ödkə olurtım (Tanrı tək göylərdə doğulmuş türk müdrük xaqanı bu vaxt taxta oturdum); **Körir közim körməz təg, bilir biligim bilməz təg** erti (Görən gözüm görməz tək, bilən başım bilməz tək oldu).

Fəli bağlama tərkibi – **Üzə kög təñri, asra yağız yir kılntukda** ekin ara kisi oğlu kılınmış (Yuxarıda mavi göy aşağıda qonur torpaq yarandıqda ikisi arasında insan oğlu meydana çıxmış).

Nəqli cümlə – Altun yışda olurtımız (Altun meşəli dağında məskən saldıq).

Azu bu sabımda igid barğu? (Məgər bu nitqimdə yanlışlıq varmı?).

Əmr cümləsi – Anı subın baralım (Anı çayı boyunca gedək).

Nida cümləsi – Türk oğuz bəgləri, bodun esidiñ (Türk oğuz bəyləri, xalqı eşidin).

Tabesiz mürəkkəb cümlə – Süsü altı bin ermis, biz eki bin ertimiz (Onun ordusu altı min olmuş, (ancaq) biz iki min idik).

Tabeli mürəkkəb cümlə – Ol yirgərü barsar, türk bodun, öltəçisən (Ey türk xalqı, o yerə tərəf getsən məhv olacaqsan).

Bu tip söz birləşmələri və cümlə konstruksiyalarına dilimizin bütün dövrlərində rast gəlinir. Bir cəhəti də qeyd edək ki, yuxarıdakı söz birləşmələri və cümlələrin semantik yükü müasir Azərbaycan dilində asanlıqla anlaşılır. Bu, bir tərəfdən, qrammatik quruluşlardakı eynilik və ya oxşarlıqla, digər tərəfdən isə həmin nümunələrdəki söz və ifadələrin əksəriyyətinin müasir Azərbaycan dilində eyni və ya müəyyən fonetik dəyişmələrlə işlənməsi ilə bağlıdır: Müasir dilimizdə eynilə işlənənlər – yetmiş, oğul, mən, türk, bu, bil, ara, oğuz, altı, biz, öl; müasir dilimizdə fonetik dəyişmələrlə işlənənlər – sab – sav (söz – sav), təñri – tanrı, təg – tək, kör – gör, köz – göz, kög – göy, eki – iki, bəg – bəy, esid – eşit, bin – min, bar – var (get)...

Beləliklə, Orxon-Yenisey abidələri ilə Azərbaycan dili arasında körpü yaratmağa, bir sıra oxşar və fərqli cəhətləri göstərməyə, dilimizin qədim dövrlərinə həmin böyük zirvədən işıq salmağa, ən əsası isə Azərbaycan dilinin tarixini öyrənmək üçün sanballı, mötəbər mənbələrdən birinin məhz Orxon-Yenisey abidələri olduğunu bir daha təsdiqləməyə çalışdıq.

M.Kaşğarının «Divanü lüğət-it-türk» əsəri

M.Kaşğari (1008-1105) ilk türkoloq-filoloq, ilk türk ensiklopedisti, etnoqraf, mədəniyyətşünas... türkologiyanın banisi kimi dəyərləndirilir. «Divanü lüğət-it-türk» (1072 və ya 1074) əsəri ilə bütün dünyada məşhurlaşan M.Kaşğarının türk dillərinin sintaksisi ilə bağlı «Kitabi-cəvahirül nəhv fil lüğət-it-türk» əsəri də olub. Təəssüf ki, həmin əsər bu günə qədər tapılmayıb. Doqquz minə qədər sözün izahını əhatə edən «Divan»* ərəbcə yazılıb, fikri təsdiq üçün gətirilən nümunələr isə türk dilindədir. Aslan sözünün şərhinə diqqət yetirək: «Arslan. Bu xaqanlara da verilən addır. Bu atalar *Qeyd:«Divan» - M.Kaşğarının «Divanü lüğət-it-türk» əsəri nəzərdə tutulur.*

sözündə də işlənmişdir: alın arsan tutar, küçin sıçğan tutmas – al ilə aslan tutular, güc ilə siçan da tutulmaz (hiylə ilə aslanı tutmaq olar, lakin güc ilə siçanı da tutmaq olmaz). Bu söz işdə qaba qüvvə ilə deyil, təbirlə hərəkət etməsi lazım gələn adamlar haqqında deyilir».¹ «Divan»dakı sözlərin bir hissəsinin izahı məhz bu cür, yəni türk atalar sözlərinə müraciət şəklində təqdim edilir. Yeri gəlmişkən, belə bir üsuldan istifadə Bəkir Çobanzadənin «Türk qrammeri» (1928) kitabında da qabarıq şəkildə müşahidə edilir. Məsələn, müəllif ismin hal kateqoriyasının təhlilində «Gətirəndə el gətirər, yel gətirər, sel gətirər, Aparanda el aparar, yel aparar, sel aparar», yaxud «Tənbələ iş buyur, sənə ağıl öyrətsin» kimi nümunələrə üstünlük verir. Bu mənada M.Kaşğari B.Çobanzadənin ən böyük ustadıdır – fikrini söyləmək mümkündür.

«Divanü lüğət-it-türk» klassik ərəb qrammatikası və lüğətçilik əsərləri əsasında qələmə alınmışdır. Sözlər ərəb əlifbasındakı hərflərin sırasına uyğun olaraq düzülmüşdür», - deyən R.Əskər M.Kaşğarinin belə bir fikrini verir: «Mən bu kitabı... heca hərfləri sırasına görə tərtib etdim. Araşdıran onu asan tapsın, arayan sırasında arasın deyə, hər kəlməni yerli-yerində qoydum, dərinliklərini üzə çıxardım, qatılıqlarını yumşaltdım, qaranlıq cəhətlərini işıqlandırdım. İllər boyu bir çox çətinliklərə sinə gərdim, nəhayət, əsəri başdan sonadək səkkiz əsas kitabda topladım». ² Bu qeydlər «Divan»ın quruluşu barədə müəyyən təəssürat yaradır. Türkologiyada «Divan»ın yazılma tarixi, tapılması, əhatə etdiyi sahələr və s. barədə kifayət qədər məlumat var. Burada yalnız bir məsələni qeyd edək ki, elm aləminə 1914-cü il-

¹ M.Kaşğari. Divanü lüğət-it-türk» (Tərcümə edən Ramiz Əskər), III cild, Bakı, 2006, s.358.

² Ramiz Əskər. Mahmud Kaşğari və onun «Divanü lüğət-it-türk» əsəri. Bakı, 2008, s.73-74.

də məlum olan «Divan» ilk dəfə 1915-1917-ci illərdə Türkiyədə Kilisli Rifət tərəfindən nəşr edilib.

M.Kaşğarinin türkoloq, ensiklopedist kimi böyüklüyünü aşağıdakı kimi ümumiləşdirmək olar:

M.Kaşğari türk dillərini araşdırarkən müqayisəli metodu tətbiq edib, türk dilini ərəb dili ilə qarşılaşdırıb. Halbuki Frans Bopp, Yakov Qrimm, Rasmus Kristian Rask kimi Avropa alimləri müqayisəli metoddan XIX əsrdə istifadə etməyə başlayıb;

M.Kaşğarinin «Divan»ında türk xalqlarının dili, ədəbiyyatı, tarixi, etnoqrafiyası və coğrafi koordinatları ilə bağlı verilən məlumatlar zənginliyi ilə diqqəti cəlb edir. Bu mənada M.Kaşğari Qərbi Avropanın Didro, Volter, Russo kimi maarifçi-ensiklopedistlərini 7 əsr qabaqlamışdır, – deyən türkoloqlar haqlıdırlar;

Türk dillərinin təsnifi, saf və saf olmayan dillər, onların oxşar və fərqli xüsusiyyətləri kimi məsələlər ilk dəfə M.Kaşğari tərəfindən işıqlandırılıb;

M.Kaşğari türk dillərində ahəng qanununun ən səciyyəvi cəhətlərini müəyyənləşdirib. Daha dəqiqi, saitlərin ahəngi, saitlərlə samitlərin ahəngi, samitlərlə samitlərin ahəngini sanki zərgər dəqiqliyi ilə göstərmişdir;

M.Kaşğarinin «Divan»ında verilmiş dünya xəritəsi ilk türk xəritəsi hesab olunur. Həmin xəritədə Azərbaycan adı «ərzi-Azərabadqan» şəklindədir;

M.Kaşğari şərhlərində «η» səsini (sağır nun, velyar η) mənşəcə türk olmayanların tələffüz edə bilmədiyini vurğulayır. Təhlilin belə bir müstəvidə aparılması etnolinqvistikanı xatırladır;

«Divan»da səsdüşümü, səstartımı, səsevəzlənmələri (b → m, t → d) kimi məsələlərdən bəhs olunduğu üçün M.Kaşğari türkologiyada morfonologiyanın ilk tədqiqatçısı kimi dəyərləndirilir;

Türk şəxs adlarının ilk tədqiqatçıları sırasında V.V.Radlov, V.A.Qordlevski, A.N.Samoyloviç və başqala-

rının adları qeyd edilir. Bu cərgədə M.Kaşğarının adı birinci yazılmalıdır. Çünki M.Kaşğari ilk dəfə olaraq apelyativləri bədii mətn daxilində təqdim edir, onların həqiqi və məcazi mənada işlənməsini, antroponimə transformasiya olunma səbəblərini, sosiallığını sistemli şəkildə izah edir: «Kılıç – qılınc. Bu, atalar sözündə də işlənmişdir: koş kılıç kınka sığmas – qoşa qılınc qına sığmaz. Bu söz bir iş üçün çarpışan, qarşılaşan, yaxud bir qızı istəyən iki adam üçün söylənir. Bununla xaqaniyyə xanlarına ad verilərək «Kılıç xan» deyilir ki, düşündüyü, qurduğu işlərdə qılınc kimi kəsib atan xaqan deməkdir...» Bu qeydlər də M.Kaşğarını türk antroponimikasının ilk tədqiqatçısı kimi qiymətləndirməyə imkan verir.

M.Kaşğari türk dillərinin fərqli xüsusiyyətlərindən geniş şəkildə bəhs edib. Məsələn, «Oğuzlar və onlara yaxın olanlar sözdəki < t > hərfini < d > ilə əvəz edirlər. Türklər dəvəyə «təvvəy», bunlar isə «dəvəy» deyirlər...» B.Çobanzadə bu cür izahlara yüksək qiymət verərək yazır: «Təbii, Mahmudi Qaşqari burada böyük və geniş bir lisani hadisənin ancaq bir ucunu görmüş və göstərə bilmişdir. Həqiqət halda bu gün də Anadolu, türkmən, azəri ləhcələrini başqa Şimal və Şərq ləhcələrindən sövtiyyət etibarilə ayıran mühüm xüsusiyyətlərdən birisi də budur... t – d: şimal (kazak, kazan, karaçay) – tav, taş, tar...; cənub (türkmən, Anadolu, azəri) – dağ, daş, dar...»¹ B.Çobanzadənin fikirləri bir sıra türk dillərinin, o cümlədən Azərbaycan dilinin inkişaf tarixini izləmək baxımından əhəmiyyətlidir. Yeri gəlmişkən, B.Çobanzadənin mülahizələri Ə.Dəmirçizadə tərəfindən inkişaf etdirilib: «... qazax, qırğız, qumıq, noğay, özbək dilləri ilə Azərbaycan dilinin müqayisəsində müşahidə etmək mümkündür: əvvəlkilərdə tun – ton, tuy – tay – tav, tas, tiş, til, ot, at, yat kimi sözlərdəki «t» samiti Azərbaycan dilində

¹ B.Çobanzadə. Türk qrameri. Bakı, 1930, s. 13.

«d» samiti ilə don, doy, dağ, daş, diş, dil, od, ad, yad tərzində tələffüz olunur. Lakin burada da bir sıra qarışıq hal nəzərə çarpır, yəni bəzən M.Kaşğarının istilahi ilə desək, türk dillərinə məxsus xüsusiyyətlər Azərbaycan dilində (ələlxüsus ayrı-ayrı şivələrdə və eyni zamanda ayrı-ayrı şivələrin təsiri ilə ədəbi dildə) müəyyən dərəcədə özünə yer tapa bilmişdir. Məsələn, oğuz dilinin, yaxud onun üstünlüyü ilə təşəkkül tapmış olan Azərbaycan dilinin fonetik qanununa görə «d» səsilə işlənməli olan «dut», dök, dik və bu kimi bəzi sözlər Azərbaycan dilində tut, tök, tik şəklində «t» ilə işlənir, eləcə də ədəbi dilimizdə «d» ilə işlənən od əvəzinə ot, ad əvəzinə at (Bakı şivəsində), düş əvəzinə tüş, düz əvəzinə tüz, diş əvəzinə tiş və bəzən çiş (Qazax şivəsində) işlənir. Belə nümunələr yenə göstərir ki, Azərbaycan dilinin təşəkkülündə oğuz qəbilə dilindən başqa, digər türk dilli qəbilələrin dil xüsusiyyətləri də özünə yer tapmışdır...»¹ Bu qeydlər bir daha təsdiq edir ki, B.Çobanzadə və Ə.Dəmirçizadə kimi alimlər Azərbaycan dilinin tarixi fonetikasını öyrənərkən M.Kaşğarının «Divan»ına ən mötəbər mənbələrdən biri kimi müraciət ediblər.

M.Kaşğarının «Divan»ı və «Kitab»dakı* sözlərin müasir Azərbaycan dili ilə müqayisəsi tarixi fonetika, eləcə də tarixi leksikologiya baxımından əhəmiyyətli olduğu üçün aşağıdakıları təqdim edirik:

«Kitab» və «Divan»da işlənən sözlərin xeyli hissəsi müasir Azərbaycan ədəbi dilində fonetik, semantik dəyişikliyə uğramadan işlənir. «Kitab»dakı – ağır, biz, bəzək, yağ və s. kimi sözlər «Divan»da və müasir Azərbaycan ədəbi dilində eynilədir;

* *Qeyd: «Kitab» - «Kitabi-Dədə Qorqud» nəzərdə tutulur.*

¹ Ə.Dəmirçizadə. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi. Bakı, 1979, s.57.

«Kitab» və «Divan»dakı sözlərin bir qismi müasir Azərbaycan ədəbi dilində yerdəyişmə (metateza) ilə işlənir. «Kitab»da topraq, köpri, tutsaq...; «Divan»da – topraq, köprüg, tutsuk... Müasir Azərbaycan ədəbi dilində – torpaq, körpü, dustaq...;

Söz əvvəlində «y» samitinin işlənməsi «Kitab» və «Divan» üçün səciyyəvidir. «Kitab»da – yılan, yürək, yüz...; «Divan»da – yılan, yürək, yüz...; Bu cür sözlər müasir Azərbaycan ədəbi dilində «y» səsinin iştirakı olmadan işlənir, yəni ilan, ürək, üz şəklində sabitləşmişdir. Maraqlıdır ki, türk dillərinin qədim dövrləri baxımından səciyyəvi olan «yürək» sözünün ilkin forması Azərbaycan dilinin qərb şivələrində mühafizə olunur (yürəx'li);

Azərbaycan dilinin qərb şivələrindəki arxaizmlərin bir hissəsi «Kitab» və «Divan»dakı sözlərlə səsleşir. «Kitab»da ağırlamaq (əzizləmək), baqır (mis), yağı (düşmən)...; «Divan»da – ağırlamaq, bakır, yağı...; Azərbaycan dilinin qərb şivələrində – ağırramax, paxır (paxır qazan – mis qazan), yağı...;

«Divan»dakı sözlərin bir hissəsi Azərbaycan dilinin qərb şivələrində ilkin forma və semantikasına uyğun işlənir. «Divan»da – oğur (vaxt, zaman), tör//törə (evin və ya çadırın, otağın ən mühüm yeri, baş tərəfi). Azərbaycan dilinin qərb şivələrində – o:ğur (O:ğur saña demişdim – O vaxt sənə demişdim), dörə (Dörə çıxmax saña yaraşmaz).

«Kitab» və «Divan»dakı sözlərin böyük bir hissəsinin müasir Azərbaycan dilində eynilə və ya müəyyən fonetik, semantik dəyişmələrlə mühafizə olunması dilimizin gücünü, ifadə imkanlarının zənginliyini göstərir.

«Divan»da rast gəlinən Ayas, Bükü, Bəktur, Kutun kimi türk mənşəli antroponimlərin semantik tutumunu məhz «Divan»a istinadən dəqiqləşdirmək mümkündür: Ayas (ayaz köllərə verilən adlardan, açıq hava), bükü (alim, ha-

kim, ağıllı), bəktur (bək-möhkəm, sağlam, bərk), tur (durmaq, dayanmaq), kutan (qutlu olmaq, ulu, nəsibli olmaq).

M.Kaşğarının «Divan»ı həm özündən əvvəlki abidələrdə işlənən, həm də müasir ədəbi dilimizdəki bir sıra söz və ifadələrin ilkin formasını, eləcə də mənə yükünü dəqiqləşdirməyə imkan verir. Məsələn, Orxon-Yenisey abidələrindəki Köl bilgə, Köl tigin kimi antroponimlərin transkripsiyasında digər mənbələrlə yanaşı, «Divan»a da istinad olunur (əvvəlki səhifələrə bax: köl apelyativli antroponimlər); müasir ədəbi dilimizdəki suvarmaq felinin kök morfeminin «su» deyil, «suv» olması «Divan»a əsasən müəyyənləşdirilib; müasir dilimizdə tez-tez işlədilən «ilanın zəhləsi gedər yarpızdan, o da gələr bitər yuvasının ağızında» məsəlindəki «yarpız» sözünün bitki yox, manqusta (ilan yeyən heyvan) mənasında olmasını təsdiqləyən ən sanballı mənbələrdən biri də «Divan»dır. Belə ki, «Divan»da işlənən yarpuz (yarpız) sözü məhz həmin məsəl kontekstində izah olunur: «Yarpuz: ilan yeyən bir heyvan, firon siçanı, manqust. Bu məsəldə də işlənmişdir: yılan yarpuzdan qaçar, kança barsa, yarpuz utru kəlür – ilan yarpızdan qaçar, hara getsə, qabağına yarpız çıxar. Bu söz sevmədiyi şeydən çəkinən, ancaq yenə də o şeyə yaxalanan adam haqqında deyilir» (MK. III c., Bakı, 2006, s.41).

«Divan»ın morfoloqiyası ilə bağlı aşağıdakıları söyləmək mümkündür:

Kəmiyyət kateqoriyasının morfoloji göstəricisi olan -lar² intensivliyi ilə seçilir. Çoxluq anlayışı ifadə edən -t, -z, -n (-an, -ən), -ğün şəkilçiləri orta türk dövrü baxımından arxaikləşmiş vahidlərdir;

Hal kateqoriyasının morfoloji göstəriciləri sırasında müasir ədəbi dilimizdə eynilə (-a, -ə – yönlük hal; -ı, -i, təsirlilik hal; -da, -də – yerlik hal; -dan, -dən – çıxışlıq hal...), fonetik dəyişmə ilə (-ınq⁴, -nınq⁴ – yiyəlik hal...) işlənmə müşahidə olunur. Bəzi şəkilçilər isə arxaikləşib: -ka-gə (yönlük

hal), -r, -ra, -rə, -ru, -rü, -ar, -ər, karu, kerü, -ğaru, -gerü (istiqlal hal), -dın, -din, -dun, -dün (çıxışlıq hal) və s.

Mənsubiyyət kateqoriyasının morfoloji göstəriciləri əsasən müasir Azərbaycan ədəbi dilindəki kimidir. Bu sistemdə fərq II şəxsin təkisi (-nq -n) və cəmində (-nqız-nız⁴, -inqız⁴-ımız⁴) özünü göstərir.

«Divan»da şəxs əvəzlilikləri xəbərlik kateqoriyasının morfoloji göstəriciləri vəzifəsində çıxış edir: mən kayda mən (mən haradayam?), kim sən (sən kimsən), ol məniq oğlun ol (o mənim oğlumdur). III şəxsin təkində «ol» əvəzliyinin vəzifəsini bəzi hallarda turur sözünün yerinə yetirməsinə də təsadüf olunur: ər turur (ərdir).

«Divan»da sifətin dərəcələrinin ümumi mənzərəsi aşağıdakı kimidir:

Sifətin adi dərəcəsinin formal əlaməti yoxdur: ak, kara, kızıl və s.

Azaltma dərəcəsi yalnız -şin şəkilçisi vasitəsi ilə yaranır: kök+şin nənq – göyümsov nəsnə.

Çoxaltma dərəcəsinin yaranmasında bir neçə üsuldan istifadəyə rast gəlinir: 1) «p» və «m» səslərinin köməyiylə (türklərdə «p», oğuzlarda «m» səmindən istifadə olunur – köp kök, köm kök, hər ikisi gömgöy mənasındadır); 2) -rak, -rək şəkilçisi vasitəsi ilə (az+rak – zərflər

daha az); 3) süm, tüm, çim kök morfoloji əvəzliliklərinin iştirakı ilə (tüm kara at – dümqara, zil qara at; süm süçük nənq – şipşirin şey; çim öl ton – lap yaş paltar).

«Divan»da felin qrammatik məna növlərinin bəzi xüsusiyyətlərinə diqqət yetirək:

Məlum növ (sordu – əmdi, kənc süt sordu – uşaq süd əmdi).

Məchul növ -ıl⁴, -ın⁴, -ık⁴, -sık⁴ və s. şəkilçilərin vasitəsiylə yaranır (ok atıldı – ox atıldı; tüzündü yer – yer hamarlandı ...).

Qayıdış növün yaranmasında iştirak edən -n, -ın⁴, -l, -ıl⁴ şəkilçiləri intensivliyi ilə seçilir: ər arındı – adam təmizləndi, yuyundu; əsrük adıldı – sərxoş ayıldı.

Qarşılıqlı – müştərək növdə -ş-ış⁴ şəkilçisi üstün mövqedə görünür: Ol məniq birlə işləşdi – o mənimlə işdə yarışdı.

İcbar növün yaranmasında -t, ıt⁴, -ğur, -ğür, -kur, -kür, -dur, -dür, tur, -tür və s kimi şəkilçi morfoloji əvəzlilikləri iştirak edir: Ol tarıq əkitti – O, toxum əkdirdi; mən andan yarmak alturdım - mən ondan pul aldurdım.

Felin qrammatik məna növlərinə aid şəkilçi morfoloji əvəzlilikləri və onlara aid nümunələri müasir Azərbaycan dili ilə müqayisə etsək, fərqli cəhətlərin çox olmadığı birbaşa görünür, daha doğrusu, fərq əsasən bəzi şəkilçilərin fonetik dəyişmələrlə işlənməsində müşahidə edilir.

«Divan»dakı nəqli keçmiş zaman (-miş, -miş); şühudi keçmiş zaman (-dı, -di, -tı, -ti); indiki zaman (-r, ır⁴, -ar, ər); qəti gələcək zaman (-ğay, -kay, gəy) və qeyri-qəti gələcək zaman (-ar², -ı⁴) şəkilçilərinin əksəriyyəti müasir ədəbi dilimizdə eynilə və ya müəyyən fonetik dəyişmələrlə işlənir. Bu sistemdə -ğay, -kay, -gəy şəkilçisi istisnadır. Əlavə edək ki, «Divan»ın dili baxımından səciyyəvi olan bu şəkilçinin türk dillərinin karluq qrupuna aid olması, oğuz qrupu türk dillərində isə həmin funksiyanın -acak, -əcəcək şəkilçisi vasitəsi yerinə yetirilməsi türkologiyada dəqiqləşdirilmişdir.

Felin təsriflənən formalarına daxil olan şəkillər barədə bəzi cəhətləri qeyd etmək lazım gəlir. Bunları aşağıdakı kimi ümumiləşdirmək olar:

Əmr şəkli I şəxsin təkində -ayın, -əyin, cəmində -alım, -əlim, II şəxsin təkində şəxs sonluğu olmadan və -ğıl, -gil, -kıl, -kil, cəmində -nq, - nqlar, III şəxsin təkində -sun, -sün, cəmində -sunlar, -sünlər şəxs sonluqları ilə ifadə edilir, daha doğrusu, şəxs sonluqları əmr şəklinin morfoloji əlaməti kimi çıxış edir. Oğuzlarda və qıpçaqlarda felin əmr şəklində II şəxs cəmdə -inqız, inqız (barınqız – gediniz, kəlinqız – gəli-

niz) şəkilçisinin nəzakət bildirmə mənasında işlənməsi də göstərilir.

Şərt şəkli -sa, -sə, -sar, -sər, arzu şəkli -sir, -sa, -sə, lazım şəkli -ası, -əsi, vacib şəkli -ğu, -gü şəkilçiləri vasitəsi ilə yaranır. Təqdim olunmuş şəkilçi morfevlərinin əksəriyyəti (-ğu, -gü istisna olunmaqla) Azərbaycan yazılı abidələrində də müşahidə olunur.

-maq, -mək məsdər şəkilçisi, -duk, -düg, -ası, -əsi, -miş, -miş, -an, -ən, -ğan, -gən; -ar, -ər və s. kimi feli sifət şəkilçiləri, eləcə də -ıp, -ip, -up, -üp, -ıban, -ibən, -uban, -übən, -a, -ə və s. kimi feli bağlama şəkilçiləri həm «Divan», həm də Azərbaycan dili baxımından səciyyəvidir.

Müqayisə və qarşılaşdırmalar göstərir ki, «Divan»da isim, sifət, say, fel və zərf düzəldən şəkilçi morfevlərinin çox hissəsi Azərbaycan yazılı abidələrinin dili üçün də xarakterikdir.

«Divan»da təsadüf olunan kibi (kimi), tək, bəri (bəri), uçun (üçün), birlə (ilə, -la, -lə), ayruk (ayrı) kimi qoşmalar, eləcə də takı//dakı (dəxi), -mu, -mü kimi ədatlar Azərbaycan yazılı abidələrində, demək olar ki, eynilə işlənib.

M.Kaşğarının «Divan»ında rast gəlinən söz birləşmələri, sadə və mürəkkəb cümlə konstruksiyaları müasir türk dillərində əsasən eynilə saxlanmaqdadır. Məsələn, «Divan»dakı nümunələrə müasir Azərbaycan ədəbi dili müstəvisində diqqət yetirək: kayırlıq yer (duz və qaba torpaqlı yer), bulğayuk suw (bulanıq su) kimi I növ, kış konukı (qış qonağı), tağlar suwı (dağlar suyu) kimi II növ, ayaknıq yarukı (qabın yarığı), oğlınıq tışı (oğlunun diş) kimi III növ təyini söz birləşmələri müasir dilimizdə eynilə işlənir. Yaxud «ər suwka səkridi – adam suya doğru qaçdı, götürüldü» (nəqli cümlə), «Alp Ər Tonqa öldümü?» (sual cümləsi), «Süt sağkıl – süd sağ» (əmr cümləsi) tipli cümlələr bütün parametrlərinə görə müasir Azərbaycan dili ilə səsləşir.

Məhz bu cür dil faktlarına görə «Divan» dilimizin tarixini öyrənmək üçün əsas mənbələrdən biri kimi götürülür.

«Kitabi-Dədə Qorqud» dastanı

Türk poetik təfəkkürünün nadir incisi «Kitabi-Dədə Qorqud»un ən azı VII yüzillikdə formalaşması abidənin «müqəddimə» hissəsindəki birinci cümlə ilə təsdiqlənir: «Rəsul əleyhissəlam zəmanına yaqın Bayat boyından Qorqut ata diyərlər, bir ər qopdı. Oğuzıñ ol kişi təmam bilici-siydi, - nə diyərsə, olurdı...». Elm aləminə «Kitab»ın iki orijinal nüsxəsi məlumdur. Bunlardan birini 1815-ci ildə alman şərqşünası H.F.Dits Drezden kitabxanasında, digərini isə 1952-ci ildə italyan alimi Ettore Rossi Vatikan kitabxanasında ortaya çıxarmışdır. Berlində hər səhifəsində 34 sətir olan 37 səhifəlik başqa bir əlyazma da tapılmışdır ki, bu da Drezden nüsxəsindən köçürülmədir. M.Ergin göstərir ki, «Dədə Qorqud» eposunun Türkiyədə ilk dəfə 1916-cı ildə Kilisli Rüşfət, sonra isə 1938-ci ildə Orxan Şaiq Gökyay tərəfindən edilən nəşrləri dastanın əsl nüsxələri deyil. F.Zeynalov və S.Əlizadə Kilisli Rüşfətin ərəb əlifbası ilə çap etdirdiyi kitabın Berlin nüsxəsi əsasında hazırlandığını qeyd edirlər. Türkiyədə «Kitabi-Dədə Qorqud»u ən kamil şəkildə nəşr etdirən M.Ergindir (Dədə Korkut kitabı, Ankara, 1958). Bakıda isə «Kitabi-Dədə Qorqud» ilk dəfə 1939-cu ildə Həmid Araslı tərəfindən nəşr olunub. Yeri gəlmişkən, «Kitab» Bakıda beş dəfə nəşr edilib (1939, 1962, 1978, 1988, 2000). Bunlardan ən mükəmməli 1988-ci ildə F.Zeynalov və S.Əlizadə tərəfindən çap olunan «Kitabi-Dədə Qorqud»dur. Ona görə kamil bir nəşr hesab edirik ki, burada Drezden və Vatikan əlyazma nüsxələri M.Ergin və H.Araslının nəşrləri ilə tutuşdurulmuş, yeri gəldikcə Orxan Şaiq Gökyayın nəşrinə, eləcə də V.V.Bartoldun rusca tərcüməsinə istinad edil-

miş, qrafemlərin paleoqrafik və orfoqrafik cəhətlərinə xüsusi olaraq fikir verilmişdir.

Qarşılaşdırmalar göstərir ki, «Kitabi-Dədə Qorqud» Drezden nüsxəsi tapılana qədər də (1815) oğuzların, daha dəqiqi, Azərbaycan türklərinin qan yaddaşında, folklorunda, tarixi sənədlərində yaşayıb. Bu, öz təsdiqini 1723-28-ci illərdə Osmanlı məmurları tərəfindən tərtib edilmiş «Dəftəri-müfəssəli-əyaləti-Tiflis» (Tiflis əyalətinin müfəssəl dəftəri) adlı topluda tapır. Həmin mənbədə birbaşa «Kitabi-Dədə Qorqud» eposunun antroponimik sistemə daxil olan adlara təsadüf olunur. Konkret desək, «Tiflis əyalətinin müfəssəl dəftəri»ndə Qazax-Borçalı bölgəsinin vergi ödəyənlərinin siyahısı verilib. Burada Qorqud Mirzə oğlu, Bədirxan Qazan oğlu, Nəbi Dondar oğlu, Nəbi Xızır oğlu, Məhəmməd Uruz oğlu, Bamsı Çayam oğlu, Pirməhəmməd Qaragünə oğlu və s. kimi antroponimlərə rast gəlinir.¹ Müasir Azərbaycan antroponimikasında işlənməyən Bamsı, Qazan, Qaragünə, Dondar kimi şəxs adlarının 1723-28-ci illərə aid sənədlərdə işlənməsi epik tariximizi əks etdirən «Kitabi-Dədə Qorqud»un ən azı XVIII əsrə qədər xalqımızın folklor yaddaşında yaşamasını təsdiqləyir. Dədə Qorquda həsr olunmuş şeir parçalarının XX əsrə qədər Azərbaycan folklorunda işlənməsi də qorqudşünaslığa məlumdur. Məsələn, Ə.Dəmirçizadə 1957-ci ildə çap etdirdiyi «M.F.Axundovun arxivində Dədə Qorqudun izi» adlı məqaləsində M.F.Axundov dövründə xalq arasında Dədə Qorqudla bağlı geniş yayılmış aşağıdakı şeiri təqdim edir:

Gəlinə ayran demədim mən Dədə Xort Xort,
Ayranə doyran demədim mən Dədə Xort Xort.
İgnəyə tikən demədim mən Dədə Xort Xort,
Tikənə yırtan demədim mən Dədə Xort Xort.

¹ Tiflis əyalətinin müfəssəl dəftəri. Borçalı və Qazax (1728-ci il). Bakı, Pedaqogika, 2001.

«Qorqud və ya Xort Xort» əslində bir mürəkkəb sözün müxtəlif ifadə şəklidir», - deyən Ə.Dəmirçizadə fikirlərini belə tamamlayır: «Bu sənəd bir daha sübut edir ki, Dədə Qorqud XX əsrdə Azərbaycana gətirilməmiş və azərbaycanlılar Dədə Qorqudu çox qədim zamanlardan tanımışlar və onun haqqında zəngin folklor da yaratmışlar».¹

Azərbaycan dilinin fonetik, leksik, morfoloji, sintaktik və digər xüsusiyyətlərini tarixi istiqamətdə öyrənmək üçün «Kitab» əvəzəlməz bir mənbədir. Hətta mübaliğəsiz söyləmək olar ki, bütün mənbələrin fəvqündə durur. Məhz bunun nəticəsidir ki, «Kitab»ın dili, demək olar ki, bütün istiqamətlərdə tədqiq olunub. Bu mənada «Kitab»ın dili ilə bağlı bir sıra cəhətləri həmin araşdırmalar kontekstində təqdim edirik.

«Kitabi-Dədə Qorqud»un fonetik xüsusiyyətləri

«Kitab»da saitlərin sayı 9-dur: a, ə, e, i, ı, o, ö, ü, u. Qorqudşünaslıqda bu saitlərin işlənmə məqamlarının əsasən müasir Azərbaycan dili ilə eyni olduğu müəyyənləşdirilib. Ə.Dəmirçizadə «Kitab»dakı saitləri təhlil edərkən «ı» səsinin işlənmə məqamlarına xüsusi olaraq diqqət yetirir: «... ı səsi yalnız söz başında işlənilməmişdir, başqa məqamlarda isə işlənilmişdir. Belə bir faktı da qeyd etmək lazımdır ki, müasir Azərbaycan dilində işlənilən ildırım, ilxı, iraq... kimi sözlər «Dədə-Qorqud» dastanlarında da işlənilmişdir ki, bunların heca tərkibini nəzərə aldıqda, ahəng qanununa əsasən bu növ sözlərin başında i deyil, ı saitin işlənilmiş olmasını güman etmək olar və buna bənzər hallar indi də

¹ Ə.Dəmirçizadə. M.F.Axundovun arxivində Dədə Qorqudun izi «Ədəbiyyat və incəsənət» qəzeti. №6, 1957.

şivələrdə nəzərə çarpır».¹ «Kitab»ın sonrakı nəşrlərində həmin tip vahidlərin ilk səsi kimi «ı» götürülüb: işıq (Ağ işıqlı alpları yanına saldım), ılcı (ılcıqlar ögin aldı, döndəriməz). Bu da Ə.Dəmirçizadənin güman etdiklərinin doğru olduğunu təsdiqləyir.

«Kitab»dakı « ɔ / » yazılış şəklinin av və ov kimi transkripsiya oluna bilməsi fikri olsa da, av forması məqbul hesab olunub. Deməli, həmin söz müasir ədəbi dilimizdə a → o əvəzlənməsi ilə işlənir (av → ov).

«Kitab»ın dilində uzun saitlərə və diftonqlara rast gəlinir: «a» saitinin uzanması - qapa: η (Mərə qapuçular, qapununu qapaη), «ə» saitinin uzanması – döşə:η (... qara keçə altına döşəη), «e» saitinin uzanması – ye:rsə (... Yersə, yesün yeməzsə, tursun-getsün), «o» saitinin uzanması – qo:η (...çünkü Qazan bəgdən buyruq olubdur, qoη otursun), «ö» saitinin uzanması – kö:rəlib (Dərsə xan istədi kim, oğlan-cuğunun üstünə körəlib düşəydi); «oa» diftonqu – qoarsa (...qadir qoarsa, öldürəyim), «au» diftonqu – (Qara qaurma edilə, qırq bəg qızına ilətün). Bu cür sait uzanmaları və diftonqlar müasir ədəbi dilimiz yox, şivələrimiz baxımından səciyyəvidir. (bu barədə tarixi fonetika bölməsində geniş şəkildə bəhs olunur).

«Kitab»da müşahidə olunan 24 samitdən yalnız birinin, dəqiq desək, «η» (sağur nun, velyar η) səsinin müasir ədəbi dilimiz baxımından səciyyəvi olmadığı dəqiqləşdirilib. Əlavə edək ki, «η» səsi Azərbaycan dilinin qərb şivələrində mühafizə olunur. Məsələn, dənjiz, soη, maηa, səniη... formasında işlənmə həm «Kitab», həm də qərb şivələri üçün xarakterikdir.

¹ Ə.Dəmirçizadə. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi. I hissə, Bakı, 1979, s.109.

Ə.Dəmirçizadə «Kitab»da işlənən samitlərin hər birini geniş şəkildə təhlil etdikdən sonra belə qənaətə gəlir ki, ilk dövrlərdə Azərbaycan dilində h, f, j fonemləri olmamışdır.

«Kitab»ın dilində rast gəlinən saitlərlə samitlərin uyuşması (boyun+cuq=boyuncuq, qarı-cıq=qarıcıq; öynə+cik=öynəcik, yigid+cik=yigidcik), eləcə də samitlərin uyuşması (az+ğun=azğun, daş+qın=daşqın) nisbətən bəsit formada olsa da, müasir Azərbaycan dili ilə səsləşir. «Kitab»da cingiltişmə hadisəsinin bir sıra cəhətləri müəyyənləşdirilib: t → d (yigit+in=yigidin), q → ğ (ayaq+ın=ayağın), k → g (yüzük+i=yüzügi). Bu sistemdəki k → g əvəzlənməsi müasir ədəbi dilimizdə k → y şəklindədir (üzük+ü=üzüyü). Daha dəqiqi, həmin əvəzlənmə müasir dilimizdə x' → y ilə reallaşır: çiçək (çiçəx')+in=çiçəyin.

«Kitabi-Dədə Qorqud»un leksik xüsusiyyətləri

«Kitab»da işlənən sözlərin sayı barədə müxtəlif fikirlər var. Onlardan yalnız ikisinə diqqət yetirək: 2721 söz işlənib (təkrar olunanlar istisna olunmaqla). Bu sözlərin 559-u ərəb və fars mənşəlidir; 3000-ə yaxın söz işlənib. Onlardan 573-ü alınmadır (353-ü ərəb, 205-i fars mənşəlidir, ərəb və fars mənşəli hesab edilən 15 sözün tərkibində isə türk mənşəli morfoloji elementlər müşahidə olunur).

«Kitab»ın leksikasına daxil olan 773 sözün müasir Azərbaycan ədəbi dilində eynilə (ad, ağ, alqış, baş, bir, birlik, dil, dilək...), 213 sözün isə fonetik dəyişmələrlə (bəg – bəy, qılıc – qılınc, binmək – minmək, yigirmi – iyirmi, əgin – əyin...) işlənməsi müəyyənləşdirilib. «Kitab»da işlənib müasir ədəbi dilimiz baxımından arxaik hesab olunan 200-ə qədər söz şivələrimizdə, xüsusən də qərb şivələrində eynilə və ya müəyyən fonetik dəyişmələrlə mühafizə olunmaqdadır (buğalmaq, cılasun, saqar, taraqa, qurumsı...) Arxaizmlərlə

bağlı prof. Ə.Dəmirçizadə yazır: «Müasir Azərbaycan dilində heç bir iz buraxmadan unudulmuş, istemaldan düşmüş müasir Azərbaycan dili üçün ölmüş sözlər; məs.: cılasun, alp, əvrən (qəhrəman – ərənlər başçısı); uçmaq (cənnət); ərcil (kür, pozğun, nadinc); ayıtmaq (söyləmək); duşaq (buxov); əsən (sağlam, salamat); inaq (vəzir, nədim); qapa (uca); tanuq (şahid); yöm (fal, xeyir xəbər, istixarə); sası (üfunətli) və s. Belə sözlərin ölməsini mübarizədə məğlub olmaq kimi başa düşmək lazımdır. Bu sözlərin çoxusu başqa tayfa dillərinə mənsub sözlər olaraq, ümumxalq dili halında yenicə təşəkkül tapan Azərbaycan dilinin lüğət tərkibində başqa bir tayfaya və ya xalqa mənsub olan eyni mənalı sözlə müvazi işlənmiş, mübarizə etmiş və nəticədə məğlub olmuşdur. Buna görə də Azərbaycan dili üçün ölmüş olan bu sözlərin bir qisminin indi mövcud digər türk dillərində canlı surətdə işlədiyini görürük; məs.: Orta Asiya türk dillərinin çoxunda «ayt», «alp», «əsən», «səmiş» sözləri ümumi surətdə işlənir».¹ Alp, ayıtmaq, cılasun, inaq və tanıq sözlərini Azərbaycan dilində heç bir iz buraxmadan unudulmuş, ölmüş sözlər kimi izah etmək düzgün deyil. Çünki inaq sözünün əsası olan «ina» kök morfeminin inam, inamlı, inamsız, inamsızlıq sözlərində saxlanıldığı, tanıq sözünün «tanış» anlamlı leksemlə eyni kökdən olduğu, Alpan, Alpout toponimlərinin igid anlamlı «alp» apelyativi əsasında yarandığı, demək, söyləmək anlamlı ayıtmaq sözünün «bayatı» leksemində daşlaşmış şəkildə, şivələrimizdə isə eynilə (o ma: söz aydı – Füzuli şivəsi) mühafizə olunduğu ayrayrı tədqiqatlarda konkret faktlarla təsdiqlənmişdir. İgid, qorxmaz anlamlı cılasun sözü isə Azərbaycan dilinin qərb şivələrində «cirasın» şəklində işlənməkdədir (Cirasın adam yalan danışmaz – İgid adam yalan danışmaz).

¹ Ə.Dəmirçizadə. «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarının dili. Bakı, 1959, s.143.

Prof. Tofiq Hacıyev «Kitab»da işlənən keyik, soy, sağış (məhşər), yazı, damu, tanıq, irmək, sayırmaq (oxumaq), yayan (piyada), sayru və s. kimi leksik vahidlərin XVIII əsrə qədərki ədəbi dilimiz baxımından səciyyəvi olduğunu əsaslandırarkən «Dədə-Qorqud kitabı» və dialektlərimiz məsələsinə də münasibət bildirir: «Kitabın dilində müşahidə olunan sözlərin müəyyən qismi müasir ədəbi dilimiz üçün arxaik sayılsa da, hazırda dialektlərimizdə canlı şəkildə qalır və yerli ünsiyyətdə istifadə olunur: becid, güz, yəxni, gədik, seyvan, suç, aya, ağırlamaq, öylə (nahar və vaxt mənasında), döşürmək, ismarlamaq, ülüş-ülüşmək, güvəzələmək, qu (xəbər) tanrı, us, biləsinə (özü ilə), bozlamaq, yeng, duş kimi onlarla söz».¹

Qorqudşünaslıqda «Kitab»dakı sözlərin leksik-semantik qrupları dəqiqləşdirilib: yer adları (toponimlər), şəxs adları (antroponimlər), yaraq-əsləhə və alət adları; təsərrüfat leksikası (süd, penir, un, ələg, tauq, dəgirmən...), hərbi leksika (alay, çəri, casus, ordu...) dini leksika (allah, tanrı, quran, Məkkə...). «Kitabın dilində işlənib, müasir ədəbi dilimiz baxımından səciyyəvi olmayan sözlərin, yəni arxaik leksik qatın leksik-semantik qrupları aşağıdakı kimidir:

Bədən üzvlərinin adları (öykə – sinə, sügsün – boyun);
Səs, söz anlamlı vahidlər (qu – söz, xəbər, şayiə; ün – səs);

Qohumluq bildirən sözlər (baba-ata, cici-bici – cici-mici, güyəgu//göyü – kürəkən, yengə – qardaş arvadı);

Adam, insan məzmunlu sözlər (hampa – yoldaş, sirdaş; hərəmi – quldur, soyğunçu, yağı – düşmən);

Topluluq bildirən sözlər (alay – böyük dəstə, ocaq – ev-eşik, yurd, tayfa, nəsil; yığnaq – yığıncaq, məclis);

Peşə, vəzifə, sənət bildirən sözlər (çavuş – camaatı uzaqlaşdıran adam, qaravaş – nöqər, qulluqçu qadın; qədim

¹ T.Hacıyev. Azərbaycan ədəbi dili tarixi. Bakı, 1976, s.65-66.

– xədim, xidmətçi, qulağız – bələdçi, sığırtmac – malotaran, naxırçı);

Ərzaq və yemək adları (aş – hər cür xörək, bazlamac – fətir, ətməg – cörək, yoğurt – qatıq...);

Geyim və örtük adları (börk – papaq, çuqa – çuxa, kəpənək – yapıncı);

Heyvan adları (buğra – erkək dəvə, ənig – bala, «Kitab»da aslan və qurd balası mənasında işlənib, qışraq – döl verməyən dişli at, saqar – qaşqa, alnı ağ tüklü, sığır – inək, tərəlqaşğa – ağalınlı);

Silah adları (sapan – yundan toxunan və içərisinə daş qoyulub atılan uzun qolu silah; taraqa – fişəng);

Toy, şadlıqla bağlı olan sözlər (beşiklərtmə – körpəlikdən qızla oğlanı nişanlamaq, ərgənlik – qızın nişanlığına göndərdiyi hədiyyə, şülən – məqsədli olaraq verilən ziyafət, yelətmə – gəlin havası);

Yer-məkan məzmunlu sözlər (açarı – o tərəfə, ağıl – qoyun saxlanan yer, eşik – bayır, qapı, həyət-baca, orman-meşə, tışarı – bayır, çöl; yazı – çöl, düzənlik);

Zaman məzmunlu sözlər (ekindü – günün ikinci yarısı, günortadan sonrakı vaxt; güz – payız, məhəl – zaman, vaxt; öylə//öyni – günorta, günorta istirahəti, günorta yeməyi; tañla – sübh);

Əlamət, keyfiyyət bildirən sözlər (al-qırmızı, ala-qarışlıq rəngli, açıq-mavi; arı – təmiz, ağızlı – heç kimi saymayan, özündən deyən; bədəvi – harın, cins at; becid – tez, cəld; cilasun – igid, eyü – yaxşı, əsrük – sərxoş, oñat – düz, görklü – gözəl, müqəddəs; qutlu – uğurlu, sayru – xəstə);

Hal-hərəkət bildirən sözlər (ağmaq – qalxmaq, ağırlamaq – əzizləmək, ayıtmaq – demək, ağıdırmaq – yada salmaq, bozlamaq – uca səslə ağlamaq, buñalmaq – kədərlənmək, döşürmək – yığmaq, qılmaq – etmək, oğramaq – kiş-nəmək, sayramaq – quşun oxumağı mənasında işlənib, varmaq – getmək).

Təqdim olunmuş leksik-semantik qruplardakı sözlərin əksəriyyəti dialekt leksikasında, xüsusən də Azərbaycan dilinin qərb şivələrində mühafizə olunub.

«Kitab»dakı -l⁴ (ərdəmlü, datlu, görkli...), -l⁴ (otluq, ərgənlik, günlük...), -ç⁴ (avçı, gözçü, qapuçı...), -s⁴ (qardaşsuz//qardaşsız, qutsuz...), -ma² (burma, çatma, örmə...), -m⁴ (geyim, kəsim, ölüm...), -ıq⁴, -ık⁴ (açuq, bilik, buyruq, bölük, sarıq...), -aq (sancaq, yataq, yaraq), -qın, -qun, -ğun, -kin, -kün (azğun, qırğun, taşqın//taşqun), -la² (avla, bağla, dişlə, qonaqla...), -l, -al, -əl (buñal, yucal...) və s. kimi şəkilçilər məhsuldar, -m⁴ (uzun, yaqın), -daş, -taş (qardaş//qartaş//qarındaş), -m⁴ (aqın, dügin...), -inc, -unc (qaxınc, toxınc), -t, -at, -ət (gözət, donat), -a² (yaşamaq, diləmək) və s. şəkilçilər isə qeyri-məhsuldar şəkilçilər hesab edilir. Burada bir cəhəti də qeyd edək ki, «Kitab»dakı bəzi leksik şəkilçilər müasir ədəbi dilimizdə işlənir: -c, -ç (Buğac, ortac...), -əz (geñəz), -dəm (ərdəmli), -tər (göstər).

«Kitab»ın poetik dilində sinonimlər, omonimlər, antonimlər, eləcə də çoxmənalı sözlərin qabarıq şəkildə işlənməsinə rast gəlinir.

Sinonimlər: bəniz, yüz; bərk, qatı; budaq, dal; datlu, şirin; eyü//yeg, yaxşı, xoş, xub; bayır, daşra; bağır, cigər; aqın, qırğın, qırım, qovqa, savaş, cəng; çəri, qoşun, ləşkər və s. Bu nümunələrdəki türk mənşəli sözlərin sinonimliyi ilə türk, ərəb və fars mənşəli sözlərin sinonimliyini eyni müstəvidə təqdim etmək olmaz. Fikrimizcə, «Kitab»dakı xub – yaxşı, cəng – savaş, datlu – şirin kimi sinonimlər ikidilli lüğətlər üçün səciyyəvi hesab olunan prinsiplərə əməl olunmasını xatırladır. Qeyd edək ki, bu hadisə qorqudşünasların diqqətindən yayınmamış və ona müxtəlif istiqamətlərdən yanaşılmışdır. Məsələn, Ə.Dəmirçizadə yazır: «... Azərbaycan dilinin özünəməxsus bir sıra sözlərlə həmməna ərəb və fars sözlərinin müvazi surətdə işlənməsi həmin sözlərin yenidən alınması dövrünü əks etdirir. Buna görə də hələ, hətta islamıyyətin əsas məfhumlarını ifadə edən «allah», «cəmiyyə»

və ya «behişt» kimi sözlər anlaşılmaz olduğuna görə, «tanrı», «uçmaq» kimi sözlərlə müvazi işlənmiş və ancaq sonralar belə alınma sözlər qalib gəlmiş, mənimsənilmiş, dilin öz sözləri isə sıradan çıxmış, arxaikləşmişdir.¹ Qeyd edək ki, «yaxşı – xub» tipli eynimənalı sözlərin yanaşı işlənməsi dominant sözlə onun sinoniminin müvazi işlənməsidir. Sanki «Kitab»ın üzünü köçürən «yaxşı – xub» tipli sözləri bilərəkdən yanaşı işlədib ki, «Kitab» daha asan başa düşülsün, yayılma arealı daha geniş olsun. Burada E.Əlibəyzaadənin fikirlərini xatırlatmaq yerinə düşür: «Katib «Kitab»ı köçürərkən onun üzərində xeyli düzəliş aparmış, bir sıra sözləri dəyişdirmiş, zamanın ruhunu ona hopdurmuşdur. Məsələn, «görklü» ilə yanaşı, bir əziz sözü də işlətməmiş, «yağ»ı kafir, «oğarı» «məbəd və s. etmiş, «tanrı» ilə «allah», «boyun»la «qədd» sözlərini sinonim cərgəsinə salmış, dövrünün islami təsəvvürlərini, dini-mövhumu rəvayətləri və s.-ni oraya yerləşdirmişdir».² Bu qeydlər də «Kitab»ın üzünü köçürən katibin düzəliş və əlavələrinin məqsədli olduğunu sübut edir. Araşdırmalar göstərir ki, həmin düzəliş və əlavələrin bir qismi «Kitab»ın poetik dilinə mənfi təsir edib. Məsələn, «Bəkil gördi, xatun kişinin əqli-kəlicəsi eyüdür» cümləsində ərəb mənşəli «əql» sözünün «k»-nin alliterasiyasına mənfi təsir etdiyi birbaşa görünür. Belə ki, «əql» sözündən əvvəl və sonra ilk səsi «k» olan sözlər işlənilib (kişi, kəlicə). Digər tərəfdən, həmin cümlədə «k»-nin alliterasiyası «Bəkil» və «görmək» sözlərini də əhatə edir. Deməli, «əql» sözü həmin cümlənin ahəngdarlığını azaldıb.

«Kitab»da və tərcümə abidələrinin çoxunda bir sıra hallarda yaxın və ya eynimənalı sözlərin – sinonimlərin yanaşı işlənməsini geniş şəkildə tədqiq edən Möhsün Zeynalabdin oğlu qorqudşünasıqdakı fikirlərə əsaslanaraq belə

¹ Ə.Dəmirçizadə. Müasir Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi. I hissə. Bakı, 1979, s.134.

² E.Əlibəyzaadə. Kitabı-Dədə Qorqud. Bakı, 1999, s.320.

nəticəyə gəlir ki, sinonimlərin yanaşı işlənməsi həm «Kitab»ın (cəng – savaq, xub – yaxşı, pir – qoca, behişt – uçmaq, ağırlamaq – əzizləmək və s.), həm də orta əsrlər tərcümə abidələrinin (xumar – əsrük, günah – suç, sayru – naxoş, pak – arı və s.) dili baxımından səciyyəvidir.¹ Problemə tərcümə əsərlərinin dili kontekstində yanaşan müəllifin fikirləri düzgündür. Amma biz həmin hadisəyə başqa bir prizmadan yanaşmağı məqbul hesab edirik. Məlumdur ki, iki dilin leksik materialını qarşılaşdırma yolu ilə tərcüməsini verən lüğət «ikidilli lüğət» adlanır. Bu mənada yuxarıdakı nümunələr «ikidilli lüğəti» xatırladır. Deməli, «Kitab»da dilçiliyin, daha dəqiq desək, leksikoqrafiyanın prinsiplərinə əməl olunubdur» qənaətinə gəlmək mümkündür. Bu fikrin doğruluğunu başqa arqumentlər də təsdiq edir. Əvvəlcə, yazıçı Anarın və A.Qurbanovun fikirlərini qarşılaşdıraraq: Anar yazır: «Sonrakı əsrlərdə «Kitab»ın üzünün köçürülüb-köçürülmədiyini demək çətindir, amma ilk nüsxədən (ya sonrakı nüsxədən) köçürülmüş və indi bizə məlum olan son iki əlyazması XV-XVI əsrlərin yadigarlarıdır».² A.Qurbanov yazır: «Eradan əvvəl VI əsrdə hind dilçisi Amara sanskrit dilinin sözlərindən lüğət yaratmışdır... Leksikoqrafiya işlərinə olan maraq XV əsrdən daha da güclənmiş və bir sıra dillərə aid yeni xarakterli lüğətlər meydana çıxmışdır».³ Qarşılaşdırmalar göstərir ki, «Kitab»ın üzünün köçürülmə tarixi ilə (XV-XVI əsrlər) leksikoqrafiya işlərinə olan marağın güclənmə tarixi (XV əsr) üst-üstə düşür.

İkincisi, «Kitab»dakı «hərami» sözü, konkret desək, həmin söz işlənən cümlə ilə «Ərəb və fars sözləri lüğəti»ndəki «hərami» sözüne aid izahları qarşılaşdıraraq: «Kitab»da: «... Yol kəsdi, adam aldı, böyük hərami oldu»,

¹ Möhsün Zeynalabdin oğlu. «Kitabi-Dədə Qorqud»un və orta əsrlər Azərbaycan tərcümə abidələrinin leksik xüsusiyyətlərindəki oxşarlıqlar haqqında. «Kitabi-Dədə Qorqud – 1300». Bakı, 1999, s.36.

² Anar. Dədə Qorqud dünyası. «Sizsiz». Bakı, 1992, s.81.

³ A.Qurbanov. Ümumi dilçilik. I cild. Bakı, 2004, s.303.

«Ərəb və fars sözləri lüğəti»ndə: hərami – 1) haram mala əl uzadan; 2) yolkəsən, soyğunçu.

Göründüyü kimi, ərəb mənşəli «hərami» sözü ilə bağlı «Kitab»dan və «Lüğət»dən verdiyimiz nümunələr funksiyaca eyni xətdə birləşir: «Yol kəsmək, adam almaq=hərami olmaq» («Kitab»da «hərami»nin mənası izah olunur); «hərami – yolkəsən, soyğunçu» («Lüğət»də «hərami»nin ifadə etdiyi mənalar verilir). Deməli, fərqli cəhət birinci nümunənin təqdimində, daha doğrusu, «Kitab»da «hərami» sözünün məna çalarlarının poetik dillə ifadə olunmasında özünü göstərir.

«Kitab»da ikidilli və ya tərcümə lüğətləri üçün səciyyəvi hesab olunan prinsiplərin nəzərə alınması aşağıdakı sözlərdə də müşahidə olunur:

yaxşı – xub

Ol obada bir yaxşı-xub yigit sayru düşmüş idi.

Burada birinci söz kimi «yaxşı»nın işlənməsi onun dominantlığını birbaşa təsdiq edir.

«Kitab»da ardıcıl sıralanmış cümlələrdə «yaxşı» və «xub» sözlərinin yanaşı yox, tək işlənməsinə də rast gəlinir.

Baqdı gördi Oğuzun ucında bir ala sayvan dikilmiş, bir imirzə xub yigit qırq yigit ilən sağında və solunda otururlar. Oğuzun bir yaxşı yigidi ancaq yürüyəyim, mədəd deyəyim.

Təqdim etdiyimiz mikromətnə dominant üzv kimi yə-nə də «yaxşı» sözü götürülməlidir. Çünki «yaxşı» sözü mətnin əvvəlki hissələrində də işlənilib (...*Çaya baqsa çalumlu, çal qaraquş ərdəmlü, bir gözəl, yaxşı yigit oldı*).

av – şikar

Üç gün dəxi Bəkili av-şikar ətilə qonaqlıyalım, bəglər!

yazı – yaban

... yazıdan-yabandan evə bir qonaq gəlsə...

cəng və savaş

Oğlan qırq yigidin boyına aldı, at dəpdi, cəng və savaş etdi.

axır – son

Axır-soñ ucu ölümlü dünya!

ağırlamaq – əzizləmək

... ol anı yedirər-içirər, ağırlar-əzizlər, göndərər.

allah – təğri

Qamusına bənzəmədi cümlə aləmləri yaradan allah-təğri görkli.

pir – qoca

Ağ saqallu pir-qocalar yanına biraqdı.

Yuxarıdakı nümunələr türk mənşəli sözlərin ərəb-fars mənşəli sinonimləri ilə birlikdə verildiyini aydın şəkildə göstərir. Bu da, qeyd etdiyimiz kimi, ikidilli lüğətlərin tərtibində əsas götürülən prinsiplərlə səsləşir.

Omonimlər. «Kitab»da ağ, ağac, ağız, ayaq, bit, sağ və s. kimi sözlərin omonimliyinə təsadüf olunur. Ayaq sözünün omonimliyinə diqqət yetirək: ayaq (bədən üzvü) – Bəkil atdan düşmüş, ayağı sınımuş...; ayaq (qədəh) – Altun ayaq sürəhilər düzülüşdü.

Antonimlər. «Kitab»da ağ-qara, atlu-yayaq, geñ-tar, yalan-gerçək, gəlmək-getmək, ulu-kiçi, irəlül-gerü və s. kimi antonimlərə rast gəlinir. İki nümunəni mətn daxilində təqdim edirik: geñ – tar (Geñ ətəgünə, tar qoltuğuna qısılmağa gəlmişəm); atlu – yayaq (Qıl sicim ağ boynına taqdılar, Kəndülər atlı, babanı yayaq yürütdilər).

Dəgmək, dəpmək, diləmək, dönmək, tutmaq, tolmaq və s. kimi fellərin mətn daxilində çoxmənalılığı qabarıq şəkildə görünür. Məsələn, dökmək (tökmək) felinin mənalarına nəzər salaq: 1) salmaq (Kafiri basdılar – qırdılar, qələyə dökdilər); 2) atmaq (Sadaqından toqsan oxın yerə dökdü); dəpib-dökmək – vurub-tökmək, töküb-töküşdürmək (... qazanları dəpdi-dökdü, çevirdi); qan dökmək – qan axıtmaq, öldürmək (Baş kəsübdür, qan dökipdir... Alca qanın yer yüzünə dökdü); qan-yaş dökmək-ağlamaq (Qarıcuq anan qan-yaş dökdü).

Sinonimlər, omonimlər, antonimlər və çoxmənalı sözlərlə bağlı təqdim etdiyimiz nümunələrin çox hissəsi müasir dilimiz baxımından da xarakterikdir.

«Kitab»dakı surətlərin dilini fərqləndirən vahidlər sırasında epitetlər, təşbehlər, frazemlər və atalar sözləri daha intensiv görünür. Bu mənada bəzi surətlərin dilinə diqqət yetirək:

«Kitab»dakı antroponimlər forma və semantika baxımından fərqləndiyi kimi, surətlərin dilində işlənmiş nitq detalları da müxtəlifliyi ilə seçilir. Təhkiyəçi danışmağı və danışdırmağı bacaran məşhur bir sənətkar, dərin zəka sahibi kimi görünür.

Dədə Qorqudun dilində işlənmiş ərđəmli, hünərli, ölümlü, gəlimli-gedimli kimi sözlərə digər obrazların dilində təsadüf olunmur. Dədə Qorqudun dilini forma və semantika baxımından kəskin şəkildə fərqləndirən cümlələr də az deyil: «Oğuz elinə qapavul olsun», «Adını bən dedim, yaşını allah versün!..»

Qazan bəylik statusuna uyğun olaraq daha çox əmrilə danışdırılan bir obrazdır. «*Başın kəs!*» əmr cümləsi də yalnız onun dili üçün səciyyəvidir. Anafora şəklində işlənmiş igidlik məzmunlu söz birləşmələri (mənim savaşıdığım, mənim döğüşdüyüm, mənim çəkişdiyim, mənim qılıclaşdığım), totemizmlə bağlı olan cümlələr (*Ağ sunqur quşu erkəgində bir köküm var...*), türk etik-estetik görüşlərinin zənginliyindən xəbər verən müraciətlər (*Arslanım oğul! Bağlar! Oğul!..*) və s. Qazanı bir obraz kimi fərqləndirməyə, fərdiləşdirməyə xidmət edir.

Beyrəyin dilində işlənmiş «*gözünə durmaq*», «*baş-beyin almaq*» kimi frazemlərə, «*Aldayuban ər tutmaq övrət işidir*» kimi kəlalara, «*əliñ var olsun!*» kimi alqışlara, «*toñiz oğlı toñuz*» kimi qarğış və söyüşlərə digər obrazların dilində rast gəlinmir.

Oğuz bəylərinin, xüsusən də Qazanın dili üçün səciyyəvi olan «*baş kəsmək*», «*qan tökmək*», «*qan qusdurmaq*» kimi ifadələrə Qanturalının dilində də təsadüf olunur. Amma Qanturalının dilini fərqləndirən detallar da az deyil. Məsələn, «*Bu dünyayı ərənlər əqlə bulmuşlar*» kəlamı, «*Qar üzərinə qan tammış kibi qızıl yanaqlım!*» kimi təşbehlər, «*qələmçilər çaldığı qara qaşım!*» kimi epitetlər Qanturalının dili üçün səciyyəvidir.

Bəkilin dili ilə digər qəhrəmanların dili arasında müəyyən oxşarıqlarla bərabər, fərqli cəhətlər də müşahidə edilir. «Kitab»da diplomatik dillə danışma Bəkil surətinin dilində daha qabarıq görünür. «*Quşqunadək palçığa batmaq*», «*gök iraq, yer qatı*», «*öläyim ağzıñ için*» və s. kimi obrazlı ifadələr də Bəkil surətinin özünəməxsusluğunu sübut edən dil faktları kimi çıxış edir.

Təpəgözün dilindəki fərdi xüsusiyyətlər onun Basata ünvanladığı sual cümlələrində aydın şəkildə nəzərə çarpır: «*Oğlan qurtulduñmı?*», «*Günbədə girdiñmi?*» cümlələrində mənfi emosiya konkret bir sözlə yox, sual cümlələri, dəqiq desək, həmin cümlələrin intonativ mənası ilə ifadə olunub. Təpəgözün vəhşi xisləti son dərəcə poetik bir dillə canlandırılıb. Bu, onun dilindən verilmiş epitetlər (türfəndə quzu), əzizləmə və kiçiltmə funksiyalı sözlər (yigitcik, qızciğaz), kəlalılar (Alp ərən ərđən adın yaşumaq eyb olur) və s. kimi poetik fiqurlarda daha qabarıq şəkildə müşahidə olunur. Təpəgözün dilində işlənən ilk və son cümlələr semantika baxımından eyni xətdə birləşir: «*Gündə altmış adam verin yeməğə*», «*Əlcüğəzi qınalı qızciğazları çox yemişəm*». Bu da Təpəgözün dilindən verilmiş cümlələrin zəncirvari şəkildə bağlandığını təsdiqləyir.

Təpəgözün dili ilə Əzrayilin dili arasında oxşarıqlığa rast gəlinir. Məsələn, Təpəgözün dilindən verilmiş «*...Əlcüğəzi qınalı qızciğazları çox yemişəm*» cümləsi forma, həm də semantika baxımından Əzrayilin dilindəki «*Gözi gökçək qızlaruñ-gəlinlərinə canın çoğ almışam!*» cümləsi ilə səsleşir. Həmin

cümlələrin reması (xəbəri) müxtəlif anlamlı olsa da, əsasən, eyni funksiyanı yerinə yetirir, yəni hər ikisində insanın öldürülməsindən söhbət gedir (yemişəm, canını almışam).

«*Ölmüşmiydi, yitmişmiydi, a Qazan*» tipli cümlələrin leksik və intonativ mənalari Qaraca çobanı fərdiləşdirməyə xidmət edir. Qaraca çobanın dilindən verilmiş cümlələrin intonativ mənasında sosiallıq daha qabarıq şəkildə müşahidə olunur.

Dəli Qarcar yeganə obrazdır ki, onun dilində atributiv funksiyalı «maya görməmiş buğra», «qısrağa aşmamış ayğır», «quyruqsız-qulaqsız köpək» kimi ifadələr işlənib.

Təhkiyəçi Yalancının dilində işlətdiyi bir sıra obrazlı ifadələri onun antroponimik modeli ilə formaca elə bağlayıb ki, həmin vahidlər həm qafiyə kimi çıxış edir: Yalançı oğlu Yalancuğun acığı tutdı (Yalancuğun – acığı: cuğı – acığı). Yalancuğun ikiüzlü və yalançı sifəti III boydakı ayrı-ayrı sintaktik bütövlərdə daha aydın görünür.

Qurumuşca köks, başım tacı, yana-göynə qarğamaq, qara başım qarası, fısıf-sıf söyləşmək kimi poetik ifadələr daha çox xanımlar xanımı Burla xatunun dili üçün səciyyəvidir. Təhkiyəçi Burla xatunun dilində «*Çünki Qazan bəgdən buyruq olubdur, qoş, otursun!*» cümləsini işlətməklə onun bəy arvadı olmasını, xanımlığını xüsusilə qabardıb.

Təhkiyəçi Bəkilin xatununun dilində işlətdiyi «*arı köñldə pas olsa, şərab açar*», «*padşahlar təhrinin kölgəsidir*», «*kişi qoynunda yatan halal*» və s. kimi ifadələrlə obrazın dilini fərqləndirib, onun fərdi cəhətlərini qabartmağa çalışıb.

Selcan xatunun dilində işlənmiş «*köñlinə rəhm eləmək*», «*möhüb*», «*ağca yüzlü mən gəlin*», «*baş əsən olsa, bərk bulunmazmı*», «*ögünməklə övrət ər olmaz*» kimi ifadələrin digər obrazların dilində işlənməməsi onun bir obraz kimi sənətkarlıqla yaradıldığını təsdiq edir.

Təhkiyəçi Boğazca Fatmanın dilində «boğma çıxarmaq», «cəhənnəmdə oynamaq», «eybimizi qapmaq» kimi

ifadələri işlətməklə onun daxili aləmini öz dili ilə canlandırır, həm də az sözlə, kiçik nitq detalları ilə onun ən səciyyəvi cizgilərini yarada bilib.

III boyda Qısırca yengənin adı altı dəfə çəkilsə də, cəmi dörd dəfə danışdırılır. «*Mərə, dəli ozan, ərə varan qız mə-nəm*» cümləsində Qısırca yengənin yalan danışması, özünü ərə gedən qız kimi təqdim etməsi ifadə olunur. Qısırca yengənin bu cəhətlərini həmin cümlənin intonasiyası, dəqiq desək, intonasiyanın delimitativ (hüdüdləndirici) və fonoloji funksiyaları ilə açılır.

«Qısırca» adının «doğmayan» mənası ilə «Boğazca»nın «hamilə» mənası ziddiyyət təşkil edir. Bu cəhət həmin obrazlarla bağlı işlənmiş ifadələrdə də özünü göstərir. Məsələn, Beyrəyin dilindən verilmiş «*boğaz qısraq*» (... *boğaz qısrağa bindigim yoq*), «*qısır qısraq*» kimi (... *qısır qısrağa bindigim yoq*) ifadələrdə Qısırca və Boğazca adları arasında olan ziddiyyət, eləcə də assosiativlik birbaşa görünür.

«*Yalız yigit alp olmaz. Yoşan dibi bərk olmaz*», «*Oğuzun arsız türkmanın dəlüsünə bəyzer*» kimi atalar sözlərinin, «*dinə girmək*», «*belini üzmək*» kimi frazeoloji vahidlərin yalnız kafir obrazlarının dilində işlənməsi «Kitab»ın bədii-estetik dəyərinin son dərəcə yüksək olduğunu təsdiqləyir.

Oğuz bəylərinin hərəkət trayektoriyasında casus və casusluqdan bəhrələnmə, demək olar ki, yox dərəcəsindədir. Kafirlərin isə nəinki xüsusi casusları var, hətta onların malotaranı da casus statusunda çıxış edir, nitqini döyüşə çağırış məzmunlu «*Nə oturarsız*» cümləsi ilə başlayır.

Surətlərin daxili nitqi müşahidə olunan parçalarda Oğuz igidlərinin qüruru, ümitsizliyi, daxili sarsıntıdan doğan gileyləri, ağılı üstün tutmaları və s. cəhətləri poetik dillə ifadə olunur. Həmin mikromətnlərdəki atalar sözləri boyların sonrakı hissələri üçün məntiqi mərkəz funksiyasını yerinə yetirir.

Təpəgöz, Qazan və digər obrazların dilində işlənmiş «yeni-dən toğanın» ifadəsi qorqudşünaslıqda iki cür izah

edilir: 1) yenidən doğanın; 2) qolundakı şahinin. Mətnin semantikasına isə həmin ifadənin «qadın bədənindən doğulan» mənasında olduğunu göstərir.

«Kitab»da işlənən «*uğuru açığı olsun*», «*sağ-əsən varub gələsən*» kimi ayrılma etiketləri türk mədəniyyətinin formaca kiçik, funksiyaca sanballı detallarıdır.

«Kitab»da mimika və jestlərin söz vasitəsilə təsviri qabarıq şəkildə müşahidə edilir («*bəzi sararmaq*», «*göz gəzdirmək*», «*ağzının suyu aqmaq*», «*todaqları təbsirmək*», «*barmağını ısırmaq*», «*əl eyləmək*», «*əl-ələ çalmaq* və s.).

Göründüyü kimi, surətlərin dilini fərqləndirən obrazlı ifadələrin əksəriyyəti müasir dilimizdə də işlənir. Bu da tarixiliklə müasirliyin qırılmaz tellərlə bağlanmasıdır.

«Kitabi-Dədə Qorqud»un morfoloji xüsusiyyətləri

«Dastan»dakı qrammatik göstəricilərin əksəriyyətinin müasir ədəbi dilimizdə eynilə işlənməsi, bəzilərinin isə ilkin forma və funksiyasını yalnız dialekt səviyyəsində saxlaması qorqudşünaslıqda sistemli şəkildə öyrənilmişdir. Həmin mənbələrə əsaslanmaqla aşağıdakıları qeyd edirik:

Müasir dilimizdə olduğu kimi, «Kitab»da kəmiyyət kateqoriyasının morfoloji göstəricisi -lar² şəkilçisidir: kafərlər (Babam bu kafirləri əsirgəmiş kibi), yoldaşlar (Yerdən yuca tağlar başına yoldaşların alub çıxdı). H.Mirzəzadə «Kitab»dakı «Ol qırx namərdlər» cümləsinə münasibət bildirərkən miqdar sayından (qırx) sonra işlənmiş «namərdlər» sözündəki -lər kəmiyyət şəkilçisinin müasir ədəbi dilimizin qrammatik normalarına uyğun olmadığını, məntiqi əlaqənin möhkəmlənməsi nəticəsində zəifləyərək sıradan çıxdığını

göstərir.¹ Şivələrimizdə isə əksinədir, daha dəqiqi, miqdar saylarından sonra işlənən isimlərin -lar² şəkilçisi qəbul etməsinə qərb şivələrində indi də təsadüf olunur: Əlli qoyunları var; Hökmətdə yüz adamları var. Şübhəsiz ki, bu cür konstruksiyalar müasir ədəbi dilimiz baxımından normal sayılmır.

«Kitab»da müşahidə olunan ismin hal şəkilçilərinin müasir Azərbaycan dili ilə qarşılaşdırılması aşağıdakı nəticələri qeyd etməyə imkan verir:

«Kitab»da və müasir Azərbaycan ədəbi dilində eynilə işlənən şəkilçilər: -a²-ya² (yönlük hal), -ı⁴ (təsirlik hal), -da² (yerlik hal), -dan² (çıxışlıq hal);

Müasir Azərbaycan ədəbi dilində fonetik dəyişmə, qərb şivələrində isə «Kitab»dakı formasına uyğun işlənən şəkilçilər: -ı⁴, -nı⁴ (yiyəlik hal);

Müasir Azərbaycan dilində işlənməyən şəkilçilər: -rı, -arı (yönlük hal);

Saitlə bitən sözlərə ismin təsirlik halında «y» bitişdiricisinin artırılması «Kitab» və Azərbaycan dilinin şivələri baxımından səciyyəvidir: Kitabda – mağarayı, qarğayı, qocayı, borcluyı...; Azərbaycan dilinin qərb şivələrində – mağarıyı, qarğıyı, qocuyu, borşduyu...

İsmin hallarının əvəzlənməsi «Kitab»da qabarıq şəkildə görünür. Bu isə müasir ədəbi dilimiz yox, şivələrimiz baxımından xarakterikdir (isim bölməsində geniş şəkildə bəhs olunur).

«Kitab»dakı mənsubiyyət şəkilçiləri, demək olar ki, müasir ədəbi dilimizdəki kimidir. Bəzi fərqli cəhətlərə rast gəlinir. Onları aşağıdakı kimi ümumiləşdirmək olar:

«Kitab»da II şəxsin tək və cəmini ifadə edən mənsubiyyət şəkilçisi velyar η ilə işlənmişdir (- η , - $\eta\eta$...; - $\eta\eta$,

¹ H.Mirzəzadə. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı, 1990, s.250.

-ıñız...). Bu, Azərbaycan dilinin qərb şivələrində eynilə mühafizə olunub;

«Kitab»da müasir ədəbi dilimiz baxımından səciyyəvi olmayan ikiqat mənsubiyyətə rast gəlinir: talusu (kürəyi) – İki talusunıñ üstinə buğanıñ köpük turdı;

Bəzi hallarda samitlə bitən sözlərin III şəxs mənsubiyyət şəkilçisindən əvvəl «s» bitişdiricisi ilə işlənməsinə təsadüf olunur: cilovsın – Atınıñ cilovsın döndərdi, ordusına gəlür oldı. Bu hadisə ikiqat mənsubiyyətdə işlənən sözün fonetik dəyişikliyə uğramış variantı kimi götürülə bilər (cilovusun – cilovsun).

Prof. E.Əzizov «Kitab»da -ğ mənsubiyyət şəkilçisindən bəhs edir: «Kitabi-Dədə Qorqud»un dilində də ikinci şəxs təkdə təsirlik halda -ğ mənsubiyyət şəkilçisi işlənmişdir: Ağ saqqalu atağı, ağ birçəkli ananı sorur olsan sağdır, Bamsı (M.Ergin. Dede Korkut Kitabı. Ankara, 1958, c. I, s. 49-94 – Ə.T.). Bu morfem «Kitab»ın Bakı nəşrlərində başqa formada verilmişdir: Ağ saqqallı atanı (sorar olsan, sağdır, Bamsı), Ağ birçəkli ananı, sorar olsan, sağdır Bamsı (Kitabi-Dədə Qorqud. Tərtib edən H.Araslı. Bakı, 1962, s. 55 – Ə.T.); Ağ saqallı atanı, ağ birçəklü ananı sorar olsan sağdır, Bamsı (Kitabi-Dədə Qorqud. Tərtib edənləri. F.Zeynalov, S.Əlizadə. Bakı, 1988, s. 59 – Ə.T.)¹ Birincisi, M.Erginin tərtib etdiyi «Dede Korkut Kitabı»nda həmin sözün yazılış şəkli atañı formasındadır. Digər tərəfdən, müəllif «atağı» formasını yalnız Vatikan nüsxəsinə əsasən təqdim edir. İkincisi, H.Araslının tərtib etdiyi «Kitabi-Dədə Qorqud»da atanı oxunuş forması əsas götürülsə də, F.Zeynalov və S.Əlizadənin çap etdirdiyi «Kitabi-Dədə Qorqud»da «atanı» deyil, «atañı» şəklindədir, yəni velyar «ñ» ilə verilib. Bu mənada həmin sözdə (atañı//atağı) -ğ mənsubiyyət şəkilçisinin işlənməsini şərti olaraq qeyd etmək olar.

¹ E.Əzizov. Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası. Bakı, 199, s.185.

«Kitab»da -am, -əm, -yam (oğlanam, dadısıyam), -iz, -uz (qardaşuz, düşmə niz), -san, -sən (oğlanmısan, yigitsən), -dır, -dir (acdır, sağdır, əsəndir) kimi xəbərlik şəkilçiləri işlənmişdir. Bunlardan yalnız -iz, -uz şəkilçisi arxaikləşmiş hesab edilir. Müasir ədəbi dilimizdə həmin şəkilçinin funksiyasını -ıq⁴ yerinə yetirir.

Ə.Dəmirçizadə «Kitab»da dərəcə kateqoriyasının morfoloji əlamətlərindən bəhs edərkən onları dörd istiqamətdə qruplaşdırır: «p» ünsürünün köməyiylə yaranan şiddət dərəcəsi (apalaca, sapasağ), -ca, -cə şəkilçisi vasitəsilə yaranan artırma dərəcəsi (alaca, gögcə, tozluca, qaraluca), -rək şəkilçisi vasitəsilə müqayisə və üstünlük dərəcəsi (yegrək), müxtəlif dərəcə anlayışını ifadə etmək üçün sözlərin yanaşdırılması, sözlərin təkrarı və ya hal şəkilçisi ilə əlaqələndirilməsi (quru-quru çaylar, qanlı-qanlı sular, böyük-böyük sular).¹ Birincisi, bu qeydlər «Kitab»da dərəcə kateqoriyasının zənginliyini təsdiqləyir. İkincisi, müəllifin dörd istiqamətdə qruplaşdığı sifətlərin hamısı çoxaltma dərəcəsi başlığı altında izah oluna bilər. Üçüncüsü, -rək şəkilçisi müasir ədəbi dilimizdə qeyri-məhsuldardır, sifətlərin təkrarı ilə çoxaltma və ya şiddətləndirmə dərəcəsini ifadə etmə isə ədəbi dilimiz yox, şivələrimiz üçün xarakterikdir (Uşağının toyna böyüx'- böyüx' qonaxlar gəlmişdi – Azərbaycan dilinin qərb şivələri).

«Kitab»dakı saylar, demək olar ki, müasir Azərbaycan dilində eynilə işlənir (müəyyən fontik dəyişmələr istisna olunmaqla). «Kitab»da otuzluq say sisteminin işlənməsinə bir neçə yerdə rast gəlinir: Gerçəkləriñ üç otuz on yaşını toldırsa, yeg; on otuz on yaşında tolsun... Birinci cümlədə işlənən «üç otuz on» 100, ikinci cümlədəki «on otuz on» isə 310 mənasındadır. «Kitab»ın dili üçün səciyyəvi olmayan otuzluq say sisteminin izlərinə müasir ədəbi dilimizdə təsadüf olunmur. Prof. Məmmədəli Qıpçaq otuzluq say sistemi ba-

¹ Ə.Dəmirçizadə. «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarının dili. Bakı, 1959, s.80-81.

rədə yazır: «... kök türk dili səviyyəsində otuzluq say sistemindən danışmaq mümkün deyildir. Yazılı abidələrdə, eləcə də bəzi türk dillərində epizodik şəkildə müşahidə olunan otuzluq say sistemini kəmiyyətin ifadə olunmasının üslubi cəhəti kimi xarakterizə etmək olar».¹ Müəllifin qeydləri inandırıcıdır. Amma bu da var ki, türk dillərində geniş yayılmayan otuzluq say sistemi qərb şivələrində, daha dəqiqi, Borçalı şivəsində mühafizə olunmaqdadır. Yazıçı Anar Borçalıda eşitdiyi otuzluq say sistemini belə işıqlandırır: «Məni ən çox mat qoyan Kərəmin dilindən eşitdiyim say sistemidir: üç otuz on (yəni yüz). Bu ki «Kitabi-Dədə Qorqud»da hiş olunmuş ən qədim say sistemidir, burada – bu uzaq dağlarda dəyişməz qalıb. Çobanın sürünü saymaq üsulu (Mirzə Cəlil bunu «Anamın kitabı»nda gətirir) «Kitabi-Dədə Qorqud»un mətnində olmasa da, Dədə Qorqud dünyasından soraqdır...».²

«Kitab»dakı kəndü, şu, üşdə, qancaru kimi əvəzliliklər müasir ədəbi dilimizdə işlənmir. Bunlardan kəndü və qancaru qərb şivələrində müəyyən fonetik dəyişmələrlə mühafizə olunmaqdadır (gəndi, hancarı//həncəri).

Felin təsriflənən və təsriflənməyən formaları sisteminde müşahidə olunan morfoloji göstəricilərin çox hissəsi müasir ədəbi dilimizdə eynilə və ya müəyyən fonetik dəyişmələrlə işlənilir. Bu sistemdə arxaikləşən şəkilçilərə də rast gəlinir: Əmr şəkildə şəxs sonluqları: -ayın, -əyin, -ayım, -əyim (I şəxs təkdə) -qıl, -ğıl, -gil (II şəxs təkdə), -alum, -əlüm, -avuz, -əvüz (I şəxs cəmdə), feli bağlama şəkilçiləri: -uban, -übən, -ubanu, -übəni, -madın, -mədin, -duğumda, -duğunda, -dügində, -digində, -i-i, u, -gəc və s. Bu şəkilçilərin əksəriyyəti şivələrimizdə ilkin forma və funksiyalarına uyğun işlənilir (fel bölməsində geniş şəkildə bəhs olunur).

¹ M.Qıpçaq. Türk say sistemi. Bakı, 1996, s.109.

² Anar. Dədə Qorqud dünyası. «Sizsiz», Bakı, 1992, s.25.

«Kitab»dakı qoşma, bağlayıcı, ədat və nidaların əksəriyyəti müasir ədəbi dilimizdə işlənilir. Məsələn, «Kitab»da işlənmiş əgər, və, ya, da, də bağlayıcıları və -mı, -mi ədatı müasir ədəbi dilimizdə eynilə, əmma, kim bağlayıcıları, ötürü, sonra qoşmaları isə fonetik dəyişmələrlə işlənilir (amma, ki, ötrü, sonra). Mərə nidası isə müasir ədəbi dilimizdə yox, şivələrimizdə mühafizə olunur.

«Kitabi-Dədə Qorqud»un sintaktik xüsusiyyətləri

Ə.Dəmirçizadə, T.Hacıyev, Q.Kazımov və başqaları «Kitab»ın sintaksisini müxtəlif müstəvilərdə tədqiq ediblər. «Kitab»ın sintaksisi ilə bağlı ən kiçik detallı belə təhlil süzgecindən keçirən Qəzənfər Kazımov yazır: «... sadə cümlənin quruluş modellərində əsaslı fərq müşahidə olunmur. Əksinə, biz «Dədə Qorqud»un dili ilə müasir ədəbi dilimizin sintaktik quruluşu arasında varislik və kök birliyi, kamil əcdad və zəngin xələf varisliyi görürük. Bu cəhət eyni dərəcədə təbəsisiz, tabeli və qarışıq tipli mürəkkəb cümlələrə də aiddir».¹

«Kitab»dakı söz birləşmələri, sadə və mürəkkəb cümlələrlə bağlı bəzi nümunələri təqdim edirik:

I növ təyini söz birləşmələri: ala göz, qara tonlu, dəmir tonlu, sarı yılan...;

II növ təyini söz birləşmələri: oğul xəbəri, sərimsaq otı, xan qızı...;

III növ təyini söz birləşmələri: anamın sevgisi, Qazanın yüzi, kafərin başı...;

Məsdər tərkibi: Ər ərdən adın yaşurmaq eyb olur.

Feli sifət tərkibi: İlğiyuban qara tağım yıqan Qazan!

Feli bağlama tərkibi: At yemiyən acı otlar bitincə, bitməsə, yeg!

¹ Q.Kazımov. Azərbaycan dilinin tarixi. Bakı, 2003, s.538.

Nəqli cümlə: Dərsə xan Qorqut sişirli qatı yayın əlinə aldı.

Sual cümləsi: Biz səni oğlunu necə götürəlim?

Əmr cümləsi: ... Bərə çoban, irəğindən-yaqınından bərə gəlgil! Baş endirüb bağır başgıl!

Nida cümləsi:

Oğul, oğul, ay oğul!

Toquz ay tar qarnımda götirdigim oğul!

On ay deyəndə dünyaya gətürdügim oğul!

Tabesiz mürəkkəb cümlə:

Dəvəcə böyümüşən, köşəkcə əqliq yoq!

Dəpəcə böyümüşən, tarıca beyniyoq!

Tabeli mürəkkəb cümlə:

Dəli bəg dilədi ki, Dədəyi dəpərə çala.

«Kitab»ın fonetik, leksik, morfoloji və sintaktik xüsusiyyətləri ilə bağlı təqdim etdiklərimiz dilimizin tarixini daha dəqiqliklə öyrənməyə imkan verir.

«Kitabi-Dədə Qorqud»da dilin funksiyaları

Türkologiyada «Kitab»ın fonetik, leksik-semantik, onomastik və qrammatik sistemi geniş şəkildə tədqiqata cəlb edilsə də, dilin funksiyaları, xüsusən də ictimai (sosial) funksiyaları sosiolinqvistika baxımından araşdırılmayıb. Alman dilçisi H.Ştegerin praqmalinqvistika və sosiolinqvistikaya dair fikirlərinə istinad edən Ə.Rəcəbov yazır: «... praqmalinqvistika da, sosiolinqvistika da təbii dillərdə polivalent dil işarələrinin funksional işlənməsi xüsusiyyətlərinin aşkara çıxarılmasından çıxış edir. Sosiolinqvistikanın da, praqmalinqvistikanın da ümumi vəzifəsi kommunikatların rolunu və kommunikasiya mövzularını nəzərə almaqla ekstralinqvistik situasiyalardan asılı olaraq dil işa-

rələrinin işlədilməsinin və birləşdirilməsinin qanunauyğunluqlarını və şərtlərini müəyyənləşdirməkdən ibarətdir. Bu zaman mətnin və onun strukturunun öyrənilməsi ön planda çıxış edir».¹ «Kitab»a bu prizmadan yanaşsaq, onun türk dillərinin, o cümlədən Azərbaycan dilinin funksiyalarını öyrənmək baxımından ən sanballı mənbə olduğu təsdiqlənər. Digər tərəfdən, «Kitab» təkcə formalaşdığı dövrün yox, eyni zamanda yazıya alındığı dövrün dil funksiyaları barədə müəyyən təəssürat yarada bilər.

R.Yakobson nitq fəaliyyətinin modelinə (göndərən, qəbul edən, mətn (kontekst), kod, əlaqə, məlumat) uyğun olaraq dilin altı funksiyasını dəqiqləşdirib (emotiv, konativ, referent, metadil, fatik, poetik).² Müəllifin müəyyənləşdirdiyi modellər barədə Ə.Rəcəbov yazır: «R.Yakobson modeli dil funksiyaları üçün taksonomiya qurulması problemini aydın göstərir. Müəyyən mənada o, üçfunksiyalı modelə nisbətən irəliləyişdir, heç olmasa ona görə ki, kateqoriyanın sayını iki dəfə artırır. Lakin təhlükə də məhz bundadır. Belə ki, dilin yeni funksiyalarının kəşfi (daha doğrusu, icad olunması) davam etdirilə bilər, nəticədə yenə də qənaətbəxş sistem alınmazdı. Ona görə ki, söylənilən fikirlərin çoxu hətta müəyyən kontekstdə çoxfunksiyalıdır».³

A.Qurbanova görə, «cəmiyyətdə dil üç mühüm funksiyayı yerinə yetirir:

1) *İctimai-siyasi təcrübəni yaratmaq, ötürmək və mənimləmək vasitəsi rolunu oynayır;*

2) *Kommunikasiya rolunda çıxış edir;*

3) *İntellektual fəaliyyət vasitəsi olur. Dilin həmin funksiyaları nitq prosesinin də istiqamətini müəyyənləşdirir».*⁴

¹ Ə.Rəcəbov. Sosiolinqvistika. Bakı, 2004, səh.282.

² M.Adilov, Z.Verdiyeva, F.Ağayeva. İzahlı dilçilik terminləri. Bakı, 1989, səh.431.

³ Ə.Rəcəbov. Sosiolinqvistika. Bakı, 2004, səh.282.

⁴ A.Qurbanov. Ümumi dilçilik. II cild. Bakı, 2004, səh.47.

Dilin funksiyaları ilə bağlı Q.V.Kolşanski, V.A.Avrorın və başqalarının təklif etdiyi sistemlər də vardır. Amma R.Yakobsonun təklif etdiyi modellər daha dəqiqdir.

Maraqlıdır ki, «Kitab»da R.Yakobsonun təqdim etdiyi modellərin, demək olar ki, hamısına rast gəlinir. Deməli, «Kitab»da dilin emotiv, konativ, referent, fatik kimi funksiyalarının reallaşmasında poetik dil bir vasitə kimi çıxış edir. Burada Ə.Rəcəbovun bir fikrini xatırlatmaq yerinə düşür: «... həтта tarixi aspektdə də dilin ictimai (sosial) funksiyasını onun kommunikativ funksiyasına qarşı qoymaq olmaz. Dilin ictimai (sosial) funksiyaları insanın bu və ya digər dairədə fəaliyyətinin dilin kommunikativ funksiyası vasitəsilə konkret reallaşdırılmasından, həyata keçirilməsindən başqa bir şey deyildir».¹ «Kitab»da dilin kommunikativ və ictimai funksiyalarının sintez şəklində olması da ictimai (sosial) olanın poetik təfəkkür süzgəcindən ustalıqla keçirildiyini təsdiq edir.

«Kitab»da dilin funksiyalarının ümumi mənzərəsi aşağıdakı kimidir:

1) Dilin emotiv funksiyası

Danışan və ya yazanın nitq predmetinə münasibət bildirməsi dilin emotiv funksiyasının başlıca vəzifəsidir. Emotiv funksiya danışanın hiss və həyəcanını, əhvali-ruhiyyəsini əhatə edir.

«Kitab»da təhkiyəçi və surətlərin dilindən verilmiş parçalarda dilin emotiv funksiyasının səviyyəsini müəyyənləşdirmək mümkündür. İlk olaraq təhkiyəçi dilindən verilmiş aşağıdakı parçaya diqqət yetirək:

«Rəsul əleyhissəlam zəmanına yaqın Bayat boyundan, Qorqut ata diyərlər, bir ər qopdu. Oğuzun, ol kişi təmmam bilicisiydi, nə diyərsə, olurdu. Gaibdən dürlü xəbər söylərdi. Həq təala anıñ köñlinə ilham edərdi...».

¹ Ə.Rəcəbov. Sosilingvistika. Bakı, 2004, səh.151.

Göründüyü kimi, dilin emotiv funksiyası «Kitab»ın birinci cümləsində, daha dəqiqi, «müqəddim»dəki birinci sintaktik bütövde müşahidə olunur. Həmin parçada Dədə Qorqudun hamıdan yüksəkdə durması, Oğuzların kamil bilicisi kimi gələcəkdən qəribə xəbərlər söyləməsi və tanrının onun könlünə ilham verməsi ifadə olunub. Bu da təhkiyəçinin Dədə Qorquda olan emosional münasibətinin təzahürüdür. Burada bir cəhəti də qeyd edək ki, həmin parçada dəbdəbəli, təmtəraqlı üslub – evfuzizm müşahidə olunur. Bu da təbiidir. Çünki Dədə Qorqud şəxsiyyəti, Dədə Qorqud böyüklüyü başqa cür ifadə oluna bilməzdi.

Dilin emotiv funksiyasının «Kitab»ın ilk cümlələrində müşahidə olunması Oğuz cəmiyyətinin inkişaf səviyyəsini, xüsusən də türk dilinin ifadə imkanlarının zənginliyini təsdiqləyir.

Bayındır xan, Qazan xan kimi Oğuz bəylərinin şadlıq məclislərinin təsvirində dilin emotiv funksiyası müşahidə olunur:

«Bir gün Ulaş oğlu Qazan bəg yerindən turmuşdı. Qara yerin üzərinə otaxların tikdirmişdi. Biñ yerdə ipək xalicəsi düşətmış idi. Ala sayvan gög yüzinə aşanmışdı. Toqsan tümən gənc oğuz söhbətinə dərilmışdi. Ağzı böyük xümrələr ortalığa salınmış idi. Toquz yerdə badyələr qurulmuşdı. Altun ayaq surahilər dizilmışdi. Toquz qara gözli, örmə saçlı, əlləri biləgindən qınalı, parmaqları nigarlı, boğazları birər qarış kafər qızları al şərabı altun ayaqla Qalın Oğuz bəglərinə gəzdirlərdi...».

Təqdim etdiyimiz parçada Qazan xanın məclisi təhkiyəçi dili ilə məhz təmtəraqlı üslubda ifadə olunub. Həmin parçanın məzmunundan aydın olur ki, Qazanın məclisi adi məclislərdən deyil, bu məclis ipək xalça döşənmiş uca evlərdə təşkil olunub, Oğuz bəylərinə şərab paylayanlar isə qara gözli, əlləri biləyindən xınalı, barmaqları naxışlı, boğazları bir qarış, hörmə saçlı kafir qızlarıdır. Bu isə sosiallığın dilin emotiv funksiyası daxilində təzahürüdür.

Surətlərin dilindən verilmiş parçalarda dilin emotiv funksiyası daha qabarıq şəkildə görünür:

– *Mərə dəliü ozan! Məndən nə dilərsən? Çətirli otaqmı dilərsən? Qul-qaravaşmı dilərsən? Altun-aqçamı dilərsən, verəyim?*

... *Bəglər, бүgünkü bəgligim bunı olsun. Qouñ nerəyə gedərsə-getsün, neyləyərsə eyləsün...*

Qazanın bu münasibəti təbii qarşılanır. Çünki o, toy mərasimində ozanın (Beyrəyin) şücaətinə, mərdliyinə heyran qalır. Təhkiyəçi bu situasiyada Qazanı məhz öz statusuna, konkret desək, Oğuz cəmiyyətinin ən böyük bəyi statusuna uyğun danışıdır, onun bəyliyi ilə əhvali-ruhiyyəsini uyğunlaşdırır.

III boyun toy mərasimi səhnəsində özünü ozan kimi təqdim edən Beyrək Banıçıçəklə qarşılaşarkən hiss və həyəcanını, hadisəyə münasibətini gizlədə bilmir. Bu, onun dilindən verilmiş parçanın sonuncu cümləsində aydın şəkildə ifadə olunur:

Mən bu yerdən gedəli dəliü olmuşsan, dəlim!

Ağca qarlar yağmış, dizə yetmiş,

Xan qızının evində qul-xəlaiq dükənmiş...

Məşrəbə almış, souqda suya varmış –

Biləgindən on parmağını souq almış.

Qızıl altun gətirün,

Xan qızına turnaq yonun.

Eyiblücə, xan qızı, ərə varmaq eyib olar, – dedi.

Göründüyü kimi, Beyrək hiss və həyəcanını gizlədə bilmir. Yəni Banıçıçəyin Yalançı oğlu Yalancığa ərə getməyə razılıq verməsi Beyrəyə toxunur, onun əhvali-ruhiyyəsinə təsir edir. Beyrək «*Eyiblücə, xan qızı, ərə varmaq eyib olar*» deməklə həm də Banıçıçəyi sınağa çəkir, onu haldan-hala

salır, ilk sevgisinə olan münasibətini dəqiqləşdirməyə çalışır. Digər tərəfdən, 16 il dustaqlıqda qalan, çtinliklə yurduna gələn, Yalancığı dəli ozan kimi sıradan çıxaran, həm də dəli ozan kimi Qazanın rəğbətini qazanan Beyrək bilirdi ki, Baybican qızı Banıçıçəyi almaq üçün onun qarşısında heç bir maneə qalmayıb və o, tezliklə səadətinə qovuşacaqdır.

Dilin emotiv funksiyasının səciyyəvi cəhətləri sırasında emosional leksika, xüsusən də kiçiltmə bildirən sözdüzəldici vasitələr aparıcı mövqeyə malikdir. «Kitab»a bu müstəvidə yanaşdıqda aydın olur ki, onun poetik dilində həmin vasitələrdən geniş şəkildə istifadə olunub. Qeyd edək ki, «Kitab»da əzizləmə və kiçiltmə funksiyalı vahidlərə təkcə müsbət yox, həm də mənfi surətlərin dilində rast gəlinir. Bəzi nümunələri təqdim edirik:

Beyrəyin dilində – **alıncuq, gözcigəz, yəlicik...**

Açuq-açuq meydana bənzər sənin alıncuğın,

Eki şəbcırağa bənzər sənini gözcigəziñ

Əbrişimə bənzər sənini yəlicigini...

Basatın dilində – **gəlincük**

Güvəncimlə gətürdigiñ gəlincügiñ

O zalım səndən ayırdı ola, qardaş...

Təpəgözün dilində – **yigicik, qızçıqaz, qarıcıq...**

Ağ birçəkli qarıcıqları çoq ağlatmışam.

Gözü yaşı tutdı ola, gözüm, səni?

Biğçağı qararmış yigicikləri çoq yemişəm.

Yigitlikləri tutdı ola, gözüm, səni?

Əlcügəzi qınalı qızçıqazları çoq yemişəm...

Nümunələrdəki gəlincük, qızçıqaz, yigicik kimi sözlərin situasiyaya uyğun olaraq işlədilməsi «Kitab»da dilin emotiv funksiyasının ümumi mənzərəsi barədə müəyyən təəssürat yaradır.

2) Dilin apelyativ funksiyası

Dinləyiciyə müraciət, dinləyicini nitqi anlamağa təhrik etmək məqsədinin güdülməsi dilin apelyativ funksiyasına aid edilir. «Kitab»da dilin apelyativ funksiyası müşahidə olunan sintaktik bütövlər çoxdur:

*Atamdan yegrək qayın ata!
Anamdan yegrək qayın ana!
Qaytabanıq buğrası ürkdı gedər,
Sarvan ögin aldı, döndəriməz.
Qaraquc ayğırın ürkdı, gedər.
İlqıclar ögin aldı, döndəriməz.
Ağayılıq qoqları ürkdı, gedər.
Çoban ögin aldı, döndəriməz.
Ala gözlü oğluq qardaşını aqdı, gedər.
Ağca yüzlü gəlinün döndəriməz,
Sizə məlum olsun! – dedi.*

Bu parçanı boyun məzmunu kontekstində təhlil etdikdə aydın olur ki, qardaşının (Əyrəyin) dalınca getmək istəyən Səyrəyi fikrindən döndərə bilməyən gəlin (Səyrəyin nişanlısı) qayınatası və qayınanasına müraciət edir, onları öz ata-anasından yüksəkdə tutur. Gəlin qayınatası və qayınanasını inandırmaq üçün öz taleyini sarvan, ilxıçı və çobanla müqayisə edir. Dəqiq desək, sarvan buğranı, ilxıçı ayğırı, çoban qoqları, gəlin isə nişanlısı Səyrəyi (*Ala gözlü oğluq qardaşını aqdı, gedər*) yolundan döndərməkdə acizdir. Deməli, gəlin qayınatası və qayınanasına situasiyanın mürəkkəb və ağır olduğunu çatdırır. Sanki onları anlamağa təhrik edir. Hətta yuxarıdakı sintaktik bütövün sonuncu cümləsində vəziyyətin çətinliyi birbaşa ifadə olunur: «*Ağca yüzlü gəlinün döndəriməz, Sizə məlum olsun!*».

Səyrəyin nişanlısının müraciəti boyun sonrakı hissələrində qismən də olsa reallaşır. Belə ki, ata-anası Səyrəyi yolundan döndərmək istəyir:

«*Ata-ana ah etdilər. Yerlərindən qalqıldılar, «Oğul, getmə» deyü. Gördilər, çarə olmadı...».*

Bu fakt da yuxarıdakı parçanın dilin apelyativ funksiyası ilə bağlı olduğunu təsdiq edir. Amma burada onu da qeyd etmək lazımdır ki, Səyrəyin nişanlısının dilindən verilmiş parça «dilnin hazırlaşdırma funksiyası» kimi də götürülə bilər. Belə ki, dilin bu funksiyasında «danışan dinləyiciyə informasiyanı birdən-birə çatdırmır, bəlkə, dinləyicini informasiyanı dərk etmək üçün hazırlayır, onun diqqətini özünə cəlb edir».¹

3) Dilin konativ funksiyası

Dinləyənlə (oxuyanla) bağlı olan «bu funksiya üçün ən tipik hal vokativ və imperativlərin işlənməsidir».² «Kitab»da bu tip vahidlərdən istifadəyə nəinki hər bir boyda, hətta hər bir səhifədə rast gəlinir. Deməli, «Kitab»da dilin konativ funksiyası aparıcı mövqedədir.

Aydındır ki, felin əmr şəklində, xüsusən də II şəxs təkdə təhrik etmə mənası daha qabarıq şəkildə ifadə olunur. Bu mənada dilin konativ funksiyası daha çox felin əmr şəkli kontekstində tədqiq edilməli, əmr funksiyasının ən səciyyəvi cəhətləri dəqiqləşdirilməlidir.

«Kitab»dakı bəzi nümunələrə diqqət yetirək:

I boyda nöqərləri Dirsə xana deyir: «*Dərsə xanın oğlu böylə bidət eyləmiş» - deyərlər. Səni çağırdaqlar, Bayındır xanın qatında saña qəzab ola. Böylə oğul nəyə gərək? Öldürsəyə!*».

Bu parçada felin əmr şəkli ilə ifadə olunmuş «Öldürsənə» predikatı birbaşa təhrik etmə funksiyasına xidmət edir. Həmin predikatın «səyə» əmr ədatı ilə birlikdə işlənməsi də təsadüfi hesab oluna bilməz. Çünki təhrikedicilik mənası məhz «səyə» ədatı ilə qüvvətləndirilmişdir.

¹ M.Adilov, F.Ağayev. İzahlı dilçilik terminləri. Bakı, 1989, səh.316.

² Ə.Rəcəbov. Sosiolinqvistika. Bakı, 2004, səh.430.

Dirsə xan nöqərlərinin «öldürsə» təklifinə cavab olaraq deyir: «*Varıñ gətürüñ öldürəyim. Böylə oğul maña gərəkmez!*». Bu isə təhrikətməyə görə hökmün çıxarılmasıdır. Lakin Dirsə xanın nöqərləri hökmün bu tərzdə, yəni açıq-aşkar icrasını qəbul etmir və başqa bir təhrikədiciləşdirici plan təklif edirlər:

«*Biz səniñ oğlunu necə götürəlim? Səniñ oğlunu bizim sözümlə almaz, bizim sözümlə gəlməz. Qalqubanı yerindən uru turğıl. Yigitlərin, oxşağıl, boynuna alğıl, oğluna uğrağıl, yanına alub ava çıxğıl. Quş uçurub, av avlayıb, oğlunu oxlayıb öldürə görgil! Əgər böylə öldürməzsən, bir dürlü dəxi öldürməzsən, bəllü bilgil!*».

Dirsə xanın nöqərlərinin dilindən verilmiş cümlələrin əksəriyyətində təhrikədicilik müşahidə olunur (turğıl, oxşağıl, alğıl, uğrağıl, çıxğıl, görgil...).

Boyun sonrakı hissələrindən məlum olur ki, Dirsə xan oğlu Buğacı yaralayır:

«*...Dərsə xan Qorqut siñirli qatı yayın əlinə aldı. Üzəngiyə qalqıb, qatı çəkdi, uz atdı: oğlunu iki talusunuñ arasında urub çıxdı, yıqdı. Uc toqundı, alca qanı şorladı, qoynu toldı. Bədəvi atınıñ boynunu qucaqladı, yerə düşdi...*».

Təqdim etdiyimiz parçanın semantik tutumundan aydın olur ki, müəyyən bir iş görməyə təhrik reallaşır, yəni Dirsə xanın nöqərlərinin qurduğu plan baş tutur.

«Uşun qoca oğlu Səyrək boyu»nda Səyrək deyir: «*Qız, sən maña bir yil baqğıl! Bir yildə gəlməzsən, iki yil baqğıl! İki yildə gəlməzsən, üç yil baqğıl. Gəlməzsən, ol vaxt mənim oldüğümü biləsən. Ayğır atum boğazlayub, aşum vergil! Gözün kimi tutarsa, könlünü kimi seversə, ana varğıl!*».

Səyrəyin dilindən verilmiş cümlələrdəki baqğıl, vergil, varğıl predikatları təhrikədicilik funksiyasına malikdir. Digər tərəfdən, Səyrək, sanki nişanlısının gələcəkdə görəcəyi işlərin planını verir, ona yollar göstərir. Həmin parçaya Oğuz müsəlman cəmiyyəti prizmasından yanaşan N.Cə-

fərov yazır: «...müraciətdə, bir tərəfdən, cəmiyyətdə ailə sabitliyinin gözlənilməsi, digər tərəfdən, ailəsiz (dul) qalmamaq tələbi əks olunur ki, bunların hər ikisi, əslində, eyni bir ictimai əxlaqın ifadəsidir. Oğuz müsəlman cəmiyyətinin hərbi demokratiya sistemi vaxtaşırı qəzaya gedən gənclərin, kişilərin nişanlılarının, xatunlarının (övrətlərinin) onları gözləməsi məcburiyyətini qoyduğu kimi kafirlərlə döyüşdə həlak olanların xatunlarına yenidən ərə getmək səlahiyyəti verir, hətta buna məcbur edir».¹ Müəllifin qeydləri də Səyrəyin dilindən verdiyimiz sintaktik bütövdə dilin konativ funksiyasının təzahürünü, dil işarələrindən istifadə ilə konativ funksiyasının reallaşdığını təsdiqləyir.

Dilin konativ funksiyası kafirlərin dilindən verilmiş sintaktik bütövlərdə də müşahidə olunur:

«*...Bərə çoban, iraqından-yaqınundan bərə gəlgi! Baş endirib bağır başğıl! Biz kafərlərə salam vergil, öldürmiyəlim! Şöklü Məlikə səni ilətlüm. Səna bəglik alı verəlim!*».

Göründüyü kimi, təhrikətmə cümlələrinin rema hissəsində birbaşa ifadə olunur (gəlgi, bağır başğıl, salam vergil...). Kafirin təhrikədicisi, həm də aldadıcı nitqi Qaraca çobanı fikrindən döndərə bilmir. Bu, Qaraca çobanın dilindən verilmiş «*Arqırı söyləmə, mərə itüm kafər!*» misrası ilə başlanan müraciətdə də təsdiqini tapır.

«Kitab»da dilin konativ funksiyasının inklüziv imperativ formalardan (...eyni işi görməyə dəvət etməni bildirən imperativ) istifadə ilə reallaşmasına da rast gəlinir:

«*...Gəl, sən dəxi and iç!*».

XII boyun məzmunundan aydın olur ki, Beyrək «Mən Qazandan dönməzəm», – deyərək and içmir. Bu da təhrikətmə, əmr funksiyasının reallığa çevrilmədiyini təsdiqləyir. Burada bir cəhəti də qeyd edək ki, «Kitab»da konativ funksiya nəticəsindən asılı olmayaraq, hadisələrin

¹ N.Cəfərov. Eposdan kitaba. Bakı, 1999, səh.103.

zəncirvari şəkildə bağlanmasına xidmət edir. Bir növ tekstual funksiya üçün zəmin hazırlanır.

4) Dilin fatik funksiyası

Fatik funksiya dilin digər funksiyalarından kəskin şəkildə fərqlənir. Bu funksiya aşağıdakı hallarda təzahür edir: «Danışan dinləyənlə hər hansı informasiya vermir, yeni məlumat bildirmir, bəlkə dinləyicinin diqqətini özünə cəlb etmək istəyir, onunla dostluq qatmaq istəyir... Fatik funksiya onunla səciyyələnir ki, burada informasiya verməyin o qədər də əhəmiyyəti olmur. Çünki məqsəd informasiya deyil, danışmaq prosesinin özüdür, yalnız əlaqə yaratmaqdır. Nə haqqında deyilməsi yox, necə deyilməsi əsas götürülür».¹ «Kitab»da dilin fatik funksiyasına az rast gəlinir. Nümunə kimi aşağıdakı parçaya diqqət yetirək:

Banıçığək otaxdan baqırdı. «Mərə dəyələr, bu qavat oğlı qavat bizə ərləmi göstərir?» – dedi. Varıq bundan pay diləy, görüy, nə deyir!» – dedi.

Qısırcə yengə derlər, bir xatun vardı. İləri vardı, pay dilədi. «Hey, bəg yigət, bizə dəxi bu keyikdən pay ver!...».

Banıçığək və Qısırcə yengənin dilindən verilən cümlələrin leksik və intonativ mənalarından aydın olur ki, Banıçığək ova gələn igidlə (Beyrəklə) əlaqə yaratmaq istəyir. Banıçığəyin dilindəki «*Varıq bundan pay diləy, görüy, nə deyir*» cümləsi də həmin əlaqənin reallaşdırılmasına xidmət edir.

Boyun sonrakı hissələrində Banıçığək özünü dayə kimi təqdim edir: «...əmma mən Banıçığəyin dadısıyam». Burada da dil işarəsindən istifadə ilə fatik funksiya yerinə yetirilib.

¹ M.Adilov, Z.Verdiyeva, F.Ağayeva. İzahlı dilçilik terminləri. Bakı, 1989, səh.83.

5) Dilin referent funksiyası

Söyləmənin mahiyyəti ilə əlaqədar olan referent funksiyada obyektiv aləm haqqında informasiya, məlumat vermə, müəyyən məntiqi məzmun ifadə etmə səciyyəvi cəhətlər kimi götürülür. «Kitab»da dil işarələrindən istifadə ilə referent funksiyanın yerinə yetirilməsini təsdiqləyən faktlar çoxdur. Onları aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1) Oğuz cəmiyyətinin siyasi idarəçilik sisteminə bir-başə işarə olunur:

...Sağda oturan sağ bəglər!

Sol qolda oturan sol bəglər!

Eşikdəki inaqar! Dibdə oturan xas bəglər!

Qutlu olsun dövlətiñüz! – dedi.

2) Boylarda Oğuz igidlərinin döyüşkənliyi və məğlub-ədilməzliyi xüsusi olaraq vurğulanır:

Qara polad uz qılıcum qının toğrar.

Qarğı talı sügüm nə bəğənməzsən,

Köksün dələb gögə pırlar.

Ağca tozlu qatı yayım zari-zari iñlər...

Təhkiyəçi Oğuz igidlərinin qəhrəmanlığı barədə təəsüratı məhz bu cür parçalarla yaradır. Həmin tip parçaların məntiqi nəticəsi isə belədir: «Oğuzlar qəhrəmandır!».

3) Oğuz elinin təbiəti, onun əsrarəngiz gözəlliyi ifadə edilir:

Qanturalı baqdı gördi bu qonduğı yerdə quğı quşları, turnalar, turaclar, kəkliklər uçurlar. Souq-souq sular, çayır-lar-çəmənlar... Selcan xatun bu yeri görklü gördi, bəyəndi. Düşdilər, işrətə məşğul oldılar. Yedilər, içdilər.

Bu parçada Oğuz elinin fauna (ququ quşları, durnalar, turaclar, kəkliklər...) və florası (çayır-lar-çəmənlar...) haqqında dəqiq məlumat sevgi, şadlıq kontekstində həm də poetik dillə çatdırılır.

4) Oğuz elində elçiliyini (qız istəmənin) poetik dillə ifadəsi:

*Qarşu yatan qara tağın aşmağa gəlmişəm.
Aqındılı görklü suyunu keçməgə gəlmişəm.*

*Gen atəgünə, tar qoltuğınə qısilmağa gəlmişəm.
Təhrinin buyruğilə, peyğəmbərin qövlilə
Aydan arı, gündən görkli qız qardaşın Banıçıği
Bamsı Beyrəgə diləməgə gəlmişəm...*

Göründüyü kimi, qədim türk etnoqrafiyasının kiçik bir detallı poetik şəkildə ifadə olunur. Maraqlıdır ki, təqdim etdiyimiz şeir parçası müasir etnoqrafiyamızda nisbətən dəyişilmiş şəkildə mühafizə olunur:

*Al almağa gəlmişik,
Şal almağa gəlmişik,
Biz oğlan tərəfiyik,
Gəlin aparmağa gəlmişik!
Dirəyinizi qoparmağa gəlmişik,
Ürəyinizi qoparmağa gəlmişik.*

Əsrlərin süzgəcindən keçib gələn, müasir toylarımızın bəzəyi olan bu misralar təkcə forma yox, həm də məzmun baxımından Dədə Qorqudun dilindən verilən misralarla səsləşir. Fikri təsdiq üçün həmin parçaların son misralarını qarşılaşdıraq: «*Aydan arı gündən görklü qız qardaşın Banıçıği Bamsı Beyrəgə diləməgə gəlmişəm*» («Dədə Qorqud kitabı») – «*Biz oğlan tərəfiyik, Gəlin aparmağa gəlmişik! Dirəyinizi qoparmağa gəlmişik*» (müasir etnoqrafiyamızda). Qarşılaşdırılan misraların forma və funksiyaca oxşarlığını əlavə arqumentlərlə təsdiqləməyə ehtiyac yoxdur.

5) Oğuz elinin coğrafi koordinatları ifadə edilir:

... Oğuzdan köç elədi. Bərdəyə, Gəncəyə varub vətən tutdu. Toquz tümən Gürcüstan ağzına varub qondu. Qaravulluq eyelədi.

... Mən bu oğlanı alayın, ava gedəyin. Yedi günlük azuğla çıxayın. Ox atduğım yerləri, qılıc çalub baş kəsdüğüm

yerləri göstərəyim. Kafər sərhəddinə Cızıqlara, Ağlağana, Gögcə tağa aluban çıxayın. Sonra oğlana gərək olur, a bəglər!..

Bu sintaktik bütövde işlənmiş Bərdə, Gəncə, Cızıqlar, Göycə kimi türk mənşəli adlar «Kitab»dakı toponimik vahidlərin bir hissəsi olsa da, Oğuz elinin coğrafi koordinatları barədə təəssürat yaradır. Digər tərəfdən, həmin toponimik vahidlərin informatik funksiyası təkcə qədim yox, həm də müasir onomastikamız baxımından əhəmiyyətlidir. Burada T.Hacıyevin fikrini xatırlatmaq yerinə düşür: «Doğrudur, əsərdə bəzi toponimlər xəyalidir (Günortac, Bambam təpə, Ayğırgözlər və s. Ola bilər ki, bunlar daha qədim oğuzların hansı ərazidə isə gördükləri konkret toponimlərdir, fonetik cəhətdən dəyişib və tanınmaz olub), bəziləri indi başqa ərazilərdədir (bu toponimlər üzrə o vaxtkı Azərbaycanın coğrafi koordinatlarını müəyyənləşdirmək olar). Ancaq xəyali olmayan toponimlər Azərbaycanı əks etdirir: Bərdə, Gəncə, Əlincə qalası, Dərəşam, Dərbənd, Sallaxana, Göycə dəniz (Göycə göl), Sürməli, Qazlıq dağı (Qafqaz), Ağ qaya, Qaradağ, Bayat, Qaracüq dağı, Şərur və s.»¹ Bu qeydlər «Kitab»dakı real toponimik vahidlərin daha çox Azərbaycanla bağlı olduğunu təsdiq edir.

6) Oğuzların ticarət əlaqələri barədə dəqiq informasiyalar çatdırılır:

... Bazırganlar dəxi gecə-gündüz yola girdilər. İstanbula girdilər. Dan-danışux ilə yəxşi erməğanlar aldılar. Baybörəni oğlıyçun bir dəniş qulunu boz ayğır aldılar. Bir ağ tozlu qatı yay aldılar. Bir dəxi altı pərli gürz aldılar. Yol yarağın gördilər.

Bu parçada oğuzların ticarət əlaqələrinin spesifik cəhətləri bədii şəkildə ifadə edilib. Deməli, həmin tip par-

¹ T.Hacıyev. Azərbaycan ədəbi dili tarixi. Bakı, 1976, səh.64.

çaların informativ funksiyası ilə bədiilik gücü qovuşuq vəziyyətdədir.

7) Şərab istehsalı barədə dolğun informasiya çatdırılır:

*Dügməsi böyük bizim tağlarımız olur,
Ol tağlarımızda bağlarımız olur,
Ol bağların qara salxımları, üzümü olur.
Ol üzümü sıyırlar, al şərabı olur.*

Göründüyü kimi, şərab istehsalında tətbiq olunan ən sadə texnologiyanın spesifik cəhətləri bədii şəkildə ifadə olunmuşdur. Amma təhkiyəçi şərab istehsalının ilkin görüntülərini, daha doğrusu, şərabın ən sadə üsulla istehsal olunmasını ifadə edərkən onu birbaşa qəhrəmanın taleyi ilə əlaqələndirir:

*Ol şərabdan içən əsrük olur,
Şərablıydım, tuymadım, nə söylədim, bilmədim.*

Dəli Domrulun dilindən verilmiş sintaktik bütövde informasiyalar bir-birini tamamlayır. Konkret desək, I informativ funksiya II informativ funksiya üçün zəmin rolunu oynayır: «Bağların qara salxımlı üzümü sıxılmaqla şərab hazırlanır» (I informativ funksiya üçün əsas işarə – şərab); «Şərabdan içən sərxoş olur, nə dediyini bilmir» (II informativ funksiya üçün əsas işarə – sərxoş). Deməli, həmin mikromətnin bünövrəsini «şərab=sərxoş» modeli təşkil edir.

8) Kafirlər haqqında informasiya verilir:

*İt kibi gu-gu edən çərkəz xırslı
Küçücük toğuz şülənli,
Bir torba saman döşəkli,
Yarım kərpic yasdıqlı,*

*Yonma ağac təhrili,
Köpəgim kafər...*

Yaxud:

Məgər Başu açuq Tatyana qəl'əsindən, Aqsəqa qəl'-əsindən kafəriş casusu vardı...

Təqdim etdiyimiz parçaların semantik yükü təsdiq edir ki, Oğuzlar kafirlərin etnoqrafiyası və coğrafi koordinatları ilə bağlı dəqiq informasiyalara malik olub.

«Kitab»da oğuzların siyasi idarəçilik sistemi, etnoqrafiyası, coğrafi koordinatları, təsərrüfat həyatı, ticarət əlaqələri və s. barədə verilən dolğun məlumatlar dilin referent funksiyasına daxildir. «Kitab» həm də bu cəhətlərinə görə sanballı ensiklopediya kimi dəyərləndirilir.

«Kitab»da dilin apelyativ, emotiv, konativ, referent kimi funksiyalarının təzahürü və onların bu günümüze ötürülməsi tarixiliklə müasirliyin qırılmaz tellərlə bağlanmasıdır. Geniş mənada götürsək, dilin əsas funksiyalarını özündə ehtiva edən «Kitab» həm də sözün əsl mənasında, dilin qneseoloji və ya akkumlyativ funksiyasını yerinə yetirir.

XVI əsr qıpçaq (poloves) dili

XVI əsrdə Ukraynanın **Komonets-Podolsk** şəhərində icma halında məskunlaşan ermənilərin məhkəmə sənədlərinin erməni qrafikası ilə qıpçaq (poloves) dilində yazılması türk dillərinin, o cümlədən Azərbaycan dilinin tarixinin öyrənilməsi baxımından gərəkli bir mənbədir. Birincisi, ona görə ki, həmin sənədlər türk (qıpçaq) dilində yazılmışdır. İkincisi, rəsmi üslubla bağlı olan ilk nümunələrdəndir. Üçüncüsü, həmin sənədlərdə türk dillərinin leksikologiya, morfolojiya və sintaksisi ilə bağlı bir sıra maraqlı xüsusiyyətlər müşahidə olunur.

1967-ci ildə sovet türkologiyasının «ağsaqqallarından» hesab olunan E.V.Sevortyanın rəhbərliyi ilə Moskvanın «Nauka» nəşriyyatında «Документы на половецком языке XVI в». adlı kitabı işıq üzü görüb. Kitabda Ukraynanın Komonets-Podolsk şəhərində icma şəklində yaşamış ermənilərin erməni qrafikası ilə qıpçaq (poloves) dilində yazılmış məhkəmə işlərinin (XVI əsr) rus qrafikası ilə transkripsiyası, tərcüməsi, lüğəti, mətnlərdəki şəxs adları və coğrafi adların siyahısı verilmişdir.

Sual oluna bilər ki, Ukraynanın Komonets-Podolsk şəhərində icma şəklində məskunlaşan ermənilər nə üçün məhkəmə işlərini qıpçaq dilində sənədləşdiriblər? Bu, hər şeydən əvvəl, ukraynalıların türk, konkret desək, qıpçaq etnosu əsasında formalaşması ilə bağlı ola bilər. T.Hacıyevin qədim qıpçaqlar, Dəşti-qıpçaq (Qıpçaq çölü) dövləti ilə bağlı fikirləri yuxarıdakı suala aydınlıq gətirir: «..Axı Kiyev Rus dövlətinin köklü əhalisi rus yox, ukraynalıdır. Müqayisə edin: Kiyev – türkcə qıy (kənar) sözü rusçaya tərcümə olunur: okraina. Sonra Ukrayna halına düşür. Ukrayna Rusiyaya birləşdirildəndən onların əhalisi qohum xalq sayılmırdı. Ukrayna kaqanlığının əhalisini əvvəlcə ruslar «yadelli çərkəslər» adlandırırdılar. Məhz ilhaqdan sonra ukraynalıları slavyan qələmə verməyə başladılar. Əgər ukraynalılar türkcə-qıpçaqca danışırdılarsa, niyə II Yekaterina təlimat verdi ki, onları müxtəlif üsullarla – ruslaşdırsınlar». ¹ Bu fakta istinadən qeyd etmək olar ki, Ukraynanın Komonets-Podolsk şəhərində icma şəklində məskunlaşan ermənilərin məhkəmə işlərini qıpçaq dilində sənədləşdirmələri «Dəşti-qıpçaq» dövləti ilə bağlıdır. N.Cəfərov göstərir ki, II minilliyin birinci yarısında qıpçaq türklərinin paassionarlığı aşağı düşür və Dəşti-Qıpçaq regionunda (o cümlədən də Şimali

¹ T.M.Hacıyev. Qıpçaq çölü haqqında elmi ballada. M.Adı. «Qıpçaq çölünün yovşanı». Bakı, 1997, s.189.

Qafqazda) möhtəşəm qıpçaq (poloves) dövlət birlikləri parçalanaraq zəifləyir. ¹

Müasir qazax, qırğız, tatar, başqırd, qumıq və başqa türk xalqlarının ulu babaları olan qıpçaqlar ən qədim türk yazılarında yad edilib: «Yeniseydə tapılmış daş kitabədə Soyunçura Xaqanın (VIII əsr) hökmdarlığından danışılır. IV sətir bu sözlərlə başlanır: «türk kıpçaq eli q yıl olurmuş». ²

M.Kaşğarının «Divanü lütağ-it-türk» əsərində becənək, qıpçaq, oğuz, başqırd və s. kimi qəbilələrin Rum yaxınlığında yaşamaları göstərilir. Bu fakta əsaslanan Ə.Dəmirçizadə yazır: «... artıq X əsrdə Oğuz və Qıpçaq adlanan türk tayfaları Rum hizasından şimala doğru Kerz (Kerç) dənizi ilə Xəzər dənizi və Etil (Volqa) çayı arasında, yəni Qafqazda məskən salmışdılar». ³ Şübhəsiz ki, Ukraynada məskunlaşan ermənilər qədim mədəniyyəti və dövlətçilik tarixi olan qıpçaqların Qafqaz və Avropadakı təsir dairəsindən kənar qala bilməzdilər.

E.V.Sevortyan yazır ki, XVI əsr erməni icmasının məhkəmə sənədləri erməni və qıpçaq dilinin fonetika, leksikologiya və qrammatikası baxımdan qiymətli mənbədir. Teksoloji təhlil isə E.V.Sevortyanın fikrini təkzib edir. Belə ki, həmin mətnlər erməni qrafikası ilə yazıldığından erməni dilinin bəzi fonetik xüsusiyyətlərini özündə əks etdirsə də, erməni dilinin leksik, morfoloji və sintaktik xüsusiyyətləri ilə, demək olar ki, əlaqəsi yoxdur. E.V.Sevortyan mətndəki sözlərin bir qrupunun erməni mənşəli olduğunu təsdiqləmək üçün dəridən-qabıqdan çıxsa da, cəmi bir neçə sözü erməni mənşəli vahid kimi təqdim edə bilər. Onlardan biri «Babas» şəxs adıdır: «Babas» adı mətnin transkripsiyasında – Kevor Kaspar Babas oğlu (s. 128), rusca tərcümədə – Kevor Kaspar Babas oğlu (s. 236), lüğətdə – babas, yəni keşiş; şəxs ad-

¹ N.Cəfərov. Eposdan kitaba. Bakı, «Maarif», 1999, s.75-76.

² O.Süleymanov. Az-Ya. Bakı, 1993, s.135.

³ Ə.Dəmirçizadə. Azərbaycan ədəbi dili tarixi. Bakı, 1979, s.54.

ları siyahısında isə Kevor Kaspar Papas – oğlu (s. 418) kimi verilir. Məlumdur ki, hər hansı bir ad, xüsusən də onomas-tik vahid (xüsusi ad) transkripsiya və tərcümədə necə verilibsə, adlar göstəricisində də o cür verilməlidir. E.V.Sevortyanın rəhbərliyi ilə çap olunan kitabda isə türk köklü və həm də, əsasən, Azərbaycan antroponimikasında xarakterik olan Anaş, Ataş, Dadaş və s. şəxs adları ilə bir sistemə daxil olan «Badaş» adının fonetik variantı «Babas» erməniləşdirilərək «Popas» variantında təqdim edilir. Fikrimizcə, erməni dilindəki keşiş anamlı «Popas» türk mənşəli «Babaş» - şəxs adının fonetik deformasiyaya (b-p) uğramış variantıdır. T.Canuzakovun «Qazax dilindəki «Babas» adı Azərbaycan antroponimikasına məxsusdur» fikrini də əsas götürsək, saxtakarlığın məhz Azərbaycana görə edildiyi təsdiqlənmiş olar.

Y.R.Daşkeviç XVI əsr erməni sənədlərinə əsaslanaraq göstərir ki, Komonets-Podolsk ermənilərin şəxs adları sistemində Ukrayna dilinə məxsus Yurko, Serqi, Pilip, Vasil, İvaşko, Misko, Qrişko, Demyan, Musiy, Boqdan, Samoylo, Pomoqayko və s. kimi şəxs adları, Ukrayna dilində isə erməni şəxs adı («Xaçenko») işlənmişdir. Müəllif nədənsə mətnlərdə daha çox müşahidə edilən türk köklü antroponi-mik vahidlərə bu prizmadan yanaşmamış, onların üstündən sükutla keçmişdir. Görünür, Y.R.Daşkeviç türkə qarşı düş-mən mövqə tutan E.V.Sevortyanın təsir dairəsindən çıxma bilməyib. Əgər belə olmasa idi, o mətndəki Aydın (Aydın), Atan (ı), Buraston (Börü – qurd+aslan), Donuş (Dönüş), Ulu Xodja (xoca-qoca) – oğlu, Axsax (Axsaq), Tokar (To-kər), Tuman (Duman), Turaş (Turac), Xutlu (Qutlu) və s. kimi türk mənşəli şəxs adlarının erməni antroponimikasında aparıcı mövqeyindən bəhs edər, dünya antroponimikasında miqdarı və yayılma arealına görə doqquz əsas yerdən birini tutan türk köklü antroponimlərin təkə erməni dilində deyil, həm də rus, fars, ərəb, gürcü, ləzgi və s. xalqların dilində

işlənməsini xüsusi vurğulayardı. Hər bir xalqın kimliyini müəyyənləşdirən atributlardan biri də onun milli şəxs adları və coğrafi adlar sisteminə malik olmasıdır. Haqqında bəhs etdiyimiz kitaba əsasən demək mümkündür ki, ermənilərin istifadə etdiyi antroponim və toponimlərin bir hissəsi slavyan, əsas hissəsi isə türk mənşəlidir.

Kitaba «Giriş» sözü yazan T.İ.Qrunin qırçaq dilində olan mətnlərin türk dilləri ilə yaxınlıq və qohumluq dərəcə-sini müəyyənləşdirərkən Azərbaycan dilinin adını belə çək-mir. Mətndəki leksik, morfoloji və sintaktik vahidlər isə Azərbaycan dilinə çox yaxındır. Faktlara müraciət edək: Mətndəki sözlərin bir qismi leksik arxaizmlərdir: ağca – pul vahidi, ayt (maq) – demək, söyləmək, bitik – yazı, börk – papaq, kenti (kendi//kəndi) – öz, tanix – tanıq – şahid, ur – vur, döy və s; bir qismi fonetik arxaizmlərdir – yanqıl – ya-nıl (maq), sonqra – sonra, yıl – il və s. Bir qismi isə müasir Azərbaycan ədəbi dilində eynilə işlənməkdədir – ağız, ay, ana, arxa, bağla, başla, daş, yaz, oğul, çıx və s. Mətndəki cümlələrin struktur modelləri də Azərbaycan dilinə uyğun-dur. Məsələn, sordular kine kordunquz (soruşdular ki, nə gördünüz?); ayıttı kimen ol atnı satmadım (dedi ki, mən o atı satmadım) və s.

XVI əsr qırçaq (poloves) dilinin leksik, morfoloji və sintaktik xüsusiyyətlərini aşağıdakı kimi ümumiləşdirmək olar:

Müasir Azərbaycan ədəbi dili ilə müqayisədə mətnlər-dəki mənsubiyyət şəkilçilərindən yalnız II şəxsin təkli və cəmi (-nq, -inq, -nqiz, -inqiz) fonetik dəyişikliyə uğramışdır. Di-gər şəxslər üzrə mənsubiyyət şəkilçiləri isə eynilə müasir Azərbaycan ədəbi dilindəki kimidir.

Kəmiyyət kateqoriyasının morfoloji göstəricisi yalnız -lar variantında işlənmişdir (atlar, kişilər).

İsmin müəyyən yiyəlik halında -inq, -inq, -unq,-ninq, -ninq, -nuq şəkilçisinə rast gəlinir. Mücərrədlik ifadə edən qeyri-müəyyən yiyəlik halda işlənən sözlərə də rast gəlmək

mümkündür (İlyas xatını, türk atı). Yönlük halın formal əlaməti -qa, -ka, -a şəklində ifadə edilmişdir. Təsirlik halda -ı, -i, -u, -nı, -ni, -nu elementləri müşahidə edilir. Samitlə bitən sözlərdən sonra -nı, -ni, -nu şəkilçisinin işlənməsində də təsadüf edilir (atalarımni, bizni). Ümumiliyi, mücərrədliyi ifadə edən qeyri-müəyyən təsirlik hala az rast gəlinir. Yerlik hal şəkilçisi -ta, -da variantındadır (xabaxta, bayramda). Çıxışlıq hal şəkilçisi -tan, dan variantında işlənməmişdir (iştan, borçdan).

Xəbərlilik kateqoriyasının morfoloji əlaməti kimi daha çox III şəxsin təkini ifadə edən -tır, -dır işlənməmişdir.

Düzəltmə isimlərin yaranmasında -çı⁴, -lıq⁴, -ıçı, -lı², -ış, -dan şəkilçiləri məhsuldarlığı ilə fərqlənir. Həmin şəkilçilərlə düzələn altınçı, tamğadji (tamğacı), yasaxçı, vahidlərdən başqa, qalanları müasir ədəbi dilimizdə işlənməkdədir. Mətnlərdə müşahidə olunan mürəkkəb isimlərdən geyim anlamlı «qaziton» sözündən başqa, qalanları müasir ədəbi dilimizdə fonetik dəyişmələrlə işlənir (bar yox – var yox və s.).

Sənədlərdəki ərəb-fars mənşəli hasta (xəstə), davikar, narındji sifətlərdən başqa, qalanları, əsasən, türk mənşəlidir. Digər tərəfdən, sifətlərin, demək olar ki, hamısı adi dərəcədədir. Çoxaltma dərəcəsində isə yalnız kop (çox) sözünün iştirakına təsadüf edilir: bir-birina kop turlu soz aytıp.

Düzəltmə sifətlərin daxilində -lı, -li, -lu, (borçlu, altınlı və s.) -sız, -siz, -suz (suçsuz, dinsiz), -i (narındji), -kar (davikar), -daqi (yavuxdaqi – yavuxdakı) və s. şəkilçilərə rast gəlinir.

Mətnlərdə miqdar saylarının ərəb rəqəmləri ilə ifadəsi də müşahidə edilir: 1 xizil, 2 hafta, 7 som, 9 xizil və s. Türk mənşəli «kop» (çox) sayından başqa, digər miqdar sayları müasir ədəbi dilimizdə müəyyən fonetik dəyişmələrlə işlənməkdədir. Sıra saylarında müşahidə olunan -ınçı (-nçı), -ınçı

(-nçı), -unçu (-nçu) şəkilçisi müasir qırğız ədəbi dilində eynilə işlənir.

Şəxs əvəzlilikləri men//ben, sen, ol, biz, siz, alar formasında işlənməmişdir. Şəxs əvəzliliklərinin hallanması aşağıdakı kimidir: men, benim, manqa, meni, menda, mendan; sen, seninq, sanqa, seni, senda, sendan; ol, aninq, anqar, anı, anda, andan; biz, bizim//biznim, bizqa, bizni, bizda, bizdan; siz, sizniq, sizqa, sizni, sizda, sizdan; alar, alarniq, alarqa, alarnı, alarda, alardan.

İşarə əvəzliliklərindən «bu» müasir Azərbaycan ədəbi dilində eynilə, «ol» isə fonetik dəyişmə ilə işlənir. Mətnlərdəki «şol» işarə əvəzliyi müasir Azərbaycan ədəbi dili baxımından arxaizmdir. «Bu» işarə əvəzliyinin hallanması daha çox müşahidə edilir: bu, bununq, bunqar, bunu//buni//bunu, bunda// munda, bundan//mundan. Kəndi qayıdış əvəzliyi sənədlərdə kəndi, kenti, kensi, keni variantlarındadır. Qeyri-müəyyən əvəzliliklərdən nə, nə isə, heç nə anlamlı «nema» əvəzliyi türk dilləri, o cümlədən Azərbaycan dili üçün xarakterik olmayıb.

Fellərin əksəriyyəti müasir Azərbaycan ədəbi dilində eynilə (içmək, satmaq), bir hissəsi fonetik dəyişmə ilə (sonmaq-sönmək, turmaq-durmaq) işlənməkdədir. Sadə fellərin bir qismi müasir Azərbaycan ədəbi dili baxımından arxaikləşib: bolmaq (olmaq), ayıtmaq (söyləmək) və s.

Düzəltmə fellərin yaranmasında -la, -lan, -ar, -ıl, -ın, -ış şəkilçilərinin intensivliyi müşahidə edilir. Mürəkkəb fellərin müəyyən hissəsi frazeoloji vahid şəklindədir. Məsələn: ant içkiy, avaz çıxmaq və s. Burada I tərəfi slavyan, II tərəfi isə türk mənşəli etmaq (etmək) sözündən ibarət olan mürəkkəb fellərə də təsadüf edilir: primit etmaq – qəbul etmək, otlajit etmaq – dayandırmaq və s.

Felin inkarlıq kateqoriyasının morfoloji göstəricisi yalnız -ma variantındadır.

Təsirsiz fellərdən təsirli fellər yaradan -dır, -t, -ar, -ır, -ur, -ir, -quz//ğuz və s. şəkilçilərə daha çox təsadüf olunur.

Felin növ kateqoriyasının göstəriciləri kimi əksər türk dilləri baxımından xarakterik olan -ıl, -il, -ul; -ın, -in, -un; -dır, -dir, -dur; -ış, -iş, -uş şəkilçilərinə rast gəlinir.

Felin əmr şəklində işlənən şəxs şəkilçiləri (-iyim, -im, -qın, -inqiz, -inqız, -unquz; -sın, -sin, -sun, -sınlar, -sinlar, -sunlar), demək olar ki, eynilə XVI əsr Azərbaycan dilindəki kimidir.

Xəbər şəklinin keçmiş zamanında -tı, -ti, -tu; -ıp, -ip, -up; indiki zamanında -ır, -ir, -yir, -yır, -yur; gələcək zamanda -sar, -i (sər), -qay, -kay, -or, -ır, -ir, -ur şəkilçilərinə təsadüf edilir.

Felin təsriflənməyən formaları təsriflənən formalarına nisbətən çox az işlənmişdir. Məsdərin morfoloji göstəricisi kimi -maq, feli sifətin morfoloji göstəricisi kimi yalnız -qan, feli bağlamanın morfoloji göstəricisi kimi -ınça şəkilçisinə rast gəlinir.

Aval (əvvəl), bu qun (bu gün), emdi (indi), ilqari (irəli), ol vaxt (o vaxt) zaman zərfləri müasir Azərbaycan ədəbi dilində müstəqil leksik vahidlər kimi işlənir. Erta (ertə), tunla (gecə), hali (indi), hənz (hələ) zərfləri isə arxaikləşmişdir.

Mətnlərdəki anda (oraya), munda (burada) yer zərfləri müasir Azərbaycan ədəbi dili baxımından arxaik sözlərdir. Aşağa, yoğarı, içkari yer zərfləri isə müasir ədəbi dilimizdə aşağı, yuxarı, içəri şəklində işlənir.

Qoşmalar erməni dilinin fonetik sistemində uyğunlaşdırılsa da, öz milliliyini, mənbə dildəki fonetik tərkibini, əsasən, qoruya bilmişdir: kibik (kibi, kimi), uçun (üçün), başxa (başqa), utru (ötrü), sonqra (sonra)... Mətnlərdəki tabesizlik bağlayıcıları müəyyən fonetik deformasiyalar nəzərə alınmazsa, demək olar ki, eynilə Azərbaycan dilindəki kimidir: yoxesa//yoxsa (yoxsa), ya (ya), ya (da), ne...ne (nə, nə də). Tabelilik bağlayıcılarının əksəriyyəti müasir Azərbaycan ədəbi dilində müəyyən fonetik dəyişmələrlə, «ki» tabelilik bağlayıcısı isə eynilə işlənir. Digər tərəfdən, sənədlər-

dəki eqar, çünki, zara bağlayıcıları erməni dilinin fonetik sistemində uyğunlaşdırılaraq işlədilmişdir. Həmin bağlayıcılar Azərbaycan dilində əgər, çünki, zira fonetik variantlarındadır.

Qarşılaşdırmalar göstərir ki, mətnlərdə işlənmiş I növ təyini söz birləşmələri eynilə Azərbaycan dilindəki kimidir. Məsələn, birinci tərəfi isimlə ifadə olunanlar – erməni bezirqanlar, pan (cənab) pilip və s; birinci tərəfi sifətlə ifadə olunanlar – yılı su, uzun petr; kiçi oğlan və s; birinci tərəfi say və əvəzliliklərlə ifadə olunanlar – 60 xoy, 2 kişi, 1 xzıl, bu turlu, ol kişi, və s.

II növ təyini söz birləşmələri də eynilə Azərbaycan dilindəki kimidir: tuşkan payı; tolamasa kunu; neçpiç hesebi və s. Formal olaraq II növ təyini söz birləşməsi konstruksiyasında olub, əslində isə III növün funksiyasını ifadə edən birləşmələr də vardır: Andriyas usti; kendi eri; kendi payı. III növ təyini söz birləşmələrinə daha çox təsadüf edilir: toranınq adını, xırsızınq oğlu, bedrosnunq payı.

Mətnlərdə məqsəd və intonasiyaya görə cümlənin bütün növlərinə rast gəlinir. Bu sistemdə digər cümlə növlərindən fərqli olaraq, nəqli cümlələr daha çox müşahidə edilir. Konkret desək, sənədlərdəki cümlələrin 90%-ni nəqli cümlələr təşkil edir.

Mətnlər sual-cavab əsasında qurulduğu üçün sual cümlələrinə də rast gəlinir. Bu sistemdə sual intonasiyası ilə əmələ gələn cümlələr sual ədatları əsasında yaranan cümlələrə nisbətən azlıq təşkil edir. Xəbəri felin əmr şəklində II şəxs təkli ilə ifadə olunan əmr cümlələrinə daha çox təsadüf edilir.

Qeyri-müəyyən şəxslə cümlələr şəxssiz cümlələrə nisbətən üstün mövqedə görünür. Ümumi şəxslə cümlələr, demək olar ki, yox dərəcəsinədir. Şübhəsiz ki, buna səbəb mətnlərin rəsmi üslubda olmasıdır.

Tabesiz mürəkkəb cümlələrin bağlayıcısız növündən az istifadə olunmuşdur. Bağlayıcı tabesiz mürəkkəb cümlələr-

rin tərkibində isə slavyan mənşəli bir sıra tabesizlik bağlayıcılarına rast gəlinir. Lakin bu tip cümlələrdə də türk dillərinə məxsus mürəkkəb cümlə konstruksiyası saxlanılmışdır.

Mübtədə, tamamlıq və təyin budaq cümlələrindən geniş şəkildə, xəbər budaq cümləsindən isə nadir hallarda istifadə olunmuşdur.

XVI əsr qıpçaq (poloves) dilində olan sənədlər Azərbaycan ədəbi dilinin ümumi mənzərəsini əks etdirən mənbələrdəndir.

Azərbaycan yazılı və şifahi ədəbiyyatı

Anadilli yazılı ədəbiyyatımız (XVIII əsrə qədərki dövr), farsca yazan sənətkarlarımızın əsərləri, eləcə də folklorumuz dilimizin tarixinin öyrənilməsində xüsusi rola malikdir. Təsadüfi deyildir ki, indiyə qədər Azərbaycan dilinin tarixi fonetika və tarixi qrammatikası daha çox Azərbaycan yazılı ədəbiyyatına, konkret desək, Həsənoğlu, Qazi Bürhanəddin, Nəsimi, Xətai, Füzuli kimi şairlərin əsərlərinə istinadən öyrənilib. Bu mənada Azərbaycan dilinin tarixi ilə bağlı bəzi məsələləri məhz həmin mənbələrə, eləcə də onlara dair araşdırmalara əsaslanmaqla təqdim edirik:

Türk mənşəli sözlərdə «e» saitinin uzanması izah edilərkən «Kitabi-Dədə Qorqud» eposu, Azərbaycan dilinin şivələri, eləcə də Xətai, Fədai, Füzuli kimi şairlərin əsərləri bir mənbə kimi götürülür: de:rsən – Qamu dərddilərə dərman bulundu, Davasız dərdə dərmanım, nə dersən? (Xətai).

Qıpçaq və qarluq qrupu türk dillərində ismin yönlük halı daha çox -ğa, -kə morfoloji göstəricisi ilə ifadə olunur. -ğa, -kə şəkilçisinin Azərbaycan dilində işlənməsi dəqiqləşdirilərkən Kişvəri, Əmani, Saib Təbrizi kimi şairlərin əsərlərinə müraciət edilir: zülfi-pərişanığə – Geyrətim ol həddədür

zülfi-pərişanığə kim, İstəmən badi-səba kim olə yoldaşım sənin (Kişvəri).

-ız, -iz şəxs şəkilçisinin XVII-XVIII əsrlərdə -ıq, -ik şəkilçisi ilə əvəzlənməsi həmin dövrlərə aid bədii əsərlərə istinadən müəyyənləşdirilir: Biz diyari eşqdə çeşmi-çırağı aləmik (Qövsi Təbrizi).

M.P.Vaqifin «Dodağına müştəq olub qalmalı, Başına dönməli, dərdin almalı...» misralarındakı -malı şəkilçili sözlər belə bir fikri söyləməyə əsas verir: Felin vacib şəklinin ilkin forması olan «-maq gərək» modelinin XVII-XVIII əsrlərdə -malı² morfoloji göstəricisi ilə əvəzlənməsi başa çatır.

İzafətlərin, yəni fars və ərəb birləşmə formalarının Azərbaycan dilində qarşılıqlı ilə verilməsi Nəsiminin dilində qabarıq şəkildə görünür. Nəsiminin dilini tamamlanmış, yüksək səviyyəli ədəbi-bədii dil nümunəsi hesab edən prof. Yusif Seyidov yazır: «... Bu şeirlərin dilində klassik şeir dili üçün səciyyəvi olan ləbi-şirin, məxzənül-əsrar, əhli-dil, abihəyat, sidrətül-müntəha (dindarlara görə, göyün yeddinci qatında təsvir olunan bir yerin adı – Ə.T) kimi fars və ərəb birləşmə formaları ilə yanaşı, həm də onlardan daha çox, həmin birləşmələrin qrammatik ekvivalenti olan Azərbaycan türk dili birləşmələrindən istifadə edilmişdir: ləblərin qəndi, kirpiyin oxu, qaşın yayı, aşiqin sinəsi, xublar üzü, əzazilin sözü, möhkəm iş, bu söz və s. Öz əsasını canlı danışıq dilindən alan və ədəbi dilin bədii qolu üçün daha səciyyəvi olan günəş tələtli (tələt – üz, surət – Ə.T), ənbər qoxulu, saçı qara, qəmər yüzlü, boyu sədrə, yanaqları gül kimi birləşmə formaları da Nəsimi dilində çoxdur. Bu birləşmələrdə ərəb və fars sözlərindən sıx-sıx istifadə edilsə də, onlar milli formalar kimi qalır».¹ Müəllifin qeydləri təsdiq edir ki, XIV əsr Azərbaycan ədəbi dilində ismi birləşmələrin ümumi mən-

¹ Y.Seyidov. Əsərləri. III cild, Bakı, 2007, s.9-10.

zərəsini yalnız Nəsiminin əsərlərinə istinad etməklə əks etdirmək mümkündür.

Fars dilində yazan şairlərin əsərlərində Azərbaycan dilinə məxsus leksik, qrammatik və frazeoloji vahidlərin işlənməsinə təsadüf olunur ki, bu da dil tariximiz baxımından əhəmiyyətlidir. Qətran Təbrizi, Xaqani, Nizami kimi şairlərimizin əsərlərində işlənən türk mənşəli vahidlərin fars ədəbi dilini zənginləşdirməsi araşdırmalarda xüsusi olaraq vurğulanır: «Qətrandan sonra (Qətran Təbrizi nəzərdə tutulur – Ə.T) farsca yazan Azərbaycan şairlərinin dilində ana dilinin söz və ifadələrinin işlənməsi bir ənənəyə çevrilib. Ə.Xaqaninin dilində uşaq, əkmək, su, ağca, tanrı, yalavac kimi sözlər işlənmişdir. Fars ədəbi dilinin inkişafında şəksiz xidmətləri olan Xaqani və Nizami haqqında farslar, «onlardan türk qoxusu gəlir» (buyi-türk miayəd) deyirlər. Bu böyük sənətkarlar klassik fars bədii dilinə Azərbaycan dilinin ətrini hopdurmuşlar... Nizami fars dilinin hikmət xəzinəsini Azərbaycan dilinin məsəl və atalar sözləri ilə də zənginləşdirmişdir: «... gəl əyri oturaq, düz danışaq (Biya ta kəc nişinim, rast quyim); heç kəs öz ayrına turş deməz (Kəs nə quyəd ki, düği-mən turşəst)».¹ Həmin şairlərin dilində rast gəlinən sözlərə diqqət yetirək: Qətran Təbrizidə – tağ, çuval, bəkməz, çöp, yun, ayağ və s.; Xaqanidə – yaylıq (ox), yalavac, əkmək (çörək), uşaq, su, ağca və s.; Nizamidə – alaçuq, muncuq, ozan, gərdək, qırmızı, xatun, xan və s. Bu nümunələr ən azı XI-XII əsrlər ədəbi dilimizin leksikası barədə müəyyən təəssürat yaradır. Bununla belə, həmin mənbələr dil tariximizlə bağlı bir sıra məsələlərə də aydınlıq gətirir. Məsələn, Ə.Dəmirçizadə «türki»nin türk dili mənasında işlənməsindən bəhs edərkən məhz Nizaminin əsərlərinə istinad edir: «... o zaman «türki» sözü əsasən «türk dili» mənasında işlənirdi və Azərbaycanda oğuz-qıpçaq qəbilə dilləri əsasında tam formalaşmış ümumxalq Azərbaycan dili

¹ T.Hacıyev. Azərbaycan ədəbi dili tarixi. Bakı, 1976, s.44-45.

də bu adla tanınırdı. Hətta sonralar, xüsusən XIV-XV əsrlərdə «osmanlı» adı ilə tanınan türk ədəbi dili və «cığatay» adı ilə tanınan özbək ədəbi dili formalaşandan sonra da «türki» və ya türk dili termini uzun müddət əsasən «azərbaycanca» mənasında işlənmişdir. Buna görə də Nizaminin bu misralarındakı «türki» sözünü məhz «azərbaycanca» mənasında başa düşmək lazım gəlir».¹

Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı dil tariximiz üçün zəngin mənbələrdən hesab olunur. Hətta mübalığəsiz söyləmək olar ki, yalnız folklor nümunələrinə söykənməklə dilimizin inkişaf tarixini izləmək, hər hansı bir dil vahidinə tarixi-lingvistik prizmadan yanaşmaq mümkündür. Türk poetik təfəkküründən süzülən qəhrəmanlıq və məhəbbət dastanlarında, atalar sözləri və məsəllərdə, bayatılarda, tapmacalarda – bir sözlə, şifahi ədəbiyyatımızın bütün janrlarında dilimizin ən qədim xüsusiyyətləri yaşamaqdadır. Bəzi detallara diqqət yetirək:

Müasir ədəbi dilimizdəki «ov» sözünün «Kitabi-Dədə Qorqud»da «av» şəklində işlənməsindən bəhs etmişik. Maraqlıdır ki, həmin söz bir sıra bayatılarımızda da «av» formasındadır: Av getdi bir ündürə, Avçısan bir in durə (ündür – hündür).

Türk mənşəli sözlərdə «e» saitinin uzanmasına bayatılarımızda da rast gəlinir: de:r (deyir) – Aşiq der dərdə kərəm, Dərdim çox, dərd əkərəm...

Yazılı abidələrimizdəki b → m əvəzlənməsinə folklor janrlarında da təsadüf olunur: bana (məne) - ... Etibarın bu imiş, Bana deyəydin əzəldən.

İsmin yiyəlik, yönlük və təsirlik hallarında II şəxs mənsubiyyət şəkilçisi daxilində n → v əvəzlənməsi baş verir. Bu, Xətəinin və ümumən Cənubi Azərbaycan şairlərinin dili, eləcə də Azərbaycan dilinin cənub və şərq şivələri baxımın-

¹ Ə.Dəmirçizadə. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi. I hissə, Bakı, 1979, s.87

dan səciyyəvidir. Bu cür fonetik dəyişmələr bayatılarımızda da müşahidə edilir: Əzizim, xan gözüvə, Mənə baxan gözüvə...

Tərləmək feli «Kitabi-Dədə Qorqud»da «dərləmək» şəklindədir (Bir məhbub, ala gözlü gənc yigit burcuq-burcuq dərləmiş uyur). Həmin söz Azərbaycan dilinin qərb şivələrində «Kitab»dakı kimidir (dərrəməx'). Tərləmək felinin kök morfemi olan «tər» bir sıra bayatılarda «dər» şəklindədir: ... Baxdabar zülfün başı, Ağ buxaqda dər yalar (baxdabar – bəxtəvər, dər – tər). Aşağıdakı şeir parçasına «Kitab»ın dili prizmasından münasibət bildirək:

QIZIM, qızım, qız ana,
Qızımı verərəm ozana,
Ozan aqça qazana
Qızım geyə bəzənə.

Birincisi, burada «q» səsinin alliterasiyası və sözlərin təkrarı ilə yaradılmış ahəngdarlıq birbaşa «Kitab»la bağlıdır (Qarşı yatan qara dağlar, Qarıyıbdır otu bitməz, Qanlı-qanlı irmaqlar, Quruyubdur suyu gəlməz). İkincisi, həmin parçadakı sözlərin hamısı türk mənşəlidir (qız, ana, vermək, ozan, aqça, qazanmaq, geymək, bəzənmək) və onların hər biri «Kitab»ın dili üçün də səciyyəvidir. Üçüncüsü, müasir ədəbi dilimizdə arxaikləşən «ozan» və «aqça» sözləri «Kitab»ın dilində intensivliyi ilə seçilir: At ayağı külük, ozan dili çevik olur, xanım!; Keçənindən otuz üç aqça alurdu, keçmiyəninəndən dögə-dögə qırq aqça alurdu.

k → g əvəzlənməsi yazılı abidələrimizdə üstünlük təşkil edir. Bu hadisəyə bayatılarda da təsadüf olunur: biləgimdə, kürəgimdə – Ağrım var biləgimdə, Yaram var kürəgimdə...

Müasir ədəbi dilimizdə işlənməyən getmək anlamı «varmaq», heyvanların alnında ağ ləkə anlamı «təpəl» kimi leksemlər sayaçı sözlərində tez-tez təkrarlanır:

Saya gəldi, gördüzmü?
Say yerinə vardızımı?
Alın təpəl bir toxlu
Sayaçıya verdizmi?

Cümlənin xəbərində şəxs sonluqlarının işlənməsinə daha çox folklor nümunələrində, konkret desək, atalar sözlərində rast gəlinir: Dağ yeri – duman yeri, Duz çörək – düz çörək, Qız yükü – duz yükü... Prof. Nizami Cəfərovun fikrincə, bu tip cümlələrdə xəbər nominativ quruluşa malikdir, həm də dilin əvvəlki dövrü üçün səciyyəvi olan normativ strukturların sonrakı üslubi-nitq təzahürüdür.

Dil tarixinin bir neçə mənbə müstəvisində öyrənilməsinin vacibliyini prof. Ə.Dəmirçizadə xüsusi olaraq qeyd edir: «Tədqiqatçı bu və ya digər mənbədə müşahidə etdiyi hər hansı bir faktın izini başqa mənbələrdə də aramalı, başqa mənbələrdə mövcud yeni və ya oxşar faktlarla tutuşdurmalı, bunları həmin dilin, qohum dillərin və ümumən dillərin inkişafını idarə edən qanunauyğun meyarından – süzgəcindən keçirməlidir».¹ Amma bəzən bu prinsipin gözlənilmədiyinin şahidi olur. Məsələn, prof. S.Əliyarov «Kitabi-Dədə Qorqud»da işlənən «buğalmaq» feli barədə yazır: «Bun, bunlu oldu, bunaldı – dilimizin çoxdan itirdiyi arxaik söz və tərkiblərdən biridir. Nəsimi, Xətai və Füzuli divanlarının dilində işlənməmişdir. «Bun» dərd, qəm, sıxıntı deməkdir... «Bun sözü «Dədə Qorqud boylarını qədim türk kitab dili ənənəsi ilə bağlayan tutarlı dəlillərdən biridir. Başqa sözlə, indiki Drezden və Vatikan əlyazmalarının daha qədim nüsxələrindən köçürülməsi aydındır, çünki ozan-aşıq dilindən yazıya alınsaydı XIV yüzildən qabaq öz anlaqlığını itirmiş, klassik ədəbi irsimizdən çıxmış olan bir söz xalq

¹ Ə.Dəmirçizadə. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi. I hissə, Bakı, 1979, s.47.

yaradıcılığının dilində işlənməzdi».¹ Müəllif «bunalmaq» sözünün semantik yükünü düzgün izah etsə də, onun işlənmə tarixi, xüsusən də hansı dövrlərdə arxaikləşməsi ilə bağlı dəqiq fikir yürüdə bilmir. Yəni S.Əliyarovun «... bunalmaq XIV yüzildən qabaq öz anlaşıqlığını itirmiş sözdür» fikrinin qeyri-dəqiqliyi məhz XIV əsrdən sonrakı dövrlərə aid mənbələrlə təsdiqlənir: 1) Kişvəridə – Kim xəstə Kişvəri tək qatı munalmışəm (munalmaq//bunalmaq – kədərlənmək, qəmlənmək); 2) Abbas Səhhətdə – Getməyib hər kəs ki, qalmışdır, Dərdü qəmdən şaşib bonalmışdır; 3) Azərbaycan dilinin qərb şivələrində – Aya, niyə boñalıfsa? Bu qeydlər təsdiq edir ki, dil vahidləri tarixi-linqvistik baxımdan izah edilərkən ən kiçik detal da nəzərə alınmalıdır.

Onomastik vahidlər (antroponim və toponimlər)

Azərbaycan antroponim (şəxs adları) və toponimləri (yer adları) diaxronik, həm də sinxronik baxımdan geniş və sistemli şəkildə tədqiq olunub. Belə ki, araşdırmalarda apelyativlərin (xüsusi ad kimi işlənən ümumi ad) antroponim və toponimlərə çevrilmə səbəbləri, apelyativlərin arxaikləşməsi, antroponim və toponimlərin fonetik, leksik-semantik və qrammatik xüsusiyyətləri, arxaikləşməsi kimi məsələlər daha çox tarixi-linqvistik müstəvidə təhlil edilib. Bu tədqiqatların hamısına münasibət bildirmək fikrində deyilik, həm də bu praktik olaraq mümkün deyil. Ona görə də Azərbaycan antroponimika və toponimikası ilə bağlı bəzi məsələləri, xüsusən də dil tariximiz üçün daha gərəkli olanları əks etdirməyi məqsəduyğun hesab edirik.

¹ S.Əliyarov. Tarixi-coğrafi qeydlər. «Kitabi-Dədə Qorqud». Bakı, 1988, s.260.

Manna dövlətinin (e.ə. IX-VII əsrlər) hökmdar adlarının türk mənşəli apelyativlər əsasında yaranması müəyyənləşdirilib: Erisinni –er-ər, kişi; sin – adam, Ullusun – böyük adam, Axşeri - ax//axs – (türkcə aşək), aşağı, mənfur, axs (axsaq), eri – kişi, ər, cəsur: mənfur kişi, ləng ər; Ualli//Valli – Ballı və s.

Alban antroponimləri sistemindəki bir sıra adların türk mənşəli olduğu mənbələrə istinadən dəqiqləşdirilib: Ərbak – ər, kişi, igid; bak – bəy; Bazuk – iri gövdəli, dolu bədənli; Qonaq – qonaq, sakin olmaq, oturmaq.

Orxon-Yenisey abidələri və M.Kaşğarının «Divanü lüğət-it-türk» əsərində alp (igid, qəhrəman, bəhadır) və küc (güc) apelyativli, daha dəqiqi, türk mərdliyinin, türk igidliyinin simvolu olan antroponimik modellər üstün mövqedə görünür. Orxon-Yenisey abidələrində – Alp Şalçı, Alp Urunu Tutuk, Küç Bars, Küç Kara...; «Divan»da – Alp aya, Alp tigin, Küç tegin...

Qədim türk antroponimikası baxımından səciyyəvi olan adların bir hissəsi müasir Azərbaycan şəxs adları sistemində işlənmir: Ağ Sunqur, Ağ buğa, Altuntaş, Annax, Bulduq xan, Bars bəy, Buğa, Buğac, Böküyarıq, İşbak//İşbay, Ərən, Uluğ və s. Maraqlıdır ki, müasir Azərbaycan antroponimikasında bir sıra adlar arxaik antroponimlərin mənasını verir: bulmaq (Bulduq) – tapmaq (Tapdıq), ərən (Ərən) - qorxmaz (Qorxmaz), uluğ (Uluğ) – böyük (Böyük), güz (Güzəməli) – payız (Payız) və s.

Müasir Azərbaycan antroponimikasında arxaik apelyativli kişi və qadın adlarına rast gəlinir: kişi adları – Aqşin – aqşin (böyük qurd), Altay – al (hündür, yüksək), tay (dağ), Ozan – ozan (aşıq), Tarxan – tarxan (bəy, feodal); qadın adları – Bəyim – bəyim (bəy qadını), Bikə – bikə (ərə getməmiş qız), Tomris – tomris (həyat verən, nəsil artıran) və s.

Ümumtürk antroponimikasında onbaşı və çavuş kimi titulların əsl şəxs adı kimi işlənməsinə təsadüf olunmur. Əksinə, bəy, xan, tegin, şad kimi titullar əsasında yaranan

antroponimlər intensivliyi ilə seçilir. Bu da həmin titulların statusu, daha şöhrətli, daha qüdrətli və s. kimi mənalara ilə bağlıdır.

Arxaik antroponimlərdəki bir sıra leksik şəkilçiləri tarixi-etimoloji təhlil əsasında dəqiqləşdirmək mümkündür: -aq, -ək: Annax, Duxa (Dukak), Səgrək və s.

Müasir Azərbaycan antroponimləri sistemindəki Elxan (el xanı), Elbəy (el bəyi), Elçiçək (el çiçəyi) kimi adlar II növ təyini söz birləşməsi, Toğanyürək (toğan yürəkli – qartal ürəkli), Özdəmir (özü dəmir) kimi adlar təyini söz birləşmələrinə daxil olmayan ismi birləşmə, Tanrıverən (tanrı verən), Erbasan (er//ər basan), Güldərən (gül dərən) kimi adlar feli birləşmə modelindədir. Bir sıra antroponimlər isə cümlə şəklindədir. Məsələn, Qaryağdı, Bəyverdi, Tanrıverdi kimi adlar nəqli cümlə, Qızqayıt, Dayandır, Ərol kimi adlar əmr cümləsi əsasında formalaşmışdır.

Qədim türk antroponimlərinin etimoloji baxımdan izahı həmişə maraqlıdır. Bu mənada «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanında «Qıyan Selcük oğlu Dəli Tondaz» antroponimik modelinə diqqət yetirək. Həmin modeldəki «Selcük» antroponimi etnonim əsasında yaranmışdır: «Ümumtürk tarixində mühüm rol oynamış Səlcuq türklərinin adı məşhur türk sərkərdəsi Səlcuqun adından əmələ gəlmişdir. Səlcuq özü əvvəllər oğuz-türk tayfalarından biri olan qınıq tayfasının başçısı olmuş, X əsrdə islam dinini qəbul etdikdən sonra oğuz-səlcuq tayfalarına başçılıq etmişdir».¹ Qədim türk tarixindəki sərkərdə «Səlcuq»la bağlı olan etnonim «Kitabi-Dədə Qorqud»da antroponim funksiyasındadır. Deməli, antroponimdən etnonimə, etnonimdən isə antroponimə keçid olmuşdur (Səlcuq → səlcuq → Səlcuq). «Qıyan» ləqəbi isə kəsmək, doğramaq anlamı «qıymaq» apeltayivi əsasında yaranmışdır «Qıy + an» modelində «qıy»

¹ Y.Mahmudlu. Azərbaycan tarixi intibah dövrü. Bakı, 1996, s.16-17.

kəsmək mənasındadır, -an isə feli sifət şəkilçisidir. Deməli, «Qıyan» ləqəbi kəsən, doğrayan anlamıdır. Bu da «Kitabi-Dədə Qorqud»dakı igidlik məzmunlu antroponimlərlə əsləşir. Əlavə edək ki, «Qıyan» antroponimi qədim türk abidələrində «Kıyaqan» fonetik variantındadır. İ.A.Batmanov göstərir ki, «Kıyaqan» antroponimi «qılıncla kəsən, doğrayan» mənasındadır.¹

«Dəli Dondaz»ın bədii təyindən məlum olur ki, o, Dəmir qapı Dərbənd bəyidir, qarğı süngü ucunda ər böyürdür, döyüşə girəndə «kimsən», - deyə soruşmur. Bu mənada «Dondaz»ın igid anlamı «Dəli» ləqəbi real görünür.

Müxtəlif fonetik variantlarda işlənmiş qədim türk etnonimi «dondar»ın «Kitabi-Dədə Qorqud»dakı Tondaz (Dondaz) adında mühafizə edilməsi türkologiyaya bəllidir. Q.Qeybullayev Q.Miletskiyə əsaslanaraq dondarların b.e. əvvəl VI-V əsrlərdə Qafqazda yaşadığını, Strabonun əsərində «tindar» şəklində işləndiyini göstərir.² «Dondar» etnonimi müasir Azərbaycan toponimləri sistemində mühafizə olunmuşdur: Məsələn, Dondardağ (Qazax), Dondarlı (Qubadlı, Tovuz), Dondar-Quşçu (Tovuz) və s.

Q.Qeybullayev V.Abayevin «dondar – çayın qabağını kəsən, saxlayan mənasındadır», – fikrini inandırıcı hesab etmir. Bizcə, Dondar//Dondaz antroponiminin əsasını təşkil edən «dondar» etnonimi «ton+at+ar» konstruksiyasının inkişafı əsasında yaranıb. Çünki həmin konstruksiyada geyim anlamı ton (don) isminə qoşulan -at şəkilçisi ilə geyindirmək məzmunlu «tonat»/maq/ felinin yaranması mümkündür. Qədim türk dilində «tonatmaq» (geyindirmək) təkcə paltar geyinmək, geyindirmək yox, həm də silahlanmaq, silahlandırmaq mənasında işlənmişdir. Məsələn, «Qılıç və süngü və çomaq və sair cəng alətin geydirib tonatdılar» («Kitabi-

¹ И.А.Батманов. Таласские памятники древнетюркской письменности. Фрунзе, 1971, с.23.

² Г.Гейбуллаев. «К этногенезу азербайджанцев». Баку, Элм, 1991.

Dədə Qorqud»). «Tonatmaq» feli M.Kaşğarının lüğətində də geyindirmək mənasında işlənmişdir: Ol meni tonatti (O, məni geyindirdi). «Kitabi-Dədə Qorqud»dakı «Mamaq»ın «Demür Tonlu» ləqəbi, «Qırçaq Məlik»in «dəmir yaylı» epiteti də «silahlanmış», «döyüşə hazır» məzmunludur. Deməli, «tonat»/«maq» silahlanmaq, silahlandırmaq, döyüşdən qabaq hazırlıq görmək mənasındadır. «Ton+at+ar» konstruksiyasındakı -ar isə qədim türk dilində qeyri-qəti gələcək zaman şəkilçisi kimi yox, daha çox feli sifət əmələ gətirən şəkilçi kimi işlənmişdir. Deməli, «tonatar» geyindirən, silahlandırın, döyüşə hazır edən mənasında qavranıla bilər. Bu da leksik-semantik baxımdan qədim türk etnonimləri sistemindəki «harada düşmən olsa, orada savaşı» anlamlı çəpni (çəpəni), «yetişdiyi yerdə qılınc və çomaqla vuruşan» anlamlı salur, «böyük ordusu və əsgəri olan» anlamlı eymur, «çevik, ovçuluğu sevən» anlamlı «ovşar», «qüvvətli və savaş sevən» anlamlı «kızık», «biçən» anlamlı «peçeneq» və s. etnonimlərlə səsləşir. Digər tərəfdən, Q.Qeybullayev Plutarxda «donlar»ların başçısı kimi göstərilən «Oltak» antroponiminin «gənc döyüşçü» mənasında olduğunu qeyd edir.¹» Ton+at+ar konstruksiyasında t-d əvəzlənməsi, çoxhecalılıqdan azhecalılığa keçid, eləcə də 2-ci hecadakı «a» səsinin düşməsilə «dondar» fonetik variantı yaranmışdır – fikrinə gəlmək mümkündür. Qeyd edək ki, belə bir fonetik deformasiya türk dilləri, xüsusən də Azərbaycan dilinin tarixi fonetikasi baxımından tam normal haldır. «Ton+at+ar» konstruksiyasının «dondar» formasına düşməsi aşağıdakı sxemdə daha aydın görünür:

Ton+at+ar=tonatar=donadar=dondar

¹ Г.Гейбуллаев. «К этногенезу азербайджанцев». Баку, ЭЛМ, 1991, с.136.

Yuxarıda qeyd olunduğu kimi, «dondar» etnonimi əsasında yaranmış antroponim «Kitabi-Dədə Qorqud»da «Tondaz» şəklində işlənmişdir. Əlavə edək ki, həmin antroponimin «Dondaz» formasında transkripsiyası daha məqbul hesab olunur.¹ Fikrimizcə, «Tondaz» antroponiminin apelyativi, eyni zamanda həmin apelyativ əsasında yaranan etnonim və antroponimin fonetik deformasiyası aşağıdakı inkişaf xəttini keçmişdir:

Ton+at+ar=tontar=tondaz (r-z keçidi mümkündür) Tondar//Tondaz//Dondar. Deməli, «Qıyan Selcük oğlu Dəli Tondaz» antroponimik modelində «Qıyan» kəsən, doğrayan, «Dəli» igid, «Dondaz»//Dondar isə silahlandırın, döyüşə hazır edən mənasındadır.

Hər bir xalqın tarixində etnoqrafik, psixoloji, sosial-iqtisadi, tarixi, fəlsəfi amillərlə sıx bağlı olan onomastik vahidlər milli etiket funksiyasını yerinə yetirir, tarixin ən dərin qatlarındakı hadisələri mühafizə edir. Bu mənada, obrazlı desək, onomastik vahidlər daş kitabələr qədər müstəsna əhəmiyyətə malikdir. Azərbaycan toponimləri kəmiyyətinə, həm də funksiyasına görə fərqlənir. İlk olaraq Manna və Alban toponimlərinə diqqət yetirək. Tədqiqatlarda Manna toponimləri sistemindəki Qizilbunda (qırmızı təpə), Buva (çay, su), Bura (bərə, qoyun saxlanılan yer), Taştani (daş ev), Sanqibuti (üç ayaq dağ), Qantau (qanlı dağ) və s. kimi adların türk mənşəli apelyativlər əsasında yaranması, eyni zamanda onların bir qisminin müasir Azərbaycan toponimikası baxımından səciyyəvi olması konkret faktlarla əsaslandırılıb: Manna toponimləri sistemində – Qantau; müasir Azərbaycan toponimləri sistemində – Qandağ.

Alban toponimlərinin əksəriyyətinin türk mənşəli apelyativlər əsasında formalaşması təsdiqlənib: Koturçat – kotur

¹ F.Zeynalov, S.Əlizadə. Tükənməz xəzinə. «Kitabi-Dədə Qorqud». Bakı, «Yazıç», 1988, s.28.

(qotur, keçəl), çat (yarğan), Kür – coşqun, iti, Talqe – hissə, zolaq, tala...

Müasir Azərbaycan toponimləri sistemindəki Bayandurlu, Dondarlı, Qaracıq, Qaragünə, Kəpənək, Kəpənəkçi kimi vahidlər «Kitabi-Dədə Qorqud»la səsləşir.

Bir sıra etnotoponimlərimiz qədim türk etnoqrafiyasını əks etdirir: Axtaçı, Bıçaqçı, Quşçu, Dəmirçilər, Ələkçi və s.

Türk mənşəli Azərbaycan toponimlərinin arealı zənginliyi ilə seçilir: Gürcüstanda – Dastəpə, Başkeçid, Qarabulaq, Qaçğan...; indi erməni tapdığına inildəyən Qərbi Azərbaycanda – Bayandur, Bayqurd, Qıpçaq, Qaradağlı, Qazançı...; Dağıstanda – Duzlaq, Qalacıq, Qızılyurd, Qarabağlı...; Cənubi Azərbaycanda – Qızıldüzən, Qışlaq, Daşkəsən, Üçtəpə...

Azərbaycan toponimikası sistemində antropotoponimlər (Aydıncılaşlaq, Böyükbəyli, Ağalıkənd), etnotoponimlər (Boyat, Bəydili, Xələc), hidrotoponimlər (Çaylı, Bolsulu, Qoşabulaq) və fitotoponimlər (Armutlu, Almalıtala, Söyüdlər) üstün mövqedə görünür.

Müasir Azərbaycan toponimləri sistemində arxaik apelyativli vahidlərə rast gəlinir: Biləcəri (bilən//bilə-aşırım, cər//cəri-sıldırım, yarğan), Güzdək (güz-payız), Düyərli (duk – minə qədər olan, ər – kişi, adam, döyüşçü), Culfa (çul//yul – yol, keçid), Darğalar (darğa – mahal və ya vilayət hakimi; vergi yığan məmur). Yaxud «Sunqur» zooleksemi «Şonqar» oronimində (Qobustanda dağ) mühafizə olunub. Bu da şahin anlamlı Sunqur sözünün fonetik deformasiya ilə işləndiyini təsdiqləyir (sunqur – şonqar; s → ş, u → o, u → a).

Burada bəzi toponimlərin etimologiyasına dair fikirləri eynilə təqdim etməyi zəruri hesab edirik:

Prof. Əbdülzəl Dəmirçizadə «Muğan» və «Xəzər» adlarını tarixi-lingvistik prizmadan şərh edir: «Muğan öz əsasına görə «muğlar» - deməkdir və muğların yaşadığı yerin adıdır. «Muğ» isə, Herodotdan bizə məlum olduğu üzrə, qə-

dim midiyalılardan olan «Muğ» və yaxud «Mağ» qəbiləsinin adıdır. Yaxud Xəzər və onunla paralel surətdə işlənən Qaspi əslində bir sözün iki müxtəlif dilə məxsus cəm şəkilçisi ilə formalaşmış variantıdır. Sözün əsli Qas//Xas-dır; pi- cəm şəkilçisi olduğu kimi -ər də cəm şəkilçisidir. Deməli, Qaspi və Xəzər sözlərinin hər biri eyni mənənin eyni kök əsasında iki müxtəlif dildəki ifadəsidir. Bu isə çox qədim zamanlarda Qaspi dənizinin sahillərində, xüsusən şimal-qərb sahillərində xəzərlərin, yəni qas və ya xəz adlı tayfanın yaşamış olmasına dəlalət edir».¹

Prof. Afad Qurbanov «Biləqan» toponiminin mənə yükünü dəqiqləşdirir: «... Biləqan şəhəri (əvvəlcə yaşayış məntəqəsi) ondan əvvəl mövcud olmuş Biləqan çölünün adı ilə adlanmışdır. Çölün adı isə qədim türk dillərindəki pələ «düzənlik», «düzən yer», «açıq yer» və «qan» şəkilçisindən ibarətdir. Bunu Mil düzünün coğrafi quruluşu, onun düzən yer olması da təsdiq edir. Toponimin sonundakı «ğan» şəkilçisi heç də İran mənşəli deyildir. Türk dillərində «ğan» şəkilçisi məhsuldardır: burulğan (çayda suyun burulan yeri); çapağan (dağın çapılmış yeri)...».²

«Biləsuvar» toponimi baala (uca), süvari (atlılar) – uca süvari», «bela (bədbəxtlik), süvar (atlı) – bədbəxt süvari», «iki çay arasında yanıb külə dönmüş düzənlik» və s. kimi mənələrdə izah olunub. Prof. Nəbi Əsgərov bu izahları qəbul etmir və maraqlı mülahizələr söyləyir: «Bilə onimi ilə bağlı axtarışlardan belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, Biləsuvar oykonimindəki «bilə» hissəsi «bilə» sözü əsasında yaranmışdır. İstər bilə, istərsə də suvar etnonimləri Bulqar tayfa birliyinə daxil olan etnoslardır. Bu fikri Biləsuvar rayonunda mövcud olmuş Bolqar adı ilə bağlı Bolqar

¹ Ə.Dəmirçizadə. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi. I hissə, Bakı, 1979, s.44.

² A.Qurbanov. Azərbaycan onomalogiyasının əsasları. II cild, Bakı, 2004, s.263.

Göytəpə, Bolqar çay yer-yurd adları da təsdiq edir. Fikrimizcə, Biləsuvar adındakı birinci komponent bilə//bülər formasında olmuş, yerli şivədə «r» samiti düşmüş və hal-hazırdakı şəkildə tələffüz edilmişdir, yəni bülər-bilər → suvar//bilə → biləsuvar. Mənbələrdə qeyd olunduğu kimi, bülər//bilər sözü bülər//bilyar//bulqar onimi ilə eyni mənşəlidir və bir kökdən yaranmışdır. Beləliklə, Biləsuvar Bolqarşuvar adının dəyişmiş formasından başqa bir şey deyildir».¹

Bütün bunlar antroponim və toponimlərdə xalqımızın dili, tarixi və etnoqrafiyasının yaşadığını təsdiqləyir.

Dialekt və şivələr

Dil tariximizin öyrənilməsində şivələrin rolunu qeyd etməzdən əvvəl Azərbaycan dili şivələrinin təsnifatı tarixinə, təsnifat üçün əsas götürülən prinsiplərə münasibət bildirmək lazım gəlir. Bu istiqamətdə geniş və sistemli şəkildə araşdırma aparan E.Əzizov «Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası» (Bakı, 1999) kitabında Firudun bəy Köçərli, Fuad Köprülü, Sürəyya Talıbxanbəyli, Məmmədəğa Şirəliyev, Rəsul Rüstəmov, Azər Hüseynov və başqalarının Azərbaycan dili şivələrinin təsnifatı ilə bağlı fikirlərini təhlil süzğəcindən keçirib.

Prof. M.Şirəliyev Azərbaycan dili şivələrini bir neçə dəfə təsnif edib. Müəllifin son təsnifatı belədir: «I Şərqi qrupu dialekt və şivələridir ki, buraya Quba, Bakı, Şamaxı dialektləri, Muğan qrupu, Lənkəran şivələri daxildir. II Qərbi qrupu dialekt və şivələridir ki, buraya Qazax, Qarabağ, Gəncə dialektləri və Ayrım şivəsi daxildir. III Şimali qrupu dialekt və şivələridir ki, buraya Nuxa dialekti və Zaqatala-Qax şivəsi daxildir. IV Cənubi qrupu dialekt və şivələridir ki, buraya

¹ N.Əsgərov. Azərbaycanın makrotoponimləri. Bakı, 2009, s.110.

Naxçıvan, Ordubad, Təbriz dialektləri və Yerevan şivəsi daxildir».¹ Müəllifin bu tip təsnifatlarının müsbət və mənfi cəhətlərini müxtəlif müstəvilərdə təhlil edən E.Əzizov yazır: «M.Şirəliyevin təsnifatı Azərbaycan dilçiliyinin inkişafının müəyyən bir mərhələsində məqbuldur, bütünlükdə isə bu bölgü dilin dialekt bölünməsinin izahı baxımından bir sıra qüsurlara malikdir. Bu qüsurlardan biri budur ki, M.Şirəliyev Azərbaycan Respublikası ərazisində üç dialekt qrupu göstərdiyi halda, şivələrin cənub qrupuna Cənubi Azərbaycandan yalnız Təbriz dialektini daxil edir».² Yeri gəlmişkən, E.Əzizov şivələrimizə dair bütün təsnifatları saf-çürük etdikdən sonra aşağıdakı bölgünü təqdim edir:

Cənub ləhcəsi (Təbriz, Ərdəbil, Lənkəran, Urmiyə, Naxçıvan);

Qərb ləhcəsi (orta ləhcə) – Qarabağ, Qazax-Borçalı, Ayrım şivəsi (Daşkəsən, Gədəbəy, Kəlbəcər);

Şimal-şərqi ləhcəsi (Şamaxı-Bakı, Quba, Dərbənd);

Şimal-qərb şivələri (Şəki, Oğuz, Qax, Zaqatala, Balakən).³

Azərbaycan dilinin tarixi fonetika, tarixi leksikologiya və tarixi qrammatikası ilə bağlı bir sıra məsələlərin aydınlaşdırılmasında yuxarıda qeyd etdiyimiz şivələrin hər biri mühüm rola malikdir. Çünki şivələrimizdə leksik arxaizmlər, leksik-fonetik arxaizmlər, arxaik morfoloji elementlər, arxaik sintaktik formalar müəyyən qədər mühafizə olunmaqdadır. Bu tip arxaik vahidlərin qədim türk, xüsusən də Azərbaycan yazılı abidələrinin dili ilə müqayisəsi daha dəqiq nəticələr söyləməyə imkan verir. Burada T.Hacıyevin fikirlərini xatırlamaq yerinə düşür: «... yerlik hal şəkilsinin yönlük məzmunu verməsi, saitle bitən isimlərin təsirlik ha-

¹ M.Şirəliyev. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları. Bakı, 1962, s.16-17.

² E.Əzizov. Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası. Bakı, 1999, s.299.

³ Yenə orada. s.289-290.

lında – yı qəbul etməsi, mənsubiyyət şəkilçili sözlərin hallanmasında – v ünsürünün işlənməsi və s. kimi xeyli qrammatik faktların, çoxlu leksika nümunələrinin, tarixi fonetika hadisələrinin müasir şivələrimizdə yaşaması tarixi qrammatika üçün mötəbər tədris dayaqlarıdır».¹

Şübhəsiz ki, bu bölmədə tarixi fonetika, tarixi leksikologiya və tarixi qrammatika ilə bağlı olan məsələlərin hamısını əhatə etmək mümkün deyil. Ona görə də Azərbaycan dilinin tarixi üçün daha zəruri olan cəhətlərə diqqət yetirək: Uzun saitlər. «A» saitinin uzanmasına «Kitabi-Dədə Qorqud»da (bağla:η – bağlayın) və Qazax, Borçalı, Ağcabədi şivələrində (qa: - qaya, qa:çı – qayçı) rast gəlinir. «Ə» saitinin uzanması həm yazılı abidələrimiz, həm də şivələrimizin əksəriyyəti baxımından səciyyəvidir. Məsələn, Füzulinin şeirlərində ə:r – əgər, Qarabağ, Qazax şivəsində ə:r – əgər. «O» saitinin uzanması yazılı ədəbiyyatımız və əksər şivələrimizdə müşahidə edilir: Nəsimidə – qo:du, Bakı şivəsində – qo:n – qovun. «Ö»-nün uzanması «Kitabi-Dədə Qorqud» və digər abidələrimizdə intensivliyi ilə seçilir (Məsələn, Fədaidə ö:rət – övrət). Bu cür uzanma şivələrimizin, demək olar ki, əksəriyyəti üçün xarakterikdir. Qazax-Borçalı şivəsində – sö:r – söyür, Şamaxı şivəsində – kö:nək – köynək.

«Kitabi-Dədə Qorqud»da və «Əsrarnamə» də (XV əsr) müşahidə olunan diftonqlar bir sıra şivələrimizdə mühafizə olunub: «Kitab»da – «ou» - souq-souq, Qarabağ, Gəncə və Qazax şivələrində – qourma.

a → ə, e → ö, e → ə, e → i sait əvəzlənmələrinə həm yazılı abidələrimizdə, həm də şivələrimizdə təsadüf olunur. Bu cür əvəzlənmələrin hər birinə aid cəmi bir nümunə təqdim etməklə kifayətlənirik:

¹ T.Hacıyev. Giriş – Bax: H.Mirzəzadə. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı, 1990, s.11.

a → ə. Nəsimidə – qəra; Bakı, Quba, Şamaxı... şivələrində – qərə (qara)

e → ö. Kişveridə – böylə; Qazax, Qarabağ, Bakı... şivələrində - öy (ev)

e → ə. Nəsimidə – əv; Yardımlı, Naxçıvan... şivələrində -əv (ev)

e → i. «Kitab»da – diərdi; Təbriz, Bakı, Yardımlı... şivələrində -di (de)

Velyar «η» səsinə «Kitab»da (yalın, banqa, oğlı...), Nəsiminin dilində (canı...), eləcə də digər yazılı abidələrimizdə rast gəlinir. Bu, Azərbaycan dilinin qərb şivələrində eynilə mühafizə olunur: ataη, saηa, taηrı, babaηı...

İsmin təsirlik halında bitişdirici kimi «y» samitindən istifadə olunma «Kitab»ın (qapıyı...), həmçinin Nəsimi (fitneyi, ölüyi...), Füzuli (Musayi, Sürəyyayı...) və başqa şairlərimizin dili baxımından xarakterikdir. «Y» samitinin bu cür, yəni təsirlik halda bitişdirici kimi işlənməsi daha çox qərb şivələri üçün səciyyəvidir (qapıyı, ölüyü, fitneyi, Musuyu...).

Yazılı abidələrimizdəki m → b, b → p, d → t, ç → ş və s. kimi samit əvəzlənmələri şivələrimizdə də müşahidə edilir. Burada yalnız bir nümunəni qarşılaşdırmaqla kifayətlənirik: b → p: «Kitab»da - pişürsün (bişirsin), Qazax-Borçalı şivəsində – pişirşiη, Bakı şivəsində – palta (balta).

Səsartımı (proteza), səsdüşümü (eliziya), yerdəyişmə (metateza) kimi fonetik hadisələrə təkcə yazılı abidələrimiz deyil, həm də şivələrimizdə təsadüf edilir. Məsələn, yazılı abidələrimizdəki -gəc, -ğac şəkilçisi («Kitab»da – digəc, Füzulidə - görgəc) XVIII əsrdən sonra ədəbi dilimizdə -caq,-cək şəklində sabitləşib, qərb şivələrində isə ilkin forma, demək olar ki, saxlanılıb (gəlgəcın, görgəcın...).

Yazılı abidələrimizdə ismin hallarının mənaca əvəzlənməsinə rast gəlinir. Dəqiq desək, adlıq hal yönlük və təsirlik halların, yönlük hal təsirlik, yerlik və çıxışlıq halların, təsirlik hal yönlük və yerlik halların, yerlik hal yönlük və çıxışlıq halların mövqeyində işlənir. Bu, şivələrimiz üçün də səciyyəvi

yəvidir. Məsələn, yönlük hal təsirlik, yerlik və çıxışlıq halların funksiyasında: Babasına çağırıb soylar, görəlim, xanım, nə soylar; Qara yerin üzərinə otaxların tikdirmişdi; Bunun üzərinə bir qaç zaman keçdi («Kitabi-Dədə Qorqud»). – Döymə qapıma barmağnan, döyəllər qapua toxmağnan (Şəki şivəsi); Bu işdər soltanın sayasına yaxşı olib (Salyan şivəsi); Yaxşı nara xoşum gəlir (Göyçay şivəsi).¹

Müasir ədəbi dilimiz baxımından arxaizm hesab olunan sözlərin bir qismi şivələrimizdə eynilə və ya müəyyən fonetik dəyişmələrlə işlənməkdədir. Məsələn, al – hiylə, ayıtmaq – demək, söyləmək, arı – təmiz, börk – papaq, qutlu – uğurlu, yağ – düşmən, yaşırmaq – gizlətmək, yazı – çöl, güz – payız, suç – günah, duş//düş//tuş – yuxu, sayru – xəstə və s. kimi sözlər yazılı abidələrimizdə tez-tez təkrarlanan vahidlərdəndir. Maraqlıdır ki, qeyd etdiyimiz arxaizmlərin əksəriyyəti şivələrimizdə də intensivliyi ilə fərqlənir. Sözlərin dildə işlənmə tarixini, onların tam köhnəmiş və ya sıradan çıxmış olduğunu, eləcə də bir sıra sözlərin ilkin formasının müəyyənləşdirilməsində şivə leksikasının rolu əvəzədləndir. Məhz şivə leksikasına istinadən dəqiqləşdirilir ki, ayıtmaq, buşalma (kədərlənmək), baqır//paxır (baqır – mis) və s. kimi sözlər Azərbaycan dilində tam sıradan çıxmayıb, şivə səviyyəsində həm də ilkin forma və semantikasına uyğun şəkildə işlənməkdədir. Azərbaycan dilinin tarixinin öyrənilməsində şivələrin rolunu xüsusi olaraq vurğulayan Ə.Dəmirçizadə yazır: «... vaxtilə Azərbaycan dilində, xüsusən yazılı mənbələrdə «dustaq» sözü «tutsaq» şəklində işlənmişdi ki, bunun «tut-maq» felindən düzəldiyini əsaslandırmaq üçün həmin mənada qərbi Gürcüstan rayonlarındakı Azərbaycan şivələrində «tutuq» sözünün işlənilməsi bizə kömək edir. Yaxud «Dədə Qorqud» dastanlarında «tez», «cəld» mənasında işlənmiş» beçid» sözünə biz Bakı şivəsində

¹ E.Əzizov. Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası. Bakı, 1999, s.179-180.

rast gəlirik. Belə bir fakt isə həm bu sözün Bakı şivəsinə rus dilindəki «bejit» sözündən keçmə olduğunu düşünənlərin səhv etdiklərini, həm də min il bundan əvvəl dilimizdə işlənmiş bir söz olduğunu təsdiq edir».¹

Qədim türk, o cümlədən Azərbaycan yazılı abidələrində bağlayıcılıq tabesiz mürəkkəb cümlələrə çox az rast gəlinir. Komponentləri intonasiya ilə bağlanan tabesiz mürəkkəb cümlələr isə intensivliyi ilə seçilir. Şivələrimizdə də bağlayıcısız tabesiz mürəkkəb cümlələr üstün mövqedə görünür. Bəzi nümunələrə diqqət yetirək: «Kitab»da – Oğul, qız görmək səndən, mal-rizq vermək bəndən; Mən aşağı qulpa yapuşuram, sən yuqaru qulpa yapışursan. Şivələrdə – Sən yalan deysən, o hax (Salyan); Nehrəm suyu yaxçı sudu, mınnan adama zərəl cəlməz (Naxçıvan); Göy dağ görif, erim gələjəx (Qazax).

Azərbaycan yazılı abidələrinin dili ilə şivə materiallarının qarşılaşdırılması göstərir ki, dil tariximizlə bağlı bir sıra qaranlıq məsələlər məhz dialekt və şivələr müstəvisində həllini tapır.

Qohum dillər

Yayıma arealından, az və ya çox dərəcə tanınmasından asılı olmayaraq, müasir türk, türkmən, qazax, qırğız, tatar, özbək, xakas – bir sözlə, hər bir türk dili Azərbaycan dili tarixi üçün zəngin bir mənbədir. Azərbaycan dilində arxaikləşən, az rast gəlinən, eləcə də tamamilə sıradan çıxan bir sıra dil vahidlərinə məhz həmin mənbələrdə təsadüf olunur. Bəzi detallara diqqət yetirək:

Velyar «η» səsinə təkcə yazılı abidələr və şivələrimizdə yox, həm də müasir türk dillərində rast gəlinir. Məsələn, müasir türkmən dilində II şəxs cəmdə mənsubiyyət şəkilçisi *ıñız*, *-ıñız* formasındadır. Yaxud II şəxsin təkində şəxs sonlu-

¹ Ə.Dəmirçizadə. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi. Bakı, 1979, s.41.

ğu qazax dilində -ŋ, -sıŋ, yakut dilində -ıŋ, -iŋ, -uŋ-üŋ şəklindədir.

Altay, xakas və şor ədəbi dillərində ismin çıxışlıq halının morfoloji göstəricisi kimi -daŋ, -dəŋ işlənir (tağdaŋ, kimedəŋ...), Bu forma Azərbaycan dilinin qərb şivələrində daha dəqiqi, Borçalı şivəsində eynilə mühafizə olunub (-daŋ-dağdaŋ; -dəŋ-kəntdəŋ). Bu cür faktlar genetik və tipoloji qohumluğu arqumentləşdirir.

Kişvəri və Xətai kimi şairlərin dilində «mən» şəxs əvəzliyinin şəxs sonluğu vəzifəsində çıxış etməsinə təsadüf olunur: Cəhani bir yan görürmən, sizni bir yan (Kişvəri), Mən yerdə ünümi dinləməz mən (Xətai). M.Məmmədli Azərbaycan dili şivələrindəki «mən kətdi», «mən qoja» tipli cümlələri qədim və müasir türk dilləri müstəvisində izah edir: «Tuva və tofalar dillərində birinci şəxs təkdə saitlə bitən sözlərdə ban, samitlə bitənlərdə isə man işlənir; məs.: man kiji ban».¹ Deməli, qədim forma yalnız Azərbaycan dili şivələrində deyil, həm də Tuva və tofaların dilində mühafizə olunub.

Ə.Dəmirçizadə Azərbaycan dilinin tarixinə qohum dillər prizmasından yanaraşkən üç faktı qabarıq şəkildə təqdim edir:

Sifətin dərəcə şəkilçisi -raq, -rək Azərbaycan dilində aktivliyini itirib, tösmərək, gödərək kimi sözlərdə donmuş haldadır. Müasir türkmən, tatar, qazax dillərində isə məhsuldar şəkilçilərdən sayılır (tatarca – aqram, sarıraq, özincarak..., özbəkçə – yaxşırok, tezrok...);

Tatar dilində «giləbiz», «kitəbiz», «alabiz» sözlərində «biz əvəliyi fellərə qoşularaq işlənir, bu da vaxtilə Azərbaycan dilində işlənən – avuz//-əvüz şəkilçisinin -abiz//-əbiz morfemlər birləşməsindən yarandığını təsdiqləyir (-a, -ə feli

¹ M.Məmmədli. Azərbaycan dili şivələrində ismin qrammatik kateqoriyaları. Bakı, 2003, s.201.

bağlama şəkilçisi +biz=-abiz, -əbiz → -aviz, -əviz → avuz, → əvüz);

Çuvaş, yakut və qırğız dillərində onluq sayları sadə təklil bildiren saylarla on sözünün tərkibindən əmələ gəlmiş mürəkkəb sözlərlə ifadə olunur: dördon (40), beşon (50), alton (60). Bu cür faktlar «səksən»in «səkkiz-on», «doxsan»ın isə «doqquz-on» birləşməsindən yarandığını sübut edir.¹

Müasir Azərbaycan dilində şivə səviyyəsində işlənən bir sıra arxaizmlər Türkiyə türkcəsində ədəbi dil vahidi kimi səciyyəvidir: Azərbaycan dilinin qərb şivələrində – gəndigəndinə (öz-özünə), yoğurt (qatıq); Türkiyə türkcəsində – kendi, yoğurt.

«Dədə Qorqud kitabı»ndakı sözlərin bir qismi Türkiyə türkcəsində əsasən eynilə, müasir Azərbaycan ədəbi dilində isə müəyyən fonetik dəyişmələrlə işlənir. «Kitab»ın leksikasını sistemli şəkildə tədqiq edən Afaq Məmmədovanın izahları da dediklərimizi təsdiqləyir: «Kitab»da işlənən bir çox söz müasir Türkiyə ədəbi türkcəsində öz fonetik-morfoloji «bakirəliyini» eynilə saxlamaqdadır: məsələn, acımaq (acmaq), bıyık (biğ), gözükmək (görünmək), kağıd (kağız), gömlək (köynək), peynir (pendir), toğ – (doğul), - tüy, (tük)».²

Yığcam şəkildə təqdim etdiyimiz qarşılaşdırmalar sübut edir ki, dil tariximizin bir sıra məsələlərinin aydınlaşdırılmasında müasir türk dilləri bir mənbə kimi mühüm rola malikdir.

¹ Ə.Dəmirçizadə. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi. I hissə, Bakı, 1979, s.42-43.

² A.Məmmədova. «Dədə Qorqud kitabı»nın leksikası. Bakı, 2009, s.49.

Qohum olmayan dillər

Şübhəsiz ki, qohum olmayan dillərin heç də hamısı dil tariximizi öyrənmək üçün bir mənbə kimi götürülə bilməz, həm də bu, praktik baxımdan mümkün deyil. Məlumdur ki, Azərbaycan xalqı tarixən daha çox fars, erməni, gürcü, rus və s. qonşu xalqlarla iqtisadi, siyasi və mədəni əlaqədə olub. Deməli, dil tariximizin bir sıra qaranlıq məsələləri də məhz həmin xalqlara məxsus mənbələrdə axtarılmalıdır. Amma bu da var ki, alman, macar, ingilis kimi Avropa dillərində də türk mənşəli sözlərə rast gəlinir. Bu mənada bir bölmə adı kimi şərti olaraq «qonşu dillər» yox, «qohum olmayan dillər» başlığını məqbul hesab edirik.

Fars, ərəb, erməni, gürcü və s. dillərdə, eləcə də Azərbaycanda yaşayan avar, saxur, tat, talış və başqa xalqların dillərində işlənən türk mənşəli söz və ifadələr, həmçinin bir sıra qrammatik formalar türkologiyada geniş və sistemli şəkildə tədqiq edilib. Konkret desək, qohum olmayan dillərdə türk mənşəli sözlərin işlənmə tarixi və səbəbləri, eləcə də fonetik, leksik-semantik və s. xüsusiyyətləri müəyyənləşdirilib. Bu mənada həmin tədqiqatlara istinadən aşağıdakıları qeyd etmək olar:

Azərbaycanda yaşayan azsaylı xalqların dillərindəki alınma sözlər sırasında türk mənşəli leksik vahidlər üstün mövqedə görünür. Həmin dillərdə türk mənşəli sözlərin bir qismi eynilə, bir qismi isə fonetik dəyişmələrlə işlənir. Şübhəsiz ki, fonetik dəyişmələrlə işlənən sözlər dil tariximiz üçün daha tutarlı faktlar verə bilər. Düzdür, müəyyən fonetik dəyişmələrlə işlənən sözlərin bir hissəsi müasir dilimizin ədəbi tələffüz normalarına uyğundur (Xınalıq dilində – arıx, açix, bulanıx...), yaxud bu tip sözlərin bir hissəsi həmin dillərin fonetik sisteminə uyğunlaşdırılmış şəkildədir (talış dilində – alışmış, allatmış, qondəy (qundaq)... Amma azsaylı xalqların dilində qədim türk mənbələrindəki forma

və semantikasını qoruyub saxlayan türk mənşəli sözlər də az deyil: qədim türk dilində – kaş, karı, çepiç, kon...; saxur dilində – k̄aş, k̄ari; avar dilində – çepiç (çepiş), qon (gön).

Azsaylı xalqların dilində fonetik dəyişmələrlə işlənən türk mənşəli sözlərin ümumi mənzərəsi aşağıdakı kimidir:

Xınalıq dilində – açix, bulanıx, derin, ilıx...

Saxur dilində – böqürtikan, biliq, k̄yanat, qoqarçin...

Avar dilində – eriq (ərik), çepiç, bakmaz, qon (gön)...

Talış dilində – qondəy (qundaq), alışmış, baqışta-mış...

Tat dilində – qəbəq (qabaq), dəgmə (damğa, qənad (qanad), qızdirmə (qızdırma)...

Fars dilində türk mənşəli söz və ifadələr, eləcə də bir sıra şəkilçi morfemləri müşahidə edilir. İlk olaraq həmin tip vahidlərin işlənmə dərəcəsinə nəzər salaq:

Türk mənşəli sözlərin bir qismi fars ədəbi dilində eynilə (ac, açar, bud, bəbək, dinc, sağ, səs...), bir qismi isə fonetik dəyişmələrlə işlənir (bəğur – bağır, gondağ – qundaq, qeymaq – qaymaq, dəlu – dəli, dolme – dolma, yord-yurd, yalğoz-yalqız, yuxarı – yuxarı...).

Türk mənşəli arxaizmlərə fars dilində də təsadüf edilir: yəxni (qovurma, bozbaşa oxşayan xörək adı...), yəğma (soyğun, qarət, talan), səncaq (bayraq, sancaq)...

Fars yazılı dilindəki sözlərin bir hissəsi Azərbaycan yazılı abidələrindəki forma və semantikasına uyğun işlənir. Məsələn, «Kitabi-Dədə Qorqud»da – toqlı, balcıq...; Fars dilində – toğlı (toğlu), balçuk (palçıq)... Deməli, ilkin forma fars ədəbi dilində, əsasən, eynilə saxlanılıb. Maraqlıdır ki, müasir Azərbaycan dili də fars dilinin tarixini öyrənmək üçün ən mötəbər, ən zəngin mənbələrdən biri kimi görünür: «... müasir dilimizdə çox işlək olan pambıq sözü bilavasitə pəhləvicədən keçmə bir sözdür və bu söz dilin öz daxili qanununa uyğun olaraq dəyişikliyə uğramış və yeni fars dilində başlanğıcdan «pənbə» şəklində işlənir. Halbuki

pəhləvicədə bu sözün əsl «pambaq» şəklində işlənmişdir. Bu sözü ən yaxın qonşularımız olan ermənilər də, gürcülər də eynən qəbul etmişlər və əsrlərdən bəri işlədirlər... «mət» sözü əslində qədim parsidə «şərab-şərbət» mənasında işlənmiş «matu» sözündəndir. Bu söz fars dilinin fonetik qanunauyğunluğu əsasında «mey» şəklinə düşərək müasir fars dilində işlənəkdədir. Azərbaycanlılar isə bu sözü əsasən əslinə uyğun şəkildə (mət – Ə.T) saxlamışlar».¹ Bu qeydlər fars, həm də Azərbaycan dilinin tarixi baxımından əhəmiyyətliyədir.

Fars dilində -ma, -mə (aşorme – aşırma, basme – çap, çap etmə; saxta, qondarma...), -aq, -ək, -q, -k (tirək/dirək, doşək/toşək, yərağ...), -ıq, -ik, -uq, -ük, -q, -k (serteq – sırtıq, ğaşoğ – qaşıq, çömçə...), -çı, -çi, -çu, -çü (qaçağçı, başmaqçı, qapuçı...) şəkilçili türk mənşəli sözlər məhsuldarlığı ilə seçilir. Amma maraqlı cəhət budur ki, fars dilində bir fonetik variantda - (çi) şəklində çıxış edən morfem türk mənşəli sözlərin tərkibində işlənəklə yanaşı, fars dilinin öz sözlərinə birləşərək (karxaneçi – zavod və ya fabrik sahibi, dadosetədcı – ticarətçi...), eləcə də ərəb, rus və Avropa dillərindən olan alınmalara qoşularaq (təbliğətci, mətbəəçi, podratçı, telfonçı...) düzəltmə sözlər əmələ gətirmişdir. Belə bir xüsusiyyət türk mənşəli -lı, -li, -lu, -lü şəkilçisinə də aid edilə bilər. Çünki fars dilində -lu şəkilçisi ilə düzələn onlarca sözə rast gəlinir: Səbədli, Hacilu, Xodabəndelu...² Bu faktlar da Azərbaycan dilinin zənginliyini təsdiqləyir.

Fars mənşəli sözlərin bir qismi müasir Azərbaycan ədəbi dilində müəyyən fonetik dəyişmələrlə işlənir: baru (barı), xəste (xəstə), təməşə (təməşə), omid (ümid), honər

¹ Ə.Dəmirçizadə. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi. I hissə, Bakı, 1979, s.45.

² D.Rəhimova. Müasir fars dilində Azərbaycan-türk sözləri. Bakı, 1998, s.83-84.

(hünər)... Burada bir cəhəti də qeyd edək ki, türk mənşəli «umut» (ummaq-ut) sözünün X əsrdən əvvəl fars dilinə keçərək «ommid» şəklində möhkəmləndiyi ehtimal edilir.

Vaxtilə dilimizdə işlənən fars mənşəli sözlərin bir hissəsi müasir ədəbi dilimiz baxımından köhnəlmiş hesab olunur: abək (kiçik su yığıcı, gölməçə), amuz (öyrədən, öyrənən), aşib (bəla, müsibət), ahən (dəmir), bazərgan (dəmirçi), başəd (ola bilsin, ehtimal) xirs (ayı)... Fars mənşəli bəzi sözlərin Azərbaycan dilində semantik dəyişmə ilə işlənməsini də qeyd etmək lazım gəlir: fars dilində – hünər (sənətkar), baha (qiymət); Azərbaycan dilində – hünər (qorxmazlıq, qəhrəmanlıq), baha (ucuz sözünün antonimi, qiymətindən artıq). Əlavə edək ki, fars mənşəli hünər sözü «Kitab»da məhz müasir ədəbi dilimizdəki mənasındadır: Bu hünər atıqmıdır, əriqmidir?

Müasir Azərbaycan ədəbi dilində ərəb mənşəli sözlərin bir hissəsi fonetik deformasiyalarla işlənir: adəm (adam), məaş (maaş), fəidə (fayda), qaidə (qayda), məarif (maarif)...

Tarixən dilimizdə işlənən ərəb mənşəli sözlərin bir hissəsi müasir ədəbi dilimiz üçün arxaıkləşmiş hesab olunur: abdal (dəli, divanə; səfeh, axmaq; sadə, sadələvh; dərviş təbiətli adam), atil (tənbəl), badiyə (çöl, səhra), sərf-nəhv (qrammatika), sövtiyyat (fonetika), dəbir (katib, hesabdar, müəllim)...

Azərbaycan antroponomikasında ərəb mənşəli arxaik apelyativlər müşahidə olunur: aliyə – yüksək, uca (Aliyə), hüseyin – gözəl (Hüseyn), teyyib – yaxşı, gözəl, xoşa gələn (Teyyub, Teyyibə)...

Ərəb dilində türk mənşəli sözlərə az rast gəlinir: əlay (alay), buluk (bölük), tətək (tətik), tufək (tufəng), dəbbus (toppuz), unbaşı (onbaşı), çaviş (çavuş), yüzbaşı (yüzbaşı)... Əsasən hərbi terminləri əhatə edən bu tip vahidlərin bir hissəsi müasir ədəbi dilimizdə işlənmir (toppuz, onbaşı, yüzbaşı...)

Erməni dilindəki türk mənşəli sözlərin bir qismi eynilə müasir Azərbaycan ədəbi dilində olduğu kimidir: araba, boğaz, qoç, toğlu, yorğan... Fonetik dəyişmələrlə işlənən türk mənşəli sözlər isə daha üstün mövqedə görünür: taka (təkə), doşaq (döşək), başlıq (başlıq), kurk (kürk), yuğ (yağ), tolma (dolma), ğapı (qapı)...

Türk mənşəli arxaizmlərə erməni dilində də təsadüf edilir: arxaluq (arxalıq), ağa, beq (bəy), yarağ (yaraq), oşmaq (yaşmaq)... Bu arxaizmlərdən «yaraq» sözü «Kitabi-Dədə Qorqud»un dili ilə səsləşir: Bazırganlar yaraq gördilər; Yol yarağın gördilər. Burada çanta, dağarcıq anlamalı «torba» sözünün ilkin formasını məhz müasir erməni dilinə istinadən dəqiqləşdirən prof. Ə.Dəmirçizadənin fikirlərini təqdim edirik: «Azərbaycan dilindəki «torba» sözü qədim dövrlərdə «tobraq» şəklində işlənmişdir, həmin şəkildə işlənildiyi zaman da erməni dilinə keçmiş və indiyə qədər eyni şəkildə qalmaqdadır. Halbuki azərbaycanlılar öz dillərinin fonetik qanunlarına əsasən, yəni yerdəyişmə və açıq hecalılığa çevrilmə qanunlarına görə, əvvəlki sözün tərkibindəki «b», «p» səslərinin yerini dəyişdirərək («yarpaq», «topraq» sözlərini «yarpaq», «torpaq» şəklinə saldıqları kimi və eləcə də sözün axırındakı «q» səsini ixtisar edib «qarıq», «sarıq», «kibik» sözlərini «qarı», «sarı», «kibi» (kimi) şəklinə salaraq işlətdikləri kimi), tobraq sözünü də «torba» şəklinə salmışlar. Buna görə də Azərbaycan dilində bu söz öz qədim formasını itirmişdir. Halbuki azərbaycandan ermənicəyə keçmiş olan bu söz necə alınmışsa, eləcə də saxlanılmışdır».¹

Göründüyü kimi, «torba» sözünün tarixən «tobraq» şəklində olduğu qədim türk dili və müasir erməni dilindəki sözlərin qarşılaşdırılması müstəvisində müəyyənləşdirilib. Qeyd edək ki, qarşılaşdırmaların qədim türk və erməni dilli

¹ Ə.Dəmirçizadə. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi. I hissə, Bakı, 1979, s.45.

mənbələr üzrə aparılması da dəqiq nəticələr söyləməyə imkan verir. Məsələn, «Alban tarixi» kimi erməni dilli mənbələrdə işlənən arıq (arıq, zəif, kök sözünün antonimi), arık//ark// arx (su arxı), ovçı (ovçu), zer/yer, xakan, tarxan, elteber və s. türk mənşəli vahidlər təkcə fonetik tərkib yox, həm də leksik məna baxımından, demək olar ki, Orxon-Yenisey abidələrindəki kimidir: arık, ark (arık) – arx, abçı, yer, kağan, tarkan, eltəber.

Bu cür qarşılaşdırmalarla türk mənşəli sözlərin ilkin forma və semantikasi, eyni zamanda həmin dövrlərdə türk dilinin aparıcı mövqedə olduğu təsdiqlənir.

Müasir erməni antroponimikasında türk mənşəli şəxs adları intensivliyi ilə fərqlənir. Məsələn, şəxs adı kimi: Beqlar – Bəylər, Yaşar, Xanlar, Aslan, Aqalar – Ağalar, Atabek – Atabəy, Donmaz – Dönməz, Saruxan – Sarıxan, Qunaş – Günəş, Qumuş – Gümüş...; фамилия kimi: Atayan, Ağayan, Dəmirçiyən, Budaqyan, Saruxanyan, Ulubabayan, Qaragözyan... Qeyd olunan antroponimlərin hər birinin apelyativi (ağa, ata, beq, budaq, xan, saru, qunaş...) türk mənşəlidir.

Erməni dilində türk mənşəli hikmətli ifadələrə, frazeoloji vahidlərə rast gəlinir. Bu cür vahidlərin bir hissəsi erməni dilinə tərcümə edilmiş vəziyyətdədirsə (çaqata qır – alın yazısı, halal qat xmel – halal süd əmmək...), bir hissəsi eynilə Azərbaycan dilində olduğu kimidir (erməni dilində – kül başına; ya baxt... Azərbaycan dilində – kül başına, ya baxt// ya baxt...).

Erməni dilində türk mənşəli –çı, -luğ, -lux, -lı, -lu şəkilçili sözlərə (qulluqçı, başluğ, işıqlı), hətta sifətin çoxaltma dərəcəsinin əlamətlərinə təsadüf olunur: Azərbaycan dilində – qıpqırmızı, sapsarı...; erməni dilində – qas-qarmir...

Qarşılaşdırdığımız dil vahidlərinin hər birində Azərbaycan dili zəngin və böyük, erməni dili isə zəif və gücsüz görünür.

Müasir Azərbaycan dilində gürcü mənşəli cəmi bir neçə söz işlənir: xarço, cəcə (çaça), kinto. Əksinə, müasir gürcü ədəbi dilində Azərbaycan dilinə məxsus yüzlərlə sözə rast gəlinir. Burada Azərbaycan dili vasitəsilə gürcü dilinə keçən ərəb mənşəli adam (adamini), əziz (azizi), zanbaq (zambaği) kimi, eləcə də fars mənşəli aşkar (aşkara), bostan (bustani), güman (qumani) kimi sözlərdən deyil, türk mənşəli vahidlərdən bəhs etmək lazım gəlir. Qeyd edək ki, gürcü ədəbi dilində türk mənşəli apelyativlərlə yanaşı, antroponimik vahidlər də işlənməkdədir. Həmin tip sözləri aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

Gürcü ədəbi dilində fonetik dəyişmələrə, daha dəqiqi, gürcü dilinin fonetik sistemində uyğunlaşdırılmış şəkildə işlənən türk mənşəli sözlər: dinc (dinçi), arx (arxi), boğaz (boğazi), bayquş (baykuşi), buğa (buqay), toğlu (toxlu), çəpiş (çepiçi), qoç (кьоçi), sağ (saqi), dustaq (t/usaği).

Müasir gürcü antroponimikasında işlənən türk mənşəli vahidlər: şəxs adları: - Aslan, Tenqiz, Temuri//Timuri, Beqa//Beqi, Beqlar, Qaplan, Buğa...; familiyalar: - Aslanişvili, Aslanadze, Buğadze, Beqlaraşvili, Kuçukaşvili (kiçik – kuçuk)... Bu sistemdəki antroponimlər, eyni zamanda onların apelyativləri daha çox müasir Azərbaycan dili yox, qədim türk dili ilə səsləşir. Orxon-Yenisey abidələrindəki Buğa, Arslan, Təmir (Temir) kapığ (toponim – təmir//temir=dəmir)..., «Kitabi-Dədə Qorqud» eposundakı Arslan, Buğac kimi vahidlər, eləcə də «Tenqiz» adının apelyativinin «dəniş» (... gün kibi şıladı, dəniş kibi yayqandı, meşə kibi qarardı – «Kitab») şəklində işlənməsi dediklərimizə ən yaxşı sübutdur.

Rus dilində işlənən türk mənşəli sözlər barədə aşağıdakıları qeyd etmək olar:

Rus dilindəki qakim (həkim), amanat (əmanət), mulla (molla), maula (mövla), allax (allah), uşaytan (şeytan) və s. kimi sözlər ərəb və fars mənşəli olsa da, rus dilinə türk

dilləri, o cümlədən Azərbaycan dili vasitəsilə daxil olub. Əlavə edək ki, bu tip vahidlərin bir qismi müasir rus ədəbi dilində işlənmir.

Türk mənşəli sözlərin bir hissəsi rus dilində eynilədir-sə (ayran, tuman, çalma...), bir hissəsi fonetik dəyişikliyə uğramış şəkildədir (arx – arık, qarpız – arbuz, qaymaq – kaymaq, balıq – balık, qaban – kaban, duman – tuman, arxalıq – arxaluk, üzüm – izyum (kişmiş), xaqan – kaqan...). Qeyd olunan sözlərin bir qismi təkcə müasir rus ədəbi dili yox, həm də müasir Azərbaycan ədəbi dili baxımından arxaizm hesab olunur: arxalıq – arxaluk, xaqan – kaqan...

Bir sıra türk mənşəli sözlər rus dilində fonetik-semantik dəyişmələrlə işlənir: tovar – mal, dövlət+iş//eş-dost, yoldaş=tovariş (şərik, ortağ, yoldaş)...

Müasir rus ədəbi dilindəki qıpqırmızı, tünd-qırmızı anlamlı «baqrovıy» sözü türk mənşəli «bakır» (mis) sözü kontekstində izah olunur. Bakır (paxır) sözü müasir ədəbi dilimizdə ayrı-ayrı ifadələr daxilində (paxırı açılmaq, paxırı üzə çıxmaq...), qərb şivələrində isə müstəqil leksik vahid kimi ilkin forma və semantikasına uyğun işlənir (paxır qazan-mis qazan). Prof. Məmmədli Qıpçaq «bakır» sözünün yayılma arealını dəqiqləşdirir: «... bakır sözü türk dillərindən fars, monqol, bolqar, serb, alman, yunan, rus (baqrovıy) dillərinə keçmişdir. Bu söz eyni zamanda İber-Qafqaz dillərinə və müəyyən dəyişikliklə Assuriya dilinə keçmişdir».¹ Bu da müasir Azərbaycan dilində işlənmə dairəsi nisbətən məhdud olan və daha çox şivə səviyyəsində mühafizə olunan bakır (paxır) sözünün dünyanın bir sıra dillərində ilkin forma və mənasına uyğun şəkildə işləndiyini təsdiqləyir.

Türk mənşəli -çi şəkilçili leksemlərin rus dilində fonetik dəyişmələrlə işlənməsinə rast gəlinir: kaznaçey (kaznaçi – xəzinəçi, xəzinədar), basmaç (basmaçi – basmaçi, qul-

¹ M.Qıpçaq. Söz aləminə səyahət. Bakı, 2002, s.108.

dur)... Əlavə edək ki, -çi şəkilçisinin rus dilində -«ç», -şik (щик) formasına düşərək işlənməsi rus dilçiliyində dəqiqləşdirilib. Hətta rus dilinin lüğət tərkibinin zənginləşməsinə – şik (щик) şəkilçisinin məhsuldarlığını təsdiqləmək üçün bir neçə nümunə xüsusi olaraq təqdim edilib: betonşik, tramvayşik...

Rus familiyaları sistemində türk mənşəli adlar üstün mövqedə görünür: Arbutov, Daşkov, Kartaşev, Kabanov, Laçinov, Taptıkov, Tumanskiy, Tuqanov, Doqonovski... Bu adlardan yalnız Tuqanov və Doqonovski familiyalarının apelyativi arxaizmdir: tuqan//doqon – toğan, qartal, şahin. Digər familiyaların apelyativləri isə müasir ədəbi dilimiz baxımından səciyyəvidir: qarpız – arbuz, daş, qardaş – kartaş, qaban – kaban, laçın – laçın, tapdıq – taptık, duman – tuman. Burada bir cəhəti qeyd edək ki, Azərbaycan antropomimikasında Ruslan adı türk mənşəli «Arslan»ın rus dilində fonetik dəyişikliyə uğramış variantıdır: Arslan → Ruslan.

Türk mənşəli sözlərə ingilis dilində də təsadüf edilir: toman – tümən, yuzbashi – yüzbaşı, subashi – subaşı, sanjak – sancaq, sanjakek – sancaqbəy, bimbashi – minbaşı, kebab – kabab və s. Bu sözlərin, demək olar ki, hamısı (kabab istisna olunmaqla) təkcə Azərbaycan dili deyil, həm də ingilis dili baxımından arxaikləşmiş vahidlərdir.

Bütün bunlar bir daha təsdiq edir ki, mənbələr dil tariximizə bir açardır.

TARİXİ FONETİKA

Tarixi fonetika dilin fonetik sistemində saitlərin, samitlərin, eləcə də fonetik qanun və hadisələrin səciyyəvi cəhətlərini tarixi-lingvistik müstəvidə öyrənir. Bu mənada Azərbaycan dilinin tarixi fonetikasi ilə bağlı ən kiçik detal da tarixi istiqamətdə araşdırılmalıdır. Konkret desək, hər bir səsin, qanun və hadisənin inkişaf tarixi, eyni zamanda Azərbaycan əlifbasının tarixi sistemli şəkildə izlənilməli, dəqiq, arqumentləşdirilmiş nəticələr çıxarılmalıdır. Buna görə də ilk olaraq qədim dövrlərə aid yazılara, daha dəqiqi, əlifbalara münasibət bildirmək lazım gəlir.

Azərbaycan əlifbasının tarixinə dair

Türk xalqları bir sıra əlifbalardan istifadə edib: Orxon-Yenisey (runik), uyğur, mani, soğdi, ərəb, latın, kiril... Bu müstəvidə Azərbaycan əlifbasının tarixinə nəzər salaq:

VII əsrdən 1922-ci ilə qədər – ərəb əlifbası

1922-ci ildən 1929-cu ilə qədər – ərəb, həm də latın əlifbası

1929-cu ildən 1940-cı ilə qədər – latın əlifbası

1940-cı ildən 1991-ci ilə qədər – kiril əlifbası

1991-ci ildən 2001-ci ilə qədər – kiril, həm də latın əlifbası

2001-ci ildən – latın əlifbası*

Burada əlifbaların hamısına yox, yalnız VII əsrdən 1929-cu ilə kimi istifadə etdiyimiz ərəb qrafikalı Azərbaycan əlifbasına, onun yaratdığı çətinliklərə, qədim dövr yazılı ab-

Qeyd: XX yüzilliyin sonlarında qəbul etdiyimiz latın qrafikasını bütün varlığımızla qorumalıyıq ki, gələcək nəsillərin qınaq obyektinə çevrilməyək.

dələrimizin transkripsiyasında müşahidə olunan bəzi qüsurlara münasibət bildirmək daha məqsədəuyğundur. Qeyd edək ki, prof. Hadi Mirzəzadə, prof. Əlövsət Abdullayev, prof. Tofiq Hacıyev, prof. Samət Əlizadə və başqalarının araşdırmalarında ərəb qrafikasının çətinliyi, qrafemlərin paleoqrafik və orfoqrafik xüsusiyyətləri kimi məsələlər geniş şəkildə təhlil edilib. Həmin tədqiqatlara istinad etməklə ərəb qrafikası əsasında olan Azərbaycan əlifbasının bəzi cəhətlərini ümumiləşdirilmiş şəkildə təqdim edirik:

Ərəb qrafikalı Azərbaycan əlifbasında bir hərf bir neçə səsi ifadə edib: «و» – u, ü, o, ö saitləri və «v» samitinin, «ا» – i, ı, e saitləri və «y» samitinin, «آ» (əlif) – a, ə saitlərinin ifadəsi üçün məqbul hesab edilib ki, bu da Azərbaycan dilinin fonetik sistemə uyğun deyil.

«و» hərfinin hansı saiti ifadə etməsini ahəng qanunu və ərəb əlifbasının səciyyəvi xüsusiyyətləri əsasında dəqiqləşdirmək mümkündür. Türk mənşəli sözlərdə ص (sad) hərfinin qalın saitlərdən, س (sin) hərfinin isə incə saitlərdən əvvəl yazılması bir qanunayüğunluq kimi diqqəti cəlb edir: صوی (soy), سوز (söz). Tərkibində «s» səsi olan türk mənşəli sözlər س (sin) hərfi ilə, bəzən isə ərəb mənşəli sözlər üçün səciyyəvi olan ص (sad) hərfi ilə ifadə edilib: صو (su), سكر (sonra).

Velyar «η» səsinə ifadə etmək üçün ك, گ, گ, hərfələrindən istifadə olunub. İşlənmə yerindən asılı olaraq «ك» hərfi həm də «g» və «k» səslərini ifadə edib: كول (kül), يگ (yeg).

Bir sıra yazılı abidələrdə «b» səsinin söz sonunda ب (b) və پ (p) ilə yazılışına rast gəlinir: gəlib//gəlip.

ق (qaf) hərfi işlənmə məqamlarından asılı olaraq bir neçə səsi ifadə edib: söz əvvəlində «q» samitini, söz ortası və sonunda k' samitini.

Avropa mənşəli sözlərdə isə «k'» səsinin ق hərfi, «q» səsinin گ hərfi ilə ifadə olunması XIX əsrin birinci rübündən XX əsrin əvvəllərinə qədər davam edib: qart – kart, qubernat – qubernator.

Məhəmməd Füzuli ərəb qrafikasından dəqiqliklə istifadə etməyən, qüsurlu yazan katiblərlə barışa bilmir:

Qələm olsun əli ol katibi-bəd təhririn
Ki, fəsadi-qələmi sözüümü şur eylər.
Gah bir hərf süqut ilə qılır nadiri nar,
Gah bir nöqtə qüsurlə gözü kur eylər.

Bu parçada bir hərf (nadir-nar) və bir nöqtə (göz-kur) qüsurlarına görə dörd sözün fərqləndirilməsinin çətin və mümkünsüz olduğu poetik şəkildə ifadə edilib. M.Füzuli bu müstəvidə tək-cə böyük bir şair yox, həm də böyük dilçi, obrazlı desək, dövrünün Mahmud Kaşğarisi statusunda görünür.

Mirzə Fətəli Axundov ərəb qrafikasının nöqsanlı cəhətlərindən, daha doğrusu, dilimizin fonetik sistemə uyğun gəlməməsindən geniş şəkildə bəhs edən, ərəb əlifbasını islah etməyə çalışan, ilk dəfə olaraq latın və kiril əlifbaları əsasında əlifba layihəsi hazırlayan ən böyük mütəfəkkirlərimizdəndir. Burada onun yalnız bir fikrini xatırladıq: «Köhnə əlifbanı dəyişdirmək və yeni əlifba tətbiq etmək lazımdır ki, savadlanmaq hər kəsə mümkün olsun...». Prof. Tofiq Hacıyev müəllifin bu cür fikirlərini ümumiləşdirərək yazır: «Nəticə etibarilə o, (M.F.Axundov – Ə.T) əlifbada bu şərtləri görmək istəyirdi: 1. Hər bir hərfin ancaq bir şəkli olsun; 2. Hərflərin altında və üstündə olan bütün nöqtələr atılsın, hərflər bir-birindən nöqtələrin sayı ilə yox, şəkillərinin müxtəlifliyi ilə fərqlənsin; 3. Bütün sait hərflər müstəqil işarələrlə samitlərin yanında yazılsın; 4. Samit hərflər sözlərlə».

rin tərkibində birləşdirilməsin».¹ Prof. Ələvsət Abdullayev ərəb qrafikası əsasında olan əlifbamızla bağlı M.F.Axundov, N.Nərimanov, Ömər Faiq Nemanzadə kimi böyük şəxsiyyətlərin fikirlərinə münasibət bildirir. Müəllifin bir fikrini olduğu kimi təqdim edirik: «Xalqımızın iftixarı olan N.Nərimanov ərəb əlifbasının bu nöqsanlarını başa düşür və yeri gəldikcə onu tənqid edirdi. O göstərirdi ki, بول sözü üç cür oxuna bilər: 1) böl mənasında, 2) bol mənasında, 3) bul (tap) mənasında. Deməli, eyni hərf – و hərfi ö, o, u səslərini ifadə edir. Buna görə də yazılan yazılar bəzən tam əksinə başa düşülə bilirdi (filankəsin uşağı oldu/filankəsin uşağı öldü kimi)».²

Yuxarıda qeyd etdiklərimiz yalnız tarix üçün deyil, həm də bu günümüz üçündür. Çünki ərəb qrafikalı mətnlərimizin transkripsiyasında bir sıra problemlər indi də mövcuddur. Konkret desək, qədim dövr yazılı abidələrimizin transkripsiyasında müşahidə olunan qüsurlar mətnin semantik yükünün düzgün qavranılmasına mane olur. Məsələn, «Dədə Qorqud kitabı» bir neçə dəfə nəşr olunsada, yenə də qüsurlu oxunuşlara rast gəlinir. Dil tariximiz üçün maraqlı olduğu üçün onlardan birinə münasibət bildirək:

Drezden nüsxəsinin 176-cı səhifəsindəki «قونلر» yazılış şəklini müxtəlif cür oxumuşlar. S.Əlizadə yazır: «Qunlar» H.Araslı və M.Ergində «qumlar». «Qum» sözü mətdə mənaça yapışıqlı görünür. Lakin Drezden nüsxəsindəki yazılış bu sözü «qumlar» kimi oxumağa imkan vermir...».³ Göründüyü kimi, müəllif «qum» sözünün mətnin məzmununa uyğun olduğunu göstərsə də, yenə də həmin yazılış şəklinin «qunlar» kimi transkripsiya edilməsini normal he-

¹ T.Hacıyev. Azərbaycan ədəbi dili tarixi. II hissə, Bakı, 1987, s.19.

² Ə.Abdullayev. Azərbaycan dili məsələləri. Bakı, 1992, s.35-36.

³ S.Əlizadə. Nüsxə fərqləri və şərhlər. «Kitabi-Dədə Qorqud». Bakı, 1988, s.24.

sab edib. Bu mənada «qunlar» sözü mətnin müasir şəklinə nisbi olaraq «qumlar» şəklinə götürülüb (Atlu batub anuñ balçığına qunlar döşəyim – Atlı batan palçığına qumlar töküm, döşəyim).¹ Təqdim etdiyimiz yazılış şəkli V.V.Bortoldun tərcüməsində keçə anlamı «войлок» sözü ilə ifadə edilmişdir (...грязь, где тонут всадники я покрою (войлоками)).² Deməli, qorqudşünaslıqda «قونلر» yazılış şəkli «qumlar» və «keçə» anlamı söz kimi izah edilir. «Qumlar» sözü mətdəki «döşəyim» feli xəbəri ilə qrammatik bağlılığa malikdir. Yəni vasitəsiz tamamlığın feli xəbərə idarə əlaqəsi ilə bağlanması cümlədə aydın şəkildə görünür. Amma semantik bağlılıq barədə bunları demək mümkün deyil. Çünki qumlar döşənməz, tökülər. Ona görə də F.Zeynalov və S.Əlizadə «Atlu batub anuñ balçığına qumlar döşəyim» cümləsini sadələşdirərkən mətnin semantik tarazlığını nəzərə alaraq, «döşəyim» sözündən əvvəl «töküm» sözünü əlavə etmişlər (Atlı batan palçığına qumlar töküm, döşəyim). Döşəmək daha çox xalı, xalça, kilim, palaz, keçə və döşənilməsi mümkün olan digər əşyalara aiddir. Bu cür əşyalardan istifadə olunma «Dastan»da bir neçə yerdə xüsusi olaraq vurğulanır. Məsələn, «qara keçə altına döşəy», «ala qallı döşədilər, oturdı», «bin yerdə ipəg xəlicəsi döşətmişdi» və s. Bu faktlar, bir tərəfdən, «qunlar» sözünün «qumlar» mənasında olmadığını, digər tərəfdən, döşəmək, döşənilmək baxımından yanaşdıqda «qunlar döşəyim» ifadəsi «keçə döşəmək», «xalı döşəmək», «xalça döşəmək» kimi vahidlərlə bir semantik saxədə birləşir. Güman ki, V.V.Bartold həmin semantik bağlılığa və cümlənin ümumi semantik məzmununa əsasən, yuxarıda təqdim etdiyimiz yazılış şəklini necə oxumasından asılı olmayaraq, «войлок» kimi tərcümə etmişdir. Tərcümədə keçə anlamı «войлок» sözünün qarşısın-

¹ «Kitabi-Dədə Qorqud». Bakı, 1988, s.86, 184.

² Книга моего Деда Коркута. Москва-Ленинград. 1962, с.65.

da «?» işarəsinin qoyulması isə müəllifin tam əmin olmadığını göstərir. Bu, birincisi, onunla bağlı ola bilər ki, «keçə» və təqdim etdiyimiz yazılış şəkli ayrı-ayrı səs tərkibinə və mənalara malikdir. İkincisi, «Atlu» batub anuq balçıqına qunlar döşəyim» cümləsində palçığa döşənə bilən əşyadan söhbət gedir. Bu isə onu göstərir ki, palçığa nəinki xalı, xalça, hətta keçə də döşəməzlər. Məlumdur ki, bu cür əşyalardan vaxtilə, əsasən, saraylarda, qəsrlərdə istifadə olunub.

«Qunlar» oxunuş formasını əsas götürsək, nisbi olaraq aşağıdakı nəticələrə gəlmək mümkündür:

Tük anlamlı «qıl» sözü -lar cəm şəkilçisi ilə işlənib və fonetik dəyişmələrlə «qunlar» formasına düşüb – fikrinə gəlmək mümkündür. Burada l>u; l>n əvəzlənməsi də, keçə ilə müqayisədə palçığa «qıllar»ın döşənməsi də real görünə bilər;

Orxon-Yenisey» abidələrində qoyun sözünün arxetipi «kon» şəklindədir. «Qunlar» sözündəki «qun» o>u əvəzlənməli «kon» sözüdür və «qoyun dəriləri» mənasını ifadə edir. Yəni «qunlar» «qoyun dəriləri» birləşməsinin semantik yükünü dəri sözünün iştirakı olmadan daşıyır. Palçığa qoyun dərilərinin döşənməsi də mümkündür;

«Qunlar» sözünün kök hissəsi yun sözünü xatırladır. Qərb ləhcəsində yavaş sözünün «yovaş», həm də y>q əvəzlənməsi ilə «qovaş» şəklində işlənməsini nəzərə alsaq, «qun» y>q əvəzlənməli «yun» sözüdür. Xalı, xalça, keçə ilə müqayisədə palçığa «yunlar»ın döşənməsi də təəccüblü görünməyə bilər.

«Qunlar» oxunuş forması ilə bağlı qeyd etdiyimiz etimoloji izahlarda bir sıra müsbət cəhətlər olsa belə, onları qəbul etmir və həmin yazılış şəklinin tamam başqa bir müstəvidə nəzərdən keçirilməsini məqsəduyğun hesab edirik.

F.Zeynalov və S.Əlizadənin «Kitabi-Dədə Qorqud»un elmi-tənqidi mətnini hazırlarkən hərflərə «qul sədaqəti gös-

tərmək tələb olunur»¹ fikri «قولر» yazılış şəklinə yenidən münasibət bildirməyi diktə edir. Həmin yazılış şəklinin 1-ci hərfi «ق» səsini ifadə edir. «Dastan»da «ق» hərfi ilə başlanan sözlərin tərkibində təkə qalın saitlər yox, həm də incə saitlər iştirak etmişdir. Qeynədi, qövm kimi sözlərin 1-ci hərfinin «ق» la yazılması dediklərimizi təsdiqləyir (Bax: Drezden nüsxəsi s. 151, 290). Digər tərəfdən, «qədim türk dillərində əsasən «q» səsinin varlığını və bu xüsusiyyətin hələ son əsrlərə qədər şərqə türkcə adlanan türk dillərində saxlanıldığını, qərbi türkcə adlanan dillərdə və xüsusən Azərbaycan dilində isə eyni zamanda «q» səsinin mövcudiyətini nəzərə alıqda «Kitabi-Dədə Qorqud»da, həm də ilk təşəkkül dövründəki ümumxalq Azərbaycan dilində ayırd edə bildiyimiz iki cür (ق), yəni kar «q» və cingiltili «q» səslərinin varlığını da bu dilə xas olan bir əlamət hesab edə bilərik».² Deməli, yuxarıdakı yazılış şəklində 1-ci hərf «q» səsini ifadə edən «ق» hərfi, 2-ci hərf isə söz ortasında həm də «ö» səsini ifadə edən « و » hərfidir. Həmin yazılış şəklinin 3-cü hərfini (ن) bizə qədərki oxunuşlardakı kimi saxlayırıq. Deməli, təqdim etdiyimiz yazılış şəklinin ilk 3 hərfi «qun» kimi oxuna bildiyi kimi, «qön» kimi də oxuna bilir. «Qun» kök hissəsinin -lar, «qön» kök hissəsinin isə -lər cəm şəkilçisi ilə işləmə bilməsi şübhəsizdir. Deməli, «قولر» yazılış şəklinin «qönlər» kimi oxuna bilməsi təsdiqlənir. Müasir ədəbi dilimizdəki «köç» və «gün» sözlərinin arxetipinin «qöç» və «qün» şəklində bərpa edilməsi,³ türk mənşəli gön sözünün avar dilində «qon» şəklində mühafizə olunması (torba sözünün arxetipinin müasir erməni dilində «tobraq» şəklində saxlanması kimi) faktlar da «قولر» yazılış şəklinin məhz

¹ F.Zeynalov, S.Əlizadə. «Tükənməz xəzinə». «Kitabi-Dədə Qorqud». Bakı, 1988, s.22.

² Ə.Dəmirçizadə. «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarının dili. Bakı, 1959, s.45.

³ F.Cəlilov. Azərbaycan dilinin morfonologiyası. Bakı, 1988, s.108.

«qönlər» kimi transkripsiya olunmasının daha real olduğunu göstərir.

Yuxarıda qeyd etdik ki, H.Arashlı və M.Ergin təqdim etdiyimiz yazılış şəklini «qumlar», F.Zeynalov və S.Əlizadə isə «qunlar» kimi oxuyublar. Bizcə, F.Zeynalov və S.Əlizadə «qunlar» formasına münasibət bildirmədikləri üçün mətnin müasir şəkildə «qunlar» sözünü «qumlar» kimi veriblər. V.V.Bartoldun tərcüməsindəki «войлок» (keçə), «qunlar» oxunuş formasına uyğun təqdim etdiyimiz tükələr anlamlı «qıllar», qoyun dərisi anlamlı «qunlar», fonetik dəyişmə ilə «qunlar» formasına düşə bilən «yunlar» sözləri «Atlu batub anuq balçığına qunlar döşəyim» cümləsinin semantik tutumu ilə nisbi yaxınlıqdadırsa, «qönlər» (gönlər) tam yerinə düşə bilən sözdür.

Qədim türk dilində dəri anlamlı qön//kön sözünün bir sıra mənalarla yanaşı, həm də təmizlənməmiş dəri, qalın dəri mənasında olması türkologiyaya məlumdur.¹ Aydındır ki, fonetik dəyişmələrlə müasir ədəbi dilimizdə «gön» şəkildə işlənən söz də həmin xüsusiyyətlərə malikdir. Burada onu da qeyd edək ki, Drezden nüsxəsinin 251-ci səhifəsindəki «كونه» yazılış şəklinin 1-ci hərfi «ك»la başlanır. Məhz buna görə də H.Arashlı, M.Ergin, F.Zeynalov və S.Əlizadə həmin yazılış şəklini düzgün olaraq «gönə» şəkildə transkripsiya etmişlər (xam gönə çulğaduq). Deməli, qön və gön «Dastan»da paralel olaraq işlənmişdir. «Biz» əvəzliyinin mətnində iki dəfə mizə, mizi şəkildə işlənməsinin tarixən qırpaq dili üçün sciyyəvi olduğunu, həmçinin eki (iki), emdi (indi), ekindi (ikindi), yoğ (yox), çələb və digər sözlərin dastanların uyğur əlifbası ilə yazılmış qədim nüsxələrinin ola bilməsi ehtimalını doğurduğunu² qeyd edən F.Zeynalov və

¹ Э.В.Севортян. *Этимологический словарь тюркских языков.* Москва, 1980, с.72, 73.

² F.Zeynalov, S.Əlizadə. «Tükənməz xəzinə». «Kitabi-Dədə Qorqud», Bakı, 1988, s.24.

S.Əlizadənin fikirlərinə əsaslansaq, «Dastan»dakı gön anlamlı «qön» qədim variant götürülməlidir.

Faktlar palçığa qumlar və keçələr yox, məhz təmizlənməmiş qalın gönlər, dərilər döşənə bilməsi ehtimalını reallaşdırır. Oğuz igidlərinin palçığa qalın gönlər, dərilər döşəmək istəməsi isə onların yaşayış tərzilə bağlıdır. Çünki «oğuzların əsas təsərrüfatı «hərəkətdədir» - qoyunçuluq-maldarlıq, atçılıq və dəvə sürülərindən ibarətdir».¹ «Dastan»dakı «üç yaşar dana dərisindən sapand», «altmış təkə dərisindən kürk», «altı erkək dərisindən papaq», «buğa dərisindən beşiyinin yerliyi» və s. kimi faktlar da göstərir ki, oğuzlar dəridən geniş şəkildə istifadə ediblər. Digər tərəfdən, «altmış təkə dərisindən kürkü», «altı erkək dərisindən papağı» olan oğuz igidlərinin atlı batan palçığa qalın gönlər, dərilər döşəmək istəyi qəribə görünür, əksinə, poetiklik baxımından bir-biri ilə səsleşən detalları xatırladır. Bu fakt da təqdim etdiyimiz yazılış şəklinin məhz «qönlər» (gönlər) kimi oxunmasının daha düzgün olduğunu təsdiqləyir.

Ərəb qrafikalı yazılı mətnlərimizin transkripsiyasında dəqiqliyə maksimum dərəcədə əməl olunmalıdır. Bu isə təkcə tarixi fonetika yox, ümumən dil tariximiz baxımından faydalıdır.

Saitlər

Azərbaycan yazılı abidələrində doqquz sait müşahidə edilir: a, ı, o, u, e, ə, i, ö, ü. Bu saitlərin abidələrimizdəki ümumi mənzərəsi aşağıdakı kimidir.

«A» dilər xası (qalın), dodaqlanmayan, açıq saitdir. Sözlün əvvəlində (aqça), ortasında (xas) və sonunda (qanda),

¹ F.Zeynalov, S.Əlizadə. «Tükənməz xəzinə». «Kitabi-Dədə Qorqud», Bakı, 1988, s.16.

bir və iki cür yazılan şəkilçilərin tərkibində (-taş//daş, -gah; -la, -anaq) işlənir. H.Mirzəzadə «a» saitindən bəhs edərkən bir neçə cəhəti göstərir: «... Azərbaycan dilində sözün mənasını əsaslı surətdə dəyişən, adi normadan kənar «a» səsinə təsadüf etmək olmur. Dialektlərimizə gəldikdə isə burada uzanan «a» səsinə ancaq dilimizə keçən ərəb və fars mənşəli sözlərdə görmək olur. Müasir dilimizə aid yazılmış qrammatika kitablarında da verilmiş uzanan «a» səslərin hamısı ərəb və ya fars dillərindən alınmışdır».¹ Müəllif fikirlərini əsaslandırmaq üçün müasir ədəbi dilimizdən (alim, asudə, sakit, labüd, əsla, səma...), Bakı və Muğan şivələrindən (aləm, dava), Nəsimidən (qamət, aqibət), Həbibidən (mayıl, aqıl) və Kişvəridən (natəvan, qəmxar) nümunələr verir. Birincisi, H.Mirzəzadənin «dialektlərimizə gəldikdə isə burada uzanan «a» səsinə ancaq dilimizə keçən ərəb və fars mənşəli sözlərdə görmək olar» fikri yerinə düşür. Çünki Şəki, Dmanisi və Göyçay şivələrində «a» saitinin uzanması təkcə ərəb və fars mənşəli sözlərdə deyil, həm də türk mənşəli sözlərdə müşahidə olunur: qa:rı, a:rı, sa:rı, qa:ğa... Şivələrimizdə ma: (məna), sa: (səna) kimi tələffüz olunma da qeydə alınıb. İkincisi, Göyçay keçid şivələri və Şəki şivəsində adi kəmiyyətdə deyilən «a» saiti ilə uzanan «a» saitinin fonematik əhəmiyyət daşdığı göstərilir: Göyçay keçid şivələrində – sa:rı (rəngin adı), sarı (qoşma); Şəki şivəsində ya:ği (düşmə), – yağı (yağ+»-ı) təsirlik hal şəkilçisi). Bu da müəllifin «Azərbaycan dilində sözün mənasını əsaslı surətdə dəyişən, adi normadan kənar «a» səsinə təsadüf etmək olmur» fikrinin qeyri-dəqiq olduğunu göstərir.

«Kitabi-Dədə Qorqud»da işlənən bağla:η (bağlayın), qapa:η (qapayın) kimi türk mənşəli sözlərdə «a» saiti uzanır. Qeyd edək ki, bu cür uzanma Azərbaycan dilinin qərb

¹ H.Mirzəzadə. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı, 1990, s.17.

şivələri baxımından da xarakterikdir. Məsələn, örtmək, bağlamaq anlamlı «qapamaq» feli əmr şəklinin II şəxs cəmində «Kitab»da hansı formadadırsa (Mərə qapuçular, qapuni qapaη), qərb şivələrində də həmin formadadır (Ay uşaxlar, damın ağzını qapa:η). Hər iki mənbədə «a» saitinin uzanması kök morfemi, həmçinin kök morfemi ilə şəkilçi morfemi arasında işlənən «y» cingiltili samitinin düşməsi ilə bağlıdır.

Qeyd olunduğu kimi, uzun «a» saiti daha çox ərəb və fars mənşəli sözlərdə müşahidə edilir: şa:hid – Nə dilbər, dilbəri-şahid, nə şahid, şahidi-sərvər (Həsənoğlu); a:dət – Bu nə adətdir, ey türki-pərizad (Nəsimi); a:şiq – Aşiq nə xoş ola, hicr əlindən (Xətai); a:gah – Leylinin anası oldu agah (Füzuli); a:qıl, a:şiq – Aşiqi məst eylərü aqilləri hüşyar söz (Qövsü Təbrizi). Nümunələrdəki ərəb mənşəli şahid, adət, aşiq və aqıl sözlərində «a» saiti incə hecalı saitdən əvvəl işləndiyi üçün uzun deyilir. Bu, mənbə dildəki uzunluq keyfiyyətinin mühafizə olunması kimi izah edilir. Fars mənşəli «agah» sözünün birinci hecasındakı uzun «a» saiti də əslinə uyğun tələffüz edilmə ilə bağlıdır.

«I» dilərxası (qalın), dodaqlanmayan, qapalı saitdir. Bu sait müasir ədəbi dilimizdə söz əvvəlində işlənir. Tarixən isə bir neçə sözdə təsadüf edilir: ışıq – Ağ ışıqlı alpları yanıma saldım. Ilqı - ... ilqıçılar ögin aldı, döndəriməz. İraq//iraq – Gög ıraq, yer qatı. Bərə çoban, ırağından – yaqımyndan bərə gəlgi (Kitab). «Kitab»da iki formada işlənən uzaq anlamlı «iraq» (ıraq) sözü Nəsiminin dilində ırağ//iraq formasındadır, yəni söz əvvəlində işlənən ilk sait «ı» yox, «i»-dir: Güldən ırağ gül kibi, möhnəti-xar içindəyəm. Ey ənləhqədən ıraq, oldı Nəsimi Mənsur. Müasir ədəbi dilimizdə ı → i əvəzlənməsi ilə işlənən ilxı, ışıq, ilq kimi sözlərin ilkin forması Azərbaycan dilinin qərb şivələrində mühafizə olunub: ilxı, ışıx, ırax. Yeri gəlmişkən, bu cür sözlər dialektoloji araşdırmalarda tam başqa müstəvidə təhlil edilib: «... i səsinin ı səsi ilə əvəzlənməsi qərb qru-

pu dialekt və şivələrinə aid olan hadisələrdən sayılır. Bu hadisəyə çox vaxt sözün birinci hecasında l, ş səslərindən əvvəl, ərəb mənşəli sözlərdə isə sözün həm birinci, həm də ikinci hecasında təsadüf edilir. Məsələn, ılxı, ılıx, ışıx, ışıq-rıx, bildırçın, bildir, kıf, ırax, ışıltı, ınnaf, fırını və s».¹ Qeyd edək ki, şivələrimizdə mühafizə olunan ılxı, ışıx, ılığım kimi türk mənşəli sözlərə müasir ədəbi dil prizmasından yanaşaraq, onları i→ı əvəzlənməsi başlığı altında təqdim etmək diaxronikliyin inkarıdır. Əslində isə həmin sözlər ilkin forma və semantikasını mühafizə edən vahidlər kimi təqdim edilməlidir. Burada bir cəhəti də qeyd edək ki, Vəli Xulufunun 1929-cu ildə tərtib etdiyi lüğətdə «ı» hərfi ilə başlanan 61 söz verilib: ışıx, ılık, ılan, ıldırım...

I saitinə sözün ortasında (ayıq, alın), sonunda (arı, qansı), eləcə də dörd cür yazılan şəkilçilərin (-lıq, -çı, -lı, -ımtıl...) tərkibində rast gəlinir.

Prof. Ağamusa Axundov göstərir ki, dilimizdə uzun «ı» fonemi olmadığı üçün qısalıq uzun «ı» fonemi üçün fərqləndirici əlamət deyildir.² Yazılı abidələrimizdəki «ı» saiti də adi kəmiyyətdə deyilir. Amma bu da var ki, müasir ədəbi dilimizdə «vurğulu saitle başlayan şəkilçi bitişdirərkən birinci hecası «a» ilə bitən bir qrup ikihecalı sözün ümumən cingiltili, xüsusən sonor samitlərdən bu və ya digəri ilə örtülən və qapalılaşan ikinci hecasındakı vurğulu «ı» saiti ya çox qısalıb düşür, ya da azacıq qısa tələffüz olunur: alın – alnı, qarın – qarnı, qayın – qaynı, bağır – bağı, ağız – ağızı».³ Bu, yazılı abidələrimizlə səsləşir, daha doğrusu, qədim formanın müasir ədəbi dilimizdə eynilə mühafizə olunmasıdır: - ağız – ağızı – Ağzı qurısın, Çoban! Alın – alnu – Qadir səniş alnuğa qada yazsun, Çoban! («Kitab»); ağız –

¹ Azərbaycan dilinin qərb qrupu dialekt və şivələri. Bakı, 1967, s.17.

² A.Axundov. Azərbaycan dilinin fonemlər sistemi. Bakı, 1973, s.136.

³ Ə.Dəmirçizadə. Müasir Azərbaycan dili. Bakı, 1972, s.195.

ağzı – Ağzına kim alur meyi, kim dəxi fikri-cam edər (Nəsimi).

«O» dilarxası (qalın), dodaqlanan, açıq saitdir. Sözün əvvəlində (otuz, orman), ortasında (qonaq, boğaz) müşahidə edilir. Söz sonunda və şəkilçilərin tərkibində işlənmə isə müasir ədəbi dilimizdəki alınma vahidlərə aiddir: pero, kino; -ov, -ova.

O saiti adi kəmiyyətdə tələffüz edilir. Amma yazılı abidələrimizdəki bəzi sözlərin transkripsiyası uzun «o» saiti barədə bəhs etməyə imkan verir. Məsələn, Ə.Dəmirçizadə «Kitab»dakı yazılış şəkillərinin oxunuşuna münasibət bildirir: «...قور sözünü yerinə görə «qour», «qoar», «qör» oxumaq olar...»¹. Bu tip vahidlər «Kitab»ın 1988-ci il Bakı nəşrində daha çox uzun «o» ilə verilib: qoq – çünki Qazan bəgdən buyruq olubdur, qoq otursun. Prof. Elbrus Əzizov uzun «o» saitinin nə sual əvəzliyi ilə ol köməkçi felinin birləşməsi nəticəsində əmələ gəldiyini Füzulidən (nola) və Fədaidən (nolur, nola, nolaydı), eləcə də şivələrimizdən gətirdiyi nümunələrlə təsdiqləyir: qo:n – qovun (Bakı), qo:rğa – qovurğa (Qazax, Qarabağ)...² Deməli, bir sıra abidələrimizdə təsadüf olunan uzun «o» saiti şivələrimizdə mühafizə olunub.

Ol şəxs əvəzliyi ismin hal şəkilçilərini qəbul edərkən o → a əvəzlənməsinin baş verdiyi müşahidə edilir: anın (onun), ana (ona), anı... Məsələn, anı (onu)... anı yedirər-içirər, ağırlar – əzizlər, göndərər (Kitab); anun (onun) – Gəl çək anı kənarə kim, meyli anun kənarədür (Nəsimi); anı (onı) – Heç bəndəyə verməgil sən anı (Xətai)...

«U» dilarxası (qalın), dodaqlanan, qapalı saitdir. Sözün əvvəlində (uyqu/uyxu, uru), ortasında (turac, turna),

¹ Ə.Dəmirçizadə. «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarının dili. Bakı, 1959, s.41.

² E.Əzizov. Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası. Bakı, 1999, s.133.

sonunda (tamu, ordu) və dörd cür yazılan şəkilçilərin (ur, -dur, -uban, -duğu; -qun, -unc...) tərkibində işlənir. «U» saiti adi kəmiyyətdə tələffüz edilir. Uzun «u» saiti isə ərəb və fars mənşəli sözlərə aiddir. Bu tip uzanma incə saitli hecalardan əvvəlki hecada müşahidə olunur: su:fi – Kim, ol sufi səfasızdır, bu şalın qədrini bilməz (Nəsimi); mu:nis, ru:zigar – Key, munisi-ruzigarm ana» (Füzuli). Bu cür uzanma müasir ədəbi dilimizdəki ərəb və fars mənşəli sözlərdə eynilə mühafizə olunub: xüsu:si, nümu:nə, asu:də, mu:nis...

Yazılı abidələrimizdə «u» saitinin qısa tələffüzlə bağlı olaraq düşməsinə təsadüf olunur: oğul – oğlın. Səniñ oğlın kür qopdı, ərəcəl qopdı («Kitab»); boyun – boynı. Boynuna həsrət ipin taqdı fəraq (Nəsimi); Bu, müasir ədəbi dilimizdə eynilə saxlanılıb: burun – burnu, boyun – boynu, oğul – oğlu...

«E» dilortası (incə), dodaqlanmayan, yarımqapalı saitdir. Sözü əvvəlində (ev, eşik), ortasında (becid, beşik) və sonunda (ye, de) işlənir. Şəkilçi tərkibində isə şivə səviyyəsində müşahidə edilir: -eym, -em (Qazax və ayırım şivələrində əmr şəklinin I şəxs təkində şəxs sonluğu), yaxud -er (Qazax, Borçalı şivəsində indiki zamanın morfoloji göstəricisi; aler – alır). «E» saiti daha çox adi kəmiyyətdə tələffüz olunur. Uzun «e» saiti barədə isə aşağıdakıları söyləmək olar:

Türk mənşəli sözlərin daxilində «y» samitinin düşməsi ilə uzun «e» saiti yaranır: ye:rsə – Yersə, yesün yeməzsə, tur-sun – getsün («Kitab»); de:r – Şol ləbi-şirinə, yarəb, gər şəkər dersəm, nola (Nəsimi); de:rsən – Qızıl gül bağı-bustanım, nə dersən (Xətai); de:rlər – Derlər səni eşqə mübtələsən, Biganələr ilə aşinasan (Füzuli). Müasir ədəbi dilimiz baxımından səciyyəvi olmayan bu xüsusiyyət qərb şivələrində eynilə mühafizə olunur: de:r – deyir, ye:r – yeyir...

Ərəb mənşəli sözlərdə «e» saitinin uzanma səbəbləri Ə.Dəmirçizadə, H.Mirzəzadə və A.Axundov tərəfindən izah olunub. A.Axundovun şərhələrini eynilə təqdim edirik: « e:

fonemi mənşə cəhətdən ərəb dilindəki «i» saiti ilə bağlıdır. Belə ki, sözü əvvəlinci hecasında gələn «i» saiti Azərbaycan dilinə keçən bəzi ərəb sözlərində «e:» fonemi kimi sabitləşmişdir: «i'tirafa», «-e:tiraf», «i'la:nun», «e:lan», «i'tiradun» - «e:tiraz», «'i'tikadun» - «e:tiqad» və s.¹ Qeyd edək ki, yazılı abidələrimizdəki «e:» uzanması da məhz bu müstəvidə təhlilə cəlb oluna bilər: e:tiqad, e:timad – Qanğı sözə etiqa-dım olsun? Sənə necə etimadım olsun? (Füzuli)...

«Ə» dilönü (incə), dodaqlanmayan, açıq saitdir. Sözü əvvəlində (əcəl, əsrük), ortasında (yügrək, kəndi), sonunda (yengə, keçə), həm də iki cür yazılan şəkilçilərin (-ə, -lə, -cə, -lən...) tərkibində işlənir. «Ə» adi kəmiyyətdə tələffüz olunan saitlərdəndir. Yazılı abidələrimizdəki uzun «ə» saitinə isə iki istiqamətdə yanaşmaq olar: türk mənşəli sözlərdə uzun «ə» saiti, ərəb mənşəli sözlərdə uzun «ə» saiti. Araşdırmalara əsasən qeyd etmək olar ki, türk mənşəli sözlərdə rast gəlinən «ə» uzanması aparıcı mövqedə olmayıb. Bəzi detallara diqqət yetirək. Məsələn, «Kitab»da «ə» saitinin uzanması kök morfemi ilə şəkilçi morfemi arasında «y» samitinin düşməsi və ya işlənməməsi ilə bağlıdır: döşəy – döşəyin... qara keçə altına döşəy (Kitab), yaxud Xətai və Füzulinin dilində: söylən – söyləyin. Bu, müasir ədəbi dilimiz yox, şivələrimiz üçün səciyyəvidir: yə: - yiyə, ər:r – əgər...

Ərəb mənşəli sözlərdə «ə» saitinin uzanma səbəbləri barədə Ə.Dəmirçizadə yazır: «...ərəb dilindən alınma bir sıra sözlərdə əslində olan ayn (ع), həmzə (ض) adlı hərfi işarələrlə yazılan boğaz səsi düşdüyündən, ondan əvvəlki «a» çalarlıqlı sait səslər azərbaycanca əksərən uzadılmış «ə» kimi tələffüz olunur: ə:la, bə:zi, və:də, mə:lum və s».² Yazılı abidələrimizdəki «ə» uzanması ilə bağlı iki nümunəyə diqqət yetirək: də:vət – Ey dəvət eyləyən bizi firdövsə, eylə bil (Nəsimi); tə:sir – Pak idi, duası etdi təsir (Füzuli). Bu da «ə»

¹ A.Axundov. Azərbaycan dilinin fonemlər sistemi. Bakı, 1973, s.125.

² Ə.Dəmirçizadə. Müasir Azərbaycan dili. Bakı, 1972, s.198.

sait uzanması müşahidə olunan sözlərin dilimizin fonetik sisteminə uyğunlaşdırılaraq işləndiyini təsdiqləyir.

«İ» dilönü (incə), dodaqlanmayan, qapalı saittedir. Sözü əvvəlində (incinmək, içmək), ortasında (dil, yigid), sonunda (əkşi – turş, gizli), eləcə də dörd cür yazılan şəkilçilərin tərkibinə (-çi, -iş...) işlənir. Yazılı abidələr, həm də müasir ədəbi dilimizdəki «i» saiti adi kəmiyyətdə deyilir. Uzun «i» saitinə isə az təsadüf olunur. Türk mənşəli sözlərdəki uzun «i» saitinin Həbibisi (din –deyin), Fədai (dirilər – deyirlər) kimi şairlərin dili üçün səciyyəvi olduğu və bu tip uzanmanın əksər şivələrimizdə saxlandığı göstərilir: di:r – deyir (Bakı, Muğan, Ordubad), i:t – igid (Təbriz)...¹

Tərkibində fars mənşəli «bi-» ön şəkilçisi iştirak edən sözlərdə şəkilçinin saiti uzun tələffüz edilir: bi:çarə, bi:xəbər, bi:nişan, bi:faidə (Nəsimi); bi:çarə – Derlər ki, olur bu çarə səndən; Məqsudə yetər biçarə səndən (Xətai); bi:vəfa – Kimi kim, bivəfa dünyada gördüm, bivəfa gördüm (Füzuli)... Bir sıra ərəb və fars mənşəli sözlərin tərkibindəki «i» saiti əslinə uyğun olaraq uzun deyilir ki, bu da dilimizin təkcə qədim deyil, həm də müasir dövrü baxımından normal hesab edilir: qəsi:də, ş:i:və – Zülfü uzun qəsidədir, kimsə irişməz ucuna; Gözümdən gərçi dilkəşdür saçunun şivəsi (Nəsimi).

«Ö» dilönü (incə), dodaqlanan, açıq saittedir. Daha çox kök morfeminin əvvəlində (öyni//öylə – günorta yeməyi; öl) və ortasında işlənir. Şəkilçi morfeminin tərkibində işlənmə isə şivə səviyyəsindədir: -ör – görür – görür (qərb şivələri), -dö – öydödü – evdədir (Bakı). Adi kəmiyyətdə tələffüz olunan «ö» ilə yanaşı, uzun «ö» saitinə də təsadüf edilir. Məsələn, «Kitab»da «v» samitinin düşməsi nəticəsində yaranan uzun «ö» saitinə rast gəlinir: körəlib – Dərsə xan istədi kim, oğlanuğunun üstünə körəlib düşəydi; tölə-tölə – Bəglər, Qazanın tölə-tölə şahbaz atlarını binmişüz. Yazılı

¹ E.Əzizov. Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası. Bakı, 1999, s.132.

abidələrimizdə «y» cingiltili samitinin düşməsi ilə bağlı olan uzun «ö» saiti də diqqəti cəlb edir: göçək – göyçək – Göcək dəhanündən bizə, ey dilbəri – tənəz (Nəsimi). Burada onu da qeyd etmək lazım gəlir ki, Nəsiminin dilində «göçək» yazılış şəkli deyil, göyçək forması üstün mövqedədir: Gör nə göğçək şol hilali yaya qurban olmuşam. «Kitab» və Nəsiminin dilindən təqdim etdiyimiz nümunələr müasir ədəbi dilimiz üçün normal hesab olunmasa da, şivə səviyyəsində saxlanılmaqdadır: kö:rəlib, tö:lə, qö:çəx (qərb şivələri), kö:şən (Bakı, Şamaxı...), bö:k-böyük (Lənkəran)...

Şölə, şöbə, mömin kimi ərəb mənşəli sözlərdə «ö» saiti uzun tələffüz edilir: şö:lə – Saçların hər tərəsindən şöleyi- iman gəlür; mö: min – Yəqin, çü səndədir, sən mömin oldun, sən ol mömin ki, mömin əhli-dindir (Nəsimi). Bu tip vahidlərdəki uzun «ö» saiti müasir ədəbi dilimiz üçün də səciyyəvidir.

«Ü» dilönü (incə), dodaqlanan, qapalı saittedir. Sözü əvvəlində (üşətmək – əl çəkmək), ortasında (dürüşmək – çalışmaq), sonunda (sürü) və dörd cür yazılan şəkilçi morfemlərinin tərkibində işlənir: -lü, -gü, -ün... Müqayisələr göstərir ki, «ü» saiti daha çox adi kəmiyyətdə tələffüz olunur.

Diftonqlar. Müasir ədəbi dilimizdə diftonq yox, yalnız ou, öu diftonqoidləri vardır.¹ Yazılı abidələrimizdə də diftonqlara az rast gəlinir. Bəzi nümunələrə diqqət yetirək. Məsələn, «Kitab»da:

oa qoarsa (... qadir qoarsa, öldürəyim), qoa-qoa (Qoa-qoa bir yerə gəldi).

au – qaurma (Qara qaurma bişirüb, qırq bəg qızına ilə-tün).

Qərb ləhcəsində «oa» diftonqu üstünlük təşkil edir: qoaliyif, oazımax, oandı, oana və s. «Kitab»dakı «qoa-qoa» felii bağlaması da qərb ləhcəsində eynilə mühafizə olunur. Məsələn, İtdəri qoa-qoa aparırdı. «Kitab»dakı «au»

¹ A.Axundov. Azərbaycan dilinin fonetikasi. Bakı, «Maarif», 1984, s.16, 17, 237.

diftonqlu sözlər qərb ləhcəsində nisbətən dəyişmiş şəkildə, daha dəqiq desək, «ou» formasındadır: touz, houz, oux, qourma, soutma, qaroul, ouc, qout, hour, qırqoul, yasoul... «Kitab»da işlənən «au» diftonqlu sözlərə şimal-şərq şivələrində təsadüf edilir. Məsələn, dauşan, qourma. Prof. E.Əzizovun «şimal-şərq şivələri bir sıra yerli əlamətlərlə yanaşı (şimal xüsusiyyəti, spesifik intonasiya, substrat elementlər) Azərbaycan dilinin qərb və cənub ləhcələri üçün səciyyəvi olan xüsusiyyətlərə də malikdir və bu şivələr dildə xüsusi ləhcə əmələ gətirmir, dil xüsusiyyətləri baxımından qarışıq xarakterdədir»¹ - fikrini əsas götürsək, şimal-şərq şivələrindəki «au» diftonqunda qərb ləhcəsinin təsiri vardır qənaətinə gəlmək mümkündür.

S.Əlizadə və F.Zeynalov Drezden nüsxəsinin 111-ci səhifəsindəki «شوك» yazılış formasını «qoun» şəklində (Qoun, nə-rə-yə gedərsə-getsün, neylərsə eyləsün), həmin nüsxənin 112-ci səhifəsindəki «شوك» yazılış formasını isə «qon» kimi (Çünki Qazan bəgdən buyruq olubdur, qon otursun) transkripsiya ediblər. Hər iki yazılış formasında eyni qrafemlərin iştirakı müşahidə edilir. Ə.Dəmirçizadə bu cür yazılış formalarından bəhs edərkən göstərir: «...منى قو ك ifadəsini «qoun məni», «qo:n məni» kimi oxumaq olar».² Göründüyü kimi, S.Əlizadə və F.Zeynalov Ə.Dəmirçizadənin təqdim etdiyi hər iki variantı məqbul hesab etmişlər. Yəni həmin yazılış formalarını «qoun» və «qon» şəklində oxumuş və mətnin müasir şəklində hər ikisini «qoyun» formasında vermişlər.

E.Əzizov diftonqlu sözlərdən bəhs edərkən «Kitabi-Dədə Qorqud»un 1988-ci il nəşrinə əsaslanır və «Qoun nə-rə-yə gedərsə-getsün, neylərsə eyləsün» cümləsindəki «qoun» sözünü tərkibində «ou» diftonqu iştirak edən

¹ E.Əzizov. Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası. Bakı, 1999, s.290.

² Ə.Dəmirçizadə. «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarının dili. Bakı, 1959, s.41.

vahid kimi təqdim edir.¹ Bizcə, Ə.Dəmirçizadənin «qoun, -qo:ŋ kimi oxumaq olar» fikrindəki diftonqsuz variantı əsas götürmək lazımdır. Birincisi, ona görə ki, həmin felin kök hissəsi Orxon-Yenisey abidələrində, konkret desək, Bilgə Xaqan abidəsində «qoy» yox, «ko» variantındadır (... kök tiyinin sansız kəlürin kop kotı - ... göy dələsini saysız gətirilə hamısını (dəfn mərasimi üçün) qoydu). Ko//qo feli isə əmr şəklində II şəxs cəmdə «un» şəxs sonluğu ilə deyil, «ŋ» → şəxs sonluğu ilə işlənə bilir ki, bu da «qon» variantının real olduğunu təsdiqləyir. Digər tərəfdən, qərb ləhcəsində daha çox diftonqlu «qoun» yox, daxilində uzun «o» saiti olan «qo:ŋ» məhsuldardır. Deməli, Drezden nüsxəsindəki «قو ك» yazılış formasının «qon» kimi oxunması və «ou» diftonqu əvəzinə, «o» uzun saitindən bəhs olunma daha düzgündür.

Təqdim etdiyimiz diftonqlar «Kitabi-Dədə Qorqud» və qərb ləhcəsindəki diftonq paralelliklərinin yalnız bir qismidir. Həm də diftonqlar tək-cə «Kitab» yox, digər abidələrimizdə də müşahidə edilir: qourmi – qoyurmu («Əsrarnamə», XV əsr), souq – soyuq («Şeyx Səfi Mənaqibi» XVII əsr). Buradakı «ou» diftonqu «y» samitinin düşülmü nəticəsində baş verib.² Qarşılaşdığımız dil faktları bir daha təsdiq edir ki, bəzi abidələrimizdə təsadüf olunan diftonqlar şivələrimizdə mühafizə olunur.

Samitlər

Azərbaycan yazılı abidələrinin dilində 25 samit müşahidə olunur. Bu samitlərin səciyyəvi cəhətlərini ayrılıqda, həm də daha çox paralel işlənmə və samit əvəzlənmələri müstəvisində dəqiqləşdirmək mümkündür. Bu mənada

¹ E.Əzizov. Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası. Bakı, 1999, s.135.

² Yəni orada. s. 139.

samitləri aşağıdakı sistem üzrə öyrənməyi məqbul hesab edirik:

Velyar η . Dilarxası burun sonoru « η » (sağır η , velyar η) səmindən ayrıca bəhs etmək lazım gəlir. Velyar η səsi müasir türk dillərinin əksəriyyətində işlənsə də, Azərbaycan türkcəsində ədəbi dil baxımından arxaik samit hesab olunur. Daha doğrusu, «... XX əsrin otuzuncu illərində yazıda imlasını saxlasa da (əvvəlki səhifələrdə hansı hərf-lərlə ifadə olunduğunu qeyd etmişik), yeni əlifbanın qəbulundan sonra əlifbadan çıxarılmışdır. Bu münasibətlə « η » -

ن səsi bir növ əvvəlkilərin yeni və sabit variantı kimi qalmışdır». ¹ Bu səs yalnız dialekt və şivələrimizdə, konkret desək, qərb şivələrində mühafizə olunur. Bu barədə H.Mirzəzadə yazır: «Müasir dialektlərimizdə, xüsusən qərb qrupu şivələrində normal hal kəsb etmiş n səmindən başqa onun daha iki növü işlənir. Bunlardan biri velyar ڤ (sağır nun), digəri isə qovuşuq n (n+q) səsidir». ² E.Əzizov velyar η səsinin dialekt və şivələrdəki izlərindən daha geniş bəhs etmişdir. Müəllif velyar η səsinin şimal-şərq şivələrində, əsasən, işlənməməsini, Şəki, Zaqatala, Qax, Oğuz, Naxçıvan, Ordubad, Şərur şivələrində bəzən işlənməsini, Qərb şivələrində isə həm söz köklərində, həm də yiyəlik hal, ikinci şəxs mənsubiyyət və xəbərlik şəkildələrində geniş şəkildə işlənməsini göstərir. ³

H.Mirzəzadə sağır nun (velyar η) səsinin yayılma areallarını, daha dəqiqi, fars dilində işlənmə məqamlarını H.Zərinəzadənin araşdırmalarına əsaslanaraq göstərir: n+q samitlərinə parçalanaraq tələffüz edilmiş və yazılmışdır: təngüz – donuz, təngiz – dəniz, yengi – yeni; burun sa-

¹ H.Mirzəzadə. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı, 1990 s.23.

² Yəni orada. s.22.

³ E.Əzizov. Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası. Bakı, 1999, s.112-113.

miti olan «n» kimi tələffüz edilmiş, yazıda ڤ hərfi ilə verilmişdir: konoltaş – könültaş, donluk – donluq. Müəllif həmin səsin XIX əsrə qədər işlək mövqedə olduğunu da qeyd edir (Nəsimidə – sözlərinin, hüsnüjə, canıñ; Xətəidə – yengidə). ¹ Müqayisələr göstərir ki, velyar η səsi daha çox «Kitab» və Azərbaycan dilinin qərb şivələri baxımından səciyyəvidir. Daha doğrusu, «Kitab»dakı velyar η işlənmə yerindən asılı olmayaraq, qərb şivələrində eynilə mühafizə olunmaqdadır. Həmin oxşarlıqları aşağıdakı kimi sistemləşdirmək olar:

Söz ortasında velyar η . «Kitab»da velyar η səsi ilə işlənən bənzər (Açuq-açuq meydana bənzər səniñ alınçığı), qoñur (Qoñur atın vergil maña!), dəñiz (Qara-qara dəñizlərin gəməsi ağac!), yañlış (Yañlış xəbərdir, oğul), soñra (Andan soñra şərt eyləsün), toñuz (Qara toñuz ətindən yaxni yedirdiñ) və s. kimi sözlər qərb şivələrində eynilə işlənməkdədir. Onu da əlavə edək ki, həmin vahidlərin bəzisi qərb şivələrində qovuşuq nq ilə işlənir. Məsələn, donquz, soñra.

Söz sonunda velyar η . «Kitabi-Dədə Qorqud»da söz sonunda, daha dəqiq desək, söz kökündən sonra velyar η səsinin işlənməsi nisbətən az müşahidə edilir. Nümunə kimi tañ (Salqum-salqum tañ yelləri əsdigində), soñ (Axır-soñ ucu ölümlü dünya!), biñ (On iki biñ kafər qılıcdan keçdi.), yalıñ (Yalıñ görsə tonatdı) və s. vahidləri göstərmək olar. Həmin sözlər qərb ləhcəsində müəyyən fonetik dəyişmələrə uğrasa da, velyar η səsinə eyni ilə saxlamaqdadır. Məsələn, dañ (Dañ yeri ağaranda sən yaterdiñ), soñ (Soñ günnər isdəmer), miñ (Miñ kərrə demişəm), yalıñ (Yalıñ gözmə).

Yiyəlik hal şəkilçisi daxilində velyar η . Müasir ədəbi dilimizdə -n⁴ variantında işlənən yiyəlik hal şəkilçisi «Kitab»da və qərb şivələrində -n⁴ formasındadır. Məsələn,

¹ H.Mirzəzadə. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı, 1990, s.24.

«Kitab»da işlənmiş aslanın pəncəsi, Qalın Oğuzun üsti, səni oğlun, dəvənin burnu kimi III növ təyini söz birləşmələrinin I tərəfi -n⁴ yiyəlik hal şəkilçilidir. Həmin sözlər qərb şivələrində də -n⁴ şəkilçisi ilə işlənir. Məsələn, aslanın səni, oğlun, oğuzun.

Yönlük hal şəkilçisindən əvvəl velyar η səsinin işlənməsi. «Kitabi-Dədə Qorqud»da mən, sən və bu əvəzliliklərinin yönlük halda velyar η səsi ilə işlənməsinə rast gəlinir. Məsələn, maña (Böylə oğul maña gərəkmez), baña (Hay Dirsə xan, baña qəzəb etmə), saña (Saña bu yaradan, qorxma, oğlan, ölüm yoqdur), muña (mən muña bitəkəllüf yapışmayım). Qeyd etdiyimiz sözlər qərb ləhcəsində maña, saña, muña variantındadır.

Mənsubiyyət şəkilçisi daxilində velyar η. Hər iki mənbədə II şəxs təki və cəmini ifadə edən mənsubiyyət şəkilçilərinin tərkibində velyar η səsi vardır. «Kitab»dakı bəzi cümlələrə diqqət yetirək: Səni oğlun kür qopdı, ərcəl qopdı; Babanı ol qırq namərddən qurtarğıl; Ala gözlü oğlunuzu görüncə. Bu cümlələrdə işlənmiş baban, oğlun, oğlunuz sözlərindəki -n, -n, -nuz mənsubiyyət şəkilçiləri və onların variantları qərb şivələri baxımından səciyyəvidir. Mənsubiyyət şəkilçisi daxilində velyar η səsinin dialekt və şivələrimizdə mühafizəsindən bəhs edən E.Əzizovun qənaətləri maraqlıdır: «Mənsubiyyət kateqoriyası ikinci şəxs tək və cəminin velyar η ilə işlənən formaları qüvvətli şəkildə yalnız Azərbaycan dilinin qərb şivələrində saxlanmışdır».¹

Şəxs sonluqları daxilində velyar η. «Kitabi-Dədə Qorqud»da velyar η ilə işlənən şəxs sonluqlarına rast gəlinir. Məsələn, felin əmr şəkli II şəxs cəmdə velyar η səsi ilə -n, -n, -n, -n, -n, -n, -niz, -nuz formasında (öldürün-Gərək bəni öldürün...; gətürün – Mərə Beyrəgin yayı vardır gətürün; yegüniz-içüniz, tağıtmañuz – Siz yegüniz-içüniz söhbətinüz

¹ E.Əzizov. Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası. Bakı, 1999, s.184.

tağıtmañuz) işlənir. Velyar «η» səslə şəxs sonluğu qərb şivələrində eynilə işlənməkdədir: gəlin, deñ... Xəbərlilik şəkilçisində də mühafizə olunur: uşaxsañ, uşaxsınız...

Müasir ədəbi dilimiz üçün səciyyəvi hesab edilməyərək əlifbadan çıxarılmış «η» səsinin hərfi işarəsinin əhəmiyyəti A.Axundov tərəfindən xüsusi olaraq vurğulanır: «... bu səs 1930-1940-cı illərdə latın qrafikalı əlifbada aparılan dəyişiklər nəticəsində dilimizin əlifbasından çıxarılmasına baxmayaraq, bu gün də işlənməkdədir... Ədəbi tələffüzdə hətta «sənin ürəyinin» ifadəsi dilərxası «η» samiti olmadan tələffüz edildikdə ciddi məna dolaşığına (kitabın, atanı tipli sözlər də bu sıraya daxildir – Ə.T), tələffüz nöqsanına səbəb olur və faktik olaraq, «η» samiti olmadan işlənmir. Göstərilən, fonemin dilimizin fonetikasına kitablarında qeyd olunmaması şərq dialekt və şivələri qrupunun nümayəndələrinin danışıqında bir qayda olaraq, ədəbi tələffüz normasının pozulmasına səbəb olur: ürəyüvün, ürəyü:n və s.¹ 1991-ci ildə qəbul etdiyimiz latın qrafikalı Azərbaycan əlifbasında professor A.Axundovun yuxarıdakı təhlillərinin nəzərə alınmaması (η hərfinin bərpası) təəssüf doğurur.

«y» səsinin vəziyyəti. Cingilti «y» samiti Orxon-Yenisey abidələrində söz önündə üstün mövqedə görünür: yıl (il), yılan (ilan), yıldı (ilxı) ... Bu sistemdə «y» səsi yalnız ığac (ağac) sözünün əvvəlində işlənməyib. Həmin söz M.Kaşğarının «Divan»ında «yığac» şəklindədir. Digər sözlər isə əsasən eyni fonetik tərkibdədir, yəni yılan, yıldı, yılıq (ılıq), yıl, ılıq (ılıq) kimi sözlərə «Divan»da da rast gəlinir. «Kitabi-Dədə Qorqud»da eyni bir söz həm «y»l, həm də «y»sız işlənmişdir. Bu barədə Ə.Dəmirçizadə yazır: «Eyni cinsli sözlər bəzən türk dillərində olduğu kimi «y» ilə, bəzən oğuz dilində olduğu kimi «y»sız işlənmişdir; məs.: «yiyə» deyil, «iyə», «yəhər» deyil, «yəhər», «yığac» deyil, «ağac» işləndiyi kimi; eyni zamanda, bunlara müvazi olaraq, igit deyil,

¹ A.Axundov. Azərbaycan dilinin fonemlər sistemi. Bakı, 1973, s.256.

«yigit», «udan» deyil, «yudan», «ürək» deyil, «yürək», «uca» deyil, «yuca» işlənmişdir.¹ Bu xüsusiyyət digər abidələrimizdə də özünü göstərir: Nəsiminin dilində – yıldız, yuca, yürəkli, yüzərlik, incu, ilan; Kişvərinin dilində – yılan, yürək, yüz, incü; Füzulinin dilində yürək, ilan, üz, ulduz. Qeyd olunan sözlərdəki «y» müasir ədəbi dilimiz baxımından arxaik element hesab olunur. Həmin sözlərin sabitləşmiş yazılış şəkilləri isə belədir: ulduz, uca, ürək, üzərlik, inci, ilan, üz. Bu xüsusiyyət digər türk dillərində də özünü göstərir: «... söz önündə «y» samitinin düşməsi kimi innovasiya hadisəsi oğuz və qıpçaqların dilində daha qüvvətli olmuşdur. Müasir türk dilləri içərisində söz önündə qapalı saitdən əvvəl «y»-nin «sıfır səs»ə uyğun gəlməsi Azərbaycan dili üçün səciyyəvidir». ² Abidələrimizdə «y»lı və «y»süz şəklində işlənən sözlərdən bəzisi şivələrimizdə «y»lı formasını saxlamaqdadır. Məsələn, qərb şivələrindəki yürək 'li və yesir sözləri maraqlıdır. Bu cür sözlərin qərb şivələrində işlənməsini bəzən «y səsinin artımı» başlığı altında izah etmişlər. Məsələn, M.Şirəliyev yazır: «Qərb qrupu dialekt və şivələri üçün y səsinin artımı səciyyəvi xüsusiyyət təşkil etməsə də, lakin bəzi sözlərdə özünü göstərməkdədir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, burada y səsinin artımı açıq, dodaqlanmayan səslidən (a) əvvəl özünü göstərir: məs.: yaloy, yallatmaq (aldatmaq), yığvalım (iqbalım), yıldız, yürəkli, yesir». ³ Müəllifin «y» səstərtimi başlığı altında verdiyi sözlərdən yığvalım (iqbalım) sözü istisna olunmaqla qalanları ən azı X əsrə qədərki formasına uyğun işlənən vahidlərdir.

«Kitab»da işlənmiş oyruldu (Sarp qayalar oynanmadı, yer oyruldu) sözünün ikinci səsi olan «y» mətnin müasir

¹ Ə.Dəmirçizadə. «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarının dili. Bakı, 1959, s.31.

² E.Əzizov. Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası. Bakı, 1999, s.82-83.

³ Azərbaycan dilinin qərb qrupu dialekt və şivələri. Bakı, 1967, s.41.

şəklində «v» ilə ifadə edilmişdir (Sərt qayalar oynanmadı, yer ovuldu). Həmin söz qərb şivələrində «Kitab»dakı forma və semantikasına uyğun işlənməkdədir: «Görörsəngmi yer neje oyrulufdu. H.Araslı və M.Erginin « obrildi» şəklində oxuduğu yazılış formasına münasibət bildirən S.Əlizadə yazır: «...Drezdendəki yazı şəkli «oyruldu» kimi transkripsiya edilə bilər ki, bu da «oyuldu» mənasını ifadə edir». ¹ Deməli, qərb şivələrində «oyruldu» sözünün işlənməsini əsas götürsək, həmin yazılış formasının «oyruldu» kimi transkripsiya olunmasının düzgünlüyü bir daha təsdiqlənər.

«Y» samitinin müasir ədəbi dildən fərqli işlənmə məqamları da maraqlıdır. Belə ki, «Kitab»da saitlə bitən sözlər təsirlik halda yalnız «y» bitişdiricisi ilə (-y) işlənmişdir. Bu faktın düzgünlüyü Ə.Dəmirçizadə, H.Mirzəzadə, R.Rüstəmov, E.Əzizov və başqaları tərəfindən sübut olunmuşdur. Məsələn, Ə.Dəmirçizadə yazır: «saitlə bitən isimlərdə təsirlik hal şəkilçisi söz kökünə bugünkü ədəbi dilimizdə və canlı dilimizin bir çox şivəsində «-n» samiti ilə bitişdirildiyi halda, «Kitabi-Dədə Qorqud»da bəzi şivələrimizdə olduğu kimi, «y» ilə bitişdirilmişdir; məs.: qarğayı, yazuyı, borcluyı və s. Bugünkü Qazax, Borçalı şivələrində və Bakı ətrafındakı bəzi kənd (Güzdək, Qobı) danışığında belə vəziyyət indi də mövcuddur. Bunun izi təsirlik halda nə (nəyi) və su (suyu) sözlərində möhkəm bir qanun kimi ədəbi dilimizdə də saxlanılmaqdadır» ² R.Rüstəmov qərb şivələrindəki arpyı, dənəyi, buğduyu, üşşüyü kimi sözləri «Kitabi-Dədə Qorqud»dakı buğayı, birəyi, borcluyu, M.Füzulinin dilindəki dəryayı (... Əsayi-möcizi gör kim, iki bölmüş dəryayı), qaqauz dilindəki babayı, dereyi, kutuyu, ütüyü sözləri ilə müqayisə edərək yazır: «...qərb qrupu dialekt və şivələrində hə-

¹ S.Əlizadə. Nüsxə fərqləri və şərhlər. «Kitabi-Dədə Qorqud». Bakı, 1988, s.231.

² Ə.Dəmirçizadə. «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarının dili. Bakı, 1959, s.75-76.

min şəkilçilərin varlığı tarixilik nöqteyi-nəzərindən xüsusi əhəmiyyətə malikdir». ¹ -yı təsirlik hal şəkilçisinin yayılma arealları ilə bağlı E.Əzizovun fikirləri də maraqlıdır. Müəllif yazır «Azərbaycan dilində ismin təsirlik halında -yı şəkilçisi oğuz elementlərinin güclü olduğu şivələrdə qorunub saxlanmışdır. Bu xüsusiyyət dilimizin Qazax, Borçalı, Tovuz, Şəmkir, Daşkəsən, Gədəbəy, Xanlar, Goranboy şivələrində yayılmışdır: qapıyı, dəriyi, quzuyu, sürüyü». ²

Orxon-Yenisey abidələrində işlənən adığ (ayı), adırın (ayrılmaq), adaq (ayaq), yadaq (piyada) və s., eləcə də M.Kaşğarının «Divan»dakı adhak (ayaq), adhığ (ayıq), adhrıl (ayrılmaq), yadhağ (piyada, ayaq) kimi sözlərin tərkibindəki «d» cingiltili samiti Azərbaycan yazılı abidələrində «y» əvəzlənməsi ilə müşahidə olunur. Məsələn, «Kitab»da – ayaq, ayırmaq, yayaq (piyada, müasir ədəbi dilimizdə işlənmiş, qərb şivələrində isə «yə:x» formasındadır), yaxud Nəsimidə – ayaq, ayrılmaq, ayıq və s. Bu yazılış şəkilləri müasir ədəbi dilimizdə, demək olar ki, eynilədir. Burada bir cəhəti də qeyd edək ki, «Kitab»da «bir yerdə «adına» əvəzinə ayına, digər yerdə isə qayın əvəzinə «qadın» kimi işlənmişdir» ³ fikri «Kitab», həm də ümumən digər abidələrimiz üçün istisnadır. Deməli, d → y əvəzlənməsi, həm də «y» samitinin üstün mövqedə olması dilimizin bütün dövrləri üçün səciyyəvidir.

b>p. Bu samitlər fizioloji cəhətdən eyni xətdə birləşir, kipləşən qoşadodaq samitləridir, «p» kar, «b» isə cingiltilidir. «Kitab»da b>p əvəzlənməsi parmaq sözündə aydın şəkildə görünür. ⁴ Bu tip keçidin «Orxon-Yenisey» (alıp, bu-

¹ Azərbaycan dilinin qərb qrupu dialekt və şivələri. Bakı, 1967, s.77.

² E.Əzizov. Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası. Bakı, 1999, s.172.

³ Ə.Dəmirçizadə. «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarının dili. Bakı, 1959, s.31.

⁴ F.Zeynalov və S.Əlizadə. Tükənməz xəzinə. Kitabi-Dədə Qorqud. Bakı, 1983, s.24.

lup, kılıp) və «Kitab»ın dili (qapardı, pəs, parmaq, pişürsün) baxımından səciyyəvi olduğunu göstərən E.Əlibəyzadə «Kitab»da bəzən eyni sözün növbələşərək «p» və «b» səsi ilə işləndiyini qeyd edir (məsələn, barmaq//parmaq, bürə//pürə, qabırğalu//qapırğalı. ¹ «Kitab»da bəzən paralel, daha çox isə b>p əvəzlənməsi ilə işlənən sözlərə «az-çox dərəcədə bütün dialekt və şivələrimizdə rast gəlmək mümkündür. Lakin qərb, cənub və qismən şimal qrupu dialekt və şivələrində şərq qrupu dialekt və şivələrindən fərqli olaraq söz əvvəlində «p» səsinə verilir». ² Göründüyü kimi, b>p əvəzlənməsinin qərb və cənub ləhcələri baxımından səciyyəvi olması xüsusi vurğulanır.

«Kitab»da pəs (Ya pəs nedəlim?), parmaq (... parmaqların cürisün, hey, toğuz oğlu, toğuz...), pişürsün (Buñlu qoca ilə Yapağlu qocayı Dəpəgözə verün, aşın pişürsün) formasında olan sözlər qərb ləhcəsində pəs, parmax, pişirsin şəklinə işlənmişdir. Qərb ləhcəsində b>p əvəzlənməsinə pitir (bitir), pitki (bitki), piçir (biçir), piçin (biçin), pütün (bütün), piçiq//pişiq (mişar) və s. kimi sözlərdə də təsadüf edilir. Qeyd edək ki, b>p əvəzlənməsinə təkcə «Kitab» yox, digər abidələrdə də rast gəlinir və bu istiqamətdə bir sıra araşdırmalar aparılıb. Bir neçə nümunəyə diqqət yetirək: Nəsiminin dilində – pəs (bəs), pişürmişdi (bişirmişdi), pişər (bişər); «Şühədanamə»də – poş (boş), pütün (bütün); Füzulinin dilində – uğradup, olup, qılıp və s.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz «pişürsün» sözünün kök morfemini – «piş» felini A.Şerbak praforma kimi götürmüşdür. ³

«Kitab»da b>p səs keçidi ilə yanaşı, p>b keçidinə də təsadüf olunur. E.Əlibəyzadə Orxon-Yenisey abidələrində

¹ E.Əlibəyzadə. Kitabi-Dədə Qorqud. Bakı, 1999, s.239.

² M.Şirəliyev. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları. Bakı, 1962, s.179.

³ А.М.Щербак. Сравнительная фонетика тюркских языков. Л., 1970, с.195.

tabdım, «Kitab»da isə kübəli, balçığa, bozma, yabışdı kimi sözlərin p>b əvəzlənməsi ilə işləndiyini göstərir.¹ M.Şirəliyev qeyd edir ki, p səsinin b səsi ilə əvəzlənməsi hadisəsi alınma sözlərə aid olub, əsasən, Qazax dialektində özünü göstərir. Məsələn, bol, bilan, baldon//baldun, badron və s.² Bu məsələyə R.Rüstəmov fərqli mövqedən yanaşır: «p>b əvəzlənməsi nadir hallarda təsadüf edilən hadisələrdən biridir. P səsinin b səsi ilə əvəzlənməsinə Quba dialektində bir neçə sözün birinci və ikinci hecasında təsadüf edilmişdir. Məsələn, bişik, tabbaca, aşvaz».³ R.Rüstəmovun təqdim etdiyi bişik, tabbaca, aşbaz//aşvaz//aşvas sözləri təkcə Quba yox, şivələrimizin əksəriyyətində işlənməkdədir. Məsələn, qərb ləhcəsində: bişix'/pişix, tabbaca, aşvaz və s.

Göründüyü kimi, «Kitab»dakı p>b əvəzlənməsi şivələrimizdə tək-tək vahidlərdə mühafizə olunmuşdur (alınma sözlər istisna olunmaqla). Bu cür sözlərin qıpçaq qrupu türk dillərindən qazax dilində «b» ilə işlənməsini (balşık-palçıq, köbik-köpük, jibek-ipək) əsas götürsək, «Kitab»dakı bozma, kübəli, balçığa, yabışdı və s. kimi sözlərdə qıpçaq dilinin təsiri vardır – qənaətinə gəlmək mümkündür.

b>v əvəzlənməsi. Hər iki samit cingiltili olsa da, fərqli xüsusiyyətlərə malikdir. Daha dəqiqi, «b» kipləşən, qoşadodaq, «v» isə novlu, dodaq-diş samitidir. «Kitab»da «v» samiti ilə işlənən sözlərin «Orxon-Yenisey» abidələrində «b» ilə işlənməsi b>v əvəzlənməsindən bəhs etməyə əsas verir. «Bir sıra müasir v səsləli sözlər «Orxon-Yenisey»də «b» ilə, «Dədə Qorqud»da «v» ilə yazılır. Məsələn, bar – var, ab – av».⁴ «Kitab»da b>v əvəzlənməsi ilə işlənib, müasir

¹ E.Əlibəyzadə. Kitabi-Dədə Qorqud. Bakı, 1999, s.239.

² M.Şirəliyev Azərbaycan dialektologiyasının əsasları. Bakı, 1962, s.89.

³ R.Rüstəmov. Quba dialekti. Bakı, 1961, s.67.

⁴ E.Əlibəyzadə. Kitabi-Dədə Qorqud. Bakı, 1999, s.220.

ədəbi dilimiz baxımından arxaik hesab olunan vahidlərin bir qismi qərb ləhcəsində eynilə qalmaqdadır. Bu mənada «Kitab»dakı varmaq «Varıban peyğəmbəriñ yüzini görən) və qaravaş (Qaravaşa ton geyürsəñ, qadın olmaz) sözləri maraqlı doğurur. «Varmaq» sözü qərb ləhcəsində getmək sözü ilə paralel işlənir. Məsələn, varıf getdi. Bununla yanaşı, həmin sözün müstəqil şəkildə işlənməsinə də təsadüf edilir. Buna ən yaxşı nümunə kimi Akif Səmədin «varıb-varıb yara yetdim» misrasındakı «varıb-varıb» feli bağlamasını göstərə bilərik.

Drezden nüsxəsinin 3-cü səhifəsindəki «قر اوش» yazılış formasından aydın görünür ki, yönlük halda işlənmiş «qaravaş» mürəkkəb sözdür. Bu söz M.Kaşğarının lüğətində «قر ابا ش» kara baş şəklindədir. Deməli, M.Kaşğarının lüğətində 2-ci komponenti «b» ilə başlanan I növ təyini söz birləşməsi (qara baş) «Kitabi-Dədə Qorqud»da b>v əvəzlənməsilə, həm də mürəkkəb söz formasında işlənib. Qərb ləhcəsində də həmin forma və semantikaya uyğun işlənir: Qaravaşdıx mañamı qalıf? Onu da qeyd edək ki, müasir ədəbi dilimizdə «b» ilə işlənən sözlərin şivələrimizdə b>v fonetik əvəzlənməsilə işlənməsi daha çox qərb ləhcəsində müşahidə edilir. Məsələn, söz əvvəlində – bais//vayıs//vayız, bələd – vələt; söz ortasında – bibi-büvü, baba – bava, çoban – çovan; söz sonunda – qəssab-qəssəv, qabqay, dib-div və s. Bu sistemə müasir ədəbi dilimizdə işlənməyən etnoqrafik «toybavası» (toy məclisini idarə edən – Toy-bavası toy məclisinin sədrisi olardı) sözünü də aid etmək olar.

b>m əvəzlənməsi. Bu samitlərin hər ikisi cingiltilidir. Amma «m»nin burun sonoru olması onu «b» samitindən fərqləndirir. Orxon-Yenisey abidələri və «Kitabi-Dədə Qorqud»da mən şəxs əvəzliyi, həm də bən formasındadır. Mən//bən paralelliyinə digər abidələrimizdə də təsadüf edi-

lir. Məsələn, Həsənoğlunun dilində: mən – Mən ölsəm sən büti şəngül, sürahi, eyləmə qül-qül; bən – Bən ölicək yoluna kömün bəni. Bu fakt m//b paralelliyi ilə işlənmiş şəxs əvəzliyində «m» ilə başlanan formanın üstün olduğunu sübut edir.

«Kitab»da b>m əvəzlənməsi daha çox «bu» işarə əvəzliyində özünü göstərir. Belə ki, ismin hal şəkilçilərini qəbul etmiş «bu» əvəzliyi «Dastan»da munuq (Mərə qocalar munuq ölümü nədəndir?), munu (...ekindü vəqti münü maña çevirəsiz, yiyəm) şəklindədir. H.Mirzəzadə bu cür əvəzlənmənin yalnız şərq qrupu və Cənubi Azərbaycan şivələrində müşahidə edildiyini göstərir.¹ M.Şirəliyev, R.Rüstəmov, E.Əzizov və başqaları isə b>m əvəzlənməsinin şivələrimizin hamısında saxlanılmasını qeyd edirlər. M.Şirəliyev qərb ləhcəsində b>m əvəzlənməsinə təkcə «bu» işarə əvəzliyinin hallanmasında yox, həm də maqladı, xoruz maqı, mahanə<bəhanə və s. kimi vahidlərdə də təsadüf edildiyini göstərir.²

t>d. Bu samitlərdən «t» kar, «d» isə cingiltilidir. «T» öndə, (yaranma yerinə görə), «d» isə nisbətən arxada tələffüz olunan samit kimi təhlil edilir. Həmin səslərin yazılı abidələrimizdəki işlənmə vəziyyətini, daha doğrusu, paralel işlənmə, cingiltiləşmə kimi məsələləri aşağıdakı kimi ümumiləşdirmək olar:

«Kitabi-Dədə Qorqud»un Drezden nüsxəsində əlbətdə və büd sözlərinin yazılışı t>d fonetik əvəzlənməsini əks etdirir.³ Qeyd edək ki, bu tip əvəzlənmə müasir ədəbi dilimizin orfoepiyası baxımından normal hesab olunur. Məsələn, əlbəttə [əlbətdə], rəftar [rəfdar], usta [usda], hətta [hətda], polad balta [polat balta], kənd havası [kənt havası]

¹ H.Mirzəzadə. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı, 1990, s.19.

² Azərbaycan dilinin qərb qrupu dialekt və şivələri. Bakı, 1967, s.32.

³ F.Zeynalov, S.Əlizadə. Tükənməz xəzinə. «Kitabi-Dədə Qorqud». Bakı, 1988, s.24.

və s. «Kitab»dakı t>d əvəzlənməsi də tələffüzün təsiri, dəqiq desək, deyildiyi kimi yazıya alınma ilə bağlıdır. Ə.Dəmirçizadə isə bu cür yanaşmanın əleyhinə olmuşdur. Müəllif yazır: «...güman etmək olar ki, müəyyən tayfa dilinin üstünlüyü ilə əslində «t» ilə tələffüz olunan sözlər sonralar başqa tayfanın dil üstünlüyü nəticəsində «d» ilə tələffüz edilmişsə də, bu təbəddülat yazıya köçürülməmiş; buna görə də yazıda ənənəvi surətdə «ط» hərfi ilə yazılış mühafizə edilmişdir».¹ Lakin tələffüzün təsiri ilə yazıya alınma «Kitabi-Dədə Qorqud»un Drezden nüsxəsində onlarla sözdə müşahidə edilir. Məsələn, Drezden nüsxəsinin 266-cı səhifəsindəki «درلمیت» yazılış şəklini M.Ergin derlemiş,² F.Zeynalov və S.Əlizadə isə dərləmiş kimi oxumuşlar. Həmin yazılış formasını M.Ergin Türkiyə türkcəsinə uyğunlaşdıraraq transkripsiya etsə belə, yenə də hər iki oxunuş formasını düzgün hesab edirik. Çünki həmin yazılış şəklinin birinci hərfi «ت» və ya «ط» hərfləri yox, məhz «د» hərfidir. «Dərləmiş» sözünün kök morfemi olan «dər» isminin arxetipi «dər» yox, «tər»dir. «Kitabi-Dədə Qorqud»a qədərki mənbələrdə, konkret desək, Orxon-Yenisey abidələrində də «tər» şəklindədir. Məsələn, «Tığ at kudrukın tügüp tigrət yazıq Kodı yadrat tokuz kat uçurqüp, topı uluq ança tərıtüz-tir-boyu çapdır, doqquz qat bağla, böyük (başçımız) eləcə tərłəsin, -deyir».³ Deməli, «tər» sözü «Kitabi-Dədə Qorqud»da tələffüz olunduğu kimi, yəni t → d fonetik hadisəsi ilə yazıya alınmışdır. «Tər» sözü müasir ədəbi dilimizin orfoqrafiyası və hətta orfoepiyasında «Kitabi-Dədə Qorqud»dakı yox, Orxon-Yenisey abidələrindəki formasına uyğun işlənir. «Kitab»da

¹ Ə.Dəmirçizadə. «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarının dili. Bakı, 1959, s.47.

² M.Ergin. Dede Korkut Kitabı. Giriş-Metin-Faksimile. Ankara, 1958, s.231.

³ Ə.Rəcəbov, Y.Məmmədov. Orxon-Yenisey abidələri. Bakı, 1993, s.194, 199.

rast gəldiyimiz «dərləmiş» sözü (Bir məhbub, ala gözlü gənc yigit burçuq-burçuq dərləmiş uyur) qərb şivələrində eynilə mühafizə olunur. Yəni qərb şivələrində təkcə tərrəmiş yox, həm də dərrəmiş variantına təsadüf edilir. M.Şirəliyevin «t səsinin d səsi ilə əvəzlənməsi hadisəsi Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində az hallarda özünü göstərir. Bu hadisəyə bir neçə sözdə, əsasən, Qazax dialektində təsadüf edilmişdir. Dər>tər, dərriyif, düşdü»¹ fikirləri də dediklərimizi təsdiqləyir.

«Kitabi-Dədə Qorqud»da t//d paralelliyi ilə işlənən sözlərə də təsadüf edilir. Məsələn, qurt//qurd, polat//polad, tolu//dolu və s. Qeyd etdiyimiz sözlərdən qurt//qurd sözü bəzən eyni mətnin içərisində həm «ت» hərfi, həm də «d» hərfi ilə yazılmışdır. Bu, Drezden nüsxəsinin 46-cı səhifəsindəki «تورد» qurd və «تور تندن» qurtdan yazılış şəkillərində daha aydın görünür. «Orxon-Yenisey» abidələrində «kurt» formasında olan söz «Kitabi-Dədə Qorqud»da paralel (qurt//qurd) işlənmiş, ədəbi dilimizin sonrakı inkişaf dövrlərində isə yazıda «qurd» formasında sabitləşmişdir.

Məlumdur ki, «Kitabi-Dədə Qorqud»da «t» ilə başlayan sözlərin bir qrupu müasir ədəbi dilimizdə «d» ilə işlənir. Məsələn, taş-daş, tağ-dağ, ton-don, tutsaq-dustaq və s. Bu sözlərdən «tutsaq» qərb ləhcəsində metatezaya uğramasına baxmayaraq, qədim formasına uyğun «tustax» şəklində işlənməkdədir. M.Şirəliyev isə həmin sözü d>t əvəzlənməsi başlığı altında izah etmişdir.² Fikrimizcə, bu, diaxronikliyin inkarıdır. Ə.Dəmirçizadənin «dustaq» sözü barədə qeydləri də dediklərimizi arqumentləşdirir: «...vaxtilə Azərbaycan dilində, xüsusən yazılı mənbələrdə «dustaq» sözü «tutsaq» şəklində işlənmişdir ki, bunun «tutmaq» felindən düzəldiyini əsaslandırmaq üçün həmin mənada qərbi Gürcüstan ra-

¹ M.Şirəliyev. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları. Bakı, 1962, s.82.

² Azərbaycan dilinin qərb qrupu dialekt və şivələri. Bakı, 1967, s.32.

yonlarındakı Azərbaycan şivələrində «tutuq» sözünün işlənməsi bizə kömək edir».¹

d>t, t>d əvəzlənmələrinin yazılı abidələr və müasir Azərbaycan dili müstəvisində müqayisəsi aşağıdakıları qeyd etməyə imkan verir:

«Kitab»da «t» ilə başlayan sözlər müasir Azərbaycan ədəbi dilində «d» ilə işlənir: tamar (damar), tağ (dağ), tarı (darı).

«Kitab»da «d» ilə başlayan sözlər müasir Azərbaycan ədəbi dilində «t» ilə işlənir: dəpə (təpə), dərlə (tərlə), dilkü (tülkü)...;

«İbn-Mühənnə lüğəti»ndə d//t paralelliyi (demir//temir, dil//til, dört//tört...), həm də d>t əvəzlənməsinə rast gəlinir (tağ, tar, tokuz, tonuz...);

Nəsiminin dilində d//t paralelliyi (daş//taş, dağ//tağ, durmaq//turmaq...), «t» ilə başlanmanın intensivliyi (taş, tağ, toğru, toquz, tolu...), t>d cingiltişi (dutar, dökmək, dökülür) və s. diqqəti cəlb edir.

E.Əzizov bu cür vahidləri, həm də Füzulinin dilində t>d əvəzlənməsi ilə işlənən dut (tut), dutsaq kimi sözləri Azərbaycan dili şivələri ilə qarşılaşdırır və yeri gəldikcə onların müasir türk dillərindəki işlənmə vəziyyətlərini də qeyd edir: «Türk, türkmən, qaqauz, qumuq, Tuva və tofalar dillərində də söz əvvəlində cingilti «d» samitinə təsadüf olunur: dil, diş, dağ, daş (türk), dil, dağ, daş, dur (türkmən), dar, dəmir (qaqauz), damğa (qumuq), dağ, daş, diş, dolu (Tuva), dağ, daş, dil (tofalar)».²

q-x-h. Müasir Azərbaycan ədəbi dilində ilk səsi «h» olan bir sıra sözlərin XVIII əsrə qədər «q», q//x paralelliyi, yaxud «h» ilə işlənməsinə təsadüf olunur: «Kitab»da – qanı

¹ Ə.Dəmirçizadə. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi. I hissə, Bakı, 1979, s.41.

² E.Əzizov. Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası. Bakı, 199, s.117-119.

(Qanı dedigim bəg ərənlər?); qanda (Oğul çoban, qanda gedərsin?); qaçan (Qaçan sən məni alub kafər sərhəddinə çıxardıq, qılıc çalub baş kəsdiq?); Nəsiminin dilində – qamu//xamu (Qamu yerlərdə bulundum, qamu sözlərdə bulundum. Cismüm xamu can oldivü can uğradı halə); qaçan (Qaçan ki, sünbülü-zülfün niqabi ayə düşər); qanda//xanda (Yandırdı şövqin canimi, ey dərde dərman, qandasın. Xanda var isə mənivü surət); Xətəinin dilində – qandan//xəndan (Qandan sənə bu sitəmlə bidad. Xəndan sənə bu bələvü bidət); qamusu (Quşlar qamusu fəğanə düşdü); xansı (Xansı nərgis gözlərin tək məstü həm şəhla düşər). Yeri gəlmişkən, Xətəinin dilində «x» ilə başlanma, daha dəqiqi, q → x əvəzlənməsi üstün mövqedə görünür: xamu, xanı, xansı, xaçan, xaçaru//xaçari//xaçəri...

Yuxarıdakı nümunələr söz önündə «q», həmçinin q//x paralelliyini əks etdirir. Söz önündə «h» səsinin işlənməsinə ayrıca diqqət yetirək: hotaz («Kitab»), handandır (Kişvəri), hansı, handa (Xətəi), hamı//hamu, hamısı (Fədai), hansı, hamı (Qövsü Təbrizi). Müxtəlif mənbələrdən ardıcıl olaraq, daha doğrusu, tarixilik prinsipinə uyğun təqdim etdiyimiz nümunələr söz önündə «h»-nin sabitləşməsinin, yəni q-x-h keçidinin birdən-birə baş vermədiyini təsdiqləyir. Yeri gəlmişkən, söz önündə «h»-nin sabitləşməsi XVIII əsrdə, demək olar ki, başa çatır. Yəni bu hadisəyə sonrakı dövr abidələrimizdə çox az təsadüf olunur. Məsələn, Qasım bəy Zakirin şeirlərində: qanda (Hər qanda görə xətiri-xürrəm dili-məsrur).

Söz sonunda q-x-ğ paralelliyi. Bir sıra sözlər Orxon-Yenisey abidələri və M.Kaşğarının «Divan»ında «ğ» ilə, «Kitab»da isə «q», «x», «ğ» ilə verilib: Orxon-Yenisey abidələrində – uluğ, atlıq, arıq, yadağ...; «Divan»da – yaylağ, yılıq, yarlıq...; «Kitab»da – otax//otağ, yırtıxlu, şadlıq... Bu cür sözləri tarixilik baxımından araşdıran H.Mirzəzadə yazır: «Azərbaycan dilində sonu «q» ilə bitən sözlər kar

tələffüz edilir, adi «q» səmindən fərqlənir. Müəyyən tarixi inkişaf dövrü keçmiş ədəbi dilimizi əks etdirən yazıların dilindən aydın olur ki, sözlərin sonunda gələn q - ğ səsi çox zaman x - خ , az təsadüflərdə isə ğ - غ , səsi ilə verilmişdir. Yazıda da həmin səslərin şəkli saxlanılmışdır: oynaqlıq, azadlıq, qulluq, yeylax...».¹ «Kitabi-Dədə Qorqud» formalaşdığı dövrdə üç tələffüz formasının (k', x, ğ) real fonetik hadisə, yazılı dilin sonrakı dövrlərində isə k' (q) samitinin daha çox orfoqrafik mahiyyət daşımalarını konkret dil faktları ilə əsaslandırın E.Əzizov həmin səslərin şivələrimizdə işlənmə məqamlarını da dəqiqləşdirir: «Azərbaycan dilində söz sonunda yazılan «q» səsinin fonetik əsası yoxdur. Dilimizin əksər şivələrində söz sonunda dılarxası «ğ» səsinə (balıq, yarpaq, torpaq) cənub, qərb və şimal-qərb şivələrinin daxil olduğu ikinci qrupda isə dılarxası «x» səsinə (balıx, yarpax, torpax) üstünlük verilir».² Bu, yazılı abidələrimizdəki söz sonunda ğ//x paralelliyi ilə işlənmənin şivələrimizdə eynilə saxlanılmasını təsdiqləyir.

Orxon-Yenisey abidələri, «Kitab» və «Divan»dan təqdim etdiyimiz söz sonunda q-x-ğ paralelliyi sonrakı dövr abidələrimiz üçün də səciyyəvidir. q-x-ğ paralelliyinin söz ortası və söz sonundakı vəziyyətini Nəsimi və Füzulinin əsərlərinə istinadən nəzərdən keçirək: «q» söz ortası və söz sonunda – ayruq, ayıq, ayaq, artıq, baqar, taqdım (Nəsimi); ayırıq, yoq, aqça, saqla, çıqma (Füzuli); «x» söz ortası və söz sonunda – ayrux, uyxu, axşam (Nəsimi); yox, tox, yaxın, yuxarı (Füzuli); «ğ» söz sonunda – uçağ, ayruğ, buncuğ (muncuq), totağ, torpağ (Nəsimi), pəşimanlıq, müsəlmanlıq (Füzuli). Bu sözlərin bir qismi müasir ədəbi dilimizdə işlənmir (aqça-gümüş pul, uçaq-cənnət...), bir qismi fonetik dəyişmələrlə (ayruq//ayrux//ayruğ – ayrı, totağ-dodaq, tor-

¹ H.Mirzəzadə. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı, 1999, s.21.

² E.Əzizov. Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası. Bakı, 1999, s.97.

pağ-torpaq, uyxu-yuxu, yoq-yox...), bir qismi isə eynilə (sözlərin yazılışı nəzərdə tutulur) işlənir: artıq, yox, yaxın... Burada Ə.Dəmirçizadənin bir fikrini xatırlatmaq yerinə düşür: «Çoxhecalı sözlərin sonunda yazılan «q» samiti də Azərbaycan ədəbi tələffüz normalarına uyğun olaraq «x» halında tələffüz olunur və ancaq saitle başlayan şəkilçi bitişdirildiyi zaman «x» səsi cingiltili qarşılığı olan «ğ» samiti ilə əvəz edilir».¹ Bu mənada dərslərimizdə verilən q → ğ əvəzlənməsi məhz x → ğ əvəzlənməsi müstəvisində izah oluna bilər.

Söz önündə «h». Müasir ədəbi dilimizdə işlənən hörmək, hürük, hürmək, hönkürmək kimi sözlərin ilk səsi (h) yazılı abidələrimizdə, demək olar ki, müşahidə olunmur. Bu hadisəni «Kitab» və Azərbaycan dilinin qərb şivələri müstəvisində təhlil edək: «Kitab»da – «ökür-ökür» (Kömləgi gericək bəglər ökür-ökür ağşaldılar...) və «örmə» (Toquz qara gözlü, örmə saçlı) şəklində işlənmiş sözlər qərb ləhcəsində eynilə (Ökür-ökür ağlerdi; Örmə saçdı qız kimiñdi) mühafizə olunur.

V.Canqıdze M.Kaşğarının lüğətinə və digər qədim türk mənbələrinə əsaslanaraq göstərir ki, Dmanisi (Başkeçid) şivəsindəki örməx' (hürmək), ürüməx' (hürmək), ıçqırmaq (hıçqırmaq) sözlərinin əvvəlində «h» samitinin işlənməməsi fonetik arxaizmlərdir.² Bu mənada «Kitabi-Dədə Qorqud» və qərb ləhcəsindəki «ökür-ökür» və «örmə» sözlərinin qədim variant kimi götürülərək şərh edilməsi şübhə doğurmur. Maraqlıdır ki, M.Şirəliyev ön sıra dodaq səslilərindən əvvəl «h» səsinin olmamasını bir sıra qədim və müasir türk dilləri və dialektlərində də işləndiyini göstərir. Amma, nədənsə, qərb şivələrindəki örümçəx', örüx', örər, ürməx',

¹ Ə.Dəmirçizadə. Müasir Azərbaycan dili. Bakı, 1972, s.94.

² В.Джангидзе. Дманисский говор Казахского диалекта Азербай - джанского языка. Баку, 1965, с.65.

ülükdü, ürüşdü kimi sözləri «h» səsdşümü başlığı altında şərh edir.¹ Bu, diaxronikliyin inkarıdır.

Söz önündə «ğ». Məlumdur ki, türk dillərində, o cümlədən Azərbaycan dilində «ğ» səsi ilə başlayan sözlər yoxdur. «ğ» ilə başlayan ğərib, ğərğ, ğəm, ğəflət kimi sözlərə yazılı abidələrimizdə təsadüf edilir ki, bunların da hamısı ərəb mənşəlidir. Qarşılaşdırmalar göstərir ki, ilk səsi «ğ» olan sözlər yazılı abidələrimizdə əslinə uyğun («ğ» ilə) işlənsə də, müasir ədəbi dilimizdə «q» ilə sabitləşib. Qeyd edək ki, bu tipli vahidlər klassik ədəbiyyatımızda tez-tez təkrarlanır. Bu mənada Nəsiminin «Divan»ında ilk səsi «ğ» olan sözlərə diqqət yetirək: «Divan»da «ğ» ilə başlayan 41 sözə rast gəlinir. Bunların bir hissəsi arxaikləşib: ğəbğəb (buxaq), ğəsəq (toran, alaqaranlıq), ğəmmaz (göz vuran; sevgilinin gözləri), ğəyur (çalışqan), bir hissəsinin isə ilk səsi «q» ilə deyildiyi üçün müasir ədəbi dilimizdə «q» ilə sabitləşib (1930-cu ildən sonra): ğida – qıda, ğərb – qərb, ğələt – qələt, ğarət – qarət, ğönçə – qönçə...

Söz daxilində arxaik r-z. Bu hadisənin «Kitab»da (gözükmək//görükmək, yuxunu yozmaq//yuxunu yormaq), Füzulinin dilində (görükür//gözükür, durğurma//durğuzma) işləndiyi, eləcə də Quba şivəsində mühafizə olunduğu göstərilir: gəlməz//gəlmər, görməz//görmər.² Yazılı abidələrdə «r» səsinin düşməsinə də rast gəlinir: sala (r)mi – Ol oda sala (r) mi cani kimsə... (Xətai);... sürtəllə (r) – Sürtəllə (r) məni məzari yarə (Füzuli).³

g>y əvəzlənməsi. Müasir ədəbi dilimizdə «y» ilə başlayan «yenə» sözü «Kitab»da «genə» formasındadır (Dədə Qorqud genə soylamış). Həmin söz şivələrimizin, demək olar ki, hamısında «g» ilə başlayır. «Kitab»dakı «genə» şəkli

¹ Azərbaycan dilinin qərb qrupu dialekt və şivələri. Bakı, 1967, s.4.

² E.Əzizov. Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası. Bakı, 199, s.81.

³ H.Mirzəzadə. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı, 1990, s.25.

qərb ləhcəsində «gənə» formasındadır (Gənə gejë gəlmişdi). Nəsiminin dilində isə müasir ədəbi dilimizdəki kimidir: yenə (şol şəmi gör ki, narinə pərvanəyəm yenə).

«Kitab»da «g» ilə yazılan sözlərin bir qismi müasir ədəbi dilimizdə «k» ilə yazılır, qərb ləhcəsində isə «x'» ilə ifadə edilir. Məsələn, «Kitab»dakı «yeləg» sözü müasir ədəbi dilimizdə yelək (lələk), qərb ləhcəsində isə yelək (lələx') şəklindədir. Qrammatik şəkildə bərabər işlənmiş «yeləg» sözü Drezden nüsxəsinin 207-ci səhifəsində «يل كودن» yazılış formasındadır. Vatikan nüsxəsinin 89-cu səhifəsindəki yazılışda isə bəzi fərqlər nəzərə çarpır. Maraqlıdır ki, bu yazılış formaları M.Erginin nəşrində «yelegindən», F.Zeynalov və S.Əlizadənin nəşrində isə «yeləgümdən» kimi transkripsiya edilib. Göründüyü kimi, oxunuşlarda əsas fərq «yelegin»//«yeləgüm» sözündəki mənsubiyyət şəkildəsində, konkret desək, həmin sözün I şəxs (-m), yoxsa II şəxs (-n) mənsubiyyət şəkildəsi ilə işlənməsindədir. Drezden nüsxəsindəki yazılış şəklində «د» hərfindən əvvəl «ن», yoxsa «م» hərfinin yazıldığı görünür. Ancaq Vatikan nüsxəsində «د» hərfindən əvvəl «ن» hərfinin işlənməsi müşahidə olunur. Digər tərəfdən, «yeləgümdən» lələyindən, «yeləgümdən» isə lələyimdən mənasını verir. Şübhəsiz ki, «yeləgümdən» düzgündür. Çünki söhbət oxun hansı əlamətə malik olmasından gedir. «Qayın talı yeləgümdən (yeləgindən – Ə.T.) sum altunlu oxum mənim» cümləsindən də görünür ki, yelək (oxun baş tərəfinin enli hissəsi) şəxsə yox, oxa aiddir, ox isə yeləyi ilə birlikdə qəhrəmana məxsusdur. Deməli, yuxarıda təqdim etdiyimiz yazılış şəkli «yeləgümdən» yox, «yeləgümdən» kimi oxunmalıdır.

c>ş əvəzlənməsi. «Kitab»da «başaran» sözü müşahidə edilir (Qılağusuz yol başaran Qazan ər idim). Həmin söz müasir ədəbi dilimizdə bacaran şəklindədir. Bacar felinin

başar şəklinə keçməsi Azərbaycan dilindəki səslər keçidində tamamilə uyğundur, - deyən Q.Bağirov yazır: «Azərbaycan dilində olan bacar felinin öz tarixi inkişafında nə vaxt, hansı etnik qrupun dilindən bu dilə keçdiyini demək çətinidir. Bundan əlavə, türk dili abidələrində, xüsusilə Azərbaycan klassik ədəbiyyatında Nəsimidən başlayaraq XX əsrə qədər olan yazılarda bacar felinə olduqca az rast gəlinir. Məsələn, nə Nəsiminin «Divan»ında, nə Xətəinin «Dəhnamə»sində və nə də Füzulinin külliyyatının I və II cildlərində «bacar» felinə rast gəlmədik». ¹ Deməli, ədəbi dilimizdə XX əsrə qədər bacar yox, başar şəklində işlənmə üstün olub. Maraqlıdır ki, şivələrimizin əksəriyyətində məhz «başarmaq» şəklində işlənir. H.Mirzəzadə cingiltili samitdən əvvəl işlənən «ç»-nin «ş» kimi deyildiyini əsaslandırarkən canlı danışq dilindəki saşdar, köşdü sözlərini, eləcə də əlyazmalarda müşahidə etdiyi işkinən, işdün, aşdılar və qaşmanam sözlərini nümunə kimi göstərir ki, bu da dediklərimizə sübutdur. ²

Müasir ədəbi dilimizdə c<ş əvəzlənməsi ilə işlənən dost, yoldaş, köməkçi anlamlı etnoqrafik sağdış sözü qərb ləhcəsində həm «sağdış», həm də «Orxon-Yenisey» və «Kitabi-Dədə Qorqud» abidələrindəki formasına uyğun işlənir. Məsələn, «Orxon-Yenisey»də – sağdıç (Otuz oğlana sağdıçları piçin(a) altı igirmi(a) – Otuz oğlan sağdıçları meymun ilinin on yeddisində); «Kitabi-Dədə Qorqud»da – sağdıç (Eki qardaş bir-birinə sağdıç oldılar, gərdəklərinə çapub düşdilər); qərb ləhcəsində - sağdıç (Sağdıç olmax çətinidi). Bir cəhəti də qeyd edək ki, sağdış sözünün antonimi olan etnoqrafik soldış sözü qərb ləhcəsində müxtəlif variantlarda (soldış//solduş//solduc) işlənməkdədir.

¹ Q.Bağirov. Azərbaycan dilində fellərin leksik-semantik inkişafı. Bakı, 1971. s.71, 72.

² H.Mirzəzadə. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı, 1990, s.25.

Deməli, qərb ləhcəsində «sağdıç» «ç» ilə, «solduc» isə «c» ilə bitir. «Solduc» sözündəki «c» səsi ilə «Kitab»dakı «sağdıç» sözünün son səsi (c) eyni xətdə birləşir. M.Şirəliyev bu cür vahidlərə fərqli mövqedən yanaşmışdır: «ş» səsinin «ç» səsi ilə əvəzlənməsi (affikatlama) hadisəsinə qərb qrupu dialekt və şivələrində bir neçə sözdə təsadüf edilmişdir. Sağdıç «sağdış», solduc (Alakol kəndi), «soldış», qaranquç (Sadaxlı)». ¹ Qeyd edək ki, müəllifin tezi yalnız qaranquç (qaranquş) sözündə özünü doğruldur. Çünki həmin sözün son hissəsi qədim abidələrdə məhz «kuş» şəklindədir. Sağdıç və solduc sözlərini ş>ç keçidi başlığı altında izah etmək isə düzgün deyil. Əslində, müasir dilimizdəki sağdış və soldış sözlərinin sonunda işlənmiş «ş» səsi ç→c→ş səs keçidinin nəticəsidir. M.Şirəliyevin tezisində əsaslanaraq, belə çıxır ki, qədim dövrdə sağdıç, soldıç şəklində işlənən sözlər müasir ədəbi dildə sağdış, soldış formasına düşdükdən sonra dialekt və şivələrdə ş→ç, ç→c fonetik əvəzlənməsinə məruz qalıb. Bu isə dialektoloji nəzəriyyələrə tamamilə ziddir. Ə.Dəmirçizadənin dediyi kimi, «ayrı-ayrı sözlərin əslini, quruluşunu, etimolojisini aydınlaşdırmaq işində də şivələr bu və ya digər vəziyyətdə əsaslı material verə bilər».²

ç>c. Müasir ədəbi dilimizdə «n» samit artımı və ç>c əvəzlənməsi ilə işlənən «qılınc» sözü Orxon-Yenisey abidələrində «kılıç» (Okta könmiş kılıç özikə-Ota konmuş(?) qılınc özünə), «Kitabi-Dədə Qorqud»da «qılıc» (...çigninə qılıc endirdi) şəklindədir. Həmin söz qərb ləhcəsində daha çox «qılıç», bəzən isə «qılış» kimi işlənir. Qılıç//qılış sözü qərb ləhcəsində, həm də kətanın bir hissəsi mənasındadır. Bu da «qılıç» sözünü «q» ilə başlanma baxımından «Kitabi-Dədə Qorqud»a, «ç» ilə qurtarma baxımından isə Orxon-Yenisey abidələrinə yaxınlaşdırır. V.Canqıdze müasir ədəbi dilimizdəki «qılınc» sözünün ç>ş əvəzlənməsi və «n»

¹ Azərbaycan dilinin qərb qrupu dialekt və şivələri. Bakı, 1967, s.40.

² Ə.Dəmirçizadə. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi. I hissə, Bakı, 1979, s.41.

samit düşümü ilə Dmanisi (Başkeçid – Ə.T) şivəsində «qılıç» kimi işləndiyini göstərir.¹ Bu tip vahidlər M.Şirəliyevin əsərlərində də həmin üsulla təhlil edilmişdir.² Faktlar isə həmin sözün qədim formasına uyğun işləndiyini təsdiqləyir.

Drezden nüsxəsinin 267-ci səhifəsindəki «قیاجنك» yazılış şəkli M.Erginin nəşrində «kılıcınuy» F.Zeynalov və S.Əlizadənin nəşrində isə «qılıncınuy» (Qılıncının belçəğine yabışdı kim, bunu çırpa, gördü kim, əlində qopuz var) şəklində verilmişdir. Bu fakta istinad etsək, «Kitabi-Dədə Qorqud»da qılıc//qılınc paralelliyindən bəhs etməliyik. Ancaq «Kitab»ın, demək olar ki, hər bir boyunda «qılıc» şəklində işlənmə, İ.Nəsiminin şeirlərindəki «qılıc» sözü (Həqdən əzəli qılıc belündə; Gəhi qüdrət qılıcını çaladır), ümumiyyətlə, klassik ədəbiyyatımızda daha çox «qılıc» kimi işlənmə «Kitabi-Dədə Qorqud»da qılıc//qılınc paralelliyinin olmadığını göstərir. «Qılıc» sözü ilə bağlı yuxarıda təqdim etdiyimiz yazılış şəklinə diqqət yetirək. Həmin yazılış şəklində cəmi bir «ن» hərfi var. Bu hərf isə «ج» hərfindən əvvəl yox, sonra yazılmışdır. Deməli, həmin yazılış forması qılıncınuy şəklində deyil, qılıcınuy şəklində oxunmalıdır. Onu da qeyd edək ki, «qılıc» sözü ilə bağlı təqdim etdiyimiz yazılış şəklinə oxşar formalar «Kitabın» F.Zeynalov və S.Əlizadə tərəfindən hazırlanmış «Tənqidi mətn» hissəsinin, demək olar ki, hər bir səhifəsində «qılıc» kimi transkripsiya edilmişdir.

ç>c, c>ç əvəzlənməsi ilə bağlı H.Mirzəzadə N.Nərimanovun tərtib etdiyi vəsaitə (Bakı, 1900) istinad edərək kəndçi sözünün «kəndci» şəklində yazıldığını, eyni zamanda Cənubi Azərbaycanla bağlı mətnlərdə aç (acı), ağaç

¹ В.Джангидзе. Дманисский говор Казахского диалекта азербайджанского языка. Баку, 1965, с.38, 48.

² Azərbaycan dilinin qərb qrupu dialekt və şivələri. Bakı, 1967, s.47.

(ağac), balaça (balaca) yazılış şəkillərinin üstünlük təşkil etdiyini göstərir.¹

Təqdim etdiyimiz izahlar geniş olmasa da, hər halda samitlərin inkişaf tarixi ilə bağlı müəyyən təəssürat yarada bilər.

Ahəng qanunu

M.Kaşğarının «Divanı»nda türk dillərindəki ahəng qanununun bir sıra səciyyəvi cəhətlərindən bəhs olunub (əvvəlki səhifələrə bax). Azərbaycan dilindəki ahəng qanunu isə ilk dəfə olaraq Bəkir Çobanzadənin «Türk qrameri» (1930) kitabında geniş və sistemli şəkildə işıqlandırılıb. Dəqiq desək, B.Çobanzadə dodaq və damaq səslərinin uyuşması, damaq arxası və damaq önü saitlərin uyuşması, damaq arxası və damaq önü samitlərin uyuşmasını izah etməklə bəbabər, «sinharmonizm» və «ahəng» terminlərinin işlənməsinə də bir aydınlıq gətirir. Bu müstəvidə «səslər uyuşması» termininin daha dəqiq olduğunu əsaslandırır. Ə.Dəmirçizadə də sinharmonizm (saitlər ahəngi) terminini qəbul etmir. Amma o, B.Çobanzadənin münasib bildiyi «səslər uyuşması» deyil, ahəng qanunu termininə üstünlük verir. Müqayisələr göstərir ki, Ə.Dəmirçizadə «ahəng qanunu» terminini normal hesab etsə də, ahəng sözündən sonra mötərizə içərisində «uyuşma» sözünü də qeyd edir: saitlər ahəngi (uyuşması), saitlərlə samitlərin ahəngi (uyuşması), samitlər ahəngi (uyuşması). Hətta bəzən B.Çobanzadə kimi «səslər uyuşması» terminindən istifadə edir: «...türk dillərində başlanğıcdan, hətta söz köklərində səslərin uyuşması – həmcinsləşməsi hadisəsi təkcə saitlərdə deyil, samitlərin də çoxunda, eləcə də sait və samitlərin

¹ H.Mirzəzadə. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı, 1990, s.26.

münasibətində müəyyən şəkildə təzahür etmişdir...».¹ Bu qeydlər də B.Çobanzadənin işlətdiyi «səslər uyuşması» termininin düzgün olduğunu təsdiqləyir (biz ənənəyə uyğun olaraq ahəng qanunu terminindən istifadə edirik).

Saitləri, həm də samitləri əhatə edən ahəng qanununda ilk səs həlledici hesab olunur, yəni birinci hecadakı qalın və ya incə sait sonrakı hecalarda məxrəc (artikulyasiya) baxımından uyğun səslərin işlənməsini tələb edir. Bu da saitlərin bir-birini izləməsi, uyuşmasıdır: yağı (ya-ğ), üzüm (üzüm)... Samitlərin ahəngi sözün tərkibində ilk kar samitdən sonra kar, yaxud ilk cingilti samitdən sonra cingilti samitin işlənməsilə yaranır: suç (s, ç – kar samit), yengə (y, n, g, - cingilti samit). Saitlərlə samitlərin ahəngi isə arxasıra samitləri ilə (ğ, x, q, k') arxasıra saitlərinin (a, ı, o, u), eləcə də ön sıra samitləri (g, k, x') ilə ön sıra saitlərinin (ə, i, e, ö, ü) bir-birini izləməsi, uyuşması nəticəsində reallaşır: xan («x» arxasıra samit, «a» arxasıra sait), gökçək («g» ön sıra samit, «ö» ön sıra sait). Təqdim etdiyimiz nümunələrdə ahəng qanununun möhkəmliyi birbaşa görünür. Bu qanunun əhəmiyyətini xüsusi olaraq vurğulayan B.Çobanzadə yazır: «Uyuşma qanunu olmasa, iltisqi dillərin sözlərini tələffüz etmək çox güc olurdu. Uyuşma qanunu sayəsində heç türkcə bilməyən bir adam türkcə bir sözün harada başlayıb, harada bitdiyini təyin edə bilər».² H.Mirzəzadə isə ahəng qanununun möhkəmliyini, həm də şəkilçilərin yazılışı və oxunuşu müstəvisində nəzərdən keçirir: «Azərbaycan yazısının yeni əlifbaya keçməsilə əlaqədar olaraq dörd şəkildə yazılan -çi, -cı, -çü, -çu; -li, -lı, -lü, -lu; -lıq, -lik, -luq söz düzəldən şəkilçilər kimi bütün başqa şəkilçilər də ərəb əlifbası ilə əsasən iki və ya üç şəkildə -çi -li, -lu لو -lik, -lıq, -luq لوق ، ليق ، ليكر şəkildə yazılırdı. Şübhəsiz, im-

¹ Ə.Dəmirçizadə. Müasir Azərbaycan dili. Bakı, 1972, s.127-132.

² B.Çobanzadə. Türk qrameri. Bakı, 1930, s.42.

lanın bu vəziyyəti sözlərin deyilişini əksər hallarda poza bilməmişdir. Çünki sözlər əsasən bu qanuna tabe edilərək, birinci hecadan saitə uyğunlaşmaq nəticəsində sonrakı hecaların da oxunmasını asanlaşdırmışdır».¹ Bütün bunlar isə o deməkdir ki, ahəng qanunu ilə dilimizin ahəngdarlığı, musiqililiyi reallaşır, həm də ərəb qrafikasında olan mətnlərimizin nisbətən asan transkripsiya olunması məhz bu qanuna söykənilməklə həyata keçirilir (ərəb qrafikalı Azərbaycan əlifbasında bir hərfin bir neçə səsi ifadə etməsi və onun yaratdığı çətinliklərdən bəhs etmişik).

Saitlərin ahəngini yazılı abidələrin dili üzrə nəzərdən keçirək. **Qalın saitlərin ahəngi:** kılınçladı – qılıncladı – sü təgisində yitinc erik kılıncladı=çayın şahilində yeddinci döyüşçünü qılıncladı (Orxon-Yenisey abidələri); yapdırmışdı – Bir quru çayın üzərinə bir köprü yapdırmışdı («Kitab»); uçurğan – uçuran – bu ər ol kuşığ uçurğan=bu adam çox quş uçurur (M.Kaşğari. «Divan»); yazıldı – Əzəldə canım içində yazıldı surəti məni (Həsənoğlu); tozun – Ol yüz ki, tozun silməyə, yüz demə ana (Qazi Bürhanəddin); çağırma – Bülbülü – aşıq kibi çağırma, gülzar istəmə (Nəsimi), axdığı – Axdığı üçün düşər ayağə (Füzuli); dağlara – Axırı dağlara düşdüm, Laləzarım səndən ötrü (Qövsi Təbrizi)...

İncə saitlərin ahəngi: sülədim – qoşun çəkdim – Şantun yazıka təgi sülədim=Şantun çölünədək qoşun çəkdim (Orxon-Yenisey abidələri); kölgəlicə – Kölgəlicə qaba abacı kəsilməsin («Kitab»); kölünq – gölməçə (M.Kaşğari. «Divan»); içdigim – Başımdan getmədi hərgüz sənünlən içdigim badə (Həsənoğlu); bülbülü – Gülşənə gəl, nigara, bülbülü gör (Q.Bürhanəddin); içində – Gəl bu şəhr içində istə yaruni (Nəsimi); istərəm – Yandı canım hicr ilə vəslirüxi-yar istərəm (Füzuli); gecəsi – Hicran gecəsi gəldi yənə başımə, ey vay (Qövsi Təbrizi)...

¹ H.Mirzəzadə. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı, 1990, s.27.

Bədii mətnlərdə qalın və ya incə saitlərin assonansı ilə yaradılan poetiklikdən də bəhs etmək lazım gəlir. Qeyd edək ki, ədəbiyyatımızda bu cür parçalar istənilən qədərdir. Məsələn, ulu kitabımız «Dədə Qorqud»a müraciət edək: qalın saitlərin assonansı – Urduğun ulatmayan ulu tənri!; incə saitlərin assonansı – Əlli bin ər yağı gördümisə əl vermədim. Hətta «Kitab»da saitlərlə samitlərin ahənginin bir cümlə daxilində təzahürünə də rast gəlinir: «Gəldi geyəsini geydi [evinə getdi]» cümləsinin poetik səslənməsi dilönü məxrəcli ə, i, e saitlərinin assonansı ilə dilönü məxrəcli «g samitinin alliterasiyasının (gəl, gey, gey, get) qovuşuq şəklində olması ilə bağlıdır. Yaxud «Götürdügin gögə yetürən görklü tənri!» müraciətində incə saitlərin hamısı iştirak edib, amma ahəngdarlığın yaranmasında dilönü (incə), dodaqlanan saitlərin rolu daha qabarıq görünür. Belə ki, 13 saيتدən 6-sı dilönü (incə), dodaqlanmayan, 7-si isə dilönü (incə), dodaqlanandır. Həmin müraciətdə «g» cingilti samitinin beş dəfə təkrarlanmasını və görklü sözündəki «k» samitinin yaranma yerinə görə «g»-ya yaxın olduğunu nəzərə alsaq, belə bir paralellik yaranır: g//g//g//g//g-k. Bu isə «g» samitinin iştirakı ilə yaradılmış ahəng tarazlığıdır. Deməli, dilönü məxrəcli, həmcins səslərin (ə, e, ö, i, ü; g, k) eyni mətn daxilində iştirakı ilə poetiklik xeyli qüvvətləndirilib. Bəzən isə «Kitab»da assonans yox, qalın və incə saitli sözlərin növbələşərək işlənməsi müşahidə olunur: Hay nə oturarsan, itüni ulatmıyan, çətügişi molatmıyan! Fikrimizcə, bu, subyektin (obrazın) daxili aləminin, hiss və həyəcanlarının qabardılması ilə bağlıdır. Çünki ardıcıl olaraq dəyişən tonla ifadə edilmiş cümlə diqqəti daha tez cəlb edir. Təqdim olunmuş cümlədə də məhz obrazın həyəcanlı anları qabardılıb.

Yazılı abidələrin dilində qalın və incə saitlərin ahəngi ilə yanaşı, labiallaşma (dodaqlanma əlamətinin yaranması) və delabiallaşma (dodaqlanma əlamətinin sıradan çıxması) hadisəsi də müşahidə olunur. **Labiallaşma:** dinlü – Ta kim,

sası dinlü kafəriñ döşəginə varmıyasan; qarşu – Qarşu yatan qara tağıñı aşmağa gəlmişəm («Kitab»); artuq – And içərim səndən artuq sevməyim (Həsənoğlu); başumuza – Başumuza bunu qaxamı əcəb (Q.Bürhanəddin); dodağun – Dodağun qəndinə şəkər dedilər (Nəsimi); qanlı – Axdı yənə qanlı yaş gözümdən (Xətai). Labiallaşma hadisəsinin şivələrimizdə müəyyən qədər mühafizə olduğu göstərilir. (Təbriz şivəsində dimdik əvəzinə, «dümdüx'» işlənir).

Delabiallaşma: oğlu – Ekin ara kisi oğlu kılınmış=İkisi arasında insan oğlu yaranmış (Orxon-Yenisey abidələri); boyı – Boyı uzun Burla xatun yesir getdi («Kitab»); okındı – Bitik okındı=Kitab oxundu (M.Kaşğari. «Divan»); könlümi – Apardı könlümi bir xoş qəmeryüz, canfəza dilbər (Həsənoğlu); bulmuşam – Çün totağun kövsərindən bulmuşam abi-həyat (Nəsimi)...

Labiallaşma və delabiallaşma hadisəsindən bəhs edən H.Mirzəzadə yazır: «... orta əsrlərin imlasında damaq ahənginin pozulduğuna, dodaq ahənginin isə sabit olduğuna daha çox təsadüf edilir. Bəzən də ahəng pozulur, dodaq səsləri üstün olur. Bu xüsusiyyət daha çox özünü sözlərin sonunda, xəbər şəkillərində və s. göstərir: bildürür, arturur, saldun... dodaq səslərinin üstün yer tutması, bizcə, danışiq dilindən gələn bir xüsusiyyət kimi qeyd edilə bilər». ¹ Deməli, müəllif labiallaşmanın yaranmasını yalnız danışiq dili ilə əlaqələndirir. E.Əzizov isə problemə tarixi-linqvistik prizmadan yanaşaraq daha dəqiq nəticələr söyləyir: «Azərbaycan ədəbi dil materiallarında söz sonunda özünü göstərən labiallaşma və delabiallaşma hadisələri bir tərəfdən qədim türk yazı ənənələrinə əsaslanırsa, digər tərəfdən də canlı danışiq dilinə – Təbriz və Şirvan şivələrinin xüsusiyyətlərinə söykənir. Söz sonunda labiallaşma və delabiallaşma hadisələrinin türk dillərinin tarixində və müasir vəziyyətində müşahidə olunması dodaq ahənginin təbiətindən gələn bir xüsusiyyətdir. Azərbaycan yazılı abidələrinin ya-

¹ H.Mirzəzadə. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı, 1990, s.28.

randığı və üzü köçürüldüyü areallarda (Təbriz, Şirvan) do-daqlanma əlamətinin yaranması və itməsi meyllərinin güclü olması bu fonetik xüsusiyyətin Azərbaycan ədəbi dili tarixində davamlı olmasına, normaya çevrilməsinə səbəb olmuşdur». ¹

Ahəng qanunu ilə bağlı digər məsələləri isə aşağıdakı kimi ümumiləşdirmək olar:

Bir sıra alınma sözlər ahəng qanununun təsiri ilə mənbə dilindəki fonetik tərkibini dəyişmiş, daha doğrusu, dilimizin fonetik sistemə uyğunlaşmış vəziyyətdədir: adəm – adam, səlam – salam, cəhan – cahan, fəidə – fayda, qaidə – qayda...;

Yazılı abidələrimizdə rast gəlinən qalınlaşma hadisəsi şivələrimizdə mühafizə olunur. «Kitab»da – evarmax, binmax; Təbriz şivəsində – gedax, içax, bilmax...;

«Kitab»da incələşmə ilə işlənən «bir az» vahidi (... birəz dəxi iləri varalım) qərb şivələrində eynilə mühafizə olunur: Birəz özünü öymə!

Bəzi alınma sözlərin şivələrimizdə qalınlaşma və incələşmə ilə işlənməsinə təsadüf olunur: biçərə – beçərə, şahid – şa:t (qərb şivələri). Bu cür sözlər şivə səviyyəsində işlənsə də, dilimizin zənginliyini təsdiqləyən detallar kimi çıxış edir.

¹ E.Əzizov. Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası. Bakı, 1999, s. 162-163.

Fonetik hadisələr

Yazılı abidələrin dilində bir neçə fonetik hadisə müşahidə olunur: cingiltiəşmə, uyuşma (assimilyasiya), səs fərqləşməsi (dissimilyasiya), səsartırma (proteza, epenteza), səsdüşümü (eliziya), səslərin yerdəyişməsi (metateza).

Cingiltiəşmə. Bu hadisə dilimizdəki t, k, q (x) kar samitlərinin d, g (y), ğ cingilti samitləri ilə əvəzlənməsini əhatə edir. Qeyd olunan kar samitlər iki sait arasına düşdükdə cingiltiəşir, yəni t → d, k → g (y), q (x) –ğ əvəzlənməsi baş verir. Cingiltiəşmə uyuşma hadisəsinin, saitlərlə samitlərin ahəngi qanununun bir tipi kimi «cingiltiəşmə qanunu» başlığı altında öyrənilir. Məlumdur ki, müasir ədəbi dilimizdəki get+ir=gedir, torpaq+ın=torpağın, çörək+in=çörəyin kimi əvəzlənmələr yazıda sabitləşib və bütün parametrlərinə görə normal hesab edilir. Yazılı abidələrimizdəki cingiltiəşmə isə hadisə səviyyəsindədir. Cingiltiəşmənin qədimliyinə işarə edən H.Mirzəzadə yazır: «...dilimizin əvvəlki dövrünü əks etdirən materiallarda bu prosesin varlığını görürük. Məhz buna görə də demək olar ki, mənşə etibarilə bu proses çox qədimdir. Bu prosesin orijinallığı orasındadır ki, ancaq əsl Azərbaycan sözləri bu qanuna tabedir, alınma sözlər isə bu qanuna tabe olmur».¹ Düzdür, t-d, k-g (y), q(x)-ğ əvəzlənmələrinin tarixi qədimdir və daha çox türk mənşəli sözlər üçün səciyyəvidir. Amma qəti olaraq hökm vermək olmaz ki, alınma sözlər bu qanuna tabe olmur. Burada istisnalar da nəzərə alınmalıdır. Məsələn, ərəb mənşəli mələk, məlik kimi sözlərə saitlə başlayan şəkilçi artırıqda k → y əvəzlənməsi baş verir: mələk+in=mələyin, məlik+ə=məliyə. Bu, həmin sözlərin dilimi-

¹ H.Mirzəzadə. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı, 1990, s.29.

zin fonetik sisteminə uyğunlaşması ilə bağlıdır. Yaxud fars mənşəli çırağ (çıraq) sözünə saitlə başlayan şəkilçi artırıldıqda «q» səsi «ğ» səsinə keçir (çıraq+ın=çırağın). Bir cəhəti də qeyd edək ki, «Kitab»da şəbçırağı (Eki şəbçırağa bənzər səniş gözcigəziş), Füzulinin dilində çırağı (Söndü gülü lələnin çırağı, Sərsər yeli zülmət etdi bağı) şəklində işlənmə müşahidə olunur. Bu isə iki cür düşünülə bilər: 1. şəbçıraq+ı=şəbçırağı, çıraq+ı=çırağı formasındadır, yəni q → ğ əvəzlənməsi baş verib; 2. sonu «ğ» ilə yazılan çırağ ح ر ا غ sözünə saitlə başlayan şəkilçi qoşulub: çırağ+ı – çırağı. Nəsiminin «Divanı»ndakı «çırağ» yazılış şəkli (چ ر ا غ) ikinci fikrin, müasir dilimizdəki çıraq+ı=çırağı əvəzlənməsi isə birinci fikrin düzgün olduğunu göstərir.

Yazılı abidələrimizdə rast gəlinən cingiltiəşmə hadisəsinin ümumi mənzərəsi aşağıdakı kimidir:

t → d əvəzlənməsi: yigit+im=yigidim. Bəg yigidim, bu otağ Baybican bəg qızı Banıçığındır; get+əli=gedəli. Beyrək gedəli Bam-bam dəpə başına çıqdınmı, qız?! («Kitab»); ayıt+ar=ayıdar. Könül ayıdar bana ki, gəl gülü gör (Q.Bürhanəddin); et+ən=edən. Şahin övladına iqrar edənlər (Nəsimi); et+ir=edir. Nəyçün özünə ziyan edirsən? Yaxşı adımı yaman edirsən? (Füzuli)... Əlavə edək ki, M.Kaşğarının «Divanı»nda işlənən «et» sözündə bu hadisə müşahidə olunmur (et+ər=etər).

k → g əvəzlənməsi: Banıçək+i=Banıçəgi, Beyrək+i=Beyrəgi, diləmək+ə=diləməgə. Aydan arı, gündən görklü qız qardaşın Banıçəgi Bamsı Beyrəgə diləməgə gəlmişəm! («Kitab»); yürək+im=yürəgim. Şimdi gözümdən su axar, yürəgümün qanı qanı? (Q.Bürhanəddin); görmək+ə=görməgə. Hüsnü cəmalun görməgə hürü mələk insan budur (Nəsimi); görmək+i=görməgi. Vərgə görməginə qıldı irsal (Məsihi)... Bu cür əvəzlənmə XX əsrin əvvəllərinə kimi davam edib: «... Sovet hakimiyyəti illərindən sonra, yəni yeni əlifbanın qəbulundan sonra yazıda «g» səsi

daha incə bir xüsusiyyət kəsb etmiş olduğundan yazıdan tərki olub, yerini «y» səsinə vermişdir». ¹ Burada B. Xəlilovun araşdırmalara istinadən söylədiyi bir fikrini xatırlatmaq yerinə düşür: «Azərbaycan dilində (müasir Azərbaycan dili nəzərdə tutulur – Ə.T) çiçək, çörək, inək və s. tipli sözlərin sonundakı «k» samiti «y» samitinin qarşılığıdır. Onu əlifbamızda ifadə etmək üçün elə bir qrafik işarə yoxdur. Odur ki, həmin səsi ifadə etmək üçün x' işarəsindən istifadə olunur. Deməli, bu işarə əslində «k» deyil, «y» samitinin qarşılığıdır. Ona görə də sonu «k» samiti ilə yazılan çiçək, çörək, inək və s. tipli sözlərdə «k» hərfi ilə yazılan «x'» səsi «y» səsinə keçir: çörək-çörə-yin, çiçək-çiçə-yin...» ² Deməli, k (x') → y yazılı abidələrindəki k → g əvəzlənməsinin davamı, daha doğrusu, yeni formada təzahürüdür.

q → ğ əvəzlənməsi: yañaq+ın=yañağın. Güz alması ki-bi al yañağın yırtıldığını, qız; barmaq+ın=barmağın. Yigit barmağın ısırıldı («Kitab»); totaq+un=totağın. Şirin totağın baxdum idi baxtumdur (Q.Bürhanəddin); ayaq+un=ayağın. Ayağın tozu, ey ruhi-rəvanbəxş (Nəsimi); tənhalıq+ı=tənhalığı. Anıb tənhalığı qəbr içrə nifrət qılma ölməkdən (Füzuli); budaq+ın=budağın. Bülbüli-biçarənin bağı budağın yandırır (Qövsi Təbrizi)... Qarşılaşdırmalar göstərir ki, q (x) samitinin cingiltiəşməsi, yəni «ğ» samitinə keçməsi müasir ədəbi dilimizdə sabitləşib (əvvəlki səhifələrə bax).

Uyuşma (assimilyasiya). Sözü tərkibində səslərin həmcinsləşməsi, uyğunlaşması uyuşma hadisəsi adlanır. Söz daxilindəki yaxın və yanaşı səslərdən birinin digərinə təsir edərək onu öz məxrəcəinə və ya yaxın məxrəcli bir səsə çevirməsi uyuşma hadisəsinin ən səciyyəvi cəhəti hesab olu-

¹ H.Mirzəzadə. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı, 1990, s.29.

² B.Xəlilov. Müasir Azərbaycan dili. Bakı, 2007, s.154.

nur. Müasir dilimizdə yanaşı işlənən nl, rl, zl, st kimi səs birləşmələri nn (anlamaq – annamaq), ll (çıxarlar – çıxallar), zd (qızlar – qızdar), ss (yastı – yassı) şəklində tələffüz edilir. Ə.Dəmirçizadə bu cür vahidləri tam və natamam uyuşma, eləcə də irəli və geri uyuşma müstəvisində təhlil edib. ¹ Müasir dilimizdə intensivliyi ilə fərqlənən uyuşma hadisəsinə yazılı abidələrimizdə çox az rast gəlinir. Məsələn, Oğuznamədə – issi (isti). İssi-sovuq bizim içündür; Füzulinin dilində – edəllər (edərlər). Cümlə məni intixab edəllər...; Qasım bəy Zakirin dilində – gəlləm (gələrim). Yar demişdi: gələrim bayrama gəlləm. Ömür başa yetdi il arasında... Yazılı mənbələrdəki issi, edəllər və gəlləm sözləri hal-hazırda daha çox danışq dili səviyyəsində işlənir. Maraqlıdır ki, bu cür vahidlər yazılı abidələrimizdə işlənənə qədər də məhz danışq dili səviyyəsində məhsuldar olub: «... bu xüsusiyyətin ümumxalq dilinə xas olduğu məlum olur. Əsərlərində danışq dili xüsusiyyətlərini saxlayan yazıçıların dilində bu cəhəti aydın surətdə görmək olur:... yazmanam (Xətai), edəllər (Füzuli)». ² Bu mənada uyuşma hadisəsinə yalnız diaxronik yox, həm də sinxronik prizmadan yanaşılmalıdır.

Səsfərqləşməsi (dissimilyasiya). Sözü tərkibində bir səsin başqa bir məxrəcdə olan səsə çevrilməsi, yəni eynicinsli səsin tam müxtəlifcinsli səsə çevrilməsi səsfərqləşməsi (dissimilyasiya) hadisəsi kimi öyrənilir. Müasir dilimizdə anbar, sünbül, tramvay, zərər və s. kimi sözlərin səsfərqləşməsilə işlənməsinə təsadüf olunur (ambar, sünbül, tramvay, zərə). Burada tarixən qararmaq, sararmaq formasında işlənən sözlərin səsfərqləşməsi hadisəsi nəticəsində qaralmaq, saralmaq şəklinə düşməsindən ayrıca bəhs etmək lazım gəlir. Çünki bəzən ilkin forma kimi qararmaq, sarar-

¹ Ə.Dəmirçizadə. Müasir Azərbaycan dili. Bakı, 1972, s.123-124.

² H.Mirzəzadə. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı, 1990, s.30.

maq yox, qaralmaq (qara olmaq), saralmaq (sarı olmaq) götürülür. İlk formanı dəqiqləşdirmək üçün mənbələrə müraciət edək: «Kitab»da – qararmaq. Mərə çoban! Qar-nıq acıqmamışkən, gözün qararmamış ikən bu ağacı qoparı gör!; sararmaq. Gördi bənzi sararmış, dilbəndi boğazına keçmiş; Nəsiminin dilində – qarartmaq. Sevdasinə bel bağ-lamış, həm göz qarartmış bəndinə; sararmaq. Qan oldu la-lənin cigəri dərdi-tağ ilə, Sarardı, sayru oldu çəmənlər çü kəhrüba. Deməli, ilk forması kimi məhz qararmaq və sararmaq götürülməlidir. «Kitab»da «alalmaq» felinə də rast gəlinir: Qazan bəg alaldı (Qazan bəy qızardı). Bu cümlə-dəki alalmaq feli müasir ədəbi dilimizdə işlənmir. Amma forma baxımından qaralmaq, saralmaq felləri ilə bir sırada durur: qarardı→qaraldı, sarardı→saraldı, alardı→alaldı. Bu mənada arxaik «alalmaq» felinin ilk forması kimi «alarmaq» götürülə bilər.

Səsartımı (proteza və epenteza). Bu hadisə tərkibində iki sait və iki samit yanaşı işlənən alınma sözlərdə daha çox müşahidə edilir. Bu tip vahidlərdə tələffüzü asanlaşdırmaq üçün yanaşı işlənən iki saitin arasına samit, yanaşı işlənən iki samitin əvvəlinə sait, eləcə də yanaşı işlənən samitin ortasına sait artırılır: şair – şayir; stəkan – istəkan; klub – kulub...

Dilimizdə proteza və epenteza, protetik səs (sözün əvvəlinə artırılan səs: razı – irazı) və epentetik səs (sözün tərkibinə əlavə edilən səs: şəhr – şəhər), eyni zamanda samitartımı və saitartımı terminlərindən istifadə olunur.

Samitartımı. Müasir ədəbi dilimizdə n, y, s bitişdirici samitləri yazıda sabitləşdiyi üçün hadisə yox, orfoqrafik qanun halında istifadə olunan samitlərartımı qanunu hesab edilir (buna, Şəkiyə, babası). Dilimizdə n, y, s bitişdirici samitlərinin işlənmə tarixi qədimdir. Bunlardan «y» bitişdiricisi barədə bəhs etmişik («Kitab»da mağarayı, qocayı...). Yazılı abidələrimizdə «n» və «s» bitişdiriciləri də

üstün mövqedə görünür: «n» bitişdiricisi – qaftanını. Qızın qaftanını geydi («Kitab»). Bülbülünü - Gül ol ola, bülbülünü gözləyə (Q.Bürhanəddin); gövhəni, xəbəni. Çün bağban aldı ol gövhəni, Vardı ki, nədir ala xəbəni (Xətai)...; «s» bitişdiricisi – qarşusunda. Oğlı Uruz qarşusunda yay söykənib turardı («Kitab»); xətası. Nə yaşurmək gərək andin, xətası var isə öldür (Kışvəri); atasını. Nomid dönüb şikəstəvü xar, qıldılar atasını xəbərdar (Füzuli)...

Saitartımı. Canlı danışmaq dilində «r» səsi ilə başlanan alınma sözlərin əvvəlinə «i» (bəzən də «ı») saiti artırılır: Rza-İrza//İrzə//Irza, razı – irazı//ırazı, rəng – irəng. H.Mirzəzadə bu tip vahidlərdən bəhs edərkən mətn daxilində iki nümunə göstərir: İrəhm elə məni salma avarə (RƏF, N3298); Nə gözəl yaranıb qalu bələdan, İrəngin artıqdır güldən, laladan (Aşıq Ələsgər).¹

«Kitab»da bəzi sözlərin saitartımı ilə işlənməsinə rast gəlinir. Məsələn, «...həm sizə ısmarlamış, «mənim qanım alsun» demiş» cümləsindəki «ısmarlamaq» felinə diqqət yetirək: Məndə tapşırmaq, sifariş etmək mənasındadır. Müasir dilimizdə «ısmarlamaq» şəklində, yəni fonetik dəyişmə ilə işlənsə də, «Kitab»dakı mənasındadır (tapşırmaq, sifariş etmək). Bir cəhəti də qeyd edək ki, müasir dilimizdə tapşırıq, sifariş anamlı «ısmarış» ismi işlənir. Bəkir Çobanzadə həmin sözün əvvəlində işlənən «i» saitinə sifariş sözünə artırıldığını göstərir: ısmarış – sipariş-sparış (sifariş).² Fars mənşəli sifariş sözü də tapşırmaq, tapşırıq vermə, tapşırılmış iş anamlıdır. Deməli, ısmarış və sifariş sözləri təkcə forma yox, həm də semantika baxımından eyni xətdə birləşir. Bu isə sifariş sözünün fonetik dəyişikliyə uğrayaraq «ısmarış» şəklinə düşdüyünü, - deyən B.Çobanzadənin haqlı olduğunu sübut edir. Nəticə olaraq qeyd edək ki,

¹ H.Mirzəzadə. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı, 1990, s.30.

² B.Çobanzadə. Türk qrameri. Bakı, 1930, s.37.

ismarlamaq//ismarlamaq, ismarış sözlərində «i» protetik səs olsa da, yazıda sabitləşib. Əlavə edək ki, ismarış və ismarlamaq sözləri «ıs» (göndərmək, yollamaq) morfemi müstəvisində də təhlil olunmuşdur. Konkret desək, B.Xəlilov «ıs»la bağlı bir sıra tədqiqatlara, xüsusən də V.V.Radlova istinad edərək türk mənşəli «i» sinkretik kökünün ismarış və ismarlamaq sözlərində asemantikləşdiyini göstərir: i→smarış (i-s-mar-ış), i→smarlamaq (i-s-mar-lamaq), i→tmək (i-t-mək), -i→çmək (i-ç-mək), i→y (i-y), i→z (i-z).¹

«Kitab»da iki samit arasına «ı» və «u» saitlərinin artırılmasına təsadüf edilir. Məsələn, Trabzon toponimi Tırabuzan şəklində yazılıb: Məgər xanım, Tırabuzan təkuru bəglər bəgi olan xan Qazana bir şahin göndərmişdi. Bu cür saitartımı qərb şivələri baxımından da səciyyəvidir: traktor – tıraxdor, Trabzon – Tırabzon.

S.Əlizadə «Kitab»dakı «canvər» sözünün işlənmə məqamlarından bəhs edir: «H.Araslının nəşrində «canəvər», M.Erginin nəşrində «canavar» formasındadır. Drezden nüsxəsindəki yazılışa görə, bu sözü mənbə dilə uyğun olaraq «canvər» kimi oxumaq doğrudur. Çünki farsca məhz «canvər» - canlı, heyvan sözlərinin sinonimidir». ² Fars mənşəli canvər sözü qərb şivələrində mənbə dildəki formasına uyğun işlənir: canvar//canbar. Müasir ədəbi dilimizdə isə «a» saitartımı və ə>a əvəzlənməsilə «canavar» şəklində işlənir. Deməli, fars mənşəli «canvər» «Kitab»da eynilə, yəni «canvər» formasında yazılıb. Qərb şivələrində ilkin formasına yaxın, müasir ədəbi dilimizdə isə saitartımı və səsəvəzlənməsilə işlənir. Bu cəhət ərəb mənşəli «fıkr» (fikir) sözündə də müşahidə olunur. Belə ki, həmin söz «Kitab»da «fıkr» şəklində verilib: Qazan fıkr eylədi. Fikir sözü qərb şivələrində

¹ B.Xəlilov. Fellərin ilkin kökləri. Bakı, 1998, s.89.

² S.Əlizadə. Nüsxə fərqləri və şərhlər. «Kitabi-Dədə Qorqud». Bakı, 1988, s.242.

də ilkin formasına uyğun işlənir (A bala, fikr eləmə). Müasir ədəbi dilimizdə isə «fikir» şəklində, yəni saitartımı ilə sabitləşib. Bu tip sözlər, daha doğrusu, alınma sözlərdə rast gəlinən epenteza hadisəsi barədə H.Mirzəzadə yazır: «Ərəb istilasından sonra Azərbaycan dilinə keçən bir qrup sözlərdə bu xüsusiyyətə rast gəlmək olur; məs.: şəhr, qəhr, zəhr, təhr kimi sözlərin tərkibində iki səs – hr həmişə yanaşı işlənir. Bu Azərbaycan dili üçün səciyyəvi deyildir. Məhz buna görə də «h» səsi «r» səs arasında (yanaşı işlənən hr samitlərinin arasına – Ə.T) epentetik «ə» səsi artırılır. Yəni şəhər, zəhər, qəhər, təhər kimi işlənir». ¹ Qeyd edək ki, bu cür sözlər yazılı abidələrdə mənbə dildəki formasına uyğun işlənilib. Nəsiminin «Divanı»nda işlənən şəhr (Gəl bu şəhr içində istə yarüni), qəhr (Fürqətün qəhri bəni yıxdıvü incitdi əzim) və zəhr (Bir məkəs təbinə baq, bal nədən, zəhr nədən) sözləri də dediklərimizi təsdiqləyir.

Səsdüşümü (eliziya). Tələffüz prosesində sözün tərkibindəki danışiq səslərinin düşməsi səsdüşümü (eliziya) hadisəsi adlanır. Müasir dilimizdə səsdüşümü hadisəsi iki istiqamətdə öyrənilir: yazıda sabitləşən səsdüşümü (alın – onun alını; sınıf+i=sınıfı; xətt+lər=xətlər...), yazıda sabitləşməyən səsdüşümü (istot – istiot, əlaçiq – əliaçiq; dostluq – dostluq...).

Yazılı abidələrdə sonu q (ğ) ilə bitən bir sıra sözlər müasir dilimizdə eynilə deyil, səsdüşümü hadisəsinə uğramış şəkildə işlənir: katığ – qatı, möhkəm... tokuz oğuz bəgləri, bodunu, bu sabımın edgüti esid, katığdı tınlə=...dokuz oğuz bəyləri, xalqı, bu sözüümü yaxşıca eşit, möhkəmca dinlə; kapığ – qapı... Təmir kapığka təgi süləyü birmis=Dəmir qapıya təki qoşun çəkmiş... (Orxon-Yenisey abidələri); qoruq//qoraq-qora. Əkşi olur qoruq kibi (Oğuznamə); ayruq//ayruş/ayruğ – ayrı, başqa, özgə. Həq-

¹ H.Mirzəzadə. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı, 1990, s.31.

qi bilənə ayrux zənnü güman gərəkməz (Nəsimi)... Sonu q (ğ) ilə bitən ikihecalı katığ, kapığ, qoraq, ayruq sözlərinin ikinci hecası örtülü-qapalı heca tipindədir. Həmin hecanın sonunda gələn q (ğ) səsinin düşməsi onu örtülü-açıq heca tipinə çevirib. Deməli, örtülü-qapalı hecadan örtülü-açıq hecaya keçid olub. Bu isə təkcə Azərbaycan dili yox, bütün türk dilləri baxımından səciyyəvidir.

Üçün qoşmasının tərkibindəki ilk saitin düşməsinə təsadüf edilir: Neçün səxtsən, xanım yigit? («Kitab»); Divə uymuşsən, anınçün tabei-əfsanəsən (Nəsimi); Zinhar qılır ki, tanrıçun yar, Ya rəhm edə mən fəqirə ol yar (Xətai); Kim mənimlən bisəbəb neçün yamandur sevdüğün (Kişvəri)...

Ol əvəzliyi müasir ədəbi dilimizdə «o» şəklində sabitləşib («l» səsdüşümü ilə): Ol qızıq üç canvər qalıqlığı – qaftanlığı vardı («Kitab»); Oxa dikdilər ol düşmən başın, Son ucı noldı gör anın işin («Dastani-Əhməd hərami»); Qaşında gör ki, nə eynülyəqin gizlidürür, Güman ilə qılır ol kim, gözü bu yayə düşər (Nəsimi); Ol pəri kim bulmuş ansız mən cəhan avərəsi (Kişvəri); Ol pərivəş kim, məlahət mülkünün sultanıdır, hökm onun hökmüdürür, fərman onun fərmanıdır (Füzuli)...

Nə olmaq, nə etmək kimi sözlərdə ilk komponentin saitin düşməsi bir sıra abidələrin dili üçün səciyyəvidir: nolur – nə olur. Qırq yigit bir bəg oğlilə bir qızdan ötri ölmək nolur; nedirsən – nə edirsən. Bunda laf urub nedirsən? («Kitab»); nola – nə ola. Siz nola olur isənüz (Q.Bürhanəddin)...

Söz daxilində «y» səsinin düşməsi bir sıra abidələrdə aydın şəkildə görünür: qodı – qoydu. Mağaranıq qapusın alub, bir ayağın qapunuq bir yanına, birin dəxi bir yanına qodı («Kitab»); qomaz – qoymaz. Qomaz canımı bu gövdə kim ol canuma qavuşam (Q.Bürhanəddin)... Bu tip vahidlərdəki «y» səsinin düşməsinə bəzən həmin abidələrin özünə istinadən dəqiqləşdirmək mümkün olur. Məsələn,

«Kitab»da «qodı» ilə bərabər, «qoydı» yazılış şəklində də rast gəlinir: Gətürüb ol qorıya qoydı.

Müasir ədəbi dilimizdəki il, ılıq, ilan, ilxı, üz kimi sözlərin vaxtilə yıl, yılıq, yılan, yılxı, yüz şəklində işlənməsindən, eləcə də həmin sözlərin ilk səsi olan «y»-nin düşməsindən bəhs etmişik (əvvəlki səhifələrə bax).

Tarixən «kim» formasında işlənən tabelilik bağlayıcısı müasir ədəbi dilimizdə «ki» şəklində sabitləşib, yəni örtülü-qapalı heca tipində olan «kim» morfeminin sonundakı «m» səsinin düşməsi nəticəsində örtülü-açıq heca tipində olan «ki» bağlayıcısı formalaşmış. «Kim» tabelilik bağlayıcısı qərb şivələrində ilkin formasına yaxın, konkret desək, «kin» şəklində işlənir (bağlayıcı bölməsində geniş şəkildə bəhs olunur). Yazılı abidələrimizdə «kim» bağlayıcısı intensivliyi ilə seçilir: Sügülgü Dəpəgözün gözüne eylə basdı kim, Dəpəgözün gözi həlak oldu («Kitab»); Ol gül budağı kim, anın var iki gönçəsi (Nəsimi); Yoldaş oldur kim, qara günlərdə yoldan çıxmasın (Saib Təbrizi)... Burada onu da qeyd edək ki, «kim» tabelilik bağlayıcısı yazılı abidələrimizdə həm də «ki» formasında işlənib: Xanım, məqsudum oldur ki, ərə varan qız qalqa oynaya, mən qopuz çalam («Kitab»); Özümnü yetirdim onda naçar, Ol bağa ki, bəzm edərdi dildar (Xətai)... Bu cür fatklar müasir ədəbi dilimizdəki «ki» bağlayıcısının birdən-birə sabitləşmədiyini sübut edir.

Yazılı abidələrin dilində «ilən» -lan, -lən şəklində işlənən qoşma müasir ədəbi dilimizdə ilə, -la, -lə şəklində sabitləşib. Bu da ilkin formanın səsdüşümü nəticəsində fonetik dəyişikliyə uğradığını təsdiqləyir (ilən -ilə-la, -lə). Abidələrimizdə «ilən» şəklində işlənən qoşma ilə bağlı iki nümunəni təqdim etməklə kifayətlənirik (qoşma bölməsində geniş şəkildə bəhs olunur): Qazan bəg burada yurdun xəbərləmiş, görəlmiş, xanım, nə xəbərləmiş... («Kitab»); Kuhikən künd eyləmiş min tişəni bir dağılən, Mən qoparıb atmışam min dağı bir dırnağilən (Füzuli).

Müasir dilimizdəki apar, qardaş və bildir sözlərində bir neçə səsin düşdüyü onların ilkin formalarına istinadən dəqiqləşdirilib: alıp-var=apar, qarındaş=qardaş, birildir=bildir.¹

«Kitab»da «r» səsdüşümünü nəticəsində quşaq (qurşaq) və quşandı (qurşandı) şəklində işlənən sözlərə rast gəlinir: ...qurqurma quşaq – qurama qurşaq; Qara qılıcın quşandı – Böyük qılıncına qurşandı. Quşaq və quşandı sözlərinin kök morfemi qədim türk abidələrində «kur» şəklindədir. «Kur» isə qədim türk dilində kəmə, qurşaq; şərəf, ləyaqət; növbə, ardicıllıq mənasında işlənib. Bu, «Kitab»dakı «qurşaq» sözündə «r» səsinin düşdüyünü təsdiqləyir. Həmin söz qərb şivələrində ilkin forma və mənasına uyğun, daha dəqiqi, «quşax» şəklində işlənir.

«Kitab»da heca düşümünü nəticəsində formaca dəyişən sözlərə də təsadüf olunur: gətdilər – gətirdilər. Oğlanı ata bindirdilər, alubanı ordasına gətdilər. B.Çobanzadə söz ortasında «l» səsinin düşməsindən bəhs edir və nümunə kimi olturmaq, gəltirmək – gətirmək sözlərini göstərir.² Deməli, «gəltirmək» sözü «Kitab»da «l» səsi və «ir» hecasını itirmiş vəziyyətdə işlənib. Müasir ədəbi dilimizdə isə «l» səsinin düşməsi nəticəsində «gətirmək» şəklində sabitləşib. Bir cəhəti də qeyd edək ki, «Kitab»dakı «gətdilər» sözü şivələrimizin, demək olar ki, hamısı üçün səciyyəvidir.

Səslərin yerdəyişməsi (metateza). Bu hadisə müasir ədəbi dilimiz yox, loru danışmaq, xüsusən də şivələrimiz baxımından səciyyəvi hesab olunur: ağrı-argı (ğr-rğ), süfrə-sürfə (fr-rf), məşhur-məşşur (şh-hş)...

Metateza hadisəsinə tarixi-linqvistik baxımından yanaşdıqda dilimizdəki bir sıra söz və şəkilçilərin yerdəyişmə nəticəsində formaca dəyişdiyi, eyni zamanda yazıda sabit-

¹ B.Çobanzadə. Türk qrameri. Bakı, 1930, s.37.

² Yenə orada. s.36.

ləşdiyi məlum olur. Bu tip vahidlərin ümumi mənzərəsi aşağıdakı kimidir:

gc-cg (k): -gəc-cəg//cək; gç-cğ (q): -ğac-cağ//caq. Bu şəkilçi morfeminin XIX əsrə qədər -gəc, -ğac şəklində işləndiyini, sonrakı dövrlərdə isə metateza nəticəsində – cək-caq şəklində sabitləşdiyini yazılı abidələrimizə əsaslanmaqla müəyyənləşdirmək mümkündür: digəc. Anlar eylə digəc Atağuzlu Uruz qoca iki dizinin üstünə çökdi («Kitab»); görgəc. Könlüm açılır zülfi-pərişanını görgəc, Nit-qim tutulur gönçeyi-xəndanını görgəc (Füzuli)... Qeyd etdiyimiz kimi, -gəc, -ğac şəkilçisi müasir ədəbi dilimizdə -cək, -caq formasındadır (Çıxıb getdim əcəl gəlcək, Nə peşmanam, nə sevincək... Mətləb Nağı). Qərb şivələrində isə – gəcin şəklində mühafizə olunur (Uşax gəlgəcin ağlamağa başladı).

Ə.Dəmirçizadə «Kitab»dakı -gəc, -ğac şəkilçisindən bəhs edir: «-cək şəkilçisi çox güman ki, -gəc şəkilçisindən təbdil edilmişdir. «Kitabi-Dədə Qorqud»da həm «gəc», həm də «cək», yaxud «icək» şəklində bu şəkilçinin işlənməsi, fikrimizcə, müvazilik əlamətidir».¹ Deməli, müasir ədəbi dilimizdəki -cək, -caq şəkilçisi birdən-birə sabitləşməyib. -gəc feli bağlama şəkilçisinin «keç» feli əsasında yarandığı ehtimal edilir: «...gəc şəkilçisi «keç» müstəqil felindən törəmişdir. Keç feli hər hansı bir müstəqil fellə yanaşı gəldikdə və müəyyən bir münasibət bildirdikdə öz əsas mənasını nisbətən itirmiş, köməkçi bir vasitəyə çevrilmişdir; məs.: «digəc» ilk mərhələdə «de+keç» şəklində olmuşdur. Yəni birinci iş və ya hərəkətdən sonra ikinci bir iş və ya hərəkətə başlanmışdır...».² Bu fikirlər inandırıcı görünür. Çünki -

¹ Ə.Dəmirçizadə. «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarının dili. Bakı, 1959, s.112

² H.Mirzəzadə. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı, 1990, s.32-33.

gəc şəkilçisi ilə «keç» feli yalnız forma deyil, həm də semantika baxımından eyni xətdə birləşir.

pr-rp. topraq - torpaq. Yer kibi kərtləyin, topraq kibi savrıləyin («Kitab»); dəprənmək – tərpnəmək. Qoyma dəprənməgə kim, ənbəri-sara dökilür (Nəsimi); yapraq – yarpaq. Əsməkdə nəsimi-ənbərəfşan, Yarpağını qılır budaqda lərzan (Xətai); köpri – körpü. Bir quru çayın üzərinə bir köpri yapdırmışdı («Kitab»)... E.Əlibəyzadə köpri, topraq, tutsaq kimi sözlərin «Kitab»da yerdəyişmə ilə işləndiyini qeyd edir.¹ Bu, diaxronikliyin inkarıdır. Çünki «müasir Azərbaycan ədəbi dilində işlənən aşağıdakı sözlər son zamanlarda yerdəyişmə əsasında öz əslindən fərqlənərək yazıda və tələffüzdə sabitləşmişdir: kirpik (kiprik), körpü (köprü), torpaq (topraq), yarpaq (yapraq) və s.»²

pl-lp. çıplaq – çılpaq. Biləgində toqsan oqı seyrək oğlan! Yanındağı yoldaşları çıplaq oğlan («Kitab»). Yeri gəlmişkən, çılpaq sözü Türkiyə türkcəsində «çıplak» şəklində işlənir (yapraq, toprak, köprü və s. sözlər kimi).

lr-rl. İlərü – irəli. Çün böylə oldu həman imdi ilərü turmaq gərək, bəg oğlı! («Kitab»). «Kitab»dakı «ilərü» forması qərb şivələrində əsasən saxlanılıb: İləri havax gedə-jəx'səñ. Qədim türk dilində «ilqərü» formasına rast gəlinir. Deməli, «Kitab»da «q» səsdüşümü ilə işlənən «ilqərü» sözü müasir ədəbi dilimizdə səsevəzlənməsi (ü → i) və metatezaya (lr-rl) uğramış şəkildədir: ilqərü (qədim türk dili) → ilərü («Kitab») → iləri (qərb şivələri) → irəli (müasir ədəbi dilimiz).

ts-st. tutsaq-tustaq-dustaq (əsir, məhbus). Tumanın qalasında tutsaqdır. Əgrək derlər, bir yigit tutsağmış («Kitab»). Dustaq sözünün tərkibindəki morfemlər müəyyənləşdirilib: «...Tərkib etibarilə iki sözdən dut (tut – Ə.T) və saq (la) fellərindən əmələ gəlmişdir. Tələffüzdə bu sözün daxil-

¹ E.Əlibəyzadə. «Kitabi-Dədə Qorqud». Bakı, 199, s.244.

² Ə.Dəmirçizadə. Müasir Azərbaycan dili. Bakı, 1972, s.148.

də olan «t» və «s» səslərinin birinin digərinin yerinə keçməsi nəticəsində dustaq şəkli almışdır».¹ Bir cəhəti də qeyd edək ki, «tut+saq (la)» modeli əmr cümləsini xatırladır.

Yazılı abidələrdə şivələrimiz baxımından səciyyəvi olan yerdəyişmə hadisəsinə də rast gəlinir:

gr-rg. Ögrənmək – örgənmək. Didi gedüm hilə yoluna oğlandan məsələnin cavabını örgənim (FƏF, «1451»).² «Örgənmək» şəklində işlənən şivələrimiz baxımından xarakterikdir. Əlavə edək ki, həmin sözün ilkin forması «ögrənmək» şəklindədir: «Kitab»da – Hünəri oğul atadanmı görər, ögrənər; Nəsiminin «Divanı»nda – Ey Süleyman məntiqindən quş dilin ögrənməyən... Müasir ədəbi dilimizdə isə g → y əvəzlənməsilə «öyrənmək» şəklində sabitləşmişdir.

¹ H.Mirzəzadə. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı, 1990, s.33.

² Yəne orada. s.33.

TARİXİ MORFOLOGİYA

Tarixi morfologiya dilin morfoloji sistemini, nitq hissələrinin daxili quruluşunu, əsas və köməkçi nitq hissələrinin oxşar və fərqli cəhətlərini tarixi-linqvistik müstəvidə öyrənir. Türk dillərində, o cümlədən Azərbaycan dilində say, əvəzlik və zərfə aid heç bir qrammatik kateqoriya yoxdur. İsim və fel isə morfoloji forma baxımından zənginliyi ilə diqqəti cəlb edir. Bu mənada ismə aid kəmiyyət, hal mənsubiyyət və xəbərlilik, eləcə də felə aid zaman, şəxs, növ, inkarlıq və s. kimi kateqoriyaların morfoloji əlamətlərini daha çox diaxronik, bəzən isə sinxronik prizmadan öyrənmək tarixi morfologiyanın əsas obyektlərindən biri kimi götürülür. Daha dəqiqi, qrammatik (sözdəyişdirici) şəkilçilərin yaranması, fonetik dəyişikliyə uğraması, sabitləşməsi, arxaikləşməsi kimi məsələlər ümumtürk və Azərbaycan yazılı abidələrinə, eyni zamanda arxaik formaları daha çox mühafizə edən Azərbaycan dili şivələrinə istinadən araşdırılır. Əlavə edək ki, leksik (sözdüzəldici) şəkilçilərin yaranması, mənşəyi, məhsuldarlıq dərəcəsi, yayılma arealları, arxaikləşməsi, şivə səviyyəsində saxlanılması da məhz qeyd etdiyimiz mənbələrə əsaslanmaqla müəyyənləşdirilir.

Əsas nitq hissələri leksik-qrammatik mənasına, morfoloji əlamətinə və sintaktik vəzifəsinə görə fərqlənən söz qrupları hesab edilir (isim, sifət, say, əvəzlik, fel, zərf). Köməkçi nitq hissələri isə əsasən iki xüsusiyyətə görə fərqləndirilir: 1) qrammatik mənaya malik olma, sözlər və cümlələr arasında qrammatik əlaqə yaratma (qoşma və bağlayıcı); 2) emosional-ekspressiv və hissi münasibətləri ifadə etmə (ədat və modal sözlər).

Qeyd: *Qrammatikasız natiqlik kütdür, poeziya pəltəkdir, fəlsəfə əsassızdır, tarix xoşagəlməzdir, hüquqşünaslıq şübhəlidir - M.V.Lomonosov. Bu sitat prof. Yusif Seyidovun «Azərbaycan dilinin qrammatikası» (Bakı, 2000) kitabından götürülmüşdür.*

ƏSAS NİTQ HİSSƏLƏRİ

İsim

Əşyanın adını bildirən, kim? nə? hara? suallarından birinə cavab verən sözlər isim adlanır. İsim və əşya sözləri ərəb mənşəlidir. İsim «ad», əşya isə «şeylər» mənasındadır. Ərəb dilində «şey» sözünün cəmi məhz «əşya» şəklində ifadə edilir. Amma bu da var ki, Azərbaycan dilində hər iki söz cəm şəkilçisi ilə işlənə bilir: əşya+lar=əşyalar, şey+lər=şeylər. İsim sözü Azərbaycan yazılı abidələrində mənbə dildəki formasına uyğun, yəni «ism» (ad), «əsmə» (adlar) şəklində işlənilir: Bu ismi-əzəmi oxi kim, şərhidür kəbir; Sifati zatunə gəlmiş bu əsmə kim, müsəmmadür (Nəsimi). (Nümunələrdəki «ismi-əzəm» ən böyük ad, «kəbir» - ulu, böyük, «müsəmma» adlanan, ad almış mənasındadır). Danışığı dilimiz üçün səciyyəvi olan «İsmi» nədir? cümləsində də isim sözü ad mənasında işlənilir. Müasir ədəbi dilimizdə isə yalnız termin, daha doğrusu, nitq hissəsinin adı kimi «isim» şəklində sabitləşib («ism» sözü Azərbaycan dilinin fonetik sistemində uyğunlaşdırılmış şəkildədir, yəni yanaşı işlənən «sm» samitlərinin arasına «i» saiti artırılıb: ism + sözün tərkibinə əlavə edilən «i»=isim).

Azərbaycan yazılı abidələrində ismin mənacə növlərinin hər biri rəngarəng və zəngin görünür. Bu sistemdə ümumi isimləri iki yerə bölmək olar: konkret isimlər (tamdəm, tağ-dağ, dəpə-təpə, ayag//əyağ-qədəh, piyalə, kasa...), mücərrəd isimlər (uyqu//uyxu-yuxu, eyilük – yaxşılıq, fikr – fikir, təkəbbürlük – təkəbbürlük...).

Xüsusi isimlər: antroponimlər – Baybörə oğlu Bamsı Beyrək, Boyu uzun Burla xatun («Kitab»), Yusif, Süleyman, Xızr (Xətai)...; toponimlər – Bərdə, Qaradağ, Qazlıq dağı (Qafqaz), Gəncə... («Kitab»), Qaf, Tur... (Nəsimi), Qaf, Xorasan, Ceyhun (Amudərya çayı), Rum... (Xətai);

etnonimlər – Bayat, Oğuz, Qıpçaq, Üç-oq, Boz-oq... («Kitab»)....; zoonimlər – Boz aygır, Qoğur at, Keçi başlu Keçər aygır, Toğlu başlu Turı aygır («Kitab»)....; bədii əsər adları (ideonimin ən geniş yayılmış növlərindən biri) – «Cavidan-namə» (Nəimi), «Dəhnamə» (Xətai), «Leyli və Məcnun» (Füzuli)...

Təklük bildirən isimlər: börk-papaq, sadaq – ox qabı, buğra – erkək dəvə, sığır – inək, ətməg – çörək...; topluluq bildirən isimlər: ilqı – ilxı, sürü, alay – böyük dəstə, ləşkər – ordu, qoşun...

Yazılı abidələrdə rast gəlinən isimlərin əksəriyyəti müasir ədəbi dilimizdə eynilə (ata, baş, iş, su, söz...), bir hissəsi isə fonetik dəyişmələrlə işlənir (ton – don, yüz – üz, oq – ox, qılıc – qılınc...). XVIII əsrə qədərki ədəbi dilimizdə intensivliyi ilə fərqlənən yağı (düşmən), bitik (yazı), buyruq (əmr), yazı (çöl), ün (səs), düş (yuxu) və s. kimi sözlər müasir ədəbi dilimiz baxımından arxaizm hesab olunur. Maraqlıdır ki, bu tip arxaizmlər şivələrimizin əksəriyyətində, demək olar ki, eynilə mühafizə olunur. Yeri gəlmişkən, bu cür arxaizmlər dilimizin leksik sistemindəki dəyişkənliyi göstərir. Dilimizin qrammatik strukturunda isə əksinədir. Məsələn, ismə aid qrammatik kateqoriyaların morfoloji göstəriciləri dilimizin bütün inkişaf dövrlərində dəyişkənliyi yox, əsasən sabitliyi, intensivliyi ilə diqqəti cəlb edir. Həm də bu tip şəkilçi morfemləri qədim türk dilindəki ilkin formaları ilə eyni xətdə birləşir.

Kəmiyyət kateqoriyası

Azərbaycan dilində -lar² morfemi kəmiyyət kateqoriyasının əsas morfoloji göstəricisi hesab olunur. Orxon-Yenisey abidələri (oğlanlar, bəglər), M.Kaşğarının «Divan»ı (urağutlar – qadınlar, kişilər – adamlar), Yusif Balasağunlunun «Qutadğu Bilig» poeması (yığaclar – ağaclar, işçilər)

və digər qədim türk mənbələrində işlənən -lar² şəkilçisi Azərbaycan dilinin bütün dövrləri üçün səciyyəvi olmuşdur: sular, gözlər – Souq-souq sularuñ içər olsam! Mənim görər gözlərim görməz oldı («Kitab»); xublar, ərənlər – Nazik olur xubların bir neçəsi, Ağzı püstə, boy uzun, bel incəsi... Ərənlər öz yolunda ər tək gərək, Meydanda ərkək kişi nər tək gərək (Q.Bürhanəddin); qumrular, bülbüllər – Bülbüllərə şərhd edərdi halın, Qumrulara möhnətü mələlin (Füzuli). Bu nümunələrin hər birində -lar² şəkilçisi çoxluğu bildirir. Dilimizdə – lar² şəkilçisinin ümumilik, mücərrədlik məzmunu ifadə etməsinə də rast gəlinir: Bir qədəm bas ki, toy öz toyundur, **Toylar** yaraşığı sənin boyundur. Ayrılıq bir yanar oddur, **qazılar**, Yazılmasun görüm belə **yazılar**. O gümüş **biləklər**, şümşad **bazular** Yada düşər işim ahu-zar olur (Vaqif).*

Kəmiyyət kateqoriyası ilə bağlı türkoloji araşdırmalara, xüsusən də prof. Firudin Cəlilovun «Azərbaycan dilinin morfonologiyası» (Bakı, 1988) monoqrafiyasına istinad etməklə aşağıdakıları söyləmək olar:

Qədim türk dilində sözün təkrarı çoxluq anlayışını bildirmişdir: ağca-ağca, qat-qat... Bu xüsusiyyət müasir dilimizdə də müşahidə olunur: kənd-kənd, çadır-çadır, ev-ev;

Topluluq bildirən bir sıra formantlara rast gəlinir: -an//-ın (ərən, qoşun, bodun – xalq, alban//alpan, Turan), -la//lı (-laq//lıq, lar şəkilçilərinin tərkibindəki -lı morfemi topluluq bildirir: ovlaq, daşlıq, ellik), -ar (xəzər, avar, suvar), -aq (topluluq bildirir: dırnaq, barmaq, yığnaq; cütlük çaları bildirir – ayaq, qulaq, dodaq, dirsək, yanaq, topuq) – iz (topluluq bildirir – oğuz, qırğız, qaqaуз); -z cəmlik bildirir – biz, siz, işiniz; cütlük bildirir – üz, göz diz, ekiz (əkiz), buynuz), -at//ıt (bayat, tarkat – tarxanlar, elat), -ba//bi (iyir-mi, alt-mı-ş, yet-mi-ş) və s.

**Qeyd: Nümunə H.Mirzəzadənin kitabından götürülüb.*

-lar² kəmiyyət şəkilçisi topluluq bildirən -la və -ar morfemlərinin sintezi əsasında yaranıb: la+ar=laar=-lar, -lər.

Mənsubiyyət kateqoriyası

İki söz arasında mənsubluq, aidiyyətlik, sahiblik kimi münasibətləri ifadə edən mənsubiyyət kateqoriyası sahib şəxslə mənsub əşya və ya subyektlə obyekt arasındakı atributiv əlaqəni bildirir. Mənsubiyyət şəkilçisini qəbul etmiş söz ismin yiyəlik halı ilə bağlı olur, amma cümlədə yiyəlik hal şəkilçili söz işlənməyə də bilər: yigitlərim, qaşlum («Kitab»). Yeri gəlmişkən, bir sıra hallarda mənsubiyyət şəkilçilərinin ixtisarına da təsadüf olunur. Məsələn, birləşmənin ikinci tərəfində: bizim odlar – İmtahan üçün bizim odlara həm yan bir nəfəs (Q.Təbrizi), yaxud da birləşmənin birinci tərəfində: ata evinə - Çün ata evinə gəldi Leyli (Füzuli). «Bizim odlar» tipli III növ təyini söz birləşmələri müasir ədəbi dilimizdə də işlənir (bizim dağlar, bizim ellər, sizin dağlar, sizin ellər). «Ata evi» III növ təyini söz birləşməsində isə – «sı» mənsubiyyət və – «nın» yiyəlik hal şəkilçiləri işlənməyib. Bu formanın şivələrimizdə yalnız «atası evinə» şəklində saxlanıldığı göstərilir.¹ Halbuki «ata evi» III növ təyini söz birləşməsi (həmin birləşmə formaca II növ təyini söz birləşməsi modelindədir) qərb şivələrində eynilə işlənir: ata öyündə – atasının evində.

Türk dillərində mənsubiyyət kateqoriyasının morfoloji göstəricilərinin əmələ gəlməsi, daha doğrusu, hansı sözlər əsasında yaranması ilə bağlı müxtəlif fikirlər var. Məsələn, V.Radlov men//mən əvəzliyi əsasında –m (I şəxsin tək) mənsubiyyət şəkilçisinin yarandığını qeyd edir. Müəllifin bu fikri Q.Ramsted, M.Rəsənen, N.K.Dmitriyev,

¹ H.Mirzəzadə. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı, 1990, s.259.

A.N.Kononov kimi dilçilər tərəfindən müdafiə olunub. A.M.Şerbak mənsubiyyət şəkilçilərinin xəbərlilik, xəbərlik şəkilçilərinin isə şəxs və işarə əvəzlilikləri əsasında yarandığını göstərir. Bir sıra dilçilər isə mənsubiyyət şəkilçilərinin şəxs əvəzliliklərindən törəmə olduğunu qəbul etmir və problemə başqa prizmadan yanaşır. Məsələn, F.Cəlilov yazır: «Türkoloqların əksəriyyəti mənsubiyyət şəkilçilərinin şəxs əvəzliliklərindən törədiyini söyləyir. Guya -ım formantı mən əvəzliyindən, -ın formantı isə sən əvəzliyindən törəmişdir. Bu fikir türkologiyada az qala aksiom kimi qəbul olunur. Lakin morfonologiya baxımından həmin rekonstruksiya qəbul oluna bilməz, çünki eyni paradıqmada nə üçün birinci şəxs əvəzliyinin əvvəli (mən> -m), ikinci şəxs əvəzliyinin isə sonu (sən> -n)) xüsusi morfemə çevrilməlidir? Həmin morfemlərin işləndiyi paradıqmada fonetik mühit də eynidir, yəni bu morfemlərin fərqli yollarla törəməsinə şərait yaradan, fərqli fonetik dəyişmələrə imkan verən fonotaktik mövqe də yoxdur».¹ Müəllifin başqa bir mülahizəsinə, daha doğrusu, A.M.Şerbakın «III şəxsi bildirən mənsubiyyət şəkilçisinin qaynağında qədim türk dilində işarə-şəxs əvəzliyi olan ın//in sözü durur» – fikrinə istinadən söylədiklərinə diqqət yetirək: «Tədqiqatçının müşahidəsi doğrudur, lakin həmin əvəzlik təkə III şəxsin deyil, digər şəxslərin də, ümumiyyətlə, mənsubiyyət kateqoriyasının ilk morfoloji göstəricisi olmuşdur və onun arxetipini iň şəklində bərpa etmək lazım gəlir. Çünki həmin əvəzlik şəkilçiləşəndən sonra -iň//iň//in//ın allomorflarına çevrilmişdir».² Bu qeydlər mənsubiyyət şəkilçilərinin yaranmasında işarə-şəxs əvəzliyinin mühüm rola malik olduğunu göstərir. Amma qədim türk mənbələrində işlənən, eləcə də müasir türk dillərində mühafizə olunan arxaik morfoloji elementlər mənsubiyyət şəkilçilərinin məhz şəxs

¹ F.Cəlilov. Azərbaycan dilinin morfonologiyası. Bakı, 1988, s.208.

² Yenə orada. s.210.

əvəzliləri müstəvisində araşdırılmasının düzgün olduğunu təsdiq edir. Burada təkcə onu qeyd etmək kifayətdir ki, müasir tatar dilində yulubız (yolumuz), yaxud müasir qırğız dilində atabız (atamız) kimi sözlərdə biz şəxs əvəzliyi mənsubiyyət şəkilçisi funksiyasında çıxış edir.

Mənsubiyyət və şəxs-xəbərlilik kateqoriyalarının morfoloji göstəriciləri şəxs əvəzliləri əsasında yarandığı üçün onlara birlikdə münasibət bildirək. Düzdür, Azərbaycan dilçiliyində xəbərlilik kateqoriyası ismin, şəxs kateqoriyası isə felin daxilində öyrənilir. Amma hər iki kateqoriya eyni morfoloji göstəricilərə malikdir. Deməli, «şəxs-xəbərlilik kateqoriyası» terminini işlədənlər düzgün mövqedədirlər (sonrakı bölmələrdə ənənəyə uyğun olaraq xəbərlilik kateqoriyası və şəxs kateqoriyası terminlərindən istifadə edəcəyik).

Türkologiyada eyni kökdən törəyən şəxs əvəzlilərinin arxetipləri və mərhələləri müəyyənləşdirilib:

Pratürkdəki əvvəlki mərhələnin arxetipləri: I şəxsin təkli ba//be, cəmi bi, işarə variantı bu; II şəxsin təkli sa//se, cəmi si, işarə variantı su. III şəxsin təkli qo//o; Pratürkdəki sonrakı mərhələnin arxetipləri: I şəxsin təkli ban//ben, cəmi biz//bir, işarə variantı bun//bul; II şəxsin təkli san//sen, cəmi siz//sir, işarə variantı sun//sul; III şəxsin təkli qol//ol, cəmi qolar//olar.¹

Göründüyü kimi, şəxs əvəzlilərinin ilkin mərhələdəki arxetipləri əsasən örtülü-açıq heca tipində olub. Sonrakı mərhələdə isə -n, -z, -r, -l şəkilçilərinin artırılması nəticəsində örtülü-qapalı heca tipinə çevrilib (ba, be=ban, ben...).

Mənsubiyyət və şəxs-xəbərlilik kateqoriyalarının morfoloji göstəricilərinin şəxs əvəzliləri əsasında yaranmasını aşağıdakı sistem üzrə nəzərdən keçirək:

	Şəxs əvəzliləri	Mənsubiyyət şəkilçiləri	Şəxs-xəbərlilik şəkilçiləri
	I şəxs. bən, mən	-m (ım ⁴)	-am ² , -yam ²
tək	II şəxs. sen, sən	-n (-n), -n (-ın ⁴)	-san ²
	III şəxs. ol	-i-i, -sı, -si (-i ⁴ , -sı ⁴)	oltur//oldur=dır ⁴ ; daha çox turur//durur=dır ⁴ modelində izah olunur
	I şəxs. biz	-mız, -miz (mız ⁴)-ımız, -imiz (ımız ⁴)	-ız, -iz
cəm	II şəxs. siz	-nız (-nız ⁴), -nız (-nız ⁴)	-sınız-sınız (sınız ⁴)
	III şəxs. ol	-i, -i, -sı, -si (-i ⁴ , -sı ⁴), ları ²	-dur, -dür (dır ⁴); -dürlər formasına az rast gəlinir

Qarşılaşdırmalar mənsubiyyət və şəxs-xəbərlilik şəkilçilərinin (III şəxsdə -dır⁴ istisna olunmaqla) şəxs əvəzliləri əsasında yarandığını aydın şəkildə göstərir.

Mənsubiyyət şəkilçilərinin qədim türk və Azərbaycan yazılı abidələrindəki ümumi mənzərəsi aşağıdakı kimidir:

I şəxsin təkində: -m, -ım⁴, - oğuşım – qəbilələrim, bo-dunum – xalqım (Orxon-Yenisey), əligim – əlim, kızım – qızım, közüm – gözüm («Divan»), qardaşım – Mərə, qardaşımın adı nədir («Kitab»), tobrağım – torpağım. Baxadursun yara tobrağım bənim (Həsənoğlu), baqışım – baxışım. Baqışım həqdür, ənləhəq baqaram (Nəsimi), cananım. Fələk ayırdı məni cövr ilə cananımdan (Füzuli). Bəzən bir beyt daxilində işlənən sözlərin hər birinin tərkibində mənsubiyyət şəkilçisi müşahidə olunur ki, bu da qrammatik şəkilçi ilə poetikliyin qüvvətləndirilməsidir: Diləfruzum, vəfadarum, cigərsuzum, cəfakarum, Xuzavəndum, cəhandarum, əmirüm, şahimü xanum (Nəsimi).

¹ F.Cəlilov. Azərbaycan dilinin morfonologiyası. Bakı, 1988, s.157.

II şəxsin təkində: -η (-n), -η (-m⁴) – oğlun, başınə (Orxon-Yenisey), kəzikinq – növbən, könqlünq – könlün, qəlbın («Divan»), oğlun, baban – Sənin oğlun kür qopdı, ərcəl qopdı. Babanı ol qırq namərdən qurtarğıl («Kitab»), sözü – Sənin şirin sözü ta Misrə düşdü (Nəsimi). E.Əzizov bu tip nümunələrdəki velyar «η» səsinin müasir dilimizdə mühafizə olunduğunu göstərir: «Mənsubiyyət kateqoriyası ikinci şəxs tək və cəminin velyar η ilə işlənən formaları qüvvətli şəkildə yalnız Azərbaycan dilinin qərb şivələrində saxlanılmışdır. Bu şivələrdə mənsubiyyət kateqoriyasının ikinci şəxsinə saitlə bitən sözlərdə -η (tək), -ηız, -ηiz, -ηuz, -ηüz (cəm), samitlə bitən sözlərdə -η, -iη, -uη, -üη (tək), -ηız, -iηiz, -uηuz, -üηüz (cəm) şəkilçiləri işlənir: atan, atanız, nənənə, nənəniz; quşun, quşunuz; sürün, sürünüz; başın, başınız; öyün, öyünüz, oğlun, oğlunuz; üzüyün, üzüyünüz».¹

H.Mirzəzadə II şəxs mənsubiyyət şəkilçisinin səsvəzlənməsi ilə (n → v) işlənməsindən bəhs edir: «... ismin hər üç halında (yiyəlik, yönlük, təsirlik) II şəxs mənsubiyyət şəkilçisinin «n» səsinin «v» səsinə keçməsi adi bir şəkil almışdır. Bu xüsusiyyət istər XVIII və istərsə ondan sonrakı əsrlərdə Azərbaycanın Cənub şivələri üçün daha səciyyəvidir. XIX əsrin ortalarına qədər Cənubi Azərbaycanda yazılmış və daş basmalarında basılmış əsərlərin dilində bu əvəzlənmə, n → v ünsürü sabit yer tutmuşdur: Dəri yüzivün çu meh müdəvvər (Xətai)... Sənün ol gül yüzivə mən güləb olaydım kaş. Ayağuva bala, bir cüt corab olaydım kaş. Qələtdi zülfüvə yaman demək və ya hərzə (Ş.Möcüz)... Qapuvun rəngi yaxışdı. Atovun adını da yazdur (Bakı)...».² E.Əzizov və M.Məmmədli isə bu tipli əvəzlənmələrin daha geniş arealı əhatə etdiyini, ən əsası isə

¹ E.Əzizov. Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası. Bakı, 1999, s.184.

² H.Mirzəzadə. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı, 1990, s.39-40.

n → v əvəzlənməsinin səbəblərini göstərir. Məsələn, M.Məmmədli atov, babov, nənöv, canuv, başuv, gözöv və s. kimi sözlərdə müşahidə olunan n → v əvəzlənməsinin Quba, Qax, Təbriz, Tabasaran və İraq türkmənlərinin şivələri baxımından səciyyəvi olduğunu qeyd edir, eyni zamanda həmin fonetik dəyişmənin baş vermə səbəblərini M.Kaşğari, M.Şirəliyev, T.Hacıyev, E.Əzizov kimi türkoqların əsərlərinə istinadən müəyyənləşdirir: «... M.Şirəliyevə görə, bu şəkilçilər öz mənşəyi etibarilə ikinci şəxsin arxaik forması olan nq//nğ ilə bağlıdır. Sonralar «nq//nğ-nin parçalanması nəticəsində oğuz tipli türk dillərində -η, qırpaq tipli dillərdə isə q (ğ) üstün olmuşdur. «η» səsinin düşməsi ilə əlaqədar intervokal mövqedə «q» səsi «ğ» səsi ilə əvəzlənmişdir. Sonrakı inkişaf mərhələlərində ğ → y → v əvəzlənməsi baş vermişdir. Yəni «nq//nğ» birləşməsi tərkib hissələrinə aşağıdakı şəkildə ayrılmışdır:

$$\begin{array}{l} nq//nğ \longrightarrow oğuz -η \rightarrow n \\ \downarrow \\ qırpaq k, q, ğ \rightarrow y, v \end{array} \text{.}^1$$

Kamil Bəşirov yiyəlik halı birləşmələrdə yiyəlik-mənsubiyyət anlayışının çulğışmış bir vəziyyətdə olmasından bəhs edir: «Yiyəlik halın şəkilçilərindən olan m⁴ (m⁴) və im morfemləri zahirən I və II şəxsin mənsubiyyət şəkilçisinə oxşarlığından bir çox müəlliflər yiyəlik hal şəkilçisinin mənsubiyyət şəkilçisindən törəmiş olduğunu iddia edirlər. Bəzi türk dillərində, məsələn, yəqut dilində hələ də yiyəlik halın formalaşmadığını əsas götürərək pratürkdə, ümumiyyətlə, yiyəlik halın olmadığı fikrini irəli sürürlər».²

¹ M.Məmmədli. Azərbaycan dili şivələrində ismin qrammatik kateqoriyaları. Bakı, 2003, s.122, 123.

² K.Bəşirov. Oğuz qrupu türk dillərində qrammatik morfemlər. Bakı, 2009, s.52.

II şəxsin təkini ifadə edən -η -iη mənsubiyyət şəkilçisi Azərbaycan dilində şivə səviyyəsində mühafizə olunursa (ilkin forma nəzərdə tutulur), bir sıra türk dillərində, o cümlədən qırğız dilində ədəbi dil səviyyəsində məhz -η, -iη⁴ şəklində işlənir.

III şəxsin təkində: -i, -i (-i⁴), -sı, -si (sı⁴) – sabı-nitqi, ağısı – hədiyyəsi (Orxon-Yenisey); anıq küçi – onun gücü, katun işi – xanın işi, anıq əvi – onun evi («Divan»); köksi, evi, otağı – Köksi gözəl qaya dağlara gün dəgəndə. Ag-ban evinə, ağ otağına gerü döndü («Kitab»); yolu, yüzi – Eşqin yolunda yüzini xak eyləyən fəqir (Nəsimi); belı, saçı, gözi, dodağı, yüzi – Ləbi gönçə, belı incə, saçı sünbül, gözi nərgis Dodağı abi-heyvan, yüzi gülnarı tapınca («Kişvəri»); anıq ustu, yol usti, stol usti (XVI əsr qırçaq (poloves) dili).

H.Mirzəzadə -i⁴ mənsubiyyət şəkilçisinin ol əvəzliyi, daha doğrusu, «ol gəlirol» modeli əsasında yarandığını ehtimal edir: Ol gəlirol → Ol gəlirul → O gəliri=o → u → i=-i, -i, -u, -ü.¹ Yeri gəlmişkən, -i, -sı şəkilçisinin işarə-şəxs əvəzliyi (ın//in) əsasında yarandığı da göstərilir.

Azərbaycan dili şivələrinin əksəriyyətində ikiqat mənsubiyyət müşahidə olunur: sədrisi, iyisi, haqqısı, bağısı, dördisi, dərdisi, baxtısi və s. M.Məmmədli bu tip vahidləri Orxon-Yenisey abidələri (Bu bitiq bitiqmə **atısı** Yollığ tiqin – Bu yazını yazan qohumu Yolğ tiqin), «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanı (İki **talusımın** üstinə buğanın köpük turdı... iki **talusımın** arasında urub yıxdı), eləcə də M.Şəhriyarın dili (Heydərbaba, dağın, daşın sərəsi, Kəhlik oxur, dalısında fərəsi...) müstəvisində təhlil edir.² Deməli, ikiqat mənsubiy-

¹ H.Mirzəzadə. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı, 1999, s.150, 151.

² M.Məmmədli. Azərbaycan dili şivələrində ismin qrammatik kateqoriyaları. Bakı, 2003, s.129-130.

yət şəkilçisi tarixən məhsuldar olsa da, müasir ədəbi dilimiz üçün səciyyəvi deyil.

I şəxsin cəmində: -mız, -miz (mız⁴), -ımız, -imiz (ımız⁴) - apamız, eçümüz, türkimiz (Orxon-Yenisey), atımız, alğumuz-alacağımız («Divan»), tağlarımız, bağlarımız – Düg-məsi böyük bizim tağlarımız olur, Ol tağlarımızda bağlarımız olur («Kitab»), atumuz – Binmişüz atumuza heyran, heyran, Qılsa yar bizdən saru seyran-seyran (Q.Bürhanəddin), Düşmədin aramızə azar bizari hənuz (Kişvəri), Ziançimiz (XVI əsr qırçaq (poloves) dili), namusumuz – Ey iki gözüm, yaman olur ar! Namusumuzu itirmə zinhar (Füzuli).

V.V.Radlov və N.K.Dmitriyevə görə, -bız, -mız mənsubiyyət şəkilçisi biz//miz əvəzliyi əsasında yaranıb. A.N.Kononov isə -ımız, -imiz mənsubiyyət şəkilçisinin iki hissədən, daha dəqiqi, iki şəkilçi morfemindən ibarət olduğunu göstərir: -ım, -im I şəxs təkinin mənsubiyyət şəkilçisi +-ız, -iz cəmlilik bildirən arxaik morfoloji element. Prof. Roza Eyvazova birinci fikri müdafiə edir: «Biz birinci qrup alimlərin fikri ilə razılaşıırıq, yəni -biz//miz mənsubiyyət şəkilçisinin biz//miz şəxs əvəzliyindən törəməsi fikrinin tərəfdarıyıq».¹

II şəxsin cəmində: -ηız (-nız⁴), -iηız (-inız⁴) – könlünüz – könlünüz, eçiniz – əcdadınız (Orxon-Yenisey), topuğçinqız – xidmətçiniz («Divan»), söhbətiñüz – Siz yegüniz-içüniz, söhbətiñüz tağıtmañuz. («Kitab»), mübarəkiniz - Gəhi dirəm nicədür xatiri-mübarəkiniz (Kişvəri), sizinq ziançinqız (XVI əsr qırçaq (poloves) dili) –nız⁴, -iηız⁴ formasının qərb şivələrində mühafizə olunmasından bəhs etmişik. Digər şivələrdə isə nisbətən başqa formaların olduğu göstərilir. Məsələn, -sañız, -səñiz (Gədəbəy, Daşkəsən), -sıyız⁴ (İrəvan, Cəbrayıl), -suvuz (Ağcabədi) və s.

III şəxsin cəmində: -i, -i, -sı, si (-i⁴, -sı⁴), -ları² – yigitləri-igidləri, kadhaşları-qohumları («Divan»), onların yanı –

¹ R.Eyvazova. Kişvəri. «Divanı»nın dili. Bakı, 1983, s.29.

Sən onların yanına varğıl... namərdlərin yigirmisi. Böylə dəgəc, xanım, ol namərdlərin yigirmisi dəxi çıqa gəldi («Kitab»). Qədim dövrlərə aid yazılı mənbələrdə -lar² şəkilçisi mənsubiyyət yox, cəmlik şəkilçisi kimi müşahidə olunur. Bu istiqamətdə araşdırma aparən Yunis Məmmədov yazır: «Türk dillərində kəmiyyətə görə uzlaşma zəif olduğundan qədim türk dillərində üçüncü şəxsin cəminin təkindən fərqli mənsubiyyət şəkilçisi yoxdur. Bu şəkilçilərin üçüncü şəxsin təkini, yaxud cəmini bildirməsini yalnız ondan əvvəl gələn sahib şəxsin tək və cəmdə olması ilə müəyyənləşdirmək olur».¹ Bu xüsusiyyətin bir sıra şivələrimizdə mühafizə olunduğu göstərilir: atdari, damları, qoyunnarı, ataları...

Hal kateqoriyası

İsmə aid xüsusi kateqoriyalardan biri də hal kateqoriyasıdır. Dilimizin bütün inkişaf dövrlərində, daha doğrusu, son yeddi əsrdə hal sisteminin sabit olduğu göstərilir: «Azərbaycan dilinin indiki hal sistemi XIV əsr Azərbaycan türk dilində formalaşmış vəziyyətdə idi. Sonralar halların qrammatik mənalarda müəyyən dəqiqləşmə və sabitləşmə getmişsə də, sistem dəyişilməz qalmışdır».²

Azərbaycan dilçiliyində hal adları, onların miqdarı və sıralanması ilə bağlı müxtəlif izahlara rast gəlinir: Mirzə Kazım bəyin 1839-cu ildə çap olunmuş «Общая грамматика турецко-татарского языка» kitabında ismin hal adları ərəb dilinə məxsus terminlərlə ifadə edilmişdir: 1. Əlmübtəda (əlfail) – adlıq hal; 2. Əlizafa – yiyəlik hal; 3. Əlməfuli ileyh – yönlük hal; 4. Əlməfuli beh – təsirlik hal; 5. Əlmünadi – çağırış hal; 6. Əlməfuli ənh – çıxışlıq lah; 7. Əlməfuli fih – yer-

¹ Y.Məmmədov. Orxon-Yenisey abidələrində adlar. I. Bakı, 1979, s.85.

² Y.Seyidov. Azərbaycan dilinin qrammatikası. Morfologiya. Bakı, 2000, s.233.

lik hal. Bu terminlərin tərkibindəki «münadi» sözü çağırən, «izafa» (izafə) artırma, «məful» isə olunmuş, edilmiş mənasındadır («məful» ərəb qrammatikasında təsirlik, yönlük, çıxışlıq və yerlik hallar mənasında da işlənir). Hal-hazırda Mirzə Kazım bəyin təqdim etdiyi hal adlarından «əlmünadi» (çağırış hal) işlədilmir, «əlməfuli fih» (yerlik hal) isə sıralanmada sonuncu yox, beşincidir. Bəkir Çobanzadənin 1930-cu ildə nəşr edilmiş «Türk qrameri» kitabında da hal adları ərəbcədir, daha dəqiqi, Mirzə Kazım bəyin təqdim etdiyi hal adlarına oxşardır: 1. Mücərrəd – adlıq hal; 2. Müzafün ileyh – yiyəlik hal; 3. Məfulün bih – təsirlik hal; 4. Məfulün ileyh – yönlük hal; 5. Məfulün fih – yerlik hal; 6. Məfulün ənh – çıxışlıq hal. Bu sıralamada «məfulün bih» (təsirlik hal) üçüncüdür, bugünkü qrammatika kitablarımızda isə dördüncü hal kimi qəbul edilir.

1934-cü ildə isimlərin yeddi halı (birgəlik hal daxil olmaqla), 1939-cu ildə beş halı (adlıq, yönlük, təsirlik, yerlik və çıxışlıq), 1944-cü ildə isə altı halı (adlıq, yiyəlik, yönlük, təsirlik, yerlik və çıxışlıq) qəbul olunmuşdur.

Adlıq hal. kim? nə? hara? suallarından birinə cavab verir, morfoloji göstəricisi yoxdur. Adlıq halda işlənən söz cümlədə əsasən mübtəda, xəbər və təyin rolunda çıxış edir, qrammatik cəhətdən cümlə üzvləri ilə bağlı olmayan xitablar da adlıq hal formasında olur. Məsələn, mübtəda rolunda: Qazan bəg – Qazan bəg əlin əlinə çaldı, qas-qas güldü («Kitab»); xəbər rolunda: dərmandurur – Çün bilürsən Kişvərinin dərdi dərmandurur (Kişvəri); təyin rolunda: ağam – Ağam Beyrəgin yaylasıydı («Kitab»); xitab kimi: Füzuli – Qəddini əymiş, Füzuli, möhnəti – çərxi-fələk (Füzuli).

Adlıq halın digər halların yerində işlənməsinə rast gəlinir. Məsələn, adlıq hal yönlük hal yerində: yay-yaya – Uruz qarşusunda yay söykərib durardı («Kitab»), bivəfa sarı – bivəfaya sarı – Gəl, ey badi-səba, qıl bir nəzər ol bivəfa sarı (Kişvəri); Şivələrimizdə adlıq halın yönlük, eləcə də təsirlik hal mövqeyində çıxış etdiyi göstərilir: mənciyəz-

Bu, yiyəlik hal forması ilə bərabər, nitqdə yiyəlik hal mövqeyinin də tam müəyyənləşdiyini göstərir.¹

Yiyəlik halda işlənən söz ayrılıqda yalnız xəbər vəzifəsində çıxış edə bilir: Bu hünər **atıqmıdır**, **əriqmidir?**... Hünər **atındır** («Kitab»); Mən qıydım ona, riza **sənindir** (Füzuli). Bu cür ismi xəbərli cümlələrə müasir ədəbi dilimizdə də rast gəlinir: Bu qələm **Rəşadındır**.

Yönlük hal. Hərəkətin istiqamətini bildirən yönlük hal kimə? nəyə? haraya? suallarından birinə cavab verir. Yönlük halın morfoloji göstəriciləri bunlardır: -a, -ə, -ya, -yə, -ğa, -gə. Bu şəkilçilərdən -ğa, -gə morfeminin məhdud dairədə, həm də qıpçaq-qarluq təsiri ilə işləndiyi qeyd edilir: Nə halimə behbud, nə **dərdimğə** təbib. Bizka ruzi qıldı bikəslik bilə biçarəliğ (Kişvəri). -a, -ə, -ya, -yə şəkilçisi isə yazılı abidələrimizdə intensivliyi ilə fərqlənir: ataya, anaya, başıma – Qalın Oğuz bəgləri bənim başıma qaqınc qaxarlar. Ataya-anaya, qauma-qardaşa həsrətəm («Kitab»); zülfünə – Zülfünə tolaşdux dəxi, ayrılaşğumuz yox (Q.Bürhanəddin); cahana, məkanə – Məndə sığar iki cahana, mən bu cahana sığmazam, Gövhəri-laməkan mənəm, kövnü məkanə sığmazam (Nəsimi); yerə, səhrayə – Xurşid cirağı – çeşmi-ələm, Göydən yerə düşdügündə hər dəm... Düşüb səhrayə əfğan edəlim sən ayru, mən ayru (Füzuli).

İsmin yönlük halı digər halların mənasını ifadə edir, yəni başqa halların mövqeyində də çıxış edir. Məsələn, yönlük hal təsirlik hal yerində: yağıka – yağını – bəg yağıka pusdı=bəy düşməni pusdu (M.Kaşğarının «Divanı»), Aruza – Aruzu – Həm oğlı gəldi deyü Aruza muştladı; yönlük hal yerlik hal yerində – toprakka – torpaqda – Ol atın toprakka ağnattı=O, atını torpaqda ağnatdı (M.Kaşğarının «Divanı»), üzərinə – üzərində – Bir quru çayın üzərinə bir köpri yapırmışdı... Qara yerin üzərinə otaxların

¹ Y.Seyidov. Əsərləri. III cild, Bakı, 2007, s.77.

tikdirmişdi («Kitab»), üstünə – üstündə – Nərgisə bənzər çiçək bitsə məzarım üstünə, Sanmagil nərgis ki, çeşmi-intizarımdır mənim (Kişvəri); yönlük hal çıxışlıq hal yerində: ətinə – ətindən. Bir göz adam ətinə toyam, derdim («Kitab»); Qeysə – Qeysdən – Hər kim sorar olsa Qeysə bir raz (Füzuli).

Təsirlik hal. İsmi bu halında işlənən sözlər müstəqim obyekt ifadə edir, kimi? nəyi? haranı? suallarından birinə cavab verir, cümlənin tamamlığı olur. Təsirlik halın morfoloji əlaməti -ı, -i, -u, ü şəkilçisidir. Yazılı abidələrimizdə saitlə bitən isimlər -ı⁴ təsirlik hal şəkilçisindən əvvəl tək cə «n» yox, həm də «y» bitişdiricisini qəbul edir. Daha doğrusu, XVIII əsrə qədər hər iki bitişdiricidən istifadə olunmuşdur. Sonrakı dövrlərdə «n» bitişdiricisi ədəbi dil səviyyəsində sabitləşib, «y» isə bir bitişdirici kimi məhəsal-darlığını itirmişdir: «...ismin təsirlik halında saitlə bitən sözlərin -ı formasını qəbul etməsinə ədəbi dilimizin sonrakı dövrlərində də (XX əsrin əvvəllərində və sovet dövründə 1920-40-cı illərdə) təsadüf olunur, lakin bu, daha çox ədəbi dildə özünü göstərən meyllərlə bağlı olmuş, ədəbi dilin xəlqi ünsürləri sırasına keçə bilməmişdir».¹

-ı/-nı/-yı təsirlik hal şəkilçisi ilə işlənən bəzi sözlərə diqqət yetirək: məni, ordısını, oğlanını, uşağını, xəzinəsini, Qanturalıyı, qapuyı – Baba, çün məni evərayım deirsən... Qazan bəg ordusunu, oğlanını – uşağını, xəzinəsini aldı... Selcan xatun Qanturalıyı at ardına aldı, çıxdı... Dəmə qapu Dərvəndəki dəmə qapuyı dəpüb alan... («Kitab»); bəni, varlığını, həlqəyi – Sən bəni ki, bəndən aparırsın, nə qılırsın? Bu dünya varlığını şuna bənzədir könül. Hər həlqəyi dutmax şəni-sevdam degüldür (Q.Bürhanəddin); ələmi, canını, ölüyü-Əndişə ilə əqlim iki ələmi gəzdi. Canını tərək eylə kim, bu yolda canan bulasan. Badi-səba İsa bigi

¹ E.Əzizov. Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası. Bakı, 1999, s.171.

gərçi dirildür ölüyi (Nəsimi)... (Əvvəlki səhifələrə bax: «y» səsinin vəziyyəti).

Samitlə bitən isimlərin (eləcə də şəkilçi morfemlərinin) -1⁴ təsirlik hal şəkilçisindən əvvəl «n» bitişdiricisi qəbul etməsinə təsadüf olunur: gövhəri, xəbəri – Çün bağban aldı ol gövhəri, Vardı ki, nədir ala xəbəri (Xətai); aşıqlığımı – El mənim aşıqlığımı ol səbəbdən bildi kim (Kişvəri); könlümü – Dəli könlümü salub sövdəyə (Məsihi); Dilimiz üçün səciyyəvi olmayan bu xüsusiyyət qırpaq-qarluq təsirinin nəticəsi kimi izah edilir.

E.Əzizov «Kitab»dakı gönlin (Gönlin yuca tutan ərde dövlət olmaz); cilovsın (Atın cilovsın döndərdi, ordusına gəlir oldı); sapanın (...ala qolu sapanın əlinə aldı); köksin (Beyrək at köksin qucaqladı) sözlərində III şəxs mənsubiyyət şəkilçisindən sonra işlənmiş «n» elementinin təsirlik hal şəkilçisi olduğunu və həmin elementin Salyan (obasın, nənəsin), Bərdə (evin, xalası, əmisin) şivələrində saxlanıldığını göstərir.¹ F.Cəlilov isə «Kitab»dakı «Birin atanda ikisin, üçün yıqdı» cümləsini təhlilə cəlb edərək yazır: «Buradakı birin, ikisin, üçün sözləri təsirlik hal funksiyası daşdığı kimi, dialektlərdə də sözün (dedi), için (çəkdi), atın (sürdü) tipli ifadələr təsirlik halı bildirir. Bizcə, buradakı -ın şəkilçisi mənsubiyyət morfemidir».² Hər iki izahda «n», yaxud «-ın» elementinin təsirlik halı bildirməsi əsaslandırılıb.

H.Mirzəzadə «Kitab»dakı ürəyim və xəbərim (Bağrım ilə ürəyim nə dağlarsan... mənim ölüm xəbərim eləmiş) sözlərini təsirlik halın məzmununu formal əlamətsiz, yəni şəkilçisiz ifadə edən vahidlər sırasında izah edir. Y.Seyidov isə bu tipli vahidləri Nəsiminin dili kontekstində təhlil edir. Daha dəqiqi, Nəsiminin dilində işlənən pərdə (Gül kimi gülə-gülə gəl, aradan pərdə götür), kəpənək (Kəpənək

¹ E.Əzizov. Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası. Bakı, 1999, s.174.

² F.Cəlilov. Azərbaycan dilinin morfonologiyası. Bakı, 1988, s.221.

geymişəm, əndişədən azad olubam) və s. kimi sözlərin qrammatik mənasını izah edir: «İsmin adlıq halı Nəsimi dilində də təsirlik hal mövqeyində çıxış edir. Bu mövqedə o öz qrammatik mənasına görə təsirlik halla birləşir – müstəqim obyekt bildirir. Fərq ondadır ki, ismin təsirlik halı həmişə müəyyənlik bildirirsə, bu mövqedə çıxış edən adlıq hal qeyri-müəyyənlik bildirir».¹ Fikrimizcə, yuxarıda qeyd olunan sözlərin məhz qeyri-müəyyən təsirlik hal başlığı altında öyrənilməsi düzgündür.

Təsirlik hal digər halların da mənasını ifadə etmişdir. Məsələn, təsirlik hal yönlük hal yerində: yani-yana – Xansi yani getti ol ahuyi-vəhşi, ey könül (Kişvəri), evi-evə – Evi sarı eylədi ani rəvan (Əmani); təsirlik hal yerlik hal yerində: hər yani – hər yanda – Səbzələr hər yani bitmiş abi-heyvandır dirəm (Kişvəri).

Yerlik hal. İsmin yerlik halının ən səciyyəvi cəhətləri bunlardır: Əşyanın və ya hərəkətin yerini bildirir; kimdə? nədə? harada? suallarından birinə cavab verir; yazılı abidələrimizdə -da, -də şəkilçisi ilə ifadə olunub (bu, həmin şəkilçinin qədim dövrlərdə sabitləşdiyini təsdiqləyir); cümlədə tamamlıq, zərflik və xəbər vəzifələrində çıxış edir.

-da, -də yerlik hal şəkilçisini qədim türk və Azərbaycan yazılı abidələrinin dili üzrə nəzərdən keçirək: Orxon-Yenisey abidələrində -da, -də, -ta, -tə şəklindədir: yirdə – yerdə, Tabğaçada, költə – göldə. Bu şəkilçi M.Kaşğarının «Divan»ında da müşahidə edilir: suvda – suda, bəgdə – bəydə, işta – işdə. «Kitab»da: hasarda – qalada, biləgində – Qazılıq qoca təmam on altı yil hasarda tutsaq oldı... Biləgində toqsan oqı seyrək oğlan!; Qazi Bürhanəddinin dilində: içində – Günəş içində danəyi-fülfülü gör; Kişvərinin dilində: biyabanda – Ki mən bu biyabanda yügürdüm bir neçə müddət; Füzulinin dilində: səndə – Lalə kimi səndə lütf çoxdur, əmma nə deyim, üzün açuqdur.

¹ Y.Seyidov. Əsərləri. III cild, Bakı, 2007, s.79.

Yazılı abidələrdə yerlik hal başqa halların da mənasını ifadə etmişdir. Məsələn, yerlik hal yönlük hal yerində: Oğlan suvda çumdu=Oğlan suya cumdu (M.Kaşğarının «Divan»ı), qaşundə – qaşına – Qaşundə bulmuşəm qurban, daği nişə yaraydurmən (Kişvəri); yerlik hal çıxışlıq hal yerində: alnında – alnından – Atından endi, çobanıq əllərin çözdü. Alnında bir öndü («Kitab»), sevdasidə – sevdasından – Gözlərin sevdasidə gəldi mana bimarlıq (Kişvəri).

Çıxışlıq hal. İsmın çıxışlıq halı iş və hərəkətin çıxış nöqtəsini bildirir, kimdən? nədən? haradan? suallarından birinə cavab verir, cümlənin xəbəri, tamamlığı və zərfliyi vəzifəsində çıxış edir. Yazılı abidələrimizdə çıxışlıq hal -dan, -dən, -dın, -din şəkilçisi ilə ifadə edilmişdir: tağlardan, yerimdən – Qara-qara tağlardan hənir aşdı. Qalqubanı yerimdən turan, derdim («Kitab»), yardan, gözümdən – Nə sənə yardan özgə gözümə gəlməz. Əya könlüdə gözümdən irax sana səlam (Q.Bürhanəddin), dərdədən – Az eyləmə inayətini əhli-dərddən, Yəni ki, çox bəlalərə qıl mübtəla məni» (Füzuli), yaridin – Cahan gögçəklərində yox anın yaridin əlası (Kişvəri), Əmanidin – Bir namə bilə Əmanidin yad etdün (Əmani). Nümunələrdəki -dın, -din şəkilçisi qıpçaq-qarluq təsirinin nəticəsi kimi götürülür. Həmin forma şivələrimiz baxımından da səciyyəvi deyil. Burada bir cəhəti də qeyd edək ki, Orxon-Yenisey abidələri və M.Kaşğarının «Divan»ında çıxışlıq halın morfoloji göstəriciləri sırasında -dan, -dən, -dın, -din formaları ilə yanaşı, -tan, -tən, -tın, -tin kimi variantlar da müşahidə edilir: Orxon-Yenisey abidələrində –kantan – haradan, Oğuz dantan – Oğuz elindən; «Divan»da – iştın – işdən, yavlaqtan- pisdən, tünqlüktən – bacadan.

Yazılı abidələrin dilində çıxışlıq halın digər halları əvəz etməsinə də rast gəlinir. Məsələn, çıxışlıq hal yönlük hal mövqeyində – ər taştın bardı=ər qürbətə getdi (M.Kaşğarının «Divan»ı); ögindən – qabağına – Av avlayu gəzər-

kən ögindən bir yaralu keyik çıqdı («Kitab»); çıxışlıq hal yerlik hal yerində – iraqdən – iraqda – Ol kimsə yeməz iraqdan durər (Əsrarnamə). Bu cür əvəzlənmələr şivələrimiz baxımından da səciyyəvidir.

Xəbərlik kateqoriyası

Qeyd etdiyimiz kimi, xəbərlik və şəxs kateqoriyalarının şəkilçiləri eynidir. Həm də hər iki kateqoriyanın morfoloji göstəriciləri şəxs əvəzlilikləri əsasında yaranmışdır (-q, -k, -dır istisna olunmaqla). Belə ki, qədim türk və Azərbaycan yazılı mənbələrində şəxs əvəzliliklərinin fellərdən, həm də isim və isimləşə bilən sözlərdən sonra məhz şəxs şəkilçisi vəzifəsində işlənməsinə rast gəlinir: Orxon-Yenisey abidələrində – tutar mən=tuturam. Külüg tirig bən=Külüg tirigəm; M.Kaşğarının «Divan»ında – mən tənqrigə sığınur mən=mən tanrıya sığınırım, mən kayda mən= mən hardayam, türk mən= türkəm; Kişvərinin «Divan»ında -görmən – görürəm. Hər gecə düşümdə görmən pərişan zülfünü... xəstə mən – xəstəyəm – O gözi bimardin ayru gəribü xəstəmən. Qeyd edək ki, bu formalar bəzi türk dillərində də mühafizə olunur: xakas dilində – men xakas men, sen xakas sen, piş xakas piş...; tuva və tofalar dillərində – man kiji ban. Azərbaycan dili şivələrində isə şəxs anlayışının şəkilçisiz ifadəsi saxlanılır: mən kətdi, sən kətdi, o kətdi, biz kətdi, siz kətdi, olar kətdi (Göyçay). M.Məmmədli bu tip vahidlərə, həm də türkoloji araşdırmalara istinad edərək yazır: «Şəxs əvəzliliklərinin şəkilçiləşməsi eyni deyil, müxtəlif şəkildə baş vermişdir. Bunu birinci şəxsdə -m ünsürünün qalması, ikinci şəxsdə dəyişmənin baş verməməsi və ya mənsubiyyət kateqoriyasında -n ünsürünün mövcudluğu da aydın göstərir. Bu barədəki fikirləri aşağıdakı şəkildə ümumiləşdirmək mümkündür:

1) Müstəqil sözlərdən ibarət olan şəxs əvəzliliklərinin əvvəlcə vurğusunu itirməsi; 2) Tədricən leksik mənadan məhrum olması; 3) Fonetik tərkibdə dəyişikliklərin baş verməsi (uyğun səs dəyişməsi, səslərin düşməsi, ahəng qanununun təsiri və s. nəzərə alınır); 4) Formanın tamamilə arxaıqlaşması; 5) Yeni fonetik tərkibdə innovasiyanın meydana çıxması».¹ Bütün bunlar şəxs şəkilçilərinin şəxs əvəzlilikləri əsasında yarandığını bir daha təsdiqləyir.

Azərbaycan yazılı abidələrində xəbərlik kateqoriyasının morfoloji göstəriciləri aşağıdakı kimidir:

I şəxsin təki. -am, -əm, -yam, -yəm: dadısıyam, mənəm – Əmma mən Banıçığının dadısıyam. Baybörə bəg oğlu Bamsı Beyrək dedikləri mənəm («Kitab»); quluyam, bənəm//mənəm – Şahın quluyam, eyləmişəm yüz kərə iqrar. Bay ilə yoxsul bənəm, yolçu ilə yol mənəm (Nəsimi); xoşam – Eşq dərdilə xoşam, əl çək əlacımdan, təbib, Qılma dərman kim, həlakim zəhri-dərmanındadır (Füzuli); qurbanıyəm – O kaman qaşların mən qurbanıyəm (Vaqif).

I şəxsin cəmi. -z (-ız, -iz, -uz, -üz), -q, -k (-ıq, -ik, -uq, -ük): düşməniliz – Biz Qazana düşməniliz («Kitab»); qulıyuz – Yar əgər biz qulı bilə yar isə, Qulıyuz ancaq olur iqrar isə (Q.Bürhanəddin); qəribüz, bimarüz, bitəbibüz – Biz cümlə bu vadidə qəribüz, Biz bimarüz ki, bitəbibüz (Məsihi); qızılbaşuz – Cəfəri-məzhəbü qızılbaşuz (Əmani); əhliyiz – Biz xərabət əhliyiz olmaz bizim huşyarımız (Qövsü Təbrizi). Birinci şəxsin cəmini ifadə edən -q, -k şəxs şəkilçisinin isə XVIII əsrə qədər işlək olmadığı göstərilir: Hamı biz bəndəyik sənənd xudavənd (Fə dai).

II şəxsin təki. -san, -sən: yucasan, necəsən, könlində-sən – Yucalardan yucasan, Kimsə bilməz necəsən. Sən xud möminlər könlində-sən («Kitab»); aşinasən, rövşanəsən – Mərdümlə həmişə aşinasən, Gözlərdə müdam rövşanəsən

¹ M.Məmmədli. Azərbaycan dili şivələrində ismin qrammatik kateqoriyaları. Bakı, 2003, s.223, 224.

(Xətai); gülsən, yünülsən – Nazik bədən ilə bərgi-gülsən, Əmma nə deyim ikən yünülsən! (Füzuli). -san² şəkilçisi Nəsiminin dilində -sın, -sin şəklində müşahidə olunur: lətif-sin, cövhərsin – Yarəb, nə eyni-lətifsin, ey hüsni-lanəzir. Səni bəşərdə bilən kim, nə gizlü cövhərsin.

II şəxsin cəmi. Müasir ədəbi dilimizdə intensivliyi ilə seçilən -sınız⁴ şəkilçisinin yazılı abidələrdə isim və isimləşə bilən sözlərə qoşulmasına, demək olar ki, rast gəlinmir. Orxon-Yenisey abidələrində «siz» şəxs əvəzliyinin şəxs şəkilçisi vəzifəsində, həm də isimdən sonra işlənməsinə təsadüf edilir: atınız Urı bəg siz=adınız Uru bəydir. Əlavə edək ki, yazılı abidələrdə -sınız⁴ şəkilçisinin nisbətən az işlənməsi türkölogiyada xüsusi olaraq vurğulanır. Məsələn, Ramiz Əskər M.Kaşğarının «Divan»ı və Yusif Balasağunlunun «Qutadğu Bilig» poemasında xəbərlik kateqoriyasının xüsusiyyətlərindən bəhs edərkən belə bir nəticəyə gəlir: «... I, II, III şəxsin cəmində ismi xəbər yaranmasına dair kitabda heç bir misal tapmaq mümkün deyil. Paradoksal haldır ki, eyni vəziyyət «Qutadğu Bilig»də də müşahidə edilir. Bütün bu deyilənlərdən belə bir nəticə hasil olunmalıdır ki, «Qutadğu Bilig» və DLT («Divanü lüğət-it-türk» - Ə.T) yazılan dövrdə ismin xəbərlik kateqoriyası hələ tam formalaşmamışdır. Əgər şəxslərin təki üzrə xəbərlik şəkilçiləri varsa, deməli, cəmi üzrə də mövcud imiş, sadəcə, şəxslərin cəmi üzrə nümunələr işlədilməsi üçün müvafiq sintaktik mühit olmamışdır».¹ Yaxud Roza Eyvazova yazır: «Kişvəri dilində I-II şəxsin cəmi işlək deyildir. Hələlik bir yerdə I şəxs cəmə təsadüf etdik. Məs.: Biz məlamət kuyinin ovbaşlarının itiüz».² Azərbaycan dilinin tarixinə dair yazılmış bir sıra əsərlərdə isə -sınız⁴ xəbərlik şəkilçisinin

¹ Ramiz Əskər. Mahmud Kaşğari və onun «Divanü lüğət-it-türk əsəri». Bakı, 2008, s.202.

² Roza Eyvazova. Kişvəri «Divan»ının dili. Bakı, 1983, s.33.

yalnız adı çəkilir, yəni konkret nümunələrlə əsaslandırılmır.

II şəxsin cəmini ifadə edən -sınız xəbərlik şəkilçisi ilə bağlı fikirləri belə ümumiləşdirmək olar: 1) Orxon-Yenisey abidələrində siz şəxs əvəzliyinin xəbərlik şəkilçisi vəzifəsində işlənməsi həmin şəkilçinin qədimliyinə işarədir; 2) «Kitab»da feli xəbərin sonunda –siz müşahidə olunur: göndərirsiniz, bilirsiniz - ... çünki məni göndərirsiniz, bilirsiniz kim, Dəli Qarçar qız qardaşını diləyəni öldürər; 3) «Şühədanamə» əsərində (Azərbaycan dilinə XVI əsrdə tərcümə olunub) felin vacib şəkli II şəxsin cəmində -sınız şəxs şəkilçisi ilə ifadə edilmişdir: çəkmək gərəksiniz – Ey cəddün cənani mən taziyanə urubəm nədən ötrü siz qisasını çəkmək gərəksiniz... Bu da -sınız⁴ şəkilçisinin qədim dövrlərdə sabitləşdiyini təsdiqləyir; 4) Şivələrimizdə -sınız⁴, -sağınız², -sayınız⁴, -sağınız² və s. şəkildə işlənən xəbərlik şəkilçilərində ilkin formanın əsasən saxlanıldığı müşahidə edilir. Deməli, həmin şəkilçinin qədimliyi şübhə doğurmamalıdır; 5) -sınız morfeminin yazılı abidələrimizdə az işlənməsi, qeyd olunduğu kimi, məhz sintaktik mühitlə bağlıdır.

III şəxsin təki. -dır, -dir, -dur, -dür, -durur: yetiridir, biridir, közidir – Oğul atanın yetiridir, iki közünü biridir. Dövlətlü oğul qopsa, ocağının közidir («Kitab»); duaçidir – Həsənoğlu, sana gərçi duaçidir, vəli sadıq, Nə sadıq, sadıqi-bəndə, nə bəndə, bəndəyi-çəkər (Həsənoğlu).

Müasir ədəbi dilimizdəki -dır⁴ xəbərlik şəkilçisinin yazılı abidələrdə -dır⁴, həm də -durur şəklində, yəni paralel olaraq işlənməsinə rast gəlinir. Məsələn, Qazi Bürhanəddinin dilində: hekayətdür, yoxdurur – Şəkər ləlündən urur dəm, bu nə şirin hekayətdür... Qoxusu şöylə gəlür ki xilafı yoxdurur sərvün; Kişvərinin dilində: Xəlqdür, kimdurur – Yüz çevirmə eşqdin yaxşı-yəman gər xəlqdür. Kimdururur aləmdə kim, ol rahatı-can istəməz; Füzulinin dilində: sultanıdır, fərmanıdır, hökmüdürür – Ol pərivəş kim,

mələhət mülkünün sultanıdır, hökm onun hökmüdürür, fərman onun fərmanıdır.

Türkoloji araşdırmalarda -dır⁴ şəkilçisinin durur (turur) feli əsasında yarandığı ehtimal edilir. Burada M.Kaşğarının fikirlərini xatırlatmaq lazım gəlir: «Turur: bu, müzare feldir, keçmiş zamansız və məsdərsiz işlənir, mənası odur deməkdir... ol taş turur sözündə olduğu kimi, «o daşdır» deməkdir... Turur: keçmiş zamanı və məsdəri olmayan müstəqblə bir feldir. Bu söz bir şeyin adı çəkilən anda bir yerdə durduğunu və bulunduğunu bildirir. «ol əvdə turur» deyilir ki, o, bu an evdədir, evdə var deməkdir. Bu sözlə «ayağa qalxmaq» murad edilmir... (II, 36; III, 177).

III şəxsin cəmi. -dır⁴. Qeyd olunduğu kimi, III şəxsin təki -dır⁴ morfoloji göstəricisi ilə ifadə edilir, yəni III şəxsin cəmində müşahidə olunan -lar şəkilçisi kəmiyyətə görə uzlaşmanı bildirir. Müasir ədəbi dilimizdəki -dırlar⁴ formasına isə yazılı abidələrimizdə az rast gəlinir: fikrindədürlər – Xanüman fikrindədürlər ruzi-şəb xəlqi-cahan (Kişvəri).

İsmin quruluşca növləri

Yazılı abidələrimizdə rast gəlinən sadə, düzəltmə və mürəkkəb quruluşlu isimlər əsasən müasir ədəbi dilimizdəki kimidir. Bəzi fərqli cəhətlərə diqqət yetirək: Birincisi, bu tip vahidlərin bir qismi müasir ədəbi dilimiz baxımından arxaizm hesab olunur. Məsələn, sadə isimlər: ün – səs, tün – gecə, börk – papaq; düzəltmə isimlər: tanıq//danıq – şahid, ərgənlik – qızın nişanlısına göndərdiyi hədiyyə, toxunc – rişxənd; mürəkkəb isimlər: qaravaş, beşikkərtmə. İkincisi, tarixən düzəltmə və mürəkkəb isim kimi işlənən bir sıra vahidlər müasir ədəbi dilimizdə sadə söz formasındadır: qarın+daş=qarındaş → qardaş, boyun+cuq=boyuncuq → moyuncuq → muncuq, tut+saq=tutsaq → dustaq. Üçüncüsü, müasir ədəbi dilimizdə işlənən sadə, düzəltmə və

mürəkkəb isimlər kəmiyyətinə görə üstün mövqedədir. Bu, bir tərəfdən tarixən işlənmiş isimlərin əksəriyyətinin müasir ədəbi dilimizdə sabitləşməsi, digər tərəfdən, dilimizin sonrakı inkişaf dövrlərində yeni yaranmış isimlərin zənginliyi ilə bağlıdır. Bütün bunlar bir daha təsdiq edir ki, yazılı abidələrimizdə müşahidə olunan sadə, düzəltmə və mürəkkəb quruluşlu isimlər daha çox diaxronik prizmadan öyrənilməlidir.

Sadə isimlər

Yalnız bir kök morfemindən ibarət olan sadə isimlər qədim türk və Azərbaycan yazılı abidələrində əsasən bir və iki hecalıdır: dan – sabah, səhər, oq – ox, ev; yazı – çöl, düzənlik, yağlı – düşmən, azuq – azuqə. Yazılı abidələrimizdəki sadə isimlərin bir qismi müasir ədəbi dilimizdə fonetik dəyişmələrlə işlənir: topraq – torpaq, uyqu//uyxu – yuxu... Bir qismi, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, arxaikləşmişdir. Ən əsası isə tarixən işlənmiş sadə isimlərin əksəriyyəti müasir Azərbaycan dili üçün də səciyyəvidir. Burada təkcə onu qeyd etmək kifayətdir ki, «Kitab»da işlənən bağ, baş, qız, əl, su, göl kimi sadə isimlər dilimizin bütün dövrlərində fonetik, həm də semantik dəyişmələrə uğramadan işlənib.

Düzəltmə isimlər

İlk olaraq düzəltmə isimlərlə bağlı bir neçə məsələyə diqqət yetirək: Birincisi, isim düzəldən şəkilçilərin əksəriyyəti türk mənşəlidir və dilimizin bütün inkişaf dövrləri baxımından səciyyəvidir: -çı⁴, -lıq⁴...; İkincisi, isim düzəldən bir sıra şəkilçilər qeyri-məhsuldardır: -t-içat, minət; -mac²-dök-məç; Üçüncüsü, dilimizdə isim düzəldən bir sıra alınma şəkilçilər mövcuddur: məsələn, ərəb mənşəli: -iyyat, -iyyət, -iyyə; fars mənşəli: -stan, -keş, -xana; Avropa mənşəli: -izm, -ist...

Avropa mənşəli şəkilçilər daha çox müasir dilimiz üçün səciyyəvi olduğu üçün yazılı abidələrdəki düzəltmə isimləri iki istiqamətdə öyrənməyi məqsədəuyğun hesab edirik: türk mənşəli şəkilçilər vasitəsilə yaranan düzəltmə isimlər, ərəb və fars mənşəli şəkilçilər vasitəsilə yaranan düzəltmə isimlər.

Türk mənşəli şəkilçilər vasitəsilə yaranan düzəltmə isimlər. Müasir ədəbi dilimizdə olduğu kimi, yazılı abidələrimizdəki düzəltmə isimlər də adlardan və fellərdən düzəlmişdir. Bu mənada isim düzəldən şəkilçilər iki yerə bölünür: adlardan isim düzəldən şəkilçilər, fellərdən isim düzəldən şəkilçilər.

Adlardan isim düzəldən şəkilçilər aşağıdakılardır:

1. -çı, -çi, -çu, -çü. Türkologiyada -çı⁴ şəkilçisinin ifadə etdiyi mənalar, həm də «adam», «insan» mənasını verən sözlərlə bağlı olduğu müəyyənləşdirilib. Məsələn, A.N.Kononovun fikrincə, fəaliyyət göstərəninin adı -çi şəkilçisi vasitəsilə yaranır. Bu fikir N.K.Dmitriyev tərəfindən qüvvətləndirilib. Müəllif başqırd dilindəki balık+sı-balıqçı, eş+se – işçi kimi sözlərə istinad edərək göstərir ki, -sı, so, -se, -sə (yəni -çi) vasitəsilə isim kökündən iş görəninin və ixtisas sahibinin adı əmələ gəlir. Ə.Dəmirçizadəyə görə, -çı⁴ şəkilçisi «adam» mənasını verən çe/çi, -ci/zi, -si/şi ilə əlaqədardır. S.Cəfərov -çı⁴ şəkilçisinin qədim türk dilində adam, insan mənasında işlənən kişi sözündən yarandığını ehtimal edir.

-çı⁴ şəkilçisinin yayılma arealları da genişdir. Belə ki, müasir türk dillərinin hər birində məhsuldarlığı ilə fərqlənən -çı⁴ şəkilçisi qohum olmayan dillərdə, daha dəqiqi, rus, fars, erməni və s. dillərdə də söz yaradıcılığı prosesində iştirak edir (qohum olmayan dillər bölməsinə bax).

Müqayisələr göstərir ki, -çı⁴ şəkilçisi yazılı abidələrimizdə bir fonetik variantda, yəni -çi (چي) şəklində yazılıb. Amma daha çox -çı, -çi formasında transkripsiya olunur: oqçı, talançı, dilənçi, elçi...

-ç⁴ şəkilçisi vasitəsilə əsasən peşə, sənət, vəzifə, rütbə, məşğuliyyət və s. bildirən isimlər düzəlir: sığıtçı – ağıçı, tamğaçı – möhürdar (Orxon-Yenisey abidələri); təmürçü – dəmirçi, avçı – ovçu (M.Kaşğarının «Divan»); **Surnaçıları** qovdı, **nəqaraçıları** qovdı, ilqıçıları öldirdi («Kitab»); Gü-nü ayı gətürdi çərxə ruxün, Ey **oyunçu** qəmər, xoş oynarsan (Nəsimi); Girən çü **dilənçi** hər qapıdan. Mən sənciləyin **yalançı** sorman. El qarət edən **talançı** sorman (Xətai); Qəb-rimdə çu **sorğuçu** görə rəhm eyləyəsidir (Kişvəri).

Müasir ədəbi dilimizdə istər -çı+lıq (arı+çı+lıq=arıçı-lıq, süd+çü+lük=südcülük), istərsə də -çılıq⁴ (düşmən+çilik=düşmənçilik, kasıb+çılıq=kasıbcılıq) şəkilçiləri vasitə-silə yaranan düzəltmə isimlər üstün mövqedə görünür. Yazılı abidələrimizdə isə -çılıq şəkilçisi ilə düzəlmiş isimlərə az rast gəlinir: Gər zahirimizdə nəstə yoxdur, Leyik **asicilik** içində çoxdur (Xətai); **Əbəçilik** eylər, uşaq doğurar (Vaqif). Yeri gəlmişkən, dilçiliyimizdə H.Mirzəzadəyə istinadən belə bir fikir tez-tez təkrarlanır: -çilik şəkilçisi ilə düzəlmiş ismə ancaq XVIII əsrdə Vaqifin dilində rast gəlinir. Bu fikrin qeyri-dəqiqiyyəti isə ilk dəfə Minayə Cavadova tərə-findən müəyyənləşdirilib. «Dəhnamə»də bu şəkilçiyə yal-nız bir dəfə təsadüf olunur», - deyən müəllif yazır: «... Xə-tainin «Dəhnamə»sindən gətirilən misal (asiçilik) bizə əsas verir ki, -çilik şəkilçisinin dilimizdə işlənməsi tarixini XVIII əsrdən əvvəlki dövrlərə aid edək».¹

2. -lıq, -lik, -luq, -lük. Daha çox mücərrəd anlayış bil-dirən isimlər düzəlir: erdəmlik – kişilik, bəglik (Orxon-Ye-nisey abidələri); akıllıq – cəmərlik, adaşlıq – dostluq, edhgülük – yaxşılıq (MK*. «Divan»); ... mənim **ərligim**,

**Qeyd: «MK» - Mahmud Kaşğari nəzərdə tutulur.*

bəhadirliğim, cılasunliğim, yigitliğim Ruma, Şama gedə çavlına... **Təkəbbürlük** eyləyəni tənri sevməz. Əzrayilə nida

¹ M.Cavadova. Şah İsmayıl Xətainin leksikası. Bakı, 1977, s.23.

eylədi kim, çün dəli qavat mənim **birliğim** bildi, **birliğümə** şükr qıldı («Kitab»); Gözün təkisi cismi **sayruluqda**, Qaşın kimi tağı **ayrılıqda** (Xətai); Kim Olə **azarlıq**, Leyk olmiyə **bizarlıq** (Kişvəri); Oğlan əcəb olmaz olsa aşıq, **Aşıqlıq** işi qıza nə layiq? (Füzuli).

H.Mirzəzadə yazılı materiallarımızda -lıq, lik şəkilçili əşya, peşə, vəzifə bildirən isimlərə nadir hallarda təsadüf edildiyini söyləsə də, heç bir nümunə təqdim etmir. Qeyd edək ki, qədim türk və Azərbaycan yazılı abidələrində həmin tip düzəltmə isimlər kifayət qədərdir: **aşlıq** – buğda, **əliglik** – əlcək, **ənqlik** – ənlük, kirşan, qadınların yanaqları-na sürtdükləri qırmızı boya, **otluk** – axur (MK. «Divan»); **ərgənlik** – Adağlusundan ərgənlik bir qırmızı qaftan gəldi... **günlük** – Aruz dəxi altun günligin dikmişdi, oğlanlarilə oturmuşdı; **taralıq** – belbağı – Qız köşkdən baqardı. Ta-raqlığı boşaldı, kedisi mavıldı («Kitab»); **qulluq** – Qulluğa irişdi, durdu bir dəm, Könlünü aradı gördü xürrəm; şahlıq – Şah şahlıq edər çü nökrə olsa, Eşikdə qulami kəmtər olsa (Xətai).

3. -daş//taş. Bu şəkilçinin etimologiyası ilə bağlı müx-təlif fikirlər vardır. N.A.Baskakova görə, -daş şəkilçisi «-la+ş» modeli əsasında (-la adlardan fel düzəldən şəkilçi+-ş felin qarşılıq növünün şəkilçisi) yaranmışdır. Belə bir fikir, yəni «-daş» şəkilçisinin -la və -ş şəkilçilərinin sintezi əsasında yaranması A.N.Kononov tərəfindən də söylənil-mişdir. Ə.Rəcəbli həmin fikirləri, eləcə də Səlim Cəfərovun «-daş şəkilçisi tuş (taytuş, tuş olmaq) sözündən törəmişdir» mülahizəsini qəbul etmir: «Məncə, bu şəkilçinin ən yaxşı və düzgün etimologiyasını Ə.Dəmirçizadə irəli sürmüşdür. Onun fikrincə, -daş şəkilçisi ismin yerlik halını əmələ gə-tirən -da şəkilçisi və qədim türk dillərində dost mənasında işlənən eş sözünün birləşməsindən əmələ gəlmişdir».¹ Bu fi-kir real görünsə də, ilk dəfə Ə.Dəmirçizadə yox, K.Q.Zale-

¹ Ə.Rəcəbli. Göytürk dilinin leksikası. Bakı, 2004, s.225.

man tərəfindən söylənilib: «Hələ keçən əsrin sonlarında (XIX əsrin sonları nəzərdə tutulur – Ə.T) K.Q.Zaleman belə bir fikir irəli sürmüşdür ki, -daş şəkilçisi da+eş hissələrindən ibarətdir. -«da» ismin yerlik halı «eş» isə yoldaş, ortağ deməkdir... Nemət və Banq da həmin fikri eynilə təsdiq edirlər. Doğrudan da dilimizdə işlətdiyimiz vətəndaş, sirdaş, silahdaş, hətta bu gün artıq öz ibtidai formasını itirmiş qardaş sözünün semantikasında bunu aydın görmək olur».¹

-daş şəkilçisi müasir türk dillərində müxtəlif fonetik variantlarda işlənir. Məsələn, Azərbaycan, türk, tatar, qumuq dillərində -daş, qazax və xakas dillərində -das, qırğız və türkmən dillərində -deş, tuvin dilində -taş şəklindədir. Ortaqlıq, şəriklik, həmrəylik və s. mənalı isimlərin düzəlməsində iştirak edən -daş şəkilçisi qədim türk və Azərbaycan yazılı abidələrində qeyri-məhsuldardır. Bəzi nümunələri təqdim edirik: kadaş – dost, kağadaş – qohum (Yenisey abidələri); kadaş – «qohum-qardaş», kanqdaş – atabir qardaş, ikdiş – anabir qardaş, könqüldəş – sirdaş, əmikdəş – süd qardaşı (MK. «Divan»); qarındaş – qarın yoldaşı, eyni qarından olan, qarında ortağ olan, qartaş, yoldaş – Beyrək dəxi yedi qız qarındaşını yedi yigidə verdi. At diməzəm saña qartaş deyərəm, Qartaşımdan yeg! Başıma iş gəldi, yoldaş deyərəm, Yoldaşımdan yeg! («Kitab»); qarındaş – Dörd şey vardır bir qarındaşa lazım, bir elm, bir kələm, bir nəfəs, bir söz (Xətai); yoldaş, əmiktaş – İstəmən badi-səba kim olə yoldaşın sənin. Sənə xurşid olub dayə, Məsihadur əmiktaşın (Kişvəri); yoldaş – Olmadı mənə bu yolda yoldaş (Füzuli).

4. -laq, -lək. Yer, məkan mənalı isimlər düzəldir. Qədim türk və Azərbaycan yazılı abidələrində az rast gəlinən şəkilçilərdəndir: yaylağ, kışlağ (Orxon-Yenisey abidə-

¹ H.Mirzəzadə. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı, 1990, s.58-59.

ləri); kışlağ, yaylağ, kuşlağ-quşların çox olduğu yer (MK. «Divan»); otlaq – yaylaq – Getdikdə yerin otlaqların keyik bilür. Qarşu yatan qara tağı sorar olsam, yaylaq kimün? («Kitab»); yaylaq – Quzuladı qoyun, töküldü döllər, yaylaq həvəsin qıldı ellər (Xətai); qışlaq – Qış günü qışlağı Qıraqbasanın, Gözüdür aranın, cümlə cahanın... (Vaqif). Bir cəhəti də qeyd edək ki, -laq, -lək şəkilçisi -lıq⁴ şəkilçisinin ən qədim variantı hesab olunur.

5. -dəm. Qeyri-məhsuldar şəkilçilərdən hesab olunan -dəm şəkilçisinə Orxon-Yenisey abidələrində təsadüf olunur: ərdəm – igid, cəsur. Bu söz M.Kaşğarının «Divan»ında da «ərdəm» şəklindədir: ərdəm başı tıl-ərdəmin başı dildir (MK. I, 169). «Kitab»da isə «ərdəm» yox, «ərdəmli» formasındadır, yəni isim düzəldən -dəm şəkilçisindən sonra sifət düzəldən -lı şəkilçisi işlənmişdir: Hey Dirsə xan! Oğlana bəglik vergil, Təxt vergil, - ərdəmlidir! («Kitab»). Əlavə edək ki, «Kitab»dakı ərdəmli sözü Orxon-Yenisey abidələrində «ərdəmli» (cəsarətli) şəklindədir.

6. -an, -ən. Qeyri-məhsuldar şəkilçilərdəndir. Bir neçə sözdə müşahidə olunan -an, -ən şəkilçisi daha çox konkretlik bildirən isimlərin yaranmasında iştirak edir: oğul+an=oğlan, ər+ən=ərən. **Oğlan** on beş yaşına girdi. Ol gün cilasun bəg **ərən**lər dönə-dönə savaşıdı («Kitab»); Ərən-lər öz yolunda ər təg gərək (Q.Bürhanaddin);

7. -düz. Orxon-Yenisey abidələrində yalnız bir sözə artırıldığı göstərilir: kün+tüz=küntüz. -düz şəkilçisi Azərbaycan yazılı abidələrində də az müşahidə olunur: - Gecə **gündüz** deməyib yuridilər («Kitab»); Deməli, müasir ədəbi dilimizdəki gündüz sözü ən azı «Kitabi-Dədə Qorqud» dövründə sabitləşmişdir.

8. -lı, -li, lu, lü. Əsasən toponimik vahidlərə qoşularaq yer münasibəti mənasını ifadə edir, yəni bu şəkilçi vasitəsilə şəxsin yaşadığı yeri bildirən isimlər düzəlir. Yazılı abidələrimizdə az müşahidə olunan şəkilçilərdəndir. H.Mirzəzadə «Şühədanamə»nin dilində işləndiyini göstərir: İstərəm

ki, ...**küfəlüdən** və **şamludən** necəsi bican qılayım. -l⁴ şəkilçisi «Kitab»da qəhrəmanların ləqəblərində özünü göstərir: boz atlu, boz ayğır. Boz atlu Xızır maña gəldi. Boz ayğır Beyrək çapar yetdi. «Kitab»da -l⁴ şəkilçili apelyativlər əsasında yaranmış əsl şəxs adları da diqqəti cəlb edir: Qutlu Mələk... Yeri gəlmişkən, -l⁴ şəkilçili atnroponimik vahidlər müasir ədəbi dilimiz üçün daha səciyyəvidir: Bağçalı, Uğurlu, Saçlı, Telli, Sevgili...

9. -cıq, -cik, -cuq, -cük; -cığaz, -ciyəz, cuğaz, -cüyəz. Bu şəkilçilər vasitəsilə kiçiltmə və əzizləmə mənasını bildirən isimlər yaranır. Müasir ədəbi dilimizdə məhsuldarlığı ilə fərqlənən -cığ⁴ və -cığaz⁴ şəkilçiləri yazılı abidələrimizdə də müşahidə olunur: Eviniz ardı **dərəcik** degilmiydi? Çoban tağarcığı çıxardı. **Oğlancılarla** oynar oldı. Bığçağı qararmış **yigitcikləri** çoq yemişəm. **Əlcügəzi** qınalı **qızcığazları** çoq yemişəm. Dilün için öləyin, **gəlincigüm!** («Kitab»). Yeri gəlmişkən, dilin emotiv funksiyasının səciyyəvi cəhətləri sırasında emosional leksika, xüsusən də əzizləmə, kiçiltmə bildirən sözdüzəldici vasitələr aparıcı mövqeyə malik olur. Bu mənada yuxarıda təqdim etdiyimiz nümunələr «Kitab»ın dilinin bütün müstəvilərdə zəngin olduğunu təsdiqləyir.

Feldən isim düzəldən şəkilçilər

1. -ış, -iş, -uş, -üş. Bu şəkilçi vasitəsilə fellərdən hərəkət adını, eləcə də proses və hərəkətin üsulunu, tərzini, nəticəsini bildirən isimlər düzəlir: uruş – vuruş, sünüş – döyüş (Orxon-Yenisey abidələri); bakış – baxışma, atış – atışma, təgiş – müharibə, uruş – vuruş (MK. «Divan»); baqış, turış, yürüş – Apul-apul yürüşündən, Aslan kibi turışından, Qaqrıluban baqışından Ağam Beyrəgə bənjədürəm, ozan səni! («Kitab»); biliş – bilik, mərifət, elm – Aşınanı bilməmişsən ey bilişdən yad olan, Mərifətdən dəm urursan, ney-

ləyim, biganəsən (Nəsimi); gəliş, baxış, yeriş – Eyb iməz sorməğ gəliş həndandır, ey mərta yigit. Xeyrlü baxış degül qoyun saru qəssabnın. Naley-i-bülbüldin qılır mətbuxi-kəklidən yeriş (Kişvəri).

-ış şəkilçisi müasir ədəbi dilimizdə məhsuldarlığı ilə diqqəti cəlb edir: bildiriş, buraxılış, göndəriş, partlayış, çağırış...

2. -aq, -ək, -q, -k. Fellərdən isim düzəldən -aq² şəkilçisi barədə H.Mirzəzadə yazır: «Həmin şəkilçiyə biz XIV əsr ədəbi materiallarında və sonralar rast gəlirik; məs.: Yoqdur **ortağım** nə mislüm, nə bədəl (Nəsimi); Xumar göz-lərini **oyaq** qoymasan, Yıxılan könlümə **dayaq** qoymasan (Vaqif)... otaq-otur-aq kimi lüğət vahidlərinə çevrilmiş sözləri parçalamaq olmaz. Çünki köklə şəkilçi bir-birinə elə qovuşmuşdur ki, bunları çətinliklə ayırmaq olur. Bəziləri tərkib hissələrinə ayrıldıqda isə kök hissəsi (oyaq-oy, otaq-ot) heç bir məna ifadə etmir».¹ Burada iki məsələyə aydınlıq gətirmək lazım gəlir. Birincisi, otaq sözünün «otur+aq» şəklində izahı düzgündür. Amma Nəsiminin dilindən verilmiş «ortağ» sözü şərik, ortağ mənasındadır. Əlavə edək ki, otaq və ortağ sözlərinin semantika baxımından eyni olmadığı M.Kaşğarının «Divan»ında da göstərilir: otağ-çadır, ortak-ortağ, şərik. İkincisi, -aq, -ək şəkilçisinin işlənmə tarixini yalnız XIV əsrlə məhdudlaşdırmaq olmaz. Çünki həmin şəkilçiyə daha qədim dövrlərdə təsadüf olunur: əmgək – əziyyət, bulğak – iğtişaş (Orxon-Yenisey abidələri); kuçaq – qucaq, konuk – qonaq, biçək – bıçaq (MK. «Divan»); tayaq – dayaq, yataq, sancaq – Bən bunun alınına niyə tayaq olurbən – tururbən... Qazan bəgün qartaşı kafərin tuğilə sancağı qılıcladı («Kitab»); taraq – daraq. Saqalın taradığın taraq ilə bığın tarama («Oğuznamə»). Burada bir cəhəti də qeyd edək ki, türko-

¹ H.Mirzəzadə. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı, 1990, s.60.

logiyada -aq, ək şəkilçisinin qədim forması -qak, -kək götürülür: kapğak – qapaq, tarğak – daraq (MK. «Divan»).

3. -anaq, -ənək. Qeyri-məhsuldar şəkilçilərdəndir, «-an» və «-aq» şəkilçi morfemlərinin sintezi əsasında yarandığı göstərilir. -anaq² şəkilçisi vasitəsilə düzəlmiş isimlərə yazılı abidələrimizdə az rast gəlinir: dəgənək – dəyə-nək. Qızılıq dəgənəgimcə gəlməz maña! («Kitab»); doğanaq – ağac haçacıq; örkən halqası – Örkən nə qədər uzun olsa, yenə gəlib doğanaqdan keçər (Məsəl).

-anaq² şəkilçisi vasitəsilə düzələn isimlər daha çox müasir dilimiz üçün səciyyəvidir: boğanaq, döyənək, doğanaq, biçənək...

4. -t, -it, -it, -ut, -üt. Fel köklərindən əşya, proses, hərəkət adı bildirən isimlər yaradır: sığıt – hönkürtü, hıçqırtı (Orxon-Yenisey abidələri); kurut – qurut, yoğurt – qatıq, sığıt – hönkürtü, hıçqırtı, ögüt – öyüd (MK. «Divan»); yoğurt – qatıq, içət – bulaq, binət – minik, ögit – öyüd – Bağır kibi ögnəndə yoğurtdan nə var... Souq-souq sularım saña içət olsun!.. Tavla-tavla şahbaz atlarım saña binət olsun!.. Qız anadan görməyincə ögit almaz («Kitab»).

5. -ıq, -ik, -uq, -ük. Dilimizin bütün inkişaf dövrlərində məhsuldarlığı müşahidə edilir: bilik, tanıq – şahid, bölük, buyruq – Bəglər, allah-təala maña bir qız verəcək olursa, siz tanıq oluñ... Biligi yetmiş qoca babam var... Keyik olsa, bir, ya iki böyük olurdu... Çünki Qazan bəgdən buyruq olubdur, qoñ otursun! («Kitab»); buyruq – Buyruq anundur, hökm anun, həm şəhrinə, həm kəndinə (Nəsimi); danuq – Dəvi mehrimğə danuq tartadurmən ahni («Kişvəri»).

6. -ı, -i, -u, ü. Müasir ədəbi dilimizdəki çəki, ölçü, ölü, sürü kimi proses adı və nəticə bildirən sözlərdə -ı⁴ şəkilçisi müşahidə olunur. Qeyd edək ki, fel köklərindən müxtəlif mənəli isimlər düzəldən -ı⁴ şəkilçisinin sabitləşməsi. «Kitabi-Dədə Qorqud» dövrünə təsadüf edir: Ölü, qorxu – Anuñ

əlindən nə ölümiz, nə dirimiz qurtulurmuş... Kafərlərin gözüne qorxu düşdi («Kitab»); Digər mənbələrdə də müşahidə olunur: Badi-səba İsa bigi gərçi dirildür **ölüyi** (Nəsimi); - **Ölüyü** ayıt, diriyi dart («Oğuznamə»)...

-ı, -i, -u, -ü şəkilçisi qədim türk abidələrində -ığ, -ig, -ğ, -g şəklindədir: ölüg – ölü, körüg – casus (Orxon-Yenisey abidələri); sürüg -sürü, ölüg – ölü (MK. «Divan»).

7. -maq, -mək. Fel köklərindən əşya adları bildirən isimlər düzəldir: çakmaq – çaxmaq, kısmak – üzəngi qayışı (MK. «Divan»); çaqmaq – çaxmaq, yemək – Kafərlər leşindən bir böyük dəpə yığdı, çaqmaq çaqub od yaqdı... mən saña bu ağacla yemək bişürərin, - dedi («Kitab»). Bu cür isimlər müasir ədəbi dilimizdə də işlənməkdədir: çaxmaq, yemək, cırmaq...

8. -ma, -mə. A.N.Kononov, Ə.Dəmirçizadə, S.Cəfərov, H.Mirzəzadə kimi türkoloqlar bu şəkilçinin -maq² şəkilçi morfemindən törədiyini, eyni zamanda XVIII əsrdən sonra daha məhsuldar olduğunu qeyd edirlər. Orxon-Yenisey abidələrində az işlənən -ma² şəkilçisi (yelmə – sürətlə getmə, təgmə – hücum etmə) M.Kaşğarının «Divan»ında məhsuldarlığı ilə diqqəti cəlb edir: bulğama – bulama, yağsız, dadsız, bulamac; kıyma – əriştə, süzmə – yağsız quru pendir, ayran süzməsi; tügmə – düymə... Bu tip vahidlər Azərbaycan yazılı abidələri baxımından da səciyyəvidir: qara **qaurma** bişürüb, qırq bəg qızına ilətün («Kitab»); Aşıqın **halallaşması** (Xətai).

9. -gi, -gü. Bu şəkilçiyə yazılı abidələrimizdə az təsadüf olunur: Qadın anamın **sevgisi** («Kitab»); Dünyənün **sevgüsün**, ağır yük imiş, bəndən eşit (Nəsimi); **Güzgü** tək üzüm dilər müqabil, İrməz çü rəqib pəncə qabil. Ah **sevgi** nigar sən qal imdi (Xətai). Bu şəkilçi müasir ədəbi dilimizdə bir neçə fonetik varinatda sabitləşmişdir: -qı (-qu, -ğı, -ğu, -ki, -kü, -gi, -gü) –pusqu, çalğı, sorğu, seçki, sevgi... Müasir ədəbi dilimizdəki «süpürgə» sözü M.Kaşğarının «Divan»ında «süpürgü» şəklindədir. Deməli, -gə şəkilçisi

«-gi»-nin fonetik dəyişikliyə uğramış variantı kimi götürülə bilər. Bir cəhəti də əlavə edək ki, «güzgü» sözü qədim türk mənbələrində közünlü/közünük şəklində müşahidə edilir.

10. -mac, -məc. Yazılı abidələrimizdə az təsadüf olunan şəkilçilərdəndir: bazlamac – fətir - ... əlin-yüzün yu-madan toquz bazlamac ilə bir küvlək yoğurd gəvəzələr («Kitab»). «Bazlamac» sözü şivələrimizdə bozdamac, boz-damas, bozdamaş kimi fonetik variantlarda işlənir. Dilimizdəki dökməc, bulamac, umac sözləri də -mac² şəkilçisi vasitəsilə düzəlmişdir.

11. -ın, -in, -un, -ün. Bu şəkilçi hadisə, proses, nəticə bildirən isimlərdə müşahidə olunur. Əkin, akın – axın, kəlin – gəlin, tögün – damğa (Orxon-Yenisey abidələri); akın – axın, əsin – əsinti, meh, külək, kəlin – gəlin, əkin (MK. «Divan»); Qədəmi qutsız **gəlin** deyincə, udsız gəlin desünlər. Basat şimdi **aqından** gəldi («Kitab»);... Oğullar atanı, qızlar ananı, **Gəlinlər** də qaynanı bəyənəmiz (Abbas Tufarqanlı).

12. -ınc, -inc, -unc, -ünc. Müasir ədəbi dilimizdə hal-vəziyyət bildirən sevinc, qaxınc kimi isimlərdə təsadüf edilir. İlk forması -nç hesab olunan -ınc⁴ şəkilçisinin fellərə qoşularaq müxtəlif mənalı isimlər yaratması yazılı abidələrimizin dili baxımından da səciyyəvidir: ögrünç – sevinc, ötünç – xahiş, ökünç – inam, fəxr (Orxon-Yenisey abidələri); umunç – umma, ögünç – öyünmə, öyünc, səvinç – sevinc (MK. «Divan»); Qalın Oğuz bəgləri bənim başıma **qaqınc** qaxarlar. Yüzümə **toxınc** edərlər («Kitab»); Ödünc – borc, ödənələn şey. Ödünc gülə-gülə gedir, ağlaya-ağlaya gəlür («Oğuznamə»).

13. -ım, -im, -um, -üm. Bu şəkilçi vasitəsilə fellərdən daha çox prosesin adını, eləcə də obyekt, vasitə bildirən isimlər düzəlir: kedim – geyim, ölüm (Orxon-Yenisey abidələri); ölüm, tizim – düzüm, sağım (MK. «Divan»)» Bu yaradan **ölüm** yoqdır... **Geymini-keçmini** toğradı («Kitab»).

Artımı bulməz, sən əgər qılməyəsen allah, allah (Kişvəri). Bu tip sözlər müasir Azərbaycan ədəbi dili üçün də səciyyəvidir.

14. -qın... Fellərdən sifət düzəldən bu şəkilçiyə düzəltmə isimlərin tərkibində də rast gəlinir: qırğun – qırğın; qusqun – quşqun, qoşmaq felindədir, atın quyruğunun altından keçirilən qayıq – Dərələrdə, dəpələrdə kafərə qırğın girdi, leşinə quzğun uşdı... Alpları içində bizi qusqunumuzdan balcığa baturduq («Kitab»). Şəfəqi-gün bulsa ay rəngi, bəli, lazım irür **qırqun** («Kişvəri»).

Müasir ədəbi dilimizdə -qın... şəkilçisi vasitəsilə düzəlmiş bir sıra isimlərin intensivliyi müşahidə olunur: basqın, qaçqın, uşqun, yanğın, daşqın...

15. -a². Qeyri-məhsuldar şəkilçidir: yara – Ana, ağlamağıl, maña bu yaradan ölüm yoqdır («Kitab»). Bu şəkilçi müasir ədəbi dilimizdəki «çevrə» sözündə də müşahidə olunur.

16. -caq, -cək. Qeyri məhsuldar şəkilçidir: əmcək – Buyurdu bir dayə gəldi. Əmcəğini ağzına verdi («Kitab») - cək şəkilçisi barədə Ə.Dəmirçizadə yazır: «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanları dilində ancaq «əm» sözündən əmələ gətirilmiş «əmcək» sözü işlənmişdir. İbn Mühənnə lüğətində də təkcə bu söz misal verilmişdir. Belə məlum olur ki, bu şəkilçi daha qədim bir tayfa dilinə mənsub olmuş və artıq X-XIII əsrlərdə ölmüş və ya fonetik dəyişmə nəticəsində yeni şəkllə düşmüş bir şəkilçidir.¹ Düzdür, -cək qeyri-məhsuldar şəkilçidir, amma müasir ədəbi dilimizdə bürüncək, yelləncək, əmcək, tüpürçək kimi sözlərin tərkibində ilk formasını eynilə saxlamışdır. Deməli, «...artıq X-XIII əsrlərdə ölmüş və ya fonetik dəyişmə nəticəsində yeni şəkllə düşmüş bir şəkilçidir» mülahizəsini düzgün hesab etmək olmaz.

¹ Ə.Dəmirçizadə. «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarının dili». Bakı, 1959, s.69-70.

*Ərəb və fars mənşəli şəkilçilər vasitəsilə
yaranan düzəltmə isimlər*

Məlumdur ki, ərəb və fars mənşəli şəkilçilər dilimizə birbaşa yox, ayrı-ayrı sözlərlə bərabər keçmişdir. Buna görə də dilçiliyimizdə bəzən ərəb və fars mənşəli şəkilçilər vasitəsilə düzələn sözlərdən ayrıca bəhs olunmamışdır: «Ərəb, fars və rus dillərindən alınmış sözlərin tərkibində dilimizə gəlmiş şəkilçiləri alınma şəkilçilər adı altında söz yaratma prosesinin morfoloji vasitəsi kimi səciyyələndirmək özünü doğrultmur. Həmin şəkilçilərin çox cüzi bir qismi dilimizin öz sözlərinə birləşə bilir (-şünas – dilşünas, baz – sözbaz, -dan – çaydan, xor – çayxor, -dar – evdar və s.)».¹ Düzdür, dilimizdəki ərəb mənşəli -iyyət, -iyyat, -iyyə, -at şəkilçili isimlərin bir qismini (kəmiyyət, keyfiyyət...), həmçinin fars mənşəli -gir, -əng şəkilçili (kəfgir, fişəng...) isimləri kök və şəkilçi morfemlərinə ayıraraq təhlil etmək mümkün deyil. Amma bu da var ki, dilimizdə işlənən ərəb və fars mənşəli sözlərin bir qismi kök və şəkilçi morfemlərinə asanlıqla parçalanır: gülzar – gül+zar, gülşən – gül+şən, etibarnamə – etibar+namə... Digər tərəfdən, dilimizdə ərəb və fars mənşəli şəkilçilər vasitəsilə düzəlmiş sözlər kifayət qədərdir: -dar – evdar, Eldar, əməkdar; -xana – topxana, yataqxana; -stan – Dağıstan, Gürcüstan; -şünas – dilşünas; -zadə – bəyzadə, xanzadə, Vahabzadə; -i, -vi – Nizami Gəncəvi, Xətib Təbrizi... Qeyd olunan sözlərin əksəriyyətinin kök morfemi məhz türk mənşəlidir: ev, el, top, yataq, dil... Bu mənada ərəb və fars mənşəli şəkilçilər vasitəsilə düzələn isimlərdən ayrıca bəhs etmək mümkündür.

¹ S.Cəfərov. Müasir Azərbaycan dili. Bakı, 1982, s.178.

*Ərəb mənşəli şəkilçilər vasitəsilə
yaranan düzəltmə isimlər*

-iyyət. Hal-vəziyyət bildirən isimlərdə təsadüf olunur: fərdiyyət – təklik, xüsusilik; vahidiyyət – birlik, vahidlik. Fərdiyyətin kəməli sana müsəlləm oldu. Vahidiyyət sabit oldu hüsni-bihəmtasinə (Nəsimi). Müasir ədəbi dilimizdə -iyyət şəkilçisi vasitəsilə yaranmış isimlərin intensivliyi müşahidə olunur: hakimiyət, şəxsiyyət, cəmiyyət, mədəniyyət...

-iyyat. Daha çox elm, nəzəriyyə, eləcə də topluluq bildirən isimlər əmələ gətirir: riyaziyyat, ədəbiyyat, külliyyat...

-i, -vi. Təxəllüs və nisbələrdə rast gəlinir: Nizami Gəncəvi, Xətib Təbrizi, Nəsimi, Füzuli...

-at. Tarixən dilimizdə işlənən -at şəkilçili isimlərin bir qismi müasir ədəbi dilimiz baxımından arxaizm hesab olunur: tənəzzülət – enmələr, tənəzzüllər; həsənət – gözəl işlər, yaxşı əməllər. Şərhü bəyanü surətü ismi tənəzzülət; Həqiqət əhli olasin görünə hər nə ki, var, Dəmində mərifətin-dən bulına bin həsənət (Nəsimi). Həmin şəkilçi vasitəsilə yaranmış bir sıra isimlər müasir ədəbi dilimizdə işlənməkdədir: təbliğət, məlumat, tədqiqat...

*Fars mənşəli şəkilçilər vasitəsilə
yaranan düzəltmə isimlər*

-stan, -zar, -şən, -gah. Sinonim şəkilçilərdir, əsasən, yer bildirən isimlər düzəldir: **Türküstanı** dirəgi» Toquz tümən **Gürcüstanı** xəracı gəldi («Kitab»); **Gülşənə** gəl, nigara, bülbülü gör (Q.Bürhanəddin); Bülbülü-aşiq kibi çağırma, **gülzar** istəmə; Çü cənnət tubisidür qamətün kim Ki, **seyrangahidür** Çərxi-müdəvvər (Nəsimi); Qılmaqda taməşə **gülüstanə**; Qorxardı bu könlüm əz **səhərgah**; Gül bitdüvi **laləzari** gəldi (Xətai). -zar, -şən, -gah şəkilçiləri

müasir ədəbi dilimizdə məhsuldarlığını itirmişdir, daha dəqiqi, arxaik şəkilçilər hesab olunur.

-dar. Fars mənşəli «daştən» felindən yaranan bu şəkilçi türk mənşəli -ç¹ və -lı⁴ şəkilçilərinin sinonimi kimi götürülür: Tul tolara girdigim, **Tularadarı**, doxarlıyı qodığım («Kitab»); Bu nümunədəki «tuladar» ov itlərini idarə edən şəxs mənasındadır. Bir cəhəti də qeyd edək ki, yazılı abidələrin dilində işlənmiş tuladar, dalandar, palandar, mülkədar, ələmdar kimi sözlər də müasir ədəbi dilimiz üçün arxaizm hesab olunur.

-xana. Mənbə dildə ev mənasındadır, əşyanın yerini bildirən isimlər düzəldir: Qaçuban **Salaxana** qayasına girəm, derdim («Kitab»); xümxanə – meyxanə; çaxır anbarı – Çün şərabi-canfəza gəldi bizə **xümxanədən** (Nəsimi). H.Mirzəzadə -xana şəkilçili sözlərin Vaqifin dilində (topxana, kitabxana) işləndiyini, eyni zamanda həmin şəkilçinin müasir ədəbi dilimizdə söz yaradıcılığı prosesində normal surətdə iştirak etdiyini göstərir: yeməxana, yataqxana, emalatxana, bərbərxana, həbsxana...¹

-namə. Yazı, məktub sözlərinin sinonimidir: **Cavidan-naməyi** gətürgil ələ, Ta biləsin ki, insü candur söz (Nəsimi); Yazdım bə həvəs **fərqləmə** (Xətai); Əqd oldu yazıldı **əhdnamə** (Məsihi). Müasir ədəbi dilimizdə -namə şəkilçisi daha məhsuldardır: vəkalətnamə, etibarnamə, müqavilənamə, şəhadətnamə...

-keş. Daha çox hal, vəziyyət, şəxs və alət bildirən isimlərdə müşahidə olunur: Bir **cəfakeş** aşıqəm, hey yar, səndən dönməzəm (Nəsimi). H.Mirzəzadə Füzulinin dilində cəfakeş və cəfaçı sözlərinin işləndiyini qeyd edir: Məcə-

¹ H.Mirzəzadə. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı, 1990, s.68-69.

nunə didi ki, ey cəfakeş.¹ Müasir dilimizdəki dəmkəş, xətkəş, zəhmətkeş, azarkeş kimi isimlər də -keş şəkilçisi vasitəsilə düzəlmişdir.

-baz. Dilçiliyimizdə -ç¹ şəkilçisinin ekvivalenti, həm də bir şeyin həvəskarı, vurğunu olmaq kontekstində izah olunur: Məsələn, H.Mirzəzadə -baz şəkilçisi barədə yazır: «... Müxtəlif üslub və növlərdə yazılmış əsərlərin dilində -baz vasitəsilə düzələn sözə təsadüf etmirik, yalnız XIX əsrdə yaşamış Q.B.Zakirin şeirlərində rast gəldik: **Sözbazlıqda** çünki yədi beyzası var. Bu deyilənlərə əsasən, belə bir nəticəyə gəlirik ki, bu gün şifahi dilimizdə rast gəldiyimiz quşbaz, oyunbaz, qumarbaz, kəndirbaz, donosbaz, itbaz və s. isimlərdəki «baz» sözünün bir şəkilçi kimi formalaşması daha sonrakı dövrlərə aid bir məsələdir».²

-ban. Şəxs bildirən isimlər düzəldir: Vilayət bağının sən **bağibani** (Nəsimi), **Bağbanın** naməni məşuqə yanına aparması (Xətai). Bu şəkilçi müasir ədəbi dilimizdə təkcə «bağban» sözündə yox, həm də «Cahanban» (dünyanı qoruyan, padşah, hökmdar) antroponimik vahidində müha-fizə olunur.

-gər. Dilimizdə -ç¹ şəkilçisinin ekvivalenti kimi işlənir: **Zərgər**, Draqarda aləmi aşkar, Bir ucdan oğurlar, bir ucdan satar (Q.B.Zakir); Hacı Kərim – **zərgər**, nuxulu (M.F.Axundov). Müasir ədəbi dilimizdəki «misgər» sözü də -gər şəkilçisi vasitəsilə yaranmışdır.

-dan. Qab anlayışını ifadə edən isimlərdə müşahidə olunur: Ol müsafir tək ki yanında **nəməkdən** bağladı (Kişvəri). Müasir ədəbi dilimizdə -dan şəkilçi morfeminin «qab» sözü ilə əvəz edilməsinə rast gəlirik: -şamdan – şamqabı, güldan – gülqabı, qənddan – qəndqabı.

¹ H.Mirzəzadə. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı, 1990, s.69.

² Yəni orada. s.69.

-şünaş. Fars mənşəli «şenaxtən» sözünün fonetik dəyişikliyə uğramış variantıdır. Bu şəkilçi vasitəsilə düzəlmiş isimlər daha çox müasir ədəbi dilimiz baxımından səciyyəvidir: hüquqşünaş, mətnşünaş, tarixşünaş, ədəbiyyatşünaş, metalşünaş, musiqişünaş... Əlavə edək ki, müasir dilimizdə -şünaş şəkilçisinin -cı⁴ ilə əvəzlənməsi müşahidə olunur: dilşünaş – dilçi, musiqişünaş – musiqiçi...

-duz. Qeyri-məhsuldar şəkilçidir. Təkəlduz, çuvalduz isimlərinin yaranmasında iştirak etmişdir. «Çuvalduz» sözünün «Təbibnamə»nin (XVIII əsr) dilində işləndiyi göstərilir.

-zadə. Doğulmuş mənasındadır. Araşdırmalarda Füzulinin «Hədiqətüs süəda» əsərində (hərəmzadə) və M.F.Axundovun məktublarında (xanzadə, bəyzadə, bəndəzadə) işləndiyi göstərilir -«zadə» şəkilçi morfeminin işlənmə tarixini yalnız XVI əsrlə əlaqələndirmək olmaz. Çünki, -zadə şəkilçi morfeminə «Kitab»da da rast gəlinir: hərəmzadə – Oğlan, oğlan, ay oğlan, hərəmzadə oğlan! Altında Al ayğırı arıq oğlan. Yaxud həmin morfem Nəsiminin dilində «zad» şəklində işlənilib: pərizad-pərizadə – Bu nə adətdir, ey türki – pərizad.

Fars mənşəli -zadə şəkilçisi müasir antroponimikamızda bəzi familiyalarda təsadüf olunur: Vahabzadə, Quluzadə, Kərimzadə...

Mürəkkəb isimlər

İki və daha çox sözün struktur-semantik cəhətdən birləşməsi ilə düzələn mürəkkəb isimlərə XVIII əsrə qədərki ədəbi dilimizdə az təsadüf olunur. H.Mirzəzadə bu cür isimləri dörd istiqamətdə qruplaşdırır: 1) İki ismin birləşməsindən düzələn (bəglərbəgi, qohum-qardaş, badamyağı, bayankökü, bəkürtkən, əməmküməçi); 2) Sifətlə ismin birləşməsindən düzələn (qərayüzlük); 3) Felle felin

birləşməsindən düzələn (dutsaq); 4) Sintetik yolla düzələn (odun-modun, şey-mey).¹ Kişvərinin «Divan»ında işlənən mürəkkəb isimlər də həmin sistem üzrə araşdırılmışdır: 1) Leksik-sintaktik yolla iki ismin birləşməsindən düzələn mürəkkəb isimlər (güldəstə, ahü-fəğan, qədd-naz...); 2) Sifətlə ismin birləşməsindən düzələn (qarayüzlük, qərəgöz); 3) Leksik-sintaktik və morfoloji yolla isimlə sifətin birləşməsindən düzələn mürəkkəb isimlər (yüzağlıq, yüzqəralıq...).² Bu qeydlərlə kifayətlənmək də olar, amma mürəkkəb isimlər daha çox söz birləşmələrinin inkişafı əsasında yarandığı üçün onları aşağıdakı kimi qruplaşdırırıq:

1) Birinci növ təyini söz birləşmələrinin inkişafı əsasında yaranan mürəkkəb isimlər: **Qaravaşa** ton geyürsən, qadın olmaz. **Qaradərə** ağzında qara buğa dərisindən beşiginin yapuğı olan... **Qırxqınuq** («Kitab»); Ruzi qıldı bu **qərayüzlük** bizə təqdirimiz (Kişvəri).

2) İkinci növ təyini söz birləşmələrinin inkişafı əsasında yaranan mürəkkəb isimlər: **Əmiraxurbaşı** qarşuladı, endirdi, qonaqladı... Bir gecə yeyüb oturarkən **şahincibaşına** aydır... **Qabangüci**, **Dəmirgüci** – bu iki qardaşı yanına aldı («Kitab»); **Quzuqulağı** güli-qərənfil (Xətai); Derlər ol **bəglərbəgi** həm axtarur düşməz ələ (Vaqif). Müasir ədəbi dilimiz üçün arxaikləşmiş hesab olunan onbaşı, yüzbaşı, minbaşı, yasovulbaşı kimi titullar da II növ təyini söz birləşmələrinin inkişafı əsasında yaranmışdır. Yeri gəlmişkən, ikinci növ təyini söz birləşmələrinin birinci komponenti (qeyri-müəyyən yiyəlik halda olan söz) ümumilik, mücərrədlik, üçüncü növ təyini söz birləşmələrinin birinci kom-

¹ H.Mirzəzadə. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı, 1990, s.71.

² R.Eyvazova. Kişvəri «Divan»ının dili. Bakı, 1983, s.40.

ponenti isə (müəyyən yiyəlik halda olan söz) konkretlik, müəyyənlik bildirir. Bu mənada mürəkkəb ismə üçüncü növ təyini söz birləşmələri yox, ikinci növ təyini söz birləşmələri çevrilə bilər. Bu isə öz təsdiqini sözün söz birləşməsi ilə müqayisədə məhz mücərrədlik ifadə etməsi müstəvisində tapır.

3) Qoşa isimlər və ya mürəkkəb söz məqamında işlənən vahidlər: Yedi gün, yedi gecə **yemə-icmə** oldu. **Dünya-aləm** gözünə qaranqu oldu. Sizi yamrı-yumrı **tadım-dayəm** sandım («Kitab»); **Yemək-icmək** yaxşılıq günün görün (Q.Bürhanəddin). Əlavə edək ki, araşdırmalarda əcəl-məcəəl, bədəl-mədəl kimi sintetik üsulla yaranan mürəkkəb isimlərin XIX əsrə qədər işlənmədiyi göstərilir.

Sifət

Əsas nitq hissələri sırasında xüsusi mövqeyinə görə fərqlənən sifət əşyanın əlamət və keyfiyyətini bildirir, necə? nə cür? hansı? suallarından birinə cavab verir, cümlədə daha çox təyin vəzifəsində çıxış edir. Sifətin səciyyəvi xüsusiyyətləri isim və zərf nitq hissələri kontekstində daha aydın görünür. İlk olaraq qeyd edək ki, birinci növ təyini söz birləşmələrinin birinci tərəfi kimi işlənən bir sıra isimlər təyin vəzifəsində çıxış etdiyi üçün sifəti xatırladır: altun yüzük, dəmür ton... Bu tip birləşmələrin birinci tərəfindəki sözlərin hər biri ayrılıqda məhz nə? sualına cavab verən atributiv isimlərdir. Sifətlər isə həmin xüsusiyyətlərə malik deyil. Yəni sifətlər istər birinci növ təyini söz birləşmələrinin birinci tərəfi kimi, istərsə də ayrılıqda yalnız necə? nə cür? hansı? suallarından birinə cavab verir: ağ otaq, qara tağ, ulu toy...

Tərzi-hərəkət zərfləri ilə sifətin sualları (hansı? istisna olunmaqla) eyni olsa da, funksiyaları müxtəlifdir. Belə ki, sifət əşyanın əlamət və keyfiyyətini, tərzi-hərəkət zərfləri isə hərəkətin icra tərzini bildirir. Digər tərəfdən, sifətlər cümlədə, əsasən, təyin vəzifəsində, tərzi-hərəkət zərfləri isə tərzi-hərəkət zərfliyi vəzifəsində çıxış edir: Açıq-açıq meydana bənzər səniş alıncuğun («Kitab»); Ökür-ökür ağlarəm hər gecə vay-vay ilən (Kişvəri). Birinci cümlədəki «açıq-açıq» sözü təyin, ikinci cümlədəki «ökür-ökür» isə tərzi-hərəkət zərfliyi vəzifəsindədir.

Türk mənşəli sifətləri Orxon-Yenisey abidələri, M.Kaşğarının «Divanı», «Kitab» və müasir Azərbaycan dili müstəvisində nəzərdən keçirək:

1. Qədim türk mənbələrində rast gəlinən ağır, ala, boz, uzun kimi sifətlər müasir Azərbaycan ədəbi dilində eynilə işlənir;

2. Orxon-Yenisey abidələri və «Divan»da arığ, tirig, uluğ şəklində işlənən sifətlər «Kitab»da fonetik dəyişmələrlə, daha dəqiqi, son səsinə itirmiş vəziyyətdə işlənmişdir: arı, ulu...;

3. Orxon-Yenisey abidələri və «Divan»da ak, aç, kara formasında rast gəlinən sifətlər «Kitab»da ağ, ac, qara şəklindədir. Bu, müasir Azərbaycan ədəbi dilində eynilə saxlanılır: ağ, ac, qara...;

4. Müasir ədəbi dilimizdəki yeni sözü Orxon-Yenisey abidələrində yanı (yeni, təzə), «Divan»da yenqi (yeni), «Kitab»da yeñi//yeni şəklindədir. Azərbaycan dilinin qərb şivələrində «Kitab»dakı forma eynilə mühafizə olunur: Yeñi söz deməx' lazımdı. Yeni sifətinin «yengi» şəklində işlənməsi də müəyyənləşdirilmişdir: Yengi dünya, suyun o tayında qalmışdı (M.F.Axundov).

Qədim türk və Azərbaycan yazılı abidələrində müşahidə olunan türk mənşəli bir sıra sifətlər müasir ədəbi dilimizdə işlənmir: yeg – yaxşı, yügrək – iti, sürətli, görklü – gözəl, müqəddəs, qutlu – uğurlu, xoşbəxt, əsrük - sərxoş,

əsən – sağlam, salamat, sayru – xəstə, cılasun – igid, mərd, oqat – yaxşı, düz və s. Maraqlıdır ki, bu cür arxaik sifətlərin, demək olar ki, hamısı şivələrimizdə mühafizə olunur.

Türk mənşəli bir sıra sifətlər ilkin mənasını itirərək yeni məna qazanmışdır. Məsələn, qızıl sözü yazılı abidələrimizdə daha çox qırmızı mənasında işlənmişdir: Qar üzərinə qan tammış kibi **qızıl** yañaqlım! Bir yerə ağ otağ, bir yerə **qızıl** otağ, bir yerə qara otağ qurdırmışdı («Kitab»). Müasir ədəbi dilimizdə isə «qızıl» sözü «qiymətli metal, altun» mənasındadır. Yəni qırmızı anlamlı qızıl sözü müasir dilimizdə yalnız bəzi söz və ifadələrin daxilində mühafizə olunur: Qızıl Meydan, qızılgül, qızıləhmədi (alma növü), Qızıləng (toponim). Müasir türk dillərində isə qırmızı mənasında məhz «qızıl» sözü işlənir. Burada bir cəhəti də qeyd edək ki, «Kitab»da qızıl (qırmızı mənasında) və qırmızı, eləcə də qızıl (qiymətli metal mənasında) və altun sözlərinin müvaziliyinə rast gəlinir: **qızıl** otağ, **qırmızı** otağ; **Qızıl altun** gətürün, Xan qızına tırnaq yonun. Qızıl (qırmızı mənasında) və qırmızı müvaziliyi Kişvərinin dili üçün də səciyyəvidir: Necə kim ol kafiri-bədxu **qızıl** qanım tökər; Zəfarani-yüzüm üzrə **qırmızı** donun görüb. Deməli, müasir ədəbi dilimizdəki qırmızı sözü birdən-birə sabitləşməmişdir. Yaxud «əski» sözü tarixən köhnə və qədim mənasında işlənmişdir: **Əski** panbuq bez olmaz («Kitab»); **Əski** dünya yeni xələt geydi bu mövsümdə uş (Nəsimi). Müasir dilimizdə isə köhnə parça, paltar, cır-cındır, bələk mənasındadır. Yeri gəlmişkən, müasir ədəbi dilimizdə bəzən «qədim» anlamlı əski sözünün işlədilməsinə təsadüf edilir: Əski ədəbiyyatımız – qədim ədəbiyyatımız.

Qədim türk dilində rəng anlamlı bir sıra sözlər həm də cəhət mənasında işlənmişdir: ağ və sarı – cənub; qara – şimal; qızıl (qırmızı) – qərb; göy – şərq.

Bəzi sifətlərin ilkin mənalardan uzaqlaşaraq tam mənfi mənalı sözlərə çevrilməsi müşahidə olunur. Məsələn,

tarixən igid mənasında işlənən dəli və qoçu sözləri müasir dilimizdə mənfi mənədadır: dəli – ruhi xəstə; qoçu – yol kəsən, qoluzorlu; yaxud dılğır (dilqir) – natiq, gözəl danışan; dılğır – boş, avara, lüt, yaramaz, heç bir şeyə yaramayan.

Müasir ədəbi dilimizdə gözəl və qəşəng sözlərinin nisbi sinonimi kimi işlənən göyçək sifəti yazılı abidələrdə gögçək şəklindədir: Quşun ala qatını, qumaşın arusını, qızın gögçəğini, toquzlama cırğab çuxa xanlar xanı Bayındıra pəncək çıxardılar («Kitab»); Gör nə **gögçək** qibleyi-didarə döndərmiş yüzün (Nəsimi).

Müasir dilimizdə olduğu kimi, yazılı abidələrin dilində də sifətlərin substantivləşməsinə rast gəlinir: **Banıççək qaralar** geydi... Qaza bənzər qızı-gəlini **ağ** çıxarub **qara** geydi («Kitab»). Bu cümlələrdəki ağ və qara sifətləri substantivləşmiş vəziyyətdədir.

Yazılı abidələrimizdə ərəb mənşəli əhmər (qırmızı), səvad (qara), bəyaz (ağ), fars mənşəli siyah (qara) və s. kimi sifətlərə rast gəlinir: Nə qül-qül, qül-qüli-badə, nə badə, badəyi-**əhmər** (Həsənoğlu); Ləbün şol ləli-**əhmərdür**, dişün şol dürrü gövhərdür (Nəsimi); **Siyəh** çeşmani Kəşmiri, gül əndamani Qıpçaqi (Kişvəri); Bürceys kirib **siyəh** libasə, Xurşid gəmində batdı yasə (Füzuli). Nəsiminin dilində ərəb mənşəli bəyaz və səvad sözləri türk mənşəli sinonimləri (ağ, qara) ilə bərabər, daha doğrusu, bir beyt daxilində işlənmişdir ki, bu da poetikliyi qüvvətləndirməyə xidmət edir: Çün **səvad** ilə **bəyazun** vahid oldı illəti, Laşərik olmaq dilərsən keç bu ağı qarədən. Təqdim etdiyimiz bəyaz, səvad siyah və əhmər sifətləri müasir ədəbi dilimizdə işlənmir. Amma bəzi istisnaları da qeyd etmək lazım gəlir. Məsələn, müasir antroponimikamızda «bəyaz» apelyativli qadın adı işlənir (Bəyaz). Həmin sözə müasir poeziyamızda da təsadüf olunur: **bəyaz** pendir, qara çörək, qırmızı çaxır, qar yağır... (Adil Mirseyid). Yaxud M.Qıpçağa görə, qızıləhmədi (alma növü) sözündə «əhmədi» ərəb mənşəli qırmızı anlamlı «əhmər» sözünün fonetik dəyişikliyə uğramış va-

riantıdır: qızıl əhməri → qızıləhmədi; qızıl əhməri=qırmızı qırmızı=qıpqırmızı.¹

Tipik, formal, bioloji və s. kimi Avropa mənşəli sifətlərin dilimizdə XIX əsrin sonları və XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq işlənməsi bir sıra tədqiqatlarda işıqlandırılmışdır. Məsələn, bu cür sözlərin quruluşuna münasibət bildiren H.Mirzəzadə yazır: «Əslində düzəltmə sifət olan formal, tipik və buna oxşar alınma sifətlər Azərbaycan dilində sadə sifətlər sırasına daxildir, çünki həmin sözlərin tərkibində olan -l, -ik və s. şəkilçilər özünü bir şəkilçi kimi doğrulda bilmir. Digər tərəfdən isə pedaqoji, bioloji, komission sözlərinin tərkibində olan -qoji, loji, -ion şəkilçilərini söz köklərindən ayırmaq mümkün deyildir».²

Sifətin quruluşca növləri

Sifətin quruluşca üç növü var: sadə sifətlər, düzəltmə sifətlər və mürəkkəb sifətlər.

Sadə sifətlər

Sadə (əslə) sifətlər yalnız bir kökdən ibarət olur. Bu cür sifətlər sırasında rəng bildirən (ağ, ala, qara, qızıl, sarığ//sarı, boz...), keyfiyyət bildirən (arı, yeg, yaxşı, boş...), ölçü və həcm bildirən (ağır, ulu, yuca//uca...) və dad bildirən (acı, şirin, əkşi – turş...) sözlər üstün mövqedə görünür. Digər tərəfdən, bu sifətlərin əksəriyyəti müasir ədəbi dilimiz üçün də səciyyəvidir. Bu mənada XVIII əsrə qədərki yazılı abidələrimizdən bəzi nümunələri təqdim etməklə kifayətlənirik: Aydan **arı**, gündən görklü qız qardaşın Banıçığəyi Bamsı Beyrəgə diləməgə gəlmişəm!.. At yemiyən **acı** otlar [bitincə] bit-

¹ M.Qıpçaq. Söz aləminə səyahət. Bakı, 2002, s.146.

² H.Mirzəzadə. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı, 1990, s.76.

məsə, yeg... **Ağır** yüklər zəhmin qatır bilür. Urduğın ulatmayan **ulu** tənri! («Kitab»); Gözlərinün xəyalilə şol **ala** gözlü dilbərin... Fürqətin şərbəti **acıdur**, anı içməzəm... Qanı bir incilü **arı** sədəf kim, Bulına anda bir lölöi-şəhvar... İkrəh edən bu meydən içdüğü əkşi xəldür... bu **ulu** bəyanə gəldüm... (Nəsimi); **Ari** su toxuna tər olarsən... Mən bir qulam ol bir **ulu** sultan (Xətai); **Saru** don içində cəmalın gül kimi... Bu **sarığ** yüzüm qızarsaydı şərabi-vəsl ilə (Kişvəri).

Düzəltmə sifətlər

Sifət düzəldən şəkilçiləri iki qrupa ayırmaq olar: türk mənşəli şəkilçilər vasitəsilə yaranan düzəltmə sifətlər, ərəb və fars mənşəli şəkilçilər vasitəsilə yaranan düzəltmə sifətlər.

Türk mənşəli şəkilçilər vasitəsilə yaranan düzəltmə sifətləri də iki yerə bölmək məqsədəuyğundur: adlardan yaranan düzəltmə sifətlər, fellərdən yaranan düzəltmə sifətlər. Müqayisələr göstərir ki, bu tip düzəltmə sifətlər dilimizin bütün dövrləri üçün səciyyəvi olmuşdur.

Adlardan yaranan düzəltmə sifətlər. Bu cür sifətlər aşağıdakı şəkilçilər vasitəsilə düzəlir:

1. -lı, -li, -lu, -lü. Əski yazılarımızda iki formada (-li, -lı) müşahidə olunan bu şəkilçi Orxon-Yenisey abidələrindəki -lığ, -lig (-lug, -lüg) şəkilçisi ilə eyni xətdə birləşir: küçlüg – güclü, biliglik - bilikli. Deməli, Orxon-Yenisey abidələrindəki -lığ, -lig şəkilçisi dilimizdə son səsini itirmiş vəziyyətdə sabitləşmişdir. Həm də bu sabitləşmə ən azı «Kitabi-Dədə Qorqud» dövrünə təsadüf edir: **Qafalu-börklü** başın kəsmiyincə... Məgər Trabuzan təkürünün bir əzim-görklü məhbub qızı vardı... Təxt vergil, - **ərdəmlidir!..** Binər olsun, **hünərlidir!** («Kitab»); Necə sən **qanlı** yürəgümün qanına qanasan (Q.Bürhanəddin); Dövri-hüsündə anun, ey **başlu** könlüm, uymagil... Başumə **qutlu** ayağın gəldi basdı ol nigar (Nəsimi); Axdı yenə **qanlı** yaş gözümdən. Bir dəxi var onda ey vəfalı (Xətai); **Sürməlü** çeşmün gözümdən bərlü qan eylər

yenə (Kişvəri); Ərz eylə ki: - «Ey **vəfali** dildar! Can verdi yolunda Leyliyi-zar. Dünya yeddi **başlı**, əjdahadır, Əndişeyi-ülfəti xətadır (Füzuli).

2. -süz, siz, -suz, -süz. Sifət düzəldən -l⁴ şəkilçisi ilə müqayisədə tam əks mövqedə dayanır, daha dəqiqi, bu şəkilçi vasitəsilə əlamət və keyfiyyətin yoxluğu və ya azlığını bildirən sifətlər düzəlir: Qədəmi **qutsuz** gəlin deyincə, **udsuz** gəlin desünlər... Anda eki qılıc var: biri qınlı, biri **qınsuz**... Biş də **quyrıqsız-qulaqsız** köpək götürüş («Kitab»); Der hara gəlibsən ey **həyasız** (Xətai); Bir bələdur neyləsün kişi **vəfasız** yarını (Kişvəri); Dünya işi **etibarsızdır**, Çərxin rəvişi qərar-sızdır (Füzuli).

3. -k₁. Qeyri-məhsuldar şəkilçidir. Əsasən, məkan və zaman məzmunlu sözlərə artırılır: **Yarımkı** gün mən ölüm, oğlım qala («Kitab»). «Şühədanamə»nin dilində «dişxariki» sözündə işləndiyi müəyyənləşdirilmişdir: Evdən çıxdı çun dişxariki adam ani gördilər qamu anqa yügürdilər. Həmin şəkilçi müasir ədəbi dilimizdə -k₁, -ki, -kü şəklində işlənir: axşamk₁, dünənki, bildirki.

4. -dakı, -dəki. İki şəkilçi morfeminin qovuşuğundan düzəlmişdir (yerlik hal şəkilçisi -da²+sifət düzəldən -k₁, -ki). Bu şəkilçi vasitəsilə daha çox yer mənası bildirən sifətlər düzəlir: balıkdakı – şəhərdəki, tağdakı – dağdakı, tənridəki – göydəki (Orxon-Yenisey abidləri); yazıdakı – çöldəki, əligindəki – əlindəki (MK. «Divan»); **Başındağı** tulğulğanı nə ögərsən, mərə kafər? **Başındağı** borkümçə gəlməz maña («Kitab»); Atəşi-ğəm köydürür **bağrımdakı** dağ üstə dağ (Kişvəri); yovuxdaqi – yaxındakı. Yaraxdaqi – uzaqdakı (XVI əsr qıpçaq (poloves) dili). «Kitab»dakı -dağı (-dakı) forması Ağdaş və Qəbələ şivələrində mühafizə olunur: altındağı – altındağı.

5. -lik. Sifət düzəldən şəkilçi kimi qeyri-məhsuldardır. Müasir ədəbi dilimizdə həftəlik, yazlıq, donluq və s. kimi sifətlərdə müşahidə olunur. Qədim türk mənbələrində də az

təsadüf edilir: ocaqlıq – ocaq yeri, eşiklik – astanalıq (MK. «Divan»). Azərbaycan əlyazmalarında isə ellük sözündə müşahidə olunur: ellük yerlər xali torpaqlar və ya otlaqlar və bu məsəllü zadlar xüsusunda sərəncam etsün.¹

6. -gə. Qeyri-məhsuldar şəkilçidir, özgə sözündə müşahidə edilir: Dedi: - «Nədir, ata, yoxsa anə, Leyli gərək, **özgədir** fəsanə». Bir **özgə** məqamə eylədi nəql (Füzuli). Hadi Mirzəzadə başqa və qeyri sözlərinin sinonimi olan özgə sözünün Nəsimi və Xətəinin dilində məhz sifət-təyin vəziyyətində işlənməsini əsaslandırmışdır:² Bən sənin bimarınam **özgə** dəvanı neylərəm. Kim ki şol gülzari buldı özgə gülzar istəmər (Nəsimi); Özgə aşıqlər əgərçə dil verər dildarinə (Xətai).

Fellərdən yaranan düzəltmə sifətlər

Fellərdən sifət düzəldən şəkilçiləri aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1. -ğan, -kən. Qeyri-məhsuldar şəkilçidir. Araşdırmalarda daha çox Füzulinin və Vaqifin dilində işləndiyi göstərilir: Bülbül **açılğan** gülü yüzinə qalqan eyləmiş (Füzuli); **söyləgən, oynayan** dürüst biçimdə (Vaqif).³

2. -ıq, -ik, -uq, -ük. Bu şəkilçi vasitəsilə hal-vəziyyət, keyfiyyət bildirən sifətlər düzəlir: Əlindəki sügüsü **sınıq** oğlan! («Kitab»); Əgri yolun zəlalət, **çürük** sözün xətdur (Nəsimi); Qan birlə **bulaşuq** kəfənü dağı-nihani. Ya **yanux** köksüm ivində bu bələpərvər könül (Kişvəri). -ıq⁴ şəkilçili sifətlər müasir ədəbi dilimiz üçün də səciyyəvidir: sökkük, uçuq, kəsik...

¹ H.Mirzəzadə. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı, 1990, s.81.

² Yenə orada. s.81.

³ Yenə orada. s.83.

3. -qın (-kin, -qun, -kün), -ğın (-gin, -ğun, -gün). Hal-vəziyyət, keyfiyyət bildirən sifətlərin düzəlməsində iştirak edir: turkun - durğun, tutğun – tutqun (MK. «Divan»). Azərbaycan yazılı abidələrində -qun, -ğun, -gin şəklində işlənmişdir: **Azğun** dinlə kafərə bən varayım... Ağ yeləklü **ötgün** oxdan qayıtmayan («Kitab»); İlahi, mənzilə yektür bu **azğun** karvanımın («Kişvəri»).

4. -ıçı, -ici, -ucu, -ücü. Yazılı abidələrimizdə -ıçı, -ici şəklində işlənən bu şəkilçinin isim düzəldən -çı şəkilçisi ilə eyni kökdən törədiyi göstərilir. Bəzi nümunələrə diqqət yetirək: Oğuzın, ol kişi təmən **bilicisiydi**... Qalın Oğuz bəglərini bir-bir atından **yıqıcı** Qazlıq qoca oğlu bəg Yegnək çapar yetdi («Kitab»); Yarım **deyici** çoxdurur əmma bəhəqiqət (Nəsimi).

5. -aq, -ək. Müasir ədəbi dilimizdə qorxaq, ürkək, çökək və s. kimi sifətlərdə müşahidə olunan -aq, -ək şəkilçisinə yazılı abidələrimizdə az təsadüf olunur: Barı Bayındır xanın tövləsindən eki şahbaz **yügrək** at götürün; Bu yigidiş sözü **yügrək**, əgər əlində hünəri var isə; Qamın aqan **yügrək** sudan bir oğul uçurduysa, degil maña («Kitab»). Bu cümlələrdəki «yügrək» sözü iti, itigedən mənasındadır. Daha dəqiqi isə belədir: yügrək at – qaçağan, itigedən at; yügrək su – iti, sürətli axan su; sözi yügrək – sözü iti, kəskin.

6. -ma, -mə. Qeyri-məhsuldar şəkilçilərdən hesab olunur: örmə – hörmə, burma – Toquz qara gözli, **örmə** saçlı, əlləri biləgindən qınalı... Buynuzu **burma** qoqlarımız aldığı yoq («Kitab») -ma² şəkilçisi müasir ədəbi dilimizdə bir sıra sifətlərdə müşahidə olunur: alınma söz, gəlmə adam.

7. -unc, -ünc. Azərbaycan dilçiliyində -ınc, -ünc şəkilçisi vasitəsilə düzələn sifətlərdən bəhs olunarkən cəmi iki nümunə təqdim olunur: qorxunc yuxu, gülünc iş. Qədim türk mənbələrində hər iki sözə rast gəlinir: korkunc – qorxunc, külünç – gülünc (MK. «Divan»); Oğlana **qorxunc** xəbərlər verəyim, ola kim, getmiyə, dönə («Kitab»).

8. -in, -in, -un, -ün. Bir sıra sifətlərdə müşahidə olunur: tolun – dolmuş, uzun, yakın – yaxın (MK. «Divan»); Bərə çoban, irəğindən-**yaqımuğdan** bərə gətgil... qolu-budı xıranca, **uzun** baldırları incə... («Kitab»). F.Cəlilov «uz» kök morfemini tarixi-linqvistik müstəvidə təhlil etmişdir: «Bu söz türk dillərindən, gərək ki, yalnız Azərbaycan dilində qalmışdır və folklor janrında işlənməkdədir. Nağıllarda səfərə çıxan qəhrəmanın yolu «az getdi, uz getdi, dərə, tərə, düz getdi» formulu ilə verilir ki, burada «uz» sözü «az» sözünün antonimi kimi «çox», «uzaq» anlamlarında işlənir. Digər türk dillərində uz sözü uza (uzanmaq), uzan, uzay - fellərinin tərkibində mühafizə olunmuşdur. Diaxronik baxımdan uzun, uzaq, uzat sözlərinin kökündə uz sifəti deyil, uz feli durur. Deməli, qədimdə uz sözü sintkretik kök olmuşdur».¹ Müasir ədəbi dilimizdə uzun, yaxın kimi sözlər kök və şəkilçi morfemlərinə parçalanmışdır.

9. -ı, -i, -u, -ü. Qədim türk və Azərbaycan yazılı abidələrinin dilində az rast gəlinir: tolu – dolu (MK. «Divan»); Qara sığırı soqmanı **tolu** qan oldu («Kitab»). Tolu sifəti müasir ədəbi dilimizdə dolu (qab) şəklindədir.

*Ərəb mənşəli şəkilçilər vasitəsilə
yaranan düzəltmə sifətlər*

la-. Müasir ədəbi dilimizdə işlənməyən la- prefiksi (ön şəkilçisi) türk mənşəli -sız⁴, fars mənşəli bi-, na- şəkilçilərinin sinonimidir. XIX əsrə qədərki ədəbi dilimizdə laməkan, laşey, laşerik kimi sözlərin tərkibində müşahidə olunur: Gövhəri-laməkan mənəm, kövnü məkanə sığmazam... Cənnun vücudi sənşin, **laşey** bu gün ədəmdür... **Laşerik** olmaq dilərsən, keç bu ağü qarədən (Nəsimi).

-ı, -ıyy. Bu şəkilçi ilə bağlı müxtəlif fikirlər var. Ə.Dəmirçizadə gümüşü, narıncı, qəhvəyi kimi sifətlərin dü-

¹ F.Cəlilov. Azərbaycan dilinin morfonologiyası. Bakı, 1988, s.150.

zəlməsində iştirak edən -i, -yi şəkilçisindən bəhs edərkən yazır: «... bu şəkilçi Azərbaycan dilində geniş yayılmış və tamamilə azərbaycancalaşmışdır; buna görə də bu şəkilçi ahəngə tabe olaraq bir sıra rəng, oyun və geyim adları əmələ gətirir ki, bunlardan rəng adları daha çox sifətlərə aiddir; məs.: narıncı, zoğalı, qəhvəyi, gümüşü, dəmiri, ceyrani, vağzalı, xançobanı və s».¹ H.Mirzəzadə Füzulinin dilində işlənən kəhrəbayı (Kəhrəbayı tonilə bir büti-sərgəşdir kim), eləcə də M.P.Vaqifin dilində rast gəlinən şəhləyi, badami, buğdayı (Simasi şəhləyi sürəhi badami... Biri buğdayıdır, əmma şəkilli) sözlərindəki -i, -yi şəkilçisini təhlil edərkən T.İ.Qruninin «-iyy affiksi türk mənşəli sözlərdən sifət düzəltmək üçün bir vasitə kimi istifadə edilmir» - fikrini qəbul etmir. Əksinə, Ə.Dəmirçizadənin mövqeyini müdafiə edir: «...Ərəbcə isim köklərinin sonuna gələrək düzəltmə sifətlər əmələ gətirən bu şəkilçinin tam şəkli -iyy-dir, yəni təşdid qəbul etmiş «y» səsidir... -iy-in tərkib hissəsi olan «y» samiti düşərək sadəcə «i» saiti qalmışdır. Daha sonralar Azərbaycan dilinin ümumi sövti qanunlarına tabe edilərək, samitlə bitən sözlərdə i, saitle bitən sözlərdə isə -yi şəklində işlənməmişdir».² Maraqlıdır ki, H.Mirzəzadənin «Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası» (1990) kitabının «zərf» bölməsində bu fikir inkar edilir. Daha dəqiqi, sifət düzəldən -i⁴ şəkilçisi ərəb mənşəli -i, -iyy şəkilçisinin deyil, zərf düzəldən -in⁴ şəkilçi morfeminin qalığı kimi izah edilir: «... narıncı, zoğalı, badamı, palıdı, qızılı kimi sifətlərdəki -i şəkilçisi etimoloji cəhətdən zərf şəkilçisinin qalığıdır. Təsədüfi deyil ki, xalq dilində rəng bildirən iki söz həm şəkilçisiz, həm də -i şəkilçisi ilə işlənir: yaşıl//yaşılı (rəng), qonur//qonuru (rəng). Görünür, rəng bildirən sözlər də vaxtilə zərf funksiyasında

¹ Ə.Dəmirçizadə. Sifət. Azərbaycan dilinin qrammatikası. I hissə, Bakı, 1951.

² H.Mirzəzadə. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı, 1990, s.89.

çıxış etmişdir».¹ Bizcə, Ə.Dəmirçizadə və H.Mirzəzadənin fikirləri daha real görünür. Çünki -i şəkilçisi ərəb mənşəli zəfərani (zəfərani – zəfəran rəngli, sarı – narıncı rəngli) və fars mənşəli ərğəvani (ərğəvan – qırmızı bir gül adı, ərğəvan rəngli, qırmızı) sözlərində də işlənmişdir. Qeyd edək ki, həmin sözlər Kişvərinin dilində intensivliyi ilə seçilir: Ol kim axıttı gözdin **ərğəvani** yaşlar... **Zəfərani** yüzüm üzrə qırmızı donun görüb.

Fars mənşəli şəkilçilər vasitəsilə yaranan düzəltmə sifətlər

-nak. Dilimizdə XX əsrin I rübünə qədər işlənən -nak şəkilçisi sifət düzəldən -l⁴ şəkilçisinə uyğun gəlir. Buna görə də məhz -l⁴ şəkilçisinin qarşılığı kontekstində öyrənilmişdir. -nak şəkilçisi gəmnak, fərəhnak, atəşnak kimi sözlərdə müşahidə edilir: **Gəmnak** könül, çeşmi giryən (Xətai); Bəs ki **atəşnak** yüzün vəsfidür sözüm mənim (Kişvəri); Gəldi yenə məktəbə **fərəhnak**, Ta kim, qıla zövqi-vəsli idrak (Füzuli).

bi-. Bu şəkilçi türk mənşəli -sı⁴ şəkilçisinin sinonimidir: Derlər ki, olur bu çarə səndən, Məqsudə yetər **biçarə** səndən (Xətai); Ol aşıqi – **biqərarü** miskin... Mən kiməm? – Bir **bikəsü biçarəvü bixaniman** (Füzuli). Əlavə edək ki, bişəkilçisi arxaikləşməyə başlayan şəkilçilərdən hesab olunur.

na-. Sifət düzəldən -sı⁴ şəkilçisinin sinonimidir. Bir sıra hallarda isə -sı⁴ şəkilçisinin deyil, «olmayan» feli sifətinin mənasına uyğun gəlir (namərd – mərd olmayan, nənəcib – nəcib olmayan). Bu şəkilçi vasitəsilə yaranan sifətlər yazılı abidələrimizdə daha intensivdir: Faş eyləməzəm razümü **naməhrəmə** neçün... Cəhli-**namərdün** qaçan meydan günində yeri var... Hərgiz zəmanə kimsəyi xoşnud qılmadı, Hər fikri **namüvafiqü** hər feli **nasəvad** (Nəsimi); Məndən dəx

¹ T.Hacıyev. Zərf – Bax: H.Mirzəzadə. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı, 1990, s.186.

aparma **naümid** (Xətai); Küfrə döndərdi məni şol **namü-səlman** kakülün (Kişvəri). na- şəkilçisi türk mənşəli sözlərə də əlavə edilmişdir: nadinc, nakışı.

ba-. Sifət düzəldən -lı⁴ şəkilçisinin sinonimidir. XVIII əsrə qədərki ədəbi dilimizdə az işləndiyi H.Mirzəzadə tərəfindən müəyyənləşdirilib: Ey cümlənin vücudi **bacümlə** dərmiyansan (Nəsimi). ba- morfemi müasir ədəbi dilimizdə bir şəkilçi kimi sabitləşə bilməsə də, baməzə – məzəli, basəfa – səfəli kimi sözlərdə mühafizə olunur.

Sifət düzəldən fars mənşəli şəkilçilər sırasında -baz (kə-ləkbaz), -kar (fətnəkar), -pərəst (xəyalpərəst), -xah (xeyirxah, bədxah), -pərvər (xəyalpərvər) kimi şəkilçiləri də qeyd etmək olar.

Mürəkkəb sifətlər

XVIII əsrə qədərki Azərbaycan yazılı abidələrinin dilində mürəkkəb sifətlərə az rast gəlinir. Amma tarixi morfologiyaya dair yazılmış bəzi dərslik və monoqrafiyalarda söz birləşməsi modelində olan bir sıra vahidlərin mürəkkəb sifətlər başlığı altında izah olunmasına rast gəlinir. Məsələn, H.Mirzəzadə mürəkkəb sifətləri aşağıdakı kimi qruplaşdırır:

1. Birinci qrupa daxil olan mürəkkəb sifətlərin tərkib hissələrindən biri isim, digəri isə -li şəkilçisi vasitəsilə düzəlməmiş düzəltmə sifət olur: sərv boylu, gül yüzlü, gül yanaqlı;

2. Birinci tərəfi nisbət şəkilçisi ilə işlənən isim, ikinci tərəfi düzəltmə sifətdən ibarət olan mürəkkəb sifətlər: boynu burulu, ayağı bağlı, gözi nəmlü, başı qaralı...;

3. Bir sadə-əslil sifətlə bir düzəltmə sifətin yanaşmasından düzəlir: şirin hərəkətlü...;

4. Bir sayla bir düzəltmə sifətin birləşməsindən əmələ gələn mürəkkəb sifətlər: On səkkiz arşunlu cida...;

5. -ən, -an, -miş şəkilçiləri ilə düzələn feli sifət tərkiblərinin əmələ gətirdiyi mürəkkəb sifətlər: **Qazan Xanun qarıcıq**

olmuş anası qara dəvə boynunda asılı getdi («Kitabi-Dədə Qorqud»)¹

Yuxarıda verilmiş sərv boylu, gül yüzlü, boynu burulu, ayağı bağlı və s. kimi vahidlər mürəkkəb sifət yox, təyini söz birləşmələrinə daxil olmayan ismi birləşmələrdir. Burada Yusif Seyidovun fikirlərini xatırlatmaq yerinə düşür: «... bu birləşmələrdə birinci tərəf həmişə isimlərlə, yenə də birinci növ təyini söz birləşmələrindən fərqli olaraq, atributiv deyil, substantiv isimlərlə ifadə olunur: durna gözlü, qan rəngli, könül adlı... Belə birləşmələrin birinci tərəfinin mənsubiyyət şəkilçili sözlərlə ifadəsi daha çox inkişaf etmişdir. İkinci tərəf, əsasən sifətlə ifadə olunur, burada -lı, -li, -lu, -lü şəkilçili düzəltmə sifətlərdən daha tez-tez istifadə edilir: əlləri qanlı, gözləri yaşlı, boynu bağlı, ayağı bağlı, başı qaralı...»²

H.Mirzəzadəyə görə, «on səkkiz arşunlu cida», eləcə də «Qazan Xanın qarıcıq olmuş» vahidləri mürəkkəb sifətdir. Fikrimizcə, birinci nümunə birinci növ təyini söz birləşməsidir. İkinci nümunəni isə «feli sifət tərkibinin əmələ gətirdiyi mürəkkəb sifət kimi» götürülməsi qeyri-dəqiqdir. Birincisi, bu nümunədə feli sifət tərkibi deyil, feli sifət işlənməmişdir (qarıcıq olmuş). İkincisi, həmin nümunə üçüncü növ təyini söz birləşməsi modelindədir: Qazan Xanın qarıcıq olmuş anası. Üçüncüsü, müəllifin feli sifət tərkibi hesab etdiyi, əslində isə feli sifət olan «qarıcıq olmuş» sözü birləşmənin ikinci tərəfindəki sözü izah edir: Qazan Xanın anası – Qazan Xanın qarıcıq olmuş anası. Deməli, H.Mirzəzadənin təqdim etdiyi nümunələrin heç biri mürəkkəb sifət deyil. Düzdür, müasir ədəbi dilimizdə təyini söz birləşmələrinə daxil olmayan ismi birləşmələrin inkişafı əsasında yaranan ayüzlü, sapşəkili, qolugüclü, belibükük, başıbəlalı kimi mürəkkəb sifətlər mövcuddur. Amma, qeyd etdiyimiz kimi,

¹ H.Mirzəzadə. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı, 1990, s. 91, 92.

² Y.Seyidov. Əsərləri. I cild, Bakı, 2006, s. 194, 197.

bu cür sözlərin əksəriyyəti XVIII əsrə qədərki ədəbi dilimizdə məhz söz birləşməsi formasında olmuşdur. Abidələrimizdə rast gəlinən bəzi mürəkkəb sifətləri isə aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1. Tərəflərindən biri ayrılıqda işləmə bilməyən sözlərin birləşməsi ilə düzəlmələr: yamrı-yumru (kələ-kötür) – Sizi yamrı-yumru tadım-dayəm sandım («Kitab»);

2. Təyini söz birləşmələrinə daxil olmayan ismi birləşmələrin inkişafı əsasında düzəlmələr. Qeyd etdiyimiz kimi, bu cür mürəkkəb sifətlərə az rast gəlinir: Zahir oldı sirri çün **yüziqəra** qullabının (Kişvəri);

3. Birinci tərəfi sadə sifət, ikinci tərəfi düzəltmə sifətdən ibarət olanlar: qərayüzlü – Gözlərim qanun görüb qaçdı qərayüzlü rəqib (Kişvəri). Bu cür mürəkkəb sifətlər «Kitab»da söz birləşməsi şəklindədir: al qanatlu, ağ birçəklü – Gög üzərində al qanatlu Əzrayilə əmr elədi, uçub gəldi... Ağ birçəklü, izzətlü, canım ana!

4. Birinci tərəfi say, ikinci tərəfi düzəltmə sifətdən ibarət olanlar: ikiyüzlü – ikiüzlü. İkiyüzlünün dərisin yüzərəm (Nəsimi). Bu tip mürəkkəb sifətlərə də az təsadüf olunur.

Sifətin dərəcələri

Dərəcə əlamətləri sifəti digər nitq hissələrindən, xüsusən də isimlərdən fərqləndirir. Say və zərflərdə də dərəcə əlamətlərinə rast gəlinir (ikicə kitab, azacıq gözləmək), amma dərəcə kateqoriyasının morfoloji formaları əşyanın əlamət və keyfiyyətini bildiren sifətlərdə daha üstün mövqedədir.

Azərbaycan dilçiliyində sifətin dərəcələri ilə bağlı müxtəlif fikirlərə rast gəlinir:

1920-ci ilə kimi – müqayisə, kiçiltmə, üstünlük;

Ə.Dəmirçizadə, D.Quliyev – adi, kiçiltmə, müqayisə, üstünlük, şiddətləndirmə (Qrammatika. I hissə. 1938);

S.Cəfərov, Ə.Abbasov. – adi, kiçiltmə, müqayisə, üstünlük, şiddətləndirmə (Azərbaycan dilinin qrammatikası. I hissə, 1945);

Ə.Dəmirçizadə – adi, azaltma, çoxaltma (Azərbaycan dilinə aid tədqiqlər. 1947);

M.Hüseynzadə – adi, müqayisə, üstünlük, şiddətləndirmə, kiçiltmə, çoxaltma (Müasir Azərbaycan dili, 1954);

S.Cəfərov – adi, azaltma, çoxaltma (Azərbaycan dilinin qrammatikası. 1963);

M.Hüseynzadə – adi, çoxaltma (üstünlük, şiddətləndirmə), azaltma (kiçiltmə) (Müasir Azərbaycan dili. 1983);

Y.Seyidov – adi, azaltma, çoxaltma (Azərbaycan dilinin qrammatikası. 2000)...

Şübhəsiz ki, əlamət və keyfiyyət normal dərəcədə, yəni adi halda, eləcə də normadan az və normadan çox ola bilər. Bu mənada sifətin adi, azaltma və çoxaltma dərəcələrindən bəhs etmək daha realdır.

Adi dərəcə

Dərəcə əlamətinə malik olmayan, digər dərəcələr üçün meyar hesab edilən adi dərəcə əlamət və keyfiyyətin normal, adi halını bildirir: ağ, qara, qızıl, sarı, yaxşı, böyük...

Azaltma dərəcəsi

Əlamət və keyfiyyətin adi haldan az olduğunu bildirir. Əsas morfoloji əlamətləri bunlardır: -mtıl, -ımtıl, -sov, -şın (sarımtıl, göyümtül, uzunsov, qaraşın...). H.Mirzəzadənin fikrincə, bu morfoloji əlamətlərə yazılı abidələrimizin dilində rast gəlinmir, həm də nisbətən sonralar normalaşmışdır. Müəllifin ehtimalları -şın şəkilçisinə aid edilə bilməz. Çünki M.Kaşğarının «Divan»ında -şın morfoloji əlamətinə rast gəlinir: kökşin nənq – göyümsov nəsnə. Yeri gəlmişkən, -şın şəkilçisi müasir ədəbi dilimizdə qaraşın, sarışın sözlərinin

tərkibində işlənən –şın şəkilçisinin etimoloji başlanğıcı kimi izah olunur.

Çoxaltma dərəcəsi

Əlamət və keyfiyyətin adi dərəcədən çox olduğunu bildirir. Sifətin çoxaltma dərəcəsi bir neçə üsulla düzəlir:

1. Sifətlərin sonuna –raq, –rək şəkilçisinin artırılması ilə: Atamdan **yegrək** qayın ata! Anamdan **yegrək** qayın ana! («Kitab»); Daməni – bərgi-gül bağı – İrəmdin **pakrək** (Kişvəri). H.Mirzəzadə –raq, –rək şəkilçisinin arxaikləşməsindən bəhs edərkən yazır: «... ismin çıxışlıq hal şəkilçisi müqayisə dərəcəsinin məzmununu ifadə etməyə doğru inkişaf etdikcə –raq, –rək şəkilçisinin vəzifəsi və daşdığı məna get-gedə öz əhəmiyyətini itirmişdir. Buna görə də həmin dərəcə sifətlə isim arasında gələn –dan, –dən şəkilçisi ilə, yəni sintaktik üsulla ifadə edilmişdir. Əli bacısından yaxşı xasiyyətdədir. Bakı bəzi şəhərlərdən böyükdür – cümlələrində bunu görmək olur».¹ Qeyd edək ki, –raq, –rək şəkilçisinin məna yükünün sintaktik üsulla ifadə olunmasını yalnız müasir dillə əlaqələndirmək diaxronikliyin inkarıdır. Çünki müəllifin təqdim etdiyi cümlə modelləri «Kitab»ın dili üçün də səciyyəvidir: Yucalardan yucasan... Çala bilən yigidə oqla qılıcdan bir çomaq yeg!

–raq, –rək şəkilçisi şivələrimizdə –rax (-arax) –rəx' şəklində işlənir: yaxşırax, uzunrax//uzunarax, xırdarax, körpə-rəx', hündürrəx'...

Müasir ədəbi dilimizdəki kiçi(k)rək, gödə(k)rək, alça(q)raq kimi sifətlər azaltma dərəcəsi başlığı altında öyrənilir. Amma «Kitab»dan təqdim etdiyimiz «yegrək» sifəti keyfiyyətin azlıq yox, çoxluq dərəcəsini ifadə edir.

¹ H.Mirzəzadə. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı, 1990, s.94.

2. Sifətlərin sonuna –ca, –cə şəkilçisinin artırılması ilə: **Ağca** yüzlü anañ qarşu gələb oğul desə... Ağ **tozluca** qatı yayıñ vergil maña!.. **Kölgəlicə** qaba ağacıñ kəsilməsin («Kitab»); Qanı dünyada bir **arıca** dinar (Nəsimi).

3. Sifətlərin təkrarı ilə: **Açuq-açuq** meydana bənzər səniñ alıncuğıñ... **Qara-qara** tağlardan həniş aşdı. **Qanlı-qanlı** suların xəbər keçdi... **Böyük-böyük** suların köprisi ağac! («Kitab»).

4. m, p, r, s ünsürləri vasitəsilə: H.Mirzəzadəyə görə, XX əsrin əvvəllərinə qədər olan yazılı materialların dilində «m» ünsürünə rast gəlinmir. Müəllif «m» ünsürünün ilk dəfə «Bəsirətül-ətfal»ın dilində işləndiyini qeyd edir: yum-yumşaq, gömgöy.¹ Bu fikirlə razılaşmaq olmaz. Çünki həmin ünsür M.Kaşğarının «Divan»ında işlənmişdir: köm kök – gömgöy. Yeri gəlmişkən, M.Kaşğari «m» və «p» ünsürlərinin türk dillərində işlənmə areallarını da dəqiqləşdirmişdir: «Rənglərdə və bir şeyin vəsfinə mübaligə, şiddətləndirmə dərəcəsi yaratmaq üçün bütün türk dillərində sifətin ilk hərfi alınır və ona «p» hərfi artırılır. Bu iş oğuzcada «m» hərfinin vasitəsilə həyata keçirilir. Tünd göy rəngdə olan nəsnəyə türklər köp kök, oğuzlar isə köm kök deyirlər ki, hər ikisi «gömgöy» mənasındadır» (MK. I, 342).

«r» ünsürünə yazılı abidələrimizdə rast gəlinmir. Bu ünsürün müasir dilimizdə «tərtəmiz» sifətində işlənməsi müəyyənləşdirilmişdir. «s» ünsürünün isə Xətəinin dilində işləndiyi göstərilir: Zahirədən batınə **dos-doğru** yoldur. **Büs-bütün** xaki cahani ənbər əfşan eyləmiş.

Yazılı abidələrimizdə «p» ünsürü daha məhsuldar görünür. Hətta «Kitab»da yalnız «p» ünsürü işlənmişdir: ...**ap-alca** gərdəginə qarşu gələn... Oğlanın qırq gündə yarası oğəldi, **sapasağ** oldı. «p» ünsürünə Q.Bürhanəddinin di-

¹ H.Mirzəzadə. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı, 1990, s.97.

lində də təsadüf edilir: Qıpqızıl oldu olamı ki, xəcildür to-
tağun.

Dilimizdəki «ağappaq» sözündə «p» ünsürünün təkrarı müşahidə olunur (apağ, ağappaq). Ağappaq şəklində işlənmənin daha çox XIX əsrə təsadüf etdiyi H.Mirzəzadə tərəfindən müəyyənləşdirilmişdir:¹ **Ağappaq** qullar, qara qaranquşlar. Kəfən tikərlər **ağappaq** (Mürşid və Zəkənli Abbas).

H.Mirzəzadə p, m, s, r ünsürləri barədə yazır: «...birinci sözün ilk hecasındakı səslidən sonra gələn hissə düşmüş (qara-qara, qa-qara, böyük-böyük, bö-böyük, bütün-bütün, bü-bütün) və birinci qısaldılmış söz yerinə görə p, m, s, r ünsürlərindən birini qəbul edərək (qap-qara, bös-böyük, büs-bütün) bütöv bir lüğət vahidinə çevrilmişdir».² F.Cəlilov bu fikirləri süni transformasiyanın bərpası hesab edir və problemə tam başqa müstəvidə yanaşır: «... türk dillərinin qədim dövründə qüvvətləndirici «ba» ədatı olmuşdur və həmin ədatdan sonralar bağlayıcı, qoşma, birgəlik hal şəkilçisi və intensivlik yaradan dərəcə şəkilçisi yaranmışdır... -bba morfeminin -mbə-//mba-//bbə-//ppa-//nba- və s. allomorflarının işlənməsi qanunauyğun haldır: tə-bbə-təzə, dü-bbə-düz, dü-mbə-düz, dü-nbə-düz, dü-ppə-düz... bbalan allomorfunda da geminatlaşma vardır. Həmin allomorfun daha çox -mbalan-//mbələn variantları işlənir: dü-mbələn-düz, lü-mbələn-lüt, bə-mbalan-boş və s».³ Müəllifin fikirləri elmi və inandırıcıdır.

Müasir ədəbi dilimizdə işlənən dümağ, tünd-yaşıl, zil qara kimi sifətlər çoxaltma dərəcəsidir. H.Mirzəzadəyə görə, düm və tünd kimi sözlər XIX əsrə qədərki yazılı abidlərin dilində «hələlik» nəzərə çarpmır. Qeyd edək ki, müasir

¹ H.Mirzəzadə. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı, 1990, s.96.

² Yenə orada. s.96.

³ F.Cəlilov. Azərbaycan dilinin morfonologiyası. Bakı, 1988, s.231, 232.

ədəbi dilimizdəki «düm» morfemi M.Kaşğarının «Divan»ında «tüm» şəklindədir: tüm kara at – dümqara, zil qara at. Yaxud R.Eyvazova yazır: «... bu söz (tünd sözü – Ə.T) mənaca rəng bildirən sifətlərin əvvəlində gələrək üstünlük dərəcəli sifət əmələ gətirir. Kişvəri dilində bu söz çox az işlənmişdir Məs.: Köp görübmən **tünd** xud bivəfa adəm vəli».¹ Deməli, sifətin çoxaltma dərəcəsinin yaranmasında iştirak edən düm və tünd sözlərini yalnız müasir ədəbi dil baxımından izah etmək düzgün deyil.

Say

Əsas nitq hissələrindən biri, daha doğrusu, üçüncüsü olan say əşyanın miqdarını və sırasını bildirir, neçə? nə qədər? neçənci? suallarından birinə cavab verir, cümlədə daha çox təyin və xəbər vəzifəsində çıxış edir. Say bir sıra cəhətlərinə görə sifətlə eyni xətdə birləşir. Belə ki, hər ikisi isimdən əvvəl işlənərək onu təyin edir, hər ikisi cümlədə daha çox təyin və xəbər kimi işlənir. Amma sifət əşyanın əlamət və keyfiyyətini, say miqdar və sırasını təyin edir: ulu toy, gənc yigit, kür oğul; dörd yigit, otuz üç aqça («Kitab»). Burada qeyri-müəyyən miqdar sayları ilə kəmiyyət zərflərini də fərqləndirmək lazım gəlir. Qeyd edək ki, az, çox, xeyli və s. kimi sözlər isimdən əvvəl işləndikdə qeyri-müəyyən miqdar sayları, feldən əvvəl işləndikdə isə kəmiyyət zərfləri olur: Az eyləmə inayətini əhli-dərddən, Yəni ki, **çox** bələlərə qıl mübtəla məni! (Füzuli); **Çoq** yaşayan **çoq** bilməz, **çoq** gəzən, **çoq** bilür («Oğuznamə»).

Türk dillərində sayların yaranması, mənşəyi, morfoloji və sintaktik xüsusiyyətləri, sakramentalığı, eləcə də say sistemi, sayların təkamülü kimi məsələlər geniş və sistemli şəkildə araşdırılmışdır. Bu sahə ilə bağlı V.A.Qordlevski,

¹ R.Eyvazova. Kişvəri «Divan»ının dili. Bakı, 1983, s.49.

S.Y.Malov, B.Çobanzadə, A.Əlizadə, R.Xəlilov, F.Cəlilov, M.Qıpçaq və başqa alimlərin tədqiqatları xüsusi olaraq qiymətləndirilir. Yeri gəlmişkən, prof. M.Qıpçaq kəmiyyət anlayışının türk təfəkküründə formalaşma mərhələlərini, xüsusən də türk say sistemi və onun transformasiya səbəblərini ilk dəfə olaraq tarixi-linqvistik müstəvidə tədqiq etmişdir (Türk say sistemi. 1996).

Sayları mənaca bir neçə yerə ayırmaq olar: müəyyən miqdar sayları, qeyri-müəyyən miqdar sayları, bölgü sayları, kəsir sayları, sıra sayları.

Müəyyən miqdar sayları. Bu cür saylar əşyanın konkret miqdarını bildirir, neçə? nə qədər? suallarına cavab verir, sıra saylarının əsasında dayanır, birinci növ təyini söz birləşməsinin birinci tərəfi kimi çıxış edir.

Müasir ədəbi dilimizdə işlənən miqdar saylarını (milyon, milyard, trilyon istisna olunmaqla) Orxon-Yenisey abidələri, M.Kaşğarının «Divan»ı və «Kitab» müstəvisində nəzərdən keçirək:

Orxon-Yenisey abidələri, «Divan» və «Kitab»dakı miqdar saylarının bir qismi müasir Azərbaycan ədəbi dilində eynilə işlənir: bir, üç, beş, on, otuz, yüz. Əlavə edək ki, Orxon-Yenisey abidələrində «biş» (beş) şəklində işlənmə də müşahidə edilir;

Müasir ədəbi dilimizdəki altı, altmış, yetmiş sayları Orxon-Yenisey abidələri və «Kitab»dakı formasını eynilə saxlamışdır. «Divan»da isə həmin sözlərə rast gəlinmir;

Orxon-Yenisey abidələri, «Divan» və «Kitab»da, əsasən, eyni fonetik tərkibdə işlənən miqdar saylarının bir hissəsi müasir ədəbi dilimizdə fonetik dəyişikliyə uğramış vəziyyətdədir: Orxon-Yenisey abidələrində – eki//iki, dörd, yeti//yiti, tokuz, yegirmi//yigirmi, kırk, tokuz on, binq//binq//minq; «Divan»da – iki//ikki, dörd, yeti//yiti, tokuz, yigirmi//yigirmə, kırk, toksun; «Kitab»da – eki//iki, dörd, yedi, toquz, yigirmi, kırq, toqsan, biq; Müasir ədəbi dilimizdə

– iki, dörd, yeddi, doqquz, iyirmi, kırq, doxsan, min. Yeri gəlmişkən, şivələrimizdəki miş (min) sözü ilkin formasına uyğun işlənir: Saşa miş dəfə demişix' (qərb şivələri);

Orxon-Yenisey abidələrində elig//ilig, səkiz on, «Divan»da əlig//əlüg, səksün şəklində işlənən miqdar sayları «Kitab»da əlli, səksən formasındadır. Deməli, müasir ədəbi dilimizdəki əlli və səksən miqdar sayları ən azı «Kitabi-Dədə Qorqud» dövründə sabitləşmişdir;

Müasir ədəbi dilimizdəki «səkkiz» sözü Orxon-Yenisey abidələrində «səviz», «Divan»da «səviz//səkkiz», Nəsiminin dilində «səviz» şəklindədir. Deməli, «Divan»dakı «səkkiz» variantı müasir ədəbi dilimizdə eynilə işlənir;

Hər üç abidədə tümən sözünə rast gəlinir. Daha dəqiqi, Orxon-Yenisey abidələrində tümən (10.000), «Divan»da tümən minq (1.000.000), «Kitab»da tümən (10.000) şəklindədir. Yeri gəlmişkən, «Kitab»dakı «tümən» sözünü (Ağ ayıldan tümən qoyun vergil, -Bu oğlana şişlig olsun, ər-dəmlidir) R.Məhərrəmovə «pul vahidi» mənasında izah etmişdir. F.Zeynalov və S.Əlizadənin nəşrində isə (Bakı, 1988) «on» mənasında sadələşdirilmişdir. Mətnin semantik yükü, daha doğrusu, mübaligələr müstəvisində yanaşma həmin sözün «on min» mənasında olduğunu təsdiqləyir. Burada bir cəhəti də qeyd edək ki, «tümən» sözü qərb şivələrində «pul vahidi» mənasında işlənir (bax: Ə.Tanrıverdi. «Kitabi-Dədə Qorqud»un söz dünyası. Bakı, 2007);

Orxon-Yenisey abidələri üçün təkliyə onluğun artırılması (eki yegirmi – on iki, bir otuz – iyirmi bir), ələcə də onluq saydan sonra «artuku» sözünün əlavə edilməsi ilə düzələn mürəkkəb saylar səciyyəvidir: otuz artuku bir – otuz bir, kırk artuku yeti – kırq yeddi. Bu formalar «Kitab»da və «Divan»da işlənməmişdir. Əksinə, «Kitab»da otuzluq say sisteminin izlərinə təsadüf edilir: üç otuz on yaşın toldırsa yeg (3x30+10=100), on otuz on yaşında tolsun (10x30+10= 310). Bu cür say sisteminə Orxon-Yenisey

abidələri və «Divan»da rast gəlinmir. Qərb şivələrində mühafizə olunan «üç otuz on» (yüz) isə birbaşa «Kitab»la bağlanır. Burada Ə.Dəmirçizadənin fikirlərini xatırlatmaq yerinə düşür: «...Azərbaycan dilinin tarixi üçün çox maraqlı olan və bu vaxta qədər heç bir ədəbiyyatda qeyd edilməyən xüsusi say sisteminə, yəni otuzluq sisteminə «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarında təsadüf edilir».¹ Qeyd edək ki, «üç otuz on» formasına Nəsiminin dilində də rast gəlinir: Bu qəmər dövründə hərgiz görməsin şahim zəval, **Üç otuz on** yaşı olsun, on iki yaşındadır;

«Kitab»da və «Divan»da onluq say sistemi müşahidə olunur ki, bu da müasir türk dilləri, o cümlədən Azərbaycan dili üçün səciyyəvidir.

Yuxarıda təqdim olunan miqdar saylarının bəzilərinin etimoloji baxımdan izahı da maraqlıdır. İlk olaraq qeyd edək ki, səksən və doxsan sayları müasir türk dilləri müstəvisində asanlıqla izah edilir: səksən (səkkiz on), doxsan (doqquz on). Yeri gəlmişkən, fars mənşəli həştad (səksən) sözü şərq və cənub şivələrində mühafizə olunur.

R.Xəlilov yazır: «Onluqlarda altmışa qədər heç bir qayda nəzərə çarpmır (on, iyirmi, otuz, qırx, əlli). Altmış, yetmiş sayları isə -miş//-miş şəkilçisinin köməyi ilə eyni qayda üzrə qurulur. Lakin bu qayda davam etmir, səksən sayına çatanda pozulur. Çünki səksən və doxsan sayları başqa qayda üzrə düzəlmişdir».² Düzdür, altmışa qədərki saylara müasir dil prizmasından yanaşdıqda heç bir qayda nəzərə çarpmır. Amma həmin vahidlərə diaxronik baxımdan yanaşdıqda onların mükəmməl bir sistem daxilində bir-birini tamamladığı, zəncirvari şəkildə bağlandığı məlum olur. Məsələn, B.Çobanzadə yazır: «... bu günkü türk-tatar dillərində on sözü mövcud olduğu halda, altmış,

¹ Ə.Dəmirçizadə. «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarının dili. Bakı, 1959, s.81.

² Müasir Azərbaycan dili. Bakı, 1980, s.130.

yetmiş sözlərinin ikinci qismi olan «miş» on mənasında bu gün mövcud deyildir... bu söz Ural-Altay sözü olub bütün bu dillərdə «on» mənasını ifadə edir. Bu təqdirdə alt+miş=altı+on; yet+miş=yet+on olur... Alalım əlli sözü-nü... lisançılara məlum olduğu üzrə türk-tatar dillərində «ş» səsi «l» səsinə müntəlib ola bilir ki, bu hal ən ziyadə çuvaş dilində genişlənmiş və dilin xüsusiyyətlərindən birisi olmuşdur. Bu surətdə «əl» yerinə «əş» və eyni sövti dəyişmə qanunlarına müvafiq olaraq, «əş» yerinə «beş» qaya (qoya – Ə.T) biliyoruz. «Li» parçasına gəlincə bu da əsasən «mi» olub nətəkim iyirmi də böylədir – Birinci l-in təsiri altında «li» olmuşdur və bu «mi»-də «miş»-in bir parçasıdır».¹ Yaxud Ə.Dəmirçizadə yazır: «... bu sözlərin ikinci hissəsini təşkil edən -mi, -miş, -miş ünsürləri «10» anlayışını ifadə edən bir sözlə əlaqədardır... çuvaş dilində «5» sayını ifadə etmək üçün pilek sözü işlənir... öz ilkin mənasına görə «əl» anlayışını ifadə edən «bilək» sözünün əsası bil olmuş və bu da l//ş qanununa görə bil//biş variantında formalaşmış və nəticə etibarilə bu qohum dillərdən bəzilərində «5» sayını bildirmək üçün biş//beş//bes sözü, bəzində isə pilek sözü sabitləşmişdir... İbtidai insanlarda «əl» say vasitəsi və vahidi olduğuna görə «çoxluq» anlayışını ifadə etmək üçün də «əl çoxluğu» mənasına «əlli» sözü düzəldilmişdir. Bu söz «əl» və «li» hissələrindən ibarətdir... beləliklə də, «əlli» sözü «çox əl», daha doğrusu, «on əl» mənasını ifadə edən bir say adı kimi sabitləşmişdir».² M.Qıpçaq iyirmi, altmış, yetmiş sözlərindəki mi(ş), miş, miş hissəciklərini «on» mənasında izah edir. Amma müəllif təfəkkürdə çoxluq anlayışının ildirir sürəti, yaxud sıçrayışlarla deyil, məhz pillə-pillə inkişaf etdiyini faktlarla arqu-

¹ B.Çobanzadə. Türk-tatar lisanıyyatına mədxəl (Ərəb qrafikalı əlifba-dan latin qrafikasına çevirəni və yeni kitabın tərtibatçısı: Nuridə Novruzova). Bakı, 2006, s. 59, 60.

² Ə.Dəmirçizadə. 50 söz. Bakı, 1968, s.98-103.

mentləşdirir: «... iyirmi sözündə «iyir» iki, altmış sözündə «alt» altı, yetmiş sözündə «yet» yeddi mənasındadır. Miş hissəciyi etimoloji baxımdan beş sözü ilə bağlanır. Lakin göstərilən miş hissəciyi «beş» sayını deyil, «on» sayını ifadə edir. Bəs onda miş hissəciyi «on» mənasını necə qazanıb? Bu, türk təfəkküründə çoxluq anlayışının inkişafı ilə birbaşa bağlıdır. Yəni tarixin bir mərhələsində ibtidai türk üçün «beş» sayı çoxluq ifadə edirdisə, cəmiyyətin inkişafı və buna uyğun təfəkkürün inkişafı ilə bağlı olaraq «beş» sayı konkret çoxluğu bildirməyə xidmət etmiş və türk təfəkküründə on miqdarında və ondan artıq kəmiyyətlər çoxluq kimi qavranılmışdır. Bunun nəticəsində də beş sözü «on» mənasında işlənməyə başlamışdır».¹

Otuz və qırx saylarının etimologiyası ilə bağlı müxtəlif fikirlərə rast gəlinir. Məsələn, bu sayların ilkin formaları barədə B.Çobanzadə yazır: «otuz, ottuz kibi iki parçaya ayrılıb bunlardan ot, üç yerinə qaim olur ki, əsasən ç=t+ş olduğundan sövtiyyatca bu mümkündür və türk-tatar dillərinin tarixini tədqiq edəcək olursaq, buna bir çox misallar bula bilirik. Uz parçasına gəlincə bu da «miş», yaxud «muss»un bir parçasıdır, sonudur... Qırxa gəlincə bu, bizim fikrimizcə, moqalca qəvir=iki quban=yigirmi sözlərindən mürəkkəbdir ki, bu surətdə qəvir-quban iki iyirmi yəni qırx olur. Qəvir quban şəklindən analogiya yoluyla «uban» düşərək «qəvirəq», yaxud qırx meydana gələ bilər».² F.Cəlilov sarı uyğurların dilində «ütşon», «üjön», tuva dilində «üjen», tofalar dilində «üçjen» şəklində işlənən otuz sayının arxetipi kimi otuz, otur, otut variantlarını götürür. Yaxud qırx sözü ilə bağlı iki arxetip müəyyənləşdirir: kırık (kırık, kırk, qırık, qırx...), dörton (türton, dörten, törtön...). Müəllifə görə, rus dilindəki «sorok» sözü kırık//sorok paralellərinin qədim k//s dialekt fərqiəni əks

¹ M.Qıpçaq. Türk say sistemi. Bakı, 1996, s.44.

² B.Çobanzadə. Türk-tatar lisaniyyatına mədxəl. Bakı, 2006, s.60,61.

etdirir.¹ Bütün bunlar, yəni B.Çobanzadə, Ə.Dəmirçizadə, F.Cəlilov və M.Qıpçağın fikirləri iyirmi, otuz, qırx, əlli, altmış və yetmiş saylarının semantikasını ilə bağlı bir sıra məsələlərə aydınlıq gətirir.

Müəyyən miqdar sayları ilə isimlər arasında işlənən numerativlərin bir qismi müasir ədəbi dilimizdə işlənmir: göz (dəfə), rəs (baş). Bir **göz** adam ətinə toyam, derdim («Kitab»), Bu **göz** getməgi yarağına düşdü («Dastani-Əhməd Hərami»), Bir **göz** ölmək yek cəhandə, bir yarəməz addin (Kişvəri).

Qeyd etdiyimiz kimi, qədim türk və Azərbaycan yazılı abidələrində işlənən miqdar sayları, əsasən, müasir ədəbi dilimizdəki kimidir. Bu mənada bəzi nümunələri təqdim etməklə kifayətlənirik: Anda **eki** qılıç var: biri qınlı, biri qınsız... **İki** rükət namaz qıldılar... **Üç yüz** yigidi yanına bıraqdı, meydana vardı («Kitab»); Saçun şəbində yüzün **iki** həftəlik qəmərdir... Bu **toquz** çərxi-müəlləq nədən oldı tərtib? **Doqquz** atə, **yedi** anə, **dörd** dayədən ver xəbər (Nəsimi); Hər bir sənəmin əlində **bir** şəm... Ey **iki** gözüm, yaman olur ar!.. **Yüz** nərgisi-məst gəzdirib cam... **Beş yüz** büti-gülrüxü şəkərləb (Füzuli).

Miqdar saylarının rəqəmlər şəklində yazılışı aşağıdakı kimidir:

๐	๑	๒	๓	๔	๕	๖	๗	๘	๙
0	1	2	3	4	5	6	7	8	9

Birinci sıradakı rəqəmlər V əsrdə Hindistanda yaradılıb. Avropada ərəblər tərəfindən yayıldığı üçün (X-XII əsrlər) hind rəqəmləri deyil, ərəb rəqəmləri kimi tanınmışdır. İkinci sıradakı rəqəmlər isə birinci sıradakıların nisbətən dəyişilmiş, yeni formaya salınmış şəklidir. Həm də ikinci sıradakı rəqəmlər dünyada daha geniş əhatə dairə-

¹ F.Cəlilov. Azərbaycan dilinin morfonologiyası. Bakı, 1988, s.164, 168.

sinə malikdir. Təsadüfi deyil ki, Azərbaycanda da məhz ikinci sıradadır verilmiş rəqəmlərdən istifadə olunur.

Qeyri-müəyyən miqdar sayları. Bu cür saylar əşyanın konkret miqdarını bildirmir. Müasir ədəbi dilimizdəki az, çox, xeyli, çoxluca, bir neçə, onlarca, yüzlərcə və s. sözlər qeyri-müəyyən miqdar sayları hesab olunur. Müqayisələr göstərir ki, bu tip vahidlər qədim türk və Azərbaycan yazılı abidələrinin dilində də intensivliyi ilə seçilir: az nənq=az nəsnə; köp saç=çox, sıx saç; öküş nənq=çoxlu nəsnə (MK. «Divan»); **Tavla-tavla** şahbaz atları kafər binmiş... Atub **əlli-altmış** adam həlak elədi.. Ağz dildən **bir qaç** kəlmə xəbər maña («Kitab»); Taliba əvvəl qədəm **üç-dörd** gərək... Zülfün ucundan nə **çoq-çoq** yelə vardı başlar (Nəsimi); Kərəm idi **bir neçə** gün bazari-hüsni-Yusifün (Kişvəri);

Göründüyü kimi, qeyri-müəyyən miqdar sayları müxtəlif üsullarla düzəlmişdir: eyni sözlərin təkrarı ilə (tavla-tavla), miqdar saylarının yanaşması ilə (üç-dörd, əlli-altmış), çox sözünün təkrarı ilə (çoq-çoq).

Bölgü sayları. Yazılı abidələrimizdə az təsadüf olunan bölgü sayları müasir ədəbi dilimiz üçün də səciyyəvi deyil. Bölgü sayları -ar, -ər, -şar, -şər şəkilçi morfemləri vasitəsilə yaranır: birər-birər, ikişər-ikişər. – birər gürz urub qapuyu ovatdılar, içəri girdilər («Kitab»). «Birər» şəklində işlənmə «Cüclərim» mahnısında mühafizə olunur: Cüclərim birər-birər. «İkişər» sözü «Kitab»da işlənməyib. Həmin sözün XX əsrin əvvəllərində nəşr olunan bəzi qəzet və jurnalların dilində işləndiyini göstərən H.Mirzəzadə bir-bir, iki-iki, üç-üç tipli sayların dilimiz üçün səciyyəvi olduğunu Füzulinin əsərlərinə istinadən əsaslandırır:¹ Ev-ev həşəmi gəzirdi **bir-bir**. Gördü badə ki ləşkəri **bir-bir**... Əl tutub düşmüşləri bir-bir ayəğə durğuzub. Qeyd edək ki, «Kitab»ın dilində «birər» forması ilə yanaşı, «bir» sayının tək-

¹ H.Mirzəzadə. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı, 1990, s.102.

rarı (bir-bir) da üstün mövqedə görünür. Dəqiq desək, «Kitab»da dörd dəfə «birər», altı dəfə «bir-bir» sözü işlənməmişdir: ... Qalın Oğuz bəglərini bir-bir atından yıqıcı. Bir cəhəti də qeyd edək ki, Ə.Dəmirçizadə «Kitab»ın dilində işlənən bir-bir, birin, ikisin kimi sayları bölgü sayları yox, «paylama sayı» başlığı altında izah etmişdir.¹

Orxon-Yenisey abidələrində bölgü saylarının çox az, daha dəqiqi, cəmi bir dəfə işləndiyi müəyyənləşdirilmişdir: üçəgü-üçlük. Qeyd edək ki, şivələrimizdə «birlikdə» mənasında işlənən birəti//birədi sözünün tərkibindəki -əti//ədi şəkilçisi ilə Orxon-Yenisey abidələrindəki -əgü forması eyni xətdə birləşir.

Kəsr sayları. Bütövün hissəsini bildirən kəsr sayları daha çox müasir ədəbi dilimiz üçün səciyyəvidir: «...bütövü bildirən say ya -dan (-dən), ya da -da (-də) şəkilçiləri ilə, hissə bildirən say isə şəkilçisiz işlənir. Bütövü bildirən say əvvəl, hissə bildirən say isə sonra gəlir: üçdən bir, yaxud üçdə bir, beşdən üç, yaxud beşdə üç...».² Ə.Rəcəbli bu cür kəsr saylarının Orxon-Yenisey abidələrində işləndiyini göstərir: «...Yeganə ehtimal edilən kəsr sayı «yarı» mənasını verən «sınar» sözüdür. Bu sözü Azərbaycan dilinə «ikidə bir» kimi də tərcümə etmək olar: Sınar süsi ebig... - qoşunun yarısı evi...».³ Azərbaycan yazılı abidələrində, daha dəqiqi, Nəsiminin dilində «ikidə bir» və «bində bir» (mində bir) kəsr saylarına rast gəlinir: Bu **ikidə birinün** nişanı Xizr odi və həm İlyasin; Qaşunda biri gör necə çəkmiş bu qövsi kim, Yazudə nə çəkməyə yazəndə **bində bir**. Bu cür kəsr sayları nadir dil faktlarından hesab oluna bilər. Yeri gəlmişkən, kəsr saylarına Balasağınlu Yusif Xas Hacibin

¹ Ə.Dəmirçizadə. «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarının dili. Bakı, 1959, s.81.

² M.Hüseynzadə. Müasir Azərbaycan dili. Bakı, 1983, s.101.

³ Ə.Rəcəbli. Göytürk dilinin morfologiyası. Bakı, 2002, s.193.

«Qutadğu Bilig» (1069-1070) poemasında da rast gəlinir: üçtən biri, üçtə biri, bu üçtə bu bir.¹

Abidələrimizdə kəsr sayı mənasında işlənən yarım və rüb (dördə bir) sözlərinə də təsadüf edilir:... yarımından qara saçlu... Yarım kərpic yasdıqlı («Kitab»), Hüsnünə təhsin oqurlar rübi-məskun, şeş cəhat (Nəsimi).

Sıra sayları. Əşyanın sırasını bildirir, müəyyən miqdar sayları əsasında yaranır, neçənci? sualına cavab verir. Müasir ədəbi dilimizdə sıra saylarının morfoloji əlaməti -ıncı, -inci, -uncu, -üncü şəkilçisidir. Bu şəkilçi qədim türk mənbələrində -nç, -ınç, -unç, -ünç formasındadır: birinç – birinci, ekinç – ikinci, üçinç – üçüncü, törtünç – dördüncü, ...yitinç – yeddinci, tokuzınç – doqquzuncu (Orxon-Yenisey abidələri); birinç – birinci, ikinç – ikinci, üçünç – üçüncü... onunç-onuncu (MK. «Divan»).

H.Mirzəzadə sıra saylarından bəhs edərkən daha çox «Şühədanamə» (ikinci, üçüncü) və «Dərbəndnamə»yə (üçüncü) müraciət edir, həm də bu mənbələrdəki sıra saylarının XX əsrin əvvəllərində nəşr olunmuş publisistik yazılar və bədii əsərlərdə mühafizə olunduğunu göstərir (birimci, üçümci, əvvəlinci, axırıncı). Yaxud ərəb mənşəli əvvələn, saniyən, salisən, rabiən, xamisən kimi sıra sayı məzmununu bildirən sözləri M.F.Axundovun əsərlərinə istinadən təhlil edilir.² Qeyd edək ki, müəllifin təqdim etdiyi nümunələrin hər biri düzgün olsa da, dilimizin yalnız XVI əsrdən sonrakı dövrlərini əhatə edir. Bu mənada XVI əsrə qədərki yazılı abidələrimizdə işlənən bəzi sıra saylarını təqdim edirik: **Üçüncü**də kəndüyə zərb eylədi, qanı toldı («Kitab»); **İkinci** həm kərəm cudu səxavət (Nəsimi); Payidari-eşq əvvəl mənzilidür aşıqun (Kişvəri).

¹ Ramiz Əskər. Qutadğu Bilig. Bakı, 2003, s.248.

² H.Mirzəzadə. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı, 1990, s.100-101.

Müasir ədəbi dilimizdə olduğu kimi, yazılı abidələrin dilində işlənən sayları da quruluşca üç yerə ayırmaq olar: sadə saylar – bir, eki//iki, üç, dörd...; düzəltmə saylar – ikinci, üçüncü, birər, ikişər...; mürəkkəb saylar –üç-dörd, əlli-altmış...

Əvəzlik

Əsas nitq hissələrindən olan əvəzlik konkretlik bildirmir, əşyanı adlandırmır, onların məzmununu təyin etmir. Əksinə, əşyaya, eləcə də onun əlamətinə işarə edir. Latın sözü «pronomten»dən (adın əvəzi) götürülmə hesab olunan «əvəzlik» termini iki morfeimdən ibarətdir: əvəz (ərəb mənşəli sözdür, qarşılıq mənasındadır), -lik (türk mənşəli leksik şəkilçidir). Bu da təsadüfi deyil. Çünki isim, sifət, say və digər əsas nitq hissələrinin yerində işlənmə əvəzliyin əsas xüsusiyyətlərindədir: Mərə, sən səni bilürsən, bizim halımızdan xəbərin yox... Bu ad bu yigidə qutlu olsun! («Kitab»). Birinci cümlədəki «sən» və «biz» şəxs əvəzliləri ismin, ikinci cümlədəki «bu» işarə əvəzliyi isə sifətin yerində işlənmişdir.

Y.Seyidovun fikrincə, Azərbaycan dilində 28 əvəzlik var: mən, sən, o, biz, siz, bu, həmin//həmən, belə, elə, bura, ora, kim, nə, hara, hansı, haçan, neçə, necə, kimi, kimsə, biri, birisi, öz, bütün, hər, filan, eyni, filankəs.¹ Bu əvəzlilərin əksəriyyəti nəinki Azərbaycan, hətta qədim türk yazılı abidələri ilə səsleşir: «... türk dillərinin Orxon-Yenisey inkişafı dövründən indiyədək əvəzlilərin, demək olar ki, dəyişməməsi belə bir fikir söyləməyə imkan verir ki, türk dillərində əvəzlilər Orxon-Yenisey abidələrinin qoyulduğu V-VI əsrlərdə uzun təşəkkül dövrü keçmiş və bizim eramın V əsri üçün artıq formalaşmışdır. Buna görə

¹ Y.Seyidov. Azərbaycan dilinin qrammatikası. Morfolojiya. Bakı, 2000, s.292.

də türk dillərində əvəzliyin yaranması və formalaşmasını Orxon-Yenisey dövründən tarixin dərinliyinə doğru min illərlə aparmaq olar. Türk dillərinin Orxon-Yenisey inkişafı dövründə əvəzlilər artıq sabitləşmiş bir nitq hissəsi kimi çıxış edir». ¹ Bu fikirlərə təkcə onu əlavə edirik ki, Orxon-Yenisey abidələrindəki əvəzlilərin bir qismi müasir ədəbi dilimizdə eynilə (biz, siz, bu, kim, nə...) bir qismi müəyyən fonetik dəyişmələrlə (ol – o, kanı – hanı...) işlənir. Arxaikləşmələr isə azlıq təşkil edir: kəntü (öz)...

Əvəzliyin növlərini aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar: şəxs əvəzliləri, qayıdış əvəzliyi, işarə əvəzliləri, sual əvəzliləri, təyini əvəzlilər, qeyri-müəyyən əvəzlilər.

Şəxs əvəzliləri. Məlumdur ki, şəxs əvəzliləri ismin yerində işlənir, kim? nə? suallarından birinə cavab verir. Qeyd etdiyimiz kimi, mənsubiyyət və şəxs-xəbərlilik şəkilçiləri məhz şəxs əvəzliləri əsasında yaranmışdır (bax: mənsubiyyət kateqoriyası).

Yazılı abidələrimizdə işlənən şəxs əvəzliləri bunlardır: mən//bən, sən//sen, ol, biz, siz, olar (onlar). Bu əvəzlilərin hər birinin səciyyəvi xüsusiyyətlərini ayrılıqda nəzərdən keçirək:

Mən əvəzliyi. Pratürkdəki arxetipi ilkin mərhələdə ba//be, sonrakı mərhələdə isə ban//ben hesab olunur. Qədim türk və Azərbaycan yazılı abidələrində mən//bən şəklindədir. Daha dəqiqi, Orxon-Yenisey abidələrində 28 dəfə mən, 48 dəfə bən, M.Kaşğarının «Divan»ında 105 dəfə mən, 3 dəfə bən, «Kitab»da 403 dəfə mən, 54 dəfə bən şəklində işlənmə müəyyənləşdirilmişdir. XVIII əsrə qədərki ədəbi dilimizdə də «mən» şəklində işlənmə üstün mövqedə görünür. Mən, bən, eləcə də nisbətən az təsadüf olunan «min» şəklində işlənmə ilə bağlı bəzi nümunələrə diqqət yetirək: **Mən** Qazanıq nemətini çox yemişəm... Oğul, qız

¹ Ə.Rəcəbli. Göytürk dilinin morfolojiyası. Bakı, 2002, s.197-198.

görmək səndən, mal-rizq vermək **bəndən!** («Kitab»); Ey günəş **mən** burdayam, sən hardasan... **Bən** səninlə söyləşəndə gər zəmistən, gər bahar (Nəsimi); Möhnəti-hicran əgər budur, nə sən qalqıl, nə mən (Kişvəri); Fələk ayırdı **məni** cövr ilə cananımdan (Füzuli); **Min** qalmışam infial birlə (Əmani); **Bənim** könlüm alan yoxdur, sana könlün verən çoxdur (Q.Təbrizi). «Bən» formasına XX əsrin əvvəllərində, daha dəqiqi, füyuzatçıların dilində də təsadüf edilir: **Bu** torpağı **bən** kaç kərrə düşündüm: Gəziyorum şimdi onun yüzündə (F.Sacid);

Yazılı abidələrimizdə «mən» əvəzliyinin yönlük halda maña//baña//mana//bana şəklində işlənməsi müşahidə olunur: Böylə oğul **maña** gərəkməz... Hay Dirsə xan, **baña** qəzəb etmə («Kitab»); Hər nə çağ görsəm səni, aləm gülistan-tur **bana**... Sən **mana** yar ol ki, könlüm bir dəxi yar istəməz (Nəsimi); Həq bilür kim, səndin özgə yoxdur canan **mana** (Əmani). Bu nümunələrdəki «maña» forması qərb şivələrində eynilə mühafizə olunur: **Bu** sözü sən **maña** demiyif-səñ.

Biz əvəzliyi. Arxetipi «bi» hesab olunur, -z isə cəmlik bildirən elementdir (bi+z=biz). **Bu** əvəzlik Orxon-Yenisey abidələri, M.Kaşğarının «Divan»ı və Azərbaycan yazılı abidələrində «biz» formasındadır: Qırq incə bellü qızla Qazanıq həlalını **biz** gətürmüşüz («Kitab»); Fürsətdürür bu gecə **bizə**, içələm meyi (Nəsimi); **Biz** deməyəlim, sən eylə insaf! (Füzuli). Burada bir cəhəti də qeyd edək ki, **biz** əvəzliyi M.Kaşğarının «Divan»ında şəxs şəkilçisi kimi -mız, -miz formasında işlənməmişdir: **biz** bardımız – **biz** getdik; kəldimiz – gəldik. «Kitab»da isə «miz» forması şəkilçi deyil, «biz» əvəzliyinin fonetik variantı kimi cəmi iki dəfə işlənməmişdir: Mərə **mizim** ögsüzligimiz yetməzmi, bizi niyə urarsan... Mərə dayələr, bu qavat oğlı **mizə** ərlikmi göstərir dedi.

Sən əvəzliyi. Arxetipi sa//se-dir. Azərbaycan yazılı abidələrində «sən» şəklində işlənmişdir: **Sən** sağ ol, qadın ana! Babam sağ olsun! (Kitab»); **Səni** diri tutanı **sən** bilürsən, ey yar (Nəsimi); **Sən** qandunü eşq zövqi qandan? **Sən** qandanü dust şövqi qandan (Füzuli).

Sən əvəzliyi ismin yönlük halında saña//sana şəklində işlənmişdir: **Saşa** bu yaradan, qorxma, oğlan, ölüm yoxdur («Kitab»); Sən **sana** yar ol, bul anı, sanma ki, yarun yoxmuş (Nəsimi), Ey pəri-ləb, demə həq bir parə can vermiş **sana** (Kişvəri); Ey mələksima ki, səndən özgə heyrandır **sana** (Füzuli). «**Saşa**» şəklində işlənmə qərb şivələri üçün də səciyyəvidir.

Siz əvəzliyi. Arxetipi «si»-dir, -z isə cəmlük mənasını ifadə edən element hesab olunur: si+z=siz. Qədim türk və Azərbaycan yazılı abidələrində «siz» şəklindədir: **sizdə** bulur yakığ – sizdə tapar məlhəmi (MK. «Divan»); **Siz** yegüniz – içüniz, söhbətiñüz tağıtmañuz («Kitab»); Ta ki məndən özga heç kim sevmiyə **siz** xubləri (Kişvəri)...

«Siz» müraciət formasının yaranma tarixinə münasibət bildiren Y.Seyidovun fikirlərini xatırlatmaq yerinə düşür: «... K.Y.Maytinskaya bu modelin dildən dilə keçərək yayılma tarixçəsini izləyir və qeyd edir ki, bu müraciət modeli rus dilinin təsiri ilə SSRİ dillərinin bir çoxunda yayılır. Modelin rəsmiləşməsi, hətta yazıda qrafik cəhətdən fərqləndirilməsi (siz – Siz) baxımından fikir doğrudur. Lakin, məsələn, Azərbaycan dilində belə müraciət forması yazılı ədəbiyyatda çoxdan özünü göstərməyə başlamışdır». Müəllif bu mülahizəsini bir neçə faktla arqumentləşdirir: 1. M.Kaşğarının «türklər öz aralarında yaşlı, hörmətli adama sən yox, siz deyirlər» – fikrini qabarıq şəkildə təqdim edir; 2. Nəsiminin «Ey Məsihadəm, nişə can vermədin cansızlara, Ol ki hər dəm can ilə aydır ki, canan sizlər» beytində tək şəxsə məhz «siz» sözü ilə müraciət olduğunu göstərir; 3. M.F.Axundovun elmi-

publisistik əsərlərində bu modelin tam təkmil və açıq formada özünü göstərdiyini müəyyənləşdirir: **Sizin** şirin məktubunuz yetişdi... **Sizə** min təhsil və afərin göndərirəm... **Sizin** qeyrət və zövqünüzdən vəcdə gəlirəm.¹

Ol əvəzliyi. Arxetipi qo//o; qol//ol vahidləridir. Ol əvəzliyi müasir ədəbi dilimizdə «o» formasında sabitləşmişdir. Müqayisələr göstərir ki, «ol» şəklində işlənmə Orxon-Yenisey abidələri, M.Kaşğarının «Divan»ı, «Kitab», eləcə də XIX əsrə qədərki Azərbaycan yazılı abidələri üçün səciyyəvi olmuşdur: Mən qaraquc atıma binmədin **ol** binmiş ola!.. **Anuñ** kibiniñ, xanım, bəbəkləri bitməsün, ocağıña buncılayın övrət gəlməsün («Kitab»); **Anun** ruhi uçar oğlan sənünçün (Kişvəri)... «Ol» əvəzliyi hallanarkən o → a əvəzlənməsi baş verir: anun (anın), ana, anı...

Olar (onlar) əvəzliyinin arxetipi kimi qolar//olar götürülür. H.Mirzəzadə yazır: «...o-dan sonra bitişdirici ünsür -n və ondan sonra da -lar şəkilçisi artırılır və o+n+lar (onlar) şəklində işlənir... digər türk dillərində cəm şəkilçisindən əvvəl gətirilən bitişdirici «n» ünsürü işlənmir... Həmin dillərdə onlar əvəzliyi yazıda olar-ular şəklində sabitləşmişdir. Belə bir vəziyyət Azərbaycan dilinin şifahi qolunda, xalq yaradıcılığında özünü göstərir; məs.: Hər kəs görsə oları o saat düşər bəlayə. Zinətü rüxsarın olardan bihəd. Türk dillərində «ol» üçüncü şəxs əvəzliyi cəm şəkilçisi qəbul etdiyi vaxt sözün kökü «o» keyfiyyətə dəyişərək, aya çevrilir, «onlar» əvəzinə «anlar» kimi işlənir». ² B.Xəlilov isə «onlar» əvəzliyini tam başqa bir müstəvidə izah edir: «...ol → on-lar. Burada l-n əvəzlənməsi baş vermiş və -lar cəm şəkilçisi şəxs əvəzliyinə (ol//on) qoşulmuşdur. İndi qərb qrupu dialektlərində «onlar» şəxs əvəzliyinin

¹ Y.Seyidov. Azərbaycan dilinin qrammatikası. Morfologiya. Bakı, 2000, s.298-299.

² H.Mirzəzadə. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı, 1990, s.107.

«ollar» şəklində tələffüz olunması da bu proseslə bağlıdır».¹

«Anlar» şəklində işlənmə yazılı abidələrimizdə intensivliyi ilə seçilir: ... biz **anlara** yetsəvüz, öldürəriz. **Anlar** bizə yetsə, öldürər («Kitab»); Götür bürqə cəmalından kim **anlar** şərmsar olsun (Kişvəri); Çün **anları** bəslədi zəmanə, hər birisin eylədi yeganə (Məsihi)...

Qayıdış əvəzliyi. Yazılı abidələrimizdə «öz» təyini əvəzliyinə mənsubiyyət şəkilçilərinin artırılması ilə düzələn özüm, özün, özü və s. kimi qayıdış əvəzlərinə rast gəlinir: Beyrəgin qorqusundan qaçdı, **özini** Tana sazına saldı («Kitab»); **Özi** bilür əgər bimehrü bədxu bari gögçəkdür (Kişvəri); Nəyçün **özünə** ziyan edirsən? Yaxşı adını yaman edirsən? (Füzuli)...

Yazılı abidələrimizin dilində «kəndi» qayıdış əvəzliyinin işlənməsinə də təsadüf edilir: Üçüncüdə kəndüyə zərb eylədi, qanı toldı («Kitab»); Bu üç nəsnəyi qıl kəndünə adət (Nəsimi)... Kəndi və öz əvəzlərinin müvazi olaraq işlənməsi isə ən maraqlı cəhətlərdən hesab olunur: Ala köpək itinə **kəndözün** taladarmı? («Kitab»); **Kəndözünü** bilməyən qaçan bilə rəbi, Biliməyən səni bulamadı ilahın (Q.Bürhanəddin); Bu elmi qoruyubən bilmədünsə **kəndüzünü**, İlət bu dəftərünü tez bazarda bir pula sat (Nəsimi)... XIX əsrə qədərki yazılı abidələrimizdə «öz» əvəzliyi ilə paralel olaraq işlənməmiş «kəndi» əvəzliyi qərb şivələrində saxlanılır: gəndi-gəndinə danışmaq – öz-özünə danışmaq; gəndigələn//gəndiyələn – yenidən bitən taxıl... Bir cəhəti də qeyd edək ki, dilimizin bütün inkişaf dövrlərində «öz» əvəzliyi əsasında yaranmış qayıdış əvəzləri üstün mövqedə olmuşdur.

¹ B.Xəlilov. Müasir Azərbaycan dilinin morfoloqiyası. II hissə. Bakı, 2003. s.141.

İşarə əvəzlilikləri. Yazılı abidələrimizdə rast gəlinən işarə əvəzlilikləri bunlardır: ol, bu, şu, şol, uşbu, oylə//öylə, boylə//böylə, şöylə, haböylə, həman. Bu əvəzliliklərin müasir ədəbi dilimizlə müqayisəsi aşağıdakıları söyləməyə imkan verir:

Müasir ədəbi dilimizdə eynilə və ya müəyyən fonetik dəyişmələrlə işlənən əvəzliliklər: bu, ol-o, həman – həmən, oylə//öylə – elə, boylə//böylə – belə;

Arxaikləşənlər: uşbu, şu, şol, şöylə, haböylə;

Şivə səviyyəsində ilkin formasına uyğun işlənənlər: öylə, həblə.

Türkologiyada işarə əvəzliliklərinin əksəriyyəti geniş şəkildə təhlil süzgəcindən keçirilib: şol-şu+ol; ol-o; uşbu-şu+bu, «şu» metateza nəticəsində «uş» şəklinə düşüb; habələ-ha+belə, eyni mənalı sözlərin çarpazlaşması nəticəsində yaranmışdır. Müqayisə et: yığcam-yığ (türk), cam (ərəb), yaxud uzundraz-uzun (türk)+draz (fars); həman – fars mənşəlidir, «həm+an» modeli əsasında düzəlmişdir. Bu modelin tərkibindəki «həm» sözü təkid bildirir, «an» isə «o» əvəzliyinin sinonimidir.

İsmin hal şəkilçilərini qəbul etmiş «bu» əvəzliyinin b → m əvəzlənməsi ilə işlənməsi müşahidə olunur: munu, munı (MK. «Divan»); Mən **muğa** bitəkəllüf yapışmayım («Kitab»); **Munun** ölməkdin özga yox dəvası (Kişvəri)... Bu xüsusiyyətin daha çox Muğan şivələri üçün səciyyəvi olduğu müəyyənləşdirilib (bı, mın, mıa, mıyı...).

Yazılı abidələrimizdə işlənən işarə əvəzlilikləri aşağıdakı nümunələrdə daha aydın görünür:

Ol-o. Oğuziñ **ol** kişi təmam bilicisiydi («Kitab»); Çün Nəsimi canını **ol** mahə qurban eylədi (Nəsimi); **Ol** pərivəş kim, məlahət mülkünün sultanıdır (Füzuli);

Bu. Ortamızda **bu**, nişan olsun, xan qızı! («Kitab»); **Bu** Nəsimi xəstə gərçi can verir dildarınə (Nəsimi); Sayə

qəddin sənün **bu** bağdən kəm bulmasun (Kişvəri); Sənə **bu** müşkül işi kim dedi ki, bünyad et? (Füzuli);

Şol-o. Gəlün varalım, **şol** yigidi tutub gətürəlim... **Şol** mağarayı gördünmi? («Kitab»); Toğradı gəmdən fəraqun bağrımı **şol** yarədən (Nəsimi); Yer altidə **şol** mənzili-məxfiğə barurcaq (Əmani);

Uşbu – həmin, hazırkı. Mislinmi var **uşbu** bab içində? (Nəsimi); Költürünü **uşbu** mənzil sarı (Əmani); Bulunduğumuz **işbu** mövqeyi-fələkətdən, çətin və şiddətli yaşamaqdan, bizi bir an xilas analıq namına siz övladımdan rica edirəm (Füyuzat jurnalı);

Böylə – belə. **Böylə** oğıl nəyə gərək? («Kitab»); Odu topraqu yeldən **böylə** surət bağlayan (Nəsimi); Sormazsən ani **böylə** rəvami nə bulubtur (Kişvəri); Niyə bəs **böylə** bərəldirsən a qare, gözünü (Sabir);

Şöylə – elə. **Şöylə** məstəm ta qiyamət daxi hüşyar olmazam (Nəsimi); **Şöylə** ki, hasarın bir tərəfi atəşə məruz qalaraq xaklə yeksan olur (Füyuzat jurnalı);

Həman – həmə. **Həman** dəm at saldı («Kitab»); Ol **həman** yaridurur qaldı sana yüzqəralıq (Kişvəri); Vəsl oldı **haman** fəslə təbdil (Xətai);

Şu – bu. Hey, **şu** dəli məğmun mənə də şayəd ancıləyin olmaz sözlər söylər («Kitab»); **Şundan** ki, hər kim yüzünü görmüşdür, ayə tən edər (Nəsimi);

Oylə//öylə – elə. Fələklər **oylə** üzmüş mehri mayin rövnaqın hüsnün (Q.Təbrizi); **Öylə** bir mirzə, müfti ağayimiz vardır ki, cahanda misli yoxdur (Füyuzat jurnalı).

Sual əvəzlilikləri. Məlumdur ki, sual əvəzlilikləri daha çox ismi, sifəti, sayı və zərfi əvəz edir, onların qrammatik əlamətini daşıyır, əşya və hadisə haqqında müəyyən bir məlumat əldə etmək üçün işlədilir.

Yazılı abidələrimizdə rast gəlinən sual əvəzlilikləri bunlardır: kim, nə, qanı-xanı-hanı, qanqı-hanqı-xansı-qansı, qaçan-xaçan-haçan, necə, nişə, neşün, nədən, nəyə, qanda-

xanda, qancarı-xancarı-hancarı və s. Bu əvəzliliklərin bir hissəsi müasir ədəbi dilimizdə eynilə işlənir: kim, nə, necə, nədən, nəyə... Bir hissəsi fonetik dəyişikliyə uğramış şəkilçidir: qansı-xansı-hansı, qaçan-xaçan-haçan... Bu tip əvəzliliklərdə ilk səs kimi məhz «h»-nin sabitləşməsi XVIII əsrdən sonrakı dövrlərə təsadüf edir (bax: samitlər bölməsi). Bəzi sual əvəzlilikləri isə şivə səviyyəsində mühafizə olunur: Məsələn, «qancaru» sözü yazılı abidələrin dilində hara, haraya mənasındadır. Qərb şivələrində isə fonetik və semantik dəyişmələrlə işlənir: hancarı//həncəri//həncəri//nəncəri (necə, nə cür). Yaxud yazılı abidələrimizdəki nişə, nöşün əvəzliyi şərq şivələrində neşə, nöşün şəklində saxlanılır.

Sual əvəzlilikləri ilə bağlı etimoloji araşdırmalara istinad edərək aşağıdakıları söyləmək olar:

Qancaru sözü eyni mənəni bildiren iki sözün birləşməsindən yaranmışdır: qan (yer)+car (yer);

Qanda – xanda əvəzliyi kök və şəkilçi morfemlərinin sintezi əsasında düzəlmişdir: kay, hay (sual əvəzliyi)+-da (ismin yerlik hal şəkilçisi);

Nişə, neşün əvəzliyi «nə üçün» modeli əsasında yaranmışdır;

Havaxt əvəzliyinin ilk hissəsi olan «ha» nə əvəzliyinin sinonimidir;

Qaçan, xaçan, **haçan** əvəzliyi zaman məzmunlu «çağ» sözü ilə bağlıdır.

Azərbaycan yazılı abidələrində rast gəlinən sual əvəzliliklərini mətn daxilində nəzərdən keçirək:

Kim. Qaba ələm götürən xanıqız **kim**... **Kimüj** ki oğlı-qızı yoq, qara otağa qondurı... («Kitab»); Aləmdə bu gün sənciləyin yarı **kimün** var? Gər var derisəm yoq deməzəm, vari **kimün** var? (Nəsimi). «Kim» sual əvəzliyinin mənsəyindən bəhs edən H.Mirzəzadə A.N. Kononova istinad edərək yazır: «... yalnız insan üçün işlənən kim əvəzliyi

mənşəyi etibarilə monqol dilində insan məzmunu daşıyan kim//in, buryat-monqol dilində yenə eyni mənanı bildirən hin, yakut dilində kini (insan) kəlməsi ilə bağlıdır. Dilimizdə insan-subyekt məzmunu ilə sıx bağlı olan «kim»in işlənməsi bu ehtimalın doğruluğuna gözəl sübutdur.¹ Bir məsələni də qeyd edək ki, kişi, kendi, kim sözlərinin tərkibindəki ki, ke, ki hissələri «ki» morfemi müstəvisində təhlil edilmişdir.

Nə. Yazılı abidələrimizin dilində hansı, necə, niyə və s. mənalarda işlənmişdir: Hansı mənasında – Yarəb, o gözlər **nə** bağun nərgisi-şəlaləsidür Kim, gəmindən cismü canum natəvan olmuşdurur (Nəsimi); **Nə** ivdə kim olursən, ana xəlqi-cənandır kim (Kişvəri); Qatarlaşıb **nə** diyardan gəlirsiz, Qaqqılğaşa-qaqqılğaşa, durnalar?! (Q.Zakir). Necə mənasında – Bu **nə** adətdir, ey türki-pərizad, Gəmindən olmadum bir ləhzə azad (Nəsimi); Didim bu **nə** qəmzə, bu **nə** qaşdur, bu **nə** kirpik (Kişvəri). Yeri gəlmişkən, yazılı abidələrin dilində necə əvəzliyinə də təsadüf edilir: Görəlim, xanım **necə** ögmüşlər («Kitab»); Ol pəri gedəndə aləm **necə** heyran olmasun? (Nəsimi); **Nicə** uysun bir ov qoynində tulğanmış yılan görgəc? (Kişvəri); Niyə mənasında – Hay, **nə** oturarsan, itüni ulatmıyan, çətugişi molatmıyan!.. Qara bağrıñ sarsılubdır, «ağa!» deyü **nə** aqlarsan, **nə** bozlarsan («Kitab»)... Bundan əlavə, «nə» sual əvəzliyinin «üçün» qoşması ilə birləşərək sual mənası bildirməsi də müşahidə olunur: neyçün, neçün, niçün, nəcük, nişə... **Neçün** səxtsən, xanım yigit? («Kitab»); Nigara, **nişə** döndürdün şunun kibi yüzi bizdən (Q.Bürhanəddin); Şol binəva aşıqlərin **neçün** vəbalın arzular... Məndən ayurma vəslüni, **nişə** ki, şad olur ədu, Yurəgini əduların yarəlü eylə, yarə gəl (Nəsimi); Səbrin səbəbini pişə qıldım, Ki, mən bu

¹ H.Mirzəzadə. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı, 1990, s.115.

xəyalı **nişə** qıldım (Xətai); **Nəyçün** özünə ziyan edirsən? Yaxşı adını yaman edirsən? (Füzuli); **Nöşündən** felindən olurdu pəşiman (Fədai); **Nəçük** şükürin deyim bolsun kim (Əmani).

Nədən. Abidələrin dilində «nə üçün» əvəzliyinin sinonimi kimi işlənmişdir: səndənmidir, bəndənmidir, tənritəala bizə bir yetman oğıl verməz, **nədəndir?** («Kitab»); Məzarım üstünə hərdəm **nədən** ağlar bəhar ayrı? (Kişvəri)... «Şühədanamə»nin dilində isə «ötrü» qoşması ilə birlikdə işlənmişdir: **Nədən ötrü** mənüm yanümə izhar elədün. H.Mirzəzadə bu fakta istinad edərək göstərir ki, «nədən» canlı dildə işlənir, «nədən ötrü» isə ədəbi dildə sabitləşmişdir.¹

Niyə. Abidələrin dilində «nə üçün» əvəzliyinin sinonimi kimi çıxış edir. Bən bunun alınə **niyə** tayaq olurbəntururbən («Kitab»); Bilməm **niyə** bu qan ola sinə, nə bəladur? (Kişvəri)... Müasir ədəbi dilimizdə az təsadüf olunur.

Nerəyə, nerədə, nerədən (hara, harada, haradan). Bu əvəzlilər daha çox «Kitab»ın dili üçün səciyyəvidir: Mərə ozan, **nerəyə** gedərsən? Qanda gəzərdiñ, **neylərdiñ**, a Qazan! Səni yağı **nerədən** darımış, gözəl yurdum!

Qanı, xanı (hanı). İmdi qanı dedügim bəg ərənlər? («Kitab»); **Qanı** şol günlər ki, keçdi ol püti-əyyar ilən (Nəsimi); Ey dil, **xanı** sən ki ol sənsən imdidin (Kişvəri).

Qanqı, hanqı, xansı, qansı (hansı). **Qanqısıdır**, bilmədilər... Qazan bəgüñ xatunu **qanğıızdır**... («Kitab»); **Xansı** dimağ içində ki, eşqin həvası yox (Nəsimi); Gəməvü nazü gər şəmin **xansı** birin söyləyim (Kişvəri), **Qanğı** sözə etiqa-dım olsun?.. **Qansı** gülşən gülbünü sərvə-xuramanınca var (Füzuli), **Xansı** bülbüldür ki, gülşəndə əfğan eyləməz (Q.Təbrizi)... Füyuzat jurnalının dilində hanki//hansı müvaziliyi müşahidə edilir: Bunlardan **hankisi** ana lisanında

¹ H.Mirzəzadə. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı, 1990, s.119.

ismini yazmaq biliyor... İnsan **hansı** sinndə olursa-olsun, hali-dövrən iki, üç gün anın müradına təvafüq etdikcə məsud olur... Maraqlıdır ki, «hankı» formasına S.Vurğunun dilində də təsadüf edilir: ...**Hankı** səmtə, **hankı** yana Hey uçsam da yuvam sənsən, Elim, günüm, obam sənsən!

Qanda, xanda (handə). Bu gün-yarın **qanda** isə, gəlür («Kitab»); **Xanda** bullam təriqi-vəslün məhəbbəti, Mən binəvayi-miskinə səndən bir iltifat (Nəsimi); Hər xəyalın **qanda** kim var aşiqin yanındadır (Q.Təbrizi)... «Kitab»da haradan məzmunlu «qandan» əvəzliyi cəmi bir dəfə işlənmişdir: Yigit, gəlişiq qandan?

Qaçan, xaçan (haçan). **Qaçan** sən mənə alub kafər sərhəddinə çıqardıq, qılıc çalub baş kəsdiq? («Kitab»); Səni **qaçan** ki, buluram bulmazam bəni, qanı? (Q.Bürhanəddin); **Qaçan** şol mahə hər səyyarə bənzər? (Nəsimi); Sən qaçan didin fəda bulğıl mana, buldum sana... Mən **xaçan** bu eşq odunda yanamən (Kişvəri); Tuti **qaçan** eyləmiş qənaət (Məsihi); Gözüm **haçan** açılır ağzı bülbülün sənsiz (Q.Təbrizi).

Qancarı, xancarı, hancarı (hara, haraya). A bəqlər, oğlan **qancarı** getdi, ola? («Kitab»); **Xancarı** baxarsam, sənəmə, səni görürəm (Q.Bürhanəddin); Hər nəyə kim, baqırsən andə sən allahı gör, **Qancəru** kim, əzm qılsan səmmə vəchullahi gör (Nəsimi)...

Yuxarıdakı nümunələr bir daha təsdiq edir ki, yazılı abidələrin dilində işlənmiş sual əvəzliliklərinin bir hissəsi müasir ədəbi dilimizdə eynilə, bir hissəsi isə müəyyən fonetik dəyişmələrlə işlənir. Şivə səviyyəsində mühafizə olunan arxaik sual əvəzlilikləri isə çox azdır.

Təyini əvəzliliklər. Təyin vəzifəsini daşıyan, digər əvəzliliklərdən fərqli olaraq, heç bir nitq hissəsini əvəz etməyən təyini əvəzliliklərə yazılı abidələrin dilində də rast gəlinir. Məsələn, öz, hər, qamu-hamı, vari, cümlə. Bu əvəzliliklərdən öz və hər sözləri müasir ədəbi dilimizdə eynilə, qamu (ha-

mı) fonetik dəyişikliyə uğramış şəkildə, həm də təyini deyil, qeyri-müəyyən əvəzlik kimi işlənir. Vari (bütün, hamı) təyini əvəzliyi isə arxaikləşmişdir. Təyini əvəzlilikləri mətn daxilində nəzərdən keçirək:

Hər. Fars mənşəli «hər» sözü dilimizin bütün dövrlərində müşahidə olunur: **Hər** sözü min fəsl olur, **hər** fəslə neçə bablar (Nəsimi); Dünyada **hər** əhli-xatimani, Bu məskəni xürdü xab edən eşq (Xətai); Yərdin **hər** yarə kim gəlsə, bu xaki-cismümə (Kişvəri); **Hər** cəhətdən fariğəm, aləmdən haşa kim, ola, Rizq üçün əhli-bəqa, əhli-fənanın çəkəri (Füzuli)...

Öz. Qədim türk və Azərbaycan yazılı abidələrinin dilində intensivliyi ilə seçilir: öz yerim, öz elim, öz kümüş bodunum – öz gümüş xalqım (Yenisey abidələri); öz bitigi – öz kitabı, öz kartıq kartan – öz yarını sağalt (MK. «Divan»); **Öz** canıma qıyam, mən sağa qıymıyam... («Kitab»); **Öz** nigarindən cüda zəncirü zindan oldu, gəl (Nəsimi); Leyli bu itabı çün eşitdi, **öz** könlündə müqərrər etdi (Füzuli)...

Qamu, xamu (hamı). Bütün sözünün sinonimidir, yazılı abidələrin dilində təyini əvəzlik kimi işlənmişdir: **Qamu** yerdə əhədsən, allahü səmədsən! («Kitab»); **Qamu** yerlərdə bulundum, **qamu** sözlərdə bilindüm, **Qamu** pərdə çün çalındum, bu ulu bəyanə gəldüm... Cismimüm **xamu** can oldivü can uğradı halə (Nəsimi); **Qamu** bimarinə canan dəvayidərd edər ehsan (Füzuli)... «Qamu» əvəzliyinin mənsubiyyət şəkildəsi qəbul etməsinə də təsadüf edilir: qamusu – Quşlar **qamusu** fəğanə düşdü, Eşq odu yenə bu canə düşdü (Xətai).

Vari. Bütün və hamı sözlərinin sinonimidir. R.Eyvazovanın fikrincə, bu söz qədim özbək ədəbi dili üçün səciyyəvi olmuş, əsasən, XV-XVI əsrlərin yazı materiallarında

işlənmişdir: Kişvərivü nəslə-adəm **vari** qurban canuna... Sən cəhanın canısən, aləm sana **vari** tifil (Kişvəri).¹

Cümlə. Ərəb mənşəlidir, yazılı abidələrin dilində «bütün» sözünün sinonimi kimi çıxış edir: **Cümlə** quşlar sultanı çal qaraquş («Kitab»); «Cümlə» sözünün Nəsimi və Kişvərinin dilində də məhz təyini əvəzlik kimi işləndiyi müəyyən edilmişdir: Yarın cəfası **cümlə** vəfadır, cəfa deyil... Nəsimi çün səni buldu, kəsildi **cümlə** varından (Nəsimi); Bu **cümlə** sanavü mana məhbubu şərab (Kişvəri)... Yeri gəlmişkən, «cümlə» sözü M.Ə.Sabirin dilində də müşahidə edilir: Mən salim olum, **cümlə** cahan batsa da batsın, Millət necə tarac olur-olsun, nə işim var?!

Qeyri-müəyyən əvəzlilər. İsimlərin yerində işlənən, qeyri-müəyyən şəxsi və ya əşyanı bildirən qeyri-müəyyən əvəzlilər yazılı abidələrin dilində o qədər də zəngin görünür. Amma bu da var ki, həmin əvəzlilərin əksəriyyəti müasir ədəbi dilimizdə işlənir. Məsələn, yazılı abidələrin dilində müşahidə olunan kimsə, kimi, biri, birisi, hər kəs, hər kim, hər kimsə, filan və s. kimi qeyri-müəyyən əvəzlilərin, demək olar ki, hamısı müasir ədəbi dilimiz üçün də səciyyəvidir. Burada fərqli cəhət yalnız ərəb mənşəli «filan» sözündə özünü göstərir. Belə ki, həmin əvəzlik müasir ədəbi dilimizdə qeyri-müəyyən yox, təyini əvəzlik kimi sabitləşmişdir.

Qeyri-müəyyən əvəzlilərin yazılı abidələrimizdəki ümumi mənzərəsi aşağıdakı kimidir:

Kimsə (kim+isə=kimsə modelindədir). İndi ki, eynidən ayrı **kimsə** xoş bimar ikən (Nəsimi); **Kimsə** yox, cizginə, girdabi-bələdan qeyri (Füzuli)...

Kimi, kimisi (kim+-i mənsubiyyət şəkilçisi). **Kimi** aydır: «Keyik tozudur». **Kimi** aydır: «Yağı tozudur»... **Kiminüj** boynun urdı, **kimini** tutsaq elədi («Kitab»); **Kimisi** çü tir,

¹ R.Eyvazova. Kişvəri «Divan»ının dili. Bakı, 1983, s.71.

kimisi peykan (Xətai); **Kimi** xətti, **kimi** tacı, **kimi** əfsər istədi (Vaqif).

Biri, birisi (bir» miqdar sayı+-i mənsubiyyət şəkilçisi). Qarılar dörd dürlidü: **birisi** soldıran soydur, **birisi** toldıran toydur, **birisi** eviñ tayağıdır, **birisi** necə söylərsən, bayağıdır («Kitab»); Bir qula **birini** çakər etdi (Xətai)... Biri, birisi ilə yanaşı, hər biri, hər birisi şəklində işlənmə də müşahidə olunur: Gözlərim **hər birisi** bir dağı-həsrətdür mənüm (Kişvəri); **Hər biri** guya ki, bir bərgi-güli-tərdir mana (Füzuli)...

Hər kim, hər kəs, hər kimsə, heç kimsə (sintaktik yolla yaranmışdır). **Hər kim** yemədi, ol Qazan xatunudur («Kitab»); **Hər kim** sana münkir oldu, ey can, Qaldı əbədi əzab içində... Rüksarın üzrə zülfünü **hər kimsə** kim, gördü, dedi, Küfri-siyəhdür sanasan, dağıtmış iman üstünə (Nəsimi); **Hər kəsi** kim vəsli yar istər kəsin andan təmə... Sayə kimi hər yerə üz urma! **Heç kimsə** ilə oturma, durma (Füzuli)...

Filan, filan-filan. Yazılı abidələrin dilində az təsadüf olunur. Nəsiminin dilində işlənmiş «filan-filan» (Bu bəyani dilərsən, anlayasan Kim, necəsi filan-filandır söz) sözü barədə Y.Seyidov yazır: «... Qeyri-müəyyən şəxsə işarə kimi işlənir. Adətən, o zaman işlənir ki, danışan bu və ya digər konkret şəxsə işarə etmir, yaxud haqqında danışılmış şəxsin adını gizli saxlamağa çalışır. Həm də bu əvəzlik xüsusi hallarda işlənir...».¹ Qeyd etdiyimiz kimi, «filan» sözü müasir ədəbi dilimizdə təyini əvəzlik kimi sabitləşmişdir: Filan məsələ barəsində biz hələ çox danışmalı idik (C.Məmmədquluzadə).

¹ Y.Seyidov. Əsərləri. III cild. Bakı, 2007, s.145.

Fel

Ümumi qrammatik mənasına görə iş, hal-vəziyyət, hərəkət bildirən fel bir nitq hissəsi kimi morfologiyanın özəyi, tərkib hissəsi hesab olunur. Türkologiyada fellərin arxaikləşməsi, lüğəvi məna növləri, quruluşu, təsriflənən və təsriflənməyən formaları, eləcə də növ, inkarlıq, təsirlik və təsirsizlik kimi kateqoriyaları sistemli şəkildə tədqiq edilmişdir. Azərbaycan yazılı abidələrində işlənmiş felləri də məhz həmin araşdırmalar müstəvisində nəzərdən keçirməyi zəruri hesab edirik.

Arxaik fellər. İlk olaraq qeyd edək ki, XVIII əsrə qədərki Azərbaycan yazılı abidələrində rast gəlinən fellərin əksəriyyəti müasir ədəbi dilimizdə eynilə və ya müəyyən fonetik dəyişmələrlə işlənir (almaq, başlamaq, bilmək, toлмаq – dolmaq, turmaq – durmaq...). Bir hissəsi isə müasir ədəbi dilimiz baxımından arxaizm hesab olunur: ağmaq – çıxmaq, yüksəkliyə qalxmaq, ayıtmaq – demək, söyləmək, ağırlamaq – əzizləmək, hörmət etmək, bulmaq – tapmaq, bozlamaq – ağıllamaq, inləmək, buğalmaq – kədərlənmək, irişmək – çatmaq, qovuşmaq, döşürmək – yığmaq, təzmək – qaçmaq, gənjəşmək – məsləhətləşmək, qılmaq – etmək, varmaq – getmək, sunmaq – uzatmaq, təqdim etmək, üşənmək – çəkinmək, qorxmaq, yaşırmaq – gizlətmək... Bu arxaizmlərin əksəriyyəti şivələrimizdə mühafizə olunur. Qılmaq və varmaq felləri isə təkcə şivələrimizdə yox, həm də müasir ədəbi dilimizdəki mürəkkəb söz və tərkiblərin daxilində işlənir: qılmaq – namaz qılmaq, səcdə qılmaq; varmaq – var-gəl etmək, fərqiyyə varmaq, əhəmiyyətinə varmaq. Yeri gəlmişkən, «ayıtmaq» sözünün müasir Azərbaycan dilində heç bir iz buraxmadan unudulmuş, istemaldan düşmüş, «ölmüş» sözlər sırasında izah edilməsinə rast gəlinir (bax: «Kitabi-Dədə Qorqud»un leksik xüsusiyyətləri).

yətləri). Halbuki demək, söyləmək anlamlı «ayıtmaq» feli şivələrimizdə saxlanılır: Göyçay və Ağdaş şivələrində – adırmaq, Quba və Dərbənd şivələrində – ayıtmaq, Füzuli şivəsində – ay, söz aydı. İlham Abbasovun etimoloji araşdırmaları isə «ayıtmaq» felinin nəinki şivə, hətta daşlaşmış şəkildə ədəbi dil səviyyəsində mühafizə olduğunu təsdiqləyir: «Bayatı formalı şeirin qazax və qırğız dillərindəki adı – «aytspa», xüsusilə maraqlıdır. Həmin sözün (ayt-is-pa) «Kitabi-Dədə Qorqud»da və başqa mənbələrdə geniş işlənən ayıtmaq (demək, danışmaq, söyləmək) sözü ilə eyniliyi göz qabağındadır... Bayatı sözü «boy boylamaq» ifadəsi ilə eyni məna daşıyan «boy ayıtmaq» ifadəsindən analitik formanın sintetik formaya keçməsi ilə düzəlib: boy ayıtmaq – boyatmaq-boyatı-bayatı».¹

Felin lüğəvi məna növləri. Yazılı abidələrimizdə rast gəlinən felləri lüğəvi məna baxımından aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

Hərəkət felləri: getmək, varmaq – getmək, gəzmək, oynar olmaq – oynamaq... Ata-ana yanlış xəbərdir, **getmə**, oğul!.. **Varıq**, ol tutsaq yigidi çıxarıq- götürüq... Oğlancıqlarla oynar oldı («Kitab»); Bağçada hüsnün **gəzərkən** bül-bülü-şeyda görüb (Nəsimi); Dur bir dəxi **vargil** ol həbibə (Xətai)...

İş felləri: bişirmək, dikdirmək//tikdirmək – çadırın qurulması, dikinə qoyulması, kəsmək; od urmaq – od vurmaq... Ağam Qazan, gecədən bir quzı **bişirüb** dururam... Ala çadırıq yer yüzünə **dikdirgil**... Qara yeriq üzərinə otaxların **tikdirmişdi**... Sazı **oda urdılar** («Kitab»); Zahidin bir barmağın **kəssən**, dönər həqdən qaçar (Nəsimi)...

Nitq felləri: ayıtmaq – demək, söyləmək, and içmək, demək, söyləmək... Qısırcə yengə deərlər, bir xatun vardı, aña **ayıtıldı**... **And içmişəm**, qısır qısırağa bindigim yoq...

¹ İ.Abbasov. «Ulu nəğməmizin adı». Ədəbiyyat və incəsənət qəzeti. 7 fevral, 1992.

Qırqınuza qurban olsun mənim başım! – deyü **söylərdi**... («Kitab»); Bana **aydur**, ey Nəsimi, səbr qıl, etmə fəğan... Şol ləbi-şirinə, yarəb, gər şəkər **dersəm**, nola... **Söyləmək** vaxtında şirin ləblərindən can yağar (Nəsimi)... **Aydır** – nədir, ey visalə məhrəm, Ahın nədir, ey yanımda həmdəm (Xətai); Mən həm sənə **söylədim** müvafiq (Füzuli)...

Təfəkkür felləri: aqmaq, bilmək, duymaq, fikr eyləmək... soqımı **aqdim**, aqladım, oğul!.. Mənim aqzuma sögüb durarsan, **duyamadım**... Mən Qazandan dönməzəm, bəllü **bilgil!** – dedi... Qazan **fikr eylədi** («Kitab»); Aşına halin nə **bilsün**, nəfsini **bilməz** gərib (Nəsimi); Tədbir nə olduğun nə **bilsin!** (Füzuli)...

Hal-vəziyyət felləri: alalmaq – qızarmaq, sararmaq – saralmaq, gülmək, dərləmək – tərləmək, qızarmaq... Qazan bəg **alaldı**... Gördi bənzi **sararmış**, dilbəndi boğazına keçmiş... Qazan sağına baqdı, qas-qas **güldi**... Bir məhbub, ala gözlü gənc yigit burcuq-burcuq **dərləmiş** uyur («Kitab»); Düşmən qanı tək **qızardı** hər su... **Boyandı** zəmin həzar rəngə (Xətai)...

Təqdim etdiyimiz hərəkət, iş, nitq, təfəkkür və hal-vəziyyət felləri dilimizin ifadə imkanlarının zənginliyini göstərir.

Fellərin quruluşca növləri. Müasir ədəbi dilimizdə olduğu kimi, yazılı abidələrin dilində işlənmiş felləri də quruluşca üç yerə ayırmaq olar: sadə fellər, düzəltmə fellər, mürəkkəb fellər.

Sadə fellər. Bəllidir ki, sadə fellər yalnız bir kökdən ibarət olur: almaq, bilmək, bulmaq, çıqmaq... çöldi **alub-**

dur, ad qazanıbdır... Beyrək gedəli Bam-bam dəpə başına **çıqdınmı**, qız?! («Kitab»); Sufi nə **bilür** təriqi-vəhdət, Meyxanəyə çünki **bulmadı** rah (Nəsimi), Qürbün **bilirəm** mənə şərəfdir... Məndən məni istəyən nə **bulsun** (Füzuli)... Burada bir cəhəti də qeyd edək ki, sadə fellər, həmçinin sadə

fellərdən yaranan bütün düzəltmə sözlər türk mənşəlidir: açıq, baxış, sevgi, daşqın, gülünc, vuruş...

Düzəltmə fellər. Azərbaycan dilçiliyində düzəltmə fellər bəzən yalnız «adlardan yaranan düzəltmə fellər», bəzən isə həm «adlardan yaranan düzəltmə fellər», həm də «fəldən düzələn fellər» başlığı altında araşdırılmışdır. Amma fellərdən düzəltmə fel əmələ gətirən şəkilçilər felin qrammatik məna növlərinin morfoloji göstəriciləri olduğu üçün onların felin növ kateqoriyası daxilində öyrənilməsi daha məqsədəuyğun hesab olunur. Ona görə də bu bölmədə yalnız «adlardan yaranan düzəltmə fellər»in nəzərdən keçirilməsini məqbul hesab edirik. Belə fellər isə aşağıdakı şəkilçilər vasitəsilə düzəlir:

-la, -lə. Bu şəkilçinin etimologiyası ilə bağlı müxtəlif fikirlər vardır: -lar, -lər cəm şəkilçisindən yaranmışdır; isim və sifət düzəldən -lı, -li, -lu, -lü şəkilçisindən törəmişdir; -al, -a feli bağlama şəkilçisinin fonetik dəyişikliyə uğramış variantıdır və s. H.Mirzəzadə bu ehtimalların heç birini qəbul etmir və -la, -lə, -l şəkilçilərinin ol, elə köməkçi felləri ilə bağlı olduğunu göstərir: «...müəyyən sözlərə əlavə olunan ol, elə felləri ilə düzəlmiş mürəkkəb fellərin məzmunu ilə, yenə eyni sözlərin həmin mənşədən gələn ünsürlərlə birləşməsi nəticəsində düzələn fellər arasında məna yaxınlığı aydın surətdə nəzərə çarpır: incə oldu – incəldi, dar oldu – daraldı, təəccüb elədi – təəccübləndi...».¹ Bu şəkilçi morfemi təkcə müasir Azərbaycan ədəbi dilində yox, həm də qədim türk və Azərbaycan yazılı abidələrində məhsuldarlığı ilə seçilir: sülə – qoşun çəkmək, kılıçla – qalınlaşmaq (Orxon-Yenisey abidələri); Ağırta – əzizlə, bağışla, kılıçla – qılıncla (MK. «Divan»); Oğuz bəqlərini **qonaqlardı**... Dirsə xanı **qarşuladılar**... Ədavət **bağladılar** («Kitab»); **Gözləməmişəm** cüz ki, sənün eşqünü, şaha, Gəz başdan-aya-

¹ H.Mirzəzadə. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı, 1990, s.128-129.

ğına dəgin ara könüldə (Q.Bürhanəddin); **Quzuladı** qoyun töküldü döllər, Yaylaq həvəsin qıldı ellər (Xətai); Səni gərçi tutub xilafı-adət, Bir özgəyə **bağladın** ibarət (Füzuli)...

-lan, -lən. Türkooloji araşdırmalarda bu şəkilçinin «-la + -n» (qayıdış və məchul növün ünsürü) modeli əsasında düzəldiyi göstərilir. Müasir ədəbi dilimizdəki -lan² formasına qədim türk, o cümlədən Azərbaycan yazılı abidələrində də rast gəlinir: seçlən – fərqlən, katıqlan – möhkəmlən (Orxon-Yenisey abidələri); atlan, tülkülən, kayuklan – qaymaqlan (MK. «Divan»); Ağ əllərim ardumda **bağlandığın?** («Kitab»); Bu gün, ey Kişvəri, xublar içib **atlandılar** sərxoş (Kişvəri); Şahmar kimi gördüm saçın ucunu, **Həlqələnməmiş** miyanına tökülmüş (Vaqif)...

-laş, -ləş. Yazılı abidələrdə az rast gəlinən -laş² şəkilçisi «-la+ -ş» (-ş qarşılıq-birgəlik növün ünsürü) modeli əsasında yaranmışdır: ögləş – məsləhətləş, sözləş – məsləhətləş (Orxon-Yenisey abidələri); saçlaş, közləş – göz-gözə baxmaq (MK. «Divan»); Qazan bəg burada yurdun **xəbərleşmiş**, görəlim, xanım, nə **xəbərleşmiş** («Kitab»). H.Mirzəzadə -laş² şəkilçisindən bəhs edərək nümünə kimi Nəsiminin dilində işlənmiş «yaqlaş»maq (Nuhun gəmiyi istə kim yaqlaşdı tufan qopmağa) sözünü göstərir. Eyni zamanda xüsusi olaraq vurğulayır ki, bu tip sözlər XIX-XX əsrlərin ədəbi dilində nisbətən çoxalır. Məsələn, köməkləş, dilləş, üzləş, hazırlaş, uyğunlaş...¹

-la², -lan², və -laş² şəkilçiləri dilimizin bütün dövrlərində məhsuldar olmuşdur. Abidələrimizdə rast gəlinən qeyri-məhsuldar şəkilçilər isə aşağıdakılardır:

-t, -ət. Bu şəkilçi bir neçə sözdə müşahidə olunur: arıt, tonat, gözət... Yalncıq görsən, **tonatğıl** – Çılpaq görsən ge-yindir («Kitab»); Gözün nə ox ki, ata kəmandan bəni **gözət**

¹ H.Mirzəzadə. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı, 1990, s. 130-131.

(Q.Bürhanəddin); Kim **arıtmaq** içini bu geniş dəgöl (Nəsimi); Sən də bir yol ərkan gözət, sevdiğim (Vaqif). -t, -ət şəkilçisi müasir dilimizdə arıtla və gözətlə sözlərində mühafizə olunur.

-sa, -sə. Müasir ədəbi dilimizdə bu şəkilçi vasitəsilə düzələn fellərdən bəhs olunarkən əsasən iki nümunə göstərilir: susamaq və qəribləmək. Yazılı abidələrimizdə «susamaq» felinin intensivliyi nəzərə çarpır: Qanığa **susanma** gəl and iç! («Kitab»); Ey Kəbeyi-həqiqi ləlün nə zəməm olmuş, Kim, **susamış** Nəsimi aydur ki, zəməm oldur (Nəsimi).

-a, -ə. Ən qədim sözdüzəldici şəkilçilərdən hesab olunur. Ə.Rəcəblinin fikrincə, göytürk dilində cəmi yeddi fel -a² şəkilçisi vasitəsilə düzəlmişdir: at (ad) – ata (adlandı, ad ver), yarlık (əmr) – yarlıca (əmr ver), yaş-yaşa, san (say) – sana (say), sığıt (ağı) – sığıta (sıtqa), til (dil) – tilə (dilə), boş-boşa.¹ Həmin şəkilçiyə «Kitab»da qana(t)maq, yaşamaq, diləmək kimi sözlərin tərkibində təsadüf olunur: ...sırça parmağını **qanatsun**... Dəli Domrul yüz qırq yıl dəxi yoldaşıyla yaş **yaşadı**... Mərə dəlü ozan! Məndən nə **dilərsən?** («Kitab»);

H.Mirzəzadə yazır: XIV-XIX əsrlər ərzində yazılmış ədəbi əsərlərin dilində bu şəkilçinin «dilə» sözünün tərkibində qaldığını müşahidə edirik: Qaşların yayın kəman etmək **dilərsin** etməgil (Nəsimi); Şəha cənnət **dilərdin** həq müyəsər qaldı didarın (Füzuli)... Daha sonralar bu şəkilçinin boş+a, yaş+a, əl+ə və s. düzəltmə fellərdə işləndiyi nəzərə çarpır.² Müəllifin fikirləri ilə razılaşmaq olmaz. Çünki diləmək, boşamaq, yaşamaq kimi fellər nəinki «Kitab»ın, hətta Orxon-Yenisey abidələrinin dilində işlənmişdir. Bu fikrin düzgünlüyü isə ən azı yuxarıdakı misallarla təsdiqlənir.

¹ Ə.Rəcəbli. Göytürk dilinin morfolojiyası. Bakı, 2002, s.240.

² H.Mirzəzadə. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı, 1990, 130.

-i, -i, -u, -ü. Yazılı abidərimizin dilində ən az rast gəlinən şəkilçilərdəndir. «Kitab»dakı «baymaq» feli «bay+ı(maq)» - varlanmaq modelində izah olunmuşdur: Qadir tənri verməyincə ər **baymaz**.

-ar, ər. Abidələrin dilində -ar² şəkilçisi vasitəsilə düzəlmiş bəzi fellərə rast gəlinir: sararmaq, qararmaq, göyermək, suvarmaq, yaşarmaq... Gördi bənizi **sararmış**... Heybətindən sol gözüm **yaşardı** («Kitab»); Bağlar ağacı **göyərtdi** şaxın («Dəhnamə»); **Suvardılar** qılıcından mægər gülüstani (S.Təbrizi)... Yeri gəlmişkən, H.Mirzəzadə «suvarmaq» felini tarixi-linqvistik müstəvidə izah etmişdir: «...M.Kaşğarının izahatından məlum olur ki, bu sözün kökü «su» deyil, söz zəif səslənən «f» ilə tələffüz edilir, yəni «suf» kimi deyilir. Buna görə də həmin şəkilçini –var kimi düşünmək doğru deyildir. Çünki dilimizdə bir sıra sözlərdə olan səsdüşümü hadisəsi suf//suv sözündə də olmuş, «su» sözü qəti şəkil almışdır».¹

-al (-əl-l). Bu şəkilçi yazılı abidələrimizdə az təsadüf olunur. Nümunə kimi yucalmaq, yönəlmək, buçalamaq və s. felləri göstərmək olar: Alubanı qalın kafər ellərinə **yönəldilər**... Qarşu yatan qara tağın yıqılmış idi, **yucaldı**, axır!.. Qara başım **buğaldı**, üzərimə yağ gəldi («Kitab»).

Mürəkkəb fellər. Azərbaycan dilçiliyində mürəkkəb fellərin qruplaşdırılması ilə bağlı fikir müxtəlifliyinə rast gəlinir. Məsələn, H.Mirzəzadə yazılı abidələrin dilində rast gəlinən mürəkkəb felləri iki qrupa ayırır: köməkçi fellərlə düzələnələr (hər iki tərəfi Azərbaycan sözü olan fel: qan eyləmək, yad eyləmək, ah eyləmək; birinci tərəfi alınma söz olan fel – qiyamət eyləmək, rəvan etmək, aşıq olmaq); müstəqil fellərlə düzələn mürəkkəb fellər (yana durmaq,

¹ H.Mirzəzadə. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı, 1990, s.131.

baqa qalmaq, tökə qalmaq),¹ Ə.Rəcəbli göytürk dilində işlənmiş uruş kıl – döyüş, üküş kıl – çoxalt, yağ bol – düşmən ol kimi sözləri tərkibi fellər başlığı altında təqdim edir.² Z.Budaqova mürəkkəb felləri belə qruplaşdırır: isim, sifət, əvəzlik və ya zərf ilə təsriflənən feldən ibarət olan mürəkkəb fellər; adla müstəqil mənalı feldən ibarət olan mürəkkəb fellər; feli bağlama ilə təsriflənən feldən ibarət olan mürəkkəb fellər.³ M.Hüseynzadənin fikrincə, mürəkkəb fellər dörd yerə bölünür: 1. Ol, et, elə kimi qismən müstəqil, qismən də köməkçi fellər isim və bəzən də sifətdən sonra işlənməklə mürəkkəb fel əmələ gətirir (hazır ol, daxil et, şad olar); 2. Müstəqil mənalı fellər isimlərdən sonra işlənməklə mürəkkəb fel əmələ gətirir. Belə mürəkkəb fellərin hər iki komponenti (ad və fel hissəsi) eyni kökə malik olur (ov ovlamaq, sap saplamaq); 3. -ib şəkilçili feli bağlama ilə təsriflənən fel birləşərək mürəkkəb fel əmələ gətirir (bəzənib-düzənmək, çalıb-çapmaq, vurub-çatmaq); 4. Mürəkkəb fellərin böyük bir qismi leksik səciyyəsinə görə frazeologizmlərdən ibarətdir (göz qoymaq, başa çıxmaq, dilə düşmək).⁴ Bütün bunlar mürəkkəb fel termininin şərti olaraq işləndiyini təsdiq edir.

Yazılı abidələrin dilində işlənən mürəkkəb felləri aşağıdakı kimi səciyyələndirmək olar:

1) Köməkçi fellər vasitəsilə düzələn mürəkkəb fellər. Bu tip mürəkkəb fellərin yaranmasında ol, et, qıl, dur, erdi, irdi kimi köməkçi fellər iştirak edir.

Olmaq köməkçi feli. Dilimizin bütün dövrlərində «olmaq» feli vasitəsilə yaranmış mürəkkəb fellər üstün mövqedə görünür: Qarı düşmən **dost olmaz**... Oğuz bəgləri

¹ H.Mirzəzadə. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı, 1990, s.131-137.

² Ə.Rəcəbli. Göytürk dilinin morfolojiyası. Bakı, 2002, s.251.

³ Müasir Azərbaycan dili. Bakı, Elm, 1980, s. 215-236.

⁴ M.Hüseynzadə. Müasir Azərbaycan dili. Bakı, 1983, s.142-145.

birin gəlüb, **yığnaq olmağa** başladı («Kitab»); **Rəhmətlik ola** onun rəvanı... Bir dəxi **aşiq olmuş** imiş... **Çin oldu** yanımdan hər xətalər (Xətai); Bir gün gördüm cəmaluni **mübarək oldi** novruzim (Kişvəri); Sərməstdə **ixtiyar olmaz**, Məduşda **etibar olmaz** (Füzuli).

Eyləmək//etmək köməkçi feli. Türk mənşəli, həm də ərəb və fars mənşəli sözlərə qoşulması müşahidə olunur: **Təkəbbürlük eyləyəni** tənri sevməz... Həq təala anıy köşlinə **ilham edərdi**... Qaçan Qazan evin yağmalatsa, həlalının əlin alur, tışra çıxar, andan **yağma edərdi** («Kitab»); **Kəsb eyləməyəni** axirəti, anu dəlü bil (Nəsimi); Bülbülü fəğanım **eylədi lal**... **Ərz eylərəm** ona cümlə sözüm (Xətai); Yüzün şəmilə **rovşən etdi**... Nəyçün özünə **ziyan edirsən** (Füzuli).

Qılmaq köməkçi feli. Eyləmək//etmək felinin sinonimi olan «qılmaq» feli XVIII əsrə qədərki yazılı abidələrimizdə məhsuldarlığı ilə diqqəti cəlb edir.

Qılmaq feli vasitəsilə düzələn mürəkkəb felləri üç qrupa ayırmaq olar: birinci komponenti türk mənşəli sözlərdən ibarət olanlar – bay qılmaq – dövlətli etmək, yaş qılmaq – yaş etmək, islatmaq; birinci komponenti ərəb mənşəli sözlərdən ibarət olanlar – bəla qılmaq, ərz qılmaq, səcdə qılmaq; birinci komponenti fars mənşəli sözlərdən ibarət olanlar – avaz qılmaq, huş qılmaq, guş qılmaq – qu-laq asmaq. Bu tip sözlərin semantik yükü mətn daxilində daha aydın görünür: İki rükət **namaz qıldılar** («Kitab»); Yarun **cəfa qılır** deyən əhli-vəfa dəgül (Nəsimi); Dürdanə bilən səni **qılır bay**... Bu eşqə məni **düçar qıldın** (Xətai); **Kəm qılma** nəsimimi, **kərəm qıl**... Gəl mənim tədbiri-bihudəmdə sən bir **səy qıl** Kim, olam bu dərdə artıraq giriftar, ey həkim! (Füzuli)...

Durmaq köməkçi feli. -dır⁴ xəbərlik şəkilçisinin «durmaq» feli əsasında yaranmasından bəhs etmişik. Türkologiyada həmin fel əsasında düzələn mürəkkəb fellər də müəyyənləşdirilmişdir. Məsələn, M.Cavadova yazır: «- du-

rur köməkçi feli müstəqil bir felə yanaşaraq mürəkkəb fel düzəldir. Bu xüsusiyyət təxminən XVIII əsrə kimi Azərbaycan ədəbi dilində öz əksini tapmışdır; məs.: Zülfin yüzün kənarını **tutmuş durur** vəli kafər çərisi qarəti iman dilər yenə (Xətai).¹ Burada -ır² indiki zaman şəkilçisinin «durur» felinin səs cəhətdən sadələşmiş şəkli kimi izah olunmasından da bəhs etmək lazım gəlir. H.Mirzəzadənin fikrincə, -dur, -dır indiki zaman şəkilçisi -ur, -ır şəkilçisinin səs cəhətdən bəsit şəkli, onun sinonimidir. Müəllif bu mülahizəsini Xətəinin dilində işlənmiş axadur – axur (Cular axadur cəməndə hər su), tutadur – tutur (səndən tutadur zəmin qərarı), çıxadur – çıxır (səndən çıxadur zəmin buxarı) felləri ilə əsaslandırır. Digər tərəfdən, əlavə arqument kimi Quba şivəsində mühafizə olunan yığadu, gələdü, oxuyadu sözlərini göstərir.²

Erdi, irdi köməkçi feli. Etmək, olmaq anlamlı «er» sözü ilə əlaqələndirilir. Müasir ədəbi dilimizdəki idi, imiş, ikən, isə hissəcikləri də «irmək» (çatmaq, qovuşmaq) felinin qalığı kimi öyrənilmişdir: erdi//irdi=idi (dı⁴); ermiş//irmiş=imiş (miş⁴). Y.Seyidov yazır ki, Nəsiminin dilində «irmək» felinin özü də, idi, imiş, ikən, isə sözləri də adi sözlər sırasındadır: Dərdimənd olmuş **idi** miskin Nəsimi sən-sizin; Bəxtili Xızır **imiş** ol dövlətligün, fəxrəndəfal; Təhqiqə **irən** taifəyə hərgiz ulaşmaz... «Kitab»da isə «i»nin «ir»dən ayrıldığı özünü göstərir: Oğlı-qızı olmyanı allah-təala qarğıybdır, biz dəxi qarğarız, bəllü bilsün-demiş **idi**.³ Dilçiliyimizdə «irdi» və «irmiş» köməkçi fellərinin daha çox Kişvərinin dili üçün səciyyəvi olduğu müəyyənləşdirilmişdir: **Mail irdi** könli ol şuxın vəfavü məhrəlik... **Qurtulub**

¹ M.Cavadova. Şah İsmayıl Xətəinin leksikası. Bakı, 1977, s.39.

² H.Mirzəzadə. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı, 1990, s.136.

³ Y.Seyidov. Seçilmiş əsərləri. III cild. Bakı, 2007, s.160.

irdi bəlayi-eşqdən qul Kişvəri... Könlüm **sevər irmiş** yənə bir sərv-i-rəvanı.

2) Komponentləri eyni kökə malik olan (ad+fel hissəsi) fellər. Bu tip mürəkkəb fellər qədim türk dili baxımından səciyyəvidir: av avladı – ov ovladı, təpik təpdi – möhkəm döydü, kuş kuşlattı – quş ovlatdırdı (MK. «Divan»); **Quv quvladı, diğ diğlədi... Av avlıyalım, quş quşlyalam... Dədəm Qorqud gəlübən boy boyladı, soy soyladı** («Kitab»). T.Hacıyev «Kitab»ın dilində işlənmiş ün ünləmək, iş işləmək, av avlamaq, quş quşlamaq kimi fellərin səciyyəvi xüsusiyyətlərindən bəhs edərkən onları daha çox poetiklik yaradan fiqurlar kimi izah etmişdir: «...dilçilikdə daxili obyektli fel adlanan forma da Azərbaycan dilində məhz bu motivdə, təqlidi fel analogiyası üzrə meydana çıxır: burada da ilk mərhələ kimi felin konkret əşya-obyektə bağlılığı var; sonrakı abstraksiya prosesində fel öz obyektindən təcrid olunur və sərbəstləşir... «Dədə Qorqud kitabı» üçün daxili obyektli fellərin ünsiyyət əhəmiyyətindən daha ziyadə melodiya yaratmaq əhəmiyyəti vardır. Bu, əsərin nəsr dilində şeiriyyət yaradan çoxlu üslubi fiqurlardan biridir».¹

Komponentləri eyni kökə malik olan fellər müasir dilimizdə də müşahidə olunur: ov ovlamaq, sap saplamaq, əkin əkmək, biçin biçmək...

3) Müstəqil fellərlə düzələn mürəkkəb fellər. Abidələrimizin dilində daha çox qalmaq, durmaq, görmək fellərinin iştirakı ilə düzəldiyi müəyyənləşdirilmişdir: Həq yandıran çırağı **yana tursun!** («Kitab»); Gördüm üzünü çü **baxa qaldım** (Xətai); Surətin ta gördi, cana, xəstə xatir Kişvəri, **Baxə qalmış** eşigində surəti-divar olub (Kişvəri).

4) Frazeoloji birləşmə şəklində olan mürəkkəb fellər. Bu cür mürəkkəb fellər dilimizin bütün dövrləri üçün səciyyəvi

¹ T.Hacıyev. Azərbaycan ədəbi dili tarixi. Bakı, 1976, s.69.

yəvidir: ətmək basmaq (Beyrək ətməgün basmadı), göz gəzdirmək (Sağlan soluna göz gəzdirdi) – «Kitab»; ayəgə düşmək (Düş ayağə kölgə tək, Xətai), dilə düşmək (Gər atəşi eşq dilə düşsə) – Xətai; fəğanə düşmək (Halını bilib fəğanə düşdü), qəm çəkmək (Gəm çəkməyə bir hərif yoxdur) – Füzuli...

İnkarlıq kateqoriyası

Fellərdə inkarlıq mənası -ma² şəkilçisi ilə ifadə edilir ki, bu da dilimizin bütün dövrləri üçün səciyyəvidir. Dəqiq desək, «Kitab»dakı, hətta Orxon-Yenisey abidələrindəki inkarlıq göstəricisi müasir ədəbi dilimizdə eynilə işlənir: almatın – almadın, bökmədim – doymadım (Orxon-Yenisey abidələri), At **yemiyən** acı otlar bitincə **bitməsə** yeg... Dəvə dəgirməndən **gəlmədi**... Yay **çəkmədi**, ox **atmadı**, Baş **kəsmədi**, qan **dökmədi** («Kitab»)...

Müasir ədəbi dilimizdə -maz² şəkilçisi inkarlıq və qeyri-qəti gələcək zaman anlayışını birlikdə ifadə edir. Belə bir formanın sabitləşməsi isə ən azı «Kitabi-Dədə Qorqud» dövrünə təsadüf edir. Maraqlıdır ki, «Kitab»ın müqəddimə hissəsinin I bölməsində verilmiş iyirmi yeddi kəlamdan iyirmi ikisinin son sözü -maz² şəkilçisini qəbul etmiş vəziyyətdədir: Kül tərəcik olmaz, Güyəgü oğul olmaz... Qaravaşa ton geyürsə, qadın olmaz... Qarı düşməndə dost olmaz və s. Qeyd edək ki, -maz² şəkilçisi ilə bitən həmin kəlamların bir qismi yalnız inkar məzmunludur, yəni onları təsdiqdə işlətmək qeyri-mümkündür. Məsələn, «Ölən adam dirilməz, çıxan can geri gəlməz», «Qara eşək başına üyən ursağ qatır olmaz»... Bir qismi isə inkarda işlənsə də, asanlıqla təsdiq formasına çevrilə bilər: «Ər malına qımayınca adı çıqmaz» - Ər malına qayınca adı çıxar; «Könlün yuca tutan ərdə dövlət olmaz» - «Könlün yuca tutmayan ərdə dövlət olar... -maz² şəkilçisi Füzulinin «Məni

candan usandırdı» qəzəlinə də qabarıq şəkildə görünür. Konkret desək, birinci beytdə -maz² şəkilçisi -mı sual ədatından əvvəl işlənib. Digər tərəfdən, eyni felin təsdiqdə və inkarda işlənməsilə poetiklik gücləndirilib: usandırdı-usanmazmı, yandı-yanmazmı (Məni candan usandırdı, cəfadən yar usanmazmı? Fələklər yandı ahimdən, muradım şəmi yanmazmı?). Bu xüsusiyyət sonrakı beytlərdə də müşahidə olunur: sanmazmı, inanmazmı, oyanmazmı, bulanmazmı, utanmazmı, usanmazmı.

A.M.Şərbaka görə, türk dillərində -ma inkar şəkilçisinin allomorfları bunlardır: -ma, -pa, -po, -bo, -va, -ıma. F.Cəlilov isə bu tip allomorfların arxetiplərini sistemli şəkildə araşdırmışdır: «... -ma şəkilçisinin allomorfları içərisində iki invariant müəyyənləşir: -ba və -ıma. Son invariant (-ıma) yalnız yakut dilinə aid olduğundan, ümumtürk formantı kimi, -ba arxetipini bərpa etmək olar. Həmin arxetipin hansı sözdən törədiyini müəyyənləşdirmək üçün dildə təəccüb bildirən ba! pa! bıy! (bay!) nidalarını və mı? sual ədatını xatırlatmaq lazım gəlir... ümumtürk «boş» sözünün karaqas dilindəki «bot» variantı göstərir ki, burada bo+ş//t tərkib hissələri və «bo» kökü vardır və həmin kök inkarlıq bildirən «ba» ilə bağlıdır, çünki inkarlıq morfemi zəiflik, azlıq, boşluq mənə çaları daşıyan sözlə eyni yuvaya girə bilər». ¹ Müəllifin izahları -ma² inkar şəkilçisinin arxetipinin «ba» olduğunu təsdiqləyir.

Y.Seyidov təsdiq və inkar qarşılıqlı belə səciyələndirir: «Azərbaycan dilində təsdiq və inkar qarşılıqlılığı, yəni bu anlayışlar başqa vasitələrlə də ifadə olunur: bəli, hə, var, əlbəttə, yox, xeyr, heç, nə, deyil. Leksik şəkilçilərdə də belə çalarlar var: -lı, -li, -lu, -lü; ba; -sız, -siz, -suz-süz; bi; anti. Bunların heç biri qrammatik inkarlıq ka-

¹ F.Cəlilov. Azərbaycan dilinin morfonologiyası. Bakı, 1988, s.248.

teqoriyasının göstəriciləri deyil...». ¹ F.Cəlilov isə inkarlıq kateqoriyası üçün yalnız -ma² inkar şəkilçisinin yox, digər morfoloji və leksik vasitələrin də əsas olduğunu göstərir, inkarlıq və təsdiq kateqoriyalarının oppozisiya təşkil etdiyini arqumentləşdirir: bəli-yox, var-yox, hə-yox, hər-heç, -lı-sız, Ə – - ma, Ə – deyil, həm-nə». ² Bu sistemdəki deyil və yox sözlərini «Kitab»a istinadən nəzərdən keçirək. İlk olaraq qeyd edək ki, antonimiyada akroteza səciyyəvi cəhətləri ilə fərqlənir. Belə ki, akrotezada müəyyən bir əlamətin inkarı təsdiq olunan anlayışı xüsusi olaraq nəzərə çarpdırmağa xidmət edir. Təsdiq olunanın inkar olunanla bir müstəvidə təqdimi isə təsdiq mövqeyində çıxış edən dil vahidini qüvvətləndirmək və fərqləndirməklə bərabər, mətnin estetik dəyərini, ekspressivliyi gücləndirir. Bu mənada «Kitab»da müşahidə olunan akrotezaları iki qrupa ayırmaq olar:

a) Tərkibində «yox» sözü iştirak edən mətnlərdə akroteza: Uruz qaqqı, aydır: «Mərə qavat, mənim babam Bayındır xan degilmidir?» Aydır: «Yox, ol, ananın baba-sıdır, sənin dədəndir».

İkinci cümlənin semantik yükündə akroteza özünü aydın şəkildə göstərir. Burada qabarıqlaşdırmağa, dəqiqləşdirməyə xidmət edən «dədə» sözüdür. Düzdür, təqdim etdiyimiz parçada akroteza «degil» və «yox» sözləri ilə eyni kontekstdə təzahür edir, amma yenə də ağırlıq mərkəzi ikinci cümlədədir. Həmin cümlənin «...babam yox, dədəndir» formasında işləmə bilməsi də dediklərimizi təsdiqləyir.

b) Tərkibində «degil» sözü iştirak edən mətnlərdə akroteza: ...Mərə dadı, mən avçı degiləm, bəg oğlu bəgəm... Bu cümlədə «avçı» inkar, «bəg oğlu bəg» təsdiq mövqeyindədir.

¹ Y.Seyidov. Azərbaycan dilinin qrammatikası. Morfologiya. Bakı, 2000, s.310.

² F.Cəlilov. Azərbaycan dilinin morfonologiyası. Bakı, 1988, s.245.

yində çıxış edir, inkar olunan təsdiq olunanın təsir gücünü artırır.

Təsirlik və təsirsizlik kateqoriyası

Türkologiyada təsirli və təsirsiz fellər M.Kaşğari, N.K.Dmitriyev, A.N.Kononov, M.Hüseynzadə, H.Mirzəyev, Y.Seyidov, V.Əliyev və başqaları tərəfindən tədqiq edilmişdir. Araşdırmalarda bu kateqoriyanın müxtəlif adlarla təqdim olunmasına rast gəlinir. Məsələn, «feldə təsir kateqoriyası», «təsirlik kateqoriyası», «felin təsirlilik və təsirsizlik kateqoriyası», «təsir kateqoriyası» və s. Bu adların semantika baxımından eyni xətdə birləşdiyi aydın şəkildə görünür. Dilçiliyimizdə təsirli və təsirsiz fellərlə bağlı deyilməmiş fikirləri isə belə ümumiləşdirmək olar: müstəqim obyekt, yaxud ismin təsirlik halını tələb edən fellər təsirlidir, əksinə, müstəqim obyekt, yaxud ismin təsirlik halını tələb etməyən fellər təsirsizdir. Türk dillərində fellərin bu xüsusiyyətini ilk dəfə M.Kaşğari müəyyənləşdirmişdir: «Təsirsiz feli təsirli felə çevirmək istədikdə əmri-hazır şəklinin sonuna «r» əlavə edilir. Adam qaçdığı zaman «ər kaçtı» deyilir. Bu, təsirsiz feldir, onun təsirli şəkli «kaç+ur +dı»dır: «ol anı kaçurdu» sözündə olduğu kimi, «ər suv keçti=adam su keçdi». Bunun təsirli şəkli «keç+ür+ dir»dir; «ol anı keçürdi» sözündə olduğu kimi»... Oğuzlar bəzən «r» yerinə «z» (yəni – ır, ir, ur, ür əvəzinə -iz, -iz, -uz, -üz) əlavə edirlər, «ol tavar ald+uz+dı=o, malı əlindən aldırdı, onun malı soyuldu» deyirlər. Bunun əsli «aldı»dır (MK. «Divan», II, 120).

Müasir ədəbi dilimizdə olduğu kimi, yazılı abidələrin dilində işlənmiş fellər də morfoloji göstəricilərin iştirakı olmadan təsirlik və təsirsizlik mənasını ifadə edir. Bu isə birbaşa fellərin leksik-semantik yükü ilə bağlıdır. Məsələn, təsirlik mənası: kəsmək, demək – Qarındaşı Qaragünəyə

işarət etdi: «Başın **kəs!**» («Kitab»); Kim aşıq oldu kim, **dedi** eşqün bəlası yox (Nəsimi); təsirsizlik mənası: dərləmək – tərləmək, qorqmaq – qorxmaq – ... yigit burçuq-burçuq **dərləmiş** uyur («Kitab»); **Qorquran** bəndən dönübən yar ola əğyar ilən (Nəsimi)...

Təsirli fellərdən təsirsiz fel düzəldən şəkilçilər bunlardır: -il⁴, -in⁴, -n, -ış⁴ (bax: felin növ kateqoriyası).

Təsirsiz fellərdən təsirli fel əmələ gətirən şəkilçilər də müasir ədəbi dilimizdəki kimidir. Həmin şəkilçilərin hər birini ayrılıqda nəzərdən keçirək:

-t: ağılatmaq, bənzətmək, qurutmaq, – «Başım bəxti Qazan» deyü **ağladasan...** Ağam Beyrəgə **bənzədürəm**, ozan, səni! («Kitab»); Adəmün gilini **qurutdı** qani tənində hüsnün (Nəsimi).

-ır (-ir, -ur, ür): uçurmaq, qaçırmaq, keçirmək – Qarşu yatan ala tağdan bir oğul **uçurdınsa**, degil maña! («Kitab»); **Qaçırdı** hasidün gözi bəndən şikarumi... Zəyə **keçürmə** fürsətün anunla bir nəfəs (Nəsimi)...

-it (-it, -ut, -üt): aqıtmaq - axıtmaq, qorqutmaq – qorxutmaq – Qamın aqan yügrək sudan bir oğul **aqıtdınsa**, degil maña! («Kitab»); Bu gün fərdadən, ey vaiz, bəni **qorqutma**, əpsəm dur (Nəsimi)...

-ar (-ər): qoparmaq, çıxarmaq – çıxarmaq – ...qaba ağacı yerilə-yurdilə **qopardı**, arqasına aldı («Kitab»); Fürqətün dərdi **çıqardı** yürəgümdə başlər (Nəsimi). «Kitab»da -ar² şəkilçisindən sonra «t» samitinin əlavə edilməsinə də rast gəlinir: çıxartmaq – çıxartmaq – Buldıqları kafəri qıldılar. Dil **çıqartmadılar**. Qeyd edək ki, əlavə edilmiş «t» sözün semantikasına təsir etmir.

-dır (-dir, -dur, -dür): öldürmək, yandırmaq, sevindir-mək – Böylə oğul nənjə gərək? «**Öldürsənjə!**» - dedilər... Həq **yandıran** çıraqıñ yana tursun!.. Üç günə varmasun, allah **sevindürsün** sizi! («Kitab»); **Yandurdu** dikən bağırimi, gülzar ələ girməz (Nəsimi)...

-dar (dər): qondarmaq, döndərmək – Mənüm əlümi şeşin, qolça qopuzım əlümə verin, ol yigidi **döndərəyim** («Kitab»); Şeş cəhətdən şol büti-əyyarə **döndərmiş** yüzün (Nəsimi)...

-iz (-iz, -uz, -üz): Müasir ədəbi dilimizdə qalxızmaq, qorxuzmaq kimi sözlərdə müşahidə olunur. M.Hüseynzadə qeyd edir ki, bəzən -iz⁴ şəkilçisi ilə düzələn təsirli fellər müstəqil yox, -dır⁴ şəkilçisinin əlavəsi ilə işlənir və bu, felin ümumi məzmununa xələl gətirmir; çimizdir, əmizdir, baxızdır və s.¹ Maraqlıdır ki, «iz+dir» modeli «Kitab»da fonetik dəyişikliyə uğramış vəziyyətdədir. Məsələn, -zir (iz+dir) – əmzir – əmizdir: Tolab-tolab ağ südimi **əmzirdigim** oğul!

Felin növ kateqoriyası

Fellərdəki növ müxtəlifliyi daha çox subyektin felə qarşı, subyektin obyektə qarşı və fellə obyekt arasındakı münasibətlər kontekstində izah olunmuşdur. V.Əliyevə görə, morfoloji əlamətinə, leksik (semantik) mənasına, cümlədəki sintaktik vəzifə və roluna görə fellər altı növə ayrılır: məlum növ, məchul növ, şəxssiz növ, qayıdış növ, qarşılıqlı-birgəlik növ, icbar növ.² Bu fikrə münasibət bildirən Y.Seyidov yazır: «Bunun ənənəvi bölgüdə iki fərqi var. Biri şəxssiz növ məsələsi. Müəllif buna müstəqil fel kimi, yanaşılmaq, gedilmək fellərini misal verir... bunlar kök etibarilə təsirsiz fellərdir. İkinci fərq «qarşılıq» adına «birgəlik» sözünün əlavə edilməsidir. Bu hissəyə verilən misal belədir: gülüşmək, ağlaşmaq, mələşmək, ulaşmaq. Bunlar da təsirsiz fellərdən formalaşmadır və fikrimizcə, təsirli fel üzrə meydana gələn qrammatik kateqoriya sistemində daxil

¹ M.Hüseynzadə. Müasir Azərbaycan dili. Bakı, 1983, s.150.

² Müasir Azərbaycan dili. Bakı, 1980, s.243.

olmamalıdır».¹ Bu qeydlərə, həm də digər araşdırmalara əsaslanaraq felin qrammatik məna növlərinin aşağıdakı sistem üzrə öyrənilməsini daha məqbul hesab edirik.

Məlum növ. Bu növün əsas xüsusiyyətləri bunlardır: iş görən (subyekt) məlum olur, yaxud felin aktivliyi subyekti birbaşa göstərir; xüsusi morfoloji göstəricisi yoxdur; təsirli, həm də təsirsiz olur; əhatə dairəsi genişdir; digər məna növlərinin yaranması üçün başlanğıc, çıxış nöqtəsi hesab olunur: kənc süt **sordu**=uşaq süd əmdi (MK. «Divan»); Qazanıq yüzünə toğrı **baqdı** («Kitab»); **Qaxdı** sənəm oları varın, Der mən verəyim cəzayi-karin (Xətai); **Gördü** ki, behiştə hur **gəlməz**, Gün **çıxdı**, hənuz nur **gəlməz** (Füzuli)...

Məchul növ. İş görən (subyekt) qrammatik cəhətdən məlum olmur, təsirli fellərə -ıl⁴, -ın⁴, -n şəkilçilərinin artırılması ilə düzəlir, həm də bu şəkilçilər təsirli felləri təsirsiz fellərə çevirir: boğuzlantı – başı kəsildi, kılıntı – göndərildi (Orxon-Yenisey abidələri); ok atıldı – ox atıldı (MK. «Divan»); Səksən yerdə badyələr **qurulmuşdı**. Altun ayaq sürəhilər **düzülmüşdi** («Kitab»); Ey evi həqdən **yapılmış**, sənsin əhli-etibar (Nəsimi)... Bir cəhəti də qeyd edək ki, -ıl⁴ şəkilçisi təsirsiz fellərə də artırıla bilər: baxılmaq, əməl edilmək, yanaşılmaq, gedilmək və s. Bu cür fellər dilçiliyimizdə «şəxssiz növ fellər» adı ilə təqdim olunmuşdur.

Qayıdış növ. Bu növdə iş və hərəkət subyektin öz üzərində görülür. Təsirli fellərə -ıl⁴, -ın⁴, -n şəkilçilərinin artırılması ilə düzəlir. Qeyd etdiyimiz kimi, qayıdış növün şəkilçisi də təsirli feli təsirsiz felə çevirir (bu sistemdə geyinmək, soyunmaq kimi təsirli fellər istisnadır): ər arındı=adam təmizləndi, yuyundu (MK. «Divan»); Ava bingil **könlüğ açılınsın**. «Bazırqanlar gəldi» deyü babası **sevindi**... («Kitab»)... Bu gün, ey Kişvəri, xublar içib **atlandılar** sərxoş (Kişvəri)...

¹ Y.Seyidov. Azərbaycan dilinin qrammatikası. Morfologiya. Bakı, 2000, s.328.

Qarşılıq-birgəlik növ. İş və hərəkətin ən azı iki subyekt tərəfindən qarşılıqlı, ya da müştərək şəkildə icra edilməsi qarşılıq-birgəlik növün ən səciyyəvi xüsusiyyəti hesab olunur. Qarşılıq-birgəlik növ -ış⁴, -ş şəkilçisi vasitəsilə düzəlidir. Dəqiq desək, bu şəkilçi təsirli fellərə qoşulduqda qarşılıq, təsirsiz fellərə qoşulduqda isə birgəlik növ düzəlidir. Məsələn, uruşmaq – vuruşmaq, dögüşmək – döyüşmək, qılıclaşmaq – qılınclaşmaq kimi fellər qarşılıq, ağlaşmaq, bozlaşmaq, gülüşmək kimi fellər isə birgəlik növdədir... **uruşmadın** qayıdayım – gerü dönəyim... mənim **dögüşdügim**... mənim qılıclaşdığım görgil, ögrəngil!.. Oğuz bəgləri bunu görəcək əl-ələ çaldılar, **gülişdilər**... Uşun qoca «oğul, oğul!» – deyü ağca yüzli anasılə **ağlaşdılar, bozlaşdılar** («Kitab»); Mehribanlar **ağlaşurlar**, Kişvəri oldi rəqib (Kişvəri). Bu cür nümunələr dilimizin bütün dövrləri üçün səciyyəvidir. Yeri gəlmişkən, müasir ədəbi dilimizdəki barışmaq, yarışmaq, gülüşmək kimi fellər kök və şəkilçi morfemlərinə parçalanmasa da, qarşılıq növdədir.

İcbar növ. -dır⁴, -t şəkilçilərinin yalnız təsirli fellərə artırılması ilə düzələn icbar növdə iş başqa bir subyekt tərəfindən icra edilir. Bu növdə olan fellərin hamısı təsirli olur: yaraturtım – yaratdırdım, qurdurdum (Orxon-Yeni-sey abidələri); alturdum – aldırdım (MK. «Divan»); Oğlan-cuğunu dayələrə verdi, **saqlatdı**... bir yerə qara otağ **qurdurmuşdı** («Kitab»); Gözüm seylabi **yıxdurdi** pozulğan xanümanimi (Kişvəri). Burada onu da qeyd edək ki, bəzi təsirli fellərə -dır⁴, -t şəkilçiləri artırılsa da, onlar icbar yox, məlum növ kimi çıxış edir: bildirmək, danışdırmaq, geyindir-mək.. Bizə **bildirdi** əzəldən rəhbəri mövlayi-eşq (Nəsimi).

Felin formaları

Müasir ədəbi dilimizdə olduğu kimi, yazılı abidələrin dilində işlənən fellər də formasına görə iki qrupa ayrılır: təsriflənən formalar, təsriflənməyən formalar. Felin təsriflənməsi dedikdə iş və hərəkətin zamana, xüsusən də şəxsə və kəmiyyətə görə dəyişməsi nəzərdə tutulur. Bu qrupa felin əmr, xəbər, lazım, arzu, vacib, şərt və bacarıq şəkilləri daxildir. Felin təsriflənməyən formaları isə şəxsə və kəmiyyətə görə dəyişmir. Bu qrupa daxil olan məsdər, feli sifət və feli bağlamalar şəxsə və kəmiyyətə görə dəyişməsələr də, felin bir sıra əlamətlərini, dəqiq desək, hərəkət bildirmə, təsirli və təsirsiz olma, təsdiqdə və inkarda işlənmə, növlər üzrə dəyişə bilmə xüsusiyyətlərini saxlayırlar.

Felin təsriflənən formaları. Şəxsə və kəmiyyətə görə dəyişə bilən fellərin yazılı abidələrimizdəki ümumi mənzərəsi aşağıdakı kimidir:

Əmr şəkli. Əmr, xahiş, məsləhət, təklif, nəsihət, öyüd və s. bildirən əmr şəklinin xüsusi morfoloji göstəricisi yoxdur, felin kökünə, eləcə də başlangıç formasına şəxs şəkilçiləri artırmaqla düzəlidir. Mənaca nisbətən gələcək zamanı ifadə edən əmr şəkli əmr cümlələrinin qurulmasında da həlledici rola malikdir. Təsadüfi deyil ki, istər XVIII əsrə qədərki, istərsə də müasir ədəbi dilimizdəki əmr cümlələrinin əksəriyyətinin xəbəri məhz felin əmr şəklindədir.

Əmr şəklinin morfoloji göstəriciləri kimi çıxış edən şəxs şəkilçiləri aşağıdakılardır:

I şəxsin təkində şəxs şəkilçilərinin bir neçə formada işlənməsi müəyyənləşdirilmişdir:¹ 1) -ım, -im, -um, -üm. Qulağ dutgil sənə **edim hekayət** (Nəsimi); Mən **varım** ol nigar qatinə (Xətai); Çox müştəqam aç üzünü qoy **baxım**

¹ M.Rəhimov. Azərbaycan dilində fel şəkillərinin formalaşması tarixi. Bakı, 1965, s.7-44.

(Vaqif)...; 2) -ayın, -əyin. Nə **biləyin** oğul, arslandanmı oldu, yoxsa qaplandanmı oldu? («Kitab»); Sən qıl hünəri, bən **alaym** ad, Sən çək ələmi, bən **olaym** şad (Füzuli)... 3) -ayım, -əyim. ...oğlumı at səgirdişin, qılıc çalışın, oq atışın **görəyim, sevinəyim, qıvanayım-güvənəyim** («Kitab»); Hüsnün nişani, ey can, kimdən **sorayım**, axır (Nəsimi); Gəl **tapşurayım** sənə məqamım (Füzuli)...

-ayın, -əyin şəkilçisinin I şəxs cəmini ifadə etməsinə çox az rast gəlinir: Bir şəbxun ilə **həlak edəyin**, Hiddətindən cəhani **pak edəyin** (Füzuli).

Təqdim etdiyimiz şəxs şəkilçilərindən yalnız -ım⁴ müasir ədəbi dilimizdə sabitləşmişdir. XVIII əsrə qədərki ədəbi dilimiz üçün səciyyəvi olan -ayın, -əyin; -ayım, -əyim isə arxaikləşmişdir. Hər iki şəkilçi tarixi-linqvistik baxımdan izah olunmuşdur. Məsələn, H.Mirzəzadənin fikrincə, -ayım, -əyim şəkilçisinin tərkibindəki, -a, -ə arzu və istək məzmunu bildirən əlamət, «y» bitişdirici ünsür, -ım, -im isə birinci şəxs şəkilçisidir.¹ Yaxud prof. Mirzə Rəhimov yazır: «İstər özbək dilində, istərsə də türkmən dilində I şəxs təkə aid əmri bildirmək üçün – ay variantının varlığı belə ehtimal etməyə imkan verir ki, -ayın, -əyin forması türk dillərinin qədim dövrü üçün ümumi olan arzu, niyyət, məqsəd məzmunlu – ğay şəkilçisindən törəmiş –ay (ğay>ay) və I şəxs əlaməti olan «ın» formantlarının birləşməsindən əmələ gəlmişdir».²

I şəxsin cəmində: - avuz, -əvüz; -alım, -əlim. Bəglər ayıtdılar: «Bunı müdarası oldur kim, Qazanı **çıqaravuz**, anlara **bərabər edəvüz**... **Yüriyəlim**, a bəglər! Av **avlıyalım**, quş **quşhyalım**, sığın, keyik **yıqalum**... («Kitab»); Şol sünbülü-pürçin ilə sövdayə düşdük **neyləyəvüz**... Nicə bir

¹ H.Mirzəzadə. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı, 1990, s.140.

² M.Rəhimov. Azərbaycan dilində fel şəkillərinin formalaşması tarixi. Bakı, 1965, s.36.

nəfsə zirdəst **olalum** (Nəsimi); Şah Xətəim der **varalım**, Andə didarlar **görəlim** (Xətəi); Canı canan diləmiş, verməmək olmaz, ey dil! Nə niza **eyləyəlim**, ol nə sənindir, nə mənim (Füzuli)... Burada bir cəhəti də qeyd etək ki, -alım, -əlim şəkilçisi bəzən I şəxsin cəminə yox, təkinə aid işi bildirmişdir: Dildən **keçəlim**, ram olayım cövrünə yarın, Gər bulur isəm yari-dilaramı bu gecə (Q.Bürhanəddin).¹

Azərbaycan yazılı abidələrinin dilində -avuz, -əvüz; -alım, -əlim şəxs şəkilçiləri ilə yanaşı, -alı, -əli şəkilçisinə də təsadüf olunur. M.Rəhimovun fikrincə, Azərbaycan dilində əsasən feli bağlama şəkilçisi kimi tanınmış -alı, -əli fel kökünə birləşərək, heç bir şəxs əlaməti qəbul etmədən, əmr şəklində I şəxs cəmini bildirir və məzmun etibarilə, -alım, -əlim şəkilçisindən, demək olar ki, fərqlənmir: Der söylə ki, gəlsin, ol rəsulə, Varmı **görəli** cəza qəbulə (Xətəi); Gəl **olalı** həmnəfəs mənə sən, Razi-dili-zarin eylə rövşən (Füzuli). Bu nümunələrdəki «görəli»nin görək, «olalı»nın olaq mənasını ifadə etməsinə əsaslandırılan müəllif fikirlərini belə yekunlaşdırır: «-alı, -əli türk dillərində əmrin I şəxs cəmini bildirən daha qədim vasitələrindən olmuşdur. Bu da Azərbaycan dilinin XI-XVI əsrlər yazılı abidələrində öz əksini tapmışdır. Müasir Azərbaycan dilində isə -alı, -əli forması əmr mənasında işlənmir».²

-avuz, -əvüz şəkilçisinin sinonimi -aq, -ək şəkilçisidir. Bu şəkilçinin məhsuldarlığı isə daha çox XVIII əsrdən sonrakı dövrə təsadüf edir: Qız deyir gəl **gedək**, həriflər duyur (Vaqif).

Şivələrimizdə birinci şəxs cəmini bildirən -ağun, -əgün//-əgün//-əyün//-eyün//-əyin şəkilçilərinə rast gəlinir. E.Əzizovun fikrincə, həmin şəkilçi morfemləri -aq, -ək və toplu əlaməti olan -n formantlarının birləşməsindən törə-

¹ M.Rəhimov. Azərbaycan dilində fel şəkillərinin formalaşması tarixi. Bakı, 1965, s.50.

² Yəne orada. s.55.

mişdir.¹ M.Rəhimov isə Bakı şivəsində mühafizə olunan -egüz şəkilçisinin -avuz və -əvüz şəkilçisi ilə əlaqə və yaxınlığını göstərir: «... türk dillərində, xüsusən şəxslərlə əlaqədar hallarda, q//g~v qarşılığının mövcud olduğu nəzərə alınarsa, belə ehtimal etmək olar ki, yazılı abidələrdə əmr şəklinin I şəxs cəmini əmələ gətirmək üçün işlənən bu -avuz, -əvüz forması ilə hazırkı dövrdə Azərbaycan dilinin Bakı dialektində əmr şəklinin I şəxs cəmini ifadə etmək üçün istifadə olunan -egüz (gedəgüz – gedək) forması ilə əlaqə və yaxınlıq vardır; bəlkə də yazılı abidələrdəki -avız, -əviz ilə Bakı dialektindəki -egüz tarixən eyni şəkilçilərdir».²

II şəxsin təki. H.Mirzəzadəyə görə, felin əmr şəkli II şəxsin təkində dörd formada müşahidə olunur: -gil, -ğıl; -gilən; -ginən; -qınan. M.Rəhimov isə II şəxsin təkində yeddi formanın olduğunu göstərir.³ Bu formaların hər birinə mətn daxilində diqqət yetirək:

1) Heç bir şəxs şəkilçisinin iştirakı olmadan düzələn forma – fel kökü: **Gəl**, mərə qavat, mənim yayımı **çək**, yoxsa şimdiki boynun ururam! («Kitab»); Mən müntəzirəm **oturma, dur, var** (Xətai); Sayə kimi hər yerə üz **urma!** Heç kimsə ilə **oturma, durma** (Füzuli).

2) -qıl (-ğıl), -gil. Bərü **gəlgil**, başım bəxti, evüm təxti! Evdən çıxub yürüyəndə səlvə boylum!.. Qalqubanı yerindən uru **turğıl**. Yigitlərin, **oxsağıl**, boynə **alğıl**, oğlınə **uğrağıl**, yanına alub ava **çıqğıl** («Kitab»); Üzünü məndən nihan etmək dilərsən, **etməgil**, Gözlərin yaşın rəvan etmək dilərsən, **etməgil** (Nəsimi); Mülki-hüsnün böylə zalım padşahı **olmağıl** (Füzuli)...

3) -gilən. Arif isən dünyanı **sevməgilən** at orduna (Nəsimi); Mən deməm ki, **durgilən** axşamətən, ya sübhətən

¹ E.Əzizov. Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası. Bakı, 1999, s.210.

² M.Rəhimov. Azərbaycan dilində fel şəkillərinin formalaşması tarixi. Bakı, 1965, s.19.

³ Yenə orada. s.12-71.

(Q.Təbrizi); Soruşsa yar ki, bu kimdəndir bizə, **söyləgilən** sizin divanədəndir (Vaqif).

4) -ginən. Ey şəm xəbər **sormaginən** çeşmi-tərimdən (Q.Təbrizi); Həsərin çəkməkdən yanıb odlara, **Görgünən** düşübdür nə hala Vaqif (Vaqif).

5) -a gör, -ə gör. Əyan gözün **açə gör**, yari-biməkan görgil (Nəsimi); Hala **qıla gör** kəmal hasil (Füzuli). Bu nümunələrdəki «açə gör» aç, «qıla gör» isə hasil qıl mənasındadır.

6) -ı gör, -i gör. ... gözün qararmamış ikən bu ağacı **qoparı gör** («Kitab»); Düşməgil bunca xətayə, belinə **dolaşı gör** (Q.Bürhanəddin). Buradakı «qoparı gör» qopart, «dolaşı gör» dolaş mənasındadır.

7) -a görgil, -ə görgil. Quş uçurub, av avlayub, oğlunı oxlayıb **öldirə görgil!** («Kitab»); Axirət **istəyə görgil**, mən müsəlman olmanam (Nəsimi). Nümunələrdəki «öldirə görgil» hökmən öldür, «istəyə görgil» isə hökmən istə mənasındadır.

Təqdim olunmuş bu ifadə formalarından birincisi, yəni əmr şəklinin II şəxs təkinin fel kökü ilə ifadə olunması dilimizin bütün dövrləri üçün səciyyəvi olmuşdur. Təsadüfi deyil ki, müasir ədəbi dilimizdə də həmin forma sabitləşmişdir. -qıl, gil; -a gör, -ə gör, -ginən kimi formalar isə arxaikləşmişdir. Bir cəhəti də qeyd edək ki, -ginən forması şivələrimizin əksəriyyətində mühafizə olunur. Bu şəkilçinin dilimizdə işlənmə tarixi və etimologiyası barədə H.Mirzəzadə yazır: «XVII əsrdən sonra dilimizdə işlənən -gilən, -ginən, -qınan şəkilçilərin sonuna artırılan -an, -ən çox ehtimal ki, ikinci şəxs əvəzliyinin (sən) tərkibində olan «n» ünsürüdür. -gəl+gil+sən, al+qıl+san tərzində işlənərək tədriclə hissələrin birləşməsi nəticəsində «s» ixtisar edilmiş və -ən, -an sabitləşərək, -gil, -qıl şəkilçisi ilə birləş-

mişdir».¹ M.Rəhimov müəllifin bu fikirləri ilə razılaşa da, «gil+sən» yox, «gil+ən» modelinə üstünlük verir.²

II şəxsin cəmi. -ı⁴, ını⁴ şəkilçiləri ilə ifadə olunur. Gərək bəni **öldürü**ğ... Mərə, Beyrəgin yayı vardır **gətürü**ğ... Siz **yegüniz-için**iz, söhbəti⁴üz **tağıtma**ğuz («Kitab»); **Görünü**z gah yapıb, gah yıxan memarı (Füzuli). Abidələrin dilində -ı⁴ şəxs şəkilçisinin fonetik dəyişmə, daha doğrusu, «η» formasında işlənməsinə də təsadüf edilir: Qara keçə altına **döşə**η («Kitab»)... Müasir ədəbi dilimizdə -ın, in, -un, -ün forması sabitləşmişdir, -ı⁴, -η forması isə qərb şivələrində mühafizə olunur: gəli⁴η, görü⁴η, de:η...

III şəxsin tək və cəminin ifadə forması müasir ədəbi dilimizdəki kimidir: sını⁴ (təkdə); -sınlar⁴ (cəmdə). Adını bən dedim, yaşını allah **versün**... Şəhərdən sürü⁴η, **çıqsın**-getsün! («Kitab»); Məndən cəza ilə **getməsin**lər, Dərgahə **şikayət etməsin**lər (Füzuli).

Xəbər şəkli. Məlumdur ki, zaman kateqoriyası iş və hərəkətin danışq vaxtına nisbətini göstərən qrammatik kateqoriyadır. Daha doğrusu, felin zaman kateqoriyası «icra olunmuş, olunan və olunacaq bir işin icrası zamanı ilə indi həmin işin icrası haqqında xəbər verilən zaman arasındakı müddəti müəyyən edir».³ Bu mənada felin üç zamanı vardır: keçmiş zaman (şühudi və nəqli), indiki zaman, gələcək zaman (qəti və qeyri-qəti). Bunların hər birini felin xəbər şəkli daxilində nəzərdən keçirək:

Keçmiş zaman. Şühudi və nəqli keçmiş zaman olmaqla iki yerə bölünən keçmiş zaman bütün türk dillərində zənginliyi ilə seçilir. Ə.Rəcəbli keçmiş zamanın səciyyəvi

¹ H.Mirzəzadə. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı, 1990, s.139.

² M.Rəhimov. Azərbaycan dilində fel şəkillərinin formalaşması tarixi. Bakı, 1965, s.64.

³ M.Hüseynzadə. Müasir Azərbaycan dili. Bakı, 1983, s.169.

xüsusiyyətlərindən bəhs edərkən göstərir: «Türk dilləri, o cümlədən göytürk dili keçmiş zamanın mənə çalarlıqlarını ifadə etmək üçün zəngin qrammatik vasitələrə malikdir. Praktiki olaraq, keçmiş zamanın elə bir mənə çalarlığı yoxdur ki, türk dilləri onu ifadə etmək vasitəsinə malik olmasın. Cəsarətlə demək olar ki, keçmiş zamanın ən incə mənə çalarlıqlarını ifadə edə bilmək baxımından türk dilləri dünyanın ən zəngin dillərindən biri, bəlkə də birincisidir».¹ Bu mənada İslam Vəliyevin 2009-cu ildə çap olunmuş «Azərbaycan yazılı abidələrinin dilində keçmiş zamanın ifadə formaları» adlı monoqrafiyasını təsadüfi hesab etmək olmaz. Monoqrafiyada keçmiş zaman formalarının inkişaf mərhələləri izlənilir, onların şəkil və mənə baxımından dəyişməsi, işlənmə tezliyi, əhatə dairəsi və s. kimi məsələlər məhz yazılı abidələrin dili müstəvisində tədqiq edilir. Burada keçmiş zamanın ən səciyyəvi xüsusiyyətlərinin ilk dəfə M.Kaşğari tərəfindən müəyyənləşdirilməsini xüsusilə qiymətləndirmək lazım gəlir. Müəllif keçmiş zamanın iki formasını belə fərqləndirir: «Təsirsiz fellərdə, keçmiş zamanda əksər hallarda -mış, -miş əlavə olunur: əvgə barmış=mənim xəbərim olmadığı halda evə gəlmiş; ol manqa kəlmış=mənim xəbərim olmadan mənim yanıma gəlmiş cümlələrindəki kəlmış, barmış sözləri kimi... bardı, kəldi sözlərindəki keçmiş zaman felinin şəkilçisi olan -dı, di əvəzinə burada -mış, -miş əlavə olunur. Bunların arasındakı fərq ondadır ki, söyləyən adam işin və hərəkətin icrası zamanı orada hazır olur və şahidlik edir... «bardı» deyilən zaman o getdi, mən də onun getdiyini gözlərimlə gördüm deməkdir. Lakin -mış, -miş şəkilçisi hal və hərəkətin söyləyən adamın orada olmadığı bir zamanda icra edildiyini bildirir... ol barmış, ol ketmiş deyilir ki, o getmiş, mən getdiyini görmədim, o gəlmiş, mən gəldiyini görmədim deməkdir (MK. «Divan». II, 77). Böyük

¹ Ə.Rəcəbli. Göytürk dilinin morfolojiyası. Bakı, 2002, s.344.

türkoloqun izahları elmi və orijinaldır, həm də bütün parametrlərinə görə müasir türkologiyadakı təhlillərin fəvqündə dayanır.

Şühudi keçmiş zaman («şühud» ərəbcə şahidlər mənasındadır, həmin sözdəki -i sifət düzəldən şəkilçidir: şühud+i-şühudi). İş və hərəkətin icra olunduğunu şahidlik yolu ilə bildiren şühudi keçmiş zaman -dı, -di, -du, -dü şəkilçisi ilə düzəlir. Bu morfoloji göstərici dilimizin bütün dövrləri üçün səciyyəvi olmuşdur: Güz alması kibi al yağanın **tutdı, yırtdı** («Kitab»); Dil sinənə **bağlandı**, can **asıldı** ləbündən (Q.Bürhanəddin); **Qan oldu** lələnin cigəri dərditəg ilə, **sarardı, sayru oldu** çəmənələr çü köhrüba (Nəsimi); Ol dəm ki, bu xakdanə **düşdü**, Halını bilib **fəğanə düşdü** (Füzuli)... Şühudi keçmiş zaman hərəkət və ya hadisənin dinamikliyini, ardıcılığını da ifadə edir: Qara-qara tağlardan **hənir aşdı**. Qanlı-qanlı suların **xəbər keçdi**. Qalın Oğul ellərinə **xəbər vardı**. Uşun qocanın ağ-ban evi ögində **şivən qopdı**. Qaza bənşər qızı-gəlini ağ çıxarub **qaya geydi**. Uşun qoca «Oğul, oğul!» - deyü ağca yüzlü anasılə **ağlaşdılar, bozlaşdılar** («Kitab»).

Göründüyü kimi, paralel cümlə strukturlarında hənir aşdı, xəbər keçdi, xəbər vardı, şivən qopdı, qara geydi predikatları feli frazeoloji vahidlərlə ifadə olunub. Birinci frazeoloji vahiddə baş vermiş hadisəyə ötəri münasibət ifadə olunduğundan «alçaq», «anlaşılmaz» səs anamlı «hənir» sözündən istifadə edilir (hənir aşdı). Bu, ikinci frazeoloji vahiddə qara, pis xəbərə çevrilir (xəbər keçdi), üçüncü cümlədə «qara xəbər» obyektinə – Qalın Oğuz ellərinə çatır (xəbər vardı). Şivən qopdı, qara geydi, ağlaşdılar, bozlaşdılar vahidləri isə əvvəl işlənmiş predikatların məntiqi nəticəsi kimi çıxış edir.

Şühudi keçmiş zamanın şəxsə və kəmiyyətə görə dəyişməsi müasir ədəbi dilimizdəki kimidir. Daha dəqiqi, burada fərqli yalnız II şəxsin cəmində müşahidə olunur. Belə

ki, II şəxsin cəmi müasir ədəbi dilimizdə «-z» yox, «-nız» şəkilçisi ilə ifadə olunur.

Nəqli keçmiş zaman. İş və hərəkətin keçmişdə icra edilib-edilmədiyinin nəticəsini nəql yolu ilə bildirir, -miş⁴ və -ib⁴ şəkilçiləri vasitəsilə düzəlir. Bu şəkilçilərin yazılı abidələrin dilində qeyri-bərabər səviyyədə işlənməsindən bəhs edən H.Mirzəzadə yazır: «...-ib şəkilçisi, vaxtilə normal surətdə işlənmiş, hətta -miş şəkilçisinə nisbətən üstün vəziyyətdə olmuşdur. Bu üstünlüyü yenə həmin dövrlərdə yazılmış həm şeirlərin, həm də nəsr əsərlərinin dilində görürük. Vaxtilə qeyri-bərabər vəziyyətdə olan bu şəkilçilərin tənəşübu bu gün artıq tamamilə biri digərinə əks vəziyyətdədir. Yəni -miş nəqli keçmiş zaman şəkilçisi kimi tamamilə sabitləşmiş, -ib isə feli bağlama şəkilçisinə doğru inkişaf etmişdir»¹ İ.Vəliyev bu fikirlərin düzgün olmadığını faktlarla əsaslandırmışdır: «Müasir dövrdə bədii ədəbiyyatda həm nəslə, həm də nəzmlə yazılmış əsərlərin, hətta ötəri təhlili göstərir ki, -miş şəkilçisinə nisbətən -ib yenə də üstün vəziyyətdə işlənməkdədir... Mahmud Kaşğarının «Divanü lüğət-it-türk» əsərində -ib şəkilçisini artırmaqla düzələn nəqli keçmiş zaman formasına rast gəlmirik. «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanında isə bu şəkilçi ilə düzələn nəqli keçmiş zaman formasına çox az təsadüf olunur... Xətai və Füzulinin dilində -ib şəkilçili nəqli keçmiş zaman normal surətdə, bəlkə də, -miş şəkilçisi ilə düzələn formaya nisbətən çox işlənmişdir»²

Nəqli keçmiş zaman şəkilçilərinə mətn daxilində diqqət yetirək: -miş şəkilçili nəqli keçmiş zaman. Ölmüş – öldürmüş, almış, qaçılmış – qaçılmış (Orxon-Yenisey abidələri); ketmiş-getmiş(dir), aymış – demiş(dir) (MK.»Divan»);

¹ H.Mirzəzadə. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı, 1990, s.14.

² İ.Vəliyev. Azərbaycan yazılı abidələrinin dilində keçmiş zamanın ifadə formaları. Bakı, 2009, s.176, 177.

Qarşu yatan qara tağını aşmağa **gəlmişəm**. Aqındılı görklü suyını keçməgə **gəlmişəm** («Kitab»); Mən anı **bilmişəm** kim, yenə güvahım oldur (Nəsimi); Miskin Füzuliyəm ki, sənə **tutmuşam** üzüm (Füzuli)... -ib şəkilçili nəqli keçmiş zaman. Baş **kəsübdür**, qan **dökipdir**, Çöldi **alubdur**, ad **qazambdır** («Kitab»); Başıma mənim bir iş **gəlibdir**, Eşq atəşi ürəyimi **dəlibdir** (Xətai)...

XV-XVII əsrlər Azərbaycan yazılı abidələrin dilində nəqli keçmiş zamanın -ub, -üb+(-am, -əm)=-ubam, -übəm, həm də -ib (mən), -ub (mən), -üb (mən) şəklində ifadə olunmasına rast gəlinir: Eşq daminə giriftar olalı **zar olubam**, Nə bələdir ki, ona böylə **giriftar olubam** (Füzuli); Gör kim, nə müsəlman **bulubəm** axırı-kar... Can sana qurban **bulubmən**, həm fəda buldum sana... Köksümi qalxan **qılıbmən** oxların qarşusinə (Kişvəri). Müqayisələr göstərir ki, -ib(am) forması daha çox Füzulinin, -ib(mən) isə Kişvərinin dili üçün səciyyəvidir.

H.Mirzəzadənin fikrincə, -übəm şəkilçisinə müasir dialektlərimizdə hələlik təsadüf edilməmişdir.¹ E.Əzizov isə həmin formanın şivələrimizdə saxlanılmasını faktlarla əsaslandırır: Ele hey deysen **alıbam**: Belə yaxşı gəlibəm tapıbam mən (Cəlilabad rayonu Cəngan kənd şivəsi).²

İ.Vəliyev -miş⁴ və -ib⁴ şəkilçili nəqli keçmiş zamanın tam paradigmaya malik olduğunu və aşağıdakı şəkildə təsərifləndiyini göstərir:³

¹ H.Mirzəzadə. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı, 1990, s. 145.

² E.Əzizov. Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası. Bakı, 1999, s.191.

³ İ.Vəliyev. Göstərilən əsər. s.131, 173.

XVIII əsrə qədər

tək	
I şəxs.	gəlmişəm//gəlmişəm
II şəxs.	gəlmişən//gəlmisən
III şəxs.	gəlmiş//gəlmişdir//gəlmişdürür.

cəm	
I şəxs.	gəlmişiz
II şəxs.	gəlmişsiniz//gəlmişsiz//gəlmisiniz//gəlmisiz
III şəxs.	gəlmiş//gəlmişdir//gəlmişlər//gəlmişdirlər//gəlmişlərdir.

XVII əsrdən sonra

tək	
I şəxs.	gəlmişəm
II şəxs.	gəlmişən//gəlmisən
III şəxs.	gəlmiş//gəlmişdir
cəm	
I şəxs.	gəlmişik
II şəxs.	gəlmişsiniz//gəlmişsiz//gəlmisiniz//gəlmisiz
III şəxs.	gəlmiş//gəlmişlər//gəlmişdirlər.

Yazılı abidələrin dilində

tək

I şəxs. mən gəlübmən//gəlübmin//gəlübəm
 II şəxs. sən gəlübsən
 III şəxs. o gəlüb//gəlübdurur//gəlübturur//
 gəlübdür//gəlübtür//gəlübdü

cəm

I şəxs. biz gəlübüz
 II şəxs. siz gəlübsınız//gəlübsiz
 III şəxs. onlar gəlüb//gəlüblər//gəlübdürlər//
 gəlübtörlər//gəlübdülər//gəlübdür//
 gəlübdü//gəlüblə.

Müasir Azərbaycan ədəbi dilində

tək

cəm

I şəxs. mən – biz –
 II şəxs. sən gəlibsən siz gəlibsınız//gəlibsiz
 III şəxs. o gəlib//gəlibdir onlar gəliblər//gəlibdirlər

İndiki zaman. İş və hərəkətin danışılan vaxt icra edildiyini bildirir, felin kökü və ya başlanğıc formasına -ır⁴ şəkilçisinin artırılması ilə düzəlir. Qarşılaşdırmalar göstərir ki, -ır⁴ indiki zaman şəkilçisi dilimizin bütün dövrləri üçün sabit olmuşdur: Baqsa görsə oğlancığı alca qana bulaşmış **yatur** («Kitab»); İmdi **danırsan** ki, mən heç kimsəni öldür-

mədim (Kişvəri); Qürbün **bilirəm** mənə şərəfdir, Əmma xələfin əcəb xələfdir (Füzuli).

Yazılı abidələrin dilində I şəxsin təkini ifadə etmək üçün indiki zaman şəkilçisindən sonra şəxs şəkilçisi vəzifəsində «mən» (bən) əvəzliyinin işlənməsinə rast gəlinir (-am² şəxs şəkilçisinin «mən» əvəzliyindən törədiyini əvvəlki bölmələrdə qeyd etmişik): Bən bunun alınma niyə tayaq **olurbən-tururbən** («Kitab»); Hər gecə düşümdə **göürmə**n pərişan zülfünü... Cəhani bir yan **göürmə**n, sizni bir yan (Kişvəri)...

Mən əvəzliyinin şəkilçiləşməsi prosesində I şəxsin təkini ifadə etmək üçün «-m» ilə yanaşı, «-n» şəkilçisindən də istifadə olunmuşdur. Bu hadisəyə münasibət bildirən H.Mirzəzadə «-n» ünsürünün qalıq kimi XV-XIX əsrlər yazılı abidələrinin dilində işləndiyini, eyni zamanda şivə səviyyəsində mühafizə olduğunu göstərir: Xandadur **bilməm** o tifi xanə bazarım mənüm. **Baxa bilmən** yüzünə şərməndəm təqsirdən (Kişvəri); **Oluran** sərsəri eşqilə məlul. Xidmətin eyni səadət **bilürəm** (RƏİF, №5182)... olurañ, vururañ, görürəñ, vermürəñ, almırañ, getmirəñ (Qazax rayonu Canallı kənd şivəsi, məhdud dairədə).¹

XVIII əsrə qədərki yazılı abidələrin dilində indiki zaman şəkilçisindən sonra «biz» əvəzliyindən törəmiş -iz, -iz şəxs şəkilçisinə rast gəlinir: Zülfü qaşunla kiprigün müşhəfüzdür, **oquruz** (Nəsimi). Bu misradakı «müşhəf» sözü kitab, Qur'an mənasındadır. -iz⁴ şəkilçi morfemi M.Ə.Sabirin dilində də müşahidə olunur: Min hilə qurub rütbəvü ikram **alırız** biz, Qafqazlılarız, yol **kəsəriz**, nam **alırız** biz... Müasir ədəbi dilimizdə I şəxsin cəmini bildirən -ıq⁴ şəxs şəkilçisinin sabitləşməsi isə XVIII əsrdən sonrakı dövrə təsadüf edir.

¹ H.Mirzəzadə. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı, 1990, s.147.

İkinci şəxsin təkisi (sən, san), eləcə də cəmində (-siz, -siniz) rast gəlinən şəxs şəkilçiləri müasir ədəbi dilimizdəki kimidir. Üçüncü şəxsin təkisi isə şəxs şəkilçisiz ifadə olunur. Bu da təkcə yazılı abidələrin dili yox, həm də müasir ədəbi dilimiz üçün səciyyəvidir.

Ə.Dəmirçizadə «Kitab»ın dilində -ar, -ər, l-ur l-ür l-ır, -ir, -r şəkilçilərinin indiki və gələcək zamanları ifadə etməsini mətnin semantik yükünə istinadən dəqiqləşdirmişdir: «...gör-ər-mi-sin xəbərində olan -ər şəkilçisi müasir dildəki -ür (gör-ür-mü-sən) şəkilçisi mənasına, qovar sözüündə olan -ar şəkilçisi müasir dildəki -ur (qov-ur) şəkilçisi mənasına, götürər sözündəki -ər şəkilçisi müasir dildəki -ir (gətirir) şəkilçisi mənasına işləndiyi kimi: urar xəbərindəki -ar şəkilçisi müasir dildəki -acaq (vur-acaq) şəkilçisi mənasına, öldürər sözündəki -ər şəkilçisi isə müasir dildəki -əcək (öldür-əcək) şəkilçisi mənasına işlənmişdir... ağla-r, bozla-r sözlərində işlənən -r şəkilçisi indiki zaman mənasında -yur (ağlayır, bozla-yır) əvəzinə işlənmişdir».¹

İndiki zaman məzmunu ifadə edən bir sıra şəkilçilər yazılı abidələr və şivə materialları müstəvisində sistemli şəkildə araşdırılmışdır. Həmin mənbələrə, xüsusən də E.Əzizovun «Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası» (1999) kitabına istinadən aşağıdakıları qeyd etmək olar:

-i, -i, -u, -ü şəkilçisi indiki zamanı bildirir: Hicrində **artı** möhnətim (Kişvəri); Yoluna baxmaqdan **qaralı** gözlər (Vaqif); alu, gəlu, duru (Bakı şivəsi).

-a(-ə) dur//dürür forması: Şəm oldi könlüm işte fəraqində **yanədir** (Nəsimi); Cular **axadur** kənari-bağdan (Xətai); Niyə qarıya **baxa durursan** (Zaqatala şivəsi).

¹ Ə.Dəmirçizadə. «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarının dili. Bakı, 1959, s.92, 93.

-adu, -ədü forması. Qaşın **görədim** çü eyd şami, İrməs hacət nəzər hilalə (Əmani); aladam, aladsan, aladu, aladuq, aladsuz, aladular (Dağıstan, Sanak kənd şivəsi).

Göründüyü kimi, -i, -i, -u, -ü; -a(-ə); dur//dürür; -adu, -ədü şəkilçiləri indiki zaman məzmunu ifadə edir.

Gələcək zaman. İş və hərəkətin danışılan vaxtdan sonra icra edildiyini bildirən gələcək zamanın iki növü vardır: qəti gələcək, qeyri-qəti gələcək.

Qəti gələcək zaman. İş və hərəkətin gələcəkdə qəti şəkildə icra olunacağını bildirən qəti gələcək zaman aşağıdakı şəkilçilər vasitəsilə düzəlir:

1. -acaq, əcək. Bu şəkilçiyə Orxon-Yenisey abidələrində, eləcə də «Divan»da rast gəlinmir. «Kitab»da isə qəti gələcək zaman yox, fəli sifət şəkilçisi kimi işlənmişdir:... **yatacaq** yerim genə bu xərab olasıydı. Sonrakı dövr abidələrimizin dilində -acaq² şəkilçisi həm də qəti gələcək zaman şəkilçisi kimi işlənmişdir: Yenə ol mah aldı qərarım bu gecə, **çıqacaqdur** fələkə naləvi zarın bu gecə (Füzuli); Gər səyi yetişməsə murədə, **Məzur olacaqdur** ol arada (Məsihi); Bu rəng mənəim bağrım əgər **qan olacaqdır**, Aləm qamu bir qitə **gülüstan olacaqdır** (Q.Təbrizi)... Müasir ədəbi dilimizdə qəti gələcək zamanın morfoloji göstəricisi kimi məhz -acaq, -əcək şəkilçisi sabitləşmişdir.

2. -ğay, -gəy. Orxon-Yenisey abidələri (yarağay mən – yarayacağam, yarağay sən – yarayacaqsan), M.Kaşğarının «Divan»ı (mən barğay mən – mən gedəcəyəm, ol süt sağkay – o, cüd sağacaq) və digər qədim türk mənbələrində rast gəlinir. Azərbaycan yazılı abidələrinin dilində isə az təsadüf olunur: Aqibət **tapğay** həyatı cavidan... Lütfi-ilan **eyləgəy** tanla tamuqdan xilas (Əmani).

3. -i (-sər). Müasir ədəbi dilimizdə işlənir, -acaq, -əcək şəkilçisinin sinonimidir: Anınçün **gedisər** başım bənəm (Q.Bürhanəddin); Gövhəri-laməkan bizüz, kim **bilisər** hüdudumuz (Nəsimi)... H.Mirzəzadə şərt (-sa²) və

müzare zaman (-ar²) şəkilçilərindən bəhs edərkən yazır: «-i (sər) şəkilçisi iki tərkib hissədən əmələ gəlmişdir. Birinci tərəf müasir dilimizdə şərt məzmunu bildiren -(i)sə şəkilçisidir; məs.: gəlir isə – gəliyə, almış isə – almışsa...Tərkib hissələrindən ikinci isə müzare zaman şəkilçisi olan -ər, -ar şəkilçisidir ki, bunun qısaldılmış şəkli «r» ünsürüdür; məs.: Gəl+ər<isər-gəliyə, al+ar<isər-alıy və s. Hər iki şəkilçinin gələcək zaman məfhumu bildirməsinə şübhə olmadığını nəzərə alaraq, bunların vaxtilə çarpazlaşaraq qəti gələcək zaman üçün işləndiyini düşünmək olar».¹

Qeyri-qəti gələcək zaman. İş və hərəkətin gələcəkdə icra olacağını qəti şəkildə bildirmir, -ar, -ər, -ır, -ir, -ur, -ür şəkilçisi vasitəsilə düzəlir: Ayru-ayru yollar izin dəvə **bilür**. Yedi dərə qoxuların dilkü **bilür**. Dünlə kərvan keçdigin turğay **bilür** («Kitab»); Gecə kim uyxumə girsən, **istərəm** ol uyxuni (Kişvəri); Nə əhli bilad olmaqla sahibi **qəbul olur**, nə biyabanlarda durmaqla dana **qabili-vəhşət olur... Neylərsən** əgər atan eşitsə? Qəhr isə sənə səyasət etsə (Füzuli). Nümunələrdəki «bilür» və «qəbul olur» sözləri formaca indiki, məzmunca qeyri-qəti gələcək zamanı bildirir.

Qeyri-qəti gələcək zamanın inkarının şəxslərə görə dəyişməsi, demək olar ki, müasir ədəbi dilimizdəki kimidir. Burada fərqli cəhət I şəxsin təkində -maz², -man² şəkilçilərinin işlənməsində özünü göstərir ki, bu da XIX əsrə qədərki Azərbaycan yazılı abidələrinin dili baxımından səciyyəvidir: At **diməzəm** saña qartaş deyərəm, Qartaşımdan yeg («Kitab»); Ani aşkərə **qilməzəm**, qiyamət aşikar olsə... **İstəmə**n badi-səba kim olə yoldaşın sənin (Kişvəri); Sözlər dərən ki, **bilməzəm** mən, Məzmununu fəhm **qilməzəm** mən... Min göz gəmim **etmə**n aşikara (Füzuli). Abidələrimizin dilində -man, -mən forması əsasında

¹ H.Mirzəzadə. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı, 1990, s.155.

yarlanmış -manəm, -mənəm şəkilçisi də müşahidə olunur: **İstəmə**nəm bu dünyanın malını (Vidadi).

Yazılı abidələrin dilində rast gəlinən -man, -mən forması barədə Ə.Dəmirçizadə yazır: «...çox ehtimal ki, «bilməmə» felindəki «-mən» şəkilçisi və buradakı «n» şəxsi sonluğuna felə inkar şəkilçisinin müzare zaman şəkilçisindən sonra bitməsi nəticəsində yanaşı düşən «məz-mən» ünsürlərindəki təkrar olunan «mə» hecalarından birinin ixtisar edilməsilə əmələ gəlmiş; çünki «bil-məz-mən» tərkibində «mə» hecasının təkrar olunması ağırlıq törədir».¹ Yeri gəlmişkən, yazılı abidələrin dilində «-mən» inkarlıq əlamətinə də təsadüf olunur: Nə xoşəm, nə naxoşəm bilməm nə halətdür mana (Kişvəri); Bilməm nə füsün eylədin, ey fitneyi-əyyam (M.Ə.Sabir).

Lazım şəkli. İş və hərəkətin gərəkli, lazım olduğunu bildirir, gələcək zaman məzmunlu -ası, -əsi şəkilçisi vasitəsilə düzəlir. Müqayisələr göstərir ki, yazılı abidələrin dilində -ası, -əsi şəkilçisi lazım şəklinin morfoloji göstəricisi kimi çox az işlənmişdir: Bəli, xanım, **bulasıyam**... yatacaq yerim genə bu xərəb **olasıydı** («Kitab»); Tülkülər qaçan **biləsidir** bizim məvəmizi (Nəsimi); Didim ki, nolə Kişvərinin hali-ğəmindin, Dedi ki, axır **öldürəsidir** anu qayğu (Kişvəri).

H.Mirzəzadə Azərbaycan yazılı abidələrinin dilində işlənən -ası, -əsi-ni lazım şəklinin şəkilçisi kimi yox, gələcək zamanın bir növü kimi təqdim edir (yanasidir – Nəsimi; olasıdır – Kişvəri). Amma bu da var ki, müəllif həmin tip vahidlərdə gələcək, həm də lazımlıq, gərəklik məzmununun kompleks halda ifadə edildiyini də göstərir.²

¹ Ə.Dəmirçizadə. «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarının dili. Bakı, 1959, s.113.

² H.Mirzəzadə. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı, 1990, s.159.

Türkoloji araşdırmalarda -ası² şəkilçisinin -taçı² şəkilçisindən törədiyi qeyd olunur: «...göytürkdəki -taçı, -təçi şəkilçisindən ilk samitin düşməsi və «ç» samitinin «s» samitinə qananunayuyğun şəkildə çevrilməsi nəticəsində müasir türk və Azərbaycan dillərində felin lazım şəklini əmələ gətirən -ası, -əsi şəkilçisi törəmişdir. Buna görə də göytürk dilindəki -taçı, -təsi şəkilçisini felin xəbər şəklinin gələcək zamanının morfoloji əlaməti kimi yox, felin lazım şəklinin morfoloji əlaməti kimi qəbul etmək olar».¹ Bu fakt bir daha təsdiq edir ki, qədim türk və Azərbaycan yazılı abidələrinin dilində felin lazım şəklinin işlənməsindən bəhs etmək mümkündür.

Arzu şəkli. Məzmunca gələcək zamanı bildirir, iş və hərəkətin icrası arzu edilir, -a² şəkilçisi vasitəsilə düzəlir. Qarşılaşdırmalar göstərir ki, -a², -ya² şəkilçisi dilimizin bütün dövrləri üçün səciyyəvi olmuşdur. Dəli bəg dilədi ki, Dədəyi dəpərə **çala**... «Qazan bəgün xatunu qanğızıdır» deyü, qırq yerdən **avaz verəsiz** («Kitab»); Eşitdim Kişvərini yaad edibsən, İlahi, sən mənümçün var **oləsən** (Kişvəri)... -a² şəkilçisinin idi hissəciyi ilə birləşərək arzu şəklinin mürəkkəb forması kimi işlənməsinə də təsadüf edilir: Ah, **noleydi**, bu **öleydi**, birinə dəxi **vareydim** («Kitab»); Kaşki, gəlsə əcəl kim **qurtuləydim** bir yoli (Kişvəri).

Azərbaycan yazılı abidələrinin dilində -a², -ya² şəkilçisi arzu mənası ilə yanaşı, digər məna çalarlarını da bildirir. Burada M.Rəhimova² istinad edərək aşağıdakıları söyləmək olar:

1. Hərəkətin məqsədini, səbəbini ifadə edir: Məst olub gir şəhri-əşqə, **görəsən** anda əyan (Nəsimi); Lütf etdi zəban ki, **edə zikrin** (Xətai); Əl urdi ki, **aça** ol niqabın, **Rəf eyləyə** ortadan hicabın (Füzuli);

¹ Ə.Rəcəbli. Göytürk dilinin morfolojiyası. Bakı, 2002, s.366.

² M.Rəhimov. Azərbaycan dilində fel şəkillərinin formalaşması tarixi. Bakı, 1965, s.79-103.

2. Güman edilən hadisə və ya hərəkəti bildirir: Gəlün oğlanı babasına qovlayalım, **ola kim öldürə** («Kitab»); Dərmanın istə, təvəkkül eylə, **ola ki, müyəssər ola** məqsud, Səndən **açıla** bu babi-məsdud (Füzuli);

3. Şərt mənasını bildirir: Xəncər ilən yürəgimi **yarə** səndən dönməzəm (Nəsimi); Gər eşqin odi **düşə** zəminə (Xətai); Ədlindən əgər təranyı-çəng, Faş **eyləyə** bəzmdə bir ahəng (Füzuli);

4. Əmr olunan iş və hərəkəti bildirir: ...ərə varan qız **qalxa**, qol saluban **oynaya**, mən qopuz **çalam** – dedi («Kitab»); Kim ki, bu halə düşmədi, qoy **gedə, varə**, halinə (Nəsimi);

5. Vacib şəklinin mənasını ifadə edir: Dilbərün yolunda şərti ol budur kim, **yanasən** (Nəsimi); Dürdanə istəyən dənizə **ğərq edə** özin (Q.Bürhanəddin);

6. İndiki zaman mənasında çıxış edir: Haqlıya haqqı **dəgə**, haqsıza yüzi qaralığı **dəgə** («Kitab»);

7. Qəti gələcək zaman mənasını bildirir: And iç kim, bizim elimizə yağılığa **gəlməyəsən** («Kitab»); Kim ki, bilməz özünü, **bilməyə** pirlər sözüni (Nəsimi);

8. Bacarıq, mümkünlük mənasını ifadə edir: Can necə **tərk eyləyə** ey can səni, Çünki canım canısan ey canımız (Nəsimi).

-a, -ə formasının yuxarıda qeyd olunan məna çalarları müasir ədəbi dilimizdə deyil, şivələrimizdə mühafizə olunur.

Vacib şəkli. İş və hərəkətin icrasının zəruriliyini ifadə edən vacib şəkli məzmunca gələcək zamanı bildirir. Aşağıdakı formalarla ifadə olunmuşdur:

1. Məsdər və gərəklər ədatının birlikdə işlənməsi ilə (-maq+gərəklər). XIX əsrə qədərki dilimizdə bu formanın üstünlüyü müşahidə olunur: Mən qırma varmadan ol maña baş **gətürmək gərəklər**... Qanturalı aydır: «Baba, bu sözi sən maña **diməmək gərəklər idiy** («Kitab»); Tanayı bökələk tutsa,

öküzi **dögmək gərək** («Oğuznamə»); Aşiq olən müddəinün minnətin **çəkmək gərək** (Kişvəri); Kim ki zövq istər, bütişirindəhan **sevmək gərək** (Vaqif);

2. Gərək ədatı + arzu şəklinin morfoloji göstəricisi ilə (gərək+ $-a^2$): **Olə** yarəb xəstə könlüm günbəgün gəmnə **gərək** (Kişvəri); Gözdən **gərək olasan** nihan sən (Füzuli);

3. $-sa^2$ şərt şəkilçisi + gərək ədatı ilə: Qurd qaçan xəbər versə gərək?! Köpək qaçan xəbər versə gərək?! («Kitab»); Ömr möhlət virsə, rüsvayi-cəhan **qılsəm gərək** (Kişvəri);

4. $-malı$, $-məli$ şəkilçisi vasitəsi ilə: İlk dəfə Xətəinin dilində işləndiyi müəyyənləşdirilmişdir: Arayıb bir özgə bimar **bulmalı**... Sərsəri meydanı degil bu meydan, Qəfil yürüməyib **hazır olmalı**. $-malı^2$ şəkilçisi Füzulinin dilində «olmaq» feli ilə birlikdə müşahidə olunur: Mən **getməli oldum**, indi xoş qal;

5. Yalnız «gərək» ədatı ilə: Aləmdə mən xəstəyə bir yar **gərək**, Hər yar nə kim yarü vəfadar **gərək** (Kişvəri).

Nəticə olaraq qeyd edək ki, müasir ədəbi dilimizdə yalnız $-malı$, $-məli$ forması sabitləşmişdir, $-maq+gərək$ forması isə şivələrimizdə mühafizə olunur: Baba, gün çıhmamış yollanax **gərəx'** (Təbriz şivəsi); Cırı olmax **gərəx'**, a bala! (Borçalı şivəsi).

Şərt şəkli. İş və hərəkətin icrasının müəyyən şərtlə bağlı olduğunu ifadə edən, məzmunca gələcək zamanı bildirən şərt şəkli $-sa$, $-sə$ şəkilçisi vasitəsilə düzəlir. İlk forması $-sar^2$ olan bu şəkilçi dilimizin bütün dövrləri baxımından səciyyəvidir: Ağca yüzlü anaş qarşu gəlib oğul **desə**... Sarı tonlu Selcan xatun köşkdən baqar, Kimə **baqsa**, eşqilə oda yaqar! («Kitab»); Səndin əgər baqrımı qan **eyləməsəydim**, Gözdən onu kuyində **rəvan eyləməsəydim** (Q.Təbrizi).

Bacarıq şəkli. Əsas felə $-a$, $-ə$ şəkilçisi artırıldıqdan sonra «bilmək» köməkçi felinin əlavə edilməsilə düzəlir. Azərbaycan yazılı abidələrinin dilində bacarıq şəklinin təs-

diq, həm də inkar formalarına rast gəlinir: Dəxi səniş yerin **tuta bilməz**... Kafiri alam dedi, **alamadı** («Kitab»); Nəzirin **yazamaz** ayrıq əzəl nəqqaş rüxsarın (Nəsimi); Mümkün ki, iradətilə ol həm, Xəlx **edə biləydi** özgə aləm (Füzuli).

Bacarıq şəklinin inkar formasında fonetik dəyişiklik nəzərə çarpır: «Əsas felə qoşulan «bil» feli özündən sonra inkarlıq bildirən $-mə$, $-ma$ şəkilçisi qəbul etdikdə $-m-in$ gəriyə assimilyasiyası ilə əlaqədar olaraq «bil» sözü tamamilə itir, yəni «m» ünsürü ilə qovuşaraq yeni bir şəkil alır: dura bil+ $mə+di$ – durammadı, gələ bil+ $mə+di$ – gələmmədi, ala bil+ $mə+di$ – alammadı».¹ Burada onu da qeyd edək ki, «Kitab»ın dilində bacarıq şəklinin yalnız inkar formasına təsadüf olunur.

Felin təsriflənməyən formaları. Bu qrupa daxil olan məsdər, feli sifət və feli bağlamaları yazılı abidələrimizin dili üzrə nəzərdən keçirək:

Məsdər. Felin, həm də ismin bir sıra səciyyəvi xüsusiyyətlərini daşıyan məsdərin morfoloji göstəricisi $-maq$, $-mək$ şəkilçisidir. Müqayisələrə əsasən demək mümkündür ki, yazılı abidələrin dilində işlənən məsdər şəkilçisi eynilə müasir dilimizdəki kimidir. Digər tərəfdən, dilimizin tarixində sadə məsdər forması ($-maq$), təkidli ($-maqlıq^2$ – Ögünməklilik övrətlərə böhtandır – «Kitab») və yüngül ($-ma^2$) məsdərlərdən daha məhsuldar görünür: Qarğa-quzğun qan görüb, oğlanın üstinə **qonmaq** istərdi... Bamsı Beyrəgə **diləməgə** gəlmişəm («Kitab»); Bin il yerdə yatmaqdan bir kərə peyğəmbərə salavat **gətirmək** yegdir («Oğuznamə»); İlla firaq odına **yaqmaq** rəva dəgül (Nəsimi); Bir nigari-ənbərinxətdir **könüllər almağa**, Göstərir hərdəm niqabi-qeybdən rüxsar söz (Füzuli)...

$-maq^2$ şəkilçisinin mənşəyi ilə bağlı müxtəlif fikirlər vardır. Bu müstəvidə A.N.Kononovun fikirləri daha real

¹ H.Mirzəzadə. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı, 1990, s.166.

görünür: -ma (feli isim şəkilçisi) + g (yönlük halın morfoloji göstəricisi: -g// -ga// -ğa).

Feli sifət. Felin, həm də sifətin bir sıra əlamətlərini daşıyan feli sifətlər dilimizin bütün dövrlərində intensivliyi ilə fərqlənir. Yazılı abidələrin dilində işlənən feli sifət şəkilçiləri də əsasən müasir ədəbi dilimizdəki kimidir:

-ar, -ər. Formaca qeyri-qəti gələcək zaman şəkilçisinə uyğun gəlsə də, məzmunca ondan kəskin şəkildə fərqlənir, dəqiq desək, -ar² şəkilçisi vasitəsilə həm də adət, xasiyyət və keyfiyyət bildirən feli sifətlər düzəlir: **Görər** gözümü aydını oğul! **Tutar** belümü qüvvəti oğul! Qalın Oğuz imrəncisi, canım oğul! («Kitab»); Həbibim, fəsligüldür bu, **axar** sular bulanmazmı?.. **Yanar** od olub, çəkib zəbanə, Ol gülruxə dedi yanə-yanə (Füzuli)...

-ar, -ər feli sifət şəkilçisi müasir ədəbi dilimizdə daha çox inkarlıq şəkilçisi ilə qovuşmuş vəziyyətdə işlənir: tükənməz xəzinə, keçilməz yollar, alınmaz qala... Bu forma isə birbaşa «Kitab»la səsləşir:yüzünü qan bürümüş. **Turmaz** qanın silər.

-acaq, -əcək. Bu şəkilçi vasitəsilə düzələn feli sifətlər gələcək zamanı ifadə edir: Oğul, sən **varacaq** yerün tolamac-tolamac yolları olur («Kitab»); Dünya **turacaq** yer deyil, ey can, səfər eylə (Nəsimi)...

-an, -ən. Türk dillərində intensivliyi ilə fərqlənən -qan, -kan, -ken, -ğan şəkilçisinin fonetik variantı hesab olunur. -an² şəkilçisi dilimizin bütün inkişaf dövrləri baxımından səciyyəvidir: Aqlı, qaralı **seçən** çağda («Kitab»); Həm **yetirən**, həm **yetən**, həm **bitirən**, həm **bitən**, Bay ilə yoxsul bənəm, yolçı ilə yol bənəm (Nəsimi); **Artıran** söz qədrini sidqilə qədrin artırır (Füzuli)...

-miş, -miş, -muş, -müş. Bu şəkilçi də -ar² və -an² şəkilçiləri kimi fellərin sonuna artırılaraq feli sifət düzəldir, əşyanın keçmiş zamanla bağlı olan hərəkət əlamətini, keyfiyyətini ifadə edir. -miş⁴ şəkilçisi dilimizin bütün dövr-

lərində sabit qalmışdır: **Qurumuşca** köksimdə südim oynar («Kitab»); Eşq məmur eyləmək istər **pozulmuş** könlümü (Füzuli)...

-malı, -məli. XVIII əsrə qədərki ədəbi dilimizdə, demək olar ki, işlənməmişdir. H.Mirzəzadə bu şəkilçi ilə bağlı iki nümunə təqdim edir: **Gəlməli-getməli** dünya, son ucu **ölməli** dünya («Kitab»); **Ağlamalı** günün axırətdədir, hələ indi səndə nə var ağlarsan (Vaqif).¹ Birinci nümunəni məqbul hesab etmək olmaz. Çünki həmin sözlər «Kitab»ın Drezden nüsxəsində gəlməli-getməli, ölməli yox, gəlimli, gedimli, ölümlü şəklindədir: Gəlimli, gedimli dünya, Soñ ucu ölümlü dünya (Drezden nüsxəsi, 201). Ə.Dəmirçizadə -ım⁴ şəkilçisi vasitəsilə düzələn isimlərdən bəhs edərkən yazır: «Bu şəkilçiyə -li, -lü şəkilçisi bitişdirilərək sifət əmələ gətirilir: məs.: gedimlü, gəlimlü, ölümlü. Bu sözlərdəki (ملو) şəkilçisini vacib şəkilçisi kimi (-malı, -məli) oxuyanlar səhv edirlər. Çünki, hər şeydən əvvəl, bilməlidir ki, vacib şəkilçisi -malı, -məli hələ o zamankı Azərbaycan dilində olmamışdır».² Müəllifin qeydləri də «Kitab»da -malı² feli sifət şəkilçisinin işlənmədiyini təsdiqləyir.

-ma² və -lı⁴ şəkilçi morfemlərinin sintezi əsasında yaranan, gələcək zamanı bildirən -malı² feli sifət şəkilçisi müasir ədəbi dilimiz baxımından səciyyəvidir: içməli su, yeməli meyvə...

-ası, -əsi. Gələcək zamanı ifadə edir, feli sifət şəkilçisi kimi XVIII əsrə qədər az işləndiyi göstərilir: Bilməzəm kim neylədim bu **qan olası** könlümə (Kişvəri)... Dilimizdə XVIII əsrdən sonra sabitləşən -ası² feli sifət şəkilçisi daha çox məchul növdə olan fellərə artırılır: deyiləsi söz, görüləsi iş, yazılası məktub...

¹ H.Mirzəzadə. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı, 1990, s.169.

² Ə.Dəmirçizadə. «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarının dili. Bakı, 1959, s.67.

-dıq⁴; -dığı, -digi. Keçmiş zamanı ifadə edən feli sifət şəkilçisidir, -dı (şühudi keçmiş zaman şəkilçisi) +,-q, -k (isim düzəldən şəkilçi); -dıq+şəxs (mənsubiyyət) şəkilçisi modelində izah olunur. Qədim türk və Azərbaycan yazılı abidələrində işlənmiş bəzi nümunələrə diqqət yetirək: bertük üçün – verdiyi üçün (Orxon-Yenisey abidələri); kördüğünq – gördüyün, bilmədik kişidən – tanımadığın adamdan (MK. «Divan»); Toyunca yüzünə **baqmadığım** xanım yigit («Kitab»); **Toğmadıq** oğlana ad qoma... Taş **qopduq** yerdə ağır olur («Oğuznamə»); Başımdan getmədi hərgiz sənünlən **icdigim** badə (Həsənoğlu); Cananə mənim **sevdiyimi** can bilir ancaq (Nəsimi); Olmadı ol mahə rövşən **yandıgım** hicran günü, **Yandıgım** şəb ta səhər şəmin nə bilsin afitab (Füzuli)...

Feli bağlama. Felin, həm də zərfin bir sıra xüsusiyyətlərini daşıyan feli bağlamalar XX əsrin 30-cu illərinə qədər müxtəlif terminlər başlığı altında öyrənilmişdir: siğeyirəbtiyyə, rəbt siğəsi, feli zərf, feli bağlama şəklində və s. Yazılı abidələrimizin dilində rast gəlinən feli bağlama şəkilçilərinin əksəriyyəti müasir ədəbi dilimizdə eynilə işlənir. Fonetik tərkibcə dəyişən, eləcə də arxaikləşən feli bağlama şəkilçilərinə isə az təsadüf olunur. Bu aşağıdakı nümunələrdə daha aydın görünür:

-ib, -ib, -ub, -üb. Abidələrimizin dilində -ib, -ub, -üb forması daha üstün mövqedə görünür: ...oğalının üstünə **çapub** çıqa gəldi... Qara qaurma **edib**, qırq bəg qızına ilə-tüj... At üstündə **əglənməyüb** yortan Qazan («Kitab»); Eşq ilə yekrəng **olub** şadanü xəndan gəlmişəm (Nəsimi); Bir yumruq **urub** qəfamə möhkəm (Xətai)...

-ibən, -ubən, -übən. M.Kazım bəyə görə, -ib⁴+an² modeli əsasında yaranmışdır. XIX əsrə qədərki abidələrimizin dilində intensivliyi ilə seçilir: Göz **açuban** gördüğüm, Könül verib sevdiğim, a Dərsə xan! («Kitab»); Durna **uçuban** həvayə düşdü, Laçın **oluban** ovayə düşdü (Xətai); Güllər

açıldı, Füzuli, yaxalar **çak edibən**, Gəl tutalım meyü məhbub ilə səhra ətəgin (Füzuli)... «Kitab»ın dilində -ibəni, -ubanı, -übəni formalarına da rast gəlinir: **Qalqubanı** yerimdən turan, derdim... Bu yağıdan dəxi bəzırğanlar **gəlibəni** qara Dərvənd ağzına qonmuşlardı... **böğirdibəni** atdan yerə saldı. -ibən forması Zaqatala, Quba və s. kimi şivələrdə (gidibən, eləyibən), -ibəni, -ubanı, -übəni forması ilə daha çox Şəki şivəsində mühafizə olunur: alavanı, tutuvanı, görüvəni...

Yuxarıda qeyd etdiyimiz şəkilçi morfemlərinin etimologiyası ilə bağlı müxtəlif fikirlər vardır: N.P.Direnkova və N.K.Katanova görə, -p variantı ilkindir, ı, i, u, ü saitləri sonrakı dövrlərdə artırılıb; A.A.Yoldaşevin fikrincə, -p variantı ikinci mərhələdə yaranmışdır; Y.D.Camalovun araşdırmalarında ən qədim forma kimi -ıp⁴ göstərilir. H.Mirzəzadə isə -uban, -übən şəkilçisinin -ub, -üb şəkilçisinə nisbətən qədim olduğunu qeyd edir. Bu fikirlərin hər birinə geniş münasibət bildirən prof. Vilayət Əliyev yazır: «-uban, -übən, -ubanı, -übəni formalarının yazılı abidələrdə qeydə alınması, türk dillərinin dialektlərində bu gün belə işlənməsi – daha çox canlı danışq dilinə məxsus olması, şəkilçilərdə sabitləşmənin mürəkkəbdən sadəyə doğru inkişafı bu formalarda inkişafın belə bir istiqamətdə getdiyini düşünməyə əsas verir: -ıpanı, -ipəni, -upanı, -upeni>-panı, -peni. -ıpan, -ipen, -upan, -upen>-pan, -pen// -ıp, -ip, -up, -üp>-p. ıb».¹ Bu fikirlər inandırıcı göründüyü üçün əlavə arqumentlərə ehtiyac duyulmur.

-anda, -əndə. İki şəkilçi morfeminin sintezi əsasında yaranmışdır: -an² (feli sifət şəkilçisi) +,-da² (yerlik hal şəkilçisi). Zaman məzmunu ifadə edən -anda² feli bağlama şəkilçisi yalnız Azərbaycan və türkmən dilləri üçün səciyyəvidir. «Kitab» və digər yazılı abidələrimizdə müşahidə olunan bəzi nümunələri təqdim edirik: Qulaq urıb **dinləyəndə**

¹ V.Əliyev. Azərbaycan dilində feli bağlama. Bakı, 1989, s.53.

ümmət görkli... Hər **atanda** on iki batman taş atardı («Kitab»); Ol pəri **gedəndə** aləm necə heyran olmasun (Nəsimi); Öylə bədhaləm ki, əhvalım **görəndə** şad olur (Füzuli)...

-ikən, -kən. Qeyri-məhsuldar şəkilçidir, -i<-ir, er (olmaq felinin əsası) + -ken (fel kökündən isim düzəldən şəkilçi) modeli əsasında yarandığı göstərilir. H.Mirzəzadə -ikən feli bağlama şəkilçisinin təkə fəldən deyil, həm də isimdən sonra işlənərək zaman etibarilə keçmişə bağlandığını qeyd edir: Bu Xətai qanını tökməkdə **ikən** tökmədin (Xətai); Məkr **ikən** alın el evini yıqar.¹ Burada bir cəhəti də qeyd edək ki, -kən morfemi -arkən² feli bağlama şəkilçisinin tərkibində də müşahidə olunur: Oğlan keyiki **qovarkən** babasının ögindən gəlüb-gedərdi («Kitab»); Bağçada hüs-nün **gəzərkən** bülbülü şeyda görüb (Nəsimi). Deməli, müasir ədəbi dilimizdəki -arkən² feli bağlama şəkilçisi ən azı «Kitabi-Dədə Qorqud» dövrü ilə səsleşir.

-dıqda, -dikdə, -duqda, -dükdə. -dıq (feli sifət şəkilçisi) və -da (yerlik hal şəkilçisi) şəkilçilərinin birləşməsi əsasında yaranmışdır. Zaman məzmunu, daha doğrusu, işin baş vermə anını bildirən -dıqda⁴ şəkilçisi dilimizin bütün dövrləri üçün səciyyəvi olmuşdur: Hər kişi sözün **söylədikdə**... Saqallu boz ac turğay **sayradıqda**, Bədəvi atlar issin görüb **oğradıqda** («Kitab»); **Əzm qıldıqla** tutar təcrid ilə bəhrü bəri (Füzuli)... -dıqda⁴ şəkilçisinin -digimdə, -digində şəklində işlənməsinə də təsadüf olunur: Yelisi qara Qazlıq atın **bindigində** («Kitab»); Dərgahına **gəldigimdə** ey hur Sərmayə idi gözümdəki nur (Füzuli).

-dıqca, -dikcə, -duqca, -dükcə. Bu şəkilçi genetik baxımdan -dıqda⁴ şəkilçisi ilə səsleşir. Çünki hər iki morfemin ilk hissəsi -dıq⁴ feli sifət şəkilçisidir. -ca² şəkilçisinin

¹ H.Mirzəzadə. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı, 1990, s.172-173.

izahında isə müxtəlifliyə rast gəlinir: -ca² yerlik hal şəkilçisidir; -ca² zaman məzmunlu çağ/çaq sözü əsasında yaranmışdır.

-dıqca⁴ şəkilçisi yazılı abidələrimizin dilində də məhsuldarlığı ilə seçilir: Hüs-nünə **baxdıqca** daim oxuram, inna-fətəh (Nəsimi); **Baxdıqca** sənə qan saçılır didələrimdən, Bağrım dəlinir nəvəki-müjganını görgəc (Füzuli).

-inca, -incə, -unca, -üncə. Zaman məzmunlu bu şəkilçi dilimizin bütün dövrlərində məhsuldarlığı ilə diqqəti cəlb edir: Adam içməyən acı sular **sızınca** sızmasa, yeg. Ata adını yürütməyən xoyrad oğul ata belindən **enincə** enməsə, yeg... Yoldaşlarımı **çıqarmayınca**, hasarı **almayınca** mura-da irməzəm! («Kitab»); **Tutuşmayınca** dər atəş, bəlürməz xisləti-ənbər (Həsənoğlu); **Eyləməyincə** dil bəri, bulmadı kimsə dilbəri (Nəsimi);

-alı, -əli. İş və hərəkətin yerinə yetirilməsi vaxtının çıxış nöqtəsini bildirən -alı² şəkilçisi XIX əsrə qədərki ədəbi dilimizdə daha məhsuldar görünür: Mən bu yerdən **gedəli** dəli olmuşsan, dəlim! Beyrək **gedəli** Bam-bam dəpə başına çıxdınmı, qız?! («Kitab»); Dışlərin əksi Nəsiminin gözüne **düşəli**, Bəhri-bəhreyn olduvu lölöi-şəhvar andadır (Nəsimi); **Gedəli** zülfün əlimdən, piçü tabe düşmüşəm (Vaqif).

-alı² şəkilçisi müasir ədəbi dilimizdə zəifləsə də, qərb şivələrində eynilə (-alı²), şimal-şərq şivələrində isə -anı, -əni formasında mühafizə olunur: alanı (alalı), gedəni (gedəli), gələni (gələli)...

-madan, -mədən, -madın, -mədin. Bu şəkilçinin -ma (inkar şəkilçisi) və -dan (çıxışlıq hal şəkilçisi), yaxud -maz (feli sifət şəkilçisi) və -dan (çıxışlıq hal şəkilçisi) şəkilçilərinin birləşməsi əsasında yarandığı göstərilir. Müasir ədəbi dilimizdə -madan² şəklində sabitləşmişdir. Yazılı abidələrimizin dilində isə -madan², həm də -madın² formasında rast gəlinir: **Savaşmadın, uruşmadın** qayıdayım – gerü dönə-

yim... Mən qaraquc atıma **binmədin** ol binmiş ola («Kitab»); Sırrımı rüsvalığım **faş etmədən** aləmlərə (Füzuli)...

-ğac, -gəc, -ıcaq, -icək, -caq, -cək. Zaman məzmunu bildirən feli bağlama şəkilçilərindəndir, daha çox «-an²+ kimi» modeli ilə əvəzlənə bilir (səslərin yerdəyişməsi – metateza bölməsində geniş şəkildə izah olunmuşdur).

-araq, -ərək. «-a (feli bağlama əlaməti)+-raq² (müqayisə dərəcəsinin forması)» modeli əsasında yaranmış -araq² şəkilçisinə XIX əsrə qədərki ədəbi dilimizdə az rast gəlinir. «Kitab»da işlənmiş bəzi nümunələrə diqqət yetirək: Bazırqanların ulusu tutıldı, kiçisi **qaçaraq** Oğuzla gəldi... Qanlı qoca **gedərək** gəldi, Oğuzla çıxdı. Ə.Dəmirçizadənin fikrincə, qaçaraq, gedərək fellərinə artırılmış -araq² şəkilçisi «Kitab»da son dərəcə az işlənmiş və bəzən də zərflərlə zərflənmişdir.¹ Yeri gəlmişkən, -araq² şəkilçili bir sıra sözlərin zərfləşməsi T.Hacıyev tərəfindən əsaslandırılmışdır: «Zərflər çox abstrakt nitq hissəsi olduğu üçün 7-8 əsrlik təcrid prosesi hiss olunmur (görün, təcrid olunmuş zərflər nə qədər zaman yolu keçib). Bu müddətdə feli bağlamadan əsl zərfləşmə nümunəsi indi vurğuları son hecalarında olan çapara'q və qaçara'q sözləridir. Birinci sözün məqamında tarixən «çapar» forması işlənir: Qazan bəgün qardaşı Qaragünə çapar yetdi (Dədə Qorqud)».²

-ar, -maz; -ər, -məz. XIX əsrə qədərki Azərbaycan yazılı abidələrinin dilində müşahidə edilmir. Zaman, həm də hal-vəziyyət məzmunu bildirən bu şəkilçi müasir Azərbaycan, türk və türkmən dilləri baxımından səciyyəvidir: çatar-çatmaz, tanıyar-tanımaz, gələr-gəlməz, basar-basmaz... (Azərbaycan dili).

¹ Ə.Dəmirçizadə. «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarının dili. Bakı, 1959, s.111.

² T.Hacıyev. Zərflər – Bax: H.Mirzəzadə. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı, 1991, s.183.

-yü. Müasir ədəbi dilimizdə vasitəsiz nitqi göstərmək üçün işlənən «dey» sözündə fonetik tərkibcə deformasiyaya uğramış şəkildədir. H.Mirzəzadəyə görə, burada da səs dəyişməsi olduğunu, yəni deyib, deyüb feli bağlamasının sonundakı «b» samitinin düşərək bəsit bir forma deyü, diyü şəklində olduğunu düşünmək olar.¹ Bu fikrin düzgün olmadığı Ə.Rəcəbli tərəfindən konkret faktlarda arqumentləşdirilmişdir: «Göytürk dilində feli bağlama yaradan, -yin şəkilçisi müasir Azərbaycan dilində -yə şəklində (de+yə) işlənir. -yin Orxon-Yenisey şəkilçisi müasir Azərbaycan dilindəki -yə variantına -yü aralıq variantı vasitəsilə keçmişdir. Bu proses belə getmişdir. Əvvəlcə «tiyin» feli bağlamasının, məlum fonetik qanuna əsasən, son samiti düşmüş, sonra qapalı saitlərin açığlaşması qanununa əsasən, «i» saiti təcridcən, «-ə» saitinə çevrilmişdir. Felin kökü də qanunauyğun surətdə dəyişmişdir: söz başında işlənən kar «t» samiti cingiltili «d» samitinə, qapalı «i» saiti yarımçıq «e» saitinə çevrilmişdir: tiyin>tiyi>diyi>deyü>deyü».² Burada bir cəhəti də qeyd edək ki, Azərbaycan yazılı abidələrinin dilində «deyü» forması daha qabarıq görünür: ...bən ölib sən qalıcaq tacım-taxtım sənə vermiyələr, **-deyü** soynı ağıdım, ağladım, oğul! – dedi («Kitab»); Xətdir əhsən-təqvimi sevmək aydır **deyü**, Bu həqqə asi gör kim necə xəttə düşər (Nəsimi).

Yazılı abidələrimizin dilində -a, -ə; -ı, -i feli bağlama şəkilçilərinin işlənməsinə də təsadüf edilir: Dəli Domrul qırq yigid ilə yeyü-içüb oturarkən nahağandan Əzrayil **çıqa gəldi**... Qanturalı yerindən **turı** gəldi («Kitab»); Buradakı «çıqa gəldi» gəlib çıxdı, «turı gəldi» isə durub gəldi mənasındadır.

¹ H.Mirzəzadə. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı, 1990, s.178.

² Ə.Rəcəbli. Göytürk dilinin morfoloqiyası. Bakı, 2002, s.425.

Müqayisələr göstərir ki, müasir ədəbi dilimizdə -a², -ya² feli bağlama şəkilçisi təkrar olunan fellərə qoşularaq iş və hərəkətin tərzini bildirir: baxa-baxa, gülə-gülə, oxuya-oxuya... Maraqlıdır ki, bu cür formalar «Kitab»ın dili baxımından da səciyyəvidir: **Yata-yata** yanımız ağrıdı. **Tura-tura** belümüz qurudu.

Zərf

Müstəqil nitq hissələrindən biri hesab olunan zərf iş və hərəkətin icrasının tərzini, zamanını, yerini, miqdarını, bəzən də əlamətin əlamətini bildirir.

Müasir ədəbi dilimizdə olduğu kimi, yazılı abidələrin dilində də zərf-sifət, zərf-say uyğunluğuna rast gəlinir (bax: sifət və say bölməsi).

Yazılı abidələrin dilində müşahidə olunan zərflərin bir qismi müasir ədəbi dilimizdə eynilə (tez, gecə-gündüz, gözbəgöz...), bir qismi müəyyən fonetik dəyişmələrlə işlənir: **aşağa** – **aşağı**, **çoq** – **çox**, **ilərü** – **irəli**, **imdi** – **indi**... Bir sıra zərflər isə arxaikləşmişdir: **anda** – **oraya**; **tışra//dişara//dişqaru** – **bayır**, **çöl**; **uru** – **dik**, **cəld**; **yayan//yayaq** – **piyada**; **tün//dün** – **gecə**; **hənuz** – **indi**, **indicə**, **hələ**, **hələ ki**; **ruzü şəb** – **gündüz-gecə**; **yesir-əsir**; **qatı-möhkəm**...

Aşağa (**aşağı**) və **imdi** (**indi**) zərflərini ayrılıqda nəzərdən keçirək:

Müasir ədəbi dilimizdəki «**aşağı**» zərfi «**Kitabi-Dədə Qorqud**»un Drezden nüsxəsinin 98-ci səhifəsində «**اشا غ**» şəklində yazılmışdır. Bu yazılış formasına Drezden nüsxəsində üç dəfə rast gəlinir: F.Zeynalov və S.Əlizadə bunlardan ikisini «**aşağa**» (Əgər səni hasardan **aşağa** orğanla salındıracaq olursam...; **Beyrək** **aşağa** baqdı), birini isə **aşağı** (Qız dəxi orğan gətürüb **Beyrəgi** hasardan

aşağı salındırdı) şəklində oxumuşlar.¹ Fikrimizcə, üçüncü cümlədəki «**aşağı**» sözünü də «**aşağa**» kimi oxumaq lazımdır. Birincisi, ona görə ki, «**اشا غ**» yazılış formasının sonuncu işarəsi «**ا**» **yox**, «**a**» saitini ifadə edir. İkincisi, F.Zeynalov və S.Əlizadə həmin sözün Drezden nüsxəsi və M.Erginin nəşrində məhz «**aşağa**» şəklində işləndiyini göstərir.² Deməli, üçüncü cümlədəki «**aşağı**» sözünün saitinin «**ا**» kimi verilməsini müəlliflərin qüsuru **yox**, mətbəə xətası kimi qəbul etmək lazım gəlir.

F.E.Korş göstərir ki, **aşağı** sözünün son açıq hecasındakı «**ا**» səsi tələffüzlə bağlı olaraq «**a**» səsinə çevrilmişdir.³ N.K.Dmitriyev də həmin sözün **aşağı** (**aş** (fel)+**ak//aq-ı**) şəklində təhlil etmişdir.⁴ Azərbaycan dialektologiyasında F.E.Korş və N.K.Dmitriyevin fikirləri, əsasən, təkrar edilmişdir. Belə ki, dilçilərimiz Quba şivəsində **aşağa//aşağa**, Muğan şivəsində **aşağa**, qərb şivələrində **aşağa** variantında işlənən sözə müasir ədəbi dil baxımından yanaşmış, daha doğrusu, müasir ədəbi dilimizdəki «**aşağı**» sözünün fonetik deformasiyaya uğramış variantı kimi (**ı>a**) tədqiq etmişlər.⁵

Şivələrimizdə «**aşağa**» formasında işlənən söz təkcə «**Kitabi-Dədə Qorqud**»da **yox**, Qıpçaq-poloves dilində olan sənədlərdə də (XVI əsr) həmin formadadır (**aşağa** aldılar **yexpam** **kunqa**).⁶ Deməli, etimoloji izahda «**aşağı**» variantı deyil, «**aşağa**» əsas götürülməlidir. Türkologiyada ilk dəfə olaraq K.Brokelman qədim forma kimi məhz «**aşağa**» variantını əsas götürmüşdür. Müəllif yazır: «**Aşağı** hissə,

¹ «**Kitabi-Dədə Qorqud**». Bakı, 1988, s.59.

² Yenə orada, s.247.

³ Ф.Е.Корш. Слово балдак и долгота гласных в турецких языках. «Живая старина», вып., 2-3, СПб, 1909, с.160.

⁴ Н.К.Дмитриев. Служебные имена в турецком языке. «Советское языкознание», III, 1937, с. 142.

⁵ Р.Ə.Rüstəmov. Quba dialekti. Bakı, 1961, s.41-42.

⁶ Документы на половецком языке XVI в. Москва, 1967, с. 130.

alçaq yer, aran, düzənlik mənasında olan «aşağa» sözü «aşaq» kökü ilə təsriflənməyən forma şəkilçisi olan «a»nın (məsdər şəkilçisi «-ma»nı nəzərdə tutur – Ə.T) qovuşması əsasında yaranmışdır.¹ Qeyd edək ki, «aşağa» sözündə -a təsriflənməyən forma şəkilçisidir» fikri türk dilərində yer zərflərinin yaranma əsasları ilə zidiyyət təşkil edir. Çünki türk dillərində yuxarı, dışarı, irəli (il+əri), içəri və s. sözlərdə -arı, -əri şəkilçisinin daşlaşmış vəziyyətdə olduğu göstərilir.² Bu fikr, həm də türk dialektlərində aşağı anlamlı aşarı (aşak+arı)³ sözünün işlənməsi aşağı sözüne başqa müstəvidə yanaşmağı diktə edir.

Yuxarıda göstəriləyi kimi, qədim türk dilində aş felinə-ak//aq şəkilçisinin qoşulması ilə aşağı hissə, düzənlik və digər anlamlı aşak//aşaq ismi yaranıb. Həmin isim yönlük hal şəkilçisini qəbul etdikdə aşaka-aşaq-aşağa formasına düşür. Yəni aş+aq+a=aşağa modeli reallaşır. Bu da «aşağa» sözünü onunla antonimlik təşkil edən «yuxarı» sözünün yaranma əsasları ilə eyni xətdə birləşdirir. Digər tərəfdən, hər iki sözdə, həmçinin bu struktura uyğun olan digər sözlərdə yönlük halın morfoloji əlaməti daşlaşmış şəkildədir: Aşağı baxdı – Aşağıya baxdı; Yuxarı baxdı – Yuxarıya baxdı.

Qeydlər təsdiqləyir ki, aş (fel)+aq (isim düzəldən şəkilçi)+a (yönlük hal şəkilçisi) modelinin inkişafı əsasında yaranan aşağı sözü şivələrimizdə eynilə mühafizə olunur. Deməli, qədim türk dilindəki «aşağa» sözü müasir ədəbi dilimizdə «aşağı» (a>ı əvəzlənməsi ilə) şəkildə sabitləşmişdir.

¹ Э.В.Севортян. Этимологический словарь тюркских языков. М., 1974, с.215.

² Ə.Şükürlü. Qədim türk yazılı abidələrinin dili. Bakı, 1993, s.86-87.

³ Э.В.Севортян. Этимологический словарь тюркских языков. Москва, 1974, с.215.

«Kitabi-Dədə Qorqud»da indiki zaman məzmunlu emdi, imdi, şimdi zaman zərfinə rast gəlinir. Məsələn, Ayıt-dı – emdi: «Əgrəkə Səgrək yaraşur, qardaşım sağmış, qayurmazam...»; Görəlim imdi yaradan neylər; Şimdi neçün bilə olmiyavuz? «Emdi» variantı ilə bağlı S.Əlizadənin fikirləri maraq doğurur: «H.Arashlı və Erginin nəşrində bu söz («indi») Səgrəgin öz-özünə söylədiyi birinci söz kimi verilir. Lakin Drezden nüsxəsindəki «ləhi» işarəsi fasilənin «emdi» sözündən sonraya aid olduğunu göstərir.¹ Em-di//imdi sözü müasir ədəbi dilimizdə «indi» formasında sabitləşib. Qərb şivələrində isə qədim formasına uyğun, yəni «imdi» şəkildə mühafizə olunur. Yeri gəlmişkən, M.Şirəliyev «indi» sözünün yalnız qərb şivələrində işləndiyini göstərir: «Söz ortasında səssizlərin əvəzlənməsində qərb qrupu dialekt və şivələrində bəzən bir misalı olan hadisələrə də rast gəlirik... n>m: imdi (Böyük Muğanlı)<indi».²

Göründüyü kimi, müəllif qərb şivələrindəki imdi sözünü n>m əvəzlənməsi müstəvisində təhlil edib. Orxon-Yenisey abidələrində «indi» məzmunlu «amtı» (Ol amtı ayıq yok - İndi eldə iğtişaq yoxdur) sözünün işləndiyini, F.Zeynalov və S.Əlizadənin «Drezden nüsxəsində imdi ilə yanaşı emdi variantı da müşahidə olunur»³ – fikirlərini əsas götürsək, «Kitabi-Dədə Qorqud»dakı emdi//imdi qədim variant hesab oluna bilər. Deməli, tarixən emdi//imdi variantında olan söz müasir ədəbi dilimizdə m>n əvəzlənməsi ilə, qərb şivələrində isə qədim formasına uyğun işlənməkdədir. M.Şirəliyevin izahından isə belə məlum olur ki, müasir ədəbi dilimizdəki «indi» sözü qərb şivələrində n>m əvəzlənməsi ilə «imdi» formasına düşüb. Belə çıxır ki,

¹ S.Əlizadə. Nüsxə fərqləri və şərtlər. «Kitabi-Dədə Qorqud». Bakı, 1988, s.251.

² Azərbaycan dilinin qərb qrupu dialekt və şivələri. Bakı, 1967, s. 38.

³ F.Zeynalov, S.Əlizadə. «Tükənməz xəzinə». «Kitabi-Dədə Qorqud», Bakı, 1988, s.24.

emdi → imdi → indi → imdi səs keçidlərindən bəhs etməliyik. Bu isə dilimizin ümumi inkişaf qanunlarına ziddir.

Zərfin quruluşca növləri

Yazılı abidələrin dilində zərfin quruluşca üç növündən bəhs etmək mümkündür: sadə, düzəltmə və mürəkkəb zərflər.

Sadə zərflər. Yalnız bir kökdən ibarət olur və heç bir leksik şəkilçi qəbul etmir: yan, ön, tış (Orxon-Yenisey abidələri); amul – sakit, şəp – tez, əmdi – indi (MK. «Divan»); Buğac bəg yerindən **uru** turdı («Kitab»)... Müasir dilimizdə söz birləşmələrinin, hətta bütöv bir predikativ birləşmənin zərfləşməsi və bir leksik vahidə çevrilməsi yolu ilə əmələ gələn sadə zərflərə rast gəlinir. Məsələn, söz birləşmələrinin zərfləşməsi: inişil (<il+üç+ün+yıl – irəlidəki üçüncü il), srağagün (ast+ra+ kı+gün – altdakı gün), gūnaşırı (<gün+aş-ar-ı – gün keçməklə), vaxtaşırı (<vaxt+aş-ar-ı – vaxt keçməklə); predikativ birləşmələrin zərfləşməsi: bildir (<bir+il+dir), erkən (<er+ikən – səhər olanda).¹

Düzəltmə zərflər daha çox aşağıdakı şəkilçilər vasitəsilə əmələ gəlir:

-ın, -in, -un, -ün. Müasir ədəbi dilimiz üçün arxaikləşmiş -ın⁴ şəkilçisinin yazın, güzin, qamın kimi sözlərdə işləndiyi göstərilir: yilkı **yazın** atlanur=ilkı yazda at olur. Küz kəligi **yayın** bəlgülüg=payızın gəlişi yaydan bəllidir (MK.; «Divan»); Bir **yazın**, bir **güzin** buğayla buğrayı savaşıdırarlardı... **Qamın** aqan yügrək sudan bir oğul aqıtdınsa, degil mana («Kitab»). T.Hacıyev «Kitab»dakı «bütün» (Qonur atın çəkirdi, bütün bindi) sözündən bəhs edərkən yazır:

¹ Müasir Azərbaycan dili. II cild. Bakı, 1980, s.395.

«Sözdəki -ün şəkilçisi etimoloji baxımdan həmin zərf şəkilçisidir. Hətta bu söz -öv şəkilçisi ilə də işlənir: bütöv. Lakin sözün kök morfemi büt – müstəqil leksik məna vermir. Şəkilçi daşlaşdığından söz qrammatik mənasından təcrid olunmuş və öz leksik semantikasını başqa kateqoriyaya keçmişdir. Həmin vəziyyət yaxın//yaqın sözündə də özünü göstərir... Bu gün şivələrimizdə özünü göstərən yovuq//yavuş sözünü həmin sözün morfoloji variantıdır: yaq-yav//yov (q-ğ-v) və -ın, -ıq (nq <ⁿ/_q). Analoji vəziyyət uzun, uzaq sözlərinin formalaşmasında olub: uz-un, uz-aq. Qədim yayan//yayaq variantlarında bu mənzərə aydın görünür. Şəkilçi fonetik quruluşunu dəyişə bilir – bizcə, dünən zərfin əslində sadə dün zərfindən düzəlib: dün – ün».¹

-ra, -ru, -qaru, -ara, -aru. Bu şəkilçi vasitəsilə bir sıra zərflər düzəlmişdir: Ol **yokarı** kopsadı – o, yuxarı çıxmaq istədi; **taşra** çıxıb – kənara çıxıb (MK. «Divan»); At başını **yuqarı** tutdı, bir qulağın qaldırdı... Birdən **taşra** gəldi... **tışra** çıxar andan yağma edərdi... **ilərü** turmaq gərək, bəg oğlu! («Kitab»); **Daşra** biraqdı könül pərdədən əsrarımız (Nəsimi)...

Müasir ədəbi dilimizdəki ora, bura, yuxarı, içəri, sonra və s. kimi zərflərdə -arı, -əri, -ra şəkilçisi daşlaşmış vəziyyətdədir. Həmin sözlər barədə Y.Seyidov yazır: «Ora, bura yer bildirir və həm də yer bildirən isimlərdən fərqli olaraq, konkret yer adı deyil, ümumən, mücərrəd mənada yer bildirir. ...Zərf işarə etmir, hətta yuxarı, aşağı kimi zərflərdə işarə etmə olsa da, həlledici amil deyil: ora, bura sözlərində isə işarə etmə güclü amildir. Üstəlik bu sözlər əvəzləmə roluna malikdir... belə hesab edirik ki, ora, bura sözləri zərf deyil, əvəzlilikdir».² F.Cəlilov isə bu tip vahidləri

¹ T.Hacıyev. Zərf – Bax: H.Mirzəzadə. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı, 1990, s.185.

² Y.Seyidov. Azərbaycan dilinin qrammatikası. Morfolojiya. Bakı, 2000, s.301.

zərfin morfonologiyası kontekstində izah etmişdir: «-qarı morfemi içəri, tıxarı (karaçay-balkar) sözlərində əsasən bərpa olunursa, analogi transformasiyanı keçən «yerə», «ara» sözlərinin şəkilçiləşmiş -re və -ra variantları da bura (bu ara), ora (o ara), sonra (son ara), nere//nire (türk və türkmən dillərində nə yer-ə) sözlərində bərpa olunur». ¹ M.Hüseynzadə də ora, bura sözlərini yer zərfləri daxilində izah etmişdir. ² Bu mənada ora, bura tipli sözlərin zərf nitq hissəsi tərkibində öyrənilməsi daha məqbuldur.

-la. Qeyri-məhsuldar şəkilçilərdəndir: Ala **tañla** yerindən turı gəlmiş oğulu tutdurduymı? Üç **qatla** yarasın əlilə sığadı («Kitab»); Dün ki, keçdi **danla** ğaib, bəs bu dəm xoş dəmdürür (Nəsimi)... Bu nümunələrdəki «üç qatla» sözü üç dəfə, «tañla/ñ/danla» isə sabah, səhəri, dan ağararkən, gün doğarkən mənasındadır.

-lı⁴, -sız⁴. Müasir ədəbi dilimizdə məhsuldarlığı ilə fərqlənən bu şəkilçilərə yazılı abidələrin dilində də rast gəlinir: **İyəgülü** ulalur, **qabırqalı** böyür – Yiyəsi olan böyüyür, qabırqalı boy atır («Kitab»); Eyibsiz yar istəyən **yarsuz** qalır («Oğuznamə»); İki aləm bana **sənsüz** gərəkməz olmasun hərgiz, Cəhanun hasili sənsin, anı **sənsuz** nədər könlüm (Nəsimi)...

-da², -dan². Dilimizin bütün dövrləri üçün səciyyəvi olan şəkilçilərdəndir: Xanlar xanı xan Bayındır **yildə** bir kərrə toy edib, Oğuz bəglərin qonaqlardı («Kitab»); **Əzəldə** canım içində yazıldı surəti-mə'ni (Həsənoğlu); Bizə bildirdi əzəldən rəhbəri-mövlayi-əşq (Nəsimi); **Əzəldən** belədir çünki kainat, Cahan daimidir ömür amanat (S.Vurğun).

¹ F.Cəlilov. Azərbaycan dilinin morfonologiyası. Bakı, 1988, s.186.

² M.Hüseynzadə. Müasir Azərbaycan dili. Bakı, 1983, s.244.

-a, -ə. Bu şəkilçi bəzi zərflərdə müşahidə olunur: Sağı **sola**, solu **sağa** qatıb kafiri xub tağıtdı («Kitab»); Kimi **sola**, kimi **sağa** durmuş (Xətai)...

Mürəkkəb zərflər. Bu tip zərflərlə bağlı türkoloji araşdırmalara istinad edərək aşağıdakıları söyləmək olar:

Yazılı abidələrin dilində rast gəlinən mürəkkəb zərflərin yaranma üsulları əsasən müasir ədəbi dilimizdəki kimidir. Məsələn, sözün təkrarı ilə: **Xumar-xumar** baxmaq göz qaydasıdır (Vaqif); sinonimlərlə: **Yazıdan-yabandan** evə bir qonaq gəlsə («Kitab»); antonimlərlə: **İraqından-yaqınından** bəru gəlmiş («Kitab»); **Gecə-gündüz** fikrim, zikrim, əzbərim (Vaqif); təkrar sözlərin -ba və -a ünsürləri ilə bağlanması: Gəzəruz **dərbədə** eşqün için biz (Q.Bürhanəddin); Eyləyib möhnət zamanında **dəmadəm** iztirab (Füzuli); felin nata-mam və ya ilk hecasının təkrarı ilə: Köpək Qazanın atının ayağına çap-çap düşər, **sin-sin** sinlər («Kitab»); Səni **yolum-yolum** yolar, ağlarsan; Səni **oyum-oyum** oyar, ağlarsan (Vidadi)... T.Hacıyev bu cür vahidlərin hər birini tarixi-lingvistik müstəvidə, həm də geniş şəkildə izah etmişdir. ¹

Zərfin mənaca növləri

Yazılı abidələrin dilində zərfin aşağıdakı mənə növlərinə rast gəlinir:

Tərzi-hərəkət zərfləri. **Tez** sevmiş, **tez** usandıq, qavat oğlu, qavat! («Kitab»); Ey oyunu qəmər, **xoş** oynarsan (Nəsimi); **Dərbədə** salıb məni avərə qıldın aqibət (Kişvəri)...

Zaman zərfləri. **İmdi** qanı dedigim bəg ərənlər? Dünya mənim deyənlər? **Şimdi** bunu kimə verər kim, xatiri xoş ola («Kitab»); Həqdən **həmişə** başına gəlsin bəla, derəm (Nəsimi);

¹ T.Hacıyev. Zərf – Bax: H.Mirzəzadə. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası, Bakı, 1990, s.192-194.

Müasir ədəbi dilimizdə olduğu kimi, yazılı abidələrin dilində də felin qrammatik zamanlarına müvafiq zaman zərfləri zamanın müxtəlif müddətlərini bildirir: çoxdan, əzəldən, dün//dünən (keçmiş zaman), imdi//indi, şimdi bu gün (indiki zaman), danla, səhər, sonra (gələcək zaman), müdam, həmişə, dəmadəm (universal zaman məzmunu).¹

Yer zərfləri. Beyrək **aşağa** baqdı... Ağca yüzlü anan **qarşu** gəlüb «oğul» desə («Kitab»); Ta üzün şəmindən **iraq** düşmüşəm pərvanə tək (Nəsimi).

Kəmiyyət zərfləri. ...qara başım buğaldı, **yalqız** qaldım... Gözi gögçək qızların-gəlinlərin canın **çoğ** almışam («Kitab»); Sancılur kirpikləri **bir-bir** bu Məcnun könlümə (Kişvəri)...

Göründüyü kimi, yazılı abidələrin dilində işlənən tərzihərəkət, zaman, yer və kəmiyyət zərflərinin əksəriyyəti müasir ədəbi dilimizdə eynilə və ya müəyyən fonetik dəyişmələrlə işlənir.

¹ T.Hacıyev. Zərf – Bax: H.Mirzəzadə. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası, Bakı, 1990, s.193.

KÖMƏKÇİ NİTQ HİSSƏLƏRİ

Əsas nitq hissələrindən fərqli olaraq, köməkçi nitq hissələri leksik mənaya malik olmur, heç bir suala cavab vermir, cümlə üzvü kimi çıxış etmir, yalnız qrammatik funksiya daşıyır. Köməkçi nitq hissələri bunlardır: qoşma, bağlayıcı, ədat və modal sözlər.

Orxon-Yenisey abidələrinin dilində köməkçi nitq hissələrinin zəif inkişaf etdiyi göstərilir: «Bu dövrdə qədim türk qəbilələrinin dilində köməkçi nitq hissələri təşəkkül dövrü keçirirdi; hələ Orxon-Yenisey abidələri dövründən əvvəl başlanmış əsas nitq hissələrinin köməkçi nitq hissələrinə çevrilməsi prosesi Orxon-Yenisey abidələri dövründə də davam edirdi. Buna görə də abidələrin dilində eyni bir sözün həm əsas nitq, həm də köməkçi nitq hissəsi funksiyasında çıxış etməsi adi bir haldır». ¹ Bu xüsusiyyətlər Azərbaycan yazılı abidələrinin dili üçün də səciyyəvidir. Amma bu da var ki, XIV əsr ədəbi dilimizdə köməkçi nitq hissələri əsasən diferensiallaşmış vəziyyətdədir: «Nəsimi dövründən 600 ilə yaxın vaxt keçmişdir. Bu dövrdə Nəsimi dilinin lüğətindəki köməkçi sözlərin tərkibi ciddi təbəddülata uğramamışdır. Deməli, köməkçi sözlər dilin inkişaf dövrlərindən keçən neçə-neçə yüzilliklərin məhsuludur. Əgər XIV əsr Azərbaycan dilində köməkçi sözlər kifayət qədərdir və həm də çevikdirsə, bu, Azərbaycan dilinin XIV əsrə qədər uzun inkişaf yoluna işarədir». ² Yazılı abidələrin dilində rast gəlinən köməkçi nitq hissələrinin hər birini ayrılıqda nəzərdən keçirək.

¹ Ə.Rəcəbli. Göytürk dilinin morfolojiyası. Bakı, 2002, s.439.

² Y.Seyidov. Əsərləri. III cild. Bakı, 2007, s.171.

Qoşma

Qoşmalar ismin adlıq, yiyəlik, yönlük və çıxışlıq hallarında olan sözlərə qoşulur və bu sözlərlə birlikdə zaman, istiqamət, səbəb, məqsəd, bənzətmə, birgəlik, fərqlənmə kimi mənalar ifadə edir.

Yazılı abidələrin dilində işlənən qoşmaların müasir ədəbi dilimizlə müqayisəsi aşağıdakıları söyləməyə imkan verir:

Abidələrin dilində rast gəlinən qoşmaların bir hissəsi müasir ədəbi dilimizdə eynilə işlənir: içrə, üzrə, -cən, -ca, -cə...;

Bəzi qoşmalar müasir ədəbi dilimizdə müəyyən fonetik dəyişmələrlə işlənir: bərlu//bərü – bəri, birlə-bilə-ilə (-la, -lə), toğri – doğru, səvayi – savayı...;

Bir sıra qoşmalar isə arxaikləşmişdir: asa, misali, cələyin//cılayın...

Abidələrin dilində işlənən qoşmaları mənşəcə üç qrupa ayırmaq olar: türk mənşəli qoşmalar (bərlu//bərü, sonra, toğri//doğru, kibi//kimi...), ərəb mənşəli qoşmalar (misali, nisbət, səmt, səvayi...), fars mənşəli qoşmalar (asa).

Yazılı abidələrin dilində bir sıra sözlərin həm əsas nitq hissəsi, həm də qoşma kimi işlənməsinə təsadüf edilir. Məsələn, «bərü» sözü müstəqil mənəli leksik vahid kimi: **Bərü** gəlgi, başum bəxti, evüm təxti! – «bərü» sözü qoşma kimi: Ərə varalıdan **bərü**... («Kitab»), yaxud «özgə» sözü müstəqil mənəli leksik vahid kimi: Kim ki şol gülzarı buldı **özgə** gülzar istəmər – «özgə» sözü qoşma kimi: Bildigim sənşən, Nəsimi, səndən **özgə** kimsə yoq (Nəsimi).

Qoşmaların qrammatik mənə növləri aşağıdakılardır:

Zaman bildirən qoşmalar: Bu cür qoşmalar özündən əvvəl işlənən sözün ismin çıxışlıq halında olmasını tələb

edir. Məsələn, bərlu//bərü (bəri) – Ərə varalıdan **bərü** dəxi qarnım toymadı, yüzim gülmədi («Kitab»); Sən gedəndən **bərli** necə zaru-əfğan etmişəm (Xətai)... H.Mirzəzadə bu tipli vahidlərdən bəhs edərkən göstərir: «Bərli qoşması müasir canlı danışıq dilində və ya dialektlərimizdə feli bağlama şəkilçisi -əli, -alı ilə əvəz edilərək zaman məzmununu mühafizə edir: Alandan bəri (bərli) – alalı, oyuxandan bəri (bərli) – oxuyalı və s».¹

Sonra. Bu qoşma iki morfemin sintezi əsasında yaranmışdır: son (axır, uc, nəhayət) + -ra (yönlük hal şəkilçisinin ilkin forması hesab olunur). Yazılı abidələrin dilində az müşahidə edilir: Öylədən **sonra** evinə gəldi... Bir neçə müddətdən **sonra** bir oğlan toğuldu («Kitab»).

İstiqamət bildirən qoşmalar: toğri//toğri (doğru) – Qazanın yüzünə **toğri** vardı («Kitab»); Həccə **toğri** varmiyan hacı degil (Nəsimi); sarı//saru – Gəndərə bilsən mənə evim **sarı**, Evi **sarı** eylədi anı rəvan (Əmani); Gün **sarı** şəbnəm güldükcə çəməndən çəkilin (S.Təbrizi); Bəs Məkkə **saru** yeritdi məhmil (Məsihi); tərəf – Qət etdi qəməndən iltifatı Əntər **tərəfinə** (Məsihi)... Bu nümunələrdə «sarı» qoşmasından əvvəl işlənmiş sözlər formaca adlıq, funksiyacı yönlük haldadır: evim sarı – evimə sarı, evi sarı – evinə sarı, gün sarı – günə sarı, Məkkə saru – Məkkəyə sarı. «Əntər tərəfinə» isə Əntərə tərəf mənəsinədir. Bir cəhəti də qeyd edək ki, istiqamət məzmununu ifadə edən toğri//toğri (doğru), sarı//saru və tərəf qoşmaları bir-biri ilə sinonimdir. Bu xüsusiyyət isə təkcə yazılı abidələrin dili yox, həm də müasir ədəbi dilimiz üçün səciyyəvidir.

Məsafə bildirən qoşmalar. Dəkin (qədər, dək) – Qırq günə **dəkin** sıravardı geyəgüz... Andan Şirokez ucından Gögcə dənizə **dəkin** el çarpdı («Kitab»); Gün batardan gün toğan yerə **dəkin**, Eşq ərinün bir nəfəs seyranıdır (Q.Bür-

¹ H.Mirzəzadə. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı, 1990, s.196.

hanəddin). Bu qoşma Orxon-Yenisey abidələrində təgi (Təmir kapıqka təgi sülədimiz – Dəmir qapıya təki qoşunla getdik), M.Kaşğarının «Divan»ında isə «təgü» şəklindədir. Türkoloji araşdırmalarda, daha dəqiqi, V.M.Nasilov və A.M.Şerbakın əsərlərində təgi qoşmasının təg (dəy) felindən əmələ gəlmiş «təgi» feli bağlamasından törədiyi göstərilir.¹ H.Mirzəzadə isə məsafə bildirən qoşmaları daha geniş müstəvidə təhlil edir: «-dək, -dəkin, -təkin qoşmalarının mənşə etibarilə «dəkmək» felindən törədiyini düşünmək olar, çünki bir obyektədən başlanan məsafənin uzunluq dərəcəsinin tükəndiyini ancaq ikinci obyektin əvvəlinə təmas etdiyi zaman dərk etmək olur. Başqa sözlə, başlanmış bu prosesin müəyyən bir nöqtəyə toxunub dəyməsi vacibdir... -dək, -dəkin qoşmasının tərkibində olan «k» səssizinin eyni zamanda «n» səsinə çevrilərək işləndiyini də görürük... -din məsafə, uzunluq məzmunu bildirən dən//dan qoşmasının qismən fonetik cəhətdən dəyişmiş şəklidir». ² Müəllif bu tezislərin hər birini konkret dil faktları ilə əsaslandırmışdır: -dək (...başdan ayağına **dək** bəzət ki ani bir dostunun qonağına aparum – «Şühədanamə»); -dəkin (Sühədən **şamədkin** rahi-məişət fikrim – Didə); -tən (**Məhşərətən** qaim olsun binası. Biz də təşrif buyurmuşuq **bağatan** Vidadi); -din (Dağıstan xəlqi Gürcüstandan dəşti **qıpçağədin**... tebe olsunlar – «Dərbəndnamə»)...

Müqayisələr göstərir ki, müasir ədəbi dilimizdə olduğu kimi, yazılı abidələrin dilində də məsafə bildirən qoşmalar ismin yönük halında işlənən sözlərə qoşulur.

-can². Məsafə bildirən -dək, -dəkin, -dən, -din qoşmalarının sinonimi kimi çıxış edən -can² qoşmasının ədəbi dilimizdə XVIII əsrdən sonra sabitləşdiyi göstərilir: Sənin

¹ Ə.Rəcəbli. Göytürk dilinin morfolojiyası. Bakı, 2002, s.442.

² H.Mirzəzadə. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı, 1990, s.199.

canın üçün ölən **günəcən** (Vaqif). Əlavə edək ki, «Kitab»ın dilində işlənmiş «-ca» morfemi də funksiyaca «-can²» qoşması ilə eyni xətdə birləşir (Öyləyədəcə gözdi – Öynəyədək gözdi). Daha doğrusu, «Kitab»da zaman mənalı «öylə» ismi ilə «dən», «cə» (cən) qoşmalarının paralelizmi və şəkilçiləşib zərf əmələ gətirməsi aydın şəkildə görünür.¹

Bənzətmə bildirən qoşmalar. İsmi adlıq və yiyəlik hallarında işlənən sözlərə qoşulur. XVIII əsrə qədərki yazılı abidələrin dilində işlənən misali, nisbət, cələyin, cılayın və s. kimi bənzətmə məzmunu ifadə edən qoşmalar müasir ədəbi dilimiz üçün arxaikləşmişdir, kimi və tək qoşmaları isə dilimizin bütün inkişaf dövrlərində intensivliyi ilə seçilir:

kimi, kibi. Avsal olmuş tana **kibi** ağzının suyu aqdı («Kitab»); Ab **kibi** rəvan gəlür, yaş **kibi** rəvan gedür (Nəsimi); Sağər **kimi** gəzməyi hərəm et! (Füzuli); Dərya **kimi** cuşə gəldi... (Məsihi); Bu qoşma M.Kaşğarının «Divan»ında üç imlada (kibi//kipi//kip) işlənsə də, «kibi» forması daha üstün mövqedə görünür: kuşlar kibi – quşlar kimi, it kibi – it kimi, korum kibi – qaya kimi...

tək, təki, təkin. Yazılı abidələrin dilində hər üç forma intensivliyi ilə diqqəti cəlb edir: Gül çöhrəsinin şəm' ilə pərvanə **təkin** yan (Nəsimi); Yar zülfü təki günüm qaraldı, Yar ağzı **təki** yerim daraldı (Xətai); Yanər od **tək** çəküb zəbanə (Məsihi); Lalə **tək** qızarmaq üz qaydasıdır (Vaqif)... Bu qoşmalar Orxon-Yenisey abidələrində «təg» (Körür közim körməz **təg**, bilir biligim bilməz **təg** boltı – Görən gözüm görməz **tək**, bilən biliyim bilməz **tək** oldı), M.Kaşğarının «Divan»ında isə «tək» şəklində işlənmişdir: bulit **tək** saçı – saçı bulud kimi çox; çəkürgə **tək** sü – çəyirtkə kimi qoşun... Yeri gəlmişkən, qədim türk mənbələrində təgi//təgü, Azərbaycan yazılı abidələrində dək, dəkin, təkin

¹ S.Əlizadə. Nüsxə fərqləri və şərhlər. «Kitabi-Dədə Qorqud». Bakı, 1988, s.228.

şəklində işlənən məsafə məzmunlu qoşmalarla bənzətmə bildirən təg, tək, təkin, təki qoşmalarının eyni söz kökündən əmələ gəldiyi ehtimal edilir. Bir cəhəti də qeyd edək ki, müasir ədəbi dilimizdə yalnız «tək» forması sabitləşmişdir, təki və təkin formaları isə şivələrimizdə mühafizə olunur.

cılayın, ciləyin, cələyin. H.Mirzəzadənin fikrincə, əsasən XIV, qismən də XVIII əsrlərin ədəbi dilində müşahidə olunur. Aşardırmalar isə bu qoşmanın «Kitab» və M.Kaşğarının «Divan»ı üçün də səciyyəvi olduğunu təsdiqləyir: Ocağına **buncılayın** övrət gəlsün («Kitab»); kaz **layu** – qaz kimi, köz **ləyü** – göz kimi, aslan **layu** – aslan kimi (MK. «Divan»). Hətta «Kitab»da «cılayın» və «kibi» qoşmalarının müvazi olaraq işlənməsinə də təsadüf edilir: buncılayın övrət; bunı kibi övrət. M.Kaşğarının «Divan»ında işlənmiş layu, ləyü forması isə Nəsiminin dilində «ləyin» şəklindədir: Qani **Mənsurləyin** bir həqqə aşıq? Amma bu da var ki, yazılı abidələrimizin dilində «ləyin» yox, cılayın, ciləyin, cələyin formaları üstün mövqedə görünür: **Sənciləyin** dünyada xub az imiş (Q.Bürhanəddin); Bir **bənciləyin** məxzəni-əsrəri kimün var? Bir **oncılayın** dilbəri-əyyar ələ girməz (Nəsimi)... Burada onu da vurğulamaq lazım gəlir ki, yazılı abidələrin dilində istər cılayın, ciləyin, cələyin, istərsə də ixtisar şəklində işlənmiş «ləyin» qoşması nəinki müasir ədəbi dilimizdə sabitləşmişdir, hətta şivə səviyyəsində də mühafizə olunmur.

misali. Ərəb mənşəlidir, abidələrimizin dilində tək və kimi qoşmalarının sinonimi kimi işlənmişdir: Daylar tülədi, buraxdı yalı, Kişnər çalağan qulun **misali**... Ol mur **misali**, sən Süleyman (Xətai). Yazılı abidələrin dilində az rast gəlinən «misali» qoşması müasir ədəbi dilimizdə sabitləşməmişdir.

asa. Fars mənşəli bu qoşma, yazılı abidələrin dilində tək və kimi qoşmalarının sinonimi kimi çıxış edir: Ləblərin

ey can Məsih **asa** durur (Həqiri). «Asa» qoşması müasir ədəbi dilimiz üçün arxaikləşmişdir.

nisbət. Qeyri-məhsuldar qoşmalardandır, Xətəinin dilində nisbət, həm də nisbətli şəklində işlənmişdir: Bir bulut **nisbətlidir** kim afitab üstündədir... Mən zərrə ilə nənə **nisbət** ol mah, Ol göydə yerir, bən də bir xak.

Səbəb və məqsəd bildirən qoşmalar. Yazılı abidələrin dilində adlıq və ziyəlik hallarda olan sözlərə qoşularaq səbəb və məqsəd ifadə edən «üçün» qoşmasının bir neçə şəklində, daha dəqiqi, üçün, için, çün, çun və s. formalarda işlənməsinə rast gəlinir: Qalın Oğuz bəgləri Beyrək **içün** əzim yas tutdılar... Bədəvi atım saqlardım bu gün **içün**... («Kitab»); Yanar imiş yar **üçün** vasil olan yarınə (Nəsimi); Ənbıyavü-ovliya **canıçün** (Həqiri); Zinhar qılır ki, **tanrıçun** yar, Ya rəhm edə mən fəqirə ol yar (Xətai). Bu qoşma M.Kaşğarının «Divan»ında «uçun» formasındadır: səninç uçun kəldim – sənin üçün gəldim. Orxon-Yenisey abidələrində isə eynilə müasir ədəbi dilimizdəki kimidir: bertik üçün – verdiyi üçün, türk bodun üçün – türk xalqı üçün...

Üçün qoşmasının mənşəyi ilə bağlı fikir müxtəlifliyinə rast gəlinir. O.N.Bötlinqə görə, üçün qoşması «iç» sözündən törəmişdir. A.U.Elöve «üçün» qoşmasını intiqam, əvəz anlamlı «öc» sözü ilə əlaqələndirir. M.Kastern, K.Q.Zaleman, A.N.Kononov, H.Mirzəzadə kimi tədqiqatçılar isə üçün qoşmasının «uc» sözü əsasında yarandığını göstərirlər. Ə.Rəcəbli bu fikirlərin hər birinə münasibət bildirdikdən sonra yazır ki, göytürk dilində «ucundan» sözü, ümumiyyətlə, işlənmir, üçün qoşmasının isə «uc» sözü ilə heç bir mənşə yaxınlığı yoxdur.¹ Müəllifin fikirləri ilə razılaşmaq olmaz. Çünki üçün qoşmasının «uc», «ucu» sözündən törəmə olması bir sıra arqumentlərlə təsdiqlənir: 1) Yazılı abidələrimizin dilində işlənən «uc» sözü ilə: Sənün

¹ Ə.Rəcəbli. Göytürk dilinin morfollogiyası. Bakı, 2002, s.444.

bir tarə mu zülfün **ucundan**, İki aləm ana, yarım, bəhadur (Nəsimi); Bəxtim əlindən şikayət etdim, **Ucundan** onun bu canə yetdim (Xətai)...; 2) Şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrində rast gəlinən «uc» sözü ilə: Bağban ağlar bar **ucundan**, Alma, heyva, nar **ucundan**, Ələsgər tək yar **ucundan**, Batıbdır yasa tellərin (A.Ələsgər)...; 3) Şivələrimizin əksəriyyətində mühafizə olunan ucundan və ucbatından sözləri ilə.

görə. İsmi yönlük halında işlənən sözlərə qoşulur. XIX əsrə qədərki ədəbi dilimiz üçün səciyyəvi olmamışdır. XVI əsr qıpçaq-poloves dilində «kora» şəklində işlənmişdir: anıq kop xoltxasına kora – onun xahişinə görə.

ötrü. «Öt» feli əsasında yaranmış bu qoşma özündən əvvəl işlənən sözün ismi çıxışlıq halında olmasını tələb edir. Yazılı abidələrin dilində ötürü və ötrü formalarında işlənmişdir: Bir suçdan **ötürü** dərğahdan sürdün («Kitab»); Kafirin nəfəsi əlindən **ötrü** gəl gör, ey könül (Nəsimi).

Ötrü qoşmasının göytürk dilində yalnız səbəb mənası ifadə etməsi müəyyənləşdirilmişdir: Anta **ötrü** oğuz kopın kəlti – Ondan ötrü oğuzlar tamamilə gəldilər. Azərbaycan yazılı abidələrinin dilində isə səbəb və məqsəd məzmunu ifadə edən qoşma kimi işlənmişdir. Nəhayət, bir cəhəti də qeyd edək ki, müasir ədəbi dilimizdə «ötrü» şəklində sabitləşən qoşma şivələrimizdə öterü, öterin şəklində mühafizə olunur.

İstiqamət, həm də səbəb-məqsəd bildirən yana qoşması. Bu qoşma Orxon-Yenisey abidələrinin dilində yan//yən şəklində, həm də yalnız məkan (istiqamət) mənası ifadə edən qoşma kimi müşahidə olunur: Tabğaç, bəridən **yən** tæg, Kıtay, öndən **yən** tæg, ben yıradınta **yan** tægəyin – Tabğaç, bəri yandan hücum et, Kıtay, ön yandan hücum et, mən sol yandan hücum edim.¹ H.Mirzəzadə Azərbaycan

¹ Ə.Rəcəbli. Göytürk dilinin morfolojiyası. Bakı, 2002, s.454.

yazılı abidələrinin dilində «yana» qoşmasının iki mənada işlənməsini müəyyənləşdirmişdir: a) yana qoşmasından əvvəl adlıq hal tələb olunarsa, məkan-istiqamət məzmunu ifadə edilir: Bir çeşmə **yana** olub rəvanə (Füzuli); b) yana qoşmasından əvvəl ismi çıxışlıq halında işlənən söz tələb olunarsa, səbəb-məqsəd məzmunu ifadə edilir: Səndən **yana** əzm edüb gedəndə (Füzuli).¹ Müasir ədəbi dilimizdə sabitləşməyən «yana» qoşması bir sıra şivələrdə ilkin forma və semantikasına uyğun işlənir.

Fərqlənmə bildirən qoşmalar. Bu cür qoşmalar ismi çıxışlıq halında işlənən sözlərə qoşulur və həmin sözlərlə birlikdə seçilmək, müstəsna edilmək, ayrılmaq, fərqlənmək kimi mənalar ifadə edir. Fərqlənmə bildirən qoşmalar bunlardır: özgə, ayrı//ayru, başqa, geyri-qeyri, səvayi-savayı. Müasir ədəbi dilimizdə qeyri və savayı şəklində sabitləşən qoşmalar yazılı abidələrin dilində çox az işlənmişdir. «Başqa» qoşmasına isə yazılı abidələrin dilində rast gəlinmədiyini göstərilir: «XIX əsrə qədər nəzərdən keçirdiyimiz bir sıra materialların dilində «başqa» qoşmasına hələlik rast gəlmədiyimiz üçün, bu barədə bir şey deyə bilmərik».² Maraqlıdır ki, müasir ədəbi dilimizdə «başqa» şəklində sabitləşən qoşma XVI əsr qıpçaq-poloves dilində «başxa» formasında işlənmişdir: andan başxa – ondan başqa.³ Deməli, «başqa» sözünün qoşma kimi işlənməsini yalnız XVIII əsrdən sonrakı dövrlərlə əlaqələndirmək olmaz.

Özgə və ayrı//ayru qoşmaları isə dilimizin bütün inkişaf dövrləri üçün səciyyəvidir: Qanı səndən **özgə** dilbər, Qanı səndən **özgə** yar (Nəsimi); Ey, mələksima ki, səndən **özgə** heyrandır sana, Həq bilir, insan deməz hər kim ki,

¹ H.Mirzəzadə. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı, 1990, s.204-205.

² Yenə orada. s.206

³ Ə.Tanrıverdi. XVI əsr qıpçaq-poloves dilinin qrammatikası. Bakı, 2000, s.72.

insandır sana (Füzuli); Dilbərə, bən səndən **ayru** ömrü canı neylərəm (Nəsimi); Yaşlı çeşmimdə yüzümdən **ayru** heç nur olmasın (Xətai)... Burada onu da qeyd edək ki, yazılı abidələrin dilində işlənən özgə, ayrı, ğeyri, səvayi və s. kimi qoşmalar bir-birilə sinonimdir.

Ziddiyyət və ya qarşılıq bildirən qoşmalar. Yazılı abidələrin dilində ismin yönlük halında olan sözlərə qoşulan, istiqamət-yönəltmə, əkslik, ziddiyyət, qarşılıq məzmunları ifadə edən, baxmaq, görmək anlamlı «kara» sözündən törədiyi ehtimal edilən qarşı//qarşu qoşmasına rast gəlinir: Oğlancuğu Əmran bəhadır babasına **qarşu** gəldi... borı ağırdan Qazana **qarşu** gəldilər («Kitab»); Aşiqin yüzi həmişə dilbərə **qarşu** dönər (Nəsimi); Həbibü munisü dildarə **qarşu**. ...Bəs oxu bu şe'ri yarə **qarşı**, Bülbül kimi gülüzərə **qarşı** (Xətai)... Bu qoşma müasir ədəbi dilimizdə «qarşı» şəklində sabitləşmişdir.

M.Kaşğarının «Divan»ında «ziddiyyət» və qarşılıq bildirən qoşma kimi yalnız «utru» sözünün işləndiyi göstərilir: yılan yarpuzdan kaçar, kança barsa, yarpuz **utru** kə-lür=ilan yarpızdan qaçar, hara getsə, qabağına yarpız çıxar.¹

Kəmiyyət bildirən qoşmalar. Adlıq halda olan sözlərə qoşulan, qədər qoşmasının tam sinonimi kimi çıxış edən –ca² qoşması dilimizin bütün dövrləri üçün səciyyəvidir: **Dəvəcə** böyümüşsən, **köşəkcə** əqliñ yoq! **Dəpəcə** böyümüşsən, **tarıca** beyniñ yoq («Kitab»); Təzvir ilə çəkmə **bunca** ahı (Nəsimi)... Yeri gəlmişkən, Nəsiminin dilində işlənmiş «bunca» sözündəki -ca² morfeminin zərf düzəldən şəkilçi, həm də qoşma kimi təqdim edilməsinə rast gəlinir.² Halbuki həmin sözdə -ca² morfemi qədər qoşmasının sinonimi

¹ Ramiz Əskər. Mahmud Kaşğari və onun «Divanü lüğət-it-Türk» əsəri. Bakı, 2008, s.297.

² H.Mirzəzadə. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı, 1990, s.188, 207.

midir: bunca – bu qədər. Burada Y.Seyidovun fikirlərini xatırlatmaq yerinə düşür: «Nəsiminin bir şeirində «ca» qoşması «qıl» (tük) sözünə qoşulmuş və birlikdə qıl qədər mənasında işlənmişdir: Yoxdur nişanı qılca, nə bilsin nişanımız... Füzuli şeirində bu sözün həmin mənada iştirakı ilə yüksək poetik mənalı beyt var: Zülfü tək ayağın qoymaz öpüm nigarım, Yoxdur onun yanında qılca etibarım».¹

Sahə bildirən «içrə» qoşması. «İç (daxil)+rə» modeli əsasında düzələn içrə qoşması ismin adlıq halında olan sözlərə qoşulur, -da² yerlik hal şəkilçisinin sinonimi kimi çıxış edir, daha doğrusu, içində, içərisində mənasını ifadə edir: Sağır **içrə** əliğ kiyik kirmiş=Çəmənlik içinə əlli kiyik girmiş (Orxon-Yenisey abidələri); Qarañu dün **içrə** yol azsam, umum allah («Kitab»); Gülşənə gəl, nigara, bülbülü gör. Hüsniçün aləm **içrə** gülğülü gör (Q.Bürhanəddin); Mən bülbülü-bağı-fırqətəm, zar, Amma qəfəs **içrəyəm** giriftar (Füzuli); Eşq **içrə** afitabəm, aya sənin yanında (Q.Təbrizi)...

Müasir ədəbi dilimizdə arxaikləşmək üzrə olan «içrə» qoşmasına bir sıra yazıçıların əsərlərində təsadüf edilir: Onlar meşə **içrə** salınmış sarayları, burada olan muzeyləri seyr edirdilər (S.Rəhimov).

Birgəlik, iştirak bildirən qoşmalar. Müasir ədəbi dilimizdəki ilə (-la, -lə) qoşmasının arxetipi kimi «birlən» morfemi götürülür: «...say bildirən «bir» sözünün fel düzəldən -lə şəkilçisi və qədim feli bağlama şəkilçisi -n ünsürü ilə birləşməsindən düzəlmişdir. Bir-lə-n vaxtilə birlikdə, vəhdətdə demək imiş. Lakin sonralar tədriclə inkişaf edərək, müstəqil bir sözdən köməkçi bir sözə keçib, qoşma məzmunu kəsb etmişdir».² Birlən>bilə qoşması ilə bağlı

¹ Y.Seyidov. Əsərləri. III cild. Bakı, 2007, s.184.

² H.Mirzəzadə. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı, 1990, s.208.

R.M.Melioranski, A.N.Kononov, V.Kotviç və başqa türkoloqların araşdırmalarını saf-çürük edən Ə.Rəcəbli yazır: «Qədim türk birlən>birlə qoşması, ehtimal ki, aşağıdakı inkişaf yolunu keçərək türk dillərinə gəlib çıxmışdır: a) birlən>bilən>ilən>-lən; b) birlə>bilə >ilə>-la, -lə». ¹ Bu fikirlər ilə (-la, -lə) qoşmasının ilkin forması və inkişaf xətti ilə bağlı dolğun təəssürat yarada bilir.

Qədim türk mənbələrində birgəlik, iştirak məzmunu ifadə edən «birlə» qoşması daha üstün mövqedə görünür: kağan birlə – xaqanla, kırkız birlə – qırğızlarla, tatar birlə – tatarlarla (Orxon-Yenisey abidələri); bəglər birlə-bəylər-lə, alplar birlə – alplarla, anıq birlə – onunla (MK. «Divan»). Azərbaycan yazılı abidələrində isə birlən, birlə, bilən, bilə, ilən, inən, -lən, ilə, -la, -lə və s. kimi formalara rast gəlinir:

birlən: Xətayi könlün aldın xəndə **birlən**, Əya gülbərg, sən xəndan olubsan? (Xətai);

birlə: Həsərət gözü **birlə** baxır idi, Yar könlünə suyi axır idi (Xətai); Müqəvvəs qaşların vəsmə **birlə** rəng tutmuşlar... Sən günəş **birlə** görünməzsən, sənə nə etibar (Füzuli);

bilən: Axar sənəm ayağına çün çay. Dürdanə **bilən** səni qılar bay (Xətai);

bilə: Qorxu **bilə** namə düşdü lərzə, Olmaya dedi sözümdə hərzə (Xətai); Hoqqeyi yaquta bənzər dolu incular **bilə** (Kişvəri);

ilən: Kuhikən künd eyləmiş min tişəni bir **dağilən**, Mən qoparıb atmışam min dağı bir **dırnağilən** (Füzuli); Oxlar vurdun mənə gözü qaş **ilən**, Namələr yazardım qanlı yaş **ilən** (Vaqif);

inən: Daha bir **kəsinən** yaman deyiləm (A.Tufarqanlı);

¹ Ə.Rəcəbli. Göytürk dilinin morfolojiyası. Bakı, 2002, s.450.

-lən: Qazan bəg burada **yurdlən** xəbərleşmiş, görəlim, xanım, nə xəbərleşmiş («Kitab»);

İlə: Bir ağzı dualının **alqışilə** allah-təala bir əyal verdi. («Kitab»); Gördüm üzünü Kəbədə əhli-səfa **ilə** (Nəsimi);

-la: Səyyarə kim seyr edərəm daim **anıla** (Nəsimi);

-lə: **Səniqlə** mənim oynum yoq, Var yerinə oturğıl! («Kitab»); Buldu könlüm **səninlə** şol vüsət (Nəsimi).

Təqdim olunmuş nümunələr müasir ədəbi dilimizdəki ilə (-la, -lə) qoşmasının işlənmə tarixinin qədim olduğunu, eyni zamanda birdən-birə sabitləşmədiyini aydın şəkildə göstərir.

1934-cü ildə çap olunmuş qrammatika kitabında ilə (-la, -lə) qoşmasının ismin birgəlik halının morfoloji göstəricisi kimi təqdim olunmasına rast gəlinir (bax: hal kateqoriyası). Burada təkcə onu qeyd etmək kifayətdir ki, türkologiyada ilə (-la, -lə) morfeminin qoşma olması əsaslandırılmışdır: «... qoşmalar, hal şəkilçilərini əvəz etmir; qoşmanın idarə etdiyi söz mütləq ismin müəyyən bir halının şəkilçisini qəbul edir. Məhz buna görə də bir sıra türkoloqların ilə (birlə) qoşmasının ismin birgəlik halını yaratması haqqındakı fikrini qəbul etmək olmaz». ¹ Əlavə edək ki, yazılı abidələrin dilində rast gəlinən -ın şəkilçili yazın, güzin, dizin kimi sözlər (Bir **yazın**, bir **güzin** buğayla buğrayı savaşırdırlardı... Buğa dizin çökdi – «Kitab») dilçiliyimizdə instrumental hal, birgəlik hal, alət halı, alətlilik halı və s. başlıqlar altında izah edilmiş, onların şivə səviyyəsində mühafizə olunmasına (güjün yeriyir, zorun danışır – Cəbrayıl şivəsi), həmçinin arxaikləşmə səbəblərinə münasibət bildirmişdir: «... qədim alət halının arxaikləşməsində «ilə» qoşması mühüm rol oynamışdır. Bu halın vəzifəsi tədricən birlən>bilən>ilən>ilə>-la, -lə qoşması vasitəsilə yerinə yetirilmişdir». ²

¹ Ə.Rəcəbli. Göytürk dilinin morfolojiyası. Bakı, 2002, s.439.

² E.Əzizov. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı, 1999, s.177.

Vəziyyət, məqsəd bildirən qoşmalar. Üzrə. Özündən əvvəl ismin adlıq halında olan söz tələb edən «üzrə» qoşmasının «üz+gə+re» modelinin inkişafı əsasında yaranması, tarixən səth, məkan, müasir ədəbi dilimizdə isə daha çox əsas, isnad, mənbə və s. mənaları ifadə etməsi sistemli şəkildə araşdırılmışdır. Bu qoşma yazılı abidələrin dilində az işlənmişdir: Rüksarın **üzrə** zülfünü hər kimsə kim gördü, dedi: Kufri-siyəhdir, sanasan, dağıtmış iman üstünə (Nəsimi); Tikdi-keydi bağban gül **üzrə** çətri-sayban (Məsihi).

Qoşmaların qrammatik məna növləri ilə bağlı təqdim etdiyimiz nümunələrin hər biri dilimizin qədimliyi və zənginliyinə işarədir.

Bağlayıcı

Cümlə üzvləri və cümlələr arasında qrammatik, eləcə də məntiqi əlaqə yaradan bağlayıcılar təkcə müasir yox, həm də XVIII əsrə qədərki ədəbi dilimiz baxımından səciyyəvidir. Bu mənada sintaktik vəzifəsinə görə tabesizlik və tabelilik olmaqla iki yerə bölünən bağlayıcıların mənaca növlərini yazılı abidələrimizin dili müstəvisində nəzərdən keçirək:

Tabesizlik bağlayıcıları. Cümlənin həmcins üzvlərini, eyni zamanda tabesiz mürəkkəb cümlələrin tərəflərini əlaqələndirən tabesizlik bağlayıcılarının aşağıdakı məna növləri vardır:

Birləşdirmə-bitəşdirmə bildirənlər

Və. Ərəb mənşəlidir, Orxon-Yenisey abidələri və M.Kaşğarının «Divan»ında işlənmemişdir. Azərbaycan yazılı abidələrinin dilində isə və, vü, -u, -ü şəklində müşahidə olunur: Qılıc və sügü və çomaq və sair cəng alətin geydirüb tonatdılar («Kitab»); Üzünü gördü **vü** irdi bu gün firdöv-si-əlaya... Vəqti səadət istəyən **tacu** kəmərlə tələb qılır

(Nəsimi); Gül **bitdivü** lələzar gəldi (Xətai); Mən kiməm? – bir **bikəsü biçarəvü** bixaniman... **Əqlü əbrü** dilü tən getdi bihəmdillah (Füzuli)...

Yazılı abidələrin dilində «və» bağlayıcısının işlənmə məqamlarından bəhs edən H.Mirzəzadə yazır: «XIX əsrin ortalarına qədər işlənmiş həmcins üzvlü cümlələrdə bir qayda olaraq həmcinsin sayı qədər «və» bağlayıcısı işlənmişdir... Orta əsrlərin yazı dilində, demək olar ki, ərəb dili qaydalarına əsasən işlənmişdir. Həmin bağlayıcı cümlə əvvəlində işləndiyi kimi, silsilə təşkil edən sadə cümlələrin arasında, mürəkkəb cümlələrdə də işlənmişdir... müasir dildə bir qayda olaraq həmcinsin miqdarından asılı olmayaraq, yalnız axırıncıdan əvvəl işlənir».¹ Müəllifin qeydlərinə onu da əlavə edək ki, müasir ədəbi dilimizdə yalnız «və» forması sabitləşmişdir.

ilə (-la, -lə). Türk mənşəli bu morfemin yazılı abidələrimizin dilində qoşma kimi işlənməsindən, eyni zamanda ilkin formalarından bəhs etmişik (bax: qoşma bölməsi). Araşdırmalar «ilə» morfeminin yazılı abidələrimizin dilində həm də bağlayıcı kimi işləndiyini söyləməyə imkan verir: Qutusundan dünü gün qənd **ilə** həlva tökülür (Nəsimi); Məşuq **ilə** aşiqə rəsuldur, Hər yerdəki, var sözü qəbuldur (Xətai)...

İştirak bildirənlər

Həm-həm. Fars mənşəli bu bağlayıcı müasir ədəbi dilimizdə həm, həm də, həm də ki şəklində sabitləşmişdir. Yazılı abidələrimizin dilində isə «həm-həm» formasındadır: **Həm** yetirən, **həm** yetən, **həm** bitirən, **həm** bitən, Bay ilə yoxsul bənəm, yolçu ilə yol bənəm (Nəsimi); **Həm** dersən sən ki: «Məktəbə var!» **Həm** dersən sən ki: «Getmə zin-

¹ H.Mirzəzadə. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı, 1990, s.305.

har!»... **Həm** özü fani olur, **həm** ləşgəri, **həm** kişvəri (Füzuli).

«Həm» bağlayıcısı «Kitab»ın dilində «və həm» (bir də, həm də), eyni zamanda yalnız «həm» formasında müşahidə olunur: **Və həm** bizə pusu olğıl, oğul! Derəm, qanın alalım; **həm** sizə ismarlamış, «mənim qanım alsun» demiş.

Da, də. Yazılı abidələrimizin dilində az rast gəlinən bu morfem «Kitab»ın dilində ədat və bağlayıcı kimi işlənmişdir: Ədat kimi – Ana, mən **də** varayınmı, nə deirsən?; bağlayıcı kimi – Hay Dədə sultan, tənri bunı simüzün **də** alsun, aruğın **da**...

İnkarlıq bildirənlər

Nə-nə. İnkarlıq bildirən bu bağlayıcı dilimizin bütün dövrləri üçün səciyyəvi olmuşdur: Bəkil **nə** yay qurardı, **nə** ox atardı («Kitab»); Bu sirri bilməyən bil kim, **nə** xaric oldu, **nə** daxil (Nəsimi); Bir bağbanına söylədim söz, **Nə** qaldı ağız, **nə** üz və **nə** göz (Xətai)... **Nə** göz görsün, **nə** ürək bulansın (məsəl).

Müasir ədəbi dilimizdə nə-nə bağlayıcısı bir neçə variantda işlənir: nə-nə, nə-nə də, və nə də, nə də ki, və nə də ki.

Qarşılaşdırma bildirənlər

Əmma (amma). Ziddiyyət və qarşılaşdırma bildirən ərəb mənşəli «əmma» bağlayıcısı yazılı abidələrin dilində bir neçə formada işlənmişdir: əmma, əmma ki, amma – **Əmma** qızıq dərindən bəni sarardı («Kitab»); **Əmma** nə deyim ikən yünülən! (Füzuli); Eşqini tərək etmək istər könlüm, **amma** çin degil (Nəsimi); Nazik bədən ilə bərgi-gülən Əmma nə deyim ikən yünülən! (Füzuli); **Əmma ki**, anın ol afəti-zəmanə, Qoyduqda ol qədəm cəhanə (Məsihi).

«Əmma» bağlayıcısı müasir ədəbi dilimizdə «amma» şəklində sabitləşmişdir. Qərb şivələrində isə əmbə, əmə, şəklində işlənir.

Və lakin. Ərəb mənşəli bu bağlayıcının Nəsimi və Fədainin dilində işləndiyi müəyyənləşdirilmişdir: Səyi əbəsdir anın sevdası cümlə xüsrən **və lakin** çün vaxti səhərgah (Fədai).

«Və lakin» müasir ədəbi dilimizdə sabitləşmə bilməyən bağlayıcılardandır.

Leyk. Ərəb mənşəli bu bağlayıcı yazılı abidələrimizin dilində müxtəlif formalarda müşahidə edilir: leyk, və leyk, liykən – **Leyk** etmədilər küdurət izhar... **Liykən** buna bir əlacımız var (Məsihi); Bolaymadım ol vaxt hazır **və leyk** (Əmani); İstərəm ölməyi mən, **leyk** qaçır məndən əcəl (M.Ə.Sabir).

Müasir ədəbi dilimiz üçün arxaikləşmiş «leyk» bağlayıcısı tarixən lakin, amma, ancaq bağlayıcılarının sinonimi kimi işlənmişdir.

Vəli. Ərəb mənşəli bu bağlayıcı müasir ədəbi dilimizdə sabitləşməmişdir. Yazılı abidələrimizin dilində isə «ancaq» bağlayıcısının sinonimi kimi çıxış edir: Aşiqi-sadiqin qanı yarə həlal imiş, **vəli** Girsə əgər rəva dəgül dilbər anın vəbalinə (Nəsimi); Olur hərçənd can şirin, **vəli** cahan yerini tutmaz (Q.Təbrizi).

Yazılı abidələrin dilində qarşılaşdırma bildirən fəqət, halbuki və yoxsa bağlayıcılarına az rast gəlinir. Burada «Kitab»ın və Xətəinin dilində işlənmiş «yoxsa» bağlayıcısını mətn daxilində təqdim etməklə kifayətlənirik: Baybican qızı Banıçıçək evdəmi, arğış, **yoxsa** gordamı, arğış? («Kitab»); Casusmusan ki, **yoxsa** oğru, Ya əyrimisən ki, **yoxsa** doğru (Xətai).

Bölüşdürmə bildirənlər

Ya-ya. Bu bağlayıcı müasir ədəbi dilimizdə bir neçə formada müşahidə olunur: tək işlənir (ya), təkrar olunur (ya-ya), bir sıra tərkibi bağlayıcıların düzəlməsində iştirak edir (və ya, ya da, ya da ki, və ya da ki, ya ki). Yazılı abidələrimizin dilində isə təkrar olunan «ya» (ya-ya) formasına daha çox rast gəlinir: **Ya** varam, **ya** varmıyam, **Ya** gələm, **ya** gəlməyəm («Kitab»); Nəvəklərinə qarşı **ya** can tuta, **ya** sinə (Nəsimi)... Bir cəhəti də qeyd edək ki, «və ya» bağlayıcısına «Kitab»ın, tək işlənən «ya» formasına isə Nəsiminin dilində təsadüf edilir: Ya qara buğranın köksi altında qalam! **Və ya** buğranın buynuzunda ilişəm («Kitab»); Əcəb qəddinmi şol, ya sərvə-bustan... (Nəsimi).

Gərək-gərək. Müasir ədəbi dilimiz üçün arxaikləşən «gərək-gərək» bağlayıcısı yazılı abidələrimizin dilində bölüşdürmə bildirən istər-istər bağlayıcısının sinonimi kimi çıxış edir. Yeri gəlmişkən, Nəsiminin dilində işlənmiş «gərək-gərək» sözünü (Keçər, hər növ ilə tutsan, **gərək** asan, **gərək** müşkil) H.Mirzəzadə «istər-istər», Y.Seyidov isə «ya-ya» bağlayıcısının sinonimi hesab edir.

XIX əsrə qədərki ədəbi dilimiz üçün səciyyəvi olan «gərək-gərək» bağlayıcısına «Kitab»ın dilində də rast gəlinir: **Gərək** bəni öldürün, **gərək** dirgörün, qoyu verin!

Xah. Fars mənşəli bu morfem müasir ədəbi dilimizdə sabitləşməmişdir. Yazılı abidələrimizin dilində isə «istər» mənasını ifadə edən bağlayıcı kimi xah, xahi şəklində işlənmişdir: Məkanın **xahi** gülxən, **xah** səhra, **xah** bağ olsun (Q.Təbrizi); **Xah** sultan, **xah** dərvişü gəda, bilittifaq, Özlərin qılmış giriftari-qəmə dərdü fəraq (Vaqif).

Gah-gah. Fars mənşəli bu bağlayıcı müasir ədəbi dilimizdə «gah-gah» şəklində, eləcə də tərkibi bağlayıcıların daxilində işlənir (gah da, gah da ki). Yazılı abidələrimizin

dilində isə gah, gahi, gəh, gəhi şəklində müşahidə olunur: ... gördi kim, bir dəronun içində toz **gah** dərilmür, **gah** tağılur («Kitab»); Bulandı vü daşdı, çayə döndü, **Gəh** suya vü **gəh** həvayə döndü (Xətai); **Gah** Bəsrə məqamı, **gah** Bağdad (Füzuli). **Gəh** şe'r oxuyub, **gəhi** rəvayət (Məsihi); Könlümü almaqdan ötrü **gah** bülbül, Ta **gahi** gül (Q.Təbrizi).

Aydınlaşdırma bildirənlər

Yazılı abidələrimizin dilində «yəni ki» bağlayıcısı aktiv vəziyyətdə görünür: Yusifi-Misri canü dil, **yəni ki** Fəzlizülcəlal, Gəldi səfavü zövq ilə şəhri-bədən sarayinə (Nəsimi); Az eyləmə inayətini əhli-dərddən, **Yəni ki**, çox bəlalərə qıl mübtəla məni! (Füzuli)... Müasir ədəbi dilimizdə yəni, yəni ki, məsələn sözləri aydınlaşdırma bildirən bağlayıcılar kimi sabitləşmişdir.

Təqdim etdiyimiz tabesizlik bağlayıcılarının əksəriyyəti ərəb və fars mənşəli olsa da, demək olar ki, mətnin bədi təsir gücünü, ifadəliliyini artıran detallar kimi çıxış edir. Daha dəqiqi, həmin mətnlərdə poetiklik polisinteton üsulla (həmcins üzvlərdən hər birinin yanında tabesizlik bağlayıcısı işlətməkdən ibarət üslubi qayda) qüvvətləndirilmişdir. Məsələn, «Kitab»da «və» tabesizlik bağlayıcısının ərəb dili sisteminə uyğun olaraq, həmcins üzvlərin hamısının arasında işlənməsi mətnin poetik səslənməsini təmin edən vasitələrdən biri kimi görünür: Qılıc və sügü və çomaq və sair cəng alətin geydirüb tonatdılar (qorqudşünaslıqda «və» tabesizlik bağlayıcısının «Kitab»a sonradan əlavə edildiyi təsdiqlənmişdir). Amma bu da var ki, qədim türk ədəbiyyatı üçün polisinteton deyil, asinteton üsul (bağlayıcısız əlaqələr) səciyyəvi olmuşdur. Məsələn, «Kitab»da işlənmiş bir cümləyə diqqət yetirək: Mənim savaşıdığım, mənim döğüşdüyüm, mənim çəkişdüyüm, mənim qılıclaşdığım görgil, ögrəngil! Bu cümlədə həmcins vasitəsiz

tamamlıqlar (mənim savaşıdığım, mənim döğüşdüyüm, mənim çəkişdüyüm, mənim qılıclaşdığım) tabesizlik bağlayıcılarının iştirakı olmadan əlaqələnmişdir ki, bu da mətnin poetik çəkisini nəinki azaldır, əksinə, onun daha ahəngdar səslənməsini təmin edir.

Tabelilik bağlayıcıları

Tabeli mürəkkəb cümlələrin tərkib hissələri arasında qrammatik əlaqə yaradan tabelilik bağlayıcılarını məna növlərinə görə aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

Aydınlaşdırma bağlayıcıları. Ki//kim. Müasir ədəbi dilimizdə «ki» şəklində sabitləşmişdir, qərb şivələrində isə ilkin formasına yaxın, daha dəqiqi, «kin» şəklində mühafizə olunur: de:r kin, yazer kin... XVIII əsrə qədərki dilimizdə ki//kim paralelliyinə təsadüf edilsə də, «kim» formasının aktivliyi qabarıq şəkildə görünür.

Baş və budaq cümlələri bir-birinə bağlayan ki//kim bağlayıcısına mətn daxilində diqqət yetirək: Ozan, eviñ tayağı oldur **ki**, yazıdan-yabandan evə bir qonaq gəlsə, ər adam evdə olmasa, ol anı yedirər, içirər, ağırlar-əzizlər, göndərər... Bu yaña yigit bəglər gördülər **kim**, av bozulmuş («Kitab»); Dinləgil bu sözü **ki**, candır söz... Sən sanma **kim**, Nəsimiyə yarın ətəsi yox (Nəsimi); Gürdü ki, behiştə hur gəlməz... Əl urdu ki, çöhrəsin edə pak (Füzuli)... Bu cümlələrin hər birində budaq cümlə baş cümləyə məhz ki//kim vasitəsilə bağlanmışdır.

Səbəb bağlayıcıları. Yazılı abidələrimizin dilində çün//çünki//çünkim, anunçun kim, zira, zira ki, ol səbəbdən, şol səbəbdən və s. kimi səbəb bağlayıcılarına rast gəlinir: Çün sən Qazana düşmən olduñ, biz də düşməniz... Yaranlar, **çünki** məni göndərirsiniz, bilürsüz kim, Dəlü Qarçar qız qardaşını diləyəni öldürər... **Zira** Dədə Qorqut vilayət issi idi, diləgi qəbul oldı... («Kitab»); **Çün** muradım hasil

olmaz, bən duanı neylərəm... **Çün kim** gözümə gəlmədi hərgiz xəyali-xab... Şol təmam ayun yüzündən **çünki** rəf' oldı niqab... **Zira kim**, başını meydana qoymuş, Nə başövü nə xod canə qaladur (Nəsimi); **Ol səbəbdən** farsî ləfzilə çoxdur nəzm kim, Nəzmi-nazik türk ləfzilə ikən düşvar olur (Füzuli)...

H.Mirzəzadə məqsəd, zaman, nəticə, kəmiyyət, eləcə də səbəb budaq cümləsini baş cümləyə bağlayan vasitələrdən bəhs edərkən fars mənşəli «ta» morfemini bağlayıcı kimi təqdim edir. Məsələn, səbəb budaq cümləsində: Gül niqabın tərifiñi gülgün yanağından götür. **Ta** gülüstan gəlməsün ayrıq güli-xəndanına (Nəsimi).¹ Y.Seyidov isə «ta» morfeminin ədat olduğunu, həm də «ki» bağlayıcısı ilə işləndikdə bağlayıcılıq xüsusiyyəti yarandığını əsaslandırır: «Ta. Nəsimi dilində çox işlənən köməkçi sözlərdəndir. Ədatdır. Təklildə də işlənir, ki bağlayıcısı ilə də işlənir, bu vaxt onda bağlayıcılıq xüsusiyyəti əmələ gəlir. Ədat kimi səbəb mənası verir; həm də zaman və məkan məsafəsi bildirə bilir... Könlümə eşqini qismət üçün əzəldən qıldı həq, **Ta** əbəd eşqindən özgə nəsnə, zinhar, istəməz... Qəndü nəbatü şəkərin ləzzətini unutmuşam, **Ta** ki bənimplə ləblərin nazü itab içindədir».²

Yazılı abidələrin dilində səbəb məzmunu ifadə edən ərəb mənşəli məəmafi, binaən, əleh bağlayıcılarına da təsadüf edilir. Bu bağlayıcıların heç biri müasir ədəbi dilimizdə sabitləşməmişdir.

Səbəb bağlayıcılarından bəhs edərkən onu da demək lazım gəlir ki, müasir ədəbi dilimizdə işlənən ondan ötrü ki, onun üçün, bunun üçün, buna görə, buna görə də, buna görə ki və s. kimi bağlayıcılar əsasən XVIII əsrdən sonra normalaşmışdır. Bu tip bağlayıcılar müasir ədəbi dilimizdə

¹ H.Mirzəzadə. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı, 1990, 236, 237.

² Y.Seyidov. Seçilmiş əsərləri. III cild, Bakı, 2007, s.176.

«baş və budaq cümlə arasında işləndikdə və baş cümlədən fasilə ilə ayrıldıqda bağlayıcı kimi çıxış edir; məs.: Xalıq dissertasiya yazmırdı, buna görə də o, qızın üzünə baxmadan yazıq-yazıq başını tərptədi (Ə.Əylisli)... başqa bir cəhət də ondan ibarətdir ki, buna görə, ona görə, bunun üçün, onun üçün... tipli sözlər əksərən baş cümlənin daxilində qəlib söz kimi işlənir və budaq cümlə baş cümləyə «ki» bağlayıcısı ilə bağlanır; məs.: Xalıqa cəməsi beş-üç dəqiqə lazım idi: ondan ötrü lazım idi ki, onun çökək çarpayısı da düzəlsin (Ə.Əylisli)... Ona görə, ondan ötrü tipli sözlər «ki» bağlayıcısı ilə birlikdə baş və budaq cümlə arasında işlənilib, baş cümlə ilə birgə tələffüz edildikdə də bağlayıcı deyil, qəlib söz funksiyasını yerinə yetirir: məs.: Trolleybusa minmək istəmədi, bəlkə, ona görə ki, işin qurtaran vaxtı idi, trolleybus basabas olacaqdı (Elçin)...».¹ Bu, bir daha təsdiq edir ki, ondan ötrü, ona görə, bunun üçün kimi vahidlər dilimizdə ən azı iki əsr bundan əvvəl işlənməyə başlasa da, bir bağlayıcı kimi tam formalaşa bilməmişdir.

Şərt bağlayıcıları. Müasir ədəbi dilimizdə şərt budaq cümləsini baş cümləyə bağlayan əgər, hərgah, indi ki, madam, madam ki bağlayıcıları sabitləşmişdir. Yazılı abidələrimizin dilində isə fars mənşəli əgər//gər bağlayıcısı aktiv vəziyyətdə görünür: **Əgər** çobanla varacaq olursam, Qalın Oğuz bəgləri bənim başıma qaqınc qaxarlar («Kitab»); Mana səbr eyləmək sənsiz, nigara, **Əgər** müşkil, **əgər** asan gərəkmez... Başı top olsun anın, **gər** özgə çövkən istəyə (Nəsimi); **Gər** istəyə hicr ya vüsali (Əmani)... Bir cəhəti də qeyd edək ki, prof. Qəzənfər Kazımov şərt və qarşılaşdırma bildirən bağlayıcılara tam başqa kontekstdə yanaşır: «...şərt bağlayıcısı kimi verilən indi ki, bir halda ki, madam ki, əgər, hərgah sözləri, qarşılaşdırma bağlayıcısı kimi

¹ Q.Kazımov. Müasir Azərbaycan dili. Bakı, 2000, s.305, 306.

verilən hərçənd sözü bağlayıcı deyil, bağlayıcı sözləridir. Bunların içərisində yalnız əgər, hərgah və hərçənd sözləri bağlayıcılaşma prosesi keçirir və hələ bağlayıcı söz xüsusiyyətlərini tamamilə itirməmişdir. Bunu onların aid olduğu budaq cümlələrin sonuna -sa, -sə şəkilçisinin artırılma bilməsi və bəzən həmin sözlərin «ki» ədatı ilə birgə işlənməsi də sübut edir; məs.: Əgər üz versən, astar da istəyəcəklər. Əgər ki, üz verdin, astar da istəyəcəklər...».¹ Müəllifin qeydləri elmi və inandırıcıdır. Amma ənənəyə uyğun olaraq, həmin tip vahidlərin məhz tabelilik bağlayıcıları tərkibində izah olunmasını məqbul hesab edirik.

Güzəşt bağlayıcıları. Yazılı abidələrimizin dilində güzəşt bildirən, qarşılıq-güzəşt budaq cümləli tabeli mürəkəb cümlələrin tərkibində işlənən əgərçi, gərçi, hərçənd və s. kimi bağlayıcılara rast gəlinir: Xoşdur, əgərçi cümləsi bir yerdə cəm ola... **Gərçi** ayi üzünə bənzədərəm, Qaşların şəklinə hilal ilməz (Nəsimi); **Mey gərçi** səfa verər dimağə, Axdığı üçün düşər ayəğə (Füzuli); **Əgərçi** bidəvadır dərdi -ruzəfruni üşşaqın (Q.Təbrizi). **Hərçənd** könqlini vəslə şadan etdün... (Əmani)...

Yazılı abidələrin dilində aktiv şəkildə işlənən əgərçi, gərçi bağlayıcısı müasir ədəbi dilimiz üçün arxaikləşmişdir. Abidələrin dilində az təsadüf olunan «hərçənd» bağlayıcısı isə müasir ədəbi dilimizdə iki formada işlənir: hərçənd, hərçənd ki.

Ədat

Köməkçi nitq hissələrinə daxil olan ədat (ərəb mənşəlidir, «hissəcik» mənasındadır) dilçiliyimizdə XX əsrin 50-ci illərindən tədqiq olunur. Ə.Abdullayev, H.Mirzəzadə, A.Aslanov, F.Zeynalov və başqa dilçilər ədatları müxtəlif prizmalardan araşdırmışlar. Daha doğrusu, bu

¹ Q.Kazımov. Müasir Azərbaycan dili. Bakı, 2000, s.310.

araşdırmalarda ədatların köməkçi nitq hissələri sırasında yeri, tarixən əsas nitq hissələrindən təcrid olunması, xüsusən də cümləyə müxtəlif məna çalarları verməsi (dəqiqləşdirmə, qüvvətləndirmə, məhdudlaşdırma...) kimi səciyyəvi cəhətləri sistemli şəkildə tədqiq edilmişdir.

XVIII əsrə qədərki yazılı abidələrin dilində rast gəlinən ədatlardan bəhs edərkən, ilk növbədə, aşağıdakıları söyləmək lazım gəlir:

Orxon-Yenisey abidələrində işlənən -mu, ta (da), yalnız (yalnız) kimi ədatlar Azərbaycan yazılı abidələrinin dilində cüzi fonetik dəyişmələrlə müşahidə olunur: mu-mi, ta-da, də, yalnız-yalnız;

Müasir ədəbi dilimizdə mənşəyindən tam təcrid olunmuş -mı, -mi, -mu, -mü, da, də kimi ədatlar işlənir. Maraqlıdır ki, bu tip ədatlar qədim türk və Azərbaycan yazılı abidələrinin dilində də mənşəyindən təcrid olunmuş vəziyyətdədir. Bu, türk dillərinin təkcə qədimliyi və zənginliyini yox, həm də qrammatik quruluş baxımından sabitliyini təsdiqləyən detallardan biri kimi götürülə bilər;

Tarixən paralel işlənən ədatların bir hissəsi müasir ədəbi dilimizdə yalnız bir formada sabitləşmişdir: kim//ki=ki, bəs//pəs=bəs...;

Yazılı abidələrin dilində müşahidə olunan ədatların bir qismi ədəbi dilimizdə eynilə və ya müəyyən fonetik dəyişmələrlə işlənir: axır, ancaq, bari-barı, məgər, -ca, -cə, gəl, qoy...; Bir qismi isə müasir ədəbi dilimiz üçün arxaikləşmişdir: iştə//üştə (artıq), həp//həb (bütün, hamı), məbada (olmaya-olmaya)...;

XVIII əsrə qədərki ədəbi dilimizdə işlənən ədatları mənşəyinə görə üç qrupa ayırmaq olar: türk mənşəli ədatlar – kim//ki, iştə//üştə, gəl, qoy...; ərəb mənşəli ədatlar – axır, bəli, leyk...; fars mənşəli ədatlar – bəs//pəs, bari, (barı) məgər, məbada...;

Dilçiliyimizdə «şəkilçiləşməyə doğru gedən ədatlar» başlığı altında öyrənilən -ca (-cə), -sana (-sənə), -mı (mi, -mu, -mü) kimi morfemlər yazılı abidələrin dilində məhz şəkilçiləşmiş vəziyyətdədir. Bu, öz təsdiqini ən azı «Kitab»ın dilində tapır: alca, ağca; öldürsəhə; aslandanmi, qaplandanmi...

Ədatları aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

Qüvvətləndirici ədatlar

Kim. Qədim türk, eləcə də Azərbaycan yazılı abidələrinin dilində qüvvətləndirici ədat kimi az işlənmişdir. Məsələn, Nəsiminin dilində ki//kim morfeminin bağlayıcılıqdan ədatla doğru meyli müşahidə olunur: «... Qanda kim bir gül bitər, bülbül qırağından gəlir» cümləsində kim sözünü atsaq, komponentlərin əlaqəsi pozulmaz, lakin əvvəlki əlaqə bir qədər zəifləyər. Əlbət ki, burada ədatla məxsus təkidi də inkar etmək olmaz. Lakin bu sözlərin sırf ədat kimi çıxışı Nəsimi dilində inkişaf etməmişdir».¹

Ki. «Kim» ədatının sadələşmiş şəkli: Canda **ki** eşq olmadı, dildə xəbər nə fəidə? (Nəsimi); Mən **ki** hər bədədən ol dərdə dərman istərəm (Q.Təbrizi); Mən **ki** damdan, bacadan baxmaz idim, Su kimi hər tərəfə axmaz idim (M.Ə.Sabir).

Ha. Kim//ki ədatının sinonimi kimi çıxış edir: Eşqin qılmazdı kimsə yadın, **Ha** səndən eşitdim indi adın (Füzuli); Sən **ha** bir sonsan, cüda düşübsən Bir bölük yaşılbaş sonadan, Pəri!.. Belə **ha** deyildi, o, bir bəg idi (Vaqif)... **Ha** ədatının haböylə, habelə sözlərinin birinci komponenti kimi işlənməsinə də təsadüf edilir: **Haböylə** möhnət ilə köçsünmi ruzigarım (Füzuli). Yeri gəlmişkən, müasir ədəbi

¹ Y.Seyidov. Seçilmiş əsərləri. III cild, Bakı, 2007, s.173.

dilimizdə işlənməyən «haböylə» sözü Şəki şivəsində «həb-lə» şəklində mühafizə olunur.

Axır. Ərəb mənşəli nəhayət, axır, son anlamlı «axər» sözünün fonetik tərkibcə dəyişikliyə uğramış formasıdır: Qanlı-qanlı suların sovgulmuşdı, çağladı, **axır!** («Kitab»); Cani nədəm, neyləmə **axır** bu cəhani (Nəsimi)... Y.Seyidovun fikrincə, «bu sözün əlavə, köməkçi mənası da əmələ gəlmişdir, «nəhayət» mənası. Bu halda o modal sözə çevrilir. Nəsimi dilində «axır» sözü bu məqsədlə daha çox istifadə edilir: Mənim «yari-vəfadarım, gəl **axır**, Mələk surətli dildarım, gəl **axır**».¹

«Kitab»ın dilində «axır» sözü tək cə ədat yox, həm də isim kimi işlənmişdir: **Axır**-soñ ucı ölümlü dünya. Bu, müasir dilimizdə də müşahidə olunur: işin axırı; qışın axırı. Bir cəhəti də qeyd edək ki, cümlənin mənasını qüvvətləndirən «axır» ədatı müasir ədəbi dilimizdə daha çox «axı» şəklində işlənir (söz sonundakı «r» səsinin düşməsi ilə: axır – axı).

Da, də. Yazılı abidələrin dilində az rast gəlinən ədatlardan hesab olunur: Oğlı **ta** kağan bolmuş erinç=Oğlu da xaqan olmuş (Orxon-Yenisey abidələri); Sənin **də** içində nişanlıq varsa, yigit, degil maña («Kitab»)...

Dəxi. Orxon-Yenisey abidələrində «tağı» (**tağ**ı bir altun – daha bir qızıl), M.Kaşğarının «Divan»ında «takı», «dakı» (ol **takı** anda – o da oradadır; uyğur **dakı** tatlaka – uyğurlara dəxi tatlara), «Kitab»da isə daxı//dəxi (Səgrək **daxı** ağasının əlin öpdü... Və **dəxi** neçə buña bənzər söz söylədi) şəklində işlənmişdir. H.Mirzəzadə yazır ki, türk dilləri üçün səciyyəvi olan dak//dah//dax və ya daki//dahi//dax kimi sözlər Azərbaycan dilində bir qayda olaraq daxı, dəxi şəklində işlənmiş və formaca sadə olan da, -də-dən mənaca

¹ Y.Seyidov. Seçilmiş əsərləri. III cild, Bakı, 2007, s.185.

da qismən fərqli olmuşdur.¹ Bu mənada «dəxi» ədatının semantikasına diqqət yetirək: a) «dəxi» da, də ədatının sinonimi kimi: Oğlı-qızı olmaıyı tənri-təala qarğayıbdur, biz **dəxi** qarğarız, bəllü bilgil («Kitab»); Bir **dəxi** varım o xəstə saru (Xətai)...; b) «dəxi» artıq ədatının sinonimi kimi: Oğul **dəxi** neyləsün baba ölüb mal qalmasa («Kitab»); Deməzəm **dəxi**: «Sənə aşiqəm», ey gül! Zira sənə aşiqliyim izhar edəli xar olubam (Füzuli).

Oş, uş, iştə, uştə. Müasir ədəbi dilimizdə işlənməyən oş, uş, eləcə də iştə və uştə ədatının ilk hissəsi (iş, uş) bu işarə əvəzliyinin sinonimi ilə, yəni uş//oş morfemləri ilə əlaqələndirilir. İştə və uştə ədatının ikinci komponenti «tə» isə tağı//takı//dakı//daxı//dəxi ədatının ilk hissəsinin (ta, da, də) fonetik dəyişikliyə uğramış variantı kimi götürülür.

Yazılı abidələrin dilində «artıq» ədatının sinonimi kimi işlənən oş, uş, istə, uştə morfemləri ilə bağlı bəzi nümunələrə diqqət yetirək: Başıma çıxdı xumarı gör nə xummar etdi uş... Cümlədə həqqə bənəm **üsdə** tanıq şeş cəhat (Nəsimi); Hicran etdi mən gəribə **uştə** gör avarələr (Xətai)... «İştə» sözünə M.Ə.Sabirin dilində də rast gəlinir: **İştə** belədir haləti-bəyzadə, əkinçi!

-ca, -cə. İlk olaraq qeyd edək ki, -ca² omonim şəkilçilərdəndir: isim düzəldən şəkilçi (düşüncə), zərf düzəldən şəkilçi (xəfifcə gülümsəmək), qoşma (dəryaca – dərya qədər)... H.Mirzəzadə -ca² morfemindən bəhs edərkən Nəsiminin dilində işlənmiş «aləmcə» (Aləmcə bu işdə minnətim var) sözündəki -cə şəkilçisini əvvəlcə qoşma, sonra isə ədat kimi təqdim edir.² Halbuki «aləmcə» sözündəki -«cə» ədat yox, qoşmadır: aləmcə – aləm qədər.

Şəkilçiləşmiş -ca² ədatı dilimizin bütün dövrləri üçün səciyyəvidir: Ağayıldı **ağca** qoyunım saña şülən olsun!..

¹ H.Mirzəzadə. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı, 1990, s.213.

² Yəni orada, s. 207, 215.

alca qanı şorladı, qoynı toldı... («Kitab»); Qanı dünyada bir **arıca** dinar (Nəsimi); **Ayrıqca** şəkli **xoşca** peykər, **Yaxşıca** sənəm **gözlə** dilbər (Füzuli).

Həp (bütün, hamı). Müasir ədəbi dilimiz üçün arxaik hesab olunan «həp» sözü Türkiyə türkcəsində əvəzlilik, həm də ədat kimi işlənir. H.Mirzəzadə «...bu ədata yalnız Xətəinin dilində bir dəfə təsadüf etdiyini göstərir: Xətəi, **həp** keçən sərdə qədəm qoyan nişanimdə». ¹ Həp sözü «Kitab»ın dilində «həb//həp» şəklində işlənmişdir: Qazan bəgləri **həb** yetdi – Qazanı bütün bəyləri yetdi; Həp Taş Oğuz bəgləri yığnaq olmuş – Daş Oğuzun bütün bəyləri bir yerə yığılbmış. Bu cümlələrdəki həb//həp sözü ədat yox, təyini əvəzlilik funksiyasındadır.

Məhdudlaşdırıcı ədatlar. Yazılı abidələrin dilində sözün, söz birləşməsinin, bir sıra hallarda isə cümlənin mənasını məhdudlaşdıran ədatlara az rast gəlinir. Nümunə kimi ancaq, əmma, leyk sözlərini göstərmək olar: Cananə mənim sevdiyimi can bilir **ancaq** (Nəsimi); Mən **ancaq** bir gülüzərə aşiqəm (Vaqif)... H.Mirzəzadənin fikrincə, əmma bağlayıcısı Füzulinin (Aşiqsən əmma təmam aşiq), leyk bağlayıcısı isə M.N.Didənin (Leyk bu bərgi-lətif, səbzeyi-abi-həyat...) dilində ədat kimi işlənmişdir.

Dəqiqləşdirici ədatlar. Müasir ədəbi dilimizdə dəqiqləşdirici ədat kimi sabitləşən sözlər azlıq təşkil edir: elə, məhz, əsl. Bunlardan ərəb mənşəli «məhz» sözünün XVIII əsrdə Vidəinin, XIX əsrdə isə Şükəhinin dilində işləndiyi göstərilir.

Sual ədatları. Bu cür ədatlar intonasiya ilə birlikdə sualı formalaşdıran, cümləyə əlavə emosionallıq və ekspressivlik gətirən vahidlər kimi səciyyələndirilir. Müasir ədəbi dilimizdə olduğu kimi, XVIII əsrə qədərki yazılı abidələrin dilində də

¹ H.Mirzəzadə. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı, 1990, s.215.

sual ədatları zənginliyi ilə seçilir. Bu mənada sual ədatlarının hər birini ayrılıqda nəzərdən keçirək:

-mi. Müasir ədəbi dilimizdə -mı, -mi, -mu, -mü şəklində sabitləşmişdir. Orxon-Yenisey abidələrində -mu (Bar mu nə? - Varmı nə?), M.Kaşğarının «Divan»ında -mu, -mü (bardınqmu – vardınmı, getdinmi; kəldinqmü – gəldinmi), Azərbaycan yazılı abidələrinin dilində isə daha çox -mi, -mu şəklində işlənmişdir: Oğul, oğul, ay oğul! **Bilürmisin** nələr oldu?... Beyrək gedəli Bam-Bam dəpə başına **çıxdınmı**, qız?! («Kitab»); Namusuna layiq **işmidir** bu? Nə oldu səbəb, eylədin əzimət? **Məndənm**i idi sənə həzimət (Füzuli)...

Bəs//pəs. Bəs ədatı fars mənşəli «pəs» sözünün fonetik tərkibcə dəyişikliyə uğramış formasıdır. Müasir ədəbi dilimizdə «bəs» şəklində sabitləşən bu ədat yazılı abidələrin dilində bəs, pəs formalarında müşahidə olunur: Beyrək aydır: «Ya pəs nədəlim?» («Kitab»); Ey mana nəhaq dəyənlər, qandadır **bəs** yaradan? (Nəsimi)... Yazılı abidələrin dilində bəs//pəs ədatının sonra, yəqin ki, demək və s. mənələrdə işlənməsinə də təsadüf edilir: **Pəs** varasın, bir cici-bici türkman qızını alasan, nəgahandan tayanım, üzərinə düşəm, qarnı yırtıla? («Kitab»); ...Bəs rəqib bu ortanın şeytanıdır (Nəsimi)...

Məgər. Müasir ədəbi dilimizdə eynilə sabitləşən «məgər» sözü yazılı abidələrin dilində tək-cə sual yox, həm də təəccüb, təkid, şübhə və s. bildirmişdir. Nümunələrə diqqət yetirək:

1) Sual məzmunu ifadə edir: **Məgər** sən xan Qazanı oğlı degilsən? («Kitab»);... **Məgər** əndişənin eyni ləbin dövründə var oldu? (Nəsimi); ...**Məgər** səndə, zalım, din-iman yoxdur? (Vaqif)...

2) Təəccüb, təkid, tərəddüd, şübhə və s. kimi mənələrdə çıxış edir: **Məgər**, xanım, Qazanı bir oğlancığı vardı, böyüdü, yigicik oldu... **Məgər** bir sığırtmacları vardı

(«Kitab»); Var ola **məgər** bir özgə yarın... Bir evdə **məgər** ki, bir pərivəş (Füzuli)...

Məgər ədatı şivələrimizdə, xüsusən də şərq şivələrində bəgəm, bəyəm şəklində işlənir.

Əcəba. Ərəb mənşəli təəcüblü, qəribə anlamlı «əcəb» sözü əsasında yaranmışdır. Bu ədat sual cümlələrində tərəddüd, təəccüb, şübhə və s. bildirir. Yazılı abidələrimizin dilində az rast gəlinən «əcəba» sözü dilimizdə normalaşma bilməyən ədatlardan hesab olunur: Əcəba, bu pəri yüzlü məhinmidür, ya pərimi, Boyı sərv busitanı, yanağı güli təbərimi? (Nəsimi)...

Əmr ədatları. Cümlədə təkid, məsləhət, arzu, xəbərdarlıq, diqqəti cəlb etmə kimi mənaların yaranmasına kömək edən əmr ədatlarının yazılı abidələrimizdəki ümumi mənzərəsi aşağıdakı kimidir:

Gəl. Əmr ədatı kimi əsasən XIV əsrdən işlənir: **Gəl** sənə şərh eyləyim xasiyyəti-əsmamızı (Nəsimi); **Gəl**, təcrübə eylə mən zəifi... **Gəl**, ey göz, yar xəttin namədə görmək həvəs qılma (Füzuli), **Gəl** tərpətmə yarələnmiş könlümü (Vidadi); Ey könül, **gəl** olalım bu dilbərə qurban (Vaqif)...

Gəlin. **Gəlin** oğlanı babasına qovlayalım («Kitab»); **Gəlin** ey əhli-vərə' aşıqü xumar olalım (Q.Təbrizi)...

Gör. **Gör**, tanrı üçün, nə mehnətim var! (Füzuli)...

Qoy. XVII əsrdən sonra daha aktiv vəziyyətdə işləndiyi müəyyənləşdirilmişdir: **Qoy** bəni, qadın ana, çəngələ ursunlar! («Kitab»); **Qoy** bir neçə bitəh mənə divanə disünlər (Q.Təbrizi); **Qoy** mən tox olum, özgələr ilə nədi karim (M.Ə.Sabir)...

-sanə, -sənə. Şəkilçiləşmiş -sana² ədatına yazılı abidələrimizin dilində az təsadüf olunur: Böylə oğil nəyə gərək? Öldürsəñə! («Kitab»)...

Arzu ədatları. Bu tip ədatların daha çox felin əmr və arzu şəkilləri müstəvisində öyrənilməsinə təsadüfi hesab etmək olmaz. Çünki «arzu ədatı işlənən cümlənin xəbəri

felin ya əmr, ya da arzu şəkli ilə ifadə olunur və bunun nəticəsində də arzu mənasının müxtəlifliyi yaranır».¹

Yazılı abidələrin dilində müşahidə olunan arzu ədatları bunlardır: kaş ki, bari, nola.

Kaş ki. H.Mirzəzadənin fikrincə, «kaş ki» sözü əmr ədatıdır və yalnız XVIII əsrin axırlarında bəzi hallarda işlənmişdir: ... **kaş ki** bir sahib məmləkət qədr qüdrət bu Şirvan məmləkətində sabit qədəm ola idi (Kəlilə və Dəminə). Yaxud Füzulinin dilində işlənən «kaş ki» sözü (Olmayaydım, **kaş ki**, hərgiz sən ilə həmnəşin, Qılmayaydım, **kaş ki**, mütləq sən ilə ixtilat) arzu və razılıq münasibəti bildirən modal söz kimi təqdim edilir.² Bu fikirlər məqbul hesab oluna bilməz. Birincisi, ona görə ki, «kaş ki» sözü XVIII əsrin axırlarında yox, XVI əsrdə Füzulinin dilində rast gəlinir. İkincisi, təqdim olunmuş cümlələrdə «kaş ki» əmr ədatı və modal söz deyil, arzu ədatıdır. Çünki həmin cümlələrin xəbəri felin arzu şəkli ilə ifadə olunub: ola idi, olmayaydım, qılmayaydım.

Təki. Müasir ədəbi dilimiz üçün səciyyəvi olan bu ədata XVIII əsrə qədərki yazılı abidələrin dilində rast gəlinmir. Yeri gəlmişkən, XIX əsrdə Zakirin dilində «təki» şəklində işləndiyi müəyyənləşdirilmişdir: **Təki** canan mənimlə ittifaq olsun. **Təki** azad olsun qalan yoldaşlar.

Nola. «Nə ola» modeli əsasında yaranmışdır: Aruz **nola** gəlsin («Kitab»); **Nola**, zənbur evinə bənzəsə beytül-həzənim (Füzuli)...

Bari. Fars mənşəli, «hec olmasa» anlamlı «bari» ədatına «Kitab»da, eləcə də digər yazılı abidələrimizin dilində rast gəlinir: **Bari** Bayındır xanıq tövləsindən eki şahbaz yügrək at gətürün («Kitab»); Fariğ ol **bari**, nə hasil şol və-

¹ M.Hüseynzadə. Müasir Azərbaycan dili. Bakı, 1983, s.301.

² H.Mirzəzadə. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı, 1990, s.221, 243.

fasuz yardım (Nəsimi)... «Bari» ədatı müasir ədəbi dilimizdə «barı» şəklində sabitləşmişdir.

Təsdiq və inkar ədatları. Yazılı abidələrin dilində razılıq, təsdiq mənası ifadə edən «bəli» sözünə, eləcə də cümlədə inkarlıq mənasının yaranmasına xidmət edən yox, heç//hiç, hərgiz (heç vaxt) və s. kimi sözlərə təsadüf edilir:

Bəli. **Bəli** hünərdir ya («Kitab»); Yandırdı, **bəli** eşqin odu, qıldı məni gül (Nəsimi)...

Yox. **Yox**, ol ananı babasıdır, səni dədəndir («Kitab»);

Heç//hiç. Dilbərin ləmindən ayrı **hiç** timar istəməz (Nəsimi); Xoşnud deyildi **heç** bu halə... Aləm gözümə görünməyə **hiç** (Füzuli); **Hiç** deməzsən əriməyin nədəndir? (Vaqif).

Hərgiz. Başımndan getmədi **hərgiz** sənünlən içdigim badə... (Həsənoğlu); **Hərgiz** ona gözə verməmiş rəng (Füzuli).

Müqayisələr göstərir ki, təqdim olunan təsdiq və inkar ədatları da (hərgiz istisna olunmaqla) dilimizin bütün dövrləri üçün səciyyəvi olmuşdur.

Modal sözlər

Azərbaycan dilçiliyində modal sözlərin (latınca modalıq anlamı «modalis» sözündəndir) bir kateqoriya kimi tədqiqinə XX əsrin 50-ci illərindən başlanılmışdır. Daha dəqiqi, A.Aslanov, Ə.Cavadov, F.Zeynalov və Z.Əlizadənin modal sözlərə həsr edilmiş əsərlərində modal sözlərin əsas nitq hissələri ilə omonimliyi, modal sözlər və modalıq, ədatların modal sözlərdən fərqi, modal sözlərin məna növləri kimi məsələlər daha çox müasir dil müstəvisində öyrənilmişdir. T.Hacıyev isə yazılı abidələrimizin dilində

rast gələn modal sözlərin mənşəyi və məna növlərini tarixi-linqvistik baxımdan araşdırmışdır.

Danışanın obyektiv varlığa və söylənilən fikrə münasibətini ifadə edən modal sözlərə qədim türk mənbələrində az rast gəlinir. Məsələn, M.Kaşğarının «Divan»ında iki morfem modal söz kimi işləndiyi göstərilir: abalı (təəcüb, heyrat mənasında), ayluk-ayluk (şübhəsiz, doğrudan, doğrudan da). Yaxud «Kitab»ın dilində işlənən vallah, billah, əlbəttə, əlhasil kimi modal sözlərin istisnalıq təşkil etdiyi qeyd olunur. Q.Bürhanəddin, Nəsimi və Xətəinin əsərlərində isə bir sıra sözlərin həm əsas nitq hissəsi, həm də modal söz kimi çıxış etməsinə rast gəlinir. Yeri gəlmişkən, bu cəhət Füzulinin dilində daha qabarıq şəkildə görünür: «... modal sözlər intellektual inkişafı bilavasitə bağlıdır. Təsadüfi deyil ki, orta əsrlər Azərbaycan dilində ən çox modal söz Füzulidə işlənir. Bu, təkcə o deyil ki, Füzulinin lüğət tutumu hamınkıdan böyük olduğu üçün modal söz də çoxdur. Məsələ ondadır ki, eyni modal söz onun nitqində işlənmə tezliyi ilə də seçilir. Modal sözün Füzulidə bolluğu və işləkliyi şairin fikir zənginliyi, üslub əlvanlığı ilə şərtlənir. Elə modal sözlər var ki, nəsrində (elmi, bədii və epistolə nəsrində) səciyyəvidir, elələri də var ki, şeir dili üçün tipikdir».¹

Dilimizdə modal söz kimi sabitləşən bir sıra vahidlərin tarixən cümlə formasında işlənməsi müəyyənləşdirilmişdir. Məsələn, N.Cəfərov «Kitab»da işlənən «Elə sandı kim, yağ basıldı... Sanasan kim, dar yolda dolu düşdü» cümlələrinin strukturunu müqayisə edərkən yazır: «Birinci cümlədəki «sanmaq» feli ikincidəkinə nisbətən daha çox müstəqildir: şəxs əlamətinin qeyri-müəyyənlik (əslində, bu heç qeyri-müəyyənlik də deyil, nə isə mücərrəd bir anlayış verir) bildirməsi ilə «sanmaq» felində semantik boşalma

¹ T.Hacıyev. Modal sözlər. – Bax: H.Mirzəzadə. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı, 1990, s. 245.

prosesi başlayır və təxminən belə bir paradigmatik inkişaf yolu keçir: Elə sandı kim (ki)... Sanasan kim (ki)... San kim (ki)... Sanki... Beləliklə, bütöv cümlə strukturu morfoloji kateqoriyaya - köməkçi sözə çevrilir».¹ Bu qeydlərə onu da əlavə edək ki, tabeli mürəkkəb cümlənin baş cümlə hissəsinin transformasiyası əsasında yaranmış «sanki» sözündə baş cümlənin semantik yükü daşlaşmış vəziyyətdədir.

Yazılı abidələrimizin dilində işlənən modal sözləri mənşəyinə görə üç qrupa ayırmaq olar: 1. Türk mənşəli modal sözlər: tut ki, tutalım ki, sanasan kim, ola kim...; 2. Ərəb mənşəli modal sözlər: əlhasil (sözün nəticəsi, sözün qıyası), əlhəq (doğrusu, həqiqətən, doğrudan), əlqissə (xülasə, sözün qıyası), ğaliba (ehtimal ki, güman ki) haşa (üzdən iraq, bizdən uzaq)... 3. Fars mənşəli modal sözlər: guya, əzbəs (o qədər ki), diriğ//diriğa (əfsus, heyf), şayəd (bəlkə, ehtimal ki)...

Qarşılaşdırmalar göstərir ki, yazılı abidələrimizin dili üçün səciyyəvi olan modal sözlərin əksəriyyəti müasir ədəbi dilimizdə eynilə işlənir: əlbəttə, bəlkə, xülasə, deyəsən, guya... Müasir ədəbi dilimiz üçün arxaikləşmiş hesab olunan modal sözlər isə bunlardır: lacərəm (şübhəsiz, əlbəttə), diriğ//diriğa, şayəd....

Azərbaycan dilinin yazılı abidələrində müşahidə olunan modal sözləri mənaca növlərinə görə aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1. Təsdiq bildirənlər: əlbəttə, əlbəttə ki, əlhəq, lacərəm, bigüman və s. – **Əlbəttə və əlbətdə** Qazan bəg maña yetişsün («Kitab»); **Əl-həqq**, zəhi səadət vallah, zəhi səvab (Nəsimi); **Əlbəttə ki**, şərmsar olursan... **Lacərəm**, əndəlibi

¹ N.Cəfərov. Cümlənin struktur-semantik təkamülü – Bax: H.Mirzəzadə. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı, 1990, s.325.

şeyda kimi sərməst oldum... **Əlhəq**, bu kəlimate-dilpəziri, ki ol binəzirdən eşiddim (Füzuli)...

2. Ehtimal və şübhə bildirənlər: tut ki, tutalım, tutalım ki (kim), ola kim, gərək, guya ki, başəd, şayəd, sanasan, sanasan kim, derlər və s. – **Sanasan kim**, tar yolda tolu düşdü... **Ola kim**, bir ağzı dualının alqış ilə Təhri bizə bir yetman əyal verə («Kitab»); Div kimi bu gün anı, **bəlkə**, bu yolda dayinə... Aşiq bəla yolunda **gərək kim** həmul ola... Xilafı vədə gər qılsa, Nəsimi qəm deyil, **şayəd** tərənnüm eyləyə bir göz yalançı dəğşirə çinə... **Başəd** ki, suçundan keçə, lütf eyləyə rəzzaq (Nəsimi); **Tut kim**, sənə qıymazam məni-zar... **Tut ki**, xəsu xari-rəhgüzərəm... **Guya ki**, fənədədir visalın... **Tutalım kim**, əşk seylabinə yoxdur etibar... **Derlər** səni eşqə mübtələsən, Biganələr ilə aşinəsən (Füzuli); **Tutam ki**, hər nə sən etdin, təhəmmül etdim mən (Q.Təbrizi); **Sanasan**, qan süzür dodaqlarından (Vaqif)...

Təqdim etdiyimiz modal sözlərin, demək olar ki, hər biri dilçiliyimizdə geniş şəkildə izah edilmişdir. Məsələn, T.Hacıyevə görə, «sanasan forması «sanmaq» felinin arzu şəklinin ikinci şəxs təkidir, güman intonasiya ilə işlədilərək fel məzmunundan təcrid olunur və güman münasibəti bildirir».¹ Q.Kazimov «Kitab»da işlənmiş «elə bil ki» anlamı «sanasan kim» (sanasan kim, tar yolda tolu düşdü) sözünün və ümumən bu tip vahidlərin təkcə morfoloji yox, həm də sintaktik xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirmişdir: «... ara sözlər o sözlərlə ifadə olunur ki, onlar tədricən modallaşmaqda, modal söz keyfiyyəti qazanmaqdadır, lakin hələ öz həqiqi mənasını o qədər də itirməyib; məs.: ...«sanasan kim» sözləri «elə bil ki» mənasını verməklə yanaşı, «sanmaq» felinin ilkin mənasını da tam itirməmişdir...».² Yaxud M.Rəhimov yazılı abidələrimizin dilində «ola kim», «ola ki» şəklində

¹ T.Hacıyev. Modal sözlər – Bax: H.Mirzəzadə. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı, 1990, s.239.

² Q.Kazimov. Azərbaycan dilinin tarixi. Bakı, 2003, s.513.

işlənən sözlərdən bəhs edərkən yazır: «... ola ki tərkibi «bəl-kə» mənasına uyğun gəlir, -a, -ə forması ilə işlənmiş sözlər (xoş ola, artıq ola, aç, müəssər ola və s.) isə arzu deyil, güman məzmununu ifadə edir».¹ Bütün bunlar modal sözlərin inkişaf tarixi ilə bağlı müəyyən təəssürat yaradır.

3. Yekun, nəticə bildirənlər: axırı, əlhasil, əlaqibət, əl-qissə, əlqərəz, qərəz və s. – **Əlhasil**, ordı bunun ucundan qatı incindilər... **Əlaqibət**, uzın yaşın ucu ölüm, axırı ayrılıq («Kitab»); Mənim yarı-vəfadarım, gəl **axır**, Mələk surətli dildarım, gəl **axır** (Nəsimi); **Qərəz ki**, hər kim əzəldən olursa dövlətmənd... **Əlqissə**, ol əfzəli-qəbail (Füzuli)... Nümunələrdəki modal sözlərin hamısı ərəb mənşəlidir.

4. Təəssüf, kədər bildirənlər: əl'aman, haşa, haşa ki, diriğ, diriğa, heyf, heyf ki, əfsus, əfsus ki və s. – Sitəm etməgil **haşa ki**, könül usanə səndən... Düşmədi layiq **diriğa**, vüslətün şükranəsi (Nəsimi); **Haşa ki**, bu mürği-tizraftar... **Əfsus ki**, arsızsan, **əfsus!** (Füzuli); Kür qırağının əcəb seyrangahı var, Yaşılbaş sonası, **hayıf ki**, yoxdur (Vaqif)...

5. Hədd-miqdar, ardıcılıq münasibəti bildirənlər: əvvəl, əvvələn, ikinci, üçüncü, saniyə və s. T.Hacıyev bu tip vahidlərin konkretliyini, həm də daha çox saylarla bağlı olduğunu əsaslandırmışdır: **Əvvəl** səbəb oldu nəzmi-tohid Kim, bəndəliyən odur nişani. **İkinci**, bu kim, olanda qəmgin Bu könlümün ola mehribani... (Xətai); **Əzbəs ki**, bahar ayını, saqi gözüm istər (Q.Təbrizi); ...**saniyə**n onu kralımız tanıdıb (M.F.Axundov).²

Fikrin mənbəyini bildirən mənəcə, bizcə, fikrimizcə, zənnimizcə tipli modal sözlərə abidələrimizin dilində rast gəlinmir. Heç şübhəsiz ki, bu tip modal sözlərin yaranması üslubların inkişafı ilə bağlıdır.

¹ M.Rəhimov. Azərbaycan dilində fel şəkillərinin formalaşması tarixi. Bakı, 1965, s.83..

² T.Hacıyev. Modal sözlər – Bax: H.Mirzəzadə. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı, 1990, s.244.

SİNTAKSİS

Qrammatikanın bir bölməsi olan sintaksis (yunan mənşəli tərtibat, birləşmə, qurulma anlamı «syntaxis» sözüdür) söz birləşmələri və cümlələrin düzəlmə üsullarını, onların quruluşunu, qrammatik mahiyyətini öyrənir.

Azərbaycan dilinin sintaktik quruluşu B.Çobanzadə, Ə.Dəmirçizadə, M.Şirəliyev, H.Mirzəzadə, Ə.Abdullayev, Y.Seyidov, Q.Kazımov, Ə.Sadiqov, T.Müzəffəroğlu kimi alimlər tərəfindən geniş və sistemli şəkildə, həm də daha çox tarixi-linqvistik müstəvidə tədqiq edilmişdir. Burada bir cəhəti xüsusi olaraq qeyd edək ki, həmin müəlliflərin əksəriyyəti yazılı abidələrimizin dilinin sintaktik quruluşu ilə Azərbaycan dilinin hazırkı sintaktik quruluşu arasında əsaslı fərq olmadığını göstərir. Məsələn, «Kitab»ın sintaktik quruluşundan bəhs edən Q.Kazımov yazır: «Dədə Qorqud» dilinin sintaksisi elə kamil formada ki, keçən 1500 ilin ərzində söz birləşməsi və cümlə strukturunda əsaslı bir dəyişiklik baş verməmişdir. Bütün yeniliklər təkmilləşmə, zənginləşmə və səlisləşmə istiqamətində olmuşdur. Sözlərin söz birləşməsi və cümlə şəklində, cümlələrin mətn şəklində əlaqələndirilməsi texnikası yalnız təkmilləşmə, zənginləşmə istiqamətində irəliləmişdir. Sintaktik əlaqələr, ismi və feli birləşmələr, sadə cümlələr, genişlənmiş sadə cümlələr, sadə quruluşlu mürəkkəb cümlələr müasir dildə olduğu kimidir. Sonralar, təbii olaraq, söz birləşməsi və cümlə modelləri zənginləşmiş, yönlük, yerlik, çıxışlıq halların qrammatik mənalı xeyli sabitləşmiş, feli tərkiblər inkişaf etmiş, qarışıq tipli mürəkkəb cümlə modelləri və mətnin sintaktik-semantik bağlılığını təmin edən vasitə və üsullar çoxalmışdır».¹ Bu mənada təkcə «Kitab»ın yox, ümumən yazılı abidələrimizin sintaktik quruluşundan bəhs olunarkən təkmil-

¹ Q.Kazımov. Azərbaycan dilinin tarixi. Bakı, 2003, s.462-463.

ləşmə və zənginləşmə istiqamətləri mütləq nəzərə alınmalı, diaxroniklik əsas götürülməlidir. Bəzi detallara diqqət yetirək:

«Oğlı Uruz qarşısında yay söykənib turardı» («Kitab») cümləsində «yay» sözünün asılı tərəf kimi işlənməsini müasir ədəbi dil müstəvisində təsdiqləmək mümkün deyil, Halbuki həmin söz formaca adlıq halda olsa da, yönlük hal mövqeyindədir (yaya söykənib), idarə əlaqəsinin asılı tərəfi kimi çıxış edir.

Nəsr əsərlərinin dilində cümlə üzvlərinin düzülüşü, demək olar ki, müasir ədəbi dilimizdəki kimidir (şeir dilində söz sırasının pozulması – inversiya təbii hesab olunur). Yəni fərqli cəhətlərə çox az təsadüf olunur. Məsələn, H.Mirzəzadə «Şühədanamə»nin dilində bəzən cümlə üzvlərinin sırasının pozulduğunu, xüsusən də xəbərin işlənmə yerinin qeyri-sabit olduğunu göstərir: Bir kişi gördi buğda bənizli uzun boylu yoğun qolu inlu köküslü bəhadirlik səri alnından zahir (Şühədanamə).¹ Yaxud Ə.Dəmirçizadə «Kitab»ın dilindən bəhs edərkən yazır: «Dügməsi böyük bizim dağlarımız olur... Ağca mənim köksümü basub qondı... Datlu mənim canımı alur oldı... Bu nümunələrdəki birləşmələrin ikinci tərəfinə aid olan təyinlər, yəni birinci cümlədə «dağlar» sözünə aid olan «dügməsi böyük» təyini, ikinci cümlədə «köks» isminə aid olan «ağca» təyini, üçüncü cümlədə «can» isminə aid olan «tatlu» təyini birləşmənin birinci tərəfini təşkil edən «bizim», «mənim» əvəzliliklərindən sonra deyil, əvvəl yer tutmuşdur. Halbuki müasir Azərbaycan dilinin qaydasına görə bu ifadələr «bizim böyük dağlarımız», «mənim ağca köksümü», «mənim dadlı canımı» tərtibində işlənir».² Bu fikirlər Q.Kazımov tərə-

¹ H.Mirzəzadə. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı, 1990, s.313.

² Ə.Dəmirçizadə. «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarının dili. Bakı, 1959, s.129.

findən də müdafiə olunur. Amma o, Ə.Dəmirçizadədən fərqli olaraq, bu tip vahidləri həm də cümlənin semantikasi müstəvisində izah edir:

«Müasir dildə uzlaşma-idarə əlaqəli birləşmələrin tərəfləri arasında işlənərək ikinci tərəfə aid olan təyinlər «Dədə-Qorqud»un dilində birləşmənin əvvəlində işlənməmişdir; məs.: **Ağca mənim köksüm** basub qondı... **Tatlu mənim canımı** alur oldı. Bu cür hallarda fikrin düzgün ifadəsi intonasiya ilə nizamlanır».¹

Azərbaycan dilində cümlənin struktur-semantik təkamülü də məhz tarixi-lingvistik müstəvidə tədqiq olunmuşdur. Məsələn, «Qız yükü – duz yükü»; Turdı. Atına bindi. Yucalardan yucasan («Kitab»); Hüsnünə can verirmən (Kişvəri); Bən sənin bimarınəm... (Nəsimi); Eşqə düşdün... (Füzuli) tipli cümlələri təhlil süzgecindən keçirən N.Cəfərov belə bir inkişaf xəttini göstərir: subyekt- predikat; subyekt-predikat-subyekt (analitizm); subyekt-predikat (sintetizm); predikat+subyekt... Bu modellərin nöqsanlı cəhətlərini də müəllif özü müəyyənləşdirir: a) dilin sintaqmatik və paradiqmatik inkişaf təmayüllərinin rolunu həddindən artıq eklektik (mexaniki surətdə birləşdirmə – Ə.T) şəkildə ifadə edir; b) həmin konstruksiyaların müəyyən sinxron mərhələdə kommunikativ mövqeyini nəzərə almır.²

Sintaksisin morfolojiya ilə əlaqəli şəkildə öyrənilməsi də mühüm məsələlərdən hesab olunur. Bu mənada dilimizin sintaktik quruluşunun ən səciyyəvi cəhətlərini məhz morfolojiyaya istinadən dəqiqləşdirmək mümkündür. Məsələn, təyin və tərəzi-hərəkət budaq cümlələrinin bəzi tiplərini «öylə» (elə) işarə əvəzliyi kontekstində nəzərdən keçirək: 1. «Ol öylə adam degildir kim, saña görünə» («Kitab»); 2. Oylə zəif qıl tənimi fərqişində kim, Vəslinə müm-

¹ Q.Kazımov. Azərbaycan dilinin tarixi. Bakı, 2003, s.488.

² N.Cəfərov. Cümlənin struktur-semantik təkamülü – Bax: H.Mirzəzadə. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı, 1990, s.320.

kün ola yetürmək səbani (Füzuli). Birinci cümlədə «öylə» işarə əvəzliyi sifəti əvəz edib, təyin budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlənin baş cümləsində qəlib söz-təyin kimi işlənib. Həmin tabeli mürəkkəb cümlənin budaq cümləsi də məhz qəlib sözü aydınlaşdırır. İkinci cümlədə isə «oylə» işarə əvəzliyi tərizi-hərəkət zərfini əvəz edib, tərizi-hərəkət budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlənin baş cümləsində qəlib söz kimi işlənib. Burada da qəlib söz budaq cümlə vasitəsilə izah edilir. Deməli, hər iki tabeli mürəkkəb cümlənin budaq cümləsi işarə mənasında işlənən, həm də əlaməti ümumi şəkildə ifadə edən «öylə//oylə» (elə) işarə əvəzliyi ilə birbaşa bağlanır, onun məntiqi nəticəsi kimi çıxış edir. Yeri gəlmişkən, təqdim etdiyimiz hər iki cümlə tipi müasir ədəbi dilimiz üçün də səciyyəvidir.

Söz birləşmələri

İki və daha artıq müstəqil sözün sintaktik üsullar əsasında birləşməsindən əmələ gələn söz birləşmələri (sərbəst birləşmələr nəzərdə tutulur) bir sintaktik vahid kimi dilimizin bütün dövrləri baxımından səciyyəvidir. Yazılı abidələrimizin dilində rast gəlinən ismi və feli birləşmə modelləri, eləcə də təyini söz birləşmələrinə daxil olmayan ismi birləşmələr əsasən müasir ədəbi dilimizdəki kimidir. Burada fərqli cəhət müasir ədəbi dilimiz üçün arxaik olan fars və ərəb izafətlərində özünü göstərir.

İsmi birləşmələr

Təyini söz birləşmələri. İsmi birləşmələrə daxildir, üç növə ayrılır: birinci növ təyini söz birləşməsi, ikinci növ təyini söz birləşməsi, üçüncü növ təyini söz birləşməsi.

Birinci növ təyini söz birləşmələri. Bu tip birləşmələrin yaranmasında heç bir morfoloji göstərici iştirak etmir, tərəfləri arasında yanaşma əlaqəsi olur, əsas tərəfi (ikinci tərəf) isim və isimləşə bilən sözlərlə, asılı tərəfi (birinci tərəf) isə atributiv isim, sifət, say, əvəzlik və feli sifətlə ifadə olunur. Digər tərəfdən, birinci növ təyini söz birləşmələrində asılı tərəf əsas tərəfi izah edir, həm də cümlə daxilində təyin vəzifəsində çıxış edir. Əsas tərəf isə daha çox mübtədə, xəbər və tamamlıq olur.

Yazılı abidələrin dilində rast gəlinən birinci növ təyini söz birləşmələrini aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1. Hər iki tərəfi isimlə ifadə olunanlar: ipək xalicə, altun cida, dəmür zəncir, gənçə ləb, hərami gözlər – ...«xan Bayındır yerindən turmuşdı... Biş yerdə **ipək xalicəsi** döşənmişdi... Ağ tozluca qatı yayını əlinə aldı. **Altun cidasın** əlinə aldı... üç kişi sol yanından **dəmür zəncirlə** buğayı tutmuşlardı («Kitab»); Sənə bu **gənçə ləb** xəndandır, ey dust (Xətai); Canumi bir nigah ilən aldı **hərami gözlərin** (Nəsimi)...

Azərbaycan yazılı abidələrinin dilində hər iki tərəfi isimlə ifadə olunan birinci növ təyini söz birləşmələrinə az rast gəlinir. Orxon-Yenisey abidələrində işlənən bu tip birləşmələrin bir hissəsi isə müasir türk dilləri, o cümlədən Azərbaycan dilindəki ikinci növ təyini söz birləşməsinə uyğun gəlir: Şantun yazı – Şantun çölü, türk bəglər – türk bəyləri, tabğaç bodun – tabğaç xalqı... Bu da birinci növ təyini birləşmələrin əmələ gəlmə tarixinə görə ikinci və üçüncü növ təyini birləşmələrdən daha qədim olduğunu sübut edir.¹ Yeri gəlmişkən, M.Qıpçaq birinci növ təyini söz birləşməsinin ilkin olmasını tarixi-lingvistik müstəvidə araşdırmışdır: «Ümumi dilçilikdə, o cümlədən türkologiyada şəkilsiz birləşmələrin ilkin olması fikri müdafiə olunur. Bu fikri təyini söz birləşmələrinə aid etmiş olsaq, onda I növ təyini söz birləşmələrinin ilkin olması fikri ilə razılaşmalıyıq.

¹ Ə.Şükürlü. Qədim türk abidələrinin dili. Bakı, 1993, s.169.

Qədim və orta əsrlər türk abidələrinin materialları aydın şəkildə göstərir ki, I növ təyini söz birləşmələri digər növlərə nisbətən geniş semantik rəngarəngliyə malikdir. Bu üstünlük özünü say baxımından da göstərir. Belə ki, VII-X əsrlər Orxon və uyğur abidələrinin dilində 70 faiz I növ, 25 faiz II növ, 4 faiz III növ təyini söz birləşməsinə rast gəlinir...».¹

2. Birinci tərəfi sifət, ikinci tərəfi isimlə ifadə olunanlar: süçig sab – şirin söz, bilgə kisi – bilici adam, alp kisi – igid döyüşçü (Orxon-Yenisey abidələri); Oğlı olanı **ağ otağa**, qızı olanı **qızıl otağa** qondurıy... Varıy Rum elinə mənim oğlum üçün **yəxşi erməğanlar** gətürün... **Quduz qurtlar** evimi dəlir gördüm («Kitab»); **Nazik bədən** ilə bərgi-gülsən (Füzuli); Bu gülgəni eylə **tazə gülsən**, Ta qüdrətin ola xəlqə rövşən (Məsihi); **Acı ağız** yey bilir qəndi-mükərrər ləzzətin (Q.Təbrizi)...

Yazılı abidələrimizin dilində «sifət+isim» modelində yaranan I növ təyini söz birləşmələri üstün mövqedə görünür.

3. Birinci tərəfi say, ikinci tərəfi isimlə ifadə olunanlar. Bu tip birləşmələrin bir neçə semantik variantı müşahidə olunur:

a) birinci tərəf miqdar sayları ilə ifadə olunur: Ol **qırq namərdi** bir qaçı oğlanı yanına gəldi... Ol **qırq namərddər** aydırlar... Hər atanda **on iki batman taş** atardı («Kitab»); **Doqquz atə, yedi anə, dörd dayədən** ver xəbər (Nəsimi); Şəbaş ona qıldı **yüz təbəq zər** (Məsihi); **İki kafər bir müsəlman** öldürür bidad hey!.. Qılma üzsüzlüğü inkar ilən **bir avuc qan** üçün (S.Təbrizi)...

¹ M.D.Novruzov (M.Qıpçaq). Türk dillərində qrammatik hallar (adlıq hal). «Müqayisəli-tarixi türkologiyanın aktual problemləri». Bakı, 1984, s.72-73.

Göründüyü kimi, miqdar saylarından sonra gələn, isimlərin cəm şəkilçisi qəbul etmədən işlənməsi (iki kafər, dörd dayə...), eləcə də miqdar sayı ilə isim arasına numerativ sözlərin daxil olması (on iki **batman taş**, bir **avuc qan**...) eynilə müasir ədəbi dilimizdəki kimidir. Burada fərq yalnız «Kitab»ın dilində işlənməmiş «qırq namərddər» birləşməsində özünü göstərir. Amma bu da var ki, «Kitab»ın dilində, daha dəqiqi, Drezden nüsxəsinin 22-ci səhifəsində «qırq namərd» birləşməsi də işlənilib. Deməli, «qırq namərddər» birləşməsindəki -lər cəm şəkilçisini motivləşmiş hesab etmək olmaz. ¹

b) birinci tərəf sıra sayları ilə ifadə olunur: Gər qədr ilə ey büləndpayə, Saldun **yeddinci çərxə** sayə (Məsihi);

c) birinci tərəf bölgü sayları ilə ifadə olunur: Bunun qapusına **birər gürz** uralım («Kitab»);

ç) birinci tərəf qeyri-müəyyən miqdar sayları ilə ifadə olunur: Atub **əlli-altmış** adam həlak elədi... Bu gələn kafər **çoq kafərdir** («Kitab»); **Az** ləfzilə ol büti-vəfadar, **Çox** dərdini yarə qıldı izhar (Məsihi).

Birinci tərəfi qeyri-müəyyən miqdar sayları, ikinci tərəfi isimlə ifadə olunan birinci növ təyini söz birləşmələrinin başqa tipləri də müşahidə olunur. Məsələn, orta əsrlərin yazı dilində ikinci tərəf formal olaraq -lar² şəkilçisini qəbul edir və birinci tərəfin məzmunu ilə uyğunlaşır: Ol **bir neçə dilsizlərə** töhmətdir bu (Xətai); **Bir neçə qızlar** ki, ana yar idi (Həqiri).²

4. Birinci tərəfi əvəzlilik, ikinci tərəfi isimlə ifadə olunanlar: Oğuzın, **ol kişi** təمام bilicisiydi... **Böylə oğıl** nəhə gərək? – Oğlan **şol günbədi** gördünmi? («Kitab»); Çün Nəsimi canımı **ol mahə** qurban eylədi (Nəsimi); Sayə qəddin

¹ H.Mirzəzadə. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı, 1990, s.250.

² Yəne orada. s.251.

sənün **bu bağdən** kəm bulmasun (Kişvəri); Ərusi dövrün **hər eyşdə** kəsb eylədin min kam (Məsihi)....

Bu birləşmələrin birinci tərəfi kimi işlənən ol, böylə və şol əvəzlilikləri müasir ədəbi dilimiz üçün arxaizm hesab olunur (bax: əvəzlilik bölməsi).

5. Birinci tərəfi feli sifət, ikinci tərəfi isimlə ifadə olunanlar. Bu tip birləşmələrdə -an², -ar², acaq², -dıq⁴, -dığı, -digi, -miş⁴ şəkilçili feli sifətlər birinci tərəf kimi çıxış edir. Bu da dilimizin bütün inkişaf dövrləri üçün səciyyəvidir: **Ölən adam** dirilməz, **çıxan can** gerü gəlməz («Kitab»); **Toğmadıq oğlana** ad qoma (Oğuznamə); Yığ başına **dağılan xəyali**... Can urmaq rəsmidir, saqi **tutulmuş ay** üçün (S.Təbrizi)...

İkinci növ təyini söz birləşmələri. Hər iki tərəfi, əsasən, isimlə ifadə olunan belə birləşmələrin ikinci tərəfindəki söz III şəxs mənsubiyyət şəkilçisini (-ı⁴, -sı⁴) qəbul edir. Yanaşma-uzlaşma əlaqəsi ilə qurulan ikinci növ təyini söz birləşməsinin tərəfləri birlikdə bir məfhum ifadə etdiyi üçün cümlənin mürəkkəb üzvü olur, daha dəqiqi, mübtədə, xəbər, tamamlıq, təyin və zərflilik funksiyalarında çıxış edir.

Yazılı abidələrin dilində işlənən ikinci növ təyini söz birləşmələrinə mətn daxilində diqqət yetirək: **Kafər ləşkəri** Qazanıq üzərinə yığıldı... («Kitab»); **Hicran oxu** birlə ürəyimdən... (Xətai); **Aşılıq işi** qıza nə layiq?.. **Eşq dərdi**, ey müalic, qabili-dərman deyil! (Füzuli); **Göz yaşını** dağıdıb o pürfən (Məsihi); Allahühəmd ki, **hicran əlidin**, Etdi vəslidili-əfkari xilas (Əmani); **Gül dəstəsi** yasəmənə bağlandı (Vaqif).

Göründüyü kimi, ümumilik, qeyri-müəyyənlik bildirən II növ təyini söz birləşmələri eynilə müasir ədəbi dilimizdəki kimidir.

Yazılı abidələrin dilində II növ təyini söz birləşməsi III növ təyini söz birləşməsinin birinci tərəfi kimi çıxış edir:

Qazlıq tağının suçu yoqdır... («Kitab»); Bu tip söz birləşmələri müasir ədəbi dilimiz üçün də səciyyəvidir.

Yazılı abidələrin dilində rast gəlinən ikinci növ təyini söz birləşmələrinin bir qismi konkretliyi ifadə edir, daha doğrusu, semantikasına görə üçüncü növ təyini söz birləşməsindən fərqlənir. Məsələn, **Beyrək atı** – **Beyrəyin atı** («Kitab»); **Leyli anası**– **Leylinin anası** (Füzuli)və s. Bu cür birləşmələri şərti olaraq üçüncü növ təyini söz birləşməsinin naqis forması adlandıran H.Mirzəzadə yazır: «Orta əsrlərin ədəbi və bədii əsərlərinin dilində üçüncü növ təyini söz birləşməsi, bir qayda olaraq, formal cəhətdən ikinci növ təyini söz birləşməsinə oxşayır. Lakin məna və vəzifə cəhətdən tamamilə üçüncü növ təyini söz birləşməsi kimi dərk edilir. Belə birləşmələrdə birinci tərəf, əsasən xüsusi isimlərdən əmələ gəldiyi üçün ikinci tərəfin aidliyyət, mülkiyyət mənası nöqtəyi-nəzərindən morfoloji əlamətə, yəni -ın, -in, -un, -ün şəkilçisinə ehtiyac duyulmur; çünki birləşmənin məzmununda heç bir qeyri-müəyyənlik, mücərrədlik izi yoxdur; məs.: **Bu Xətai şe'irinə** tə'n etmə ey nakəs həsud (Xətai). **Bu Yəmən şahının** oğlıdır əyan (Əhmədi). **Nofəl gözəbindən** et qiyasi **Çün Leyli anası** bildi hali (Füzuli)....»¹ Elçin Hübətov isə bu tip vahidləri müəyyənlik anlayışı ifadə edən ikinci növ təyini söz birləşmələri başlığı altında izah edir. Konkret desək, müəllif «Kitab»ın dilində ikinci və üçüncü növ təyini söz birləşmələrinin bir-birinin əvəzləyicisi rolunda çıxış etdiyini göstərməklə yanaşı, ikinci növ təyini söz birləşmələrinin bir hissəsinin semantik cəhətdən üçüncü növ təyini söz birləşmələrindən fərqlənmədiyini də qeyd edir: «... Baybican bəg qızı, Baybican bəgün qızı, Baybicanın qızı birləşmələrindən hansının müəyyənlik, hansının isə qeyri-müəyyənlik ifadə etdiyini müəyyənləşdirmək mümkün deyil. Çünki hər iki təyini söz birləşməsi

¹ H.Mirzəzadə. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı, 1990, s.257.

konkret və müəyyən bir obyektə – Baybican bəyin qızı Banıçıçəyi bildirir... Tənrinin buyruğı ilə, peyğəmbərin qövlilə; Tənri buyruğı ilə, peyğəmbər qövlilə. Nümunə gətirdiyimiz təyini söz birləşmələrinin işləndiyi kontekst həmin təyini söz birləşmələrinin bir yerdə ikinci növ təyini söz birləşməsi kimi, digər yerdə isə üçüncü növ təyini söz birləşməsi kimi işlənməsini şərtləndirmir... Uruz başı, Beyrək atı, Banıçıçəg otağı, Qazan namusu, Qazan xatunu, Qazan qar-taşı, Qalın Oğuz imrəncisi söz birləşmələri ikinci növ təyini söz birləşmələri olsa da, müəyyənlik, konkretlik ifadə edir və semantik cəhətdən üçüncü növ təyini söz birləşmələrindən fərqlənmirlər».¹ Deməli, «Beyrək atı», «Leyli anası» kimi birləşmələrin ikinci növ təyini söz birləşməsi daxilində öyrənilməsinə məqbul hesab etmək olar. Burada Nəsiminin dilində ikinci növ (ehsan vaxtı, bəla yolu, hicran günü, quş dili, Rum eli...), eləcə də üçüncü növ (anın dər-di, eşqin bəlası, sənin xəyalın...) təyini söz birləşmələrindən geniş dairədə istifadə edildiyini konkret dil faktları ilə əsaslandırır Y.Seyidovun bir fikrini xatırlatmaq yerinə düşür: «Tarixi baxımdan, ikinci və üçüncü növ təyini söz birləşmələri bir birləşmə növünün variantlarıdır. Bu variantlar zaman keçdikcə müstəqilləşmiş, müstəqil birləşmələrə çevrilmişdir; indi onların hər birinin özünəməxsus xeyli qrammatik və semantik xüsusiyyətləri var. Bu ayrılma Nəsimi dilində də demək olar ki, müasir dildə olduğu kimidir və Nəsimi dilində də bu birləşmələr qrammatik və semantik müstəqilliyini əsasən başa çatdırmışdır».² Bu qeydlər bir daha təsdiq edir ki, dilimizdə ikinci və üçüncü növ təyini söz birləşmələrinin sabitləşməsinə son əsrlərlə əlaqələndirmək olmaz.

¹ E.Hümbətov. «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarının dilində təyini söz birləşmələri. NDA. Bakı, 2002, s. 16.

² Y.Seyidov. Əsərləri. III cild, Bakı, 2007, s.193.

Üçüncü növ təyini söz birləşmələri. Bu tip birləşmələrin hər iki tərəfində qrammatik şəkilçi işlənir: birinci tərəfdə yiyəlik halın morfoloji göstəricisi, ikinci tərəfdə bütün şəxslər üzrə mənsubiyyət şəkilçisi (bax: yiyəlik hal və mənsubiyyət kateqoriyası). III növ təyini söz birləşmələrinin digər səciyyəvi cəhətləri isə bunlardır: tərəfləri əsasən isimlə ifadə olunur; birinci tərəf müəyyən yiyəlik halda işləndiyi üçün konkretliyi, müəyyənliyi ifadə edir; tərəfləri arasına istənilən qədər söz daxil ola bilər; tərəfləri arasında qarşılıqlı uzlaşma – idarə əlaqəsi olur; tərəfləri birlikdə bir anlayış ifadə etdiyi üçün cümlənin mürəkkəb üzvü kimi çıxış edir və s. Müqayisələr göstərir ki, bu xüsusiyyətlər dilimizin bütün inkişaf dövrləri üçün səciyyəvi olmuşdur: **Mənüm əlümi** şeşin, qolça qopuzum əlümə verin, ol yigidi döndərəyim... Mərə kafər, **səniñ qızıñdan** oğlı toğsun, siz anı Qazan bəgə qədim qoyasız... Atından endi, **çobanıñ əllərin** çözdü... Məgər ol gün **kafərləriñ ağır günləriydi** («Kitab»); Ər **kişinin canına** təşviş imiş... Bən **gözlərinün xəstəsiyəm**, nə ola təsrif (Q.Bürhanəddin); Oldun çü **mənim işimə** qəmxar (Xətai); **Leylinin anası** oldu agah (Füzuli); Qıldım qəmi **Vərqanın fədası**... Bildi yoxdur **anın riyası**, Candan budur ona müddəası (Məsihi); Hər yaman yer ki olur – **yaxşılarnın mənzilidir** (Vaqif).

Təqdim etdiyimiz nümunələrdə şəxs əvəzliliklərinin birinci tərəf kimi işlənməsi (mənim əlüm, səniñ qızıñ...), tərəflərin eyni zamanda cəmlənə bilməsi (kafərləriñ ağır günləri), birinci tərəfin antroponimik vahidlə ifadə olunması (Leylinin anası, Vərqanın fədası), birinci tərəfdə işlənən sözün yiyəlik hal şəkilçisindən əvvəl mənsubiyyət şəkilçisi qəbul etməsi ilə müəyyənliyin qüvvətləndirilməsi (gözlərinün xəstəsi), birləşmələrin tərəfləri arasına müxtəlif sözlərin daxil olması (kafərlərin **ağır** günləri) və s. xüsusiyyətlər müşahidə olunur ki, bu da təkcə yazılı abidələrin dili deyil, həm də müasir ədəbi dilimiz üçün səciyyəvidir.

Yazılı abidələrin dilində üçüncü növ təyini söz birləşməsinin tərəflərinin inversiyaya uğramasına – söz sırasının pozulmasına rast gəlinir: Bədəvi **atı oğlanın** oxlanmış yatur... **Anası oğlanın** böylə digəc Qazanın əqli başından getdi... **sağın-solun Uruzın** çevirdilər («Kitab»); **Başım mənim** nələr gətirdin (Xətai); Bəqa mülkün dilərsən **varını** yoq eylə **dünyanın**. (Füzuli)... Bu hadisə, yəni təyinlə təyinolunanın yerini dəyişməsi türkologiyada iki cür izah olunur: şeir dilində poetikliyi qüvvətləndirən vasitə kimi; nəsr dilində türk dillərinin daha qədim sintaktik quruluşunun relikti (qalıqı) kimi.

H.Mirzəzadə üçüncü növ təyini söz birləşmələrinin qədim formalarından bəhs edərkən yazır: «... birinci tərəfdə hər üç şəxsin mənsubiyyət şəkilçisi iştirak edərsə, o zaman həmin tərəf ziyəlik şəkilçisi (-in, -ın, -un, -ün) qəbul etmir. İkinci tərəfdə mənsubiyyət şəkilçisi bir qayda olaraq işlənir. Belə hallarda birinci tərəf mənsubiyyət şəkilçisi ilə ifadə edildiyi üçün, ikinci tərəflə birlikdə konkret məzmun kəsb edir, mücərrədlikdən və ümumilikdən uzaqlaşır... Bu xüsusiyyət yalnız mənzum əsərlərdə deyil, nəsr əsərlərinin də dilində mövcuddur: **Başım baxtı, evim xətti**... atam, anam verdiği («Kitabi-Dədə Qorqud»). Ey **gözüm nuri** gözündən getmə irəğ olma kəm (Nəsimi). Ya yanux **köksüm evində** bu bələpərvər köngül (Kişvəri)...».¹ Q.Kazımov «Kitab»ın dilində işlənmiş bu tip vahidləri «yanaşma-uzlaşma əlaqəli ismi birləşmələr» başlığı altında izah etsə də, həmin birləşmələrin birinci tərəfinin məhz konkretlik bildirməsini təkcə diaxronik yox, həm də sinxronik müstəvidə əsaslandırır: «...Belim qüvvəti, tağım yüksəgi, halahı yanı, başım bəxti, evim xətti kimi birləşmələrin birinci tərəfi konkretlik bildirdiyi üçün müasir dildə ziyəlik hal şəkilçisinin iştirakı ilə forma-

¹ H.Mirzəzadə. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı, 1990, s.258.

laşır».¹ Deməli, hansı adla təqdim olunmasından asılı olmayaraq, hər iki izah həmin ismi birləşmələrin ilkin forması, eləcə də inkişaf prosesi barədə dolğun təəssürat yaradır. Üçüncü növ təyini söz birləşməsinin tərəflərinin söz birləşmələri ilə ifadə olunması da maraqlı məsələlərdəndir. Bu cəhət bir sıra abidələrdə, xüsusən də «Kitab»ın dilində qabarıq şəkildə görünür: 1) Birləşmənin birinci tərəfi ikinci növ təyini söz birləşməsi ilə ifadə olunur: Qazılıq tağının suçu. Amit soyunun aslanı; 2) Birləşmənin birinci tərəfi birinci növ təyini söz birləşməsi ilə ifadə olunur: qafil başın ağrısı, bişmiş ətməgin bəqası; 3) Birləşmənin ikinci tərəfi birinci növ təyini söz birləşməsi ilə ifadə olunur: Məhəmmədin sağ yanında; 4) Birləşmənin ikinci tərəfi ikinci növ təyini söz birləşməsi ilə ifadə olunur: Barasarun Bayburd hasarı».²

Təyini söz birləşmələrinə daxil olmayan ismi birləşmələr

Yazılı abidələrin dilində işlənən bu tip ismi birləşmələri türkoloji araşdırmalara, xüsusən də Y.Seyidovun söz birləşmələrinə həsr olunmuş əsərlərinə istinad edərək aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1) Birinci tərəf ismin adlıq halında olur, həm də daha çox mənsubiyyət şəkilçili sözlə ifadə olunur, ikinci tərəf isə əsasən -lı⁴ şəkilçili sifətdən ibarət olur: **Adı görklü** Məhəmməd Mustafa yüzi suyuna bağışlasun, xanım hey!.. **saçı** ardına **urulu, köksi** qızıl **dügməli, əlləri** biləgindən **qınalı, barmaqları nigarlı** məhbub kafər qızları Qalın Oğuz bəglərinə sağraq sürüb içərlərdi («Kitab»); Gəl ey **gözü bağlı, bağı dağlı. Başı qaralu, ayağı bağlı** (Füzuli)...;

¹ Q.Kazımov. Azərbaycan dilinin tarixi. Bakı, 2003, s.468.

² E.Hümbətov. «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarının dilində təyini söz birləşmələri. NDA. Bakı, 2002, s.27.

2) Birinci tərəf substantiv isimlərlə, ikinci tərəf isə -lı⁴ şəkilçili sifətlərlə ifadə olunur: Hüsnünü yad eyləsəm, ey **sərv boylu** dilbərim. Xak dəldi yürəgim hicrində, ey **gül yüzlü** yar (Xətai); **Şəhbaz baxışlı, ahu gözlü** (Füzuli); Ey **maral baxışlı, sona sığallı** (Vaqif)...

3) Birinci tərəfi ismin yönlük halında olan sözlə ifadə olunur: eşqə ədvv, hüsnə münkir, dərdə dərman, hüsnünə heyran, kəmalüllaha vaqif (Nəsimi);¹

4) Birinci tərəf ismin yerlik halında olan sözlə ifadə olunur: Gördi kim, **belində qopuzu** var... **Biləgində** toqsan **oqı** seyrək oqlan! («Kitab»); **Barmağında xatəm, belində kəmər, Telində güşvarə**, düymə tamam zər (Zakir);

5) Birinci tərəf ismin çıxışlıq halında olan sözlə ifadə olunur: **Aydan arı, gündən görklü** qız qardaşın Banıçığı Bamsı Beyrəgə diləməgə gəlmişəm! («Kitab»);

Yuxarıda təqdim etdiyimiz təyini söz birləşmələrinə daxil olmayan ismi birləşmə modelləri müasir ədəbi dilimiz üçün də səciyyəvidir.

İzafətlər. Heç şübhəsiz ki, Azərbaycan yazılı abidələrinin dilində işlənən təyini söz birləşmələri bütün parametrlərinə görə zəngindir. Amma fars və ərəb izafətlərinin rolunu da inkar etmək olmaz. Bu mənada izafətlərin bəzi səciyyəvi cəhətlərinə diqqət yetirək:

Ərəb mənşəli «artırma, həddindən artıq çoxaltma» anlamlı «izafə» sözü ilə eyni kökdən olan «izafət» dilçilikdə təyini söz birləşməsi mənasındadır;

-i, -ül morfemləri fars və ərəb izafətlərinin qrammatik göstəriciləridir: abi-həyat; xeyrül-bəşər...;

İzafətlər daha çox XVIII əsrə qədərki ədəbi dilimizdə, xüsusən də poeziya dilində müşahidə olunur: gəmi-eşq, zülfi-pərişan, şəmsi-xavər...;

¹ Y.Seyidov. Seçilmiş əsərləri. III cild, Bakı, 2007, s.195.

Hazır formalar şəklində mənimsənilən izafətlər dilimizdəki təyini söz birləşmələrinin ekvivalentləri kimi çıxış edir: abi-heyvan – heyvan abı – dirilik suyu; eşqi-yar – yarın eşqi...;

Azərbaycan dilinin sintaktik quruluşuna təsir göstərə bilməyən izafətlərlərin bir qisminin XIV əsrdən etibarən dilimizə tərcümə edilərək işlənməsinə rast gəlinir: şəmsi xavər (xavər günəşi), buyi-zülf (saçın qoxusu)...

Müasir ədəbi dilimizdəki tərz-i-hərəkət, nöqtəyi-nəzər, həddi-bülüğ, tərcümeyi-hal kimi leksik vahidlər izafət tərkiblərinin qalığıdır.

Qeyd olunduğu kimi, izafətlərin bir qismi Azərbaycan dilinə tərcümə edilərək işlənmişdir. Bu hadisəyə Nəsiminin dili müstəvisində münasibət bildirən Ə.Dəmirçizadə yazır ki, izafətlər Azərbaycan dilinə üç yolla çevrilərək işlənmişdir: a) ərəbi və ya farsı tərkiblər azərbaycancanın söz birləşməsi sisteminə uyğunlaşdırılmış, birləşmənin söz vahidləri isə Azərbaycan dilinə tərcümə edilməmiş, eynən saxlanılmışdır: (ab-həyat) əvəzinə (həyat abı): Xizr kibi içdi həyat abını... (tir-mələmət) əvəzinə (mələmət tiri): Eylədi eşqin məni qalqan mələmət tirinə...; b) ərəbi, farsı tərkibləri təşkil edən iki sözdən biri – təyinedici söz Azərbaycan dilinə tərcümə edilməklə Azərbaycan dili söz birləşməsi halında işlənilmişdir: (canfəza) əvəzinə (can verici), (dil-xəstə) əvəzinə (xəstə könül) – Can verici ləbindədir şərbəti xəstə könlümün... (şəms-xavər) əvəzinə (xavər günəşi) – Xavər günəşi və mah-liqasən...; v) ərəbi, farsı tərkibləri təşkil edən hər iki söz Azərbaycan dilinə tərcümə edilərək Azərbaycan dilinin sintaktik quruluşu əsasında düzəldilmiş birləşmələr kimi işlənmişdir: (məntiq-üt-teyr) əvəzinə (quş dili) – Quş dilin sən tərcüman etmək dilərsən, etməgil... (buy-zülf) əvəzinə (saçın qoxusu) – Səba saçın qoxusundan müəttər olmuşdur... (zülf-siyah) əvəzinə (qara saç) –

Vermişəm ol qara saçın qovlu qərarına könül...».¹ Bu fikirlər H.Mirzəzadə tərəfindən də müdafiə olunur: «XV əsrdə xalq ədəbiyyatının gözəl ənənələrini öz yaradıcılığında inkişaf etdirən Xətai bu cəhətə xüsusi fikir vermiş, azərbaycancalaşmış birləşmələri yeri gəldikdə işlətmişdir: can morği, şirin ləb, əql əhli, üşşaq əhli, xəstə dil, məclis əhli...».²

Nəsiminin dilində işlənən iki sözlü (sehri-Babil, əhli-kəlam), üç sözlü (məhnəti-cövri-rəqib, bimari-qəmi-eşq), həmçinin dörd və beş sözlü (nuri-çəşmi-əhli-dil...) izafətləri sistemli şəkildə təhlil edən Y.Seyidov yazır: «... fars izafətləri ilə ərəb izafətlərini fərqləndirməyə ehtiyac yoxdur; çünki onların əlaqələnmə vasitələri (i, ül) müxtəlif olsa da (mövsimi-novruz, xeyrül bəşər), komponentlərinin sırası, işlənmə mövqeyi, Azərbaycan dili birləşmələri ilə ekvivalentliyi və başqa cəhətlərdən onlar arasında fərq yoxdur. Yalnız onu demək lazımdır ki, ümumən klassik şeir dilində olduğu kimi, Nəsiminin dilində də fars izafətlərinə nisbətə ərəb izafətləri müqayisə olunmaz dərəcədə az işlənmişdir; əgər burada fars izafətləri yüzlərlə, hətta minlərlədirsə, ərəb izafətlərinin sayı yüz rəqəmini aşmır».³

XVIII əsrə qədərki yazılı abidələrin dilində işlənən bəzi izafətlərə mətn daxilində nəzər salaq: Nə dilbər, **dilbəri-şahid**, nə şahid, **şahidi-sərvər** (Həsənoğlu); Ayağım tozı, ey **ruhi-rəvanbəxş**, Cahanda çəşməyə çün tutuyadır (Nəsimi); Yüz dürlü **bəlayi-eşqə** hər dəm, Könlüm veribən, riza qılan dil! (Xətai); Ya rəb, **bəlayi-eşq** ilə qıl aşına məni! Bir dəm **bəlayi-eşqdən** etmə cüda məni (Füzuli); Səba gəm-

¹ Ə.Dəmirçizadə. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi. I hissə, Bakı, 1979, s.151-152.

² H.Mirzəzadə. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı, 1990, s.263.

³ Y.Seyidov. Seçilmiş əsərləri. III cild, Bakı, 2007, s.189.

xarəm, ol gəm-xarimə **dər-di-dil** izhar et (A.Təbrizi); **Şərti-ixlas** gərək eyləyəsen şimdi əda (Vaqif)...

Təqdim etdiyimiz misallar bir daha təsdiq edir ki, izafətlər, əsasən, şeir dili üçün səciyyəvi olmuşdur.

Feli birləşmələr. İdarə və yanaşma əlaqəsi ilə qurulan bu tip birləşmələrin əsas tərəfi məsdər, feli sifət və feli bağlamalardan ibarət olur. Asılı tərəfdə (1-ci tərəfdə) isə isim, sifət, say və digər nitq hissələri işlənir.

Dilçiliyimizdə feli birləşmələrin müxtəlif başlıqlar altında öyrənilməsinə rast gəlinir. Məsələn, «Müasir Azərbaycan dili» (Bakı, «Elm», 1981) kitabında belə qruplaşdırılır: birinci tərəfi isimlə ifadə olunan feli söz birləşmələri; birinci tərəfi məsdər, ikinci tərəfi fellə ifadə olunan feli söz birləşmələri; birinci tərəfi feli sifətlə ifadə olunan feli söz birləşmələri; birinci tərəfi feli bağlama ilə ifadə olunan feli söz birləşmələri; birinci tərəfi zərflə ifadə olunan feli söz birləşmələri».¹ Y.Seyidovun fikrincə, dilimizdə feli birləşmələrin dörd növü vardır: «ad-fel» tipli feli birləşmələr; «fel-fel» tipli birləşmələr; «zərf-fel» tipli birləşmələr; qoşmalı feli birləşmələr.² Q.Kazımov isə feli birləşmələrə tam başqa kontekstdə yanaşır. Daha dəqiqi, feli birləşmələri tərəfləri arasındakı sintaktik əlaqə üsullarına görə qruplaşdırır: koordinativ feli birləşmələr (subyekt əlaqəli birləşmələri əhatə edir); yanaşma əlaqəli feli birləşmələr; idarə əlaqəli feli birləşmələr.³ Müqayisələr göstərir ki, feli birləşmələrin qruplaşdırılmasında müxtəliflik nəzərə çarpsa da, onlar əsasən eyni xətdə birləşir. Bu mənada yazılı abidələrimizin dilində işlənən feli birləşmələri həmin formalara, xüsusən də Y.Seyidovun müəyyənləşdirdiyi modellərə uyğun şəkildə təqdim edirik.

¹ Müasir Azərbaycan dili. III cild, Bakı, «Elm», 1981, s.124-146.

² Y.Seyidov. Seçilmiş əsərləri. I cild, Bakı, 2006, s.229-414.

³ Q.Kazımov. Müasir Azərbaycan dili. Bakı, 2000, s.55-61.

«Ad-fel» tipli birləşmələr. Bu tip birləşmələrin birinci tərəfi isim, sifət, əvəzlik və sayla ifadə olunur. İkinci tərəfdə isə felin təsriflənməyən formalarından biri (məsdər, feli sifət, feli bağlama) işlənir: **Bamsı Beyrəgə diləməgə** gəlmişəm... **Təjri verən** tatlu canın seyranda imiş, endi dəxi... Könlin **yuca tutan** ərdə dövlət olmaz... Oğuz bəgləri **birin gəlüb**, yığnaq olmağa başladı («Kitab»); **Yarə irişməgə** yardım xəbər gərək... **Ol pəri gedəndə** aləm necə heyran olmasun (Nəsimi); Yüz veriptür maña yüz gəm sənəmə **sən gedəli** (Kişvəri); **Doğru deməgimdən** özgə nəm var (Məsihi); **Məni-Məcnun aqıl eyləmək** mümkün deyil, naseh (S.Təbrizi)... Bu birləşmələrin birinci tərəfi isim (Bamsı Beyrək, təjri, yar, pəri...), sifət (yuca, doğru), say (birin) və əvəzliliklərlə (sən) ifadə olunmuşdur. İkinci tərəfdə isə məsdər (diləmək, irişmək...), feli sifət (verən, tutan) və feli bağlamalar (gəlüb, gedəndə, gedəli) əsas tərəf kimi çıxış edir.

«Ad-fel» tipli birləşmələrdə birinci tərəf ismin müəyyən bir halında, daha dəqiqi, adlıq, təsirlik, yönlük, yerlik və çıxışlıq hallarında işlənərək müxtəlif münasibətlər ifadə edir. Belə birləşmələr, demək olar ki, dilimizin bütün inkişaf dövrləri baxımından səciyyəvidir. Məsələn:

Adlıq hallı feli birləşmələr: **Beyrək gedəli** Bam-bam dəpə başına çıqdınmı, qız? («Kitab»); **Sən bilən** dili bu gün, yəni Süleyman nə bilir (Nəsimi); Lillahülhəmd yar imişsən, **Mən istədiyimcə** var imişsən (Füzuli);

Təsirlik hallı feli birləşmələr: Ağ **otağı qoyuban** qara otağa girən qızlar («Kitab»); Bən **səni görəli** özüm səndə yitürmüşəm, şəha (Q.Bürhanəddin); **Həqqi bilən** bilir ki, mən zənnü gümanə sığmazam (Nəsimi); Neçün məhv olmasın adəm **onun seyranını görcək** (S.Təbrizi);

Yönlük hallı feli birləşmələr: Toyunca **yüzünə baqmadığım**, xanım yigit! («Kitab»); **Əhli-Yəmənə yetən** bəlani, **Əntər olara qılan** cəfanı (Məsihi);

Yerlik hallı feli birləşmələr: Ağ qoyunlar gəlüb **çevrəsində yatduğı** su! («Kitab»);

Çıxışlıq hallı feli birləşmələr: Qız **anadan görməyincə ögit almaz** («Kitab»); Saxlama nəqdi-qəmi-eşqini, ey can, zahir et Kim, verim **həbsi-bədəndən çıxmağa** rüsxət sana (Füzuli); **Qiyamətlər qiyamətindən qiyam etmiş** qiyamətdir (Q.Təbrizi)

«Fel-fel» tipli birləşmələr Belə birləşmələrin birinci tərəfi (asılı tərəf) yalnız feli bağlamalar, ikinci tərəfi (əsas tərəfi) isə felin təsriflənməyən formalarından biri ilə (məsdər, feli sifət, feli bağlama) ifadə olunur. Yazılı abidələrimizin dilində «fel-fel» tipli birləşmələrə az təsadüf olunur. Bəzi nümunələri təqdim edirik: Bədəvi atlar issini **görüb oğradıqda...** On ay **deyəndə** dünyaya **gətirdüğüm** oğul!.. Oğuz ərənləri **turarkən** səni **ögməgim** yoq («Kitab»); Əsir olub yatmasın xakə zəlil, **Açulub sevişməyə** bənd ola dil (X.Təbrizi); Yarım **sallanıban gələndə** bizə, Düşübən əl-ayağından öpəydim (Vaqif)... Nümunələrdəki «fel-fel» tipli birləşmələrin bir qismi tam yanaşma (görüb oğradıqda, açulub sevişməyə, sallanıban gələndə), bir qismi isə tam olmayan yanaşma əlaqəsi ilə qurulmuşdur: **deyəndə** – **gətirdüğüm**, **turarkən** – **ögməgim**.

«Zərf-fel» tipli birləşmələr. Birinci tərəfi zərf, ikinci tərəfi isə felin təsriflənməyən formalarından biri ilə (məsdər, feli sifət, feli bağlama) ifadə olunur. Y.Seyidovun fikrincə, bu tip birləşmələr arasında mənə əlaqələri, əsasən, birinci tərəfin mənası ilə müəyyən olunur, yəni birinci tərəf hərəkətin tərzini (tərz əlaqəsi), zamanını (zaman əlaqəsi), yerini (yer əlaqəsi) və kəmiyyətini bildirir.

Yazılı abidələrin dilində rast gəlinən «zərf-fel» tipli birləşmələri ağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

Birinci tərəfi tərz-hərəkət zərfi ilə ifadə olunanlar: Babaña-anaña **sağlıqla varacaq** olırsan («Kitab»); **Xumar-xumar baxmaq** göz qaydasıdır (Vaqif);

Birinci tərəfi zaman zərfi ilə ifadə olunanlar: **Gecə-gündüz ağlamaq** eşqində xoş xudur (Xətai); **Gündüz-gecə batubən** xəyalə, Ümmid ilə talib ol vüsalə (Məsihi);

Birinci tərəfi yer zərfi ilə ifadə olunanlar: **İlərü yatan** Qara dəniz gördüm («Kitab»); Sən **yuxarı baxanda** xeyri imma (Q.Bürhanəddin);

Birinci tərəfi kəmiyyət zərfi ilə ifadə olunanlar: Sonra Əmən deərlərdi, bir kişi **altı kərrə varub** hasarı alımadı («Kitab»); **Çox yalvarıban** çü yazdım anı, Dedim, aparıcı imdi qanı? (Xətai).

Yuxarıda təqdim etdiyimiz «zərf-fel» tipli birləşmələrdə -maq² şəkilçili məsdərlər, -an², -acaq² şəkilçili feli sifətlər, -ib⁴, -ıban⁴, -anda² şəkilçili feli bağlamalar əsas tərəf kimi çıxış edir. Həmin birləşmələrin asılı tərəfi isə zərflərdən ibarətdir.

Qoşmalı feli birləşmələr. Qoşmaların köməyi ilə düzələn bu tip birləşmələr üçün «müstəqil mənalı söz+qoşma+fel» modeli əsas götürülür ki, bu da demək olar ki, dilimizin bütün inkişaf dövrləri üçün səciyyəvidir.

Yazılı abidələrimizin dilində az rast gəlinən qoşmalı feli birləşmələrin tərkibində əsasən aşağıdakı qoşmalar işlənmişdir:

ilə qoşması: **Bivəfa ilə yeyən** nanu-nəmək (Nəsimi); **Yarı əğyar ilə görmək** aşıqə düşvar irür (Füzuli);

sarı və toğri (doğru) qoşmaları: **Gün sarı şəbnəm gəldikcə** çəməndən çəkilin (S.Təbrizi); **Həccə toğri varmiyan** hacı degil (Nəsimi);

tək və kimi qoşmaları: **Səğər kimi gəzməyi** həram et!.. Qanda olsam, **badə tək düşmək** ayağə adətım (Füzuli); **Lalə tək qızarmaq** üz qaydasıdır (Vaqif);

üzrə qoşması: **Şol gül üzrə tağılan** ənbər sifətlü sünbülə (Nəsimi);

üçün qoşması: Yanar imiş **yar üçün vasil olan** yarınə (Nəsimi);

ötrü qoşması: Qırq yigit bir bəg oğlilə **bir qızdan ötri ölmək** nolur («Kitab»);

Bu nümunələrin hər birində qeyri-predikativ fel formalarından birinin (məsdər, feli sifət və feli bağlama) əsas tərəf kimi çıxış etməsi aydın şəkildə görünür.

CÜMLƏ

Sintaktik vahidlərdən biri olan cümlənin səciyyəvi əlamətləri bunlardır: bitkinlik, predikativlik, modallıq və intonasiya. Cümləni sintaksisin əsas və mərkəzi vahidi hesab edən Q.Kazımov yazır: «Cümlə dilin fonetik sisteminin, lüğət tərkibi və qrammatik quruluşunun bütün daşıyıcılarını özündə ehtiva edir».¹ Digər tərəfdən, cümlə özünə qədərki (səs, söz, söz birləşmələri) və özündən sonrakı (sintaktik bütöv) dil vahidləri arasında körpü rolunu oynayır: səs → söz → söz birləşməsi=cümlə → sintaktik bütöv. Burada təkcə onu qeyd edirik ki, «Kitab» bütün dil vahidlərini, xüsusən də sintaktik bütövlər cərgəsini özündə ehtiva edən ən zəngin mənbədir.

Məqsəd və intonasiyaya görə cümlənin növləri

Müasir ədəbi dilimizdə olduğu kimi, yazılı abidələrin dilində də cümlənin ifadə məqsədinə və intonasiyaya görə dörd növündən bəhs etmək lazım gəlir: nəqli cümlə, sual cümləsi, əmr cümləsi, nida cümləsi. Yazılı abidələrin dilində bu tip cümlələrin işlənməsi müəyyənləşdirilərkən həm mətnin məzmunu, həm də müasir dilimizdəki cümlə modelləri əsas götürülür. Bu da təsadüfi deyil. Belə ki, «XIX əsrin ortalarına qədər durğu işarələrinin nə olduğu haqqında tam bir təsəvvürün olmaması, hətta ən zəruri və tətbiqi lazım olan ən adi işarələrin - nöqtə (·), sual işarəsi (?), nida və ya

¹ Q.Kazımov. Müasir Azərbaycan dili. Bakı, 2000, s.82.

əmr işarəsi (!) – yazıda əksini tapmaması öz növbəsində mətnin oxunmasını qismən ağırlaşdırmış, lakin cümlənin real məzmununa heç bir xələl gətirməmişdir. Cümlənin ifadə məqsədinə görə növlərini formal əlamətlər (durğu işarələri) yox, onun (cümlənin) məzmunu müəyyən edir».¹

Nəqli cümlə. Hər hansı bir əşya, iş, əlamət və s. haqqında məlumat verən nəqli cümlənin (ərəb mənşəli nəqli sözü «nəql edən, rəvayət edən, hadisələri və eşitdiklərini başqasına danışan» mənasındadır) səciyyəvi cəhətlərini aşağıdakı kimi ümumiləşdirmək olar:

Nəqli cümlənin intonasiyası yüksək tonla başlanır, cümlənin sonunda isə tədricən zəifləyərək kəsilir: Ağ saqqallu babası qarşu gəldi («Kitab»)...

Nəqli cümlənin xəbəri ismi və feli olur: ismi xəbərlə nəqli cümlələr – Oğuzi ol kişi **bilicisiydi** («Kitab»); Qurtulmağı **yoxdurur** zərərdən (Məsihi); feli xəbərlə nəqli cümlələr – Selcan xatun at **oynatdı**. Qanturalının öginə **keçdi** («Kitab»); Can parəsinə canü dilü əqli **vermişəm** (Q.Bürhənnəddin);

Yazılı abidələrin dilində, eləcə də müasir ədəbi dilimizdə feli xəbərlə nəqli cümlələr ismi xəbərlə nəqli cümlələrə nisbətən üstün mövqedə çıxış edir. Bəzi mətnlərdə isə ismi və feli xəbərlə cümlələrin təxminən eyni səviyyədə işlənməsi müşahidə olunur. Bu, üslubla və daha çox da situasiya ilə bağlıdır: «...ümumi təsəvvür üçün bir şairin rübai və tuyuqlarının dilində hesablama apardıq. Nəsiminin istifadə etdiyimiz kitabında hərəsi bir bənd olmaqla 340 belə şeiri çap olunmuşdur. Bu şeirlərin dilində olan 1420 xəbərdən 735 feli, 685-i isə ismi xəbərdir. Bu rəqəmləri tam dəqiq hesab etmək olmaz, lakin onlar müəyyən təsəvvür yarada bilir. Belə təsəvvür ki, Nəsimi dilində ismi xəbərlər az qala feli xəbərlər qədər işlənir, deməli, burada ismi cümlələrlə feli

¹ H.Mirzəzadə. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı, 1990, s.264.

cümlələrin işlənmə nisbəti çox aralı deyil. Bu cəhət Nəsimi dili üçün səciyyəvi sayıla bilər. Bu nisbət, bəlkə, ona görədir ki, Nəsiminin bənzətmələri daha çox varlıqlarla əlaqədardır, bu təlimdə hərəkət əşyalar qədər çoxcəhətli və rəmzi deyil».¹ Müəllifin qeydləri yuxarıda dediklərimizi bir daha təsdiq edir;

Feli xəbərlə nəqli cümlələrdə xəbər daha çox felin xəbər şəklində olur: İki **atlandılar**, meydana **çıxdılar** («Kitab»); Bən gözlərümi görmək üçün səni **gizlərəm**, Qanlı yürəgi şol ləbü dəndana **saxlaram** (Q.Bürhanəddin);

Nəqli cümlələrin xəbərində şəxs-xəbərlilik şəkilçisinin ixtisarı müşahidə olunur: ...bəratim məndən fəidəsiz əzab verdiyi üçün **xəcil** (Füzuli); Elmin rəqəmində cümlə **məlum**, Hökmün qələmində cümlə **məhkum** (Məsihi);

Nəqli cümlələr təsdiq və inkar olur. İnkarı daha çox degil (deyil), yox sözləri, -ma inkar şəkilçisi, eləcə də nə-nə bağlayıcısı ilə düzəlir: Həq təlalaya Domruluş sözü **xoş gəlmədi**... Mərə dadı, mən **avçı degiləm**, bəg oğlu bəgəm... («Kitab»); Fərağı çəkməyən aşiq vüsalın qədrini **bilməz** (Nəsimi); **Nə** mey etdi sözün qəbul **nə** bəng, **Nə** güssədə idim və **nə** gəmdə... Mən həm **deyiləm** bu zəcrə qail... Aşiqi öldürdü şövq bir nəzərə çarə **yox** (Füzuli);

Şeir dilində işlənən nəqli cümlələrdə söz sırasının pozulmasına rast gəlinir: Düşdi bir incə dərdə ki, hərgiz dəvası yox (Nəsimi); Sayrar ağac üstə yüz sığırçın (Xətai); Bi-çarədir öz işində ol həm (Füzuli);

Nəqli cümlələr sual və əmr cümlələrinə nisbətən üstün mövqedə görünür. Digər tərəfdən, həmin tip cümlələrdən fərqli olaraq, hər cür cümlə strukturlarını əhatə edir. Dəqiq desək, sadə və mürəkkəb, cümlə bənzərlikli və təktərkibli, müxtəsər və geniş və s. cümlə formaları daha çox nəqli cümlə şəklində olur. Bəzi cümlələrə diqqət yetirək: Leyli bu itabı çün eşitdi

¹ Y.Seyidov. Seçilmiş əsərləri. III cild, Bakı, 2007, s.203.

(Füzuli); Bu dünyayı ərənlər əqlə bulmuşlardır («Kitab»)...

Məqsəd və intonasiyaya görə nəqli cümlə şəklində olan bu cümlələrdən birincisi cümlə bənzərlikli, ikincisi təktərkibli.

Bütün bunlar yazılı abidələrimizin dilində işlənən nəqli cümlələrin tam formalaşmış vəziyyətdə olduğunu aydın şəkildə göstərir.

Sual cümləsi. Müəyyən bir məlumat almaq, hər hansı bir fikrin düzgünlüyünü müəyyənləşdirmək, dəqiqləşdirmək məqsədilə işlədilən cümlələr sual cümləsi adlanır.

Orxon-Yenisey abidələri, «Kitabi-Dədə Qorqud» kimi qədim türk mənbələri sual cümlələrinin formalaşma tarixinin qədim olduğunu göstərir. Maraqlıdır ki, bu abidələrin dilində sual cümləsini yaradan vasitələr (intonasiya, sual əvəzlilikləri və sual ədatları) müasir türk dillərində, o cümlədən Azərbaycan dilində əsasən eynilə işlənir (arxaikləşən, eləcə də fonetik dəyişikliyə uğrayan sual əvəzlilikləri və sual ədatları istisna olunmaqla). Burada təkcə onu qeyd edirik ki, müasir ədəbi dilimizdə -mı⁴ sual ədatının köməyi ilə qurulan sual cümlələri birbaşa həmin mənbələrlə səsleşir: Orxon-Yenisey abidələrinin dilində – Kağan mu kısıyın=Onun xan olmasına çalışımmı?; «Kitab»ın dilində – Beyrək adlı yigidə buluşmadınmi?; müasir ədəbi dilimizdə – O şərəfli günlər unudulurmu? (R.Rza).

Müasir ədəbi dilimizdə olduğu kimi, yazılı abidələrin dilində də sual cümlələrinin iki məqsədlə işləndiyi müşahidə edilir: 1. Müəyyən bir məlumat əldə etmək, hər hansı bir fikrin düzgünlüyünü müəyyənləşdirmək məqsədilə işlədilən sual cümlələri: Yigit, gəlişin qandan?.. İç Oğuzda kimün nəsisən? («Kitab»); 2. Cavab almaq deyil, bədiiliyi qüvvətləndirmək, fikri emosional tərzdə ifadə etmək məqsədilə işlədilən sual cümlələri (bu tip cümlələr daha çox ritorik sual cümlələri başlığı altında öyrənilir): Əcəl aldı, yer gizlədi, Fani dünya kimə qaldı? («Kitab»); Aləmdə bu gün sənçiləyi yar kimin var? (Nəsimi); Bülbül necə yanında həyadan ağız açsın?! (Q.Təbrizi)...

Yazılı abidələrin dilində işlənən sual cümlələrini aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1) İntonasiyanın köməyi ilə qurulan sual cümlələri. Belə cümlələrə qədim türk, eləcə də Azərbaycan yazılı abidələrinin dilində az rast gəlinir. Şübhəsiz ki, yazılı abidələrin dilində işlənən sual cümlələri də mətnin məzmununa, semantik yükünə əsasən müəyyənləşdirilir. Bu mənada sual intonasiyasının köməyi ilə qurulan sual cümlələri barədə bəzi izahlara diqqət yetirək. Məsələn, Nəsiminin dilində sual cümləsinin üç qrammatik formasından bəhs edən Y.Seyidov yazır: «İntonasiyanın köməyi ilə formalaşanlar: Həqq onu ər yaratdı, yoxsa dişi? Belə sual cümlələri Nəsimi dili üçün səciyyəvi deyil, ümumən şeir dili üçün belələri səciyyəvi deyil. Mükəllimədən kənarında belələrini müəyyən etmək də çətinidir. Verdiyimiz misalın ikinci hissəsi (yoxsa dişi) olmasaydı, birinci hissəsinin sual cümləsi olmasını bilmək olmazdı».¹ Q.Kazımov bu tip cümlələri «Kitab»ın dili müstəvisində araşdırmışdır: «Başqa vasitələr olmadan, yalnız intonasiya ilə qurulan ümumi sual cümlələri dastanların dili üçün o qədər də səciyyəvi deyildir. Lakin bəzi nümunələr göstərir ki, ümumxalq dili üçün bu cür cümlələrin qəlibi artıq vardır və müasir dildə olduğu kimi, o dövrdə də xəbər son hecasının uzun tələffüz edilməsi ilə belə sual cümlələri qurulub işlənmişdir: ...nagahandan tayanım üzərinə düşəm, qarnı yırtıla? – dedi. Burada **qarnı yırtıla?** sintaqmı sual mənasını intonasiya ilə – yırtıla sözünün son hecasının uzun tələffüzü ilə qazanmışdır».² H.Mirzəzadə intonasiya ilə qurulan sual cümlələrinin yazılı abidələrimizin dilində nadir hallarda təsadüf edildiyini göstərir: ...Xəbər ver xublar içində yalandır bu xəbər çindir. Gəm könlümə xeyli kar qılmış. Ya cövrü cəfayi yar qılmış (Xətai); ... Didim dünyada dəxi hesab

¹ Y.Seyidov. Seçilmiş əsərləri. III cild. Bakı, 2007, s.204-205.

² Q.Kazımov. Azərbaycan dilinin tarixi. Bakı, 2003, s.474.

olur xəbər in eşitmişsüz (Füzuli).¹ Bu qeydlərin hər biri intonasiya ilə düzələn sual cümlələrinin XIX əsrə qədərki ədəbi dilimiz üçün səciyyəvi olmadığını təsdiqləyir.

2) Sual ədatlarının köməyi ilə qurulan sual cümlələri. Bəs, məgər, -mı⁴ ədatları ilə qurulan sual cümlələri dilimizin bütün inkişaf dövrləri üçün səciyyəvidir (bax: ədat bölməsi): Ya **pəs** nədəlim? **Məgər** sən xan Qazanın oğlu degilsən? **Bilürmisən** nələr oldı? Nə biləyin, oğul, **arslandanmı** oldı, yoxsa **qaplandanmı** oldı? («Kitab»); Əcəba bu huri üzlü məhi-bədr, ya **pərimi?** Fitneyi-dövrü qəmərsən bəs **məgər?** (Nəsimi); Sən cahilə yox **məgər** nəsihət? Qeyrət muna der **olurmu** qail? (Məsihi); Təbib, ol dərdi-bidərman **məgər** dərman yerin tutmaz? Bu ahu nalə məgər **bisəbəbmidir**, yarəb? (Q.Təbrizi)... Bu cümlələrin müasir ədəbi dilimizlə müqayisəsi aşağıdakı fərqli cəhətləri söyləməyə imkan verir:

-mı⁴ sual ədatı tək cəzə söz sonunda yox, həm də şəxs-xəbərlilik şəkilçisindən əvvəl işlənmişdir: bilürmisən – bilir-sənmi, bisəbəbmidir – bisəbəbdirmi...;

-mı⁴ sual ədatı məntiqi vurğu ilə bağlı olaraq, yalnız xəbər deyil, həm də xəbərdən əvvəlki sözün sonunda işlənir (Aslandanmı oldı... qaplandanmı oldı). Bu tip sual cümlələri qərb şivələri baxımından səciyyəvidir: Sənmi de:rsəñ? Maraqlıdır ki, belə cümlə modellərinə S.Vurğunun dilində də rast gəlinir: Söylə, **sənmi** xor baxırsan mənim şeir dilimə? Qoca Şərqi şöhrətidir Füzulinin qəzəli! **Sənmi** «türkəxər» deyirsən ulusuma, elimə? («Yandırılan kitablar» şeirindən)... Bu misralarda işlənən «sənmi» sözü poetikliyi qüvvətləndirən vasitələrdən biri kimi çıxış edir.

3) Sual əvəzlilərinin köməyi ilə qurulan sual cümlələri. Tarixən işlənmiş bu tip sual cümlələri əsasən müasir ədəbi dilimizdəki kimidir. Burada fərq yalnız bəzi sual əvəzlilərinin arxaikləşməsində, yaxud fonetik dəyişikliyə uğrama-

¹ H.Mirzəzadə. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı, 1990, s.268.

sında müşahidə olunur (bax: sual əvəzlilikləri bölməsi). Sual əvəzliliklərinin köməyi ilə qurulan sual cümlələrinin ümumi mənzərəsi aşağıdakı nümunələrdə daha aydın görünür:

Kim: Ağam Qazan, sası dinlü Gürcüstan ağzında oturarsan, ordun üstinə **kimi** qorsan? («Kitab»); Dəxi **kimə** eyləyim şikayət? (Məsihi); Bu atəşin üz ilən **kim** dutar sənin atəgin? (S.Təbrizi);

Nə: Nə qarğarsan bana, ağam Qazan? («Kitab»); Nə cövr səni bu rahə saldı? Nə dərd səni bu ahə saldı? (Məsihi);

Necə: Buğadan qurtıldı, aslandan **necə** qurtıla? («Kitab»); **Necə** açar ol kişi bu bəndi (Məsihi);

Qanı/xanı/hanı: İki vardın, bir gəlürsən, yavrum **qanı?** **Qanı** dedigim bəg ərənlər? («Kitab»); Razi oldun de əql **xanı?** (Məsihi); **Hanı** mürüvvət, ey çərxi şöləbar, sənini? (Q.Təbrizi);

Qancaru: A bəglər, oğlan **qancaru** getdi, ola? («Kitab»)...

Göründüyü kimi, sual əvəzliliklərinin əksəriyyəti müasir ədəbi dilimizdə eynilə sabitləşmişdir (əvəzlilik bölməsində arxaikləşən, eləcə də fonetik dəyişikliyə uğrayan sual əvəzliliklərinin hər biri mətn daxilində izah olunmuşdur).

Əmr cümləsi. Əmr, xahiş, təkid, nəsihət, məsləhət, arzu, çağırış və s. kimi mənalara ifadə edən əmr cümləsi türko-logiyada geniş və sistemli şəkildə tədqiq edilmişdir. Bu mənada yazılı abidələrimizin dilində işlənən əmr cümlələrinin səciyyəvi əlamətlərinin məhz həmin mənbələr kontekstində təqdim olunmasını zəruri hesab edirik:

Əmr cümləsinin xəbəri daha çox felin əmr şəkli ilə ifadə olunur (bax: əmr şəkli): ...oğlumu at səgirdişin, qılıç çalışsın, oq atışın **görəyim, sevinəyim, qıvanayım-güvənəyim**... İki talusundan çəngələ **sancun**, qıyma-qıyma ağ ətindən **çəkün** («Kitab»); Bizə yar olmasa saqi, biz ona **yar olalım** (Q.Təbrizi)...

Felin əmr şəkli və əmr ədatlarının birlikdə işlənməsi ilə düzələn əmr cümlələri yazılı abidələrin dilində intensivliyi ilə seçilir: **Qouq** məni bu ağacla **söyləşəyim** («Kitab»); **Gəl tərəptmə** yarələnmiş könlümü (Vidadi); Bu tip cümlələrdə əmr mənası daha qüvvətli olur;

Xəbəri felin əmr şəkli ilə ifadə olunan əmr cümlələrində xəbər II şəxsin tək və cəmində işləndikdə əmr mənası qabarıq şəkildə ifadə olunur: ... mənim yayımı **çək**, yoxsa şimdi boynun ururam! Mərə, Beyrəgin yayı vardır **gətürin** («Kitab»); Sayə kimi hər yerə üz **urma** (Füzuli)...

Xəbəri felin vacib şəklində olan əmr cümlələrinə az təsadüf olunur: Boyu uzun Burla xatununu gətürüb, **sağraq sürdürmək gərək!** («Kitab»);

Məsdərlərin köməyi ilə yaranan əmr cümlələrinin yalnız Füzulinin dilində işləndiyi qeyd olunur: ...Canan diləyən cəfayə **dözmək**, Gənc istəyən əjdəhayə dözmək.

Xəbəri felin arzu şəkli ilə ifadə olunan əmr cümlələrində təsadüf olunur: ...ərə varan qız qalqa **oynaya**, mən qopuz **çalam** («Kitab»); Ya çələb dərdümü **çarə qıla**, Ya könül könləğini **parə qıla** (Q.Bürhanəddin)... Burada M.Rəhimovun bir fikrini xatırlatmaq yerinə düşür: «-a, -ə forması ilə işlənmiş fellərin əmr mənasını bildirməsi şübhə doğurmur; müqayisə edin: qalxa – qalxsın, biləsən – bil, yetirəsən – yetir və s.»¹

Yuxarıdakı qeydlər tarixən işlənmiş əmr cümlələrinin zəngin məna çalarlarına malik olduğunu, həm də müasir ədəbi dilimizlə səsleşdiyini sübut edir.

Nida cümləsi. Nəqli, sual və əmr cümlələrinin yüksək hiss və həyəcanla, emosionallıqla ifadə olunması nida cümləsini reallaşdırır. Özünəməxsus formal əlaməti olmayan nida cümləsinin tarixi-lingvistik müstəvidə nəzərdən keçirilməsi aşağıdakıları qeyd etməyə imkan verir:

¹ M.Rəhimov. Azərbaycan dilində fel şəkillərinin formalaşması tarixi. Bakı, 1965, s.92.

Müasir ədəbi dilimizdə olduğu kimi, yazılı abidələrin dilində də nida cümləsinin formal əlaməti yoxdur;

Nida cümləsi nəqli cümlə əsasında düzəlir: Təhriyyənin birliginə yoqdur güman! («Kitab»); Bigünahü acizü şərməndəyəm! (Əmani);

Sual cümləsinin yüksək tonla, emosionallıqla ifadə edilməsi nida cümləsinin yaranmasına səbəb olur: Beyrək gedəli Bam-bam dəpə başına çıqdınmı, qız?! Qarğü kibi qara saçın yoldınmı, qız?! («Kitab»); Gəl mana bir söyləgil, kimdir sənin nitqində, kim, söyləyən, söylətdirən, eşitdirən hər yanadan?! (Nəsimi);

Nəqli və sual cümlələri kimi, əmr cümlələri də yüksək tonla ifadə edildikdə nida cümləsi formalaşır: Ağ birçəklü anağ yeri behişt olsun! Kölgəlicə qaba ağacın kəsilməsün! («Kitab»); Üzünü məndən nihan etmək dilərsən, etməgil! Gözlərim yaşın rəvan etmək dilərsən, etməgil! (Nəsimi). Nəsiminin dilindən verdiyimiz bu beytdə fəli xəbərlərin təsdiq və inkarda qarşılaşdırılması ilə cümlənin hiss-həyəcan ifadəsi qüvvətləndirilmişdir.¹

Nida cümləsi nidaların köməyi ilə qurulur: Ah: **Ah** kim firqət şərəbi bağrımı qan eylədi! (Məsihi); Mərhəba: **Mərhəba**, xoş gəldün, ey ruhi-rəvanım, **mərhəba** (Nəsimi); Afərin: **Afərin**, ey maliki-mülki-cəhan səd afərin (Məsihi); Bərəkallah: Dutdu tərəfi-mürüvvətə rah, İnsafdurur bu, **bərəkallah** (Məsihi); Tu (tfu): **Tu** yüzünizə, altmış kişi! Bir oğlanı tutamadınız («Kitab»);

Nida cümləsi xitabların köməyi ilə düzəlir: Oğul, oğul, ay oğul! Toquz ay tar qarnumda götürdüyüm oğul! On ay deyəndə dünyaya götürdüyüm oğul! («Kitab»); Atan tərək etdi gər bu bağı, Mən atanam, ey gözüm çirağı! (Məsihi).

¹ Y.Seyidov. Seçilmiş əsərləri. III cild. Bakı, 2007, s.210.

Yuxarıdakı nida cümlələri tam formalaşmış vəziyyətdədir, həm də onların hər biri mətnin poetik çəkisini gücləndirən vasitələr kimi çıxış edir.

SADƏ CÜMLƏ

Cümlə üzvləri

Cümlə üzvlərinin struktur-semantik xüsusiyyətləri istər diaxronik, istərsə də sinxronik baxımdan öyrənilərkən yalnız əsas nitq hissələri və söz birləşmələri ilə ifadə olunan cümlə üzvlərinin yox, həm də köməkçi nitq hissələrinin cümlə daxilindəki rolu müəyyənləşdirilməli, ümumən cümləyə kompleks şəkildə yanaşılmalı, onun semantik yükü də məhz bu müstəvidə dəqiqləşdirilməlidir. Yeri gəlmişkən, dilçiliyimizdə bu məsələlər daha çox müasir dil müstəvisində araşdırılmışdır. Məsələn, prof. Q.Kazımov yazır: «Cümlə üzvlərini öyrənmək üçün: a) onların sintaktik vəzifəsini; b) ifadə vasitələrini; v) aralarındakı sintaktik əlaqə üsullarını; q) quruluşunu; ğ) sintaktik suallarını; d) daxili növlərini müəyyənləşdirmək vacibdir... Cümlə üzvləri həm nitq hissələri, həm də söz birləşmələri ilə ifadə olunur; məs.: **Günbəzin qapısı** açıq idi (S.Əhmədov) – cümlədə mübtədə (günbəzin qapısı) söz birləşməsi, xəbər (açıq idi) nitq hissəsi ilə ifadə olunmuşdur». ¹ Bu cür xüsusiyyətlər yazılı abidələrimizin dili üçün də səciyyəvidir. Məsələn:

Mübtədə daha çox adlıq halda olan isim və əvəzlilərlə ifadə olunur: **Qazan** qara köpəklə xəbərləşdi, görəlim, xanım, nə xəbərləşdi («Kitab»); **Mən** məktəbə rəyim ilə getmən (Füzuli);

Sadə feli xəbərlər yalnız felin şəkilləri ilə ifadə olunur: Ağır ləşkər bol xəzinə **alayın** («Kitab»); Ayrılıq yulduzi **batmaz** (Əmani)... Bu nümunələrdə feli xəbərlər felin əmr (alayın) və xəbər şəkilləri ilə (batmaz) ifadə olunmuşdur.

¹ Q.Kazımov. Müasir Azərbaycan dili. Bakı, 2000, s.98.

Sadə ismi xəbərlər isə isim, sifət, say, əvəzlilik və digər nitq hissələri ilə ifadə olunur: Həsənoğlu, sana gərçi **duaçidir**, vəli sadıq (Həsənoğlu); Mərə, dəli ozan, ərə varan qız **mənəm** («Kitab»)... Bu ismi xəbərlərdən birincisi isim (duaçidir), ikincisi əvəzliliklə (mənəm) ifadə olunmuşdur;

Tamamlıq əsasən yönlük, təsirlik, yerlik və çıxışlıq hallarda işlənən isim və əvəzliliklərlə ifadə olunur: ...bu göz bir **qurda** tuş oldu... Qazan bir tumar ilə **köpəgi** urdı («Kitab»); Yəni ki, çox **bəlalərə** qıl mübtəla **məni!**.. **Səndən mənə** yetdi bu bəlalər! (Füzuli)...;

Təyinin ifadə vasitələri sırasında sifət və feli sifətlər xüsusi yer tutur: ...var, ol dəxi **dəli** qavatın gözinə görün-gil, bənzini sarartğıl! («Kitab»); **Toğmadıq** oğlana ad qoma («Oğuznamə»)...;

Zərflilər daha çox zərf və feli bağlamalarla ifadə olunur: Qız dəxi orğan gətürüb Beyrəgi hasardan **aşağa** salındırdı («Kitab»); **Əzm qıldıqda** tutar təcrid ilə bəhrü bəri (Füzuli)... Bu cümlələrdə yer zərfi (aşağa – aşağı) yer zərfliyi, feli bağlama isə (əzm qıldıqda) zaman zərfliyi vəzifəsində işlənmişdir.

Göründüyü kimi, cümlə üzvlərinin nitq hissələri ilə ifadə olunmasında müəyyən bir qanunauyğunluq müşahidə edilir. Hətta bu qanunauyğunluq konkret hökmlər şəklində də ifadə oluna bilər: sadə feli xəbərlər yalnız felin şəkilləri ilə ifadə olunur; feli bağlamalar yalnız zərflilik olur və s. Bu xüsusiyyətlər, şübhəsiz ki, nitq hissələrinin əsas funksiyası ilə bağlıdır: «... əsas nitq hissələrinin hər biri sanki təbiət etibarilə bu və ya digər bir cümlə üzvünə təhkim olunmuşdur və əksərən təbii şəkildə həmin vəzifədə çıxış edir». ¹ Nitq hissələrinin əlavə funksiyasını isə semantik dəyişmələr müstəvisində nəzərdən keçirək. Məsələn, isim atributivləşərək təyin vəzifəsində çıxış edir: **Altun** cidasın əlinə aldı

¹ Q.Kazımov. Müasir Azərbaycan dili. Bakı, 2000, s.98.

(«Kitab»); Yaxud sifət substantivləşir: **Ayaqlılar** buraya gəlidiyi yoq... **Yalıq** görsə, tonatdı («Kitab»);

Qoşmalar qoşulduğu sözlə birlikdə cümlə üzvü olur. Məsələn, üçün və kimi qoşmaları: Qara polad uz qılıcım saqlardım **bu gün üçün...** **Yer kibi** kərtləyin, **topraq kibi** savrılalım («Kitab»). Bu nümunələrdə «bu gün üçün» məqsəd zərfliyi, «yer kibi» və «topraq kibi» isə tərz-i-hərə-kət zərfliyidir.

Modal sözlər cümlədə ara sözlər kimi çıxış edir: Div kimi bu gün anı, **bəlkə**, bu yolda dayinə (Nəsimi); **Əlbəttə**, o kimyayi-irfan, Bu qəlb misı zər eylər asan (Məsihi).

Ədatlar sözlərə və ya cümlələrə müxtəlif mənə çalarları verir, fikrin daha məntiqi qurulmasını təmin edir. Bağlayıcılar isə cümlə üzvləri və cümlələr arasında əlaqə yaradır.

Cümlə üzvləri quruluşca iki cür olur: sadə və mürəkkəb – əsas nitq hissələri, eləcə də frazeoloji vahidlərlə ifadə olunan üzvlər sadə, ismi və feli birləşmələrlə ifadə olunan üzvlər isə mürəkkəb hesab olunur. Məsələn, sadə mübtədə – **Beyrək** at köksin qucaqladı («Kitab»); **Leyli** həm oturdu evdə naçar (Füzuli), mürəkkəb mübtədə – **Qayın oxı atanlar** kar qılamadı («Kitab»); **Çün Leyli atası** bildi hali (Füzuli)...

Sözlər arasında predikativ, obyekt, atributiv və relyativ mənə əlaqələri olur. Konkret desək, predikativ əlaqə mübtədə ilə xəbər arasında, obyekt əlaqəsi tamamlıqla xəbər arasında, atributiv əlaqə təyinlə təyin olunan arasında, relyativ əlaqə isə zərfliklə xəbər arasında olur. Dilimizin bütün dövrləri üçün səciyyəvi olan bu əlaqələri «Kitab»ın dili üzrə nəzərdən keçirək:

mübtədə xəbər
 ▼ ▼
 Predikativ əlaqə – Qısırca yengə aydır
 tamamlıq xəbər

Obyekt əlaqəsi – yuzigi çiqardı

təyin tamamlıq
 ▼ ▼
 Atributiv əlaqə – altun yuzigi
 zərflik xəbər

Relyativ əlaqə – döğə-döğə alırdı.

Cümlə üzvləri bir-biri ilə təkcə mənaca deyil, həm də qrammatik cəhətdən bağlanır. Məsələn, mübtədə ilə xəbər arasında uzlaşma əlaqəsi olur, həm də xəbər tabe tərəf kimi çıxış edir: Boyı uzun Burla xatun←gəldi (Boyı uzun Burla xatun oğlunuq yamacına gəldi. («Kitab»);

Təyin təyin olunana yanaşma əlaqəsi ilə bağlanır: görklü → yüz (Görklü yüzün nurindən aləm münəvvər oldı. Nəsimi);

Müəyyənlik bildirən vasitəsiz tamamlıqla xəbər arasında idarə əlaqəsi olur: namusumuzu → itirmə (Ey iki gözüm, yaman olur ar! Namusuzumu itirmə, zinhar!.. Füzuli);

Vasitəli tamamlıqla xəbər arasında idarə əlaqəsi olur: bülbüllərə → şərh edərdi (Bülbüllərə şərh edərdi halın. Füzuli);

Qeyri-müəyyənlik bildirən vasitəsiz tamamlıqla xəbər arasında idarə deyil, yanaşma əlaqəsi olur: ton → geyürsəq (Qaravaşa ton geyürsəq, qadın olmaz. «Kitab»); Bu xüsusiyyətlər qoşmalı vasitəli tamamlıqla xəbər arasında da müşahidə olunur: əhli-səfa ilə → gördüm (Gördüm üzünü Kəbədə əhli-səfa ilə. Nəsimi).

Zərflilər xəbərə yanaşma, bəzən də idarə əlaqəsi ilə bağlanır: asılı yanaşma keçdi (Qaracıq anaş qara dəvə boynında asılı keçdi. «Kitab»); dəryada idarə dür oldu (Dəryada dür oldu əbri-neysan. Xətai).

Cümlə üzvləri sırasında mübtədə və xəbər baş üzvlər, təyin, tamamlıq və zərflik isə ikinci dərəcəli üzvlər hesab

olunur. İkinci dərəcəli üzvlər cümlənin struktur əsasını təşkil edən baş üzvlərə tabe olur, onları izah edir, tamamlayır, fikrin daha dolğun şəkildə ifadə olunmasını təmin edir.

Baş üzvlər

Mübtədə. Türkooloji araşdırmalarda mübtədə və xəbərin eyni vaxtda formalaşması göstərilir. Bu da təsadüfi deyil. Çünki hər iki baş üzv ən qədim türk mənbələrdə rast gəlinir. Məsələn, Orxon-Yenisey abidələrində: **Oğuz** yağı orduğ **basdı** – Oğuz düşmən ordusunu basdı; yaxud «Kitab»da: **Buğac bəg** yerindən uru **turdu**. Bu cümlələrdəki mübtədə və xəbərlər tam formalaşmış vəziyyətdədir.

Yazılı abidələrimizin dilində işlənən mübtədə və xəbərlərin sintaktik vəzifəsi, eyni zamanda ifadə vasitələri əsasən müasir ədəbi dilimizdəki kimidir. Burada fərq daha çox arxaikləşmiş, fonetik dəyişikliyə uğramış, yaxud da tam sabitləşməmiş bir sıra morfoloji əlamətlərdə özünü göstərir.

Cümlədə haqqında danışılanı bildirən mübtədə (ərəb mənşəli «ibtida» sözü ilə eyni kökdəndir, başlanğıc, baş anlamıdır) bir sıra səciyyəvi xüsusiyyətlərə malikdir: cümlənin baş üzvlərindən biridir; qrammatik cəhətdən cümlənin ən müstəqil üzvüdür; heç bir cümlə üzvündən asılı olmur, daha çox kim? nə? bəzən isə hara? sualına cavab verir; həmişə ismin adlıq hal formasında olur; isim və isimləşə bilən sözlər, eləcə də söz birləşmələri ilə ifadə olunur. Burada xəbərin yalnız mübtədədən asılı olması (uzlaşma əlaqəsi ilə bağlanır), təyinin mübtədəyə yanaşma əlaqəsi ilə bağlanması kimi cəhətlər də qeyd oluna bilər. Bu xüsusiyyətlər dilimizin bütün dövrləri üçün məqbul hesab olunur. Yeri gəlmişkən, «mübtədə heç bir cəhətdən müasir vəziyyətinə görə fərqlənmir», – deyən H.Mirzəzadə mübtədənin ifadə vasitələri ilə bağlı bəzi fikirlərə münasibət bildirmişdir. Məsələn, R.Məhərrəmov və M.Cahangirovun

«Klassik şeirimizdə **mən** və **sən** əvəzlilikləri ilə ifadə olunan mübtədalar daha çox işlənmişdir... klassik şeir dilində, XIV-XIX əsrlərdəki bədii ədəbiyyatımızda sifət və sayla ifadə olunan mübtədalar çox az işlənmişdir» - fikirlərinin qeyri-dəqiq olduğunu əsaslandırır: «...bunun kimi hökmlər mübtədənin hansı nitq hissəsi ilə daha çox işlək olub-olmadığını göstərmək üçün əsas ola bilməz, çünki bu azlıq və ya çoxluq yerinə görə ancaq cümlənin tələbindən irəli gələn bir məsələdir».¹

«Kitab»ın dilində işlənən mübtədaların isim, say, əvəzlilik, feli sifət və söz birləşmələrinin müxtəlif növləri ilə ifadə olduğunu sistemli şəkildə izah edən H.Mirzəzadənin başqa bir fikrinə diqqət yetirək: «...Dədə Qorqud dastanlarının dilində elə cümlələr də vardır ki, orada mübtədə iştirak etmir; Atından yerə endi. Ari sudan abdəst aldı və s. Cümlələrin xəbərindən aydın olur ki, buraxılan mübtədalar üçüncü şəxsdedir.² Bu qeydlərlə tam razılaşmaq olmaz. Birincisi, ona görə ki, misallar düzgün təqdim olunmayıb («Kitab»da belədir: Atından endi, arı sudan abdəst aldı). İkincisi, bu cümlələr «Kitab»dakı «Qazan bəg gördü ki, kafər qatı yaqlandı» cümləsindən sonra işlənib. Deməli, buraxılan mübtədaların üçüncü şəxsə işlənməsini həm də birinci cümlənin mübtədasına əsasən (Qazan bəg) müəyyənləşdirmək mümkündür.

Məlumdur ki, ismin yiyəlik halında olan söz ayrılıqda yalnız xəbər vəzifəsində çıxış edir. Amma «Kitab»ın dilində yiyəlik hal şəkildəli sözün mübtədə kimi işlənməsinə təsadüf edilir: «...dastanlarda canlı danışq dilinə demokratik münasibət mübtədənin yiyəlik halda ifadəsinə də imkan yaratmışdır; məs.: Boynı uzun bədəvi atlar gedərsə, **sənin** gedər – cümləsində «sənin» sözü mübtədədir və «sənin atların» şəklində təsəvvür olunur. Bu cür ifadə tərzini canlı danışq di-

¹ H.Mirzəzadə. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı, 1990, s.277.

² Yəni orada. s.276.

lində indi də qalmaqdadır. Belə cümlələrdə birləşmənin birinci komponenti ümumi və qeyri-müəyyən şəkildə ikinci komponenti də ifadə edir».¹

Yazılı abidələrin dilində işlənən bəzi mübtədalara diqqət yetirək: **Qazan bəg** əlin əlinə çaldı, qas-qas güldü... Dəxi səniñ yüzünə **mən** gəlməzəm... Qırq incə belli qızla Qazanın halalını **biz** gətürmüşüz... **İkisi** bilə yola girdi... **Girən** basar, **çıqan** basardı... Ol məhəldə **Qanturalının babası-anası** çıqa gəldi... **Qayın oxı atanlar** kar qılamadı («Kitab»); Ayağın tozuna **başlar** fədadür... Cəhanı can yolına verürəm **bən**... **Dilbərün işi** itabü naz olur... **Qərğ olmaqü yanmax** yenə bu sailə dəgdi (Q.Bürhanəddin); **Zahid** aydır, sevmə xubi, baqma anın yüzinə... Meracə çıxdı **ruhi-Nəsimi** (Nəsimi); **Bülbül** oxudu sūfati-hicran... **Ol** durdu çəməndə, **mən** yeridim... **Mən** həm dura-düşə yola düşdüm (Xətai); **Biz** deməyəlim, **sən** eylə insaf!.. Xak oldılar **anlar** mənəm imdi ol xak... **Leylinin anası** oldu agah (Füzuli); **Sən** gəl xilas eylə bizi bu qəmdən... **Eşqə düşmək** sənə düşməz, qocalıbsan belə dur... Könlümü şad eylədi gözəl **nigarın kağızı** (Vaqif) və s.

Bu cümlələrdəki mübtədalar isim (Qazan bəg, başlar, zahid, bülbül), əvəzlik (mən-bən, sən, ol, biz, anlar) say (ikisi), məsdər (eşqə düşmək), feli sifət (girən, çıqan), ismi birləşmələr (Qanturalının babası-anası, dilbərün işi, Leylinin anası, nigarın kağızı), izafət tərkiibi (ruhi-Nəsimi) və feli birləşmələrlə (qayın oxı atanlar, qərğ olmaqü yanmax...) ifadə olunmuşdur. Bu da yazılı abidələrimizin dilində sadə və mürəkkəb mübtədaların tam formalaşmış vəziyyətdə olduğunu təsdiqləyir.

Yazılı abidələrin dilində mübtədə ilə xəbər şəxsə və kəmiyyətə görə uzlaşmasını nəzərdən keçirdikdə məlum olur ki, şəxsə görə uzlaşma qədimliyi, həm də sabitliyi ilə

¹ Q.Kazımov. Azərbaycan dilinin tarixi. Bakı, 2003, s.480.

fərqlənir. Kəmiyyətə görə uzlaşmanın isə tam sabit olmadığı göstərilir:

Üçüncü şəxsə ifadə olunmuş mübtədalar cəm halda işlənərkən xəbər ya cəm, ya da tək olur: **Vəzirlər qıldılar** bir namə ifşa... Götürüb **elçilər oldu rəvanə**... **Olar çox getdi, ol** biçarə **atə** (Fədai);

Həmcins mübtədalar arasında və (vü), ilə bağlayıcıları işləndikdə canlılarda kəmiyyətə görə uzlaşma, əsasən, qalır (**Ata** və **ana** ol saraya **yüz qoydular**. «Şühədanəmə»). İlə//bilə bağlayıcısı ilə bağlanan həmcins mübtədalarda isə uzlaşma müşahidə edilmir: **Yer ilə kök ilə keyvan** həm **baxa qaldı** (Xətai);

Cansız isimlərlə ifadə olunan mübtədalar xəbərlə kəmiyyətə görə tarixən də uzlaşmamışdır: **Çaylar bulandı yıxdı** arxı; **bağlar ağacı göyərdi** şaxi (Xətai).¹

Göründüyü kimi, mübtədə ilə xəbər kəmiyyətə görə uzlaşması da əsasən müasir dilimizdəki kimidir.

Xəbər. Dilçiliyimizdə xəbər vəzifəsi ilə bağlı müxtəlif fikirlərə rast gəlinir: xəbər cümlədə mübtədanın ifadə etdiyi əşyanın əlamətini bildirir; xəbər cümlədə əsas vəzifəsi mübtədədə ifadə olunmuş əşyanın əlamətini açmaqdan ibarətdir; xəbər mübtədanın hərəkətini, halını, vəziyyətini bildirir və s. Q.Kazımov xəbər vəzifəsini daha geniş müstəvidə araşdırmışdır: «Xəbər – cümlənin baş üzvü olub, fikir predmetinin (cümlədəki mübtədanın) hərəkət və ya əlamətini bildirir... əlamət dedikdə xəbər iş, hal, hərəkət, hadisə, hökm bildirməsi, nitq predmeti haqqında xəbər vasitəsilə verilən məlumat ümumiləşdirilir».² Müəllifin fikirləri bütün parametrlərinə görə realdır. Çünki xəbər ümumən fikir predmetinin hərəkət və ya əlamətini bildirən baş üzv kimi təqdim olunur. Bu da tək cümlədəki yox,

¹ H.Mirzəzadə. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı, 1990, s.286-287.

² Q.Kazımov. Müasir Azərbaycan dili. Bakı, 2000, s.109.

həm də təktərkiibli cümlələri əhatə edir. Xəbər digər xüsusiyyətləri isə bunlardır: cümlənin əsasını təşkil edən baş üzvlərdən biridir; cüttərkiibli cümlələrdə həmişə mübtədadan asılı olur; nə edir? nə etdi?, nə edəcək? kimdir? nədir? necədir? və s. suallardan birinə cavab verir; ismi və feli xəbər olmaqla iki yerə bölünür və s.

Yazılı abidələrimizin dilində rast gəlinən xəbərlərin tarixi-linqvistik müstəvidə araşdırılması göstərir ki, ismi və feli xəbərlər dilimizin bütün dövrlərində sabit olmuşdur. Amma bu da var ki, tarixən xəbər reallaşmasında iştirak edən bir sıra morfoloji əlamətlər müasir ədəbi dilimiz üçün arxaikləşmişdir (bax: xəbərlik kateqoriyası; felin təsriflənən formaları).

Feli xəbər. Müasir ədəbi dilimizdə olduğu kimi, yazılı abidələrin dilində də feli xəbərlərin ismi xəbərlərə nisbətən daha çox işləndiyi müşahidə edilir. Feli xəbərlər felin əmr, xəbər, lazım, arzu, vacib və bacarıq şəkilləri ilə ifadə olunur. Qeyd etdiyimiz kimi, felin şəkilləri ilə bağlı olan bir sıra morfoloji əlamətlər müasir ədəbi dilimizdə işlənmişdir: əmr şəklinin morfoloji göstəriciləri kimi çıxış edən şəxs sonluqları: -ayın, -əyin; -ayım, -əyim (I şəxs təkdə); -avuz, -əvüz; -alım, -əlim (I şəxs cəmdə); qıl (ğıl) -gil; -gilən; -ginən; -a gör; -ə gör; -a görgil, -ə görgil (II şəxs təkdə); nəqli keçmiş zamanın -uban, -übən, -ıb (mən), -ub (mən), -üb (mən) formasında ifadəsi; indiki zaman şəkilçisindən sonra mən (bən) əvəzliyinin şəxs şəkilçisi vəzifəsində işlənməsi; indiki zamanın bəzi ifadə formaları: -a (-ə) dur//dürür; -adu, -ədü; dilimiz üçün səciyyəvi olmayan qəti gələcək zaman şəkilçiləri: -ğay, -gəy; -i (-sər); vacib şəklinin -maq+gərək modeli ilə ifadəsi və s. Bu cür arxaik morfoloji göstəricilərin köməyi ilə reallaşan bəzi feli xəbərləri təqdim edirik: Nə **biləyin** oğul, aslandınmı oldu, yoxsa qaplandınmı oldu?.. **Yürüyəlim** a bəglər!.. Qazanı **çıqaravuz**... Qalqubanı yerindən uru **turğıl**... Bən bunıq alınə niyə tayaq **olubən-tururbən**. Baba,

bu sözü sən maña **diməmək gərək idiñ** («Kitab»); Anıçün **gedisər** başım bənim (Q.Bürhanəddin); Şəm oldi könlüm işte fəraqında **yanədir**... Əyan gözün **açə gör**, yari-biməkan görgil (Nəsimi); Sən qıl hünəri, bən **alayın ad**, Sən çək ələmi, bən **olayın şad**... Gəl **tapsurayım** sənə məqamım... Nə niza **eyləyəlim**, ol nə sənindir, nə mənim... Eşq damına giriftar **olalı zar olubam**, Nə bələdir ki, ona böylə **giriftar olubam** (Füzuli). Mən deməm ki, **durgilən** axşamətən, ya sübhətən... Ey şəm xəbər **sormaginən** çeşmi-tərimdən (Q.Təbrizi).

Göründüyü kimi, feli xəbərlərin yaranmasında iştirak edən bəzi morfoloji əlamətlər müasir ədəbi dilimiz üçün səciyyəvi deyil. Əlavə edək ki, bu tip arxaik morfoloji əlamətlərin əksəriyyəti şivələrimizdə ilkin forma və semantikasına uyğun şəkildə mühafizə olunur (bax: felin təsriflənən formaları).

Yazılı abidələrimizin dilində -dır⁴ xəbərlik şəkilçisinin ixtisarına, daha doğrusu, feli, eləcə də ismi xəbərlərin analitik yolla ifadəsinə rast gəlinir: Bir buğa **öldürmüş** səniñ oğlıñ, adı Buğac olsun... Nə görəyim, oğlı olan **evərmış**, qızı olan **köçürmüş**... Kimüñ ki oğlı-qızı **yoq**, qara otağa qondurıñ... Dəvəcə böyümışsən, köşəkcə, əqliñ **yoq!** («Kitab»). Yeri gəlmişkən, Ə.Dəmirçizadə «Kitab»da təsadüf olunan bir sıra ismi xəbərlərin işlənmə səviyyəsini müəyyənləşdirmişdir: «yoq» sözü çox zaman heç bir şəkilçi qəbul etmədən xəbər vəzifəsində işlənmişdir: Dərsə xanın tutsaq olduğundan Oğuz bəglərinin xəbəri yoq...; tək-tək hallarda isim və ya sifət də şəkilçi qəbul etmədən xəbər vəzifəsində işlənmişdir: Vallah yaxşı yigit, mürüvvətli yigit...¹ Bu fikirlərin hər ikisi, xüsusən də birincisi Q.Kazımov tərəfindən müdafiə olunur: «Xəbər «yoq» sözü ilə ifadə olunduqda ümumən xəbərlik şəkilçisi işlənməmişdir: Qazanın bu işlərdən xəbəri yoq...». Digər tərəfdən, müəllif Ə.Dəmirçizadədən fərqli olaraq, bu tip xəbərlərin analitik yolla, xəbərlik şəkilçisi olmadan

¹ Ə.Dəmirçizadə. «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarının dili. Bakı, 1959, s.121.

formalaşdığını, həm də «Kitab»ın dili üçün daha səciyyəvi olduğunu konkret faktlarla əsaslandırır.¹

Yazılı abidələrin dilində işlənmiş feli xəbərlərin çox hissəsi dilimizin bütün dövrləri üçün səciyyəvidir: Güz alması kibi al yanağın **tutdı, yırtıdı**... Qarşu yatan qara tağrıyı aşmağa **gəlmişəm**... oğlancığı alca qana bulaşmış **yatur**. Ağca yüzlü anaş qarşu gəlib oğul **desə**... («Kitab»); Qulağ dutgil sənə **edim hekayət**... Mən anı **bilmişəm** kim, yenə günahım oldur (Nəsimi); Mən müntəzirəm **oturma, dur, var** (Xətai); Yenə ol mah aldı qərarın bu gecə, **Çıqacaqdır** fələkə naləvü zarım bu gecə (Füzuli)... Qeyd etdiyimiz feli xəbərlərin hamısı müasir ədəbi dilimizdə, demək olar ki, eynilə işlənir.

İsmi xəbər. İsim və isimləşə bilən sözlər, eləcə də söz birləşmələri ilə ifadə olunur: Ağam Qazan, **məsləhətdir**... Ağ-boz ata binən ol yigit nə **yigitdir**, kimün nəsidir?.. Mərə, nə heybətli **qocasan**?.. Mərə dəlü Ozan, mən **eyiblümiyəm**... Qara dəniz kibi yayqanıb gələn **kafərin ləşgəridür** («Kitab»). Mülk ilə malik **mənəm**, mühyivü halik **bənəm**... Gəl mənə bir söylə kim, iman nədir?.. Gəl çək anı kənarə kim, meyli anun **kənarədür** (Nəsimi); Sən **sadəsən**, özgə əhli-neyrəng... Pənbeyi-dağı-cünun içrə **nihandır** bədənim, Diri olduqca libasım **budur**, ölsəm kəfənim (Füzuli); Nə **gözəldir** səndə o qara tellər... Hər yaman yer ki, olur-**yaxşılarmın mənzilidir** (Vaqif)... Bu cümlələrdə işlənmiş sadə və mürəkkəb ismi xəbərlər eynilə müasir ədəbi dilimizdəki kimidir.

Y.Seyidov Nəsiminin dilində xəbərin aşağıdakı qrammatik vasitələrlə reallaşdığını göstərir:

Şəxs sonluqları ilə: Laməkanın təxtinə sultan **mənəm**... Vəhdətin bəzmində çün saqi **mənəm**;

Xəbərlük (-dır...) şəkilçisi ilə: **Yeddidir**, dörd yeddidən bir **yeddidir**;

İdi, imiş köməkçiləri ilə: Ta ki yarın söhbəti **şirin idi**... Eşq ilə məşuqu aşiq **bir imiş**;¹

Maraqlıdır ki, bu formaların hər biri nəinki Nəsiminin dilində, hətta «Kitab»ın dilində sabitləşmiş vəziyyətdədir: Qanturalı cəmal və kamal iyəsi **yigit idi**... Oğuzdan Qanturalı deirlər, bi yigit **var imiş**... dəli ozan, ərə varan qız **mənəm** və s.

İsmi və feli xəbərlərin formalaşmasında iştirak edən bəzi şəxs şəkilçiləri müasir ədəbi dilimiz üçün arxaikləşmişdir. Bu bərdə geniş şəkildə bəhs etdiyimiz üçün bir neçə nümunə təqdim etməklə kifayətlənirik (bax: xəbərlük kateqoriyası): -iz (I şəxsin cəmi) – Biz Qazana **düşmənisiz** («Kitab»); **Olmuşuz** çünki bu gün aləmdə dəstan əlidin (Əmani); Biz xərabət **əhliyiz** olmaz bizim huşyarımız (Q.Təbrizi); - durur (III şəxsin təkisi) – Qoqusu şöylə gəlür ki xilafı yoxdurur sərvün (Q.Bürhanəddin)... Bu tip xəbərlər müasir ədəbi dilimizdə -iz və -durur yox, -ıq və -dır⁴ şəxs sonluqları ilə reallaşır: düşmənisiz – düşmənik, olmuşuz – olmuşuq, əhliyiz – əhliyik, yoxdurur – yoxdur.

H.Mirzəzadə -dır⁴ və -durur⁴ formalarının mənə baxımından qismən fərqləndiyini göstərir: «...Bunlar formal cəhətdən fərqli olduqları kimi, mənə cəhətdən də aralarında qismən fərq olduğu nəzərə çarpır. Birinci halda cümlədə hökmün qətiliyinə qərar verilir, ikinci halda ismi xəbərlərin hökmündə bir davamlılıq, həmişəlik, nəhayətsizlik məzmunu öz ifadəsini tapır: ...**Xeyli müddətdir** ki, könlüm eşq ilə **viranədir**... Xeyli müddətdir, viranədir xəbərləri konkret hökmə bağlıdır...; Yüzünü hər kim ki görməz **yoxdurur** iman ona, Arizin **gülşəndurur** canım ona bülbül kimi, Gərçə ol viranəsi, hicran **xərab etmiş durur** cümlələrində yoxdurur, gülşəndurur, xərab etmiş durur xəbərləri istər əşyaların və istərsə də işin görülməkdə olduğunu, daimiliyini ifadə edir»² Bununla yanaşı, müəllif -durur formasının bir çox hallarda -

¹ Q.Kazımov. Azərbaycan dilinin tarixi. Bakı, 2003, s.482.

¹ Y.Seyidov. Seçilmiş əsərləri. III cild. Bakı, 2007, s.214-215.

² H.Mirzəzadə. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı, 1990, s.280-281.

dir, -dur şəkilçisi ilə eyni mənaya malik olduğunu da qeyd edir. Burada B.Çobanzadənin bir fikrini xatırlatmaq yerinə düşür: «Üçüncü şəxsə, bəzən **dir, dir, dur, dür** şəkilçisi əlavə olunur ki, bu da əski müstəqil durur (durmak) dan meydana gəlmişdir».¹ Bu mənada -durur forması davamlılıq, nəhayətsizlik, daimilik ifadə edir – fikrini şərti olaraq qəbul etmək olar.

İkinci dərəcəli üzvlər

Tamamlıq

Tamamlıq cümlənin ikinci dərəcəli üzvlərindən biridir, üzərində iş icra olunan əşyanı bildirir, yönlük, təsirlik, yerlik və çıxışlıq hallarda olan sözlər və söz birləşmələri ilə ifadə olunur, bir sıra qoşmaların iştirakı ilə düzəlir, kimə? nəyə? kimi? nəyi? nə? kimdən? nədən? kim ilə? kim üçün? nə üçün? və s. suallara cavab verir, xəbərə daha çox idarə, bəzən isə yanaşma əlaqəsi ilə bağlanır, vasitəsiz və vasitəli olmaqla iki yerə bölünür və s. Tamamlığın bu xüsusiyyətləri dilimizin bütün dövrləri üçün səciyyəvi hesab olunur.

Vasitəsiz tamamlıq. İki yerə bölünür: müəyyənlik bildirən vasitəsiz tamamlıqlar, qeyri-müəyyənlik bildirən vasitəsiz tamamlıqlar. Bu isə birbaşa ismin müəyyənlik və qeyri-müəyyənlik ifadə edən təsirlik halı ilə bağlanır.

Müasir ədəbi dilimizdə olduğu kimi, yazılı abidələrin dilində də müəyyənlik bildirən vasitəsiz tamamlıqlar müəyyən təsirlik halda olan söz və söz birləşmələri ilə ifadə olunur, xəbərə idarə əlaqəsi ilə bağlanır: Qazan bəg **ordusunu, oğlanını-uşağını, xəzinəsini** aldı... **Ağulnı qapusunu** bərkitdi («Kitab»); Cadu gözi **canunu** şikar edər... Bu **dünya varlığını** Şuna bənzədür könül (Q.Bürhanəddin); Bu quş dilidir, **bunu**

¹ B.Çobanzadə. F.Ağazadə. Türk qrameri. Bakı, 1930, s.88.

Süleyman bilir ancaq (Nəsimi); Topraqlardan **bizi** götürdün! (Füzuli); **Göz yaşımı** dağıdıb o pürfən (Məsihi)...

Qeyri-müəyyənlik bildirən vasitəsiz tamamlıqlar qeyri-müəyyən təsirlik halda olan sözlərlə ifadə olunur, xəbərə yanaşma əlaqəsi ilə bağlanır: Bir quru çayın üzərinə bir **köpri** yapdırmışdı... Dəvə kibi **ət** yığ, göl kibi **qımız** sağdır! («Kitab»); Gül kimi gül-gülə gəl, aradan **pərdə** götür (Nəsimi)... Bu cür vasitəsiz tamamlıqlar müasir ədəbi dilimiz üçün də səciyyəvidir.

H.Mirzəzadə vasitəsiz tamamlıqların inkişaf tarixindən bəhs edərkən yazır: «... ikinci və üçüncü növ təyini söz birləşmələri ilə ifadə olunan tamamlıqlarda birinci, ikinci şəxs şəkilçisi iştirak edən sözlərdən sonra təsirlik hal şəkilçisi düşür. Hal şəkilçisinin düşməsi isə tamamlığın konkretliyinə (və ya onun müəyyənliyinə) heç bir təsir göstərmir; çünki birləşmənin ümumi məzmununda, qismən də şəxs şəkilçisi vasitəsilə həmin məzmun mühafizə edilir...: 1) ikinci növ təyini söz birləşməsi ilə, yaxud tək işlənmiş II tərəflə: **Yar vəslin** istərsən hicrə qatlan Kişvəri (Kişvəri)...; Mərd odur ki, **işin** tuta mərdlən (Qurbani); 2) üçüncü növ təyini söz birləşmələri ilə: **Çobanın əllərin** çözdü; Mən **sənin dostluğun, düşməliğin** sınağı gəldim («Kitabi-Dədə Qorqud»);... Yaza bilməz **ləblərin vəsfən** təmam ömrədə (Füzuli)...; 3) birinci şəxs şəkilçisi ilə: Mərə, **geyimim** gətirin... ol **aygırım** gətirin («Kitabi-Dədə Qorqud»); Saçın fikri **ayağın** bağlar oldu (Kişvəri)...».¹ Bu fikirlərdən yalnız sonuncusu ilə razılaşmaq olar. Belə ki, geyimim, aygırım, ayağın sözlərində -ım, -im mənsubiyyət şəkilçisi müəyyənliyi, konkretliyi ifadə edir, həm də bu tip sözlərdə təsirlik hal şəkilçisinin düşməsi mümkündür. Yeri gəlmişkən, «Kitab»ın dilində birinci və ikinci şəxslərin təkini ifadə edən mənsubiyyət şəkilçilərindən (-ım, -in) sonra təsirlik hal şəkilçisinin işlənməsi də

¹ H.Mirzəzadə. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı, 1990, s.290-291.

müşahidə olunur: «Yiyəlik birləşməsinin həm bütöv işləndiyi, həm də birinci tərəfinin ixtisar olunduğu hallarda müasir normalara uyğun olaraq təsirlik hal şəkilçisindən də istifadə edilmişdir: Keçmiş **mənim günim-i** nə andırırsan? Ərəbi atlar olan yerdə bir **qulun-ı** olmazmı olur? Dünlüğü altun ban **evlərim-i** götürüb durarsan, sana kölgə olsun!».¹ Müasir ədəbi dilimiz üçün də səciyyəvi olan bu tip tamamlıqlarda müəyyənlik və konkretlik daha qüvvətli olur.

H.Mirzəzadənin təqdim etdiyi «yar vəslin», «işin», «çobanın əllərin», «ləblərin vəsfin» kimi söz və söz birləşmələrində təsirlik hal şəkilçisinin düşməsindən bəhs etmək olmaz. Çünki həmin tip vahidlərin sonundakı «n» elementi məhz təsirlik hal şəkilçisidir (bax: təsirlik hal). Burada Q.Kazımovun bir fikrini xatırlatmaq lazım gəlir: «Yollar izin, dərə qoxuların, başın ağrısın, yüklər zəhmın birləşmələri («Kitab»ın dilində işlənən söz birləşmələri nəzərdə tutulur – Ə.T.) vasitəsiz tamamlıqlardır. Bunlar da müəyyənlik bildirən vasitəsiz tamamlıqlar sayılır. Bu birləşmələrin başlanğıc forması ‘yollar izi’, ‘dərə qoxusu’, ‘başın ağrısı’, ‘yüklər zəhmi’dir. Birləşmələrin sonunda işlənən «n» təsirlik hal şəkilçisinin qalığıdır. Bu cəhəti nəzərə alaraq Ə.Dəmirçizadə vasitəsiz tamamlığın bu növünü «şəkilçili müxtəsər tamamlıq» adlandırmışdır. Lakin bu, əslində, tamamlığın deyil, təsirlik halın müxtəsər forması sayıla bilər».²

Yazılı abidələrin dilində -ı⁴ təsirlik hal şəkilçisindən əvvəl «y» bitişdiricisinin işlənməsi, eyni zamanda samitlə bitən isimlərin -ı⁴ təsirlik hal şəkilçisindən əvvəl «n» bitişdiricisi qəbul etməsi müşahidə edilir (bax: təsirlik hal): Badi-səba İsa bigi gərçi dirildür **ölüyi** (Nəsimi); Çün bağban aldı ol **gövhəni**, Vardı ki, nədir ala **xəbəni** (Xətai). Bu tip vasitə-

¹ Q.Kazımov. Azərbaycan dilinin tarixi. Bakı, 2003, s.486.

² Yenə orada, s.485.

siz tamamlıqlardakı «y» və «n» bitişdiriciləri müasir ədəbi dilimizdə sabitləşə bilməmişdir.

Vasitəli tamamlıq. Bu cür tamamlıqları iki istiqamətdə qruplaşdırmaq olar:

1. Vasitəli tamamlıq ismin yönlük, yerlik və çıxışlıq hallarında işlənən əşya məzmunlu sözlər və birləşmələrlə ifadə olunur, feli, həm də ismi xəbərlərə idarə əlaqəsi ilə bağlanır: Bəg **nökərindən**, nöker **bəgindən** ayrıldı... **Qaravaşa** ton geyirsən, qadın olmaz... Hər kim ol üç canvəri basa-yenşə, öldürsə, qızımı **ağa** verirəm... **Baba malından** nə faydə, başda dövlət olmasa («Kitab»); Şol cəhətdən gər **sana** xeyrül-bəşər dersəm, nola?... **Dodağın qəndinə** şəkər dedilər... **Səndə** bəs həq var imiş, həq səndə var (Nəsimi); **Bizka** ruzi qıldı bikəslik bilə biçarəliq... (Kişvəri); - Lalə kimi **səndə** lütf çoxdur (Füzuli)... Bu nümunələrdəki sadə və mürəkkəb vasitəli tamamlıqlar müasir ədəbi dilimiz üçün də səciyyəvidir;

2. Qoşmaların iştirakı ilə formalaşan vasitəli tamamlıqlar. Bu tip tamamlıqlar xəbərə yanaşma əlaqəsi ilə bağlanır: birlən//birlə//bilən//ilən, ilə, -la, lə (bax: qoşma): Səyyarə kim seyr edərəm daim **anınla**... Söhbət etmə dəgmə hər **nadan ilə** (Nəsimi)...; üçün qoşması: Bu qoşma ilə düzələn vasitəli tamamlıqlar yazılı abidələrimizin dilində olduqca məhduddur:¹ Vəli **möminlər üçün** oldu zindan... **Mənimçün** hər işimdə yar olasan (Fədai).

Tarixən işlənmiş vasitəsiz, xüsusən də vasitəli tamamlıqları halların mənaca əvəzlənməsi müstəvisində nəzərdən keçirək (bax: hal kateqoriyası):

Yönlük hal təsirlik hal yerində işlənir: Həm oğlun gəldi deyü **Aruza** muştladı («Kitab»). Bu cümlədəki «Aruza» sözü formaca kimə? sualına cavab versə də, semantikasına görə müəyyən vasitəsiz tamamlıqdır;

¹ H.Mirzəzadə. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı, 1990, s.294.

Təsirlik halda olan söz yönlük hal mövqeyində işlənir: Gəflət daşları üstündə yatanların **əvəzini** sən ayığ ol («Şühədanamə»); Kətan könlək ki geymişsən **ani** bərgi-səmən derlər (Kişvəri)... Bu nümunələrdə «əvəzini» əvəzinə, «ani» isə ona funksiyasındadır. Deməli, bu sözlər müəyyən vasitəsiz tamamlıq yox, vasitəli tamamlıqlardır;

Yönlük hal çıxışlıq hal yerində işlənir: Hər kim sorar olsa **Qeysə** bir raz (Füzuli)... Bu misradakı «Qeysə» sözü formaca kimə? sualına cavab versə də, funksiyasına görə kimdən? sualına cavab verən vasitəli tamamlıqdır;

Yerlik hal yönlük halı əvəz edir: **Qaşundə** bulmuşəm qurban, daği nişə yaraydurmən (Kişvəri). Bu cümlənin semantik yükündən məlum olur ki, «qaşundə» sözü funksiyasına görə nəyə? sulalına cavab verən vasitəli tamamlıqdır;

Yerlik hal çıxışlıq hal mövqeyində işlənir: **Alında** bir öpdü («Kitab»)... Bu cümlədəki «alında» sözü alından mənasında olan vasitəli tamamlıqdır.

H.Mirzəzadə bu tip əvəzlənmələrdən bəhs edərkən yazır: «...geniş şəkildə yayılmasa da, bəzən məkani hallarla ifadə olunan vasitəli tamamlıqlarda bir növ əvəzlənmə xüsusiyyətlərini müşahidə edirik; yəni xəbərin tələbindən asılı olaraq kimə, nəyə; kimdə, nədə; kimdən, nədən sualları verilərək cavablarda tamamlıqlar həmin suallara uyğun gəlmir... Qara yerin **üzərinə** (üzərində olmalı idi) otaqların tikdirmişdi..., Qazan oğlu Uruzun sağ yanına (yanında olmalı idi) ona yer göstərdi («Kitabi-Dədə Qorqud»). Bu **ağzıma** (ağzımda deməkdir) gər olaydı min dil (Xətai). Təhqiq yolında əql netsin. Əməvü gərib **qanda** (hara, haraya olmalı idi) getsun (Füzuli) və s.¹ Müəllifin vasitəli tamamlıq kimi təqdim etdiyi misallardan yalnız «ağzıma» (ağzımda) sözü vasitəli tamamlıqdır. Dəqiq desək, yerin üzərinə (yerin üzə-

¹ H.Mirzəzadə. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı, 1990, s.292.

rində), Uruzun sağ yanına (Uruzun sağ yanında), qanda (hara, haraya) kimi vahidlər vasitəli tamamlıq yox, yer zərfləkləridir. Maraqlıdır ki, müəllif «Kitab»ın dilində işlənmiş «Uruzun sağ yanına» (Uruzun sağ yanında) söz birləşməsini vasitəli tamamlıq, Kişvərinin dilindəki «bacanun yanında» (Bir baca andan küçəyə qoydular ta Ysifi ol **bacanun yanında** otursun... «Şühədanamə») söz birləşməsini isə yer zərfliyi kimi izah edir.¹ Halbuki bunların hər ikisi üçüncü növ təyini söz birləşməsi ilə ifadə olunmuş yer zərfliyidir.

Təyin

Təyinin əsas xüsusiyyətləri bunlardır: cümlənin ikinci dərəcəli üzvlərindən biridir, təyin olunana yanaşma əlaqəsi ilə bağlanır, bir sıra cümlə üzvlərini, daha doğrusu, əşya məzmunlu sözlərlə ifadə olunan üzvləri əlamət, keyfiyyət, kəmiyyət və s. baxımından izah edir, sifət, say, əvəzlilik kimi nitq hissələri, eləcə də söz birləşmələri ilə ifadə olunur, necə? nə cür? hansı? neçə? nə qədər? neçənci? suallarından birinə cavab verir və s. Bu xüsusiyyətlər dilimizin bütün inkişaf dövrləri üçün səciyyəvidir. Amma yazılı abidələrin dilində işlənən təyinlərin ifadə vasitələrini daha qabarıq şəkildə təqdim etmək lazım gəlir. Bu da təyinin ümumi inkişaf tarixi bərədə daha dolğun təəssürat yarada bilər. Digər tərəfdən, təyinlərin məna xüsusiyyətlərinə görə fərqlənməsi məhz ifadə vasitələri müstəvisində dəqiqləşdirilir. Təyinlərin məna xüsusiyyətləri isə belədir: «sifətlə ifadə olunan təyinlər əlamət və keyfiyyət, feli sifətlə ifadə olunanlar hərəkətlə bağlı əlamət, sayla ifadə olunanlar miqdar, sıra, əvəzliliklə ifadə olunanlar işarə, qoşmalı sözlər və birləşmələr müqayisə, bənzətmə təyinləri adlanır, -dakı, -dəki şəkilçili sözlər zaman və məkan bildirir, isimlər təyinlənməni material, rütbə, titül, ictimai münasibətlər və s. cəhətdən izah edir. İsmi bir-

¹ H.Mirzəzadə. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. B., 1990, s.301.

ləşmələr bu sonuncu cəhətlə yanaşı, təyin vəzifəsində müəyyən əlamət və xüsusiyyətin mövcudluğu, mənsubiyyəti mənalardan da ifadə edir».¹ Bu mənada yazılı abidələrimizin dilində işlənən təyinləri ifadə vasitələrinə görə aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

İsimlə ifadə olunanlar: **Altun** cidasın əlinə aldı... üç kişi sol yanından **dəmür** zəncirlə buğayı tutmuşlardı («Kitab»); Sənə bu **ğonça** ləb xəndandır, ey dust (Xətai)... Abidələrimizin dilində bu tip təyinlərə az təsadüf olunur. Xətainin dilindən verdiyimiz misrada isə **ğonça** (qönçə) ismi epitet kimi çıxış edir;

Sifətlə ifadə olunanlar: **Ala** sayvanı gög yüzünə aşanmışdı... **Acı** tırnaq **ağ** yüzünə aldı-çaldı. Qədəmi qutsuz gəlin deyincə, **udsuz** gəlin desinlər («Kitab»); **Ayrıqca** şəkli **xoşca** peykər, **Yaxışca** sənəm, **gözəlcə dilbər**... (Füzuli); **Acı** ağız yey bilir qəndi-mükərrər ləzzətin (Q.Təbrizi)...

Sayla ifadə olunanlar: **Yedi** dərə qoxuların dilkü bilir... **Altmış** yaraqlu adam seçdilər... Atub **əlli-altmış** adam həlak elədi («Kitab»); Ol **bir neçə** dilsizlərə töhmətdir bu (Xətai); **Bir neçə** qızlar ki ana yar idi (Həqiri); **İki** kafər **bir** müsəlman öldürür bidad hey! (S.Təbrizi);

Şəxs və işarə əvəzlilikləri ilə ifadə olunanlar: Ağca yüzlü **mən** gəlini tutub, atam-anam evinə ilətməsünlər! («Kitab»); **Böylə** oğul nəyə gərək?.. Oğlañ **şol** günbədi gördünmi? («Kitab»); **Mən** qula rəhm et, şəha, çox gəz dedim... Hər ki **sən** şirinləb üçün oxur... Çün Nəsimi canımı **ol** mahə qurban eylədi (Nəsimi); Sayə qəddin sənün **bu** bağdən kəm bulmasun (Kişvəri);

Feli sifətlə ifadə olunanlar: **Ölən** adam dirilməz, **çıxan** can gerü gəlməz... **Toğmaduq** oğlana ad qoma (Oğuznamə)...

¹ Q.Kazımov. Müasir Azərbaycan dili. Bakı, 2000, s.143.

Qoşmalı sözlər və birləşmələrlə ifadə olunanlar: Ocağı-**na buncilayın** övrət gəlsün... **Qarğu kibi qara** saçıñ yoldıñmı, qız?! **Güz alması kibi al** yanağıñ yırtdıñmı, qız? («Kitab»); **Məstan gözlərin kibi** məstanəyəm yenə... Bir **onclayın** dilbəri-əyyar ələ girməz (Nəsimi);

Feli birləşmələrlə ifadə olunanlar (əsas tərəfi feli sifətlərdən ibarət olan birləşmələr nəzərdə tutulur): **Könlin yuca tutan** ərdə dövlət olmaz... **Dəmür qapu Dərvəndəki dəmür qapuyı dəpüb alan, altmış tutam ala köndərinin ucunda ər bəgürdən** Qıyan Səlcük oğlu Dəlü Donda çapar yetdi («Kitab»); **Qiyamətlər qiyamindən qiyam etmiş** qiyamətdir... **Qətlimə bel bağlamış** ol cahili-nadanı gör (Q.Təbrizi)...

Göründüyü kimi, yazılı abidələrin dilində işlənən təyinlər ifadə vasitələri, həm də işlənmə yeri baxımından əsasən müasir ədəbi dilimizdəki kimidir. Bu mənada tarixən işlənmiş təyinlərlə bağlı bəzi cəhətlərə diqqət yetirək:

Təyinin təyin olunandan əvvəl işlənməsi dilimizin bütün dövrləri üçün səciyyəvidir. Bu xüsusiyyət «Kitab»ın dilində daha qabarıq şəkildə görünür: «... Hətta bu günkü Azərbaycan dilində müstəsna hal olaraq təyin olunandan sonra gələn ictimai rütbə (titul) bildirən «ağa», «dədə» sözləri də, «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarında əsasən ümumi qanuna uyğun olaraq, təyin olunandan əvvəl yerləşmişdir; məs.: Xanlar xanı xan Bayandur. Bəli, xan Qazan, məsləhətdir. Ağam Qazan məsləhətdir. Dədə Qorqud gəlür oldı».¹

Müasir ədəbi dilimizdə olduğu kimi, yazılı abidələrin dilində də təyinlər ifadə vasitələrinə görə zəngindir, həm də daha çox sifət, işarə əvəzliyi və feli sifətlərlə ifadə olunur.

Abidələrin dilində təyinin təyin olunandan sonra işlənməsinə az təsadüf olunur: Şol Xızr **biçarə** içmiş abi-həyvan, dedilər (Nəsimi)... Y.Seyidov qeyd edir ki, belə təyinlər

¹ Ə.Dəmirçizadə. «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarının dili. Bakı, 1959, s.127.

qanuni mövqelərindən kənara düşdüyünə görə təyinlənməyə aid olan şəkilçiləri də qəbul edə bilir: Qul kəfa bilahidir zikri Nəsimi xəstənin. Aydındır ki, bu, **xəstə Nəsiminin** mənasındadır, yer dəyişikliyi yiyəlik hal şəkilçisinin də yerini dəyişmişdir.¹

Yazılı abidələrin dilində təyinlərin yerdəyişmə ilə işlənməsinə rast gəlinir. Məsələn, keyfiyyəti ifadə edən təyin kəmiyyəti ifadə edən təyindən sonra işlənir: Altmış yaraqlu adam seçdilər («Kitab»). Bu cümlədə «altmış» sözü kəmiyyət, «yaraqlu» isə keyfiyyət bildirən təyindir. Kəmiyyəti ifadə edən təyinin keyfiyyəti ifadə edən təyindən sonra işlənməsinə isə az təsadüf olunur: **Yaraqlu altmış** adam seçin! («Kitab»);²

Müasir ədəbi dilimizdə üçüncü növ təyini söz birləşməsinin ikinci tərəfini izah edən təyin abidələrimizdə, xüsusən də «Kitab»ın dilində birləşmənin əvvəlində işlənir: ağca mənim köksüm-mənim ağca köksüm – Ağca mənim köksümi basub alan.

Yazılı abidələrimizin dilində şəxs əvəzlilərinin təyin vəzifəsində işlənməsi üstün mövqedədir (mən qul, mən Məcnun, sən Şirinləb...) Hətta bu xüsusiyyətin fars dilinə də təsir etdiyi ehtimal edilir: «... fars dilində əvəzlilik birləşmənin əvvəlində gəlir, lakin özündən sonra **-ra** qoşmasını qəbul edir, məsələn: Məra pədən. Şəxs əvəzliləri söz birləşmələrinin əvvəlində gəlsə də, özündən sonrakı sözlə izafət təşkil etmir. Bəzi birləşmələr bu cəhətdən istisnalıq təşkil edir: mən biçarə, mən bədbəxt, mən بیمار, mən zar və s. Beləliklə, belə birləşmələrin sistem etibarilə Azərbaycan dilinə oxşadığını nəzərə alaraq, bu xüsusiyyətin vaxtilə dilimizdə qüv-

¹ Y.Seyidov. Seçilmiş əsərləri. III cild. Bakı, 2007, s.220.

² Ə.Dəmirçizadə. «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarının dili. Bakı, 1959, s.128.

vətli olduğu və qədim dövrlərdə fars dilinə də təsir etdiyi fikrini söyləyə bilərik».¹

Abidələrin dilində üçüncü növ təyini söz birləşməsinin birinci tərəfi kimi çıxış edən şəxs əvəzlilərinin (ikinci tərəfdəki sözdə mənsubiyyət şəkilçisi ixtisar olunduqda) təyin kimi işlənməsinə rast gəlinir: İmtahan üçün **bizim** odlara həm yan bir nəfəs (Q.Təbrizi). Bu, müasir ədəbi dilimiz baxımından da xarakterikdir.

¹ H.Mirzəzadə. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı, 1990, s.297.

Zərflük

Orxon-Yenisey abidələri, «Kitabi-Dədə Qorqud» kimi sanballı türk mənbələrində cümlənin ikinci dərəcəli üzvlərindən biri olan zərflüyün məna növlərinin hamısının işlənməsinə, həm də onların hər birinin müasir ədəbi dilimizlə səsleşməsinə təsadüf olunur ki, bu da zərflüklerin formalaşma tarixinin çox qədim olduğunu təsdiq edir. Bu mənada zərflüyün məna növlərini Orxon-Yenisey abidələrinin dili müstəvisində nəzərdən keçirək: zaman zərflüyü – **Anı körip** ança bilin=Onu görərkən eləcə bilin; tərz-i-hərəkət zərflüyü – **Bu sabımın edgüti esid, katıgdı** tıqla=Bu sözlərimi yaxşıca eşidin, diqqətlə dinləyin; yer zərflüyü – **Ol süg anta** yokkışdı-mız=O qoşunu orada məhv etdik; kəmiyyət zərflüyü - **Kamuğu biş otuz** sülədimiz-Cəmi iyirmi beş dəfə qoşun çəkdik; səbəb zərflüyü – **Təğri yarıkaladukın üçün özüm kutum bar üçün** kağan olurtum=Tanrı köməklik göstərdiyinə görə, özümün bəxtim (güclü) olduğundan xanlıq (taxtında) oturdum.¹ Bu cümlələrdə işlənən zərflükler tam formalaşmış vəziyyətdədir. «Kitab»da işlənən zərflükler isə əsasən müasir ədəbi dilimizdəki kimidir: «...zərflük adı altında birləşdirilən bütün üzvlərin ifadə vasitələri və quruluş sxemi «Dədə Qorqud»da vardır. Müasir dilimizdə olduğu kimi, dastanların dilində də zərflükler əksərən feli, bəzən ismi xəbərlə əlaqələnməmişdir».² Amma onu da qeyd etmək lazım gəlir ki, yazılı abidələrin dilində zərflüyün ifadə vasitəsi kimi çıxış edən sözlərin bir hissəsi müasir ədəbi dilimizdə fonetik dəyişikliyə uğramış vəziyyətdədir: yuqarı – yuxarı, ilərü – irəli, imdi – indi..., bir hissəsi isə arxaikləşmişdir: dışarı, yayan, uru...

¹ Ə.Şükürlü. Qədim türk yazılı abidələrinin dili. Bakı, 1993, s.188-193.

² Q.Kazımov. Azərbaycan dilinin tarixi. Bakı, 2003, s.488.

Burada arxaik (-ibən, -ubən, -übən; -alı, -əli), eləcə də fonetik dəyişikliyə uğrayan (-ğac, -gəc=-caq, -cək) feli bağlama formaları da qəd oluna bilər. Çünki zərflüyün əsas ifadə vasitələrindən biri məhz feli bağlamalardır. Bu mənada yazılı abidələrimizin dilində işlənmiş zərflüyün məna növlərinin ayrılıqda öyrənilməsinə məqsədəuyğun hesab edirik.

Tərz-i-hərəkət zərflüyü. Daha çox feli xəbərin yanında işlənir, feli xəbərdə ifadə olunan işin necə icra edildiyini bildirir, necə? nə cür? nə halda? və s. suallardan birinə cavab verir, zərflük, feli bağlama, qoşmalı sözlər, feli birləşmələr (əsas tərəfi feli bağlamalardan ibarət olan birləşmələr nəzərdə tutulur) və s. vasitələrlə ifadə olunur: **Buğac bəg** yerindən **uru** turdı... **Tez** sevdi, **tez** usandı, qavat oğlu qavat... Yoldaşlarına bu iş **xoş** gəlmədi... **Qazan bəgün** qarıcıq olmuş anası qara dəvə boynunda **asılı** getdi... **Toz** yarıldı, **gün kibi** şıladı, **dəniz kibi** yayqandı, **meşə kibi** qarardı... **Savaşmadın, uruşmadın** alı verəyin, döngil gerü... **Gecə-gündüz deməyüb** yürüdü... **Gəldüğü yolu əlinə alub** yortdı («Kitab»); **Ey** oyunu qəmər, **xoş** oynarsan... **Sənəmə, üzün gülündən gülə-gülə** gül utandı (Nəsimi); **Dərbəder** salıb məni avərə qıldın aqibət... **Ökür-ökür** ağlarəm hər gecə vay-vay ilən (Kışvəri); **Heyran-heyran** gəzərdi hey (Füzuli)...

Yuxarıdakı cümlələrdə işlənən tərz-i-hərəkət zərflükleri təkcə ifadə vasitələri yox, həm də məna növləri baxımından rəngarəngdir. Məsələn, hərəkətin icra tərzini bildirənlər: gəldüğü yolu əlinə alub, gülə-gülə...; hərəkətin keyfiyyətini bildirənlər: xoş...; müqayisə bildirənlər: gün kibi, dəniz kibi, meşə kibi...

Yer zərflüyü. Xəbərdə ifadə olunan fikri məkan baxımından tamamlayır, hərəkət və əlamətin icra yerini, başlanğıc və bitmə nöqtəsini bildirir, haraya? harada? haradan? suallarından birinə cavab verir, yönük, yerlik və çıxışlıq hallarda olan məkan məzmunlu isimlər, yer zərfləri, sual əvəzlükleri, ismi birləşmələr və s. vasitələrlə ifadə olunur. **Bu**

xüsusiyyətlər yazılı abidələrimizin dilində işlənən yer zərfliklərində qabarıq şəkildə müşahidə olunur: **Beyrək aşağa** baqdı... **Beyrək** qızdan ayrılıb **evlərinə** gəldi... **Toqsan** başlu ban evlərin qara **yeriñ üzərinə** dikdirmişdi... **Beyrək** yuca **çardaqdan** baqdı... Bu gün-yarın **qanda** isə, gəlir... **Səni** yağı **nerədən** darımış, gözəl yurdun» («Kitab»); **Qanı cahanda**, ey könül, ol vəhdət əhli kim... **Xanda** bulam təriqi-vəslün məhəbbəti, **Mən** binəvayi-miskinə səndən bir iltifat (**Nəsimi**); **Nərgisə** bənzər çiçək bitsə **məzarım üstünə**, **Sanmagil** nərgis ki, çeşmi-intizarümdür mənim... Ki mən bu **biyabanda** yügürdüm bir neçə müddət (**Kişvəri**); **Məktəbdə** onunla oldu həmdəm, **Bir** neçə mələkmisal qız həm... **Meyxanə önündə** düşdü sərməst (**Füzuli**); **Bəs Məkkə saru** yeritdi məhmil (**Məsihi**); **Bizim evdə** dolu çuval da yoxdur (**Vaqif**)...

Göründüyü kimi, tarixən işlənmiş yer zərfliklərində halların mənacə əvəzlənməsi də müşahidə olunur: **yeriñ üzərinə**=**yerin üzərində**, **məzarım üstünə** – **məzarım üstündə**... (bax: hal kateqoriyası; vasitəli tamamlıq).

Müasir ədəbi dilimizdə feli bağlama tərkibi ilə ifadə olunan yer zərfliyi yoxdur. «Kitab»ın dilində isə yer zərfliyinin feli bağlama tərkibi ilə də ifadə olunduğu göstərilir: «**Ağ ban evim dikilində** yurdı qalmış, **Qarıcıq anam olurunda** yeri qalmış, **Oğlum Uruz ox atanda** puta qalmış... Bu misralardakı dikilində, olurunda, atanda sözlərini dik-il-in-də, olur-un-da, at-an-da şəkildə kök və şəkilçilərə ayırmaq olar. Əvvəlki iki sözdə kökdən sonra işlənən -il və -ur felin növ şəkilçiləridir; -in, -un, -an feli sifət, -da, -də yerlik halın əlamətləridir. Feli sifət şəkilçisinin həm açıq, həm də qapalı sait variantının olması (-in, -un, -an) bu şəkilçiləri çox qədim dövrlərə bağlayır. Dikilində, olurunda – tikilən yerdə, oturan yerdə, atanda – atdığı yerdə mənasındadır. Feli sifət

şəkilçisi ilə hal şəkilçisi (-in, -də) birləşərək feli bağlama kimi çıxış edir və yaratdığı tərkib yer zərfliyi vəzifəsindədir».¹ Mətnin semantik yükünə istinadən söylənilmiş bu fikirlər real görünür.

Zaman zərfliyi. Xəbərdə ifadə olunan fikri zaman baxımından tamamlayır, hərəkətin zamanını bildirir, nə vaxt? nə zaman? haçan? suallarından birinə cavab verir, zaman zərfləri, zaman məzmunlu isimlər, feli bağlamalar, sual əvəzlilikləri, söz birləşmələri və s. vasitələrlə ifadə olunur: **Bir yazın, bir güzin** buğayla buğrayı savaşırdırlardı... **Rəsul əleyhissəlam zamanına yaqın** Bayat boyından Qorqut ata diyərlər, bir ər qopdı... **Şimdi** bunu kimə verər kim, xatiri xoş ola... **Anlar eylə digəc** Atağuzlu Uruz qoca iki dizinin üstünə çökdi... **Çoban böylə digəc** Qazan ah etdi... **Tağla** qızını maña verərsən («Kitab»); **Həqdən həmişə** başına gəlsin bəla, derəm... **Nəsimi** olmuş mənə həqdən, nigara, Dilimdə **gecə-gündüz** ahu nalə... **Qaçan** şol mahə bir səyyarə bənzər (**Nəsimi**); **Gecə danadakin** kirpiklərimdən, **Yüzümə** qan damar oğlan sənünçün... **Cəmalın** bağinə badi-müxalif dəgməsün **hərgiz** (**Kişvəri**); **Könlüm** açılır **zülfi-pərişanını görgəc**, **Nitqim** tutulur **gönçeyi-xəndanını görcək**... **Sən gecə** həmin yanarsan, ey zar (**Füzuli**)... Bu nümunələrdəki zaman zərfliklərinin bir hissəsi müasir ədəbi dilimizdə işlənmiş: **bir yazın, bir güzin**=**bir yazda, bir payızda; şimdi**=**indi; tağla-saban; hərgiz** – heç vaxt...

Səbəb zərfliyi. Hərəkətin baş verməsinin səbəbini bildirən, niyə? nə üçün? nəyə görə? və s. suallardan birinə cavab verən səbəb zərfliklərinə yazılı abidələrimizin dilində az rast gəlinir: **Beyrəgin qorqusundan** qaçdı («Kitab»); **Ayrılıqdan** yar mənim bağrımı büryan eylədi (**Nəsimi**); **Həsretin çəkməkdən** yanıb odlara, **Görgilən** düşübdür nə halə **Vaqif** (**Vaqif**).

¹ Q.Kazmov. Azərbaycan dilinin tarixi. Bakı, 2003, s.489-490.

Məqsəd zərfliyi. Yazılı abidələrimizin dilində hərəkətin məqsədini bildiren, nə üçün? niyə? nədən ötrü və s. suallardan birinə cavab verən məqdəs zərflikləri də az işlənmişdir: **Aqınlı görklü suyuğu keçməgə** gəlmişəm... Təpəri buyurığılə, peyğəmbər qövlilə **qızuğu almağa** gəlmişəm... Qara polad uz qılıcım saqlardım **bu gün için...** («Kitab»); **Yüzünü görmək için** gözümə qılğıl bir nəzər (Q.Bürhanəddin); **Gülgün üzünü görməgə** bülbül kimi zarəm (Nəsimi); Hər kişi bir düş ki, gördi yaninə, **Sormağa** gəlür Yusif zindaninə (X.Təbrizi); **Gənim şərh etmək için** istərəm hər gördüğüm saat, Tutam damanını, dəgməz əlim çakıgiribandan... **Səhrələrə seyr için** üz urdu (Füzuli); Qəsd edər genə **can almağa** gözün (Vaqif)... Bu misallardakı məqsəd zərflikləri məsdər, məsdər tərkibləri, eləcə də qoşmalı sözlər və birləşmələrlə ifadə olunmuşdur.

Kəmiyyət zərfliyi. Hərəkət və ya əlamətin kəmiyyətini bildirir, neçə? nə qədər? suallarından birinə cavab verir, tabe olduğu sözə yanaşma əlaqəsi ilə bağlanır, daha çox kəmiyyət zərfləri ilə ifadə olunur: Mərə bazırğanlar, **çoqmu** istədim?!.. Solına baqdı, **çox** sevindi... **Bir gəz** adam ətinə toyam, derdim («Kitab»); **Zərrəcə** ol qisminə nəqsü məzid olmadı (Nəsimi); Zahid, ögünmə, taleyi-sədəm deyib **yüküş** (Xətai); İşrət günü də **çox** bulunur yarəli, Gəm gücrə yetsək yar ilə gəmxar gərək (Kişvəri); **Zərrəcə** görmədim mehrü məhəbbət (Vaqif)...

Bu nümunələrdə kəmiyyət zərfliyi vəzifəsində işlənmiş bəzi sözlər müasir ədəbi dilimizdə sabitləşməmişdir: bir gəz=bircə dəfə; yüküş – çox, bol.

Yazılı abidələrimizin dilində zərfliyin şərt və qarşılaşdırma kimi növlərinə də təsadüf olunur. Q.Kazımov bu tip zərflikləri «Kitab»ın dili müstəvisində araşdırmışdır.¹

¹ Q.Kazımov. Azərbaycan dilinin tarixi. Bakı, 2003, s. 493.

Şərt zərfliyi: **Sayılaqla** Oğuz bəgləri tükənsə olmaz... Qız **anadan görməyincə** ögit almaz...

Qarşılaşdırma zərfliyi: **Böylə oğul olmaqdan** olmamaq yegdir... **Qədəmi qutsız gəlin deyincə**, udsuz gəlin desünlər...

Təqdim etdiyimiz zərfliklərin əksəriyyəti müasir ədəbi dilimiz üçün də səciyyəvidir.

Cüttərkibli və təktərkibli cümlələr

Cüttərkibli cümlələr

Qədim türk və Azərbaycan yazılı abidələrinin dilində cüttərkibli cümlələr (baş üzvlərin hər ikisinin iştirakı ilə qurulur) üstün mövqedə görünür, həm də əsasən müasir ədəbi dilimizdəki kimidir. Dəqiq desək, burada fərq daha çox xəbərin reallaşmasında iştirak edən şəxs sonluqlarında müşahidə olunur. Məsələn, Orxon-Yenisey abidələrinin dilində: *Kemkə ilig kazğanur mən=Kimin üçün dövlət əldə edirəm? Kırkız oğlu mən=Qırğız qəbiləsinin oğluyam; Yaxud «Kitab»ın dilində: Bən bunun alınına niyə tayaq olurbən-turubən... Bu cümlələrdə mən (bən) şəxs əvəzliyi şəxs şəkilçisi funksiyasında çıxış edir. Amma bu da var ki, «Kitab»ın dilində mən şəxs əvəzliyindən törəyən şəxs şəkilçiləri daha çox işlənmişdir: Bəglər, tacım-təxtim üçün ağlaram... Mərə, dəli ozan, ərə varan qız mənəm!.. Çətirli otaqmı dilərsən? Bu tip cüttərkibli cümlələrdəki xəbərlərin (ağlaram, mənəm, dilərsən) eynilə müasir ədəbi dilimizdə işlənməsi də dediklərimizi arqumentləşdirir.*

Yazılı abidələrin dilində yalnız baş üzvlər əsasında formalaşan cüttərkibli müxtəsər cümlələrə az rast gəlinir: *At ürkdü... Bəglər bindilər... Buğa acmışdı («Kitab»); Leylinin anası oldu ağah (Füzuli)... Əksinə, baş və ikinci dərəcəli üzvlərin iştirakı ilə formalaşan cüttərkibli geniş cümlələr üstünlüyü ilə seçilir: Beyrək Oğuzla gəldi... Qanlı qoca sevini-qıvanı urı turdı... Qazan köpəgi qovlayı Qaraca çobanı üzərinə gəldi («Kitab»); Mən aralanuram mununlan savaşı etməgə («Şühədanam»).*

Müşahidələr göstərir ki, bir sıra abidələrin, xüsusən də «Kitab»ın dilində işlənmiş sintaktik bütövlərdə mübtədə

yalnız birinci cümlədə işlənir, sonrakı cümlələrdə isə buraxılır: *Beyrək at köksin qucaqladı. İki gözin öpdü. Sıçradı, bindi. Hasarıq qapusına gəldi. Otuz toquz yoldaşın ısmarladı, görəlim, xanım, necə ısmarladı. Bu parçanın birinci cümləsindəki «Beyrək» mübtədası sonrakı cümlələrdə asanlıqla bərpa oluna bilir. Deməli, bu tip cümlələrin cüttərkibli olmasına şübhə ilə yanaşmaq olmaz. Buraxılmış mübtədalar isə «yersiz təkrara yol verməmək prinsipi ilə, bədii əsərin dilinin gözəlliyi, bədiiliyi, sadə və yığcamlığı ilə bağlıdır».¹*

Abidələrin dilində işlənmiş cüttərkibli cümlələrdə mən, sən, biz və siz əvəzliləri ilə ifadə olunan mübtədaların ixtisarına rast gəlinir: *Qara toğlu dərvişlərə nəzirlər verdim... Köksi gözəl qaba tağa ava çıxdı... Xoşmı siz, əsənmı siz, oğullar? («Kitab»); Ol bəhrdə istərəm düri-pak... Nəyçün özünə ziyan edirsən (Füzuli)... Bu tip cüttərkibli cümlələrdə ixtisar olunmuş mübtədalar məhz şəxs şəkilçiləri vasitəsilə bərpa edilir (bax: xəbərlilik kateqoriyası).*

Təktərkibli cümlələr

Təktərkibli cümlələr baş üzvlərdən yalnız biri əsasında formalaşır. Daha dəqiqi, xəbər qütbü (qeyri-müəyyən şəxslil cümlələr, ümumi şəxslil cümlələr, şəxssiz cümlələr) və mübtədə qütbü (adlıq cümlələr) əsasında qurulur.

Qeyri-müəyyən şəxslil cümlələr. Bu tip cümlələrin səciyyəvi cəhətləri ilə bağlı aşağıdakıları qeyd etmək olar:

Qeyri-müəyyən şəxslil cümlələrin mübtədası olmur, xəbəri isə həmişə üçüncü şəxsin cəmində işlənir;

Belə cümlələrdə iş görən (icraçı) konkret olaraq ifadə edilmədiyi üçün qeyri-müəyyən şəkildə təsəvvür olunur;

Ümumi şəxslil və şəxssiz cümlələr kimi, qeyri-müəyyən şəxslil cümlələr də müəyyən şəxslil cümlə strukturunda formalaşmışdır.

¹ Q.Kazımov. Müasir Azərbaycan dili. Bakı, 2000, s.171.

Runik abidələrindən olan «Fal kitabı»nda qeyri-müəyyənlik bildirən cümlə modellərinə rast gəlinir: Tağuş tertçi kişmiş=Atın ayaqlarını düzgün bağlamamışlar; Kidiziq subda sukumuş=Gecəni suya qoymuşlar. Orxon-Yenisey abidələrində isə bu tip cümlələrə təsadüf olunmur.¹

Qeyri-müəyyən şəxslı cümlə modelləri «Kitab»ın dilində intensivliyi ilə diqqəti cəlb edir. Hətta «Kitab»da elə bir «boy» yoxdur ki, orada qeyri-müəyyən şəxslı cümlə modeli işlənməmiş olsun. Q.Kazımov bu tip cümlələri geniş şəkildə, həm də tarixi-lingvistik müstəvidə izah etmişdir. Bu mənada müəllifə istinad edərək aşağıdakıları söyləmək olar:

Yeni obraz qeyri-müəyyən şəxslı cümlənin köməyi ilə təqdim edilir: Məgər Dirsə xan deyirdi, bir bəgün oğlu-qızı yoxdı... Adına Qanturalı deirdi... Ol oğlanın adına Yegnək deirdi...;

Bu tip cümlələrdə vasitəli tamamlıq məntiqi vurğulu olduğu üçün xəbər tərəfləri arasında işlənir: Baybörə bəg oğlu Bamsı Beyrək **mana** deirdi;

Sintaktik bütövlərin bəzən qeyri-müəyyən şəxslı cümlələrlə ifadəsinə rast gəlinir. Əgrəgi zindandan çıxardılar. Saçısaqalını yuldılar. Bir at, bir qılıc verdilər. Üç yüz kafər ana yoldaşlığa verdilər;

Bəzən bu tip cümlələrdə qeyri-müəyyənlik mənası az olur, amma xəbər üçüncü şəxs cəmdə işlənməsi qeyri-müəyyənlik mənasını qorumuş olur: Saqın-solun Uruzun çevirdilər. Qırq yigidin şahid etdilər. Oğlanın üzərinə düşdilər, tutdılar...²

Göründüyü kimi, «Kitab»ın dilində işlənməmiş qeyri-müəyyən şəxslı cümlə tipləri təkcə forma yox, həm də semantika baxımından zəngindir.

¹ N.Cəfərov. Cümlənin struktur-semantik təkamülü. – H.Mirzəzadə. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı, 1990, s. 326.

² Q.Kazımov. Azərbaycan dilinin tarixi. Bakı, 2003, s.506.

Folklor üslubundan fərqli olaraq, klassik şeir üslubunda qeyri-müəyyən şəxslı cümlələr az işlənməmişdir. Yeri gəlmişkən, Y.Seyidov Nəsiminin dilində işlənməmiş qeyri-müəyyən şəxslı cümlələrdən bəhs edərək yazır: «Bütövlükdə qeyri-müəyyən şəxslı cümlələrdən ibarət olan bir şeirin bir beytinə diqqəti cəlb etmək istəyirik. Əvvəla, deyək ki, bu şeirdəki cümlələr (əslində beytlər)... dedilər xəbərləri ilə bitir, mübtədaları yoxdur və əksəriyyəti qeyri-müəyyən şəxslı cümlələrdir: Dedilər kim, dəhəni yoxdur anın, Bixəbər əcəb xəbər dedilər. Bu beytin ikinci misrası müəyyən şəxslı cümlədir, mübtədası da var: birinci misra iki cümlədən ibarətdir, onlardan birincisi (**dedilər**) qeyri-müəyyən şəxslıdır. Əslində, dolay yolla **bixəbər** subyekt ona da aiddir, lakin belə dolay aidiyyət cümləni müəyyən şəxslı etmir».¹ Bu qeydlər Nəsiminin dilində qeyri-müəyyən şəxslı cümlələrin formalaşmış vəziyyətdə olduğunu təsdiqləyir.

Kişvəri, Xətai, Füzuli kimi şairlərimizin əsərlərində işlənməmiş qeyri-müəyyən şəxslı cümlə formaları da müəyyənləşdirilmişdir: Meribanlıq sütü birlə anı xamuş ettilər (Kişvəri); Sordilər kim ey Xətai, necə sevdin yarı sən? (Xətai); Bildilər dərdimi, yoxdur dedilər dərmanın... Gül suyu səpib rəvan üzünə. Leylini gətirdilər özünə (Füzuli).

Ümumi şəxslı cümlələr. Dilçiliyimizdə ümumi şəxslı cümlələrin təşəkkülü və formalaşması kimi məsələlər sistemli şəkildə araşdırılmışdır. Həmin tədqiqatlara əsaslanmaqla ümumi şəxslı cümlələrin bəzi səciyyəvi cəhətlərini təqdim edirik:

Ümumi şəxslı cümlələrin mübtədası olmur, xəbəri isə daha çox II şəxsin tək və üçüncü şəxsin cəmində işlənir: Uzaq yeri orqanla ölçmə... Bin ölç, bir kəs... Özünü bilməyəne bildirirlər, Cəhan xəlqini ana güldürürlər («Oğuznamə»)...

Xəbəri I şəxsin tək və cəmində, eləcə də III şəxsin təkində olan ümumi şəxslı cümlələrə çox az təsadüf olunur:

¹ Y.Seyidov. Seçilmiş əsərləri. III cild, Bakı, 2007, s.235.

Adımı sənə qoyum, səni də yana-yana... Şerti şumda kəsək, xırmanda yabalaşmayaq (atalar sözü); Aş daşandan sonra çömçə axtarır (məsəl);

Ümumi şəxslil cümlələrdə iş və hərəkət konkret şəxsə yox, hamıya aid olur;

Belə cümlələr folklor üslubu üçün səciyyəvi olmuşdur. Klassik şeir üslubunda isə az işlənmişdir;

Dilimizdə zənginliyi ilə fərqlənən atalar sözləri və məsəllər, hikmətli sözlər, aforizmlər və s. əsasən ümumi şəxslil cümlə strukturundadır.

Dilimizdə xəbəri II şəxsin təkində olan ümumi şəxslil cümlələrin çox işlənməsi təsadüfi deyil. Çünki «kommunikativ məzmunu etibarilə, həmin şəxs dinləyən mövqeyində dayandığına görə, onun məzmun koordinasiyasını mücərrəd şəkildə genişləndirmək və etimoloji konkretlik üzərində funksional ümumiliyə nail olmaq imkanı kifayət qədər böyükdür. Formal tərdə təkə bir adama müraciət etməklə ümumini nəzərdə tutmaq təkə praktikasında psixoloji sınaqdan çıxmış üsullardandır». ¹ Bu xüsusiyyətlər, yəni konkretlik əsasında ümumiliyin reallaşması xəbəri III şəxsin cəmində olan ümumi şəxslil cümlələr üçün də səciyyəvidir. Belə ümumi şəxslil cümlələr isə daha çox atalar sözləri və məsəllərdən ibarət olur: «III şəxsin cəmi də ümumi şəxslil cümlələrin xəbəri üçün əlverişlidir. Xəbər formasının qeyri-qəti gələcək zamanının təsdiq və inkarı ümumi zaman məzmununa malik olduğundan zəngin ümumiləşdirmə gücü ilə diqqəti cəlb edir. Atalar sözləri və məsəllərin böyük bir qismi bu formada təşəkkül tapmışdır... Pilləkəni pillə-pillə qalxarlar... İşləməyə nə tənbel deyərlər». ²

¹ N.Cəfərov. Cümlənin struktur-semantik təkamülü. – H.Mirzəzadə. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı, 1990, s.333.

² Q.Kazımov. Müasir Azərbaycan dili. Bakı, 2000, s.183.

Yazılı abidələrin dilində işlənməmiş ümumi şəxslil cümlələrə diqqət yetirək: Qara eşək başına üyən ursaq, qatır olmaz... Qaravaşa ton geyürsən, qadın olmaz («Kitab»); Ata baqma, tona baqma, cana baq, Gir, könül içindəki soltana baq... Bay qaftan geysə, qutlu olsun, deyərlər, yoxsul qaftan geysə, «Qanda buldun?» – deyərlər («Oğuznamə»); Adət budurur kim, dili dildarə verərlər (Nəsimi)... Bu tip ümumi şəxslil cümlə modelləri müasir ədəbi dilimiz üçün də səciyyəvidir.

Şəxssiz cümlələr. Qeyri-müəyyən şəxslil və ümumi şəxslil cümlələr kimi, şəxssiz cümlələr də xəbər qütbü əsasında formalaşır. Amma həmin cümlə növlərindən fərqli olaraq, şəxssiz cümlələrdə formal mübtədanın bərpası qeyri-mümkündür. Çünki müəyyən şəxslil cümlə strukturunda formalaşan şəxssiz cümlələr «mübtədə ilə xəbərin sintezindən ibarət olur, fikir predmeti (fikir özülü) həmin predmetin əlaməti, hərəkəti, vəziyyəti ilə birgə təzahür edir». ¹ Burada şəxssiz cümlələrin iki mühüm cəhətini də qeyd etmək lazım gəlir: xəbəri yalnız üçüncü şəxsin təkində olur; ismi və feli xəbərlil olmaqla iki yerə bölünür.

Yazılı abidələrin dilində rast gəlinən şəxssiz cümlələr dilçiliyimizdə sistemli şəkildə tədqiq olunmuşdur. Hətta abidələrimizin dilində işlənen bəzi şəxssiz cümlə modellərinin müxtəlif müstəvilərdə öyrənilməsinə rast gəlinir. Məsələn, H.Mirzəzadə Nəsiminin dilində işlənen şəxssiz cümlələrdən bəhs edərkən aşağıdakı misalları təqdim edir:

Favü zadü lamə düşdü könlümüz,
Kəbövü ehramə düşdü könlümüz,
Eşqi-biəncamə düşdü könlümüz,
«Cavidani-namə» düşdü könlümüz.

Y.Seyidov bu cümlələrə həm şəxssiz, həm də mübtədəsi olan şəxslil cümlələr kimi yanaşır. Nəticədə isə H.Mirzə-

¹ Q.Kazımov. Müasir Azərbaycan dili. Bakı, 2000, s.184-185.

zadənin mövqeyini müdafiə edir: «... bu misallara da iki cəhətdən yanaşmaq olar. Birinci **düşdü könlümüz** ifadəsinin ideomatik ifadə olmaqla sintaktik parçalanmazlığı. Bu halda həmin cümlələr qeyd-şərtsiz şəxssiz cümlələr kimi qəbul edilər və cümlələrin digər sözləri ikinci dərəcəli üzvlər kimi təhlil olunur. İkinci halda düşdü sözünü semantik cəhətdən könlümüz sözündən ayırmaq və əvvəlki sözlərlə birləşdirmək. Məsələn, belə: Fövü zadü lamə düşdü, Kəbövü ehramə düşdü. Axı **düşdü** sözü bu sözlərlə də ideomların tərkib hissəsi olur. **Könlümüz** sözlərini cümlələrin əvvəlinə gətirsək, bu ikinci yanaşma bir qədər qüvvətlənər: Könlümüz favü zadü lamə düşdü, Könlümüz Kəbövü ehramə düşdü... Bu halda cümlələr mübtədasi olan şəxslil cümlələr hesab olunardı. Bununla belə, biz də birinci yanaşmaya üstünlük veririk. Dilin bənzətmələrlə dolu poetik əsası da burada rol oynayır və quru qrammatik təhlili çətinləşdirir».¹

Yazılı abidələrin dilində işlənmiş şəxssiz cümlələri də dil tariximizə dair tədqiqatlar kontekstində təqdim etmək lazım gəlir. Bu mənada şəxssiz cümlələri aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar.

İsmi xəbərlil şəxssiz cümlələr: Ol zamanda bəglərin alqışı alqış, qarğışı qarğış idi... Yemə-içmə idi («Kitab»); Günbatardan güntoğan yerə dəkin Eşq ərinin bir nəfəs seyranıdır (Q.Bürhanəddin); Başda bir sərv-i-səmənber vəslinin sevdası var (Füzuli)...

Feli xəbərlil şəxssiz cümlələr: Kafərlərin gözünə qorxu düşdü... Bunlar böylə edicək Baybörə bəgin acığı tutdı («Kitab»); Anın hikmətlərinə əql irişməz («Dastani-Əhməd Hərəmi»); Başıma mənim bir iş gəlibdir (Xətai); Könlüm açılır zülfi-pərişanını görgəc, Nitqim tutulur qönçeyi xəndanını görcək (Füzuli).

¹ Y.Seyidov. Seçilmiş əsərləri. III cild. Bakı, 2007, s.239.

Müasir ədəbi dilimizdə olduğu kimi, yazılı abidələrin dilində də feli xəbərlil şəxssiz cümlələr üstün mövqedədir. Bu tip cümlələr sırasında isə xəbərlil feli frazeoloji vahidlərlə ifadə olunan cümlələrin daha çox işləndiyi müşahidə olunur: Böylə digəc Əzrayilin acığı tutdu («Kitab»); Usum yeridi, bulandı beynim (Xətai)...

Adlıq cümlələr. Təktərkibli cümlələrə daxil olan adlıq cümlələr əsasən aşağıdakı kimi səciyyələndirilir:

Adlıq cümlə mübtədə qütbü əsasında formalaşır;

Bu tip cümlələrdə əşyanın adı çəkilsə də, onun haqqında heç bir məlumat verilmir;

Adlıq cümlələr adlıq halda olan sözlər və söz birləşmələrindən ibarət olur;

Adlıq cümlələrdə predikativlik morfoloji göstəricilər deyil, intonasiya ilə reallaşır.

XIX əsrə qədərki yazılı abidələrimizin dilində adlıq cümlə konstruksiyalarına az rast gəlinir. Bu da təsadüfi deyil. Çünki «adlıq cümlənin təkamül tarixində həmin əsr (XIX əsr – Ə.T) ayrıca mərhələ təşkil edir; səhnə əsərlərinin yaranması, durğu işarələrindən nöqtənin yazıya gəlməsi və müəyyən mənada, üslubi qrammatik funksiya daşması kimi faktorlar adlıq cümlənin işlənmə tezliyini artırır».¹

Yazılı abidələrin dilində işlənmiş adlıq cümlələrə nümunə kimi aşağıdakıları göstərmək olar (bəzi misallar dil tariximizə dair tədqiqatlardan götürülüb):

«Kitab»ın dilində: Souq-souq sular, çayırlar-çəmənələr... Gəlimli-gedimli dünya, Axirət – son ucı ölümli dünya!;

«Dastani-Əhməd Hərəmi»nin dilində: Göhər, inci, əqiq, ləli-Bədəxşan, Qızıl-altun, cəvahir, dürrü mərcan;

¹ H.Mirzəzadə. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı, 1990, s.338.

Xətəinin dilində: Aşiqin əhvalı... Aşiqin bağbanla görüşü... Aşiqin səbanı axtarması... Göz yaşının tərifi... Aşiqin halallaşması...;

Füzulinin dilində: Fərhadü zövqi-surət, Məcnunü seyri-səhra... Bir rahat içrə hər kəs, ancaq mənəm belədə.

Bu nümunələrin hər biri müasir ədəbi dilimizdəki adlıq cümlə modelləri ilə səsləşir.

MÜRƏKKƏB CÜMLƏ

Sadə cümlə sözlər və söz birləşmələri əsasında yaranır. Mürəkkəb cümlə isə cümlələrin birləşməsindən düzəlir. İstər sadə, istərsə də mürəkkəb cümlə strukturlarında mənə və qrammatik cəhətdən bağlılıq, eyni zamanda intonasiya vacib şərtlərdəndir. Amma sadə cümlədən fərqli olaraq, mürəkkəb cümlə ən azı iki predikativ mərkəzdən ibarət olur. Daha doğrusu, mürəkkəb cümlənin tərkibindəki «hər bir komponent sadə cümlənin məzmununa müvafiq məzmun ifadə edərək digər komponentlə mənə və intonasiya cəhətdən vahid bir tam kimi birləşmiş olur. Mürəkkəb cümlələr yalnız mənəca deyil, qrammatik cəhətdən də vahid bir tam kimi çıxış edir».¹

Dilimizdəki sadə və mürəkkəb cümlələrin formalaşma və inkişaf tarixi tədqiq olunmuş, təkmilləşmə və zənginləşməni şərtləndirən ən əsas cəhətlər dəqiqləşdirilmişdir. Məsələn, Ə.Dəmirçizadə yazır: «Ümumən «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarında sadə cümlələr, öz növləri və işlənmələri etibarilə mürəkkəb cümlələrdən daha çoxdur... Mürəkkəb cümlələr nisbətən az işlənmiş və bir qədər də müxtəlif növlü deyildir. Bunun səbəbi isə çox aydındır. Hər hansı bir dildə mürəkkəb cümlələrin müxtəlifləşməsi, inkişaf etməsi, hər şeydən əvvəl, həmin dildə danışılanların şüurunun daha da mürəkkəbləşməsi ilə bağlıdır. Buna görə də ümumiyyətlə dilin qrammatik quruluşu, bu cümlədən cümlə quruluşu əvvəllər bəsit olduğu halda, tədricən təkmilləşir və mürəkkəbləşir. Məhz cümlə quruluşunda da belə inkişaf olmuş və sadə cümlələr daha əvvəl, tabeli mürəkkəb cümlələr isə daha sonralar formalaşmışdır».² Q.Kazımov isə sadə və mürək-

¹ Q.Kazımov. Müasir Azərbaycan dili. Bakı, 2000, s.278.

² Ə.Dəmirçizadə. «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarının dili. Bakı, 1959, s.134-135.

kəb cümlə strukturlarının formalaşmasını təkcə diaxronik yox, həm də sinxronik müstəvidə araşdırmışdır: «Mürəkkəb cümlə nitq mədəniyyətinin nisbətən sonralar yaranmış daha yüksək ifadə vasitəsidir. Əvvəllər insan varlığın ayrı-ayrı cəhətlərini duyub anlamış və onların ifadəsi üçün sadə cümlələrdən istifadə etmişlər. Tədricən hadisələr arasındakı əlaqələr dərk olunduqca, onların ifadə vasitəsi kimi, mürəkkəb cümlələr də yaranıb formalaşmışdır. Bunun üçün əvvəlcə sadə cümlələr bərabər hüquq əsasında birləşərək təbesiz mürəkkəb cümlələri əmələ gətirmiş, tədricən hadisələr arasında ziddiyyət, səbəb, şərt, nəticə və s. əlaqələr dərk olunduqca, yeni qrammatik formalar yarandıqca tabeli mürəkkəb cümlələr də yaranmışdır».¹ Bu mənada sadə və mürəkkəb cümlələrin formalaşması və inkişaf tarixinin məhz aşağıdakı şəkildə təqdimi bütün parametrlərinə görə dəqiqdir:

Sadə cümlə → tabeli mürəkkəb cümlə → tabeli mürəkkəb cümlə.

Burada prof. Tofiq Müzəffəroğlunun bir fikrini xatırlatmaq yerinə düşür: «Yaranışı etibarilə cümlə dilin ən ilkin vahidi hesab edilməlidir və müasir dövrə qədər keçdiyi inkişaf yoluna, onun hansı struktur formalarda olmasına baxmayaraq, həmişə müəyyən informasiyaya malik olmuşdur. Hər hansı informasiya müəyyən struktur dəyişikliklərdə təqdim oluna bilər. Biri digəri üçün atributa çevrilən bu elementlərin qarşılıqlı əlaqə və vəhdətində, zaman keçdikcə daha böyük çeviklik, mütəhərriklik özünü göstərir».² Bu qeydlər, eləcə də Ə.Dəmirçizadə və Q.Kazımovun fikirləri (yuxarıdakı sitatlar nəzərdə tutulur) ümumən bütün türk dillərindəki cümlə konstruksiyaları barədə dolğun təəssürat yaradır.

¹ Q.Kazımov. Müasir Azərbaycan dili. Bakı, 2000, s.278.

² T.Müzəffəroğlu. Azərbaycan dilində mürəkkəb cümlənin struktur semantikasi. Bakı, 2002, s.18.

Tabesiz və tabeli olmaqla iki yerə bölünən mürəkkəb cümlələrin inkişaf tarixini yazılı abidələrimizin dili üzrə nəzərdən keçirək.

Tabesiz mürəkkəb cümlələr. İlk olaraq qeyd edək ki, mürəkkəb cümlənin komponentləri arasında olan asılılığı yalnız tabeli mürəkkəb cümləyə aid etmək olmaz. Belə ki, «asılılıq həm tabesiz, həm də tabeli mürəkkəb cümlələrin tərkib hissələri arasında mövcuddur. Lakin asılılığın formasına, xarakterinə görə tabesiz və tabeli mürəkkəb cümlələr fərqlənir. Tabesiz mürəkkəb cümlələrin tərkib hissələri bir-birindən bərabər şəkildə, eyni dərəcədə asılı olur; tabeli mürəkkəb cümlələrdə isə asılılıq birtərəflidir – tərkib hissələrindən biri (budaq cümlə) o birindən (baş cümlədən) asılı olur. Buna görə də tabesiz mürəkkəb cümlələrin bir qisminə tərkib hissələrin yerini dəyişmək də olur və dəyişdikdə məna dəyişmir».¹

Yazılı abidələrin dilində işlənmiş tabesiz mürəkkəb cümlələrin komponentləri daha çox intonasiya vasitəsi ilə əlaqələnmişdir: Ol gün bir qiyamət savaş oldu, meydan tolu baş oldu («Kitab»); Gəldi bahar, açılır gül, həzar edər fəryad, Bu əndəlib xəzanü edər fəryad (Q.Təbrizi)... Bu tip cümlələr bağlayıcısız tabesiz mürəkkəb cümlələr sırasına daxildir.

Abidələrin dilində komponentləri tabesizlik bağlayıcılarının iştirakı ilə əlaqələnən tabesiz mürəkkəb cümlələrə də təsadüf edilir: Nə oğlan yenər, nə buğa yenər («Kitab»); Canımda can sənsən, vəli istər səni can, qandasan? (Nəsimi)... Bu cür cümlələr bağlayıcı tabesiz mürəkkəb cümlələr hesab olunur. Yeri gəlmişkən, H.Mirzəzadə tarixən işlənmiş tabesiz mürəkkəb cümlələri iki yerə bölür: bağlayıcısız tabesiz mürəkkəb cümlə; bağlayıcı tabesiz mürəkkəb cümlə. Müəllif tabesiz mürəkkəb cümlələrin komponentləri arasında olan qarşılaşdırma, aydınlaşdırma, bölüşdürmə, səbəb-nəticə, zaman və s. kimi məna əlaqələrini də ayrılıqda nəzər-

¹ Q.Kazımov. Müasir Azərbaycan dili. Bakı, 2000, s.278.

dən keçirmişdir (bağlayıcısız tabesiz mürəkkəb cümlələrdə məna əlaqələri, bağlayıcı tabesiz mürəkkəb cümlələrdə məna əlaqələri).¹ Q.Kazımov isə bağlayıcı və bağlayıcısız tabesiz mürəkkəb cümlələrin tərkib hissələri arasında olan məna əlaqələrini ayrılıqda deyil, birlikdə öyrənməyi məqsəduyğun hesab edir: «... Bu əlaqələrin bir qismi həm intonasiyanın, həm də bağlayıcıların iştirakı ilə yaranır; aydınlaşdırma əlaqəsi əksərən bağlayıcısız, bölüşdürmə əlaqəsi həmişə bağlayıcı olur. Bu cəhətləri nəzərə alaraq, bağlayıcı və bağlayıcısız tabesiz mürəkkəb cümlələrdə qrammatik məna münasibətlərini birlikdə nəzərdən keçirmək lazım gəlir: birləşdirmə əlaqəsi tabesiz mürəkkəb cümlələr (eynizamanlı birləşdirmə – zaman əlaqəsi; ardıcılzamanlı birləşdirmə – ardıcılıq əlaqəsi), səbəb-nəticə əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələr, aydınlaşdırma əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələr, qarşılaşdırma əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələr, bölüşdürmə əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələr, qoşulma əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələr».² Maraqlıdır ki, müəllif «Kitab»dakı, eləcə də müasir ədəbi dilimizdəki tabesiz mürəkkəb cümlələri məhz həmin sistem üzrə araşdırmış və daha konkret, daha dəqiq nəticələr əldə etmişdir. Bu mənada yazılı abidələrimizin dilində işlənmiş tabesiz mürəkkəb cümlələrin həmin sistem üzrə öyrənilməsinə məqbul hesab edirik.

Birləşdirmə əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələr. Qeyd etdiyimiz kimi, bu cür tabesiz mürəkkəb cümlələr eynizamanlı və ardıcılzamanlı olmaqla iki yerə bölünür:

1) Eynizamanlı birləşdirmə (zaman əlaqəsi). Bu tip tabesiz mürəkkəb cümlələrdə komponentlər zaman baxımından uzlaşır, icra edilən işin eyni vaxtda baş verdiyi ifadə olunur: Qara bağı sarsıldı, düm yürəgi oynadı, qara qıyma gözləri qan-yaş toldı... Yağı basıldı, düşməni sındı

¹ H.Mirzəzadə. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı, 1990, s.342-352.

² Q.Kazımov. Müasir Azərbaycan dili. Bakı, 2000, s.286-298.

(«Kitab»); Açıldı lələ, güldü gönçə, gəldi işrət əyyami (Füzuli); Gəlir bahar, açılır gül, həzar edər fəryad, Bu əndəlib xəzanü bahar edər fəryad (Q.Təbrizi)*...

2) Ardıcılzamanlı birləşdirmə (ardıcılıq əlaqəsi). Tabesiz mürəkkəb cümlənin bu növündə iş və hadisələrin növbə ilə baş verdiyi ifadə edilir. Belə cümlələrin komponentləri sadalama intonasiyası, həm də tabesizlik bağlayıcıları ilə bağlanır: Bu gün bən geydim, yarın naibim geysin... Ərə varan yerindən tura, bən qopuz çalam, qol saluban oynaya («Kitab»); Pəs Rahil nigahünün əqdini bağladı və məlikə danuğ oldılar və qəza divanünün yazıcıları bu dəsturlən yazdırub səbt etdilər («Şühədanamə»)...

Yeri gəlmişkən, Y.Seyidov Nəsiminin dilində işlənmiş zaman və ardıcılıq əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələri «zaman əlaqəsi» başlığı altında izah etmişdir: «Qrammatika kitablarında bu əlaqəni (zaman əlaqəsi nəzərdə tutulur – Ə.T) bəzən iki müstəqil əlaqə növü kimi təqdim edirlər: zaman əlaqəsi, ardıcılıq əlaqəsi. Bəzən əlaqəni «zaman əlaqəsi» adı ilə qeyd edir, sonra onun iki növünü göstərirlər: eynizamanlılıq, ardıcılıq. Burada prinsipial fərq yoxdur, hər iki halda eyni əlaqə – zaman əlaqəsi nəzərdə tutulur: Endi İsa, gəldi Musa, doldu nur... Şol qaşı saçı büti-məhvəş gəlir, Kirpik oxundan dolu tərəkəş gəlir, Həq meyindən gözləri sərxoş gəlir, Kirpiyi, qaşı hesabı şeş gəlir».¹

Səbəb-nəticə əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələr. Tabesiz mürəkkəb cümlənin bu tipində komponentlərdən birincisi

*Qeyd: Mürəkkəb cümlə bölməsində verilmiş misalların bir hissəsi H.Mirzəzadə, Y.Seyidov, Q.Kazımov və Z.Qurbanovun əsərlərindən götürülmüşdür.

səbəbi, ikincisi isə nəticəni bildirir. Bu xüsusiyyətləri özündə ehtiva edən tabesiz mürəkkəb cümlələr dilimizin bütün

¹ Y.Seyidov. Seçilmiş əsərləri. III cild, Bakı, 2007, s.246.

dövləri baxımından səciyyəvidir. Burada yazılı abidələrimizin dilində işlənmiş bəzi misalları təqdim etməklə kifayətlənirik: Buğanın ögindən savıldı, buğa buynuzu üzərinə dikəldi... Üçüncüdə kəndüyə zərb eylədi, qanı toldı. Sıqdı, südlə qan qarışıq gəldi... Qarşu yatan qarlı qara tağlar Qarıyıbdur, otı bitməz («Kitab»); Uçacaq can quşu, boş qalır qəfəs... Pərdə götürüldü üzündən dilbərin, Üzü göründü üzündən dilbərin (Nəsimi); Didilər aqçamızla satun almışuz bizə hələldir (Füzuli); Gül getdi, bozuldu, bağı-ışrət, Bülbülərə qaldı dağı-həsərət (Məsihi)...

Səbəb-nəticə əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələrlə ardıcillıq əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələri fərqləndirmək üçün müxtəlif vasitələrdən istifadə olunur. Məsələn, Q.Kazımov yazır: «Səbəb-nəticə əlaqəli cümlələrin ikinci tərkib hissəsinin əvvəlinə nəticədə sözünü, ardıcillıq əlaqəli cümlələrə sonra sözünü əlavə etmək olar. Səbəb-nəticə əlaqəli cümlələrdə bir obyektivlik, kortəbiiilik; ardıcillıq əlaqəli cümlələrdə subyektivlik, şüurluluq olur».¹ Müəllifin fikirləri düzgündür. Amma həmin tip cümlələri başqa üsullarla da fərqləndirmək mümkündür. Məsələn, səbəb-nəticə əlaqəli cümləni qarşılaşdırma əlaqəli cümlə formasına çevirdikdə semantika baxımından məntiqə uyğun olmayan cümlə yaranır: Qazanı küçücük ölüm tutdı, uyıdı – Qazanı küçücük ölüm tutdu, amma uyumadı. Deməli, səbəb-nəticə əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələr həm də bu müstəvidə öyrənilməlidir.

Aydınlaşdırma əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələr. Komponentləri intonasiya ilə bağlanan bu tip cümlələrdə ikinci komponent birincini aydınlaşdırır: Toquz tümən Gürcüstanın xəracı gəldi: bir at, bir qılıç, bir çomaq gətürdilər... Çoq çalışdılar: nə buğa yenər, nə Qanturalı yenər («Kitab»); Ey Nəsimi, sən fələkin gərdisindən qəm yemə, Şadlıq ənduhləndir, həm qızıl gül xar ilən (Nəsimi); Qılmışdı mənimlə elm

¹ Q.Kazımov. Müasir Azərbaycan dili. Bakı, 2000, s.291.

təhsil, Çox ay rəfiqim idi çox il (Xətai); Çun lohələr üzrə xəst yazırdı, Əmdən xətinini gələt yazırdı, Yəni ki xəta təvəhhüm edə, Ol gül açılıb təbəssüm edə (Füzuli); Bəxt ona yetürdi, müddəasın, Eşitdi nigarının sədasın... Həmxabə olundu yar yarə, Bu gəmlü yetişdi qəmküsarə (Məsihi)...

Qarşılaşdırma əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələr. Belə cümlələrin komponentlərini əlaqələndirən əsas vasitələr bunlardır: intonasiya, antonim sözlər, qarşılaşdırma bağlayıcıları.

Qarşılaşdırma əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələrin komponentlərində ifadə edilən fikirlər bir-birinə qarşı qoyulur, biri digərinə zidd olur: Dəvəcə böyümüşsən, köşəkce əqliñ yoq! Dəpəcə böyümüşsən tarıca beyniñ yoq!.. Mən aşağı qulpa yapışuram, sən yuqarı qulpa yapışursan («Kitab»); Məndə sığar iki cahən, mən bu cahana sığmazam... Hər kişidə bir cübbəvü dəstər olur, amma Min başda bir layiqidəstər bulunmaz (Nəsimi); Gərçə gün xoşdur vəli, Rüksarın ondan yaxşıdır (Xətai); Pərişan halın oldum sormadın hali pərişanı, Gəmindən dərdə düşdüm qılmadın tədbiri dərmanın (Füzuli); Fəna istər özünə xatiri-naşadımız əmma, Cahən olduqca cananın məzacın kamyab istər (Məsihi); Dünya doludur laf ilə, amma hünər azdır (Q.Təbrizi)...

Qoşulma əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələr. Əsas komponentə ikinci bir komponentin qoşulması ilə düzəlir: Tavlata-tavla şahbaz atlarım gətürüb durursan, sana binət olsun!.. Ərə varən qız mənəm, oynayayım («Kitab»)... Belə cümlələrə yazılı abidələrimizin dilində az təsadüf olunur.

Bölüşdürmə əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələr. Bu tip cümlələrdə iş və hadisələr komponentlər arasında bölüşdürülür, komponentlərin əlaqələnməsi isə intonasiya və fasilə ilə reallaşdırılır: Beyrək götürər qızı yerə urmaq istər, qız götürər Beyrəgi yerə urmaq istər («Kitab»); Bir səf qız oturdu, bir səf oğlan (Füzuli); Ya mal düzər bu şügli, ya cəbr, Ya ruz gərək bu işə, ya səbr... Sən dut o təriqi, mən bu rahi

Sən lütfilə çək məni miyanə, Mən zib verim ruxi-bəyanə (Məsihi); Ya sən özünsən, ya sözündür, ya dəhandır, ya nədir (Q.Təbrizi)...

Qarışıq tipli tabesiz mürəkkəb cümlələr. Yazılı abidələrimizin dilində bu tip cümlələrin müxtəlif növlərinə rast gəlinir. Burada qarışıq tipli tabesiz mürəkkəb cümlələri «Kitab»ın dili müstəvisində araşdıran Q.Kazımovun bəzi fikirlərini eynilə təqdim edirik:¹

Komponentlərdən biri sadə, digəri mürəkkəb quruluşlu olanlar.

1. Səbəb-nəticə əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlənin birinci komponenti sadə quruluşlu, ikincisi səbəb-nəticə əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlə şəklindədir: Uc toqundu, alca qanı şorladı, qoynu toldı;

2. Ardıcılıq əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlənin birinci komponenti sadə quruluşlu, ikincisi qarşılaşdırma əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlə şəklindədir və qarşılaşdırılan tərəflərin hər ikisi şərt budaq cümləlidir: Varayım, oğluma toğrı xəbər verəyim, hünəri varsa, gəlsün alsun, yoxsa, evdəki qıza razı olsun...

Hər iki komponenti mürəkkəb quruluşlu olanlar.

Komponentlərdən biri tabesiz, digəri tabeli mürəkkəb cümlə şəklində olanlar: Boynı uzun bədəvi atlar gedərsə, sənin gedər; Bənim də içində binədim var, Qomaqım yox qırq namərd!..

Bu cümlə modelləri ümumən yazılı abidələrimizin dilində işlənmiş qarışıq tipli tabesiz mürəkkəb cümlələr barədə müəyyən təəssürat yaradır.

Tabeli mürəkkəb cümlələr. Qeyd etdiyimiz kimi, tabeli mürəkkəb cümlələr ən azı iki sadə cümlənin qrammatik cəhətdən birləşməsindən düzəlir. Komponentlərdən biri –

¹ Q.Kazımov. Azərbaycan dilinin tarixi. Bakı, 2003, s.522-523.

qrammatik cəhətdən müstəqil olanı baş cümlə, digəri – asılı olanı budaq cümlə adlanır.

Türk dillərində tabeli mürəkkəb cümlələrin formalaşma tarixi xeyli qədimdir. Ən maraqlısı isə budur ki, Orxon-Yenisey abidələrinin dilində işlənmiş tabeli mürəkkəb cümlələr əsasən müasir ədəbi dilimizdəki kimidir: Tir: Tabğaç-ğaru Kunı Sənünüg idmiş=Deyir (ki) Tabğaç elinə Kunu Sənünü göndərmişdir; Kül tigin yok ersər, kop öltəçi ertigiz=Kül-tigin olmasa idi, hamınız məhv olacaq idiniz... Bu misallardan birincisi tamamlıq, ikincisi şərt budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlədir. Hər iki tabeli mürəkkəb cümlə modeli müasir ədəbi dilimizdə daha təkmil formadadır.

H.Mirzəzadə göstərir ki, müasir Azərbaycan ədəbi dilində olduğu kimi, tarixən də budaq cümlələr üç münasibətlə baş cümlə ilə birləşir: 1. Budaq cümlə baş cümlədə iştirak etməyən hər hansı bir cümlə üzvünün yerində işlənir, onu əvəz edir: Xoşdur ki, bulam vüsələ fürsət (Füzuli); 2. Baş cümlənin tərkibində budaq cümlənin əvəzedicisi (işarə əvəzliyi) iştirak edir: Hakim oldur ki, anın olmaya zatında təmə (Füzuli); 3. Budaq cümlə formal cəhətdən tamamilə sərbəstdir, lakin baş cümlədə ifadə olunan fikri tamamlayır. Həmin budaq cümlələr əsasən şərt, müqayisə, güzəşt, nəticə kimi məzmun ifadə edərək, baş cümləyə bağlanır: Əgər əyağına düşmək məcalım olaydı, Dəxi götürməzdim baş anın əyağından (Nəsimi).¹ Budaq cümləni baş cümləyə bağlayan vasitələri aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

Budaq cümlə baş cümləyə yalnız intonasiya ilə bağlanır: Aşiq oldur, bilmiyə dünyavü mafiha nədir (Füzuli); Bir həftədür, ey könül həbib, Bir məcruhun olub təbib (Məsihi);

Budaq cümlə baş cümləyə ki//kim, çün//çünki, əgər və s. kimi tabelilik bağlayıcıları ilə bağlanır: On altı yıldır ki,

¹ H.Mirzəzadə. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı, 1990, s.352-353.

Oğuz içindən getmiş idik... Bunun müdarası oldur kim, Qazanı çıxaravuz, anlara bərabər edəvüz («Kitab»); Bir bulutdur kim, düşübdür mahi-taban üstünə (Xətai); Leyli bu itabı çün eşitdi, Öz könlündə müqərrər etdi (Füzuli); Öldürsən çünki sən axır mən bidad ilə, Birnəfəs zinharim, ey xunxari-bizinhar eşit (.Q.Təbrizi)...; Burada bir cəhəti də qeyd edək ki, tabelilik bağlayıcıları budaq cümləni baş cümləyə bağlamaqla yanaşı, «mürəkkəb cümlənin hissələri arasındakı münasibətlərin dərk edilməsində çoxyozumluluğa da imkan vermir, bu halın qarşısını kəsir və əslində hissələr arasında struktur-qrammatik münasibətləri konkretləşdirməyə xidmət göstərirlər»;¹

Baş cümlədə budaq cümlənin qəlibi işlənir (ol//o, bu, şol, öylə, böylə...): Ol **öylə** adam degildir kim, saña görünə! («Kitab»); Bəladır **böylə** sərxoş kim, əli tutmaz, əyağ istər (Q.Təbrizi)... Hər iki misalda budaq cümlə baş cümləyə «kim» tabelilik bağlayıcısı ilə bağlanmışdır;

Budaq cümlə baş cümləyə kim ki, hər kim, ol vaxt kim, qanda kim və s. bağlayıcı sözlər vasitəsilə bağlanır: Hər kim yemədi, ol Qazan xatunudur («Kitab»); Kim ki şol gülzari buldi, özgə gülzar istəmən (Nəsimi)... Bu misalların hər ikisi mübtədə budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlədir. Birinci cümlənin ikinci komponentində (baş cümlədə) «ol» morfemi qarşılıq bildirən söz kimi çıxış edir. İkinci cümlədə isə qarşılıq bildirən söz işlənməyib. Amma asanlıqla bərpa oluna bilir: Kim ki şol gülzari buldi, o (ol) özgə gülzar istəmən. Burada onu da qeyd edək ki, türk dillərində, o cümlədən Azərbaycan dilində bağlayıcı sözlərin budaq cümlədə, qarşılıq bildirən sözlərin isə baş cümlədə işlənməsi bir sistem təşkil edir.

¹ K.Abdullayev. Azərbaycan dili sintaksinin nəzəri problemləri. Bakı, 1998, s.165

Budaq cümlə baş cümləyə -sa² və -mı⁴ şəkilçiləri ilə bağlanır: Mərə dəlü ozan, mən eyiblümiyəm ki, mana eyib qoşarsan? («Kitab»); Mən səninlə dilbərə bir əhdü peyman eyləsəm, Müddəilərin içində dəmbədəm matəm düşər (Xətai)... Birinci misalda nəticə budaq cümləsi baş cümləyə -mi sual şəkilçisi və «ki» bağlayıcısı ilə bağlanmışdır (-mi baş cümlənin sonunda işlənmişdir).¹

Tabeli mürəkkəb cümlələrin asindetik, analitik, sintetik, analitik-sintetik mənə növləri də məhz yuxarıda qeyd etdiyimiz bağlayıcı vasitələrə görə müəyyənləşdirilir.² Bu tip tabeli mürəkkəb cümlələri yazılı abidələrimizin dili üzrə nəzərdən keçirək:

Asindetik tabeli mürəkkəb cümlələrdə budaq cümlə baş cümləyə heç bir vasitə ilə yox, yalnız intonasiya ilə bağlanır: Cananə deyir, qalmagilən canə bizimlə (Əmani); Deyirlər, dərdmənd olan bilər həmdərd halini (S.Təbrizi)... Qeyd edək ki, hər iki cümlədə «ki» tabelilik bağlayıcısı asanlıqla bərpa olunur;

Analitik tabeli mürəkkəb cümlələrdə budaq cümlə baş cümləyə daha çox bağlayıcılar, ya da bağlayıcı sözlər vasitəsilə bağlanır: Vəfa hər kimsədən kim istədim, ondan cəfa gördüm, Kimi kim, bivəfa dünyadan gördüm, bivəfa gördüm (Füzuli);

Sintetik tabeli mürəkkəb cümlələrdə budaq cümlə baş cümləyə -sa, -sə şəkilçisi ilə bağlanır: At işləməsə, ər ögünməz («Kitab»);

Analitik-sintetik tabeli mürəkkəb cümlələrdə budaq cümlə baş cümləyə həm bağlayıcı, həm də -sa, -sə şəkilçisi ilə bağlanır: Əgər sənin atun mənim atımı keçərsə, onun atını dəxi keçərsən («Kitab»); Baş açub əgər dağıtsa kakül, Aləm dola buyi-sünbülü gül (Məsihi).

¹ Q.Kazımov. Azərbaycan dilinin tarixi. Bakı, 2003, s.534.

² Yəne orada, s.316.

Yazılı abidələrimizin dilində budaq cümlənin aşağıdakı növləri müşahidə olunur:

Mübtəda budaq cümləsi. Abidələrimizin dilində mübtəda budaq cümləsinin iki tipinə rast gəlinir:

1. Budaq cümlə baş cümlədə işlənməyən mübtədani əvəz edir: *On altı yıldır kim, babanın tutsağıyam («Kitab»); Xeyli müddətdir ki, könlüm eşq ilə viranədir (Xətai); Məlum olunur ki, ol münafiq, Almış ələ nəqsi-əhdi-sabiq (Məsihi)...*

2. Budaq cümlə baş cümlədə o (ol) əvəzliyi ilə ifadə olunan mübtədani, daha doğrusu, qarşılıq bildirən sözü aydınlaşdırır: *Hər kim yemədi, ol Qazan xatunudur («Kitab»); Kim heyf edə sakini-hicazə, Yetməz o nəmazdın niyazə... Kim bəsləsə gülbün, ol görər gül (Məsihi); Bu tip mübtəda budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrdə əvvəl budaq, sonra baş cümlə işlənir.*

Yazılı abidələrimizin dilində mübtəda budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrin baş cümləsində qarşılıq bildirən sözün ixtisar olunmasına daha çox təsadüf edilir: *Hər kim səni həq deyibən səcdəyə enməz, İnkərə düşübdür (Nəsimi); Cani üçün kim ki cananın sevər canın sevər (Füzuli).*

Xəbər budaq cümləsi. Baş cümləyə iki vasitə ilə bağlanır:

1. İntonasiya ilə: *Aşiq oldur, canını qıldı fəda dildarına (Nəsimi);*

2. *Ki//kim* bağlayıcısı ilə: *Bunun müdarası oldur kim, Qazanı çıxaravuz, anlara bərabər edəvüz («Kitab»); Yar oldur ki, yar ilə həmdərd ola (Q.Bürhanəddin).*

Xəbər budaq cümləsi baş cümlənin ismi xəbərini (ol-dur//odur, budurur//budur, bu idi, şöylədir, böylə oldı...) izah edir ki, bu da dilimizin bütün inkişaf dövrləri üçün səciyyəvidir. Burada arxaikləşmiş, eləcə də fonetik dəyişikliyə uğramış işarə əvəzlilikləri istisnalıq təşkil edir: *Xanım, bu gün Bayındır xandan buyruq şöylədir kim, oğlu-qızı olmu-*

yanı tənri-təala qarğayıbdır, biz dəxi qarğırız («Kitab»); Həqqə, mənə həm bu idi məqsud, Kim olalar ol ikisi xoş-nud... Qorxum budurur ki, surəti-zal, Ədayə verə kilidi-iq-bal (Məsihi)...

Tamamlıq budaq cümləsi. Baş cümlənin xəbərini tamamlayan tamamlıq budaq cümləsinin iki mühüm tipi müşahidə olunur:

1. Baş cümlə budaq cümlədən əvvəl işlənir, budaq cümlə baş cümləyə ya intonasiya, ya da bağlayıcı ilə (*ki//kim*) bağlanır, həm də budaq cümlə baş cümlədə təsəvvür olunan və ya işarə əvəzliyi ilə ifadə edilən tamamlığı konkretləşdirir: *Dəli bəg dilədi ki, Dədəyi dəpərə çala... Qazan, oğlan avda idügin andan biləyin kim, yorğun atunla, güdəmiş cidanla ardına düşsən («Kitab»); Həm bilirəm ki, aqibət alınə könlüm alınə... Dedilər kim dəhanı yoqdur anın (Nəsimi); Gülşayə dedi ki, vəqtdür təng... Şah anladı, ol əzarəsində, Heç növ ilə olmaz aramidə (Məsihi).*

2. Budaq cümlə baş cümləyə *kim, hər kim, hər nə və s.* bağlayıcı sözlərlə bağlanır, baş cümlədə isə *ana (ona), anı (onu), andan (ondan) və s.* kimi qarşılıq bildirən sözlər işlənir (işlənməyən qarşılıq bildirən söz asanlıqla bərpa oluna bilər): *Hər nə ki buyursa, qəbul edərlərdi, sözün tutub təmam edərlərdi... Hər kim ol üç canvəri basa, ol qızı ana verirlər («Kitab»); Kimi kim, bivəfa dünyada gördüm, bivəfa gördüm... (Füzuli); Kim basdı ayaq zehi-xilafə, Nəkbət anı saldı piçi-nafə... Hər nə ki sənə olur işarə, Yetür yarə durma intizarə (Məsihi)...* Burada onu da qeyd etmək lazım gəlir ki, «bu cür cümlələr birinci tip tabeli mürəkkəb cümlələrdən fərqli olaraq, adətən qısa və çevik olur, daha milli xarakter daşıyır və onun tərkib hissələri arasında əlaqə daha möhkəm olur».¹

Təyin budaq cümləsi. Bu tip cümlələrə müxtəlif müstəvilərdə yanaşılmışdır. Məsələn, təyin budaq cümləsi baş

¹ Q.Kazımov. Müasir Azərbaycan dili. Bakı, 2000, s.346.

cümlənin isimlə, substantivləşmiş sözlərlə ifadə olunan hər hansı bir üzvünü izah edir və necə? nə cür? hansı suallarından birinə cavab olur».¹ Yaxud «təyin budaq cümləsi baş cümlədə işarə əvəzliyi ilə ifadə olunan və ya qəlib söz şəklində təsəvvür edilən təyinin mənasını izah edib aydınlaşdırır. Təyin kimi, təyin budaq cümləsi də baş cümlənin əşya bildirən bir üzvünə aid olur».² İkinci fikir daha realdır. Çünki ilk olaraq, təyin budaq cümləsi məhz baş cümlənin təyini (işlənən və ya təsəvvür olunan) kontekstində izah olunur.

Yazılı abidələrimizin dilində işlənmiş təyin budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələri aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1. Budaq cümlə baş cümləyə ki (kim) bağlayıcısı ilə bağlanır, baş cümlədə o (ol), şol, öylə, böylə, həmən və s. kimi işarə əvəzləri qəlib söz-təyin vəzifəsində çıxış edir. Belə təyinlər isə məhz budaq cümlə vasitəsilə izah edilir: Ağam Qazan, bu ağac ol ağacdır kim, sən kafəri basarsan, qarnıq açıqar, mən saña bu ağacla yemək bişürərin... Ol öylə adam degildir kim, saña görünə («Kitab»); Yoxdur nəsibi eşqi-həqiqətdən, ey könül, Şol kimsənin ki, mürşidi naqisiqül ola (Nəsimi); Səri zülfin içində daneyixalın. Biz o quşuz ki dam danəmizdir (Xətai); Həqqa, bu igit həmən cəvandır, Kim dərdimə dərdi-töv əmandur (Məsihi); Ol evi seylab yığmaz kim, ona mehman gəlir (Q.Təbrizi)...

2. Baş cümlədə qəlib sözlər (ol, şol, öylə...) işlənməsə də, cümlənin ümumi semantik yükü ilə təsəvvür oluna bilir. Həm də bu tip cümlələrdə qeyri-müəyyənlik bildirən «bir» sözü fəal mövqedə görünür: Baba, maña bir qız alı ver kim, mən yerimdən turmadın ol turgəc gərək («Kitab»); Könül bir yarı sevdi ki, pəridir. Cəhan içrə gözəllər sərverdirdir

¹ Müasir Azərbaycan dili. III cild. Bakı, 1981, s.402.

² Q.Kazımov. Müasir Azərbaycan dili. Bakı, 2000, s.349.

(Xətai); Fəryad ki, bir vadiyə düşmüş güzərim kim, Şirindən onun qönçələni qətreyi-dərya (Q.Təbrizi)...

H.Mirzəzadə müasir ədəbi dilimiz üçün səciyyəvi olmayan təyin budaq cümləsindən bəhs edərkən yazır: «Abidələrin dilində rast gəldiyimiz təyin budaq cümlələrinin belə bir növü də vardır ki, onlar müasir dilimizdə feli sifətlərlə ifadə edildiyi halda, vaxtilə onlar iki sadə cümlədən ibarət olmuşdur. Mürəkkəb cümlənin birinci tərəfinin xəbəri, ümumiyyətlə, ümumi şəxslə cümlələrdə olduğu kimi, «deyərlərdi» ilə işlənir: Tərsuzamış diyərlərdi Oğuzda bir yigit vardı...; Qazılıq qoca derlərdi bir kişi vardı...».¹ T.Müzəffəroğlu bu tip cümlələrlə bağlı Z.Tağızadə, Ə.Abdullayev, K.Vəliyev, F.Cəlilov, K.Abdullayev kimi alimlərin fikirlərini saf-çürük etdikdən sonra yazır: «...Hər iki misalda budaq cümlənin xəbəri «deyərlər» formasındadır. Burada cümlə üçün mühüm olan əlamətlər – predikativlik, modalıq, cümlə intonasiyası mövcuddur. Baş cümlədə təyinin qəlibi kimi qeyri-müəyyənlik ifadə edən «bir» sözü iştirak edir. Lakin müasir dilimizdə «bir» sözünün iştirakı ilə düzələn təyin budaq cümlələrindən fərqli olaraq, burada budaq cümlə «bir» sözündən və habelə budaq cümlənin aid olub izah etdiyi isimdən əvvəl gəlir. Müasir Azərbaycan ədəbi dili üçün müəyyənləşdirilmiş normativ qanunlara tabe olmayan və bəzi əsərlərdə dialekt faktı kimi qeyd olunan bu tipli konstruksiyalar bir sıra digər türk dillərində indi də ədəbi dil faktı kimi qeydə alınır».² Burada xüsusi olaraq qeyd etmək lazımdır ki, problemə diaxronik, həm də sinxronik müstəvidə yanaşan müəllif özünə qədərki dilçilərdən fərqli olaraq, həmin tip təyin budaq cümlələrinin bir sıra türk dillərində

¹ H.Mirzəzadə. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı, 1990, s.356.

² T.Müzəffəroğlu. Müasir Azərbaycan dilində mürəkkəb cümlənin struktur semantikasi. Bakı, 2002, s.117.

ədəbi dil səviyyəsində işlənməsini konkret faktlarla əsaslandırılmışdır.

XVI-XIX əsrlərə aid yazılı abidələrin, xüsusən də tərcümə əsərlərinin dilində işlənmiş təyin budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrdə fars dili qaydalarının nəzərə çarptığı göstərilir: «... fars dilində təyin budaq cümlələri müstəqil cümlələr şəklində baş cümlənin daxilində yerləşdiyi halda, həmin cümlələr Azərbaycan dilində feli sifət tərkibi şəklində əlaqədar olduğu cümlə üzvündən əvvəl gətirilir. Eləcə də əksinə dilimizdə olan belə tərkiblər fars dilində müstəqil cümlələr kimi baş cümlənin daxilinə keçir: Və ol əmanət ki ani həq təala bizlərə və köklərə və tağlara ərz etdi şərif nəsnədir (Şeyx Səfi mənəqibi)».¹ Bu tip cümlə konstruksiyaları müasir ədəbi dilimizdə sabitləşə bilməmişdir.

Zərflik budaq cümlələri

Tərzi-hərəkət budaq cümləsi. Baş cümlədəki iş və hərəkətin icra tərzini bildirən tərz-hərəkət budaq cümləsinin səciyyəvi cəhətləri əsasən aşağıdakılardan ibarətdir:

Budaq cümlə baş cümləyə ki (kim) bağlayıcısı, bəzən də intonasiya ilə bağlanır. Bu tip tabeli mürəkkəb cümlələrin baş cümləsində öylə//oylə//elə, böylə//boyla və s. kimi qəlib sözlər işlənir ki, bunların da hər biri məhz budaq cümlə vasitəsilə izah olunur: Sügüligi Dəpəgözün gözünə eylə basdı kim, Dəpəgözün gözi həlak oldu («Kitab»); Oylə zəif qıl tənimi fərqişində kim Vəslinə mümkün ola yetürmək səbani (Füzuli); Bir qılıc anun başına elə zərb ilən urdi kim köksinədək yarıldı («Şühədanamə»)... Bu tip tərz-hərəkət budaq cümlələrində nəticə məzmunu daha qabarıq görünür.

¹ H.Mirzəzadə. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı, 1990, s.357-358.

Məlumdur ki, müqayisə bildirən tərz-hərəkət budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrdə bir hərəkət tərz-i, digəri ilə müqayisə olunur. Daha doğrusu, baş cümlədəki işin icra tərz-i müqayisə yolu ilə dəqiqləşdirilir. Məsələn, müqayisə məzmunu elə kim, oylə kim, şöylə kim, necə kim, necə ki və s. bağlayıcı vasitələrlə reallaşır: ... qara polad uz qılıcı ənsəsinə eylə çaldı kim, başı tob kibi yerə düşdi («Kitab»); Qorxuram, mən dərvişə sən deyəsən, din tərki et, Necə ki bağladı zünnar Şeyx Sənan, erməni (Nəsimi); Necə kim ləlün əsəldür dil ona zənbur olur (Xətai)...

Sanasan, məgər, guya və s. kimi sözlər də müqayisə məzmunu bildirən tərz-hərəkət budaq cümləsinin yaranmasında iştirak edir: Təcəlla tutdı afaqı cəmalın şəmi tabından, Məgər kim tələtin ayı əyan oldı niqabından (Nəsimi); Məclis əhli üçün şərab içər, dutar əldə əyağ, Sansan bir şəmdür kim üstə roşəndir çirağ (Xətai); Ney dəxi həzin nalə ilə bağırimi doğrar, Guya dili dimarə verən dərdi sər azdır (Q.Təbrizi)... Bu tip budaq cümlələri təhlil süzgəcindən keçirən H.Mirzəzadə göstərir ki, «məgər» ədatı ilə düzələn tərz-hərəkət budaq cümləsi müasir ədəbi dilimizdə öz ifadəsini tapmamışdır, «sansan» sözünün semantik yükü isə sanki, elə bil ki sözləri ilə ifadə edilir.¹

Nəticə budaq cümləsi. Səciyyəvi cəhətləri əsasən aşağıdakılardır:

Budaq cümlə baş cümləyə ki (kim) bağlayıcısı, yaxud da intonasiya ilə bağlanır: Mərə, Əzrayil dedüğünüz nə kişidir kim adamın canın alır? («Kitab»);

Budaq cümlə baş cümləyə ta, ta kim, ta ki bağlayıcıları ilə bağlanır: Ta baqi ola bu səbzi gülşən – həm bən olam əhli zikr, həm sən (Füzuli); Bir növ mücərrəd oldu ol nur, Ta özün özündən eylədi dur (Məsihi);

¹ H.Mirzəzadə. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı, 1990, s.367.

«Kitab»da işlənmiş nəticə budaq cümlələri baş cümləyə daha çox ki//kim, bəzən isə anuñun (onun üçün) bağlayıcısı ilə bağlanmışdır: Şöylə nərə urdı, hayqırdı kim, tağ və taş yanguləndi... Beş aqçaluq əlüfəcilər, yoldaş etdin, anuñun ol qələyi sən alımadın («Kitab»)¹.

Dərəcə budaq cümləsi. Baş cümlədə ifadə olunan hərəkətin dərəcəsini bildirmə, baş cümləyə daha çox ki//kim bağlayıcısı, bəzən isə intonasiya ilə bağlanma dərəcə budaq cümləsinin səciyyəvi cəhətlərindən hesab olunur. Bu tip cümlələrə yazılı abidələrimizin dilində az təsadüf olunur. Məsələn, Q.Kazımovun fikrincə, «Kitab»da işlənmiş «Əzrayilin gözünü elə qorxutdum ki, gen qapuyı qodı tar bacadan çıxdı» - cümləsində «elə» sözü **o dərəcə** mənasını ifadə edir.² Yaxud Y.Seyidova görə, Nəsiminin dilində bir sıra dərəcə budaq cümlələri işlənmişdir: Şol nə qədər safidir ləbin eyni Kim, anın abinə zülal irəmər.

Burada bir cəhəti də qeyd edək ki, dərəcə budaq cümləsinin digər budaq cümlələr daxilində öyrənilməsi daha məqbul hesab olunur: «... dərəcə budaq cümləsi adlı müstəqil budaq cümlə növünün ayrılması özünü doğrultmur; onları müvafiq olaraq tərz-i-hərəkət, kəmiyyət, təyin, nəticə və s. budaq cümlələri arasında dərəcə çaları ilə öyrənmək lazımdır».³

Zaman budaq cümləsi. Baş cümlədə icra olunan hərəkətin zamanını bildirir.

Yazılı abidələrin dilində işlənmiş zaman budaq cümlələri funksiya baxımından müasir ədəbi dilimizdəki kimidir. Burada əsas fərq zaman budaq cümləsinin baş cümləyə bağlayan bir sıra bağlayıcı vasitələrin arxaikləşməsində və ya fonetik dəyişikliyə uğramasında müşahidə olunur.

¹ Q.Kazımov. Azərbaycan dilinin tarixi. Bakı, 2003, s.534.

² Yəni orada, s.530.

³ T.Müzəffəroğlu. Müasir Azərbaycan dilində mürəkkəb cümlənin struktur semantikasi. Bakı, 2002, s.79.

Abidələrin dilində işlənmiş zaman budaq cümlələrini aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

Budaq cümlə əvvəl, baş cümlə sonra işlənir, budaq cümlə baş cümləyə qaçan, qaçan kim, ol vaxt kim (ol vaxt kim), şol zamanda kim, necə kim, ol gün ki, ol zaman ki və s. bağlayıcı sözlərlə bağlanır: Mərə Qılbaş, ol vaxt kim Üç, Boz oq yığnaq olsa, ol vaxt Qazan evin yağma edərdi... Qaçan kim Budaq atsa, Beyrək «Əlün var olsun!» dedi («Kitab»); Zəmanə zülfü rüngündən bəlayə saldı məni, Həm ol zaman ki, seçildi qarası ağından (Nəsimi)...

Budaq cümlə baş cümləyə «elə ki» mənasında olan çün//çü bağlayıcısı (bu morfem ona görə, çünki, madam ki, amma və s. mənələrdə də işlənmişdir) ilə bağlanır: Çün ana eşitdi bu cəvabi, Tərk etdi şikayəti itabi (Füzuli); Eşitdi çü ol kəlamı ləşkər, Oldu qəmu cəng üçün dilavər (Məsihi); Çün qara oldu günüm, yad oldular qardaşlar (S.Təbrizi);

Budaq cümlə baş cümləyə ta, ta ki bağlayıcıları ilə bağlanır: Ta ki zülfü qaşlarından gözləri çəkdi çəri, Oldu kövn ilə məkanın varlığı taraşınız (Nəsimi); Ta mənə düşdü sənin mehri rühündən tablər, Dil sənə heyran olubdur ta cəmalin gərmişəm (Xətai); Qıldı peyda hökmi-təqvimi-gühən gül dəftəri, Açdılar ta çöhreyi-dildarımı nəqqaşlar (S.Təbrizi);

Budaq cümlə baş cümləyə «ki» bağlayıcısı ilə bağlanır: Qapu eşigi üzərindən arqurı qomışlardı ki, bu məhəldə xan Qazan yetdi («Kitab»); Əzraq oğlu genə qılıcın çöküb Qasimə həvalə etmək istir idi (ki) ati yüzi quyi düşüb at arxasından yerə düşdi başı çıplağ oldi («Şühədanamə»).

Yer budaq cümləsi. Baş cümlədə görülən iş və hərəkətin yerini bildirir.

Abidələrin dilində işlənmiş yer budaq cümlələri, demək olar ki, müasir ədəbi dilimizdəki kimidir, əvvəl budaq, sonra isə baş cümlə işlənir. Budaq cümlə baş cümləyə nəyəyə, nə yerdə (harada), xanda və s. kimi bağlayıcı sözlərlə bağlanır. Baş cümlədə o yerə, anda (orada) kimi qarşılıq bildirən

sözlər işlənir (baş cümlədə işlənməyən qarşılıq bildirən söz asanlıqla bərpa oluna bilir): Oxı (nə) yerdə düşsə, anda gərdək dikərdi («Kitab»); Xanda kim Leyli olursa, anda bir Məcnun olur, Xanda kim bir gənc açılrsa, anda itər başlar (Nəsimi); Qanda kim əzm eyləsən tofiq yar olsun sana (Füzuli)...

Səbəb budaq cümləsi. Baş cümlədə ifadə olunan hadisənin səbəbini bildirir.

Yazılı abidələrin dilində işlənmiş səbəb budaq cümləsi baş cümləyə aşağıdakı vasitələrlə bağlanmışdır:

1. Ki//kim bağlayıcısı ilə: Saqiya, camı gətir kim, mən uşatdım tövbəmi, Köhnə təqvimim mənim bətiyar oldu yənə (Nəsimi); Saqi tut əlim ki xəstə haləm, Ğəm rəhhüzərində payimaləm, Fəqiri-fəqr tut kim fəqr imiş aləmdə sultanlığ (Füzuli); Cümləyi fani bilüb sevgili anı Kim, tapılməs zatiğə mislü bədəl (Əmani)...

2. Cü//çün//çünki bağlayıcısı ilə: Çün sən Qazana düşmənlə oldun, biz də düşmənlə («Kitab»); Xubların eşqindən, ey zahid, məni mən eyləmə, Çün mana eşq eyləmiş qismət günündə həq nəsim (Nəsimi); Olmuşam hicranə qail, Çün şəbi-hicran sənindir (Q.Təbrizi)...

3. Neçün ki//neçün kim bağlayıcısı ilə (ona görə ki, ondan ötrü ki mənasındadır): Neçün ki sordi xəstə dil ey bivəfa səni, Bu çox bəla ki, hicrin edər kəmdurur mənə (Xətai); Şikəstə könlümü sübhi-visali-yar açmaz, Neçün ki, qönçeyi-təsviri novbahar açmaz (Q.Təbrizi)...

4. Ta bağlayıcısı ilə: Ey salah əhli, yolundan savılın, Ta tutaşmaya sizə rüsvəliq (Əmani); Sənəni çox dağlara qarşı süpər qılmaq gərək, Ta sənənlə ülfət ahulər tuta səhra kimi (Q.Təbrizi)...

5. Baş cümlədə «anınçün» qəlib sözü işlənir, budaq cümlə baş cümləyə ki//kim bağlayıcısı ilə bağlanır: Oğul, anınçün yağdı deyirlər ki, biz anlara yetsəvüz, öldürəriz,

anlar bizə yetsə, öldürər («Kitab»); Anınçün bən sana yalvarmanam kim yalvaran çoxdur (Q.Təbrizi).

Səbəb budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrdə ol səbəbdən, bu səbəbdən, bu səbəbdəndir ki, andan ötrü kim, diyən, bu üzdən və s. kimi sözlər də müşahidə olunur: Ey Late tapıcı səni eyb etməzəm nədən, Kim görməmişsən ol sənəmi-gülzarimi (Nəsimi); Eyləmişdir şami-hicran sənəmi zülmətsərə, Bu səbəbdən onda canan şəm dağın yandırır (Q.Təbrizi).

Məqsəd budaq cümləsi. Baş cümlədə ifadə olunan hadisənin məqsədini bildirir, nə məqsədlə? sualına cavab verir. Bu tip tabeli mürəkkəb cümlələrdə budaq cümlənin xəbəri felin əmr və arzu şəkilləri ilə ifadə olunur.

Yazılı abidələrimizin dilində işlənmiş məqsəd budaq cümləsi baş cümləyə aşağıdakı vasitələrlə bağlanmışdır:

Budaq cümlə baş cümləyə ki//kim, ta, ta kim bağlayıcıları ilə bağlanır: And iç kim, bizim elümüzə yağılığa gəlməyəsən... Şimdi bunu kimə verər kim, xatiri xoş ola («Kitab»); Canımı tərki eylə kim, bu yolda canan bulasan... Bu fənada fani ol kim, bulasan mütləq bəqa (Nəsimi); Getdim ki, görəm o növcəvani... Pəs bağladı onların nigahın, Ta kim içərlər vüsəl rahın (Məsihi)...

Budaq cümlə baş cümləyə intonasiya ilə bağlanır: Qaraca çoban, anamı kafərdən diləyəyim, at ayağı altında qalmasun («Kitab»); Axşamə dəkin çalışdı düşmənlə, Məğlub ola şayəd ol təhəmtən (Məsihi).

Kəmiyyət budaq cümləsi. Baş cümlədəki hərəkətin miqdarını bildirən, nə qədər? sualına cavab verən kəmiyyət budaq cümləsi yazılı abidələrin dilində az işlənmişdir. Bəzi detallara diqqət yetirək:

Budaq cümlə baş cümləyə ki//kim bağlayıcısı ilə bağlanır, baş cümlədə budaq cümlənin qəlibi kimi işlənmiş şol qədər, ol qədər və s. sözlər məhz budaq cümlə vasitəsilə izah

olunur: Şol qədər safidir ləbin eyni, Kim anın abinə zülal erməz (Nəsimi)...;

Əvvəl budaq, sonra baş cümlə işlənir, budaq cümlə baş cümləyə hər nə qədər kim, nə qədər ki bağlayıcı sözləri ilə bağlanır: Hər nə qədər kim anın könlü dilər, yanaram (Nəsimi); Nə qədər ki, ol çərxin suyi ziyadə ola anın hərəkəti və dövrani ziyadə olur və qüvvətdə olur (Şeyx Səfi mənəqibi)... Hər iki misalın baş cümləsində qarşılıq bildirən sözlər işlənməsə də, asanlıqla bərpa oluna bilər.

Şərt budaq cümləsi. Baş cümlədə ifadə olunan iş və hərəkətin şərtini bildirir, həm də baş cümlənin hər hansı bir üzvünə yox, onun ümumi məzmununa aid olur.

Abidələrin dilində işlənmiş şərt budaq cümlələrinin səciyyəvi cəhətləri əsasən aşağıdakı kimidir:

Budaq cümlə baş cümləyə yalnız -sa, -sə şəkilçisi ilə bağlanır: Qarşu yatan qara tağlar qarışa, otu bitməz, el yaylamaz... Nagah qaçma-qovma olarsa, birisini binəm, birisini yedəm («Kitab»); Oğlanlara qızlar olsalar yar, Eşqə bulunur rəvaci bazar (Füzuli); Canü dil olsun nisari, Görsəm yüzün cananımın (Əmani); Eylər azadələrin adını aləmdə bülənd, Sərv edərsə özün ol şiveyi-rəftarə fəda (Q.Təbrizi)...; Bu tip budaq cümlələrdə «isə» köməkçi sözü də müşahidə olunur: Ağ saqallu baban var isə, ağılatmağıl («Kitab»); ...Sər neyləyə, olmaz isə sərdar? (Məsihi)...;

Budaq cümlə baş cümləyə *əgər//gər//ər*, hərəgah bağlayıcıları və -sa, -sə şəkilçisi ilə bağlanır: Canavü həm cahana versə *əgər* vəslini, Al, ey Nəsimi, anı, qiyməti-ərzanə bax (Nəsimi); Sən eylər isən *əgər* müdərə. Mən yetirərəm sözümlü yarə (Xətai); Sən anmasan *ər* məni-fikari, Bəs kimdən umum təriqi-yari?! (Məsihi)...

Budaq cümlə baş cümləyə *əgər//gər//ər* bağlayıcısı və felin arzu şəklinin morfoloji göstəricisi (-a, -ə) ilə bağlanır. Daha dəqiqi, belə cümlələrdə -a, -ə şəkilçisi -sa, -sə-nin sinonimi kimi çıxış edir: *Əgər* əyağına düşmək məcalım olaydı,

Dəxi götürməzdim baş anın əyağından (Nəsimi); Görməz gözüm, ey mərdumi çeşmi-nigaranım, Gər şəmi-cəmalın ola qayıb nəzərimdən... *Əgər* xəbər bilə quş guşə zövqdən Qövsi, Bələyi-dami edər ixtiyar danəsinə (Q.Təbrizi);

Budaq cümlə baş cümləyə «vər» bağlayıcısı və -sa, -sə şəkilçisi ilə bağlanır: Oğlan necə səbrü pişə qılsun, Vər səbri həm olsa nişə qılsun (Füzuli). Vər bağlayıcısı dilimizdə olduqca az işlənmişdir. Həm də yalnız orta əsrlərin şeir dilində müşahidə olunur.¹

Budaq cümlə baş cümləyə yalnız «əgər» bağlayıcısı ilə bağlanır: Qənim olsun mana Fürqanü-İncil, *Əgər* könlümdə səndən özgə kəs var (Nəsimi). Bu cür şərt budaq cümləsi müasir dilimiz üçün səciyyəvi deyil.²

Budaq cümlə baş cümləyə «çünki» bağlayıcı sözü ilə bağlanır: Çünki Qazan bəgdən buyruq olubdur, qoş otursın («Kitab»). Bu tip cümlələrdə «çünki» sözü hələ bağlayıcı kimi formalaşmamışdır, **bir halda ki** bağlayıcı sözünün sinonimi kimi işlənən bağlayıcı sözdür.³

Şərt budaq cümləsində «ki» ədatı ilə -sa, -sə şəkilçisi birlikdə çıxış edir: Oğuz zamanında bir yigit ki evlənsə, ox atardı («Kitab»). Bu forma müasir dil baxımından arxaik sayılır.⁴

Qarşılaşdırma budaq cümləsi. Şərt budaq cümləsi kimi, qarşılaşdırma budaq cümləsi də baş cümlənin ümumi məzmununa aid olur. Həm də bu tip «cümlələr baş cümlə ilə güzəşt-ziddiyyət, şərt və müqayisə məzmununa görə qarşılaşdırılır».⁵

¹ H.Mirzəzadə. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı, 1990, s.370.

² Y.Seyidov. Seçilmiş əsərləri. III cild. Bakı, 2007, s.256.

³ Q.Kazımov. Azərbaycan dilinin tarixi. Bakı, 2003, s.533.

⁴ Yenə orada. s.533.

⁵ H.Mirzəzadə. Göstərilən əsəri. s.371.

Yazılı abidələrimizin dilində işlənmiş qarşılaşdırma budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrin ümumi mənzərəsi aşağıdakı kimidir:

Budaq cümlə baş cümləyə əgərçə//gərçə//gərçi//ərçi, hərçənd, hərçənd ki bağlayıcıları ilə bağlanır: Vəsli-rüxündən özgə mən kövnü məkanə baxmazam, Gərçi xocəstə vüs-lətin kövnü məkan içindədir... Ayın hilalı əgərçə günəşdən alur nur, Bu ayı gör ki günəş nur alur hilalından (Nəsimi); Rəf eylədün ərçi öz fərağın, Gördün dolu əldəki əyağın... Hərçənd ki əsdi badi-qovğa, Yetişmədi şahə buyi-Vərqa (Məsihi); Gərçi hər aşiqə hicran qatı müşgül görünür, Mənə bir ləhzə fərağın neçə min il görünür (Q.Təbrizi)...;

Budaq cümlə baş cümləyə əgərçə//gərçə//gərçi, hərçənd və s. bağlayıcılarla bağlanır. Baş cümlənin əvvəlində vəli, əmma, leyk və s. tabesizlik bağlayıcılarından biri işlənir ki, bu da qarşılaşdırma mənasını xeyli qüvvətləndirir: Əgərçə ərəbdə və əcəmdə və türkdə yeganə kamillər çoxdur, əmma sən kimi cəmi lisanə qadir camei-fünuni-nəzmü nəsr yoqdur (Füzuli); Sənsən əgərçi aşiqə bidad edən, vəli Yüz min günahə etməsin iqrar, neyləsin... Hərçənd dəhan etdi məni muyi-miyantək, Amma yenə yoxdur, bulara hiç gümanım (Q.Təbrizi)...;

Budaq cümlə baş cümləyə -sa, -sə şəkilçisi və «dəxi» ədatı ilə bağlanır: Səndən yegrək qadir bizə oğul verməz, Versə dəxi, sənün yerin tuta bilməz («Kitab»)¹

Qarışıq tipli tabeli mürəkkəb cümlələr

Yazılı abidələrimizin dilində qarışıq tipli tabeli mürəkkəb cümlələrə az təsadüf olunur. Bu tip cümlələri «Kitab»ın dili müstəvisində araşdıran Q.Kazımov qeyd edir ki, hər iki komponenti mürəkkəb quruluşlu tabesiz mürəkkəb cümlələr yaxşı inkişaf etdiyi halda, tabeli mürəkkəb cümlənin bu

¹ Q.Kazımov. Azərbaycan dilinin tarixi. Bakı, 2003, s.534.

modeli inkişaf etməmişdir.¹ Müəllifin müəyyənləşdirdiyi bəzi modelləri təqdim edirik:

Budaq cümləsi mürəkkəb quruluşlu olanlar

Baş cümlə sadə, budaq cümlə tabesiz mürəkkəb cümlə şəklindədir: Baqdı gördi Oğuzun ucında bir ala sayvan dikilmiş, bir imirzə xub yigit qırq yigid ilən saqında və solında oturlar (tamamlıq budaq cümləlidir, baş cümlə (baqdı gördi) sadə quruluşludur, budaq cümlə isə zaman əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlə şəklindədir).

Baş cümlə sadə, budaq cümlə (xəbər budaq cümləsi) paralel şərt budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlə şəklindədir: Ozan, evin tayağı oldur ki, yazıdan-yabandan evə bir qonaq gəlsə, ər adam evdə olmasa, ol anı yedirər-icirər, ağır-lar-əzizlər göndərər.

Baş cümləsi mürəkkəb quruluşlu olanlar

Mürəkkəb quruluşlu baş cümlənin komponentləri tabesizlik əsasında qurulur: Çün av yarağı oldı, kim atın ögər, kim qılıcın, kim çəküb ox atmağın ögər. Bu misalda budaq cümlə (səbəb budaq cümləsi) sadə quruluşludur, baş cümlə isə zaman əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlə şəklindədir (kim atın ögər, kim qılıcın, kim çəküb ox atmağın ögər).

Mürəkkəb quruluşlu baş cümlənin komponentləri tabelilik yolu ilə əlaqələnir: Ağca yüzli anaş qarşu gəlüb «oğul» desə, Ağ əlləri ardına bağlı, deyəyinmi? Bu cümlə şərt budaq cümləlidir, budaq cümlə sadə quruluşludur, baş cümlə isə tamamlıq budaq cümləlidir (Ağ əlləri ardına bağlı, deyəyinmi?).

Y.Seyidov göstərir ki, Nəsiminin dilində qarışıq tipli tabeli mürəkkəb cümlələrdən də tez-tez istifadə edilir (Seçil-

¹ Q.Kazımov. Azərbaycan dilinin tarixi. Bakı, 2003,s.535.

miş əsərləri. III cild. Bakı, 2007, s.251). Bunlardan çox yayılmışı tərkibində üç sadə cümləni birləşdirən tabeli mürəkkəb cümlələrdir. Müəllifin təqdim etdiyi modellərdən ikisinə diqqət yetirək:

Hər iki budaq cümləsi ayrı-ayrılıqda baş cümləyə bağlanan üç sadə cümləli tabeli mürəkkəb cümlə: Sünbülün əbrində gördüm, uş məhi-taban gəlir, Saçların hər tərəsindən şöleyi-iyman gəlir;

Budaq cümləsi tabeli mürəkkəb cümlədən ibarət olan, üç sadə cümləli tabeli mürəkkəb cümlə: Əhdə vəfa eyləgil, ta deməsin müddən, Qövlü qərar üstünə durmadı dildarımız.

«Kitab»da və Nəsiminin dilində işlənmiş qarışıq tipli tabeli mürəkkəb cümlə modelləri müasir ədəbi dilimizdə daha təkmil formadadır.

Tarixi fonetika, tarixi leksikologiya və tarixi qrammatikaya dair təqdim etdiyimiz ən kiçik detal belə dilimizin qədimliyi və zənginliyini əyani olaraq göstərir.

ƏLAVƏLƏR:

“KİTABİ-DƏDƏ QORQUD”DA ZAMAN ANLAYIŞININ İFADƏSİ

TEMPORAL İSİMLƏR

Bu tip vahidlərin səciyyəvi cəhətlərini aşağıdakı kimi ümumiləşdirmək olar:

“Kitab”da üstün mövqedə görünən temporal isimlər (zaman məzmunlu isimlər), əsasən, bunları əhatə edir: ay, gecə, gün, güz, yil, zəman və s.;

“Kitab”dakı temporal isimlərin əksəriyyəti türk mənşəlidir: ay, gün, yil... Ərəb-fars mənşəli temporal isimlərə isə az rast gəlinir: zəman, məhəl, dəm...;

“Dastan”ın dili baxımından səciyyəvi olan temporal isimlərin əksəriyyəti müasir Azərbaycan ədəbi dilində eynilə, bir hissəsi isə cüzi fonetik dəyişmələrlə sabitləşib: ay, gün, gecə, yaz, qış, yil (il)... Müasir ədəbi dilimiz üçün arxaizm hesab olunan temporal isimlərin əksəriyyəti şivələrimizdə, əsasən, “Kitab”dakı forma və semantikasına uyğun işlənir: güz, öylən, ekindü...;

“Kitab”dakı türk mənşəli temporal isimlər digər qədim türk abidələrinin dili üçün də səciyyəvidir: “Kitab”da: ay, yil, güz, qış...; Orxon-Yenisey abidələrində: ay, yıl, küz, kış...; M.Kaşğarının “Divan”ında: ay, yıl, küz, kış...; Yusif Xas Hacıbin “Qutadğu Bilig” poemasında: ay, yıl, güz, kış... Bu sözlərin hər birində qədim türkün tarixi yaşayır;

“Kitab”dakı zaman anlayışlı isimlərin leksik-semantik qrupları rəngarəngliyi ilə fərqlənir: günün (24 saat mənasında) hissələrinin adı kimi çıxış edən sözlər: dün (gecə) gündüz, ekindü...; fəsil adları: yaz, yay, güz, qış; vaxtın, zamanın hesablanmasını ifadə edən sözlər: ay, gün, yil... **Aydındır ki, gün (günəş) nə çıxır, nə də ki batır. Yer isə öz oxu və günəş ətrafında fırlanır. Dəqiq desək, yerin öz oxu ətrafında fırlanma dövrü bir gün, Günəş ətrafında fırlanma dövrü isə bir ulduz ilidir. Amma qədim türkün, ümumən qədim dövrlərdə**

yaşamış insanların düşüncəsinə görə, gün (günəş) doğur (çıxır) və batır. Yəni qədim dövrün insanları işıq və qaranlıq daha çox Günəşin hərəkət trayektoriyası ilə (Günəşin hərəkət trayektoriyası: bu birləşmə sonrakı səhifələrdə də şərti olaraq verilir) əlaqələndirməyə çalışıblar. Bu, eynilə müasir dilimizdə də yaşamaqdadır: Gün çıxdı, hava işıqlandı: Gün batdı, hava qaraldı. Bu mənada Günəşin bir gün ərzində (bir gecə və bir gündüz = 24 saat) görünmə vəziyyətinə görə günün hissələrinin adlandırılmasını “Kitab”ın dili kontekstində nəzərdən keçirək. Bəri başdan qeyd edək ki, “Kitab”ın dili bu müstəvidə daha zəngin görünür. İlk olaraq günün hissələrinin adlarını zaman kəsiklərinə uyğun şəkildə sıralayaq:

“Tağ ötdi, gün toğdı” (D-90) = dan vaxtı, üfük qızaran vaxt, gün çıxan vaxt, gündüz;

“Mərə qocalar, ekindü vaxtı muni maña çevirəsiz, yiyəm” (D-226) = ekindü vaxtı = günün ikinci yarısı, günorta;

“Qaranqu axşam olanda qayğılu çoban” (D-40) = axşam, qaranlıq olanda, şər qarışanda;

“Arxu beli, Ala tağı dünin aşdın” (D-186);

“Dün uyxusından kafər otağa qoyuldu” (D-90) = dün//dünin gecə;

“...dün burcuğında Qazan bəgiñ ordısına gəldi” (D-38) = dün burcuğı = gecə yarısı.

Bu cümlələrdə işlənmiş günün hissələrinin adlarını aşağıdakı kimi sistemləşdirmək olar:

gün toğdı (gün çıxan vaxt, gündüz) → ekindü vaxtı (günün ikinci yarısı, günorta) → qaranqu axşam (axşam, şər qarışanda) → dün//dünin (gecə) → dün burcuğı (gecə yarısı) → gün toğdı (gün çıxan vaxt, gündüz = bir gün (bir gecə və bir gündüz = 24 saat). Bu sistemdəki söz və birləşmələrin semantikasını onu deməyə əsas verir ki, qədim türk bir gün ərzindəki konkret zaman kəsiklərini Günəşin hərəkət trayektoriyasına (əslində, yerin öz oxu ətrafında fırlanmasına) uyğun şəkildə adlandırır. S.Xəlilov yazır: “Cisim mərkəz kimi götürüldükdə

buna məkanın (mühitin) dəyişməsi kimi də baxmaq olar. Yəni cisim fəzada (astronomik məkanda) nisbi yerini dəyişmir, amma zaman hər halda keçir; bir məkan – mühit başqası ilə əvəzlənir. Mexanikada və ya həndəsi təsəvvürlərə görə, əgər cisim (nöqtə) yerini dəyişməyibsə, deməli, hərəkət etməmişdir və ya başqa sözlə, zaman keçməmişdir”¹. Müəllifin fikirləri də yuxarıda təqdim etdiyimiz sistemə daxil olan dil vahidlərinin təsadüfi olmadığını əsaslandırır.

Günəşin “gün” (24 saat mənasında) adlandırılmasını M.Füzuli “Leyli və Məcnun” poemasında poetik şəkildə canlandırır:

Gün şərti demişlər afitabı
Billah ki, bu nüktədir hesabı,
Hər gün ki, görünməz afitabım.
Mən gün deməzəm, budur hesabım.

Bu misralarda şair obrazın həyəcanlı, sarsıntılı anlarını Günəşin “gün” adlandırılması, daha dəqiqi, “afitab (günəş) = gün şərti” kontekstində təqdim edir: əgər afitab (günəş) görünürsə, deməli, Məcnun üçün həmin gün hesabda yoxdur.

Nəsiminin şeirlərində bir beyt daxilində zaman məzmunlu isimlərin ardıcıl sıralanması ilə poetik mənanın gücləndirilməsi müşahidə olunur:

Ruzumü şəbüm, ayü yilim, həftəvü günüm
Novruzumü eydüm, diləgüm, qədrü bəratum.

Göründüyü kimi, şairin lirik “mən”i üçün ən müqəddəs gün bəratdır. Ərəb mənşəli “bərat” sözünün beytdəki mənası isə belədir: “...islam dininə görə: Məhəmmədə peyğəmbərlik xəbərinin verilməsi, qızı Fatimənin toyu, 12-ci imam Mehdi-

¹ Əbu Turxanın hikmət dünyası. Prof. Dr.Səlahəddin Xəlilovun təqdimatında. Bakı, 2012, səh.104.

nin anadan olan günü və gecəsi (bütün bu hadisələr hicri-qəməri təqviminin 8-ci ayı şəbanın 15-də olmuşdur)”¹. “Bərat” lirik “mən” üçün gündüzdən, gecədən, həftədən, aydan, ildən, hətta Novruz bayramından da gözəl və müqəddəsdir – bütün günlərin fəvqündə duran bir gündür. Çünki həmin gün Məhəmmədə peyğəmbərlik verilib. Bu mənada yuxarıdakı beytdə semantik dinamikanın “ruz” (gündüz) sözü ilə başlanıb “bərat” sözü ilə tamamlanması məhz poetik mənanı qüvvətləndirməyə xidmət edir. Bir cəhəti də qeyd edək ki, beytdə işlənmiş ərəbfars mənşəli ruz, həftə və Novruz kimi zaman məzmunlu isimlərə “Kitab”ın dilində təsadüf olunmur. Daha dəqiqi, “Kitab”ın dilində bu sözlərdən ikisinin sinonimi müşahidə olunur: “ruz” – gecə, gündüz; həftə – yedi gün (“Yedi günlük azuğla “çıqayın” – D-126). Sonuncu nümunədəki “yedi gün”(lük) birləşməsi ilə “həftə” sözünün semantik tutumu eyni xətdə birləşir. Bu da həmin zaman kəsiyinin “Kitab”ın dilində leksik yox, sintaktik temporallıq vasitəsi ilə ifadə olunduğunu açıq-aydın şəkildə göstərir.

M.Kaşğarının “Divan”ında Günəşin doğması, yeddi qardaş ulduzunun dönməsi kimi məsələlər bədii mətnlərə istinadən izah olunur:

“Kara tünüg keçürsədim,
Ağır unı uçursadım,
Yetigəniğ kaçur sadım.
Sakış içrə künüm toğdı.

Qara gecənin keçməsini dilədim,
Ağır yuxunu uçurmaq istədim,

¹ Azərbaycan klassik ədəbiyyatında işlənən ərəb və fars sözləri lüğəti. Bakı, 1981, səh.22.

Yeddi qardaş ulduzunu neçə dəfə saydım,
Sayarkən günəşim doğdu.

Qaranlıq gecənin keçməsinə, ağır yuxunun uçmasını istədim. Yeddi qardaş ulduzunun (Böyük Ayı bürcü) dönməsini dəfələrlə saydım, mən sayarkən, nəhayət, günəşim də doğdu¹. İlk təsəvvürə görə, “Günəş” (gün işığı) günortadan sonra qayıtmağa, dönməyə başlayır. Bu cür təsəvvürlərin ifadəsinə müasir dilimizdə də rast gəlinir: Günün dönən vaxtıdır; Gün dönəndə gələrsən. Bu semantik yük, daha doğrusu, “Günəşin dönməsi, qayıtması” mənası M.Kaşğarının “Divan”ında belə verilib: “kün kıyıldı = günəş zenitdən endi” (III cild, s.185). Qeyd edək ki, “kün kıyıldı” “günəş zenitdən keçdi” mənasına daha çox uyğun gəlir. Yaxud “Divan”dakı başqa fakta diqqət yetirək: “tünərdi yer = qaranlıq oldu. Zaman üçün də belə deyilir: tünərür-tünərmək” (II cild, s.119). Buradakı “tün” sözü “dön” felinin ilkin formalarından biri kimi görünür.

Maraqlıdır ki, Günəşin həmin zaman kəsiyindəki hərəkəti müasir dilimizdə “əyilmək” feli ilə ifadə olunur: “Əyilmək. Batmağa doğru meyil etmək (Günəş haqqında): Gün əyilər, saraclar ... (Bayatı)... Gün əyiləndən sonra sahənin üzərində dəstə-dəstə quşlar uçuşurdu (İ.Hüseynov)...”². Çoxmənalı “əyilmək” feli bu mənə yükünə görə (axşama yaxın günəşin üfüqdən çəkilməsi mənasında işlənmiş “gün əyilmək” frazemini semantikasına nəzərdə tutulur) “dönmək” (Günəşin hərəkətini ifadə etmək kontekstində) feli ilə eyni semantik yuvaya daxil olur ki, bu da dediklərimizi başqa bucaqdan təsdiqləyir. Deməli, yuxarıdakı sistemdə (günün hissələrinin adları sıralanmış sxem nəzərdə tutulur) “günorta” anlamlı “ekindü vəqti” birləşməsindən sonra “günün dönən vaxtı”, “gün dönəndə” və ya “gün əyiləndə” tipli ifadələr verilə bilər ki, bu da həmin cərgədəki se-

¹ M.Kaşğari. Divanü lüğət-it-türk. III cild, Bakı, 2006, səh.233.

² Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. II cild, Bakı, 1980, səh.243.

mantik dinamika ilə birbaşa bağlanır. Digər tərəfdən, bu assosiativlik gecə anlamlı “dün” sözünün çoxmənalı “dön” (mək) felinin semantik konversiyası əsasında yarandığını düşünməyə əsas verir (ö→ü əvəzlənməsi də mümkündür: dön-dün). Belə ki, qədim türk dilində olduğu kimi, “Kitab”ın dilində də “gün dönəndən tan ötənə qədərki müddət” (gün dönəndən gün çıxana qədərki zaman kəsiyi) “gecə” və “dün//dünün” sözləri ilə ifadə olunub (yuxarıdakı nümunələrə bax). Bu dinamikliyi belə davam etdirmək olar: “Kitab”ın dilində “bu gündən əvvəlki gün, keçən gün, irəliki gün” mənası “dün “sözü ilə ifadə olunub ki, bu da arxada qalan gecəyə və gündüzə işarə kimi başa düşülə bilər: “Dün yox, ötəki gün evi bundan keçdi” (D-47). Diqqətçəkən məqamlardan biri də budur ki, müasir dilimizdəki keçmiş zaman anlayışlı “dünən” sözü türkologiyada məhz “dün +gün=dünün=dünən” modelində izah olunur. Bu isə “gecə anlamlı “dün” sözü keçmiş zaman anlayışlı “dünən” zaman zərfində daşlaşmış vəziyyətdədir” – mülahizəsini söyləməyə imkan verir.

Fikrimizcə, keçmiş zamanın qrammatik forması olan -dı⁴ şəkilçisi də çoxmənalı “dön” felinin semantik konversiyası ilə yaranmış “dün” (dünən) sözü əsasında reallaşmış. İlk olaraq -dı⁴ şühudi keçmiş zaman şəkilçisinin etimologiyası ilə bağlı türkoloji ədəbiyyatdakı çoxsaylı fikirlərdən bir neçəsinə diqqət yetirək: “-dı şəkilçisi sonu -dı (-tı) ilə qurtaran feli ad əsasında yaranıb” (R.M.Melioranski); “-dı şəkilçisi feli adların yaranmasında iştirak edən -duq şəkilçisi əsasında formalaşmış (O.Bötlinq); “-dı şəkilçisi -t mənsubiyyət şəkilçisi ilə -it⁴ feli isim şəkilçisi əsasında reallaşmış (N.K.Dmitriyev); “-dı şəkilçisi tur (dur) morfemindən törəmədir” (V.V.Radlov); “-dı şəkilçisi forma və semantikasına görə -t şəkilçisi qoşulmuş feli adlarla eyni xətdə birləşir, onun bir variantı kimi çıxış edir” (V.M.Nasilov)... K.Bəşirov bu cür fikirləri təqdim etdikdən sonra A.M.Şerbakın mövqeyini müdafiə edərək yazır: “A.M.Şerbak bu qənaətə gəlir ki, -dik, -duq variantı ilə yanaşı, türk dillərin-

də -duğ, -düg forması da olmuşdur ki, -dı⁴ forması bundan törəmişdir. Müəllif türk dilində mövcud olan yazduk (yazılmış) - yazdı (o yazdı) və zavallılıq (yazıqlıq) – zavallı paralellərinə istinad edərək sübuta çalışır ki, hər iki nümunədə səsdüşümünün mahiyyəti xaraktercə eyni əsasla baş vermişdir”¹. İ.Vəliyev isə -dı şəkilçisinin etimologiyasına tam başqa bucaqlardan yanaşır. Müəllif ilk olaraq -dı şəkilçisinin etimologiyası ilə bağlı fikirlərin, demək olar ki, hamısını təhlil süzgecindən keçirir. Sonra isə müxtəlif mənbələrə istinad edərək yazır: “Bizim fikrimizcə, -dı şəkilçisi qədim türk dillərində keçmiş zamanı ifadə edən -duq//-dük şəkilçisindən törəmişdir. Qədim türk tayfalarının bir neçəsində -dı//-di şəkilçili keçmiş zaman forması əvəzində onunla eyni funksiyaya malik olan -duq//-dük keçmiş zaman şəkilçisi də işlənir və bu formanın qoşulduğu fel -dı//-di şəkilçili keçmiş zamanın ifadə etdiyi mənanı bildirir, yəni bu forma vasitəsi ilə də keçmişdə icra olunmuş iş və hərəkət haqqında şahidlik yolu ilə xəbər verildiyi göstərilir: məsələn, ...Ol ya kurduk – o, yay qurdu; men ya kurduk – mən yay qurdum... Mahmud Kaşğarının “Divanü lüğət-it-türk” əsərində -duq//-dük forması qəbul etmiş fel təsriflənərəkən şəxs sonluğu qəbul etmədən bütün şəxslər üzrə işlənmişdir...:

tək	cəm
I şəxs – mən kurduk	biz kurduk
II şəxs – sən kurduk	siz kurduk
III şəxs – ol kurduk	onlar kurduk

İ.Vəliyev fikirlərini belə yekunlaşdırır: “Ola bilsin ki, bu forma “mən gəldük” şəklində ifadə olunmuş, sonralar tədricən şəxs əvəzliyi olan “mən” feldən sonra əlavə olunmuş (mən gördük mən), nəticədə isə gördüm forması əmələ gəlmişdir (mən gördük>mən gördük mən)> mən gördü mən> mən gör-

¹ K.Bəşirov. Oğuz qrupu türk dillərində qrammatik morfemlər. Bakı, 2009, səh.136.

düm>gördüm)”¹. Müəllifin M.Kaşğarının “Divan”ından təqdim etdiyi nümunələr də təsdiq edir ki, qədim dövrlərdə feldən sonra nə şəxs şəkilçiləri, nə də ki onların etimoloji əsası olan şəxs əvəzlilikləri işlənib. Yəni keçmiş zaman funksiyasını yerinə yetirmiş -duq, -dük şəkilçisindən sonra heç bir qrammatik morfemə rast gəlinmir. Burada sual yaranır: Keçmiş zamanın qrammatik forması kimi işlənmiş -duq, -dük şəkilçisinin arxetipi kimi hansı söz götürülə bilər? Müqayisə və qarşılaşdırmalar keçmiş zamanın ilkin qrammatik formalarından biri hesab olunan -duq, -dük şəkilçisi, eləcə də şühudi keçmiş zamanın qrammatik forması kimi sabitləşmiş -dı⁴ şəkilçisi ilə keçmiş zaman anlayışlı “dün” (dünən) zaman zərfi arasında semantik-qrammatik bağlılıq olduğunu göstərir. Bu fikrin düzgünlüyünü belə arqumentləşdirmək olar: hər ikisi keçmiş zamanı ifadə edir, daha doğrusu, keçmiş zaman mənası birində leksik (dün, dünən), digərində qrammatik (-duq, -dük; -dı⁴) vasitə ilə ifadə olunub; hər ikisi, əsasən, eyni fonetik tərkibə malikdir: dün//dünən (keçmiş zaman anlayışlı zərf); -duq, -dük (keçmiş zamanın sabitləşmiş qrammatik forması); dün (dünən anlamı) sözünün sonundakı “n” səsinin düşməsi ilə -dı⁴ formasının sabitləşməsi mümkündür (müq.et: örtülü - qapalı hecadan örtülü-açıq hecaya keçid nəticəsində sabitləşmiş sözlər: qapıq-qapı, qoraq-qora...); keçmiş zamanın ilkin forması kimi çıxış edən -duq, -dük morfemindəki “q” və “k” səslərinin düşməsi də mümkündür (yuxarıdakı sözlər kimi). Amma burada istər-istəməz yeni bir sual yaranır: keçmiş zaman anlayışlı dün (dünən) sözünün sonundakı “n” səsi ilə -duq, -dük şəkilçisindəki “q” və “k” səsləri arasında hansı bağlılıq var, onları birləşdirən cəhət nədir? Birincisi, “gecə” və “dünən” mənasında işlənmiş “dün” sözünün çoxmənalı “dön”mək felinin semantik konversiyası əsasında yarana bilməsini ehtimal etmişik (bax: gecə anlamı “dün” sözünün “Günəş döndü” tipli cümlələr kontekstində iza-

¹ İ.Vəliyev. Azərbaycan yazılı abidələrinin dilində keçmiş zamanın ifadə formaları. Bakı, 2009, səh.45-46.

hı). İkincisi, F.Cəlilov “dön” felinin türk dillərindəki allo-morflarından bəhs edərək onun “dön-don-dün; tön-tönq-tünq” kimi variantlarını göstərir¹. Bu mənada “dön” felinin ilkin formasını bərpa etməyə çalışaq: tönq//dönq. Sonuncunun -duq, -dük formasına düşə bilməsi də mümkün hadisələrdəndir. Yəni “dönq” felindəki qovuşuq “nq” səsinin “q” və “k” səsləri ilə əvəzlənməsi türk dilləri üçün səciyyəvidir. Belə ki, “... “n” səsinin qədim şəkli qovuşuq nq, nğ, ng olmuşdur ki, bunu türk dillərinə aid qədim abidələrdə, klassiklərimizdə və dialektlərimizdə görə bilərik... Daha sonralar qovuşuq “nq” səsi get-gedə öz hissələrinə parçalanmış, bir qrup dialektlərdə bu səsin “n” ünsürünə, başqa bir qrup dialektlərdə isə q, ğ, g ünsürünə üstünlük verilmişdir”². M.Məmmədli isə qovuşuq “nq” səsinin qıpçaq qrupu türk dillərində “k” və “q” səsləri ilə əvəzlənməsini konkret faktlarla əsaslandırılıb³. Bir cəhəti də qeyd edək ki, müasir ədəbi dilimizdəki “dönmək” feli qərb şivələrində ilkin forma və semantikasına uyğun işlənir: Sonra döñərsəñ; Geri döñməx` tezdi. Yaxud “nq” səs birləşməsi Şəki şivəsində eynilə mühafizə olunur: donqur (donur), danqır (danır)⁴. Deməli, -duq, -dük keçmiş zaman forması “dönq”(mək) felinin konversiyası əsasında yaranıb – fikri də mümkün müləhizələrdən hesab oluna bilər. Bütün bunlar keçmiş zaman anlayışlı “dün” zərfinin -dı⁴ qrammatik zaman formasına transformasiyasını modelləşdirməyə də imkan verir: Dün get dün = Dünən getdi. Belə bir sistem isə şəxs-xəbərlik şəkilçilərinin şəxs əvəzlilikləri əsasında yarandığını təsdiqləyən nümunələrlə səsleşir: “Bən bunıñ alnına niyə tayaq olurbən – tururbən = Mən niyə bunun alnına dayağ olub dururam?” (“Kitab”); “Mən

¹ F.Cəlilov. Azərbaycan dilinin morfonologiyası. Bakı, 1988, səh.183.

² M.Şirəliyev. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları. Bakı, 1962, səh.76.

³ M.Məmmədli. Azərbaycan dilində ismin qrammatik kateqoriyaları. Bakı, 2003, səh.123.

⁴ M.İslamov. Azərbaycan dilinin Nuxa dialekti. Bakı, 1968, səh.40-41.

tənqriğə sığınur mən = mən tanrıya sığınırım” (M.Kaşğari. “Divan”).

Keçmiş zamanı ifadə edən -dıq feli sifət şəkilçisi qədim türk abidələri, o cümlədən “Kitab”ın dili üçün səciyyəvi olub. Müqayisə və qarşılaşdırmalar göstərir ki, müasir türk dillərində fərqli fonetik tərkiblərdə müşahidə olunan bu şəkilçinin etimologiyası ilə bağlı müxtəlif fikirlər var: B.Serebrennikovun fikrincə, “-dıq feli sifət şəkilçisi -t və -ik şəkilçilərinin sintezi əsasında yaranıb”¹; S.Əlizadəyə görə, “...-dığı, -digi formalı feli sifətlər nisbət şəkilçiləri ilə fərqlənir. Həmin şəkilçilərlə formalaşan feli sifətlərin feli adlar, substantivləşmiş məsdərlər kimi dərk olunması XVI əsrin yazı dilində xüsusi nəzərə çarpan qrammatik meyillərdən idi”²; H.Mirzəzadə isə -dıq feli sifət şəkilçisinə tam başqa prizmadan yanaşır: “...Birincilərdən fərqli olaraq -dığı, -digi şəkilçisi tərkib etibarilə mürəkkəbdir. Buraya şühudi keçmiş zaman şəkilçisi -dı⁴ və isim düzəldən -q, -k, nəhayət, bir də şəxs sonluğu daxildir. -dığı, -digi şəkilçisi üçüncü şəxsi ifadə etməsinə baxmayaraq, yerinə görə hər üç şəxsin tək və cəminə görə də işlənə bilir”³; Qeyd edək ki, bu fikirlər yuxarıda təqdim etdiyimiz -dıq morfeminin etimoloji əsasları ilə əks qütbə dayanır. Fikrimizcə, -dıq şühudi keçmiş zaman forması ilə -dıq feli sifət şəkilçisi eyni xətdə birləşir. Daha doğrusu, -dıq feli sifət şəkilçisi -dıq şühudi keçmiş zaman şəkilçisindən törəmədir: birincisi, ona görə ki, hər ikisi fonetik tərkibcə eynidir; ikincisi, hər ikisi keçmiş zaman mənasını ifadə etmə xəttində birləşir; üçüncüsü, -duq feli sifət şəkilçisinin -dıq şühudi keçmiş zaman şəkilçisindən əvvəl yarana bilməsi məntiqə ziddir. Qeyd etdiyimiz kimi, -dı⁴ qrammatik zaman forması ilə -dıq keçmiş zamanın ilkin qrammatik forması eyni semantik yuvaya daxildir. Bu sistemdə isə “-dı⁴” şəkilçisi “-

¹ Б.Серебренников, Н.Гаджиева. Сравнительно историческая грамматика тюркских языков. Баку, 1979, стр.230.

² S.Əlizadə. Orta əsrlərdə Azərbaycan yazı dili. Bakı, 1985, səh.69.

³ H.Mirzəzadə. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı, 1990, səh.170.

dıq⁴”-dan törəmə hesab olunur: “-dıq şəkilçisi də vaxtilə zaman şəkilçisi kimi işlənmişdir. Başqa sözlə, hazırda dilimizdə şühudi keçmiş zaman şəkilçisi kimi məhsuldar olan -dı, -di, -du, -dü qədimdə -dıq formasında olmuşdur. Zaman keçdikcə q səsi düşmüş, -dıq, -dı şəklində sabitləşmişdir. Deməli, -dıq formasını -dı şəkilçisinin adyektiv variantı adlandırmaq olar”¹. Bütün bu qeydləri (eyni zamanda -dıq⁴ feli sifət şəkilçisinin -dıqda⁴ və -dıqca⁴ feli bağlama şəkilçilərində iştirakını) leksik və qrammatik temporallıq vasitələrinin dinamikası kontekstində sistemləşdirək:

tönq//dönq (Günəşin dönməsini ifadə edən “dön” felinin qədim formaları) → dünq//dünq//dün (“dünən” sözünün ilkin formaları) = -duq, -dük (keçmiş zamanın ilkin qrammatik forması = -dı, -di, -du, -dü (şühudi keçmiş zamanın tam sabitləşmiş forması);

-duq, -dük (keçmiş zamanın ilkin qrammatik forması) → -dıq, -dük (keçmiş zamanı ifadə edən feli sifət şəkilçisinin ilkin forması) → + mənsubiyyət şəkilçiləri = -dığım⁴, -dığın⁴, -dıği⁴, -dığımız⁴, -dığınız⁴, -dıqları⁴ (müasir Azərbaycan ədəbi dilində sabitləşmiş feli sifət şəkilçiləri);

-duq, -dük (keçmiş zamanı ifadə edən feli sifət şəkilçisinin ilkin forması) → + -da² = -dıqda⁴ (feli bağlama şəkilçisi);

-duq, -dük (keçmiş zamanı ifadə edən feli sifət şəkilçisinin ilkin forması) → = -ca² = -dıqca⁴ (feli bağlama şəkilçisi).

Göründüyü kimi, Günəşin hərəkət trayektoriyası ilə bağlı olaraq yaranmış sözlər zaman məzmunlu isim və zərfləri, keçmiş zamanı ifadə edən -dı⁴ qrammatik şəkilçisini, keçmiş zaman məfhumunu özündə ehtiva edən -dıq⁴ (-dığım⁴, -dığın⁴, -dıği⁴, -dığımız⁴, -dığınız⁴, -dıqları⁴) feli sifət şəkilçisini, hətta -dıqda⁴, -dıqca⁴ kimi feli bağlama şəkilçilərini də əhatə edir.

Dün//gecə, gündüz sözlərini, eyni zamanda fəsil adlarını Günəşin (ışığın) hərəkəti trayektoriyası və düşmə dərəcəsi baxımından nəzərdən keçirək. Bəri başdan qeyd edək ki, M.Kaşğarının “Divan”ında “qış” sözünün “kışar” (Günəş göyün ortasından çəkilsə. Yenə belə deyilir – kışar-kışmaq (MK. III, səh.179), “güz” (payız) sözünün “küzər” (öd küzər= mövsüm payızlaşdı. Payız fəslə girdi...küzərür – küzərmək. MK.II. səh.113) şəklində işlənməsinə rast gəlinir. “Kitab”dakı “dan vaxtı, üfük qızardığı vaxt” anlamlı “alar” (“Alar sabah Dirsə xan qalqubanı yerindən uru turıb...”) sözü də həm müəyyən zaman kəsiyini ifadə etməsinə, həm də formasına görə M.Kaşğarının “Divan”ında işlənmiş kışar (qış), küzər (güz-payız) sözləri ilə səsleşir, onlarla eyni semantik yuvaya daxil olan sözlərdən biri kimi çıxış edir. Bu mənada günün hissələrini ifadə edən sözlərin (gecə. gündüz...) həmçinin fəsil adlarının (yaz, yay, güz (payız), qış) izahında həmin formaya uyğun (kışar – qış; küzər-güz; alar – sübh vaxtı) bərpa məqbul hesab oluna bilər. Məsələn, belə:

– kün//gün (ışıq) al + ar = alar (qızarmaq) = alar vaxtı, üfük qızarıanda;

– kün//gün (ışıq) tüş//duş + ər = küntüşər//gündüşər → küntüşər//qündüşər = küntüş/küntüs → küntüz = gündüz (gün düzər = gündüz modelində də düşünülə bilər);

– kün//gün (ışıq) tön//dön + ər = tönər//dönər = tün//dün (gecə);

– kün//gün (ışıq) keç + ər = keçər → keçə = gecə;

– kün//gün (ışıq) yar + ar = yarar (məcazi mənada: göyü iki yerə bölər) → yarar → yazar + yaz;

– kün//gün (ışıq) yay + ar = yayar (ışığın çox yayılması, işıqlanma dərəcəsinin çox olması) = yay;

– kün//gün (ışıq) + küz (köz) + ər = küzər → küz = güz (payız);

– kün//gün (ışıq) kış//qış + ar = kışar//qışar = kış//qış = qış...

¹ C.Cəfərov. Nitq hissələrində keçid prosesləri. Bakı, 1983, səh.55.

Maraqlıdır ki, 30 günün (əslində, 29,5 günün) ay adlandırılması gecələr Günəş işığı ilə işıqlanan Ayın yer ətrafında 1 dəfə dövrə vurnması ilə bağlıdır. 12 ay və ya 365 günün yıl/yil/il adlandırılması da assosiativ olaraq Günəş işığını, işıq, od anlamlı yal/yıl morfemini yada salır. Buraya qədər dediklərimiz “Kitab”da işlənmiş zaman məzmunlu isimlərin hər birini ayrılıqda, həm də tarixi-lingvistik müstəvidə nəzərdən keçirməyi diktə edir. “Kitab”dakı zaman anlayışlı isimləri leksik-semantik xüsusiyyətlərinə görə üç istiqamətdə qruplaşdırmaq olar:

Türkologiyada alar, ayda, gecə, yazın kimi sözlər işlənmə yerinə görə bəzən isim, bəzən də zərf başlığı altında verilir. “Kitab”ın dilində işlənmiş bu tip sözlərin ümumi mənzərəsi daha aydın görünsün, – deyə onların hər birinin isim başlığı altında verilməsini daha məqbul hesab edirik.

Alar. “sübh vaxtı, dan vaxtı, üfük qızardığı vaxt” və s. anlamlı “alar” sözü “Kitab”da I növ təyini söz birləşməsinin birinci tərəfi kimi çıxış edir: alar sabah. “Alar sabah Dərsə xan yerindən uru turdu” (D-21); alar tañla (səhər tezdən). “Alar tañla yerindən turan yigit, nə yigitsən?” (D-287).

Bu fikrin davamı olaraq onu da qeyd edək ki, “el-gün”ün şivələrimizdə mühafizə olunması dialektologiyaya dair əsərlərdə xüsusi olaraq göstərilir. Məsələn, E.Əzizov arxaik “elkün” sözünün Şəki şivəsində “qohum-qardaş” mənasında işləndiyini faktlarla əsaslandırır¹. Bu sətirlərin müəllifi də “el-gün” sözünün qərb şivələrində ilkin forma və semantikasına uyğun işləndiyini göstərmişdir: Toyda elin-günün başda olmalıdı; Elhizə-gününə nə oluf kin?².

“Gündüz”. “Kitab”da “gecə-gündüzün işıqlı hissəsi, gündoğandan günbatana qədər müddət” anlamlı “gündüz” sözü cəmi dörd dəfə, həm də “bütün günü və gecəni, vaxt bilmədən...”

¹ E.Əzizov. Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası. Bakı, 1999, səh.268.

² Ə.Tanrıverdi. “Kitabi-Dədə Qorqud”un söz dünyası. Bakı, 2007, səh.232.

anamlı “gecə-gündüz” mürəkkəb sözünün tərkibində işlənilib: “Gecə-gündüz yortdılar. Nagahandan yetdilər” (D-192). Müasir ədəbi dilimizdə eynilə işlənen “gündüz” sözü Orxon-Yenisey abidələrində “küntüz” şəklindədir. Burada Ə.Rəcəblinin bir fikrini eynilə xatırlatmaq lazım gəlir: “-tüz şəkilçisi Göytürk dilində qeyri-məhsuldar sözdüzəldici şəkilçidir, isimlərə artırılıb isim əmələ gətirir. Göytürk (Orxon-Yenisey yazılı abidələrinin) dilində təkcə bir sözə artırıldığı müşahidə edilmişdir; məsələn: kün “gün” – kuntüz (KT. s.27) “gündüz”. Türk bodun üçün tün udımadım, kuntüz olurmadım (KT. s.27) “Türk xalığı üçün gecə uyumadım, gündüz oturmadım”¹. Fikrimizcə, kuntüz (gündüz) sözündəki “tüz” (düz) morfemi tam müstəqil leksik mənağa malik söz kimi təhlil olunmalıdır.

Ə.Abdullayev “gündüz” sözünün “düz” hissəsini şəkilçi yox, kök morfemi hesab edir: “A.Qaben “gündüz” sözünün qədim türk dilində “küntüri (kunturi) şəklində işləndiyini qeyd edir. İndi də Azərbaycan dialektlərində “küntürrük” sözü işlənilir. Məsələn, günüm – dürrigim yoxdi. Sənə gəldim-gəlmədim bir kündirriyim olmadı (Şamaxı rayonu, Məlikçobanlı kəndi). Mənası odur ki, günüm yaxşı keçməyib, gün görməmişəm. Üdür (üldür) isə qədim monqolca “gün” “день” deməkdir”². Bu fikir eynilə, yəni “gündüz” sözündəki “dür” morfemi “день” anlamlı “üldür”ün bir forması kimi qəbul edilərsə, “gündür” sözünün ifadə etdiyi semantik yük bu cür olur: gün+üldür (24 saat) = gündür. Bu isə məntiqə ziddir. Amma bu da var ki, “küntüri” sözü kün (gün) + turmaq//durmaq (olmaq) = “gündüz” mənasına uyğun gəlir. Yaxud monqol dilindəki “üldür” sözünə belə bir yozum vermək olar: “ül” işıq anlamlı “yal” arxetipinin “yil” (il) forması ilə “dür” isə “olmaq” anlamlı “tur-dür”lə eyni xətdə birləşir: ül(işiq) + dür = üldür (gündüz).

¹ Ə.Rəcəbli. Göytürk dilinin leksikası. II, Bakı, 2004, səh.242.

² Ə.Abdullayev. Azərbaycan dilində r-z nisbəti. Azərbaycan dilçiliyi müntəxabatı. III c., Bakı, 2013, səh.17.

Günəşin hərəkət trayektoriyasına uyğun şəkildə verdiyimiz bu şərhlər məntiqə zidd deyil. Deməli, “gündüz” sözünü tam yeni müstəvidə araşdırmaq lazım gəlir. İlk olaraq qeyd edək ki, “gündüz” sözünün assosiativliyi “Gün (günəş) işığı düşür ki, gündüz olur” cümləsini yada salır. Bu da belə bir modeli reallaşdırır: Gün düşər = gündüz. Bu fikrin düzgünlüyü üç arqumentlə təsdiqlənə bilər: “güney” sözü gün düşən yer, “quzey” isə gün düşməyən yer mənasındadır; “kün tüşər” (gün düşən vaxt) modeli formasına görə kışar (qış), küzər (güz – payız), alar (dan söküləndə) kimi zaman məzmunlu sözlərlə eyni xətdə birləşir; “kün tüşər” modelinin fonetik dəyişmələrlə “gündüz” şəklinə düşə bilməsi türk dillərinin, o cümlədən Azərbaycan dilinin tarixi fonetikasi baxımından məqbul hesab oluna bilər (k→g, t→d, ş→s→z səs əvəzlənmələri və “ər” hecasının düşməsi). Belə bir izah təkcə formasına deyil, həm də semantikasına görə “gündüz” sözünün etimoloji əsaslarına uyğun gəlir. Amma “gecə” anlamlı “dün” sözünün birbaşa Günəş işığının hərəkətini ifadə edən “Gün döndü”, “Gün əyildi” tipli cümlələrin semantikasi ilə bağlandığını (əvvəlki səhifələrə bax) əsas götürdükdə istər-istəməz “gündüz” sözünün etimologiyasını həmin cümlələrin semantikasi ilə əks qütbədə dayanan cümlələr kontekstində təhlil etmək zərurəti yaranır. Heç şübhəsiz ki, Gün döndü//Gün əyildi tipli cümlələrin semantik yükü ilə əks qütbədə dayana bilən cümlələrdən ilk yada düşəni məhz “Gün düzədi” cümləsidir (müq.ət: günün dönən//əyilən vaxtı = dün//gecə; günün düzələn vaxtı = gündüz). Bu cümlənin semantikasına uyğun olan ilkin formanı, arxetipi bərpa etməyə çalışaq: kün tüzər (gün işığı düz olan vaxt) → küntüz = gündüz (k→g; t→d səs əvəzlənmələri türk dilləri üçün səciyyəvidir). Belə bir bərpa isə tarixən işlənmiş zaman məzmunlu alar (dan söküləndə), güzər (güz, payız), kışar (qış) kimi sözlərin ilkin formaları ilə eyni xətdə birləşir. Nəhayət, onu da qeyd etmək yerinə düşür ki, “gündüz” sözünün birbaşa gün işığı ilə bağlılığını Y.V.Çəmənəmənli obrazlı şəkildə canlandırır: “Dan

yeri yenicə sökülürdü ... ay və ulduzlar günün parlaq şüaları qarşısında işıqdan düşüb, sönük bir halda gözdən itirdilər”.

Dün//dünin. Gecə anlamlı “dün” sözünün Günəşin batması, yaxud batmağa doğru meyil etməsini ifadə edən “dön” felinin, daha doğrusu, onun “dün” allomorfunun semantik konversiyası əsasında yarana bilməsi şübhə doğurmur (əvvəlki səhifələrə bax). Müqayisələr göstərir ki, bu söz “Kitab”da təkcə “gecə” yox, həm də “dünən” mənasında işlənilib: “gecə” mənasında – “Dün qatdı köçdi” (D-190); “Üç gün dünli-günli yortdı” (D-263)...; “dünən” mənasında – “Dün yoq, ötəki gün eviñ bundan keçdi” (D-47). Qeyd edək ki, “Kitab”da “gecə” anlamlı “dün”, eyni zamanda onun “dünin” formasının üstün mövqedə işlənməsi açıq-aydın şəkildə görünür. “Dünin” formasının epifora yaratmada iştirakı da dediklərimizi sübut edir:

“Arxu beli, Ala tağı **dünin** aşdın
Aqındılı suyun **dünin** keçdiñ,
Qanlı kafər elinə **dünin** girdiñ...”

“Dün” sözünün “gecə yarısı” anlamlı “dün burcuğı” birləşməsində tərəflərdən biri kimi çıxış etməsi də yuxarıdakı tezisləri qüvvətləndirir: “...dün burcuğında Qazan bəgiñ ordısına gəldi” (D-38).

Bir cəhəti də vurğulayaq ki, “dün” sözü müasir dilimizdəki “dünən” və “tünlük” (adamların bir yerə çox yığılması...) sözlərində fonetik və semantik dəyişmələrlə işlənilir. Türk dillərində işlənmə səviyyəsi isə belədir: “...müasir türk dillərindən Türkiyə türkcəsində “dünən” mənasında “dün”, başqırd, qazax, qırğız, özbək, tatar, uyğur və s. türkcələrdə də “gecə” mənasında fonetik variantlarla tön//tün şəklində işləkliyini davam etdirməkdədir”¹.

Gecə. İlk olaraq “gecə” sözünün “Kitab”da işlənmə mövqeyinə diqqət yetirək: müstəqil şəkildə işlənilib: gecə. “Gecə

¹ A.Məmmədova. “Dədə Qorqud kitabı”nın leksikası. Bakı, 2009, səh.39.

yaturkən Qaracıq çoban qara qayğulu vaqə gördi” (D-39)...; “gecədən” düzəltmə sözündə kök morfemi kimi çıxış edib:gecədən. “...gecədən bir quzu bişürüb dururam” (D-49); “gecə-gündüz” mürəkkəb sözünün birinci tərəfi kimi işlənilib: “gecə-gündüz”. “Gecə-gündüz demədilər, yortma oldu” (D-301).

Ə.Rəcəbli Orxon-Yenisey abidələrindəki “kiçə” (gecə) sözündən bəhs edərkən yazır: “...Bu şəkilçi (-ə şəkilçisi nəzərdə tutulur – Ə.T.) zərfdən isim düzəldir; məsələn, kiç “gec” – kiçə (MÇ 13) “gecə”. Kiçə yarıq batur erigli sünüşdim (MÇ 13) “Gecə ay batırkən döyüşdüm”. Kiçə “gecə” sözünü isim kimi də (zaman adını bildirən isim kimi) zərf kimi də götürmək olar. Bu söz adverbiallaşdıqda zərf kimi götürülür və cümlənin zərfliyi olur”¹. “Gecə” sözünü kök morfemi kimi “adi və ya müəyyənləşdirilmiş, qərarlaşdırılmış vaxtdan sonra” anlamalı “gec” sözünün götürülməsi inandırıcı görünür. Amma “gecə” sözünün etimologiyasına başqa bucaqlardan da yanaşmaq olar. Bəllidir ki, günün əsas hissələrindən birinin adı kimi işlənən “gecə” sözü “günün günbatandan günçıxana qədər, axşamdan səhərə qədər olan hissəsi” mənasındadır. Yaxud Azərbaycan dilinin izahlı lüğətində “gecə” sözü ilə bağlı verilmiş digər şərhələrə nəzər salaq: ...gecə qaralmaq (düşmək) – gündüz qurtarıb gecə başlamaq...; gecə keçmək – gecənin gec vaxtı olmaq...”². Bu qeydlər aydın şəkildə göstərir ki, gün batanda, yəni gün işığı düşməyəndə “gecə” olur. Burada assosiativ olaraq çoxmənalı “keçmək” felinin “sönmək” mənasında işlənməsi yada düşür: “Keçmək – sönmək: Lampa keçdi; Çıraq keçdi”. Bu nümunələrdəki “lampa” və “çıraq” sözləri şərti olaraq “gün işığı” birləşməsi ilə əvəzlənsə, belə bir model alınır: “Gün işığı keçdi = qaranlıq oldu, gecə oldu = gecə”. Bu mənada zaman anlayışlı “gecə” sözünün sönmək, ötüb keçmək,

¹ Ə.Rəcəbli. Göytürk dilinin leksikası. Bakı, 2004, səh.241.

² Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. III cild, Bakı, 1983, cəh.146.

ötüb getmək, çəkilib getmək və s. anlamalı “keçmək” feli əsasında yarana bilməsi şübhə doğurmur, əksinə, məntiqi görünür. Burada lampa işığının keçməsinə metaforik–metonimik ifadələrlə canlandırmış Ə.Məmmədخانının bir cümləsini xatırlatmaq yerinə düşür: “Otağımdakı işığı keçirəndə xəfif, qırmızı bir parıltının pəncərə şüşələrində titrədiyini göürdüm...” Maraqlıdır ki, H.K.Sanlı da gündüz sözünə işıq, gecə sözünə qaranlıq, kölgə kontekstində aydınlıq gətirməyə çalışıb: “Yer öz başına fırlanan zaman gah bu tərəfi günə baxır, gah da o tərəfi. Gün tərəfi işıq olur, o biri tərəfi qaranlıq (kölgə). Işıq tərəfə biz gündüz, kölgə tərəfə gecə deyirik”¹.

“Gecə” sözünün ilkin formasını alar (dan söküləndə...), kışar (qış), güzər (güz, payız) kimi zaman məzmunlu sözlərin tarixən işlənmiş formalarına uyğun şəkildə bərpa etməyə çalışaq: Gün (ışıq) keçər vaxtı = keçər = gecə (ç→c əvəzlənməsi dilimiz üçün səciyyəvidir, “r” səsinin düşməsi də mümkündür. Müq.ət: alar tañla (səhər çağı)// ala tañla (səhər çağı). Bütün bunlar onu deməyə əsas verir ki, “gecə” və “dün” (gecə mənasında) sözləri eyni semantik şaxədə birləşir. Bu da təbiət hadisəsinin, daha dəqiqi, günün batmasının eyni semantik şaxədə birləşən sözlərlə ifadəsi ilə bağlıdır.

Türkologiyada gələcək zaman məzmunlu isimlərin ayrılıqda öyrənilməsinə rast gəlinmir. Fikrimizcə, dünən, indi, sonra və s. kimi sözlər keçmiş, indiki və gələcək zaman məzmunlu zərflər başlığı altında öyrənilməyi kimi, “yarın” (sabah, gələcək gün) sözünün də gələcək zaman məzmunlu isimlər başlığı altında izahı məqbul hesab oluna bilər. Bu mənada “Kitab”da işlənmiş “yarın” sözü ilə bağlı aşağıdakıları söyləmək olar:

– müstəqil şəkildə gələcək zaman mənasını ifadə edir: “Yarın qızıqı maña vergil” (D-185).

¹ S.Bayramova. Hacı Kərim Sanılının pedaqoji fəaliyyəti və maarifçilik görüşləri. Bakı, 2014, səh.62.

– indiki zaman məzmunlu “bu gün” birləşməsindən sonra, daha doğrusu, onunla yanaşı işlənir ki, bu da obrazlılığı qüvvətləndirməyə xidmət edir: “Bu gün – yarın qanda isə, gəlür” (D-26). Maraqlıdır ki, bu vahidlərin antonimliyi eyni cümlə daxilində də özünü göstərir: “**Bu gün** bən geydim, yarın naibim geysün” (D-89);

– yarınkı (sabahkı) sifətində kök morfemi kimi çıxış edir: “Yarınkı gün zəman dönib, bən ölib sən qalacaq tacım-taxtım saña vermiyələr...” (D-125);

– “yarın qiyamət günü” frazemində semantik dinamika məhz “yarın” sözü ilə başlanır: “Yarın qiyamət günündə mənim əlüm Qazan xanın yaqasında olsun...” (D-298).

Türkiyə türkcəsində ədəbi dil səviyyəsində işlənən “yarın” sözü Azərbaycan ədəbi dili üçün arxaikləşib. Amma burada “yarın” sözünün bədi ədəbiyyatımızda, xüsusən də şeir dilindəki obrazlılıq yaratma imkanlarını da qeyd etmək lazım gəlir (məsələn, R.Rzanın şeirlərində: Mübarizə bu gün də var, yarın da...).

Qeyd etdiyimiz kimi, Günəşin (ışığın) hərəkətini, daha doğrusu, onun dönməsi və ya əyilməsini ifadə edən çoxmənalı “dönmək” felinin ikiqat semantik konversiyası əsasında keçmiş zaman məzmunlu “dünən” sözünün yarana bilməsi məntiqli görünür. Bu baxımdan “dünən” sözü bu günə nisbətdə “bu gündən əvvəlki günü, keçən günü” ifadə edirsə, “yarın” da sonrakı günü (24 saat) işarələndirir. Bu assosiativlik belə düşünməyə əsas verir ki, “yarın” sözü gün işığının sonrakı günə keçməsinə, sonrakı günün açılmasını ifadə edir. Yəni “yarın” sözünün “yar(maq) + ın = yarın (sabah, gələcək gün)” modeli əsasında düzələ bilmə ehtimalı təbii qarşılır. Bu ehtimalın düzgünlüyünü isə bir neçə faktla arqumentləşdirmək olar: Orxon-Yenisey abidələrində işıq, parıltı anlamı yarık//yaruk sözünə rast gəlinir ki, bu da sonrakı günə keçən işıq anlamı “yarın” sözünün kök morfemi ilə eynidir; Orxon-Yenisey abidələrindəki “yaruk” sözünün Günəş, həm də Ay mənasında tərcümə

edilməsini də təsadüfi hesab etmək olmaz: “Kiçə yaruk batur erigli sünüşdim – Gecə ay batarkən döyüşdüm¹; Gecə günəş batarkən döyüşdüm”²; qədim türk dilindəki işıq, parıltı anlamı “yaruk” sözü rus dilinə keçərək ilkin forma və semantikasına uyğun şəkildə sabitləşib: яркий (parlaq, aydın-açıq), ярко (parlaq, aydın, açıq), яркость (parlaqlıq, aydınlıq, açıqlıq); “yar” sözü bir sıra türk dillərində işıqlı, işıq buraxmaq, işıqlı olmaq kimi mənalarda işlənir³. Maraqlıdır ki, M.Kaşğarının “Divan”ında qışdan yaza keçid, yazın gəlişi də məhz açılmaq anlamı “yarılmaq//yazılmaq” sözləri kontekstində verilib. Bu mənada yarın (sabah) və yaz sözləri bir zaman kəsiyindən digər zaman kəsiyinə keçidi ifadə etmə xəttində birləşir: bu gün→yarın (sabah); qış→yaz. “Coğrafiya və astronomiyaya dair ədəbiyyatda göstərilir ki, Günəş ekliptika boyunca yerini dəyişərək cənub yarımkürəsindən şimala keçir (20-21 mart) və yaz gecə-gündüz bərabərliyi nöqtəsində olur. Bu an şimal yarımkürəsində yazın başlanğıcı hesab edilir⁴. Aydındır ki, bərabərlik nöqtəsi Günəşin (ışıq) yer kürəsini iki yerə bölməsi, yarması (şərti olaraq belə ifadə edirik) nəticəsində reallaşır. Bu da “Günəş (ışıq)→yarar →yar=yaz” modelinin məntiqə zidd olmadığını göstərir. Yaxud “yarın” sözünün ilkin semantik yükü növbəti günə (24 saat) keçən, növbəti gecəni, qaranlığı yaran Günəş (ışıq) mənasına uyğun gəlir. Bu mənada işıq, parıltı anlamı “yar” sözü çoxmənalı “yarmaq” felinin semantik konversiyası əsasında yaranıb – qənaətinə də gəlmək mümkündür.

¹ Ə.Rəcəbli. Göytürk dilinin leksikası. Bakı, 2004, səh.241.

² Yenə orada, səh.344.

³ M.Seyidov. Azərbaycan xalqının soykökünü düşünərkən. Bakı, 1989, səh.55.

⁴ Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası. IV cild, Bakı, 1980, səh.419.

NİSBƏTƏN BÖYÜK ZAMAN KƏSİKLƏRİNİ İFADƏ EDƏN İSİMLƏR

Yerin Günəş ətrafında bir dəfə fırlanma müddəti 365 gün 5 saat 48 dəqiqə 46, 1 saniyəni əhatə edir ki, bu da yıl//yil//il sözü ilə ifadə olunur. Bir il ərzindəki zaman kəsiklərinin adlarına nəzər salaq: saniyə, dəqiqə (60 saniyə), saat (60 dəqiqə), gün (24 saat), həftə (7 gün), ay (29,5 gün), yaz (74 gün), yay (148 gün), güz//payız (84 gün), qış (59 gün, hər dörd ildən bir 60 gün) (fəsilləri əhatə edən günlərin sayı Azərbaycandakı, daha dəqiqi, Bakıdakı iqlim bölgüsünü əks etdirir). Bu sistemdəki ərəb mənşəli saniyə, dəqiqə, fars mənşəli həftə və payız sözləri istisna olunmaqla qalanları “Kitab”ın dilində işlənib. Qeyd etdiyimiz kimi, 24 saat anlamlı “gün” sözünün yaranması birbaşa Günəşin (ışığın) hərəkəti ilə bağlıdır (qaranlıq – işıq; gecə-gündüz). 29,5 gün anlamlı ay sözü də Ayın yer ətrafında bir dəfə tam dövrə vurmasını ifadə edir. Qəməri təqvimində 29,5 gün bir ay hesab olunur ki, bu da 29,5 dəfə gecə və elə bir o qədər də gündüz deməkdir. Türk dillərindəki fəsil adları da birbaşa Günəşin hərəkət trayektoriyasını, daha dəqiqi, müxtəlif zaman kəsiklərindəki düşmə bucağını əks etdirir (sonrakı səhifələrə bax). Fəsillərə daxil olan günlərin cəmini (365 gün 5 saat 48 dəqiqə 46,1 saniyə) ifadə edən yıl//yil//il sözü isə od, işıq anlamlı “yal” arxetipi ilə bağlanır, onun allomorflarından biri kimi görünür. Bu isə o deməkdir ki, 365 gecə və elə bir o qədər də gündüzü əhatə edən zaman kəsiyinin yıl//yil (il) sözü ilə ifadəsi təsadüfi hesab oluna bilməz. Bütün bunlar “Kitab”ın dilindəki nisbətən böyük zaman kəsiklərini ifadə edən isimlərin bir il ərzindəki zaman kəsiklərinin dinamikası kontekstində nəzərdən keçirməyi diktə edir. Yəni belə: ay, yaz, yay, qış = yıl (il);

29,5 və ya 30 gün mənasını ifadə edən “ay” sözü

“Kitab”ın dilində “yer kürəsinin peyki olub, onunla birlikdə günəşin ətrafında fırlanan və gecələr inikas edən günəş işığı ilə işıqlanan göy cismi” anlamlı “Ay” sözü daha çox obrazlı ifadələrdə müşahidə olunur: aydan arı. “Aydan arı gündən görklü qız qardaşın Banıçıçəgi Bamsı Beyrəgə diləməgə gəlmişəm!” (D-83); ayın on dördü – on dörd gecəlik ay kimi gözəl. “Baqdı gördü kim, ayın on dördinə bənzər” (D-266). Sonuncu nümunədəki “ayın on dördü” ifadəsi Nəsiminin dilində “iki həftəlik qəmər” şəklindədir: “Saçun şəbində yüzün iki həftəlik qəmərdir// Bu sirri bilən bilür kim, bu necə nəzərdür”. Bu qarşılaşdırmalarda iki cəhət maraq doğurur: “Kitab”ın dilində işlənmiş təşbehdəki sözlər türk mənşəlidirsə, Nəsiminin dilindəki təşbehdə “həftə” sözü fars, “qəmər” isə ərəb mənşəlidir; “Kitab”ın dilindəki “on dörd” ədədi Nəsiminin dilində daha yuvarlaq ədədlə ifadə olunub (iki həftəlik). Burada bir həqiqəti də deyək ki, “Kitab”da “həftə” sözünün işlənməməsi onun VII əsrdən əvvəl formalaşdığını göstərir. Belə ki, qədim türklərdə həftənin yeddi gününün adı yoxdur, çünki həftə anlayışı islamiyyətdən sonra meydana çıxmışdır (M.Kaşğari. “Divan”, I c., səh.356). “Müqəddimə”də işlənmiş cümə, cümə günü anlamlı “ayna” sözü isə “Kitab”a sonradan əlavə edilmiş sözlərdən biri hesab oluna bilər.

“Kitab”ın dilində “ilin on iki ayından hər biri” anlamlı “ay” sözü daha çox müəyyən miqdar saylarından sonra işlənib: “Bir ay baqsun, - Bir ayda varmazsam, iki ay baqsun! İki ayda varmazsam, üç ay baqsun!...” (D-144); “Toquz ay tar qarnımda götürdigim, oğul!” (D-164).

Astronomiya və coğrafiyaya dair mənbələrdə göstəriləyi kimi, “Ay təqviminin əsasını təşkil edən sinodik (qəməri) ay – Ay səfhələrinin dəyişmə dövrü olub, 29, 581 orta Günəş

sutkasına bərabərdir”. Bu mənada türk dillərində hər 29,5 və ya 30 günün “ay” adlandırılması təbiidir. Heç şübhəsiz ki, qədim türklər yaz, yay, güz (payız), qış sözlərini yaradarkən Günəşin hərəkət trayektoriyası, işığı ilə yanaşı, gecələr inikas edən “Günəş” işığı ilə işıqlanan göy cismini – “Ayı” da müşahidə ediblər, onun işığını da nəzərə alıblar. Bu müasir dilimizdə mühafizə olunan “boz ay” (qışın axırıncı ayı, mart ayı), “el-qovan ay” (yayın axırıncı ayı) kimi ay adlarında, eyni zamanda “ay qaranlığı” (ay işığı olmayan gecə, qaranlıq gecə), “ay doğmaq” (gecə ayın doğması, çıxması), “ay görünmək” (hər ayın əvvəlində hilalın (ayparanın) ilk dəfə görünməsi) və s. ifadələrdə də özünü göstərir. Burada S.Cəfərovun omonimlərin əmələ gəlmə yolları ilə bağlı söylədiyi fikirlərdən biri yada düşür: “Çoxmənalı sözlərdə mənalarından biri inkişaf edərək, müstəqim məfhum ifadə etməyə başlayan yeni sözə çevrilməsi ilə; məsələn, ay (otuz gün) – Ay (yerə ən yaxın məsafədə olan peyk), hər ikisi isim...”¹. Maraqlıdır ki, M.Kaşğari “ay” sözünün semantikasını daha dəqiq, həm də poetik mətnlər kontekstində şərh edib: “...ay (30 gündən ibarət olan ay). Bu, beytdə də işlənmişdir:

“Kışka etin, kəlsə kalı kutluğ yay,
Tün, kün keçə alkınur ödhlek bilə ay”
Qışa hazırlaş sən, gəlsə qutlu yay,
Gecə-gündüz keçərək başa çatır zamanla ay”.

(Mübarək yay gələndə sən qışa hazırlıq gör, çünki gecənin və gündüzün keçməsi ilə ay və zaman başa çatır).

İlin 12 parçasından hər birinə ay deyilməsinin səbəbi odur ki, bu müddət ayın keçməsi ilə başa çatır. Bu məsələdə də işlənir: “ay tolun bolsa, əlugin imləməs = bəbir ay əllə göstərilməz. Çünki gözü olan hər kəs onu görür”².

¹ S.Cəfərov. Müasir Azərbaycan dili. Bakı, 1982, səh.23.

² M.Kaşğari. “Divanü lüğət-it-türk”. I cild, Bakı, 2006, səh.148-149.

“Kitab”da ilin aylarının adlarına rast gəlinmir. Daha doğrusu, bu, əsasən, fəsil adları ilə ifadə edilir: Yaz, güz (payız), qış. “Yay” sözü isə müstəqil şəkildə fəsil adı kimi işlənməsə də, yer-məkan məzmunlu “yaylaq”, “yayla” kimi sözlərdə kök morfemi kimi çıxış edir. Çox güman ki, bu, qədim türklərdə yaz sözünün həm də yay mənasında işlənməsi ilə bağlıdır. Bu, öz təsdiqini M.Kaşğarının “Divan”ında da tapır: “...yaylağ. Bu, yaz demək olan yay sözündən alınmışdır”¹. Yeri gəlmişkən, M.Kaşğari “ay” adlarına da münasibət bildirib: “Ayların adlarına gəlincə, şəhərlərdə ay adları ərəbcə işlənir. Köçərilər və müsəlman olmayan türklər ili dörd fəslə bölərək ad verirlər. Hər üç ayın bir adı var, ilin keçməsi bununla bilinir. Novruzdan sonra yaza “oğlak ay”, sonra “uluğ oğlan ay” deyirlər. Çünki bu ikinci zaman parçasında oğlaq böyüyür. Bundan sonra “uluğ ay” gəlir, çünki bu dövr yay ortasıdır, yer üzərində nemət artır, heyvanlar böyüyür, süd çoxalır. Digər aylarda bu şəkildə davam edir, az işləndiyi üçün bunların adını tək-tək saymıram”². Müəllifin bu qeydləri qədim türk tarixi, etnoqrafiyası və coğrafiyası baxımından olduqca dəyərlidir.

İlin fəsillərinin adları. Heç şübhəsiz ki, fəsil adlarının (yaz, yay, güz (payız), qış) yaranma səbəbləri, etimoloji əsasları müəyyənləşdirilərkən təkə dilçilik yox, həm də mifologiya, astronomiya kimi elmlərin nəzəri əsaslarına istinad olunmalı, problemə kompleks və sistemli şəkildə yanaşılmalıdır.

“Türlük çəçək yarıldı,
Barçın yadhım kərildi,

Uçmak yeri körüldi,
Tumluğ yana kəlgüsüz”

¹ M.Kaşğari. “Divanü lüğət-it-türk”. I cild, Bakı, 2006, səh.63.

² Yenə orada, səh.356.

Yazın gəlişini vəsf edərək deyir ki, əlvan çiçəklər açdı, ipək parçadan xalı sərildi, cənnətin yeri göründü, hava qızdı, daha qar, soyuq geri gəlməyəcək”¹. Qarşılaşdırmalar, xüsusən də mətnin semantik yükü “yarılmaq” sözünün “yaz” fəslə ilə bağlı işləndiyini açıq-aydın göstərir.

Türk dilləri üçün səciyyəvi olan yaz, yay, güz (payız) və qış sözləri ilə bağlı yuxarıda göstərdiyimiz ilkin formalar (yazar//yazar, yayar, küzər//güzər, kışar) onu deməyə əsas verir ki, bu sözlər, əslində, tarixən Günəşin hərəkətini ifadə edən fellər olub, sonrakı dövrlərdə isə zaman məzmunlu isimlərə transformasiya edilib.

Yazar//yazar, yayar, küzər//güzər və kışar sözlərinin semantik yükü açıq-aşkar şəkildə göstərir ki, bu sözlər Azərbaycanda, eyni zamanda ona yaxın olan türk ərazilərində Günəşin hərəkəti və istiliyinin düşmə dərəcəsini aydın şəkildə, hətta dəqiqliklə ifadə edir. Bu mənada ilin fəsillərinin adlarının birbaşa təbiət hadisələri ilə bağlı olaraq yarandığını astronomiya və dilçiliyə dair fikirlər kontekstində nəzərdən keçirək:

Yaz. Qeyd etdiyimiz kimi, 20-21 martda Günəş mərkəzi eklektika boyunca yerini dəyişərək cənub yarımkürəsindən şimala keçir ki, həmin vaxtda da günəş yazın gecə-gündüz bərabərliyi nöqtəsində olur. Şübhəsiz ki, bərabərlik nöqtəsi Günəş şüalarının yer kürəsini iki yerə bölməsi, yarması nəticəsində meydana gəlir. Bu da məntiqə zidd olmayan belə bir sxemi təqdim etməyə imkan verir: “Günəş (şüa, işıq) yarar = yarar→yar→yaz. “Yazar” felinin assosiativliyi kontekstində təqdim etdiyimiz bu sxem yaz fəslinin başlanğıc günü (20-21 mart), eyni zamanda onun daxil olduğu zaman kəsiyi ilə birbaşa bağlanır. Bəllidir ki, “yaz” fəslə 20-21 marta (Yerin şimal yarımkürəsində yaz gecə-gündüz bərabərliyindən) 21-22 iyuna (yay günəş duruşunadək) qədər davam edir. Bu dövrdə

¹ M.Kaşğari. “Divanü lüğət-it-türk”. I cild, 2006, səh.179.

Azərbaycan və onunla eyni enlikdə yerləşən ölkələrdə (Türkiyə, Türkmənistan, Özbəkistan...) Günəşin düşmə bucağı 50° dərəcəyə bərabər olur (bu, qış fəslində 26,5 dərəcə olur). Deməli, “yazar→yar→yaz” (r→z keçidi mümkündür: yarmaq-yazmaq) sxemindəki dinamika həqiqətə uyğundur. Yəni “yazar→yar→yaz” modelindəki çoxmənalı “yazar” (yarmaq) feli “yaz” fəslində Günəşin düşmə bucağının 50°-yə bərabər olmasını birbaşa ifadə edir. Bu fikrin reallığına “qış” sözünün ilkin forması kontekstində də aydınlıq gətirmək mümkündür. Belə ki, yuxarıda qeyd etdiyimiz enliklərdə yerləşən ölkələrdə qış fəslində Günəşin düşmə bucağı 26,5 dərəcəyə bərabərdir ki, bu da qədim türk dilində “kışar” (çəkilər, azalar, qısalər) sözü ilə ifadə olunub. Bu qeydlərə sxemlər şəkildə diqqət yetirək:

Günəşin düşmə bucağı 50° – yarar→yar→yaz

Günəşin düşmə bucağı 26,5° – kışar→kış→qış

Bu qanunauyğunluq “yay” və “güz” (payız) fəsil adlarında da özünü göstərir:

Günəşin düşmə bucağı 73,5° – yayar (Günəş işığının çox yayılması)→yay

Günəşin düşmə bucağı 50° – küzər//güzər (Günəş işığının zəifləməyə başlaması, közərməsi)→küz//güz (payız)

Şərti olaraq təqdim etdiyimiz bu sxem ilin fəsillərinin adları ilə Günəşin düşmə bucaqları (Azərbaycan və onunla eyni enlikdə yerləşən ölkələrdə) arasında olan məntiqi bağlılığı aydın şəkildə göstərir. Burada bir həqiqəti vurğulamaq lazım gəlir: heç bir texniki vasitə olmadan təbiətdəki qanunauyğunluq, o cümlədən Günəşin hərəkət trayektoriyasını müşahidə edərək onu sözlərlə zərgər dəqiqliyi ilə ifadə edən qədim türkün zəngin dünyagörüşünə, düha sahibi olmasına heyrətlənməyə bilmirsən. Necə də heyrətlənməyəsən! Axı bu sözlərin hər biri

VII-VIII yüzilliklərə aid Orxon-Yenisey abidələrində tam sabitləşmiş sözlər kimi işlənib: yaz, yay, küz, kış. Bu isə o deməkdir ki, həmin sözlərin yaranma tarixi Orxon-Yenisey abidələri dövründən çox qədimdir.

Yuxarıda qeyd etdik ki, “yazar” sözü də “yaz”ın ilkin formalarından biri kimi görünür. Maraqlıdır ki, “yazar” sözü ilə M.Kaşğarının “Divan”ında işlənmiş “yazılmaq” (açılmaq) sözü arasında təkcə fonetik yox, həm də semantik yaxınlıq müşahidə olunur. Daha doğrusu, bu yaxınlıq yazın gəlişini əks etdirən parçanın ümumi semantikasi kontekstində müəyyənləşir:

“Tümən çəçək tizildi,
Bükündən ol yazıldı,
Öküş yatıb üzəldi,
Yerdə kopa adhrışur.

Yazdan bəhs edərək deyir: min bir çiçək qönçəsindən çıxaraq açıldı, yer altında çox yatmaqdan sıxılan bitkilər filizlə-nərək ayağa qalxır və bir-birindən ayrılır”¹.

Bütün bunlardan sonra “Kitab”da işlənmiş “yaz” sözü ilə bağlı aşağıdakıları söyləmək olar:

– konkret zaman kəsiyini ifadə edir: “Bir **yazın**, bir güzin buğayla buğrayı savaşırdırlardı” (D-15). Buradakı “yazın” sözü “yaz” ismi əsasında yaranmış “yazda” anlamlı zaman zərfidir; bu sistemə -da şəkilçisi ilə düzəlmiş “yazda” zaman zərfini də əlavə etmək olar: “Qışda – yazda qarı-buzı ərinməyən Qazılıq dağına gəldi çıqdı” (D-26);

–“yapa-yapa qarlar yağsa, yaza qalmaz” (D-3) atalar sözündə “yaz” ləkseminin məntiqi mərkəz funksiyasında çıxış etməsi qabarıq şəkildə görünür. Digər tərəfdən, “ya” hecasının təkrarlanması məhz “yaz” sözündəki “ya” ilə tamamlanır ki, bu da mətndəki lirizmi, ahəngdarlığı qüvvətləndirir.

¹ M.Kaşğari. “Divanü lüğat-it-türk”. I cild, Bakı, 2006, səh.271.

Yay. Bu sözün ilin fəsilərindən birinin, daha dəqiqi, ikincisinin adı kimi işlənməsini təsadüfi hesab etmək olmaz. Belə ki, yay fəslə Yerin şimal yarımkürəsində yay günəşduruşu anından (21-22 iyun) payız gecə-gündüz bərabərliyində (23 sentyabr) davam edir¹. Bu dövrdə Azərbaycanda, həmçinin onunla eyni enlikdə yerləşən ölkələrin ərazisində Günəşin düşmə bucağı 73,5°-yə bərabər olur (müq.ət: bu, qış fəslində 26,5°-yə bərabər olur). Deməli, sadə bir məntiqlə təsdiqlənir ki, ən isti fəslin “yay” sözü ilə ifadə olunması (həmin enlikdə yerləşən ölkələr nəzərdə tutulur) birbaşa Günəş işığının daha çox yayılması ilə bağlıdır. Bu isə bərpa etdiyimiz “yayar→yay” modelinin həqiqətə uyğunluğunu, zaman məzmunlu “yay” sözünün çoxmənalı “yaymaq” felinin mənalarından birinin (ətrafa saçılmaq...) inkişafı nəticəsində yarandığını göstərir.

“Kitab”da “yay” sözü konkret olaraq ilin fəsilərindən birinin adı kimi işlənməyib. Bəlkə də, elə bunun nəticəsidir ki, qorqudşünaslıqda “yaz” sözünün həm də “yay” mənasında işləndiyi göstərilir. Türkologiyada da bu cür fikirlərə rast gəlinir: qədim türk dilində “yaz” sözü həm də “yay” mənasında çıxış edib; “yaz” və “yay” sözləri eyni kökün fonosemantik şəxələnməsi nəticəsində yaranıb. Bütün bunlarla yanaşı, “Kitab”da “yay” (ilin fəslə mənasında) sözünün yer-məkan məzmunlu düzəltmə isimlər daxilində kök morfemi kimi çıxış etməsi də qeyd olunmalıdır: yaylaq. “Qarşu yatan qara tağı sorar olsam, yaylaq kimün?” (D-102); yayla. “Ağam Beyrək gedəli yayladım yoq” (D-103).

Yuxarıda qeyd etdik ki, yay fəslində Günəşin düşmə bucağı 73,5°-yə, qış fəslində isə 26,5°-yə bərabər olur (Azərbaycan və onunla eyni eynilikdə yerləşən ölkələr nəzərdə tutulur). Maraqlıdır ki, təbiətdəki bu ziddiyyətlər qədim türk ədəbiyyatında poetik şəkildə canlandırılıb. Burada M.Kaşğarının “Divan”ında verilmiş bir parçanı təqdim etməklə kifayətlənmək olar:

¹ Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası. V cild, Bakı, 1981, səh.50.

“Kış yay bilə tokuştı,
Kınqır közün bakıştı,
Tutuşkalı yakıştı,
Utğalimat oğraşur.
Qış yay ilə toqquşdu,
Qızmış gözlə baxışdı,
Tutuşmaqçun yaxlaşdı,
Bir-birini udmağa əlləşir.

Yay ilə qış bir-birilə döyüşə girişdilər, qəzəblə bir-birini süzdülər, tutuşmaq üçün yaxınlaşdılar, biri digərini udmaq üçün əlləşir” (MK. I c., 2006, s.222).

Güz (payız). İlk olaraq ilin üçüncü fəslinin “güz” sözü ilə ifadə olunmasına aydınlıq gətirmək zərurəti yaranır. Bu mənada güz (payız) fəslində (23 sentyabr – 22 dekabr) Günəşin hərəkət trayektoriyasında baş verən dəyişmələri izləyək: “Şimal yarımkürəsində payızın başlanma anında (23 sentyabr) Günəş ekvatoru payız gecə-gündüz bərabərliyi nöqtəsində kəsərək cənub yarımkürəsinə keçir. Bu an bütün Yer kürəsində gündüz gecəyə bərabərdir...”¹. Qeyd etdiyimiz kimi, Azərbaycanda və onunla eyni enlikdə yerləşən ölkələrin ərazisində Günəş işığının düşmə dərəcəsi yaz fəslindən yay fəslinə doğru getdikcə artırsa (yazda: 50°; yayda: 73,5°), güz (payız) fəslində qış fəslinə doğru getdikcə azalmağa, zəifləməyə başlayır (güzdə – payızda: 50°; qışda: 26,5°). Burada assosiativ olaraq “gün işığı az düşdüyü üçün ilin bu zaman kəsiyi “gün+az” modelinin inkişafı əsasında yaranmış “güz” sözü ilə ifadə olunub” fikri yarana bilər. Maraqlıdır ki, bu fikrin düzgünlüyünü müxtəlif bucaqlardan əsaslandırmaq mümkündür. Məsələn, belə: “gün + az = güz” (apokopa hadisəsi müşahidə olunan sözlərlə müq. et: ay qız = az; ay kişi = əşi...); gün düşməyən, kölgəli yer anlamı “quzey” sözü ilə payız anlamı “güz” sözü eyni fonetik-

¹ Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası. IV cild, Bakı, 1980, səh.419.

semantik yuvaya daxil ola bilər. Bu fikri M.Kaşğarının “Divan”ına istinadən qüvvətləndirmək olar: “...kuz tağ = günəş görməyən dağ (oraya ancaq günortadan sonra gün düşür, dağ günəşin solunda qalır, soyuq və qar çox olur)”¹. Bütün bu qeydlər həqiqətə uyğun görünsə də, razılaşmaq olmaz. Daha doğrusu, M.Kaşğarının “Divan”ında payız fəslinin girməsinin məhz “küzər” şəklində ifadə olunması “güz” sözünü tam başqa müstəvidə təhlil süzğəcindən keçirilməyi diktə edir. “Divan”da göstərilir: “küzərdi” öd küzərdi = mövsüm payızlaşdı, payız fəslə girdi, küzərür – küzərmək”². Buradakı “küzərmək” sözü ilə dilimizdəki “zəif işıq vermək, işarmaq, işıldamaq” anlamı “küzərmək” sözü nəinki eyni semantik yuvaya daxil ola bilər, hətta bu leksemlər bütün parametrlərinə görə eyni söz kimi götürülə bilər (ü→ö; ö→ü sait əvəzlənmələri türk dilləri üçün səciyyəvidir). Yuxarıda qeyd etdik ki, şimal yarımkürəsində Günəş işığının düşmə dərəcəsi güz (payız) fəslindən qışa doğru getdikcə azalır, zəifləyir. Deməli, bu hadisənin qədim türk dilində “zəif işıq vermək, işarmaq, işıldamaq” anlamı “küzərmək/közərmək çoxmənalı feli ilə ifadə oluna bilməsi təbii və məntiqli hesab oluna bilər. Yeri gəlmişkən, “Kitab”da “küzərmək” anlamı “şılamaq” feli də məhz günlə bağlı təşbeh daxilində işlənilir: “Toz yarıldı, gün kibi şıladı, dəniz kibi yayqandı...” (D-127). Buraya qədər dediklərimizi belə ümumiləşdirmək olar: “od yanandan sonra qalan alovuz, qızmar kömür” anlamı küz (köz) isminə -ar² leksik şəkilçisinin qoşulması ilə “küzər//közər feli yaranıb (müq. et: ağ + ar = ağarmaq, suv + ar = suvarmaq...); sonrakı dövrlərdə “küzər+//közər” sözündəki -ar² şəkilçisinin düşməsi nəticəsində “küz//güz” şəklində sabitləşib (müasir ədəbi dilimiz üçün arxaizmdir, yalnız dəniz dili və şivə səviyyəsində bəzi düzəltmə sözlərin daxilində işlənilir: güzəm – payızda qırılan yun; güzdək – payızlıq taxıl...); “küz//köz + ər = küzər//közər →güzər + güz (türk

¹ M.Kaşğari. Divanü lüğat-it-türk. I cild, Bakı, 2006, səh.340.

² Yenə orada, II cild, səh.113.

dillərində k→g; ü→ö səs əvəzlənmələri və -ər şəkilçisinin ixtisarı mümkün hadisələrdəndir). Bu qeydlərin düzgünlüyünü qüvvətləndirən digər faktlara müraciət edək. S.Əlizadə “Oğuznamə”də işlənmiş “Qış közi qırağı olur” deyimindəki köz və qırov sözlərinin poetik semantikasi barədə yazır: “Qışın közü qırov olur” cümləsində metaforik təfəkkürün sərrastlığı heyətləndiricidir; poetik obraz ustalıqla yaradıldığı kimi, sətiraltı mənə da sənətkarlıqla ifadə olunmuşdur: zahiri görünüşünə, rənginə görə köz qırova, qırov da közə çox bənzəyir. Lakin köz yandıran istilik mənbəyidirsə, qırov yandıran soyuqluq mənbəyidir. Demək, qırovun köz adlandırılması, xəfif bir kinayənin təcəssümü kimi başa düşülməlidir (yəni qışın qırovu da yandırır, amma qızdırmır, dondurur)”¹. Bizə belə gəlir ki, “Kitab”ın “müqəddimə”-sində işlənən “Yapa-yapa qarlar yağsa, yaza qalmaz”, “Yapağlı” gökcə çəmən güzə qalmaz” atalar sözlərində olduğu kimi, “Oğuznamə”də işlənən “Qış közi qırağı olur” deyimində də təbiət hadisəsi real, amma obrazlı şəkildə canlandırılıb. İlk olaraq qeyd edək ki, “Qış közi qırağı olur” deyimi motivləşmə baxımından folklorumuzdakı “Qış dumanı qar gətirər, yaz dumanı bar” nümunəsi ilə səsləşdiyi üçün belə yozula bilər: “Qış közü (günəşi) qırov yaradar (gətirər)”. Bu mənada S.Əlizadənin “...qırovun köz adlandırılması, xəfif bir kinayənin təcəssümü kimi başa düşülməlidir (yəni qışın qırovu da yandırır, amma qızdırmır, dondurur)” fikrini eynilə qəbul etmək olmaz. Belə ki, “qırov” “payızın axırlarında soyuqlar düşəndə gecələr yerə, yarpaqlar və s. üzərinə kiçik kristallar şəklində qonan qar kütləsi, şəhin donmuş zərrələri”² mənasındadır. Bu isə o deməkdir ki, “qırov” Günəş işığı zəiflədiyi, közərdiyi zaman kəsiyində, yəni payızın (əslində, güzün) axırlarında yaranır. Deyimdəki “qış közi” ifadəsi də məhz qış günəşi, yaxud qışda (əslində, payızın sonlarında)

¹ S.Əlizadə. Müdriklərin sönməyən işığı. Oğuznamə. Bakı, 1987, səh.14.

² Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. I cild, Bakı, 1964, səh.521.

günəş işığının azalması, közərməsi mənasına uyğun gəlir. Deməli, deyimdəki ilkin məna belə yozula bilər: “Qışın közü (günəşi) qırov yaradır”. Heç şübhəsiz ki, həmin deyimdəki məcazi məna da bu kontekstdən kənar deyil. Bu qeydlər “Qış közi qırağı olur” deyimindəki “köz” sözü ilə payız anlamlı “güz” sözü arasında məntiqi bağlılıq görünür” – qənaətini də söyləməyə imkan verir.

“Kitab”da işlənən “güz” sözünün səciyyəvi cəhətləri ilə bağlı aşağıdakıları söyləmək olar:

– konkret zaman kəsiyini ifadə edən bir söz kimi çıxış edir: “Yapağlı gökcə çəmən güzə qalmaz” (D-3);

– “güzün” sözündə kök morfemi kimi işlənməsi müşahidə olunur: “Bir yazın, bir güzün buğayla buğrayı savaşırdırlardı” (D-15). Buradakı “güzün” payızda anlamlı düzəltmə zaman zərfidir, müasir ədəbi dilimiz üçün arxaikləşmiş vahidlərdəndir;

– bir sıra təşbəhlərdə semantik dinamika məhz “güz” sözü ilə başlanır: “Güz almasına bənzər al yanaqlım!” (D-12); “Güz alması kibi al yanağını tartdı, yırtdı” (D-92). “Güz” sözü, daha dəqiqi, “güz alması” (payız alması) ifadəsi ilə başlanan bu təşbəhlərdən birincisində qadın obrazının gözəlliyi, ikincisində isə onun qəmli, kədərli anları qabardılır...

Yuxarıdakı dil faktları və şərhlər göstərir ki, “güz” sözü ədəbi dilimizə qaytarılmalıdır: birincisi, ona görə ki, qədim türk abidələrində, xüsusən də “Kitab” kimi sanballı bir abidənin dilində intensiv şəkildə işlənilib; ikincisi, müasir ədəbi dilimizdəki “payız” sözü fars mənşəlidirsə (“payız” bəzi araşdırmalarda qıpçaq mənşəli söz kimi göstərilir), bərpa etmək istədiyimiz “güz” sözü türk mənşəlidir; üçüncüsü, “güz” sözü formasına görə müasir ədəbi dilimizdə ilin fəsillərinin adlarını bildirən sözlərə çox yaxındır. Konkret desək, bu sözlərin dördü də (yaz, yay, güz, qış) üç səsdən ibarətdir, ən əsası isə dördü də örtülü-qapalı heca tipindədir. “Payız” sözü isə bu sistemə daxil ola bilmir; dördüncüsü, yaz, yay və qış sözləri kimi “güz”də Günəş işığının düşmə dərəcəsinə uyğun olaraq yaradılıb;

beşincisi, “güz almasına bənzər al yañaqlım!” kimi obrazlı ifadələrdəki “güz” sözü “payız”la əvəzlənərək oxuculara təqdim olunur ki, bu da həmin ifadələrin poetik çəkisini xeyli azaldır; altıncısı, “güz” sözü şivələrimizin əksəriyyətində mühafizə olunur ki, bu da onun ədəbi dilimizdə sabitləşməsinə təkan verə bilər.

Qış. İlin fəsillərindən dördüncüsünün “qış” sözü ilə ifadə olunması təsadüfi deyil. Belə ki, qış fəsli şimal yarımkürəsində dekabrın 22-dən martın 21-nə və ya 22-nə qədər davam edir. Bu dövrdə Azərbaycanda və onunla eyni enlikdə olan ölkələrin ərazisində Günəşin düşmə bucağı 26,5°-yə bərabər olur, bu zaman kəsiyində gündüz qısa, gecə isə uzun olur. Bu hadisələrin assosiativliyi azalmaq, gödəlmək anlamlı “qısalmaq” sözünü yada salır. Bu sözün kök morfemi (qıs) isə fəsil anlamlı “qış” sözü ilə səsleşir, daha doğrusu, s → ş səs əvəzlənməsi nəzərə alınmazsa (belə bir səs keçidi türk dilləri üçün səciyyəvidir), tam eyni fonetik tərkibli sözlər hesab oluna bilər. Bu da, heç şübhəsiz ki, “qısalmaq” sözünün çoxmənalılığı ilə bağlıdır. Bu mənada həmin zaman kəsiyinin (22 dekabrda – 22 marta qədər) “qış” sözü ilə ifadə olunması təbii görünür. Digər tərəfdən, bu fikri M.Kaşğarının “Divan”ındakı “çəkilmək” anlamlı “kışar” sözü də qüvvətləndirir: “...Günəş göyün ortasından çəkilsə, yenə də belə deyilir. Kışar–kışmaq”¹. “Qış” sözü ilə bağlı dediklərimizi belə modelləşdirmək olar: “kış + ar = kışar → kış = qış”.

İlin ən soyuq fəsli anlamlı “qış” sözü “Kitab”da cəmi bir dəfə işlənib: “Qışda-yazda qarı-buzı ərinməyən Qazılıq tağına gəldi, çıqdı” (D-26). Bu cümlədəki “qışda” sözünü belə səciyyələndirmək olar: zaman məzmunlu isim əsasında düzəlmiş zaman zərfidir; antonimi (yazda) ilə yanaşı işlənib; bədi təyin daxilində ilk söz kimi çıxış edib, daha doğrusu, bədi təyindəki semantik dinamika məhz “qışda” sözü ilə başlanıb...

¹ M.Kaşğari. Divanü lüğat-it-türk. III c., Bakı, 2006, səh.179.

**365 gün mənasını ifadə edən
yıl//yil (il) sözü**

Məlumdur ki, Yerin Günəş ətrafında fırlanma müddəti 365 gün 5 saat 48 dəqiqə 46,1 saniyədir. Bu zaman kəsiyi qədim türk dilində yıl//yil sözü ilə ifadə olunub. Müasir ədəbi dilimizdə isə “il” şəklində sabitləşib. Sual yaranır: 365 günü əhatə edən bir zaman kəsiyi qədim türk dilində nə üçün məhz yıl//yil sözü ilə ifadə olunub? Bunların arasında hansı semantik bağlılıq var? – Qədim türk dilində yıl//yil sözünün mənasına diqqət yetirək. Məsələn, “Oğuznamə”də işıqlandırmaq, parlaqmaq anlamlı “yıldırmaq” sözünə rast gəlinir: “Yıldırayıq yana gəlsə, yaza bun yoq”. Bu deyimdəki birinci söz məhz işıqlandırmaq mənasındadır. Yaxud “Yalab-yalab yalabıyan incə tonlum!” (“Kitab”) misrasındakı “yal” kök morfeminin parlaq mənasında işlənməsi açıq-aydın şəkildə görünür. Bir cəhəti də qeyd edək ki, yıldız (ulduz), yıldırım (ıldırım), yığım (ilgım) kimi sözlərin ilk hissəsindəki “yıl”da parlaq, işıqlı anlamlıdır. Bu tip sözlərin “yal” kök morfemindən törəmə olması türkologiyaya bəllidir: “Azərbaycan dilində “al” kökü yaldız sözündə də işlənir. Ona görə də daha qədim dövrdə “al” sözünün “od” anlamlı “yal” kökündən törəmə ehtimalı vaxtilə Q.Vambəri tərəfindən irəli sürülmüşdür. O, “al” sözünü “parlamaq” anlamında olan “yal” sözü ilə bağlamışdır”¹. Bu mənada 365 gün anlamlı yıl//yil sözünü də həmin semantik şaxəyə daxil etmək olar: birincisi, ona görə ki, yıl//yil sözü fonetik tərkibcə həmin vahidlərə çox yaxındır; ikincisi, yaz, yay, güz (payız) fəsillərini əhatə edən ayların və ya günlərin cəmi yıl//yil adlanır ki, bu da təsadüfi deyil. Belə ki, fəsil adları məhz Günəşin (ışığın) düşmə dərəcəsinə uyğun şəkildə adlandırılıb (əvvəlki səhifələrə bax). Qeyd etdiyimiz kimi, qədim türk dilində yıl//yil sözü həm də

¹ F.Cəlilov. Azərbaycan dilinin morfonologiyası. Bakı, 1988, səh.150-151.

işıq mənasında işlənib. Bu mənada belə bir bərpa məqbul hesab oluna bilər: Günəş yılı//yili = Günəş işığı. Deməli, parlaq, işıq anamlı yıl//yil sözü əsasında zaman məzmunlu yıl (il) ismi yaranıb – qənaətinə gəlmək mümkündür. Bir məsələni də qeyd edək ki, Günəşin (işığın) bir gün (24 saat) ərzində keçməsi və görünməsi “gecə” və “gündüz” sözləri ilə ifadə olunubsa, 365 gecə və gündüzü əhatə edən zaman kəsiyi də (Yerin Günəş ətrafında fırlanma müddəti) işıq anamlı yıl//yil sözü ilə adlandırılıb. Deməli, bu tip sözlərin hər biri Günəş və onun hərəkət trayektoriyasına uyğun şəkildə yaradılıb.

Günəş və ayın hərəkət trayektoriyasına uyğun şəkildə yaradılmış zaman məzmunlu sözlərin, eləcə də bir sıra əsas və ikinci dərəcəli morfoloji zaman göstəricilərinin ümumi mənzərəsi daha aydın görünsün, – deyə onları aşağıdakı kimi təqdim etməyi məqsədəuyğun hesab edirik:

Ayla bağlı sözlər

ay – 29, 5 gün mənasında

Günəşlə bağlı sözlər

alar taq (ala-toran)

gün – “24 saat” mənasında

gün – gündüz mənasında

gündüz

dün (gün) – gündüz mənasında

ekindü (günorta üstü)

günorta

dün (gecə)

gecə

dün burcuğı – gecə yarısı

dün (dünən) – keçən gün, irəliki gün

yarın (sabah)

yaz

yay

güz (payız)

qış

yıl//yil (il) – 365 gün 5 saat 48 dəqiqə 46,1 saniyə (yıl//yil morfeminin işıq mənasında işlənməsi əsas götürülə bilər)

Günəşlə bağlı yaranmış morfoloji zaman göstəriciləri:

“dön” feli əsasında yaranmış şəkilçilər:

-duq, -dük şühudi keçmiş zamanın ilkin qrammatik forması (tam sabitləşmiş forması: -d⁴)

-duq, -dük feli sifət şəkilçisi (müasir ədəbi dilimizdə sabitləşmiş forması: -dığım⁴, -dığın⁴, -dıği⁴, -dığımız⁴, -dığınız⁴, -dıği⁴)

-dıqda⁴, -dıqca⁴ feli bağlama şəkilçiləri (-dıq morfeminə görə bu sistemə daxil edilir)

ışıq anamlı “yar” ismi əsasında yaranmış şəkilçilər:

-ur, -ür, -ar, -ər indiki və gələcək zaman şəkilçiləri (müasir forması: -ır⁴ (indiki zaman), -ar² (qeyri-qəti gələcək)

-acaq² qəti gələcək zaman şəkilçisi (“-a+caq” modelindəki “-a” elementinin “yar” ismi əsasında yarandığı ehtimal edilir)

-ar²//-an² feli sifət şəkilçisi:

-anda², -araq², -arkən² feli bağlama şəkilçiləri (-ar²//-an² morfeminə görə bu sistemə daxil edilir)

Təqdim etdiyimiz söz və şəkilçi morfemlərinin hər biri qədim türk dilinin zənginlik göstəriciləri kimi çıxış edir.

Temporallığın qrammatik şəkilçilərlə ifadəsi

Heç şübhəsiz ki, temporallığın qrammatik şəkilçilərlə ifadəsi dedikdə, ilk növbədə, felin zaman formaları yada düşür. Türkologiyada, o cümlədən Azərbaycan dilçiliyində felin zamanları həm şəkil kateqoriyası (xəbər şəkli), həm də zaman kateqoriyası daxilində təqdim olunur. Necə təqdim olunmasından

asılı olmayaraq temporallığın qrammatik şəkilçilərlə ifadəsi ayrılıqda, həm də sistemli şəkildə tədqiq olunmalıdır.

Ümumi dilçilikdə birmənalı olaraq göstərilir ki, qrammatik zaman kateqoriyası birbaşa şüurumuzdan asılı olmayaraq mövcud olan, təkrarlanan obyektiv zamanla bağlıdır. Yəni qrammatik zamanın nüvəsində məhz obyektiv zaman dayanır.

Dilimizdəki qrammatik zaman formaları, əsasən, bunlardan ibarətdir: keçmiş zaman (şühudi keçmiş, nəqli keçmiş), indiki zaman, gələcək zaman (qəti gələcək, qeyri-qəti gələcək). Dilçiliyimizdə qrammatik zaman formaları müxtəlif başlıqlar altında öyrənilib. Məsələn, İ.Tahirovun fikrincə, qrammatik zamanın morfoloji komponentləri iki yerə bölünür: əsas morfoloji komponentlər; ikinci dərəcəli morfoloji komponentlər¹. Müəllifin mövqeyi düzgündür. Amma qrammatik zaman formaları kontekstində əsas və ikinci dərəcəli morfoloji göstəricilər daha məqbul hesab oluna bilər. Fikrimizcə, “Kitab”dakı hər bir qrammatik zaman məhz əsas və ikinci dərəcəli morfoloji göstəricilər baxımından izah olunmalı, bu göstəricilərin hər birinin inkişaf tarixi izlənilməli, qrammatik semantikasi dəqiqləşdirilməli, müasir ədəbi dilimizdə sabitləşməsi və s. kimi məsələlərə aydınlıq gətirilməlidir. Bəri başdan deyək ki, tədqiqatın bu müstəvidə aparılması “Kitab”ın məhz Azərbaycan dilində yazılması ilə bağlı çoxsaylı arqumentlərin də sırasını zənginləşdirə bilər. Məsələn, bir daha təsdiqlənə bilər ki, “Kitab”da işlənmiş -ub, -üb nəqli keçmiş zaman şəkilçisi (Yürəginə qaynar yağlar **qoyulubdur?**; Kölgəlicə qaba ağacım **kəsilübdür**) Türkiyə türkcəsində işlənmiş, müasir Azərbaycan ədəbi dilində isə -mı⁴ şəkilçisinin qrammatik sinonimi kimi intensivliyi ilə diqqəti cəlb edir. Yaxud bir daha aydın olar ki, “Kitab”ın dilindəki -ar, -ər, -ur, -ür indiki zaman (həm də gələcək zamanın forması kimi işlənilib) şəkilçisi (“Oğlancuğun

¹ İ.Tahirov. İngilis və Azərbaycan dillərində zaman kateqoriyası. Bakı, 2007, səh.155-210.

öldi bilir”) müasir Türkiyə türkcəsində -yor, türkmən dilində -yar, -yər şəklindədirsə, müasir Azərbaycan ədəbi dilində “Kitab”dakı formasına uyğundur, daha dəqiqi, -ır⁴ şəklindədir...

Keçmiş zamanın əsas morfoloji göstəriciləri. Türkologiyada keçmiş zamanın şühudi və nəqli olmaqla iki yerə bölünməsindən, qrammatik göstəricilərinin etimologiyası və semantikasından kifayət qədər bəhs olunub. M.Kaşğari, M.Kazım bəy, N.K.Dmitriyev, A.N.Kononov, Ə.Dəmirçizadə, A.Axundov kimi görkəmli alimlərin keçmiş zamanla bağlı dəyərli tədqiqatları bu gün də öz əhəmiyyətini itirməyib. Burada M.Kaşğarinin bir fikrini xatırlatmaqla kifayətlənmək olar: “Təsirsiz fellərdə keçmiş zamanda əksər hallarda -mı⁴, -miş əlavə olunur: əvgə barmış=mənim xəbərim olmadığı halda evə gəlmiş; ol manqa kəlmış=mənim xəbərim olmadan mənim yanıma gəlmiş cümlələrindəki kəlmış, barmış sözləri kimi... bardı, kəldi sözlərindəki keçmiş zaman felinin şəkilçisi olan -dı, -di əvəzinə, burada -mı⁴, -miş əlavə olunur. Bunların arasındakı fərq ondadır ki, söyləyən adam işin və hərəkətin icrası zamanı orada hazır olur və şahidlik edir... “bardı” deyilən zaman o getdi, mən də onun getdiyini gözlərimlə gördüm deməkdir. Lakin -mı⁴, -miş şəkilçisi hal və hərəkətin söyləyən adamın orada olmadığı bir zamanda icra edildiyini bildirir... ol barmış, ol ketmiş deyilir ki, o getmiş, mən getdiyini görmədim, o gəlmiş, mən gəldiyini görmədim deməkdir” (“Divan”, II, 77). “Kitab”ın dilində işlənmiş keçmiş zamanın qrammatik formaları məhz bu cür tədqiqatlar müstəvisində işıqlandırılmalıdır.

Şühudi keçmiş zaman. İş və hərəkətin icra olunduğunu şahidlik yolu ilə bildirən şühudi keçmiş zamanın “Kitab”dakı qrammatik forması belədir: -dı, -di. Bu şəkilçinin etimologiyası ilə bağlı belə bir ehtimalı qeyd etmişik (əvvəlki səhifələrdə ətraflı verilib): dönq (Günəşin dönməsini (əyilməsini) ifadə edən “dön” felinin ilkin formalarından biri) → dünq → düq (keçmiş zamanın ilkin forması) = -dı⁴ (şühudi keçmiş zamanın tam sabitləşmiş forması). “Kitab”da şühudi keçmiş zamanın

ilkin (-dıq) yox, tam sabitləşmiş qrammatik forması (-dı, -di) müşahidə olunur:

I şəxsin təkində: bindim. “Yelisi qara Qazlıq atın bütün bindim”;

II şəxsin təkində: baqdıq, sevindi. “Solına baqdıq, çoq sevindi”;

III şəxsin təkində: turdı, kişnədi. “...iki ayağının üzərinə turdı, kişnədi”;

I şəxsin cəmində: asi oldıq, and içdik. “Qazana biz asi oldıq, and içdik”;

II şəxsin cəmində: “Bir əski qaftan verdiñüz...”;

III şəxsin cəmində: yortdılar. “Yedi gün yedi gecə yortdılar”.

Nümunələr bir daha sübut edir ki, “Kitab”dakı -dı, -di şühudi keçmiş zaman şəkilçisi və ondan sonra işlənmiş şəxs sonluqları, əsasən, müasir ədəbi dilimizdəki kimidir.

Araşdırmalar “Kitab”da şühudi keçmiş zaman şəkilçili fellərin üstün mövqedə çıxış etdiyini aydın şəkildə göstərir. Bu da, heç şübhəsiz ki, “Dastan” poetikası, təhkiyəçi dili ilə bağlıdır. Burada bir həqiqəti də vurğulamaq lazım gəlir: “Kitab”da şühudi keçmiş zamanda işlənmiş “Binmək” (minmək) və “yermək” fellərinin intensivliyi boyların, demək olar ki, hər birində qabarıq şəkildə görünür. Məsələn, bindi. “Qazan... Qonur atın çəkirdi, bütün bindi”; “Təpəl-qaşğa ayğırına Tondaz bindi”; yetdi. “Qazan bəgin qartaşı Qaragünə çapar yetdi”; “... Boz ayğurlu Beyrək çapar yetdi”. Birmənalı olaraq demək mümkündür ki, bu cür intensivlik at belində döyüşən, atı özünə qardaşdan artıq bilən türk ərənlərinin “Kitab”da obrazlı şəkildə canlandırılması ilə bağlıdır. Çünki “...çapar yetdi” ifadəsindən sonra verilmiş nida cümləsi Oğuz igidlərinin Qazan xana hesabətini xatırladan ən əsas atributlardandır: “Çal qılıcın ağam Qazan yetdim! – dedi”. Şühudi keçmiş zamanda işlənmiş “dəpmək” (burada “sürmək” mənası nəzərdə tutulur) və “urmaq” (vurmaq) fellərinin mətn “daxilində ardıcıl olaraq

verilməsi də “Kitab”ın dili üçün səciyyəvidir: “Qazan at dəpdi. Sügüsün çəküb əlindən aldı, dəpəsinə urdı...” Bu cür detallarda isə Oğuz igidlərinin şücaəti birbaşa həm də məhz qəhrəman və at kontekstində ifadə olunur”¹.

“Kitab”ın dilində şühudi keçmiş zamanın felin şərt şəklini əvəz etməsi də müşahidə olunur: “Hər kim yedi, ol degil. Hər kim yemədi, ol Qazan xatunudur”. Bu cümlələrdəki “yedi” və “yemədi” predikatlarına -sə morfemi asanlıqla artırıla bilər: yedi=yedisə; yemədi=yemədisə.

Temporallıq və obrazlılıq məsələlərindən bəhs olunarkən o da vurğulanmalıdır ki, “Kitab”ın dilində ardıcıl verilmiş cümlələrin sonunda şühudi keçmiş zamanın morfoloji göstəricisinin (-dı⁴) təkrarlanması ilə ahəngdarlıq, melodiylılıq yaradılıb, poetik məna qüvvətləndirilib. Burada kiçik bir parçanı təqdim etməyi zəruri hesab edirik:

“Ol gün cigərində olan ər yigitlər bəlürdi.

Ol gün müxənnətlər sapa yer gözətdi.

Ol gün bir qiyamət savaş oldu, meydan, tolu baş oldu...”

Bu parçadakı cümlələr temporallığın sintaktik ifadə vasitəsi ilə başlanıb (ol gün), morfoloji ifadə vasitəsi ilə (-dı⁴) tamamlanır. Ən maraqlısı isə budur ki, keçmiş zaman mənasını ifadə edən bu vasitələrin (ol gün; -dı⁴) hər ikisi təkrarlanır, alliterativ tipli qafiyələr kimi çıxış edir.

Nəqli keçmiş zaman. Şühudi keçmiş zamandan fərqli olaraq nəqli keçmişdə icra olunmuş iş və hərəkətin nəticəsini ifadə etmə ən əsas cəhətlərdən hesab olunur. Azərbaycan dilində nəqli keçmişin iki morfoloji göstəricisi vardır: -mı⁴; -ib⁴. İlk olaraq -mı⁴ nəqli keçmiş zaman göstəricisinə diqqət yetirək.

Türkoloji ədəbiyyatda -mı⁴ nəqli keçmiş zaman şəkilçisinin ilkin forması – arxetipi kimi daha çox “-piş// puş” (A.M.Şerbak) və “bış” (B.A.Serebrennikov) morfemləri götürülür.

¹ Ə Tanrıverdi. “Dədə Qorqud kitabı”nda at kultu. Bakı, 2012, səh.76.

Müasir ədəbi dilimiz üçün səciyyəvi olan -miş⁴ nəqli keçmiş zaman formasının “Kitab”dakı ümumi mənzərəsi, əsasən, aşağıdakı kimidir:

I şəxsin təkində: gəlmişəm. “Bamsı Beyrəgə diləməgə gəlmişəm”;

II şəxsin təkində: böyümüşsən. “Dəpəcə böyümüşsən tarıca beyniñ yoq!”;

III şəxsin təkində: dükənmiş: “Xan qızınıñ evində qul-xəlaiq dükənmiş”; ölmüşdür. “...Qazan bəg, yedi yaşında bir qızcıgazım ölmüşdür, kərəm eylə, anı binmə!”;

I şəxsin cəmində binmişüz. “Tölə-tölə şahbaz atlarını biz binmişüz”;

II şəxsin cəmində: təsadüf olunmur;

III şəxsin cəmində: asi olmuşlar. “...Taş Oğuz bəgləri sizə asi olmuşlar, bilmədik”;

Şəxslər üzrə təqdim etdiyimiz nümunələr, əsasən, müasir dilimizdə olduğu kimidir. Daha dəqiqi, burada fərq I şəxsin cəmi üzrə şəxs sonluğunda özünü göstərir: -üz (binmişüz) = -ik (minmişik).

“Kitab”ın dilində -miş⁴ nəqli keçmiş zaman şəkilçisini qəbul etmiş sözün II şəxsin cəmində işlənməsinə rast gəlinməməsi isə uyğun sintaktik mühitin olmaması ilə bağlıdır. Yeri gəlmişkən, “-miş⁴” +sınız//sız⁴” modeli XVI əsrə qədərki abidələrimizin dili baxımından o qədər də səciyyəvi olmayıb. Hətta türkoloji ədəbiyyatda bir sıra abidələrin dilində, ümumiyyətlə, işlənmədiyi qeyd olunur. Məsələn, Ş.Xəlilov XV əsr Azərbaycan yazılı abidəsi “Əsrarnamə”nin dilində -miş⁴ şəkilçili nəqli keçmiş zamanın ikinci şəxsin cəmində işlənmədiyini göstərir¹.

¹ Халилов Ш. Язык азербайджанского письменного памятника XV в. «Асрарнаме» (морфологические особенности). АКД, Баку, 1974, с.42.

“Kitab”da nəqli keçmişin məna xüsusiyyətləri ilə bağlı aşağıdakıları söyləmək olar (-miş⁴ formalı nəqli keçmiş nəzərdə tutulur):

– danışan icra olunmuş iş və hərəkətin qurtardığını, bitdiyini qəti şəkildə ifadə edir: “Namərd tayın **al eyləmiş**. Oquyuban bizi aldılar”;

– iş və hərəkətin qəti olaraq bitməsini deyil, nəticəyə yönəldilmə mənasını reallaşdırır: “Gen ətəgünə, tar qoltuğın **gəlmişəm**”.

– qeyri-müəyyən vaxtda icra olunmuş iş və hərəkətin nəticəsini ifadə edir: “Beyrəgi Qara Dərvənddə öldürmüşlər...”

“Kitab”ın dilində -miş⁴ nəqli keçmiş zaman şəkilçisinin ardıcıl verilmiş cümlələrdə təkrarlanması ilə yaradılmış ahəngdarlıq, melodiyalılıq da diqqəti cəlb edir:

“-miş⁴+əm” formasının təkrarı ilə:

Qarşu yatan qara tağını aşmağa **gəlmişəm**.

Aqındılı görklü suyını keçməgə **gəlmişəm**.

Gen ətəgünə, tar qoltuğın qısılmağa **gəlmişəm...**”

“...miş⁴+san” və “-miş⁴+sən” formalarının təkrarı ilə:

“Alan sabah turmuşsan, ağ ormana **girmişsən**.

Ağ qovağın budağından yırğayuban **keçmişsən**.

Canbacuğın **əkmişsən**.

Oq cığırın **qurmuşsan**,

Adın gərdək **qomuşsan...**”

Bu parçada qalın saitli “-miş⁴+san” formasının mətnin ilk və son hissələrini zəncirvari olaraq bağlaması da özünü göstərir: **turmuşsan**; **gəlmüşsən**, **keçmişsən**, **əkmişsən**, **qurmuşsan**, **qomuşsan**.

“-miş⁴+ -iz⁴” formasının təkrarı ilə:

...Qazan bəgün dünügü altun ban evlərini biz **yıqmışuz**.

Tölə-tölə şahbaz atlarını biz **binmişüz**.

Qatar-qatar qızıl dəvəsini biz **yetmişüz**.

Qarıcıq anasını biz **gətirmişiz**.

Qaza bənzər qızı-gəlini biz **yesir etmişüz**

Qırq yigidlə Qazanın oğlını biz gətürmüşüz.

Qırq incə bellü qızla Qazanın həlalını biz gətürmüşüz...

Bu sintaktik bütövdə ahəngdarlıq yaradan vasitələrin ümumi mənzərəsi belədir: “q” samitinin alliterasiyası; “qırq” sözünün iştirakı ilə yaradılmış anafora; “biz” sözünün iştirakı ilə yaradılmış epifora; “-miş+ız⁴” formasının istisnasız olaraq mısraların hamısının sonunda təkrarlanması... Bu isə o deməkdir ki, yuxarıdakı mətnin ahəngdar səslənməsində, eyni zamanda poetik mənasının qüvvətləndirilməsində “-miş⁴+ız⁴” forması xüsusi çəkiyə malikdir.

“-miş⁴ + -lar²” formasının təkrarı ilə (bu formaya az təsadüf olunur)

Qanturalıyı ögmüşlər.

Görəlim, xanım, necə ögmüşlər...

Bütün bunlar onu deməyə əsas verir ki, “Kitab”da -miş⁴ nəqli keçmiş zaman şəkilçisi icra olunmuş iş və hərəkətin nəticəsini bildirməklə yanaşı, həm də ahəngdarlıq yaradan, poetik mənanı qüvvətləndirən bir vasitə kimi çıxış edir.

-ib⁴ şəkilçili nəqli keçmiş zaman. Bu şəkilçi Türkiyə türkcəsində işlənmir, türkmən dilində -ip⁴, Azərbaycan dilində isə -ib⁴ şəklində sabitləşib. “Kitab”dakı forması isə belədir: -ub, -üb: kəsilib. “Kölgəlicə qaba ağacım kəsilibdür”; alınub. “Dünyəlikdə bir qardaşım alınubdur”. Deməli, “Kitab”dakı -ub, -üb forması yalnız müasir Azərbaycan ədəbi dili üçün səciyyəvidir. Bu da “Kitab”ın məhz Azərbaycan dilində yazıldığını arqumentləşdirən ən tutarlı faktlardan hesab oluna bilər. Yeri gəlmişkən, türkölogiyada -ib⁴ nəqli keçmiş zaman şəkilçisinin daha çox Azərbaycan dili üçün xarakterik olması xüsusi olaraq qeyd olunur. Burada M.Erginin “bugün artık Osmanlı sahasında bu şekil (-ib⁴ nəzərdə tutulur – Ə.T.) kullanılmamaktadır” fikrinə tarixi-linqvistik müstəvidə aydınlıq gətirmiş K.Bəşirovun bir fikrini eynilə xatırlatmaq lazım gəlir: “Nəqli keçmişin -ib⁴ morfemi oğuz qrupu dillərindən daha çox Azərbaycan dilində keçmiş zaman anlayışı ifadə etmək üçün

işlənilir: Yaz gəlib, qar əriyib, yollar açılıb və s. -ib morfeminə əski Anadolu türkcəsində -ip şəklində aktiv rast gəlinmə də, osmanlı türkcəsində artıq bu şəkilçi tək-tük sözlərdə istifadə edilmişdir”¹.

E.Əzizovun fikrincə, “Azərbaycan dilinin tarixində -ib nəqli keçmiş zaman forması birinci şəxs tək və cəmdə də işlənməmişdir, lakin bu xüsusiyyət müasir Azərbaycan dili şivələri üçün xarakterik deyil. Həmin keçmiş zamanın birinci şəxs tək və cəmində -ib şəkilçisinin işlənməsi XV-XVII əsrlər Azərbaycan yazılı abidələrinin dilində müşahidə edilir: Eylə sayru düşübəm ki, mana sihhət verməz (Kişvəri); Ey Füzuli, olubam gərqeyi – girdabi – cünun (Füzuli)...”² -ib⁴ nəqli keçmiş zaman formasının birinci şəxs təkdə və cəmdə işlənməsinə “Kitab”ın dilində də rast gəlinmir. Bu da “Kitab”ın XV əsrdən əvvəlki dövrlərdə yazıya alındığını aydın şəkildə göstərir.

“Kitab”ın dilində -ub, -üb nəqli keçmiş zaman forması daha çox III şəxsin təkində müşahidə edilir: olubdur. “Çünki Qazan bəgdən buyruq olubdur, qoň otursun!”; baş kəsübdür, qan dökübdür”. Gördilər kim, ol yigit kim baş kəsübdür, qan dökübdür, Baybörə bəğin sağında oturur”... Buradakı “-ib⁴ + -dır⁴” nəqli keçmiş zaman formasının qrammatik semantikasını belə səciyyələndirmək olar: birinci cümlədə danışanın icra olunmuş iş və hərəkət barədə qeyri-şahid kimi çıxış etməsi, ikinci cümlədə isə danışanın icra edilmiş iş və hərəkətin nəticəsi barədə xəbər verməsi məhz “-ib⁴ + -dır⁴” forması ilə reallaşdırılıb.

“Kitab”ın dilində -ib⁴ morfemi həm də feli bağlama şəkilçisi kimi çıxış edir: -ib⁴ formasında. “Qara dəniz kibi yay-qanıb gələn kafərin ləşkəridür”; -ıbanı⁴, -ıban⁴ morfemi daxilində: “Qalqubanı yerimdən turam, deirdim”; “Dədəm Qorqud

¹ K.Bəşirov. Oğuz qrupu türk dillərində qrammatik morfemlər. Bakı, 2009, səh.138.

² E.Əzizov. Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası. Bakı, 1999, səh.190-191.

gəl**übən** şadlıq çaldı”...Türkoloji ədəbiyyatda -ub və -uban feli bağlama formalarının -ib nəqli keçmiş zaman şəkilçisindən törədiyi göstərilir. İ.Vəliyev bu cür fikirləri saf-çürük etməklə yanaşı, -ib şəkilçili feli bağlama və zaman anlayışı məsələlərinə də aydınlıq gətirməyə çalışıb: “-ib şəkilçili feli bağlama konkret olaraq hərəkətin hansı zamanda icra olunmasını göstərə bilmir və feli bağlamanın zamanı özündən sonra gələn təsriflənən felin zamanı ilə müəyyənləşir, ancaq -ib şəkilçili nəqli keçmiş zaman forması konkret olaraq hərəkətin icra olunduğu zamanı göstərə bilir”¹.

“Kitab”dakı bir sıra sintaktik bütövlərdə “-ib⁴ + -dır” formasının təkrarlanması özünü göstərir:

Məgər səni ağa yox olubdur?
Yürəginə qaynar yağlar qoyulubdur?
Qara bağırsarsılıbdir...

Göründüyü kimi, mətndəki ahəngdarlıq və melodiyaçılıq həm də “-ub + -dır” formasının təkrarlanması ilə yaradılıb. Heç şübhəsiz ki, bu cür təkrarlanma poetik mənanı da qüvvətləndirir.

Keçmiş zamanın ikinci dərəcəli morfoloji göstəriciləri

-ar, -ır indiki zaman şəkilçisi keçmiş zaman mənasını ifadə edir: “Yumruğumda talbınan şahin bənım quşımı **alur** gördüm. Gögdən ildırım ağ-ban evim üzərinə **şaqır** gördüm... Quduz qurtlar evimi **dəlır** gördüm. Qara dəvə əşəmdən qarvar gördüm. Qarğu kibi qara saçım uzanır gördüm, uzanıban gözümü örtür gördüm...” Tamamlıq budaq cümləli tabeli

¹ İ.Vəliyev. Azərbaycan yazılı abidələrinin dilində keçmiş zamanın ifadə formaları. Bakı, 2009, səh.155.

mürəkkəb cümlə modelində olan bu cümlələrdə budaq cümlə əvvəl, baş cümlə sonra işlənilir. Bu cümlələrin tamamlıq budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlə modelində olması mətnin müasir şəklində daha aydın görünür: “Gördüm ki, yumruğumda bir şahin çırpınıb, quşumu əlimdən **alur**. Hündür evimin üzərinə göydən ildırım çaxdığını gördüm. Quduz qurdların evimi dəldiyini gördüm. Qara dəvənin əşəmdən qapdığını gördüm. Gördüm ki, qara saçım qarğı kimi **uzanır**, uzandıqca gözümü örtür...”¹. Burada iki cəhət diqqəti cəlb edir: tamamlıq budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlə modelinə uyğunlaşdırılmış cümlələrdə indiki zaman forması eynilə saxlanılıb: sadə cümlə modelinə uyğunlaşdırılmış cümlələrdə isə indiki zaman forması keçmiş zaman məzmunlu feli sifət şəkilçisi ilə əvəz edilib: şaqır-çaxdığını, dəlır-dəldiyini qarvar-qapdığını. Bu cür sadələşdirmə (sonuncu nümunələr nəzərdə tutulur) -ar, -ır indiki zaman formasının məhz keçmiş zaman mənasında işləndiyini qabarıq şəkildə göstərir. Qeyd edək ki, -ar, -ır indiki zaman formasının keçmiş zaman mənasında işlənməsi “Dastan” poetikası, ümumən bədii üslub üçün səciyyəvidir.

Keçmiş zamanın ikinci dərəcəli morfoloji göstəriciləri sırasında idi (-dı⁴), imiş (-miş⁴) formaları daha aktiv görünür. F.Cəlilov bu formaları modallıq bildirmə kontekstində təhlil süzğəcindən keçirib: “modallıq bildirən şəkilçilərin müxtəlif qovuşması (kombinasiyası) zaman münasibətlərini dəyişə bilər. Məsələn, gələcək zamana aid modallıq idi, imiş formaları ilə qovuşduqda keçmişə bağlanır: alardı (al-ar-idi), alacaqmış (al-acaq-imiş)...”². Türkoloji ədəbiyyatda da “idi”, “imiş” hissəcikləri keçmiş zamanın mürəkkəb formaları müstəvisində, daha dəqiqi, uzaq keçmiş, qəti gələcəkli keçmiş, qeyri-qəti gələcəkli keçmiş, bitməmiş keçmiş və davamlı keçmiş formaları başlığı altında təqdim olunur³. “Kitab”da idi, imiş formasının keçmiş

¹ Kitabı-Dədə Qorqud. 1988, səh.142.

² F.Cəlilov. Azərbaycan dilinin morfonologiyası. Bakı, 1988, səh.252.

³ Müasir Azərbaycan dili. II cild, Bakı, 1980, səh.331-336.

zaman mənasında işlənməsindən bəhs edən Ə.Dəmirçizadə yazır: "...müasir Azərbaycan dilində olduğu kimi, "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanları dilində də keçmiş zamanda icra edilmiş işi müxtəlif tərzdə ifadə etmək üçün əsas "-dı...", "-mış...", "-ub..." keçmiş zaman şəkilçilərindən başqa, "-di", "idi" və "-mış//-imış" köməkçi fellərinin müxtəlif zaman şəkilçilərindən sonra fələ bitişdirilməsindən və qoşulmasından da istifadə edilmişdir..."¹. Bu qeydlərə, eyni zamanda türkologiyadakı digər nəzəri müddəalara istinad etməklə "Kitab"ın dilindəki idi(-dı⁴), -imış(-mış⁴) formalarının qrammatik semantikasi barədə aşağıdakıları söyləmək olar:

"-mış⁴ + -dı⁴ forması uzaq keçmişdə icra edilmiş iş və hərəkəti ifadə edir. Bu, "Kitab"ın birinci boyunun birinci cümləsindən görünür: "Bir gün Qam Gan oğlu xan Bayındır yerindən **turmuşdı**". "-mış⁴ + -dı⁴" forması sonrakı cümlələrdə eynilə təkrarlanır ki, bu da birbaşa uzaq keçmiş mənasını qüvvətləndirməyə, eyni zamanda ahəngdarlığın yaradılmasına xidmət edir: "Şami günligi yer yüzünə dikdirmişdi. Ala sayvanı gög yüzünə aşanmışdı. Biñ yerdə ipəg xalicəsi döşənmişdi". Bir məqami də qeyd edək ki, bu cümlələrdə, daha doğrusu, "Kitab"ın birinci boyunun birinci abzasında temporallığın həm morfoloji (-mış⁴ + -dı⁴), həm də sintaktik vasitələri (bir gün) keçmiş zaman mənasını ifadə edir. Bu isə o deməkdir ki, uzaq keçmiş mənası temporallığın morfoloji və sintaktik vasitələrinin zəncirvari bağlılığı, sintezi kontekstində yaradılıb. Qarşılaşdırmalar göstərir ki, "-mış⁴ + -dı⁴" forması "Kitab"da üstün mövqedə görünür. Hətta I boyun 1-ci abzası boyların əksəriyyətində, demək olar ki, eynilə təkrarlanır. Burada IV boyun ilk abzasından bir neçə cümləni təqdim etməklə kifayətlənirik: "Bir gün Ulaş oğlu Qazan bəg yerindən turmuşdı. Qara yerin

¹ Ə.Dəmirçizadə. "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanlarının dili. Bakı, 1959, səh.88.

üzünə otaxların tikdirmişdi. Biñ yerdə ipək xalicəsi döstərmış idi...". Bu cümlələrdəki turmuşdı, tikdirmişdi, döşətmışdi sözlərindəki "-mış⁴ + -dı⁴" forması sonrakı cümlələrin xəbərlərində də təkrarlanır: **aşanmışdı**, **dərilmişdi**, **salınmış idi**, **qurulmuşdı**, **düzülmüşdi**, **oturmuşdı**.

"-ar+ -dı" forması iş və hərəkətin keçmişdə bəlli olmayan bir vaxtda yerinə yetirildiyini bildirir. Dilçiliyimizdə "-ar+ -dı" morfemlərinin qeyri-qəti gələcəkli keçmiş zaman forması kimi təqdimi də təsadüfi deyil. Qeyd edək ki, "-mış⁴ + -dı⁴" forması kimi, "-ar+ -dı" forması da "Kitab"ın dili üçün səciyyəvidir: "Bəgləri basub, Qazan ögində otur**ardı**. Kimsəyə iltifat eyləməzdi", "Kitab"ın dilindəki "-ar+ -dı" formasının mətnin müasir şəkildə bəzən "-ır+ -dı" formasında verilməsinə rast gəlinir: "Oğuzın, ol kişi təمام bilcisiydi – nə diyərsə, olurdu. Gaibdən dürlü xəbər söylə**rdi**. Həq təala anın köqlinə ilham ed**rdi**..." – "O kişi oğuzların kamil bilcisi idi: nə deyirdisə, olurdu. Gələcəkdən qəribə xəbərlər söyləyirdi. Allah onun könlünə ilham verirdi". Fikrimcə, mətnin qədim şəkildəki "-ar+ -dı" (yuxarıdakı nümunə nəzərdə tutulur) bitməmiş keçmişin yox, qeyri-qəti gələcəkli keçmişin formasıdır. Çünki qeyri-qəti gələcəkli keçmiş zamanda "ifadə olunmuş iş və hərəkət bitməmiş keçmiş zamana nisbətən daha uzağa, həm də qeyri-müəyyən vaxta aid olur, digər tərəfdən, qeyri-qəti gələcəkli keçmiş zamanda daha çox təkrarlı iş, hal və ya hərəkət ifadə edilir"¹. Təqdim etdiyimiz nümunələrdəki xəbər söylərdi, ilham edərdi vahidlərində də məhz qeyri-qəti gələcəkli keçmiş zamana aid xüsusiyyətlər müşahidə olunur. Qeyri-qəti gələcəkli keçmiş zaman formasının (-ar+ -dı) felin inkar şəklilə işlənməsinə "Kitab"da az təsadüf olunur: "**-mə+ -z+ -lər+ -di**" (-mə + -z + -di)."işləməzlərdi" (işləməzdi): "Hər nə iş olsa, Qorqud ataya tanışınca **işləməzlərdi**".

"Kitab"ın dilində qeyri-qəti gələcəkli keçmiş zaman formasının (-ar²+ -dı⁴) ardıcıl verilmiş cümlələrin sonunda

¹ Müasir Azərbaycan dili. II cild, Bakı, 1980, səh.335.

işlənməsi müşahidə olunur ki, bu da, bir tərəfdən, ahəngdarlıq yaratmağa, digər tərəfdən, isə poetik mənanı qüvvətləndirməyə xidmət edir:

Qaraqucda Qazlıq atuma binərdim!
Əgin bərk dəmür tonum geyərdim!
Qara polad uz qılıcım belümə bağlardım!
Alın-başa qunt işiğim urardım!
Qarğu talı altmış tutam sügümü əlümə alurdım.
Ala gözlü bəgləri yanıma salardım!
Qavat, mən bu işi tuysam, saña böylə gəlürmiydim?!...

Bu parçadakı alurdım (alırdım) və gəlürmiydim (gələrdimmi) fellərində “-ar² + -d⁴” əvəzinə, “-ur+ -d¹” forması işlənib ki, bu da normal hesab oluna bilər. Çünki tarixən həmin formalar sinonim morfemlər kimi işlənib. Təqdim etdiyimiz parçanın ümumi semantik yükü “-ar² + -d⁴” ilə yanaşı, “-ır⁴ + -d⁴” formasının da qeyri-qəti gələcəkli keçmiş zaman mənasında işləndiyini göstərir. Həmin sözlərin mətnin müasir şəklində (Bakı, 1988-ci il nəşri nəzərdə tutulur) “alurdım = götürərdim”, “gəlürmiydim = gələrdim?!” şəklində sadələşdirilməsi də dediklərimizi sübut edir. Bütün bunlar bir həqiqəti də söyləməyə imkan verir: təhkiyəçi “döyüşə hazır vəziyyətdə olmamaq” semantikasını qeyri-qəti gələcəkli keçmiş zaman formasının (-ar² + -d⁴) təkrarlanması kontekstində ustalıqla canlandırmağa bilib.

“Kitab”ın dilində “-ar + -d¹” formasının bitməmiş keçmiş zaman mənasını bildirməsi də qabarıqlığı ilə seçilir: “...kəfər qızları al şərabı altun ayaqla Qalın Oğuz bəglərinə gəzdirirlər-di... Çırğab-çırğab çadır otaq bağışlardı. Qatar-qatar dövələr bağışlardı. Oğlı Uruz qarşusunda yay söykənib turardı...”. Burada “gəzdirirlərdi” (gəzdirirdilər) sözündəki “-ır+-lər+-di” (-ır+-di...) bitməmiş keçmiş zaman mənasını ifadə etdiyi kimi,

“bağışlardı” və “turardı” sözlərin dəki “-r (-ar)+d¹” forması da həmin qrammatik mənanı yerinə yetirir.

“Kitab”ın dilində bitməmiş keçmiş zaman mənası təkə “-ar² + -d⁴” yox, həm də “-ır⁴ + -d⁴” forması ilə ifadə olunub: olurdu. “Oğuzın, ol kişi təmam bilicisiydi – nə diyərsə, **olurdu**”; oturlardı (oturdular). “Yeyüb-içüb oturlardı”.

“-ır⁴ + -miş⁴” forması bitməmiş keçmiş zaman mənasını bildirir. “Kitab”ın dilində “-miş + -d¹”, yaxud “-ar + -d¹” formaları ilə müqayisədə bitməmiş keçmiş zaman mənasını ifadə edən “-ır⁴ + -miş⁴” formasına az təsadüf olunur: istəyirmişsən. “...bir cılasun bahadır istəyirmişsən, anuñ arqasında yeyəsən-içəsən, xoş keçəsən!...”

“-mə + -z + -miş” forması qeyri-qəti gələcəkli keçmiş zaman mənasını ifadə edir: “Oğul, sən qız istəməmişsən...”.

“-maqda² + idi” forması iş və hərəkətin keçmişdə davamlı şəkildə icra edildiyini bildirir. “Kitab”ın dilində bu formaya az rast gəlinir: yeməkdə-içməkdə idi. “Məgər ol günlər kafərlərin ağır günləriydi. Hər biri yeməkdə-içməkdə idi”.

“Kitab”ın dilində felin vacib şəklinin “-maq² + gərək” formasının “idi” hissəciyi ilə işlənməsinə təsadüf olunur ki, bu da gələcək deyil, keçmiş zamana aid iş, hal və hərəkəti bildirir: “Baba, bu sözi sən maña diməmək gərək idin”. Bu tip nümunələr “Kitab”ın dilində üstün mövqedə görünür.

“-sa² (şərt şəklinin şəkilçisi) + -d¹ (idi)” forması keçmiş zamana aid iş, hal və hərəkəti ifadə edir: bilsəydim. “Aruz maña bu işi edəcəğini bilsəydim, Qaraqucda Qazluq atuma binərdim!”

“-a² (arzu şəklinin forması) + -d¹ (idi) → aydı²” forması situasiyadan asılı olaraq keçmiş zamana aid şərt mənasını reallaşdırır: qurtaraydım. “Altun-aqça gücünə salubanı səni qurtaraydım, oğul!”

“-ası² (lazım şəklinin şəkilçisi) + -d¹ (idi)” forması keçmiş zamana aid iş, hal və hərəkəti ifadə edir: xərəb olasıydı. “Ölməgə-yitməgə getməmişdim, yatacaq yerim genə bu xərəb

olasıydı". Bu cümlədəki "genə" (yenə) zərfi hadisə və hərəkətin təkrarlılığını, davam etməsini, "getməmişdim" feli uzaq keçmiş ifadə edir. "Yatacaq" sözü isə gələcək zaman məzmunlu feli sifətdir. Bu da temporallığın bir neçə vasitəsinin bir cümlə daxilində təzahürü kimi dəyərləndirilə bilər. Bir cəhəti də qeyd edək ki, "Kitab"ın dilində "-ası² + -dı (idi)" formasına az təsadüf olunur.

Məlumdur ki, idi, imiş morfemləri isim və isimləşə bilən sözlərə qoşulduqda keçmiş zaman mənasını bildirir. Bu cəhət "Kitab"ın dilində də özünü göstərir: "Oğuzın, ol kişi təmam **bilicisiydi**"; "Ulu oğlının adı **Əgrək idi**"; "Qazana **düşmən imişsən**, bildim! – dedi".

-dıq⁴ və -miş⁴ feli sifət şəkilçiləri keçmiş zamanın ikinci dərəcəli morfoloji göstəriciləri sırasında hesab olunur. Felin keçmiş zaman şəkilçiləri əsasında yaranmış bu şəkilçilərin hər birinin qrammatik semantikasına "Kitab"ın dili kontekstində diqqət yetirək:

-duq⁴ feli sifət şəkilçisi. -dı⁴ şühudi keçmiş zaman şəkilçisinin etimoloji əsaslarından bəhs edərkən belə bir ehtimalı qeyd etmişik (əvvəlki səhifələrdə geniş şəkildə izah olunur): dönq (Günəşin dönməsini ifadə edən "dön" felinin allomorflarından biri) → dünq → -duq// -dük (keçmiş zamanın ilkin forması) → -duq// -dük (feli sifət şəkilçisinin ilkin forması) → +mənsubiyyət şəkilçiləri = -dığım⁴, -dığın⁴, -dıği⁴, -dığımız⁴, -dığınız⁴, -dıği (müasir Azərbaycan ədəbi dilində sabitləşmiş feli sifət şəkilçisi).

Türkoloji ədəbiyyatda -duk, -dük feli sifət şəkilçisinin bir sıra qədim türk mənbələrində işləndiyi göstərilir. Məsələn, Göytürk dilində: **barduk** yirdə (getdiyini yerdə), **eşitmədük** bodun...; "Oğuznamə"də: "**Toğmadıq** oğlana ad qoma"; "**Yenmədik** aşa dua qılınmaz"; "Taş **qopduq** yerdə ağır olur",... "Kitab"ın dilində isə -duk, -dük forması müstəqil şəkildə yox, mənsubiyyət şəkilçiləri ilə birlikdə işlənmişdir: -digim. "Toquz ay tar qarnımda **götürdigim** oğul!"; "İmdi qanı **dedigim** bəg

ərənələr?"; -dügi. "Ağam Beyrək gedəli bizə ozan **gəldügi** yox"... Bu nümunələrdəki -digim, -dügi feli sifət şəkilçilərinin keçmiş zamanı ifadə etməsi aydın şəkildə görünür.

"Kitab"ın dilində -dıq⁴ feli sifət şəkilçisinin mənsubiyyət və yerlik hal şəkilçiləri ilə qovuşuq vəziyyətdə işlənməsi də özünü göstərir: duğımda. "Solım ələ **baqduğımda**"; digində. "Beyrək yayı gördügendə yoldaşların andı..."; düğində. "Yelisi qara Qazlıq atın bindügendə...". Ə.Dəmirçizadənin fikrincə, bu tip nümunələrdəki -duğımda, -duğında, -düğümdə, -düğündə morfemləri feli bağlamalardır¹.

-miş⁴ feli sifət şəkilçisi. "Kitab"ın dilində keçmiş zaman məzmunlu -miş⁴ feli sifət şəkilçisi üstün mövqedə görünür. Burada bir neçə nümunəyə mətn daxilində diqqət yetirək:

qurumuşca köks. "Qurumuşca köksimdə südim oynar"

tikilmiş otax. "Qıraq yerdə tikilmiş otaxların o zalım yıqdırdı ola, qardaş".

qoyun görməmiş qoç. "Biñ dəxi qoyun görməmiş qoç gətirin"...

Birinci növ təyini söz birləşməsinin asılı tərəfi kimi işlənmiş yuxarıdakı feli sifətlər müasir dilimiz üçün də səciyyəvidir.

Feli bağlama şəkilçiləri. "Kitab"ın dilində işlənmiş bir sıra feli bağlama şəkilçiləri cümlənin ümumi məzmununu keçmiş zamanla bağlayır. Heç şübhəsiz ki, bu cür bağlılığın nüvəsində keçmiş zamanın əsas morfoloji göstəriciləri dayanır. Feli bağlama şəkilçiləri də ikinci dərəcəli morfoloji göstəricilər kimi keçmiş zamanın əsas morfoloji göstəricilərinin qrammatik semantikasını konkretləşdirməyə, qüvvətləndirməyə xidmət edir. Bu, aşağıdakı nümunələrdə açıq-aydın şəkildə görünür:

-ib⁴: çəkdirüb-çəkdirib. "Qazlıq qoca atın çəkdirüb bütün bindi". Bu cümlədəki "çəkdirüb" feli bağlamasında tərz mənası

¹ Ə.Dəmirçizadə. "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanlarının dili. Bakı, 1959, səh.110.

ilə yanaşı, zaman mənası da qabarıq şəkildə görünür. Hətta şühudi keçmiş zamanda işlənmiş “bindi” (mindi) xəbərinin semantik yükü elədir ki, “çəkdirüb” feli bağlaması “çəkirdi” şəkildə işləndikdə belə cümlənin semantik yükündə ciddi bir dəyişmə baş vermir: “Qazlıq qoca atın çəkirdi, bütün bindi”;

-anda²: atanda. “Ox atanda mən sənə oxunu yarmadım-mı?”; “Hər atanda on iki batman taş atardı”. Bu nümunələrdəki -anda feli bağlama şəkilçili söz (atanda) şühudi keçmiş və qeyri-qəti gələcəkli keçmiş zaman formalarını qəbul etmiş sözlərin (yarmadı, atardı) qrammatik semantikasını qüvvətləndirib;

-kən: qovarkən. “Oğlan keyiki qovarkən babasının ögindən gələb-gedərdi”; söhbət edərkən. “Günlərdə bir gün Yegnək oturub bəglərilə söhbət edərkən Qaragünə oğlu Budağ ilə üz düşmədi”;

-gəc//cək, -caq, -icək: digəc. “Çoban böylə digəc Qazana qəhər gəldi”; görəcək. “Aygırları görəcək bəgəndi”; görəcək. “Köpəkləri görəcək qas-qas güldi”;

-ınca: çıxınca (çixınca). “Ağ ətindən qan çıxınca dögdilər”;

-madan: yumadan. “əlin-yüzün yumadan obanın ol ucundan bu ucına – ol ucuna çarpışdırdı”;

-əli: gedəli. “Beyrək gedəli Bam-bam dəpə başına çıxdınmı, qız?!”; gedəli. “Sən gedəli, xanım, arquru yatan Ala tağların avlanmamışdır”;

-duqca: urduqca. “Urduqca böyüdi”;

Nümunələrdəki feli bağlama formalarının hər biri keçmiş zaman mənasını qüvvətləndirən ikinci dərəcəli morfoloji göstəricilər kimi çıxış edir.

İndiki zamanın əsas morfoloji göstəriciləri

Bəllidir ki, keçmiş və gələcək zamanlar indiki zamana görə müəyyən olunur. Bu mənada “gələcək zamanın qrammatik

formaları nisbətən sonrakı dövrlərdə formalaşmış” tezi bütün parametrlərinə görə inandırıcıdır. Burada Ə.Dəmirçizadənin bir fikrinə diqqət yetirək: “...gələcək zaman məfhumu digər (keçmiş və indiki) zaman məfhumlarından sonra əmələ gəlmiş üçün, dildə də, gələcək zaman bildirən xüsusi əlamət, keçmiş və indiki zamanları bildirən xüsusi əlamətlərdən sonra yaranır. Hətta bəzən, gələcək zaman məfhumu olduğu halda, gələcək zaman üçün xüsusi şəkilçi hələ təşəkkül etməmiş olur. Belə hallarda, çox zaman, nisbətən daha əvvəl təşəkkül etmiş olan indiki zaman əlaməti müvəqqəti olaraq, gələcək zamanı da bildirmək üçün işlənir”¹. Müəllif qrammatik zamanların, xüsusən də gələcək zaman formalarının yaranma və inkişaf tarixini düzgün müəyyənləşdirib. Bu baxımdan indiki və gələcək zamanlara məxsus qrammatik formaların etimologiyası ilə bağlı deyilmiş bəzi fikirləri nəzərdən keçirək:

-ır⁴ şəkilçisi “yeri” fel kökündən törəmişdir (K.Foy); -ır⁴ şəkilçisi “yor”dan törəmişdir, “yor” isə “yatur” sözü əsasında yaranıb (F.E.Korş); indiki zamanın qrammatik forması yat, dur, otur, yür fellərindən törəyib (B.Serebrennikov); “yor” morfoloji əlaməti hərəkət bildirən “yürü” feli əsasında yaranıb (M.Ergin); -ır⁴ şəkilçisi “a – a + turur” modelinin inkişafı əsasında reallaşmış (M.Şirəliyev); indiki və qeyri-qəti gələcək zaman göstəriciləri kimi diferensiallaşmış – -ır//ar şəkilçilərini də eyni mənşəli hesab etmək olar (F.Cəlilov)...

-acaq² qəti gələcək zaman şəkilçisinin iki modelin inkişafı əsasında yarana bilməsi ehtimal edilir: “a+jak+a” feli bağlama şəkilçisi; “jak<çanq< -can” ismi ad (V.Banq); -acaq² şəkilçisi “a+jak” formasından törəmədir: “-a“ “kay” əsasında yaranıb, “jak”la (“çaq”la) eyni semantik yuvaya daxil olur (İ.Deni); -acaq² qəti gələcək zaman şəkilçisi zaman məzmunlu “çağ” sözü əsasında yaranıb (Z.Tağızadə); -acaq² şəkilçisi -ey// -yey şəkilçisindən törəmişdir; -acaq şəkilçisi -a iltizam forması

¹ Ə.Dəmirçizadə. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının dili. Bakı, 1959, səh.89.

və ya -an feli sifət şəkilçisi ilə zaman məzmunlu “çağ” sözü-nün qovuşmasından yaranıb (A.Axundov); -acaq² forması -a feli bağlama şəkilçisi və -caq (<çağ?) şəkilçilərinin qovuşması nəticəsində yaranıb (F.Cəlilov);

Göründüyü kimi, indiki və gələcək zaman formalarına müxtəlif prizmalardan yanaşılıb. Açığını deyək ki, bu izahların hər biri ilə müəyyən mənada razılaşmaq da olar. Amma şühudi keçmiş zaman şəkilçisinin etimologiyası ilə bağlı təqdim etdiklərimiz konkret desək, “dönq (Günəşin dönməsini (əyilməsini) ifadə edən “dön” felinin ilkin formalarından biri) →dünq→dük (keçmiş zamanın ilkin forması) = -dı⁴ şühudi keçmiş zamanın tam sabitləşmiş forması” kimi tezislər problemə tam yeni müstəvidə yanaşmağı diktə edir. İlk olaraq qeyd edək ki, “dön//dünq→dük= -dı⁴” modelinin assosiativliyi “indiki və gələcək zamanın qrammatik formaları da Günəş işığının hərəkət trayektoriyasına uyğun şəkildə yaradılıb” – fikrini reallaşdırır. Bu mənada aşağıdakı arqumentlərə diqqət yetirək:

– qədim türk abidələrinin dilində işıq, parıltı anlamı yarıq//yaruk//yar, eyni zamanda işildamaq, parlamaq, işıqlanmaq anlamı “yaru” sözü işlənib. “Tan tanlardı udu yir yarudı, udu kün toğdı... Dan söküldü, ardınca yer işıqlandı, ardınca gün doğdu”¹. Deməli, “yar” sözü Günəş işığı görünən an, vaxt mənasını da ifadə edə bilərdi. Qeyd edək ki, indiki zaman mənası Günəş işığının hərəkət trayektoriyasına uyğun olaraq hər saniyə dəyişir: geridə qalan hər saniyə keçmiş zaman olursa, irəlidə gözlənilən hər saniyə də indiki və gələcək zaman olmaqla növbələşir. Hər üç halda, daha dəqiqi, hər üç zamanda meyar məhz Günəşin hərəkət trayektoriyası götürülə bilər. Bu mənada qədim türk dilindəki işıq, parıltı anlamı “yar” sözünün qrammatik zaman funksiyasında çıxış edə bilməsi qədim türk düşüncəsi üçün məntiqli və təbii hesab oluna bilər;

¹ Ə.Rəcəbov, Y.Məmmədov. Orxon-Yenisey abidələri. Bakı, 1993, səh.192, 197.

– işıq, parıltı anlamı “yar” leksemi ilə indiki və gələcək zaman formaları fonetik tərkibcə çox yaxındır. Məsələn, Orxon-Yenisey abidələrindəki -ır⁴ (indiki zaman forması), -ar² (qeyri-qəti gələcək zaman forması), “Kitab”ın dilindəki -ar, -ər, -ur, -ür (indiki və gələcək zaman forması) şəkilçiləri ilə “yar” sözü fonetik tərkibcə oxşardır. Türkiyə türkcəsində -yor, türkmən dilində -yar, -yər şəklində işlənən indiki zaman formaları isə bütün parametrlərinə görə “yar” leksemi ilə eyni xətdə birləşir;

– qədim türk yazılı abidələrində, o cümlədən “Kitab”ın dilində işlənmiş gələcək zaman məzmunlu “yarın” (sabah) isminin kök morfemi (yar) forma və semantikasına görə həm “yar” leksemi, həm də indiki və gələcək zaman formaları (-ar², -ır⁴, -yor, -yar, -yər) eyni yuvaya daxil olur. Əlavə edək ki, “yarın” (sabah) sözü Türkiyə türkcəsində ədəbi dil səviyyəsində eynilə mühafizə olunur;

– yuxarıdakı qeydlər -acaq² gələcək zaman formasının etimoloji əsaslarına da işıq sala bilər. Fikrimizcə, -acaq² forması zaman məzmunlu iki morfemin (-a+çağ) sintezi əsasında yaranıb: bunlardan birincisi “yar” leksemi əsasında yaranmış -ar² (indiki və gələcək zaman forması) şəkilçisinin qısaltılmış forması (-a²) kimi görünür. “Kitab”ın dilində işlənmiş ölə (ölər), qala (qalar) forması da (“Yarınkı gün mən öləm, oğlum qala” – “Sabahkı gün mən ölərəm, oğlum qalar”) -acaq² şəkilçisindəki “-a” elementinin “-ar” şəkilçisinin qalığı olduğunu təsdiqləyir. Yeri gəlmişkən, bu barədə türkologiyada kifayət qədər bəhs olunub. Məsələn, bu problemi Orxon-Yenisey abidələri kontekstində araşdırmış Ə.Rəcəbli yazır: “Qədim türk yazılı abidələrinin dilində felin indiki-gələcək zamanı fel əsaslarına samitlə bitən fellərdə -a, -ə, saitlə bitən fellərdə -y şəkilçisini artırmaqla əmələ gəlir. İndiki-gələcək zamanda zaman şəkilçisindən sonra şəxs əvəzlilikləri ilə eyni fonetik tərkibə malik şəxs şəkilçiləri artırılır; məsələn; ...iliniz üçün kazğanu öz kuy yıtı siz (Y28) ”eliniz üçün qazanaraq öz eviniz üçün ağlayırsınız”.

İniliş böri uça (Y28). “Kiçik qardaşım qurd uçar...”¹. Yaxud “a” elementinin mənşəyi ilə bağlı fikirləri saf-çürük edən, eyni zamanda problemə tarixi-linqvistik prizmadan yanaşan K.Bəşirov göstərir: “...əksər dilçilər bu fikri dəstəkləyirlər ki, “a” elementi indiki və ya qeyri-müəyyən gələcək zamanın şəkilçisi “-ar”-dan samitin düşməsi ilə yaranmışdır. Bunu müasir türk dillərinin bir çoxunda “a” və “ar” elementlərinin indiki zaman funksiyasında paralel işlənməsi də sübut edir: baram-barırım (başqırd); barüma–barırma (qaraçay-balkar); kələsən-kələrsən (özbək) və s.”²; -acaq² şəkilçisindəki “caq” elementinin vaxt, zaman anlamlı “çağ” sözü əsasında yaranması da türkoloji ədəbiyyatda kifayət qədər əsaslandırılıb. Bu mənada “yar (ışığı) → ar → a + çağ (-caq²) = -acaq²” modeli real hesab oluna bilər. Daha asan qavranılsın, – deyə -acaq² gələcək zaman formasının mənşəyi ilə bağlı nisbətən sadə bir modeli də təqdim etməyi zəruri hesab edirik: “yarın (sabah) + çağ (vaxt, zaman) = yar + çağ + - ar + çağ = -a² + -caq² = -acaq²”.

Yeri gəlmişkən, türkologiyada “çağ” sözünün sinkretik kökünə də münasibət bildirilib. Məsələn, B.Xəlilov yazır: “sa – sinkretik kökü “vaxt, zaman” mənasında da olmuşdur: sa = çak. Bu fakta görə deyə bilər ki, “vaxt, zaman” mənalı “çağ” sözü ilə sinkretik sa – kökü arasında əlaqə vardır. sa~ça – (ça – k//çağ)³ ...

Yekun olaraq qeyd edək ki, -acaq² şəkilçisinin formalaşma və inkişaf tarixi də maraqlıdır. Müşahidələr göstərir ki, “Kitab”ın dilində -acaq² şəkilçisi qəti gələcək zamanın qrammatik forması kimi yox, gələcək zaman məzmunlu feli sifət şəkilçisi kimi işlənib. Məsələn, “Bu yığılacaq evdə un yoq...”.

¹ Ə.Rəcəbli. Qədim türk yazılı abidələrinin dili. I hissə, Bakı, 2006, səh. 562-563.

² K.Bəşirov. Oğuz qrupu türk dillərində qrammatik morfemlər. Bakı, 2009, səh.141.

³ B.Xəlilov. Fellərin ilkin kökləri. Bakı, 1998, səh. 150.

Bu tip cümlələrdəki -acaq² şəkilçisinə münasibət bildirən Ə.Dəmirçizadə yazır: “Bu şəkilçi haqqında nə M.Kaşğari “Divan”ında, nə də İbn Mühənnə lüğətində heç bir məlumat yoxdur. Bu şəkilçi, ola bilsin ki, son dövrlərdə törəmiş; buna görə də bu şəkilçinin “Kitabi-Dədə Qorqud”da hər hansı bir mənada işlənməsi, ümumən felin gələcək zaman şəkilçisi olan “-acaq, -əcək” morfeminin tarixi nöqtəyi-nəzərindən də tədqiq edilməli bir faktır”¹.

Türkoloji ədəbiyyatda indiki və gələcək zaman forması kimi “-r” şəkilçi morfemindən də geniş şəkildə bəhs olunub. Burada bəzi izahları saf-çürük etmək lazım gəlir. İlk olaraq Ə.Dəmirçizadənin fikirlərinə diqqət yetirək: “Buradakı cümlələrdən birincisində (“Kitab”dan verilmiş cümlələr nəzərdə tutulur – Ə.T.) “uyu – r” sözündə, ikincisində isə “ağla-r”, “bozla-r” sözlərində işlənen “-r” şəkilçisi indiki zaman mənasında “-yur” (uyu-yur), “-yır” (ağla-yır, (bozla-yır) əvəzinə işlənməmişdir. XI əsrin məşhur dilçisi M.Kaşğari də ümumən türk dillərində, o cümlədən oğuz, qırpaq dillərində də “-r” hərfinin həm indiki zaman, həm də gələcək zaman üçün işləndiyini “Kitabi-divani-lüğət ət-türk” əsərində ətraflı surətdə izah etmişdir”². Bu cür fikirlər başqa türkoloqlar tərəfindən də söylənilib. Məsələn, A.Axundov yazır: “...bir çox şivələrimizdə qeyri-qəti gələcək zaman “r” ünsürünü ikinci şəxsədə də mühafizə edə bilir. Buna əsaslanaraq ilk baxışda belə bir nəticəyə gəlmək olur ki, “r” forması daha qədimdir və “r”-in ikinci və üçüncü şəxslərdə “z”-yə çevrilməsi nisbətən yeni hadisədir”³. Yaxud Ə.Dəmirçizadənin fikirlərinə istinad edən E.Əzizov göstərir: “-r” şəkilçisinin indiki-gələcək zaman məzmununu ifadə etməsinə ədəbi dilin sonrakı dövrlərində də rast gəlinir: Nə

¹ Ə.Dəmirçizadə. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının dili. Bakı, 1959, səh.63

² Yenə orada, səh.93-94.

³ A.Axundov. Qeyri-qəti gələcək . Azərbaycan dilçiliyi müntəxabatı. II cild, Bakı, 2013, səh.183-184.

surətdir ki, oxurlar bu ismi eyni-zat andan (Nəsimi); Gül yüzün dövründə xəttin kim oxur qul Kişvəri; Məzarım üstünə hərdən nədən ağlar bəhar ayrı (Kişvəri)... Müasir Azərbaycan dili şivələrində saitlə bitən bəzi fellər -yır, -yir, -yur, -yür şəkilçisinin dəyişikliyə uğraması ilə əlaqədar olaraq zaman şəkilçisi kimi **-r** formantını qəbul edir, çox vaxt zaman şəkilçisinin saiti felin sonundakı saitlə birləşərək uzun sait variantı əmələ gətirir. Şübhə yoxdur ki, indiki zaman şəkilçisində özünü göstərən bu xüsusiyyət tarixən formalaşmışdır...¹. Müəllifin sonuncu fikirləri təkcə müasir şivələrimizə deyil, həm də ümumən qədim türk dilinə aid səciyyəvi xüsusiyyətdir. Belə ki, qədim türk dilində indiki də gələcək zaman şəkilçisi kimi müstəqil “-r” şəkilçisindən yox, “-ar²” şəkilçisindəki “a” saitinin düşməsi nəticəsində yaranmış “-r” (əslində, -ar²) şəkilçisindən bəhs etmək olar. Burada M.Kaşğarının fikirlərini eynilə təqdim etmək lazım gəlir: “... müzare şəkli fellərin hamısında “r” ilə düzəldilir. Sözü sonunda “r” hərfi varsa, ikinci “r” əlavə edilir. Birinci “r” sözün kökündə mövcud olan “r”-dir, ikincisi isə müzare və istiqbal hərfi olan “r”-dir... Oğuzlar dildə sürət naminə bəzi fellərdə müzare şəkilçisində olan iki “r”-dən birini atırlar və sözü əmr şəkli kimi bir “r” ilə tələffüz edirlər...². Bütün bunlar onu deməyə əsas verir ki, qədim türk dilində -ar² şəkilçisi sonu samitlə bitən sözlərə qoşulduqda eynilə (-ar²) işlənib, sonu saitlə bitən sözlərlə qoşulduqda “a” saitini itirmiş vəziyyətdə (-r) işlənilib. Yazılı abidələrin dilinə nəzər salaq: -ar² şəkilçisinin sonu samitlə bitən sözlərə qoşulması: təz + ər = təzər (qaçar), us + ar = usar (qabaqlayar) (Orxon-Yenisey abidələri); qov + ar = qovar, ur + ar = urar, götür + ər = götürər (“Kitab”); -ar² şəkilçisinin sonu saitlə bitən sözlərə qoşularkən saitini itirmiş vəziyyətdə işlənməsi: ağla + -ar = ağlar, uyu + -ar = uyur, bozla + -ar = bozlar (“Kitab”). Burada bir məqam da yada

¹ E.Əzizov. Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası. Bakı, 1999, səh.193.

² M.Kaşğari. Divanü lüğat-it-türk. II cild, Bakı, 2006, səh.59-60.

düşür: M.Kaşğarının “Divan”ında sonu saitlə bitən fellərə -yür şəkilçisinin artırılması da özünü göstərir: kərgə + yür = kərgəyür (yaraşar); əmgə + yür = əmgəyür (uzaşar) (I, 367-368). “Divan”da məhdud dairədə işlənmiş -yür morfemi də təkcə bir samitdən ibarət “-r” elementini indiki və gələcək zaman forması kimi təqdim etməyə imkan vermir. Yaxud “Kitab”ın dilində -ar² indiki-gələcək zaman formasının “r” səsini itirmiş vəziyyətdə işlənməsi (öləm – ölərəm mənasında, qala–qalar mənasında) indiki-gələcək zaman şəkilçisi kimi “-r” morfeminin varlığından bəhs etməyin düzgün olmadığını göstərir.

-ar, -ər, -ur, -ür formasının indiki zaman funksiyasında çıxış etməsini “Kitab”ın dili üzrə nəzərdən keçirək. Araşdırmalar göstərir ki, “Kitab”ın dilində indiki və gələcək zamanların qrammatik formalarından bəhs edən ilk alimlərdən biri də Ə.Dəmirçizadə olub. Müəllif haqlı olaraq qeyd edir: “Kitabi-Dədə Qorqud” dilində, deməli, ümumxalq dili halında təşəkkülətmə dövründəki Azərbaycan dilində, indiki zaman və müzare-gələcək zamanlar eyni şəkilçilərlə (“-r, -ər, -ar, -ür, -ur” şəkilçilərilə) ifadə edilmişdir, yəni hər zamanı ifadə edən xüsusi şəkilçi hələ ayrılmamış və müstəqil halda təbəllür etməmişdi¹. Bu, o deməkdir ki, -ar, -ər, -ur, -ür şəkilçi morfemlərinin indiki və ya gələcək zaman mənasında işlənməsi mətnin ümumi semantik yükünə istinadən müəyyənləşir. Burada iki nümunəni qarşılaşdıraq: “Dünlə kərvan keçdigin turğay **bilür**”; “Yazıda-yabanda keyiki qoar, səniñ ögünə gətürər”. Birinci cümlədəki “bilür” sözü müasir Azərbaycan dili baxımından indiki zaman formasında işlənmiş bir söz kimi görünür. Əslində isə qeyri-qəti gələcək zamanda olub, ümumi zaman mənasını ifadə edir. İkinci cümlədə “qoar” (qovar) və “gətürər” sözlərindəki -ar² qeyri-qəti gələcək zaman forması kimi görünsə də, indiki zaman funksiyasındadır. Mətnin sadələşdirilmiş şəkli (1988-ci il Bakı nəşri nəzərdə tutulur) də dediklərimizi

¹ Ə.Dəmirçizadə. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının dili. Bakı, 1959, səh.94.

təsdiqləyir: “Gecə ikən karvan keçdiyini torağay bilər”; “Çöldən-düzdən keyiki qovur, sənin qabağına gətirir...”. Bu faktlar bir daha sübut edir ki, “Kitab”ın dilində -ar, -ər, -ur, -ür qrammatik zaman formaları diferensiallaşmamış vəziyyətdə olub.

-ar, -ər. -ur, -ür morfemlərinin indiki zaman mənasında çıxış etməsi aşağıdakı nümunələrdə də müşahidə olunur:

ögərsən (öyürsən). “Altundağı alaca atun nə ögərsən?”

düşər (düşür). “Köpək Qazanın atının ayağına çap-çap düşər...”

bilürmüsin (bilirsənmi). “Oğul, oğul, ay oğul! Bilürmüsin nələr oldu?”

Bu nümunələrdəki “ögər” və “düşər” sözlərinin indiki zamanda olması mətnin ümumi semantik tutumuna əsasən müəyyən edilir.

“Kitab”ın dilində -ar² (indiki zaman forması) morfemini qəbul etmiş sözlərin mətn daxilində ardıcıl sıralanması ilə ahəngdarlığın yaradılması da müşahidə olunur:

“Qadın ana! Qarşum alub nə bögrərsən?

Nə bozlarsan, nə ağlarsan?

Bağrım ilə yürəgim nə tağlarsan?

Keçmiş mənim günümü də ağıdırarsan?...”

Bu parçadakı -ar² şəkilçili sözlərin hər biri indiki zmandadır: bögrərsən – böyürürsən (inləyirsən), ağlarsan – ağlayırsan, tağlarsan – dağlayırsan, ağıdırarsan – andırırsan. Bu cür sadələşdirmə mətnin ümumi semantik yükü ilə birbaşa bağlanır.

İndiki zamanın ikinci dərəcəli morfoloji göstəriciləri

“Kitab”ın dilində indiki zaman mənasını ifadə edən ikinci dərəcəli morfoloji göstəricilərə az təsadüf olunur. Nümunə kimi aşağıdakıları göstərmək olar:

-a² (felin arzu şəklinin qrammatik forması) indiki zaman mənasını ifadə edir: “Haqluya haqqı **dəgə**, haqsuza yüzi

qaralığı **dəgə**”. Bu cümlədəki “-ə” formasının indiki zamanı bildirməsi əvvəl işlənmiş cümlədəki “-ur” indiki zaman forması ilə də təsdiqlənir: “Sağdan gedəni sağ **alur**, soldan gedəni sol **alur**” (D-111);

-an² feli sifət şəkilçisi. Bu şəkilçinin etimologiyası ilə bağlı türkologiyada bir neçə fikir var: “a (yönlük hal şəkilçisi) + n (hərəkətin nəticəsini ifadə edən şəkilçi) = an²; -qan, -kən şəkilçisindən törəmədir. K.Bəşirov bu fikirlərin heç birini qəbul etməyərək yazır: “-an, -ən feli sifət şəkilçilərinin mənşəyi barədə biz də bir neçə söz deyərək mövzunu qapatmaq istərdik. Bizə belə gəlir ki, bu şəkilçinin mənşəyini vaxt, zaman məzmunlu “an” ismində aramaq lazımdır. **Haçan, qaçan, haçağ, görcək** sözlərində olduğu kimi, feli sifət şəkilçisi funksiyasında da -an, -ən öz zaman məzmununu qoruyub saxlaya bilmişdir. Məhz buna görə də qoşulduğu fellərdə -an, -ən göstəricisi digər zaman göstəriciləri (-dı⁴, -mı⁴) kimi vaxtı konkret deyil, ümumi şəkildə ifadə edir və ya istənilən zamanla bağlı ola bilər...”¹. Müəllifin fikirləri inandırıcı görünür. Amma mövzunu “qapatmaq” yox, ona yeni müstəvidə yanaşmaq lazım gəlir. Yuxarıda göstərdik ki, indiki-gələcək zamanın qrammatik forması olan -ar² morfemi “yar” leksemindən törəmə hesab edilə bilər. Bu mənada -an² feli sifət şəkilçisi də “-ar” şəkilçisinin fonetik dəyişikliyə uğramış variantlarından biri kimi götürülə bilər. Bir neçə fakta diqqət yetirək:

-ar² morfemi tarixən həm də feli sifət şəkilçisi kimi çıxış edib: görər-görən. “Görər gözüm aydını oğul!” (“Kitab”);

– Orxon-Yenisey abidələrinin dilində “-ür”feli sifət şəkilçisinə rast gəlinir ki, bu da “-an²” feli sifət şəkilçisi ilə eyni xətdə birləşir: körür-görər, bilir-bilən. “Körür gözüm görməz təg, bilir biligim bilməz təg boltı...”; keçmiş zaman məzmunlu “-dıq⁴” feli sifət şəkilçisinin -dıq⁴ keçmiş zaman şəkilçisindən törəməsi türkologiyada birmənalı olaraq qəbul edilir. Yaxud

¹ K.Bəşirov. Oğuz qrupu türk dillərində qrammatik morfemlər. Bakı, 2009, səh.199.

türkologiyada xüsusi olaraq vurğulanır ki, keçmiş zaman məzmunlu -mış⁴ feli sifət şəkilçisi -miş⁴ nəqli keçmiş zaman şəkilçisindən, gələcək zaman məzmunlu -acaq² feli sifət şəkilçisi -acaq² qəti gələcək zaman şəkilçisindən, gələcək zaman məzmunlu -ası² feli sifət şəkilçisi felin lazım şəklinin morfoloji göstəricisindən (gələcək zaman məzmunlu -ası² şəkilçisi) törəyib.

Bu mənada daha çox indiki zaman mənasını ifadə edən -an² (əslində, -ar²) feli sifət şəkilçisi -ır⁴, -ar² indiki zaman şəkilçisi əsasında yaranıb – fikri də məntiqli hesab oluna bilər. Bu, öz təsdiqini yuxarıdakı nümunələrdə də tapır (görər-görən...). Burada onu da vurğulayaq ki, təqdim etdiyimiz faktlar -an² şəkilçisinin etimologiyası ilə bağlı türkologiyadakı ehtimal və gümanlara da işıq salır. Burada bir fikri xatırlatmaqla kifayətlənirik: “Çox güman ki, bu şəkilçi (-an² feli sifət şəkilçisi nəzərdə tutulur – Ə.T.) dilimizdə ilk dəfə zaman şəkilçisi kimi formalaşmış, sonra feli sifət düzəltməyə xidmət etmişdir, çünki iş, hal və hərəkət və bununla bağlı olan zaman məzmunu yarandıqdan sonra həmin iş, hal və hərəkətlə bağlı əlamət məzmunu yarana bilər”¹.

Yeri gəlmişkən, “bu şəkilçinin (-an² şəkilçisi – Ə.T.) mənşəyini vaxt, zaman məzmunlu “an” ismində axtarmaq lazımdır”, -deyən K.Bəşirov yuxarıdakı fikirləri də düzgün hesab edir: “...B.Serebrennikovun yuxarıdakı mülahizəsinə - feli sifət şəkilçilərinin isimdüzəltmə funksiyasına H.Mirzəyevin fikirlərinin məntiqli davamı kimi yanaşmaq lazım gəlir. Yəni -an, -ən göstəriciləri əvvəllər müstəqil zaman bildiren morfem olmuş, sonradan addüzəltmə funksiyası qazanaraq əvvəlcə feli sifət, daha sonra isim yaratmaya xidmət etmişdir”².

Araşdırmalar göstərir ki, “Kitab”ın dilində indiki zaman məzmunlu -an² şəkilçisi ilə yanaşı, -ar² şəkilçisi də işlənib (ya-

¹ H.Mirzəyev. Azərbaycan dilində fəl. Bakı, 1986, səh.263.

² K.Bəşirov. Oğuz qrupu türk dillərində qrammatik morfemlər. Bakı, 2009, səh.182.

ranma tarixi baxımından -ar² feli sifət şəkilçisi daha qədimdir). Bu şəkilçilərin hər birinə mətn daxilində diqqət yetirək:

-ar² şəkilçili feli sifətlər:

qaçar-qaçan. “Qaçar keyiklərinə qarğamağıl...”

kəsər-kəsən. “Çalıb-kəsər uz qılıcı müxənnətlər çalınca, çalsa, yeg!”

görər-görən. “Görər gözüm aydını oğul!”

tutar-tutan. “Tutar mənim əllərim tutmaz oldu”.

Ağlar-ağlayan. “Yedi qız qardaşın yedi yol ayırında ağlar gördüm, Bamsı!..”

-ar² şəkilçili feli sifətlərin inkar forması (-maz²) da “Kitab”ın dili üçün səciyyəvidir: tutmaz. “Tutar mənim əllərim tutmaz oldu”; sökməz “Ala yılan sökməz anuñ ormanı olur”.

“Kitab”ın dilində eyni fəle müxtəlif məqamlarda həm -ar², həm də -an² feli sifət şəkilçilərinin qoşulmasına təsadüf olunur ki, bu da, bir tərəfdən, həmin morfemlərin paralel olaraq işlənməsini, digər tərəfdən, -an² şəkilçisinin məhz -ar² əsasında yarandığını sübut edir. Burada “dəpmək” (getmək, durmaq) felinin -ar² və -an² feli sifət formaları ilə işlənməsinə mətn daxilində nəzər salaq: “Qırış günü ögdin **dəpər** alpımız, - Salur Qazan!” (D-269); Qırış günü ögdin dəpən alpımız Salur oğlu Qazan!” (D-231). -ar² və -an² paralelliyi aydın şəkildə görünən bu tip faktlar türkologiyadakı ”-ən, -an, -yən, -yan...feli sifət şəkilçiləri özünün mənşəyi etibarilə bir çox türk dillərində məhsuldar olan -kan, -ken, -qan, -ğan şəkilçilərilə əlaqədardır”¹ kimi fikirlərlə əks qütblərdə dayanır.

-an² şəkilçili feli sifətlər

binən-minən.”Qaraquc ata binənlər vardı, gəldi”

gətürən-gətirən. “Ölüsü xəbərin gətürənə qız qardaşım verərdim...”

gəlməyən. “Qonağı gəlməyən qara evlər yıqılsa, yeg!”

yemiyən-yeməyən. “At yemiyən acı otlar (bitincə) bitməsə, yeg”

¹ H.Mirzəzadə. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı, 1990, səh.168.

turan-duran. “Alan sabah yerindən turan qızlar!”

girən. “Ağ otağı qoyuban qara otağa girən qızlar!”

Nümunələrdəki -an² feli sifət şəkilçisi müasir ədəbi dili-mizdə eynilə mühafizə olunur. Bir cəhəti də qeyd edək ki, -an², eləcə də -ar² feli sifət şəkilçiləri daha çox indiki zaman məzmunlu morfemlər kimi səciyyələndirilir. Amma bu tip morfemləri həm də zamanı konkret yox, ümumi şəkildə ifadə edən qrammatik vasitələr kimi xarakterizə etmək lazım gəlir. H.Mirzəyevin arqumentləşdirilmiş fikirləri də dediklərimizi təsdiqləyir: “-y (-an), -ən şəkilçili feli sifətin zamanını düzgün müəyyənləşdirmək üçün cümlənin ümumi məzmunu, cümlədəki felin zamanı, feli sifətin əmələ gəldiyi sözün mənə çalarlığı, bunun məcazi mənə kəsb edib-etməməsi, hansı söz və ya birləşmələrlə yanaşı işlənməsi və s. əlbəttə, nəzərə alınmalıdır. Lakin bu üslubi məqamlar qrammatik xüsusiyyət üçün əsas ola bilməz”¹.

Feli bağlama şəkilçiləri. “Kitab”ın dilində bir sıra feli bağlama şəkilçili sözlər indiki zaman mənasını konkretləşdirməyə, qüvvətləndirməyə xidmət edir. Nümunə olaraq aşağıdakıları göstərmək olar:

-ib⁴: çağırır. “Çağırır xatunına soylar”;

-madın: olmadın. “Əgər sağdır, əsəndir, axşam olmadın genə mən sağa gəlürəm”.

Gələcək zamanın əsas morfoloji göstəriciləri

Qeyd etdiyimiz kimi, türk dillərində, o cümlədən Azərbaycan dilində gələcək zamanın qrammatik formaları keçmiş və indiki zamanlara nisbətən sonrakı dövrlərdə formalaşmış. Digər tərəfdən, “gələcək zaman keçmiş və indiki zamanlarla müqayisə olunarsa, dildə nisbətən az işlənir”². “Kitab”ın dilində də

¹ H.Mirzəyev. Azərbaycan dilində fel. Bakı, 1986, səh.264.

² A.Axundov. Felin zamanları. Bakı, 1961, səh.85.

gələcək zamanın morfoloji göstəricilərinə az rast gəlinir. Konkret desək, belədir: iş və hərəkətin gələcəkdə qəti şəkildə icra olunacağını ifadə edən -acaq² formasına təsadüf olunmur. Amma bu da var ki, “Kitab”ın dilində -acaq² forması feli sifət şəkilçisi kimi işlənib: “Baybican bəg ol sağa verəcəgi qızı Beyrəgə verdi”; “Yatacaq yermi buldun”...; -ar, -ər, -ur, -ür forması “Kitab”ın dilində təkcə indiki yox, həm də gələcək zaman mənasını ifadə edir. Bu şəkilçilərin “Kitab”da hansı zamanı bildirməsi isə mətnin ümumi semantik yükünə istinadən dəqiqləşdirilir: “gör-ər-mi-sin xəbərində olan “-ər” şəkilçisi müasir dildəki “-ur” (gör-ür-mü-sən) şəkilçisi mənasına, qovar sözündə olan “-ar” şəkilçisi müasir dildəki “-ur” (qov-ur) şəkilçisi mənasına, götürər sözündəki “-ər” şəkilçisi müasir dildəki “-ır” (gətirir) şəkilçisi mənasında işləndiyi kimi: “urar” xəbərindəki “-ar” şəkilçisi müasir dildəki “-acaq” (vur-acaq) şəkilçisi mənasına, öldürər sözündəki “-ər” şəkilçisi isə müasir dildəki “-əcə” (öldür-əcə) şəkilçisi mənasına işlənmişdir. Deməli, əvvəlki xəbərlərdəki “-ar, -ər” şəkilçisi müasir Azərbaycan dilindəki -ür, -ur, -ır şəkilçiləri əvəzinə, sonrakı xəbərlərdəki “-ar, -ər” isə müasir Azərbaycan dilində gələcək zamanı bildirmək üçün işlənən -acaq, -əcə əvəzinə işlənmişdir”¹. Bütün bunlar “Kitab”ın dilində gələcək zamanın əsas morfoloji göstəricilərinin tam formalaşmamış vəziyyətdə olduğunu bir daha təsdiq edir.

-ar, -ər, -ur, -ür morfemlərinin gələcək zaman mənasında çıxış etməsini mətn daxilində nəzərdən keçirək:

öldürər. “Anlar bizə yetsə, öldürər”;

urar-vuracaq, öldürər-öldürəcə. “Keyikə atarkən oqla səni urar, öldürər”;

deyələr-deyərlər. “Qanlı qoca oğlu Qanturalı netmiş deyələr”...;

¹ Ə.Dəmirçizadə. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının dili. Bakı, 1959, səh.92.

bilür-bilər. “Getdikdə yerin otların keyik bilür”. Bu nümunədəki “bilmək” feli “tanımaq” mənasındadır. “Kitab”ın dilində, daha dəqiqi, “müqəddimə”sində “bilür” (bilər) felinin ardıcıl sıralanmış atalar sözlərinin sonunda on bir dəfə təkrarlanmasına, epifora silsiləsi yaratmasına rast gəlinir. Deməli, həmin mətdəki (D-5) poetik mənanın qüvvətləndirilməsində “-ür” morfemi xüsusi çəkiyə malikdir;

Bu tip nümunələrdən əlavə, “Kitab”ın dilində -ar şəkilçisinin inkar formasına da (-maz²) rast gəlinir: gəlməzəm-gəlmərəm. “Dəxi səni yüzünə mən gəlməzəm”.

Gələcək zamanın ikinci dərəcəli morfoloji göstəriciləri

Türkologiyada, o cümlədən Azərbaycan dilçiliyində felin təsriflənən formalarına daxil olan əmr, arzu, vacib, lazım və şərt şəkillərinin mənacə gələcək zamana aid olmasından, eyni zamanda -acaq², -malı², -ası² kimi gələcək zaman məzmunlu feli sifət şəkilçiləri səciyyəvi cəhətlərindən kifayət qədər bəhs olunub. Burada onu da vurğulayaq ki, bu formaların hər biri təkcə diaxronik deyil, həm də sinxronik müstəvidə təhlil süzgecindən keçirilib. Yeri gəlmişkən, “Kitab”ın dilindəki gələcək zamanın ikinci dərəcəli morfoloji göstəriciləri bir sıra məqalə və monoqrafiyalarda araşdırma obyektinə kimi götürülsə də, problemə kompleks və sistemli şəkildə yanaşılmayıb. Bu mənada türkologiyanın son nailiyyətlərinə istinad etməklə aşağıdakıları söyləmək olar.

Əmr şəkli. Bəllidir ki, felin əmr şəkli heç bir xüsusi morfoloji göstəriciyə malik deyil, əmrin ifadəsi isə şəxs şəkilçiləri vasitəsilə reallaşdırılır. Burada əmr şəklinin mənacə nisbətən gələcək zamanı bildirməsini geniş şəkildə araşdırmış M.Hüseynzadənin bir fikri yada düşür: “...Bu, məntiq etibarlı ilə də doğrudur, çünki keçmişdə icra olunmuş iş haqqında indiki za-

manda əmr etmək qeyri-mümkündür. Əmr gələcək üçün verilir. Bu gələcəyin indiki zamana nisbətən uzaq və yaxınlığı qeyri-müəyyən olur. Əmr cümləsinin ümumi məzmunu gələcək zamanın uzaq və yaxınlığını müəyyən edir”¹. Müəllifin qənaətləri elmi və inandırıcıdır. “Kitab”ın dilindəki əmr şəklinə də məhz bu cür fikirlər kontekstində yanaşmaq lazımdır. Bəri başdan qeyd edək ki, “Kitab”ın dilində əmr şəklində işlənmiş sözlər intensivliyi və zənginliyi ilə diqqəti cəlb edir. Hətta əmr şəklində işlənmiş söz, daha doğrusu, xəbəri felin əmr şəkli ilə ifadə olunmuş cümlə “Kitab”dakı bir sıra obrazların dilinin fərdiləşdirən, fərqləndirən nitq detallarından biri kimi çıxış edir. Məsələn: “Başın kəs!” cümləsinə yalnız Qazan obrazının dilində təsadüf olunur; Qazan xanın dilindən verilmiş sonuncu cümlə də məhz “Başın kəs!”-dir... Bu mənada “Kitab”ın dilindəki əmr şəklini şəxslər üzrə nəzərdən keçirərkən yalnız bəzi xarakterik nümunələri təqdim etməyi məqsəduyğun hesab edirik:

I şəxsin təki. -ayın, -əyin, -ayım, -əyim forması: varayın-varım, öldürəyin-öldürüm. “Kafərə mən varayın, yenidən toğayın öldürəyin”; öləyim-ölüm. “Ölürsəm səni uğruğa bən öləyim”;

II şəxsin təki. -ğıl, -gil forması: vergil-ver. “Altındağı Al ayğırı maña vergil!”; varğıl-var (get). “Ağ alınlu Bayındır xanın divanına dünin varğıl!”. II şəxsin təkinin şəkilçisiz, daha doğrusu, fel kökləri ilə ifadə olunması: kəs. “...mənim başımı kəs!”;

III şəxsin təki. -sun, sün forması: tursun-dursun, getsün-getsin. “Gərək tursun, gərək getsün!”;

I şəxsin cəmi. -avuz, -əvüz, -alım, -əlim, -yalım, -yəlim forması: verəvüz-verək. “Andan sonra qızı verəvüz!”; yürüyəlim-yürüyək (duraq gedək), av avlıyalım – ov ovlayaq, quş quşlıyalım-quş quşlayaq (quş vuraq), sığın, keyik yıqalum-sığın, keyik yıxaq, qayıdalım-qayıdaq, düşəlim-düşək, yeyəlim-

¹ M.Hüseynzadə. Müasir Azərbaycan dili. Bakı, 1983, səh.187.

içəlim-yeyək-içək, xoş keçəlim-xoş keçirək (günümüzü xoş keçirək). “Yürüyəlim, a bəglər! Av avlıyalım, quş quşlıyalım, sığın, keyik yıqalum, qayıdalım otağımıza düşəlim: yeyəlim-içəlim, xoş keçəlim!”;

II şəxsin cəmi. -i, -i, -u, -ü, -iüz, -üüz, -uz forması: qonduruş-qondurun (oturdu). “Kimün ki oğlu-qızı yoq, qara otağa qonduruş...; gətürüş-gətirin. “...qara qoyun yəxnisindən öginə gətürüş”; yegüniz-içüniz-yeyin-için, söhbətiünüz tağıtmaşuz-söhbətiinizi davam edin, dağıtmayın. “Siz yegüniz-içüniz, söhbətiünüz tağıtmaşuz”; II şəxsin cəmində -i⁴ şəkilçisinin “-i” formasında işlənməsinə də rast gəlinir (sonu saitle bitən fellərdə): döşəş-döşəşin. “...qara keçə altına döşəş...”;

III şəxsin cəmi. -sunlar, -sünlər forması: bilməsünlər-bilməsünlər, tuymasınlar-duymasınlar. “Səni kafərlər bilməsünlər, tuymasınlar”. “Kitab”ın dilində az təsadüf olunan bu forma ilə ahəngdarlığın yaradılması, obrazlılığın gücləndirilməsi də diqqəti cəlb edir:

“Qoy bəni, qadın ana, çəngələ **ursunlar!**

Qo ətimdən **çəksünlər,**

qara qaurma **etsünlər,**

qırq bəş qızını **öginə ilətsünlər”**.

Felin əmr şəklində işlənməmiş yuxarıdakı sözlərin hər biri mənaca gələcək zamanı ifadə edir ki, bu da şəxs şəkilçiləri və əmr intonasiyası ilə yaradılıb.

Arzu mənasını ifadə edən -a² forması

I şəxsin təki: yiyəm-yeyəm. “Mərə qocalar, ekindü vətqi munı maşa çevirəsiz, yiyəm”;

II şəxsin təki: alasan. “...bir cici-bici türkman qızını alasan...”;

III şəxsin təki: çala. “Dəli bəş dilədi ki, Dədəyi dəpərə çala”;

I şəxsin cəmi: müşahidə olunmur (yazılı abidələrimizin dilində XVII əsrdən sonra işləndiyi göstərilir);

II şəxsin cəmi: verəsiz. “...qırq yerdən avaz verəsiz”;

III şəxsin cəmi: müşahidə olunmur.

Bu nümunələrdə arzu mənasını ifadə edən -a² formasını qəbul etmiş sözlər (yiyəm, alasan, çala, verəsiz) mənaca gələcək zaman bildirir.

-sa² forması (şərt şəklinin morfoloji göstəricisi). Bu forma “Kitab”ın dili üçün də səciyyəvidir:

I şəxsin təki: varsam (getsəm). “...şülən yeməgin yanına varsam”;

II şəxsin təki: görsən-görsən. “Ac görsən, toyurğıl!”;

III şəxsin təki: baqsa-baxsa. “Kimə baqsa, eşqilə oda yaqar!”;

I şəxsin cəmi: müşahidə olunmur;

II şəxsin cəmi: müşahidə olunmur;

III şəxsin cəmi: yetsəvüz-yetsək. “...biz anlara yetsəvüz, öldürəriz”.

Göründüyü kimi, varsam, görsən, baqsa və yetsəvüz sözlərindəki gələcək zaman mənası birbaşa -sa² forması ilə bağlıdır.

“-maq+gərək” forması (vacib şəklinin forması). Gələcək zaman mənasını ifadə edən bu forma “Kitab”ın dili üçün də səciyyəvidir: ilərü turmaq gərək – irəli durmaq lazımdır. “Çün böylə oldu, həman ilərü turmaq gərək, bəş oğlu!”; evərmax gərək – evləndirmək lazımdır. “Oğul, ya səni evərmaxımı gərək?”

-sa² + gərək forması (vacib şəklinin forması). Bu forma “Kitab”ın dilində daha intensivdir: olsa gərək. “...alacağı ala gözli qızı otağı olsa gərək”.

Bu nümunələrdə “-maq+gərək” və “-sa²+gərək” formaları ilə həm də gələcək zaman mənasının ifadə edildiyi aydın şəkildə görünür. Bir cəhəti də qeyd edək ki, “Kitab”ın dilində vacib şəklinin -malı² formasına rast gəlinmir.

-ası, -əsi (lazım şəklinin forması). Gələcək zaman məzmunlu bu forma “Kitab”ın dilində o qədər də intensiv görünür: “Bəli xanım, bulasıyam...”; Burada bir məqamı da qeyd edək ki, H.Mirzəzadə Azərbaycan yazılı abidələrinin dilində

işlənən -ası² formasını felin lazım şəklinin şəkilçisi kimi deyil, gələcək zamanın bir növü kimi izah edir: “-(y) -əsi, -ası şəkilçisi ilə - (y) -əcək, -acaq şəkilçisi arasında möhkəm mənə əlaqəsi olmuş, hər iki forma qəti gələcək zamanı bildirmişdir... – (y)-əsi, -ası şəkilçisi ilə düzələn gələcək zaman çox hallarda üçüncü şəxslə ifadə edildiyi üçün özündən sonra –dır şəkilçisi qəbul etmişdir...”¹. Bu qeydlərlə razılaşmaq olar. Amma “Kitab”ın dilindəki nümunələr (bulasıyam, xərab olası...), eyni zamanda sonrakı dövr ədəbi dilimizdəki faktlar (varəsüdür – Q.Bürhanəddin; yanasıdır – Nəsimi; Əfğan ədəsidür – Xətai; məfhum olasıdır – Kişvəri...) -ası² şəkilçisini felin lazım şəklinin forması kimi təqdim etməyə imkan verir. Bu forma müasir ədəbi dilimizdə tam sabitləşmiş şəkildədir.

Buraya qədər dediklərimiz “Kitab”ın dilindəki -ayın, -əyin, -ayım, -əyim, -ğil, -gil, -sun, -sün, -avuz, -əvüz, -alım, -əlim, -yalım, -yəlim, -ın, -in, -un, -ün, -inüz, -ünüz, -nüz, -sunlar, -sünlər (əmr şəkli üzrə şəxs sonluqları), -a² (arzu şəkli), -sa² (şərt şəkli), -maq²+gərək, -sa²+gərək (vacib şəkli), -ası² (lazım şəkli) formalarının gələcək zamanın ikinci dərəcəli morfoloji göstəriciləri kimi çıxış etdiyini qabarıq şəkildə göstərir.

Feli sifət şəkilçiləri. Türkoloji ədəbiyyatda –acaq², -ası², -malı², -ar², -ır⁴ və s. şəkilçilər təkcə fel şəkillərinin formaları kimi yox, həm də gələcək zaman məzmunlu feli sifət şəkilçiləri kimi təqdim olunur. -ar² və -ır⁴ şəkilçiləri barədə K.Bəşirov yazır: “Bu şəkilçilər bir çox türk dillərində gələcək zamanla yanaşı, indiki zamanı da ifadə etdiyindən türkologiyada bu şəkilçilərlə yaranan feli sifətlər indiki və indiki-gələcək zaman feli sifətləri də adlanır. Bu onunla izah olunur ki, həmin şəkilçilər hərəkəti gələcəyə bağlamaqla yanaşı, ona daimilik

¹ H.Mirzəzadə. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı, 1990, səh.160.

əlaməti verərək ismə çevirmək imkanı yaradır”¹. -ar² şəkilçili feli sifətlərin bu cür qrammatik semantikasından əvvəlki səhi-fələrdə bəhs etdiyimiz üçün, eləcə də -malı² forması “Kitab”ın dilində işlənmədiyinə görə burada yalnız gələcək zaman məzmunlu -acaq² və -ası² feli sifət şəkilçilərini “Kitab”ın dili kontekstində araşdırmağı məqsədəuyğun bilirək:

–**acaq²**. Qeyd etdiyimiz kimi, -acaq² şəkilçisi “Kitab”ın dilində qəti gələcək zaman forması kimi yox, feli sifət şəkilçisi kimi işlənilir: yatacaq yer. “...yatacaq yerim genə bu xərab olasıydı”; yığılacaq (yıxılacaq) ev. “Neyləyim, bu yığılacaq evdə un yox, əlğ yox” verəcəgi qız. “Nə otursan, sultanım, Baybican bəg ol saña verəcəgi qızı Beyrəgə verdi”;

–**ası²**. Bu forma -acaq² şəkilçisindən fərqli olaraq “Kitab”ın dilində həm lazım şəklinin, həm də feli sifətin morfoloji göstəricisi kimi çıxış edir: lazım şəklinin şəkilçisi kimi: “bulasıyam”. “Bəli xanım bulasıyam”; “xərab olasıydı”. “...yatacaq yerim genə bu xərab olasıydı”; “xərab olası”. “Bu evi xərab olası! Ərə varalından bəru dəxi qarnım toymadı, yüzim gülmədi”; feli sifət şəkilçisi kimi: “varası”. “Sən varası kafər degül”; Amma bu da var ki, -ası² forması “Kitab”ın dilində iki qrammatik funksiyada çıxış etsə də, üstün mövqedə deyil. XVII əsrdən sonrakı dövr ədəbi dilimizdə isə həm lazım şəklinin, həm də feli sifətin morfoloji göstəricisi kimi tam sabitləşib.

Feli bağlama şəkilçiləri. “Kitab”ın dilində işlənmiş bir sıra feli bağlama formaları gələcək zaman məzmunlu feli sifətlərdən fərqli olaraq, birbaşa gələcək zamanı bildirmir, gələcəkdə yerinə yetiriləcək iş və hərəkəti ifadə edir, “bu halda feli bağlama ilə ifadə olunan hərəkətin gələcək zamanda icra ediləcəyi nəzərdə tutulur”². Bu cür feli bağlamalara mətn daxilində diqqət yetirək:

¹ K.Bəşirov. Oğuz qrupu türk dillərində qrammatik morfemlər. Bakı, 2009, səh.200.

² İ.Tahirov. Azərbaycan və ingilis dillərində zaman kateqoriyası. Bakı, 2007, səh.204.

–**anda**². Bu forma “Kitab”ın dilində intensivliyi ilə fərqlənir: götürə**ndə**. “Ağır sancaq götürəndə müsəlmanlar arxası olsun!”;

–**dıqda, -dikdə**. “-dıq+da” modelinin inkişafı əsasında yaranmış bu formaya “Kitab”ın dilində az rast gəlinir: bildi**qda** (biləndə), söylədi**kdə**. “Oğuzın ala gözli qızı-gəlini bildi**qda**, Hər kişi sözün söylədikdə, sən orada turasan...”;

–**madın (madan)**. Bu forma “Kitab”ın dilində üstün mövqedə görünür: varm**adın** (getməmiş). “Mən qırma varmadın ol maña baş gətirmək gərək”; axşam olmadın. “Əgər sağdır, əsəndir, axşam olmadın genə mən saña gəlürəm”;

–**caq**. “-gəc” feli bağlama şəkilçisindən törəmə hesab olunan bu forma “Kitab”ın dili üçün də səciyyəvidir: qalı**caq**. “...bən ölib sən qalıcaq tacım-taxtım saña vermiyələr...”;

–**inca, -incə**. “Kitab”ın dilində qabarıq şəkildə görünür: toy**inca**. “...toyınca tıqa-basa yeyər...”; görməy**incə**. “Qız anadan görməyincə ögit almaz”.

Təqdim etdiyimiz cümlələrin feli xəbərlərində (əsas feldə)gələcək zamanın əsas və ikinci dərəcəli morfoloji göstəriciləri işlənib. Bu mənada -anda², -dıqda⁴, -madın², -caq², -inca⁴, feli bağlama formalarının gələcək zaman sferasına daxil edilməsi təsadüfi deyil.

MÜNDƏRİCAT

Ön söz	3
Azərbaycan dilinin tarixinə dair	5
Azərbaycan dili tarixinin mənbələri	15
Şumer dili.....	15
Orxon-Yenisey abidələri.....	18
M.Kaşğarının «Divanü lüğət-it-türk» əsəri	36
«Kitabi-Dədə Qorqud» dastanı	46
XVI əsr qıpçaq (poloves) dili.....	84
Azərbaycan yazılı və şifahi ədəbiyyatı	93
Onomastik vahidlər (antroponim və toponimlər)	99
Dialekt və şivələr.....	107
Qohum dillər.....	112
Qohum olmayan dillər	115
Tarixi fonetika	124
Azərbaycan əlifbasının tarixinə dair.....	124
Saitlər.....	132
Samitlər.....	142
Ahəng qanunu	165
Fonetik hadisələr	171
Tarixi morfolojiya	185
Əsas nitq hissələri	186
İsim	186
Kəmiyyət kateqoriyası.....	187
Mənsubiyyət kateqoriyası	189
Hal kateqoriyası.....	197
Xəbərlilik kateqoriyası	206
İsmin quruluşca növləri.....	210
Sifət	229
Sifətin quruluşca növləri	233
Sifətin dərəcələri.....	243
Say	248
Müəyyən miqdar sayları.....	249
Qeyri-müəyyən miqdar sayları	255
Bölgü sayları	255

Kəsr sayları	256
Sıra sayları	257
Əvəzlik	258
Şəxs əvəzlilikləri	259
Qayıdış əvəzliyi	263
İşarə əvəzlilikləri	264
Sual əvəzlilikləri	265
Təyini əvəzliliklər	269
Qeyri-müəyyən əvəzliliklər	270
Fel	273
Arxaik fellər	273
Felin lüğəvi mənə növləri	274
Felin quruluşca növləri	275
İnkarlıq kateqoriyası	284
Təsirlik və təsirsizlik kateqoriyası	287
Felin növ kateqoriyası	289
Felin təsriflənən formaları	292
Felin təsriflənməyən formaları	312
Zərf	320
Zərfin quruluşca növləri	325
Zərfin mənaca növləri	328
Köməkçi nitq hissələri	330
Qoşma	331
Bağlayıcı	343
Ədat	352
Modal sözlər	360
Sintaksis	366
Söz birləşmələri	369
İsmi birləşmələr	369
Birinci növ təyini söz birləşmələri	370
İkinci növ təyini söz birləşmələri	373
Üçüncü növ təyini söz birləşmələri	376
Təyini söz birləşmələrinə daxil olmayan ismi birləşmələr	378
İzafətlər	379
Feli birləşmələr	382
«Ad-fel» tipli birləşmələr	382

«Fel-fel» tipli birləşmələr	384
«Zərf-fel» tipli birləşmələr	384
Qoşmalı feli birləşmələr	385
Cümlə	387
Məqsəd və intonasiyaya görə cümlənin növləri	387
Nəqli cümlə	388
Sual cümləsi	390
Əmr cümləsi	393
Nida cümləsi	394
Sadə cümlə	397
Cümlə üzvləri	397
Baş üzvlər	401
Mübtəda	401
Xəbər	404
İkinci dərəcəli üzvlər	409
Tamamlıq	409
Təyin	414
Zərflik	419
Cümlə üzvləri və təktərkibli cümlələr	425
Cümlə üzvləri	425
Təktərkibli cümlələr	426
Qeyri-müəyyən şəxsi cümlələr	426
Ümumi şəxsi cümlələr	428
Şəxssiz cümlələr	430
Adlıq cümlələr	434
Tabesiz mürəkkəb cümlələr	436
Birləşdirmə əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələr	437
Səbəb-nəticə əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələr	438
Aydınlaşdırma əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələr	439
Qarşılaşdırma əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələr	440
Qoşulma əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələr	440
Bölüşdürmə əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələr	440
Qarışıq tipli tabesiz mürəkkəb cümlələr	441
Tabeli mürəkkəb cümlələr	441
Mübtəda budaq cümləsi	445
Xəbər budaq cümləsi	445
Tamamlıq budaq cümləsi	446

Təyin budaq cümləsi	446
Zərflik budaq cümlələri	449
Tərzi-hərəkət budaq cümləsi	449
Nəticə budaq cümləsi	450
Dərəcə budaq cümləsi	451
Zaman budaq cümləsi	451
Yer budaq cümləsi	452
Səbəb budaq cümləsi	453
Məqsəd budaq cümləsi	454
Kəmiyyət budaq cümləsi	454
Şərt budaq cümləsi	455
Qarşılaşdırma budaq cümləsi	456
Qarışıq tipli tabeli mürəkkəb cümlələr	457
Əlavələr: “Kitabi Dədə Qorqud”da zaman anlayışının ifadəsi	460
Temporal isimlər	461
Nisbətən böyük zaman kəsiklərini ifadə edən isimlər	481
29, 5 və ya 30 gün mənasını ifadə edən “ay” sözü	482
İlin fəsillərinin adları	484
365 gün mənasını ifadə edən yıl/yil (il) sözü	494
Temporallığın qrammatik şəkilçilərlə ifadəsi	496
Keçmiş zamanın əsas morfoloji göstəriciləri	498
Keçmiş zamanın ikinci dərəcəli morfoloji göstəriciləri	505
İndiki zamanın əsas morfoloji göstəriciləri	513
İndiki zamanın ikinci dərəcəli morfoloji göstəriciləri	521
Gələcək zamanın əsas morfoloji göstəriciləri	525
Gələcək zamanın ikinci dərəcəli morfoloji göstəriciləri	527

«Elm və təhsil» nəşriyyatının direktoru:
professor Nadir MƏMMƏDLİ

Çapa imzalanmış **10.03.2017.**
Şərti çap vərəqi **33,7.** Sifariş № **158.**
Kağız formatı **60x84 1/16.** Tiraj **500.**

Kitab *«Elm və təhsil»* nəşriyyat-poliqrafiya müəssisəsində
hazır diapozitivlərdən çap olunmuşdur.
E-mail: nurlan1959@gmail.com
Tel: 497-16-32; 050-311-41-89
Ünvan: Bakı, İçərişəhər, 3-cü Maqomayev döngəsi 8/4.